Татар
КИТАБЫ
Татарская
КНИГА

Җиздән ясалган кара савыты.
XIX гас. ТР ММ
Чернильница.
Латунь.
XIX в. НМ РТ

Татар КИТАБЫ

Татарская КНИГА

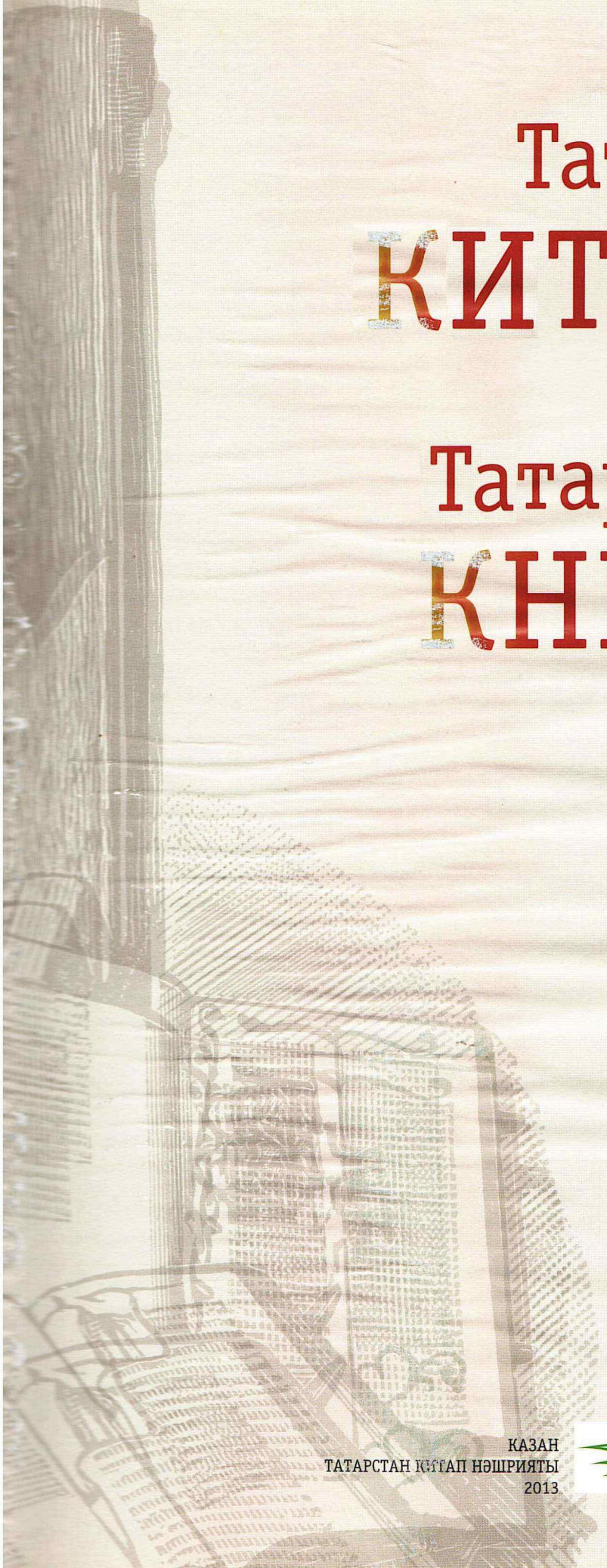

КАЗАН
ТАТАРСТАН КИТАП НӘШРИЯТЫ
2013

КАЗАНЬ
ТАТАРСКОЕ КНИЖНОЕ ИЗДАТЕЛЬСТВО
2013

ХАЛКЫБЫЗНЫҢ РУХИ ЮЛБАШЧЫСЫ

Төрки-татарлар безнең эрага кадәрге чордан алып хәзерге көнгә кадәр рун язуы, уйгур, гарәп, латин алфавитларын һәм кириллицаны кулланганнар. Язулы булу – мәгълүматлылык дигән сүз, ә мәгълүмат зур мәдәни көчкә ия. Китап күп гасырлар дәвамында төп һәм бердәнбер мәгълүмат чарасы булган. Татар мәдәнияте тарихында да ул мәртәбәле урын алып тора.

Халкыбызның борынгыдан ук китаплы халык булуы ислам дине белән бәйле. Ислам динендә «Китап» атамасы Изге Коръән китабы дигәнне белдергән. Мөселманнар буларак, татарлар да, Китап дигәндә, иң беренче нәүбәттә, Коръәнне күздә тотканнар. Коръән сүзе, ягъни Китап сүзе, халкыбыз өчен иң газиз һәм мәртәбәле дәлил буларак кабул ителгән. Гыйлемгә, укуга, Китапка сак мөнәсәбәт һәм тирән хөрмәт ислам диненең нигезенә үк салынган. Пәйгамбәрнең күп хәдисләрендә гыйлем олыланган.

Тарихтан күренгәнчә, «Белем алу һәр мөселман кешесенә фарыз» дигән хәдискә татарлар аеруча тугрылыклы булырга омтылганнар. Татарлар арасында белем алуга, укуга карата гасырлар буе шундый мөнәсәбәт яшәп килгән. Нәтиҗәдә татар халкының милли хасиятләре, ислам тәгълиматы белән аерылгысыз бербөтен рәвештә тыгыз бәйләнеп, халкыбызны иманлы һәм динле, мәгълүматлы һәм мәгърифәтле иткән. Кайда гына яшәсәләр дә, татарлар мәчет төзергә, мәктәп-мәдрәсә ачарга, матбугат һәм китапчылык эшен гамәлгә куярга тырышканнар. Татар халкының аң-белемгә, китапка багышланган мәкаль һәм әйтемнәре, төрле дәвер әдипләренең шигырьләре һәм тирән мәгънәле канатлы сүзләре Китапны изгеләштергән.

Китапның төп асылын халыкның язуга ия булуы тәэмин итә. Идел-Урал буйларында яшәгән борынгы бабаларыбыз ислам дине белән бергә гарәп язуын да кабул итеп, халкыбыз бу язуны мең елдан артык кулланган. Гарәп язулы китаплар татарларның җанына ук изгелек күзәнәкләре кебек үрелгән.

Китапчылык үсеш алсын өчен тагын бер мөһим шарт – халыкта язма һәм басма сүзгә ихтыяҗ булу, аң-белемгә омтылышның югары дәрәҗәгә җитешүе, белем-уку йортларының үсеш алуы.

Кулъязма китап

Төрки-татар телендәге беренче дәвер борынгы китаплар гарәп хәрефләре белән язылган. Ягъни кулдан күчерелгән китаплар кулланылышка кергән.

Татар кулъязма китабының мең елдан артык тарихы бар, дип хаклы рәвештә әйтә алабыз. Чөнки Идел-Урал буйларына гарәп язуы үтеп кергәч тә, Коръән һәм башка дини китапларны күчереп язу, шул рәвешчә тарату, мәктәпләр өчен дәреслек-кулланмалар булдыру тормышка ашырыла башлаган. Гарәп язуы һәм гарәп теле мөселман төрки-татарларның рухи тормышында озак дәверләр мәртәбәле урын биләп килгән.

Татар кулъязма китабы тарихын тирәнтен өйрәнгән галим, академик, тарих фәннәре докторы Миркасыйм Госманов билгеләвенчә, татар кулъязма китабы үсешенең иң югары ноктасы мәшһүр татар дәүләтләренең яшәү дәверенә – XIV–XVI гасырларга туры килгән. Әмма Казан ханлыгы һәм аннан соң башка татар ханлыклары яулап алынгач, татарларның рухи һәм дини, гомумән, төрле яклап кысрыкланулары нәтиҗәсендә, милли китапның яшәү һәм үсү мөмкинлекләре бик тарайган. Нәтиҗәдә татар кулъязма китабының эшләнеш сыйфаты түбәнәйгән. Тик мәсьәләнең икенче ягы куәтләнгән: ата-баба динен һәм туган телне саклау юнәлешендә татар китабы төп таяныч-терәккә, көчле идеологик һәм иҗтимагый факторга әверелгән. М. Госманов билгеләвенчә, татар басма китабы китапчылык өлкәсендә бай тәҗрибә тупланган җирлектә туган. Татар кулъязма китабының сыйфатлары басма китапларга да күчкән.

Татар дәүләтләре бәйсез гомер кичергән дәверләрдә кулъязма китап күчерү эше белән махсус белгечләр, нәфис язу осталары – хаттатлар, мулла-хафизлар шөгыльләнгән. Ә ханлыклар яулап алынганнан соң, бу эшне тулаем диярлек татар шәкертләре башкарган. Шул ук вакытта аерым хаттат-каллиграфлар, муллалар һәм укымышлы затлар да китаплар күчереп язган.

XVI гасырда китап күчергән затлардан исемнәре мәгълүм ике кешене атарга мөмкин. Шуларның берсе – Адниш хафиз ибне Мөхәммәдаднаш хафиз. Ул, Мәскәүгә илче итеп җибәрелгәч, тоткынлыкка эләгә, һәм аның шул хәлендә 1554 елның җөмадиел-ахир (май) ае ур-

тасында язып төгәлләгән җыйнак кына җыентыгы билгеле. Ул хәзергәчә Мәскәүдә Россия дәүләт борынгы актлар архивында саклана. Әлеге җыентыкта «Сираҗел-колүб» һәм «Шәраигыльәхкям» исемнәрендәге ике чәчмә әсәр, шулай ук Әхмәд Ясәви һәм Сөләйман Бакыргани шигырьхикмәтләре теркәлгән. «Сираҗел-колүб» әсәренең асылы гарәп телендә булып, Адниш хафиз аны татар теленә фарсыча вариантыннан ирекле тәрҗемә иткән. Ул Казан ханлыгы чорының әдәби ядкяре булып исәпләнә.

1581 елда Хаҗи Бәйрәм бине Хаҗи Булат тарафыннан язылган гарәпчә-татарча сүзлек – XVI гасырга нисбәтле кыйммәтле кулъязма ядкярләрнең икенчесе. Ул хәзерге вакытта Казан (Идел буе) федераль университетының Фәнни китапханәсендә саклана.

Китап күчерү белән XVII–XIX гасырларда шөгыльләнгән шактый хаттатлар билгеле. Мәсәлән, китап күчергән затлардан Иванай Урсай улы, Юныс Иванай улы, Габдрахман Туймөхәммәт улы, Илми Үтәмеш улы, Сәйфелмөлек Зәйнетдин улы, Габдерәшит Мортаза улы, Җәгъфәр Ягъкуб улы, Сөбхан Габделкәрим улы, Ибраһим Ядкяр улы, Минуш Мостай улы, Сәгъдетдин Габделҗәлил улы, Мозаффар Габделгаффар улы, Габдерәхим Утыз Имәни, Габделхәмит Динмөхәммәт улы, Гобәйдулла Кәлимулла улы, Газизҗан Мөхәммәтҗан улы, Хәйрулла Габделхәбир улы, Гайса Туктаргали улы, Рәхмәтулла Әмирхани, Шиһабетдин Мәрҗани һәм тагын күп исемнәрне атарга була. Аларның күбесе гомерләре буе китап күчерү шөгыленнән аерылмаган. Татар тарихында 20 яшеннән башлап 95 яше тулганчы барлыгы 223 китап күчереп язган Габденнасыйр Сабит улы, берничә йөз данә Коръән китабы күчергән Хөсәен Әлмөхәммәт улы, 70 яше тулганнан соң да китаплар күчергән Таҗетдин Хәсән улы, 90 яшенә хәтле бу эш белән шөгыльләнгән Сәйфулла Йөртекәй улы кебек фидакяр шәхесләрнең исемнәре билгеле. Шунысын искәртергә кирәк, китап күчерү белем, тырышлык, сабырлык белән бергә бик күп вакыт та таләп иткән. Мәсәлән, Коръәнне һәм бүтән калын китапларны күчереп язу өчен 2–3 ай өзлексез тырыш хезмәт таләп ителгән.

Күркәм язулы һәм яхшылап төпләнгән кулъязма китаплар шактый кыйммәт бәягә сатылган. Мәсәлән, тарихчылар Бөгелмә өязе Әлкәй авылында күчереп язылган Коръән тәфсиренең бер томы 1841 елда 200 сумга сатылу факты һәм ул чорда бер ат бәясе 20 сум торганлыгы турында язып калдырган.

Каурый яки камыш каләм белән кулдан язылган һәм күчерелеп тиражланган кулъязма китаплар традициясе XIX гасырның икенче ярты сына кадәр дәвам иткән.

Тарихи дәверләрдәге төрле фаҗигаләр, янгыннар, шулай ук гасырлар дәвамында татар халкын милли һәм дини изү сәясәте аркасында йөзләрчә меңләгән язма китапларның аз өлеше генә безнең көннәргә хәтле килеп ирешкән.

Татар кулъязма китапларының шактый өлеше 1920–1930 елларда Совет илендә барган идеологик һәм сыйнфый көрәш дәверендә юкка чыгарылган. Кулъязма китапларның дистә меңнәрчә нөсхәдә сакланып калуы бу мирасның элек гаҗәеп зур күләмдә булганлыгын дәлилли. Хәзергәчә килеп ирешкән кулъязма татар китаплары эчтәлек ягыннан күптөрле тармакларга: дини әсәрләргә, матур әдәбиятка, халык авыз иҗатына, тарих, фәлсәфә, әдәп-әхлак, медицина, математика, география һ. б. күп фәннәргә карый.

Кулъязма китаплар эшләнеш ягыннан мөселман дөньясының китапчылык традицияләрен дәвам иткән.

Мәшһүр шагыйрь Кол Гали XIII гасыр башында иҗат иткән «Кыйссаи Йосыф» әсәре хаклы һәм лаеклы рәвештә милли әдәбиятыбызның чишмә башы дип санала. Идел-Урал буйларында яшәгән татарлар, дини сюжетка нигезләнгән «Кыйссаи Йосыф»ны күп гасырлар өзлексез укып, әсәр геройлары белән бергә кайгырганнар һәм куанганнар, юаныч һәм гыйбрәт-сабак алганнар. Бөек әсәрнең сихри һәм шигъри куәте үзеннән соңгы татар һәм, гомумән, төрки телләрдәге тугандаш халыклар әдәбиятлары үсешенә гаҗәеп зур йогынты ясаган.

Хәзерге көндә «Кыйссаи Йосыф» поэмасының фәнни оешмаларда, китапханәләрдә һәм музейларда саклана торган кулъязма күчермәләре якынча 300 берәмлек тәшкил итә.

Татар язма истәлекләренең XVIII гасырдан элеккерәк чорларда иҗат ителгәннәре иҗтимагый, тарихи һәм табигый сәбәпләр (сугышлар, көчләп чукындыру, тузу-таушалу, янып юкка чыгу, дингә каршы көрәш, башка төрле бәла-казалар) аркасында аз сакланып калган. XVI–XVII гасырларда иҗат ителгән әсәрләр урын алган кулъязмалар аеруча сирәк очрый. Әүвәлрәк язылган «Кыйссаи Йосыф» поэмасының да йөзләгән күчермәләре арасында XVII гасырга караганнары санаулы гына, барысы да диярлек XVIII һәм XIX гасырлардагы кулъязмаларда сакланган. Болар белән бергә кәгазьнең табигый саклану вакыты чикләнгән булуны да исәпкә алырга кирәк. Агач чималыннан эшләнгән кәгазьнең «гомере», яхшы шартларда саклаганда, 100 ел тирәсе булса, мамыктан ясалган кәгазьнең яше 400–500 елга җитәргә мөмкин. Шунлыктан борынгырак чорлардагы язма истәлекләрнең безнең көннәргә санаулы гына берәмлекләре килеп ирешкән.

Татар кулъязма китаплары белән фәнни кызыксыну XIX гасырның беренче дистә елларында башланган. Казан университетының татар теле укытучысы Ибраһим Хәлфин татар тарихи кулъязма чыганагының текстын өйрәнеп, аны

«Әхвали Чыңгыз хан вә Аксак Тимер» исеме астында 1822 елда Казан университеты матбагасында бастырып чыгарган. Татар шагыйре Габдерәхим Утыз Имәни гасырлар буе кулъязмалар хәлендә күпләп таралган һәм укылган борынгы әдәбиятыбыз җәүһәре «Кыйссаи Йосыф» әсәренең төрле күчермәләре нигезендә тәнкыйди текстын әзерләгән, аның беренче басмасы 1839 елда нәшер ителгән. Төрки-татар әдәби ядкярләреннән «Кисекбаш», «Ахырзаман», «Бәдәвам», «Мәликә китабы» кебек мәшһүр әсәрләр татар наширләре тарафыннан 1840–1850 елларда бастырылган, һәм шул вакыттан башлап 60–70 ел эчендә аларның дистәләгән басмалары дөнья күргән. Халык арасында кулъязмалардан укып йөртелгән бүтән иске кыйссалар һәм дастаннар, шигъри әсәрләр дә шулай ук XIX гасырда бастырып чыгарылган. Шул рәвешчә алар бөтенләй онытылу һәм югалудан саклап калынган!

Татар кулъязма истәлекләрен өйрәнгән археографларның беренчесе буларак Ибраһим Хәлфин исәпләнсә, XIX гасырда Казан университетында эшләгән галимнәрдән Христиан Френ, Карл Фукс, Александр Казимбәк, Илья Березин, Иосиф Готвальд кебекләр дә татар язма чыганакларын өйрәнүгә игътибар биргәннәр һәм бу эшкә үз өлешләрен керткәннәр. Болардан тыш XIX гасырда халкыбызның тарихи һәм әдәби язмаларын тикшерүгә татар галимнәре Габдерәхим Утыз Имәни, Хөсәен Әмирханов, Шиһабетдин Мәрҗани, Хөсәен Фәезханов һәм Каюм Насыйри күп көч куйганнар. Аларның эшен мәшһүр шәхесләр Галимҗан Баруди, Ризаэддин Фәхретдин, Габдулла Апанаевлар дәвам иткән. Татар кулъязмаларын туплап өйрәнүгә Николай Катанов та шактый өлеш керткән.

Р. Фәхретдин XX гасырның башында һәм беренче чирегендә дә татар археографик истәлекләрен туплау һәм тикшерүне дәвам иткән. Бу өлкәдә шулай ук Сабир Алимов, Сәед Вахиди, Нәүширван Яушев, Фазыл Туйкин, Гали Рәхим, Вәли Зәбиров, Габделхәй Хәбибуллин, Әбүкәрам Шакиров тырышып хезмәт куйганнар. Татарстан Мәгариф халык комиссариаты карамагында 1921–1930 елларда эшләгән Гыйльми үзәк (Академүзәк) тарафыннан кулъязма истәлекләрне барлау, туплау һәм өйрәнүгә зур игътибар бирелгән. Әмма, XX гасырның дәһшәтле 30 нчы елларында татар кулъязма ядкярләрен өйрәнүчеләрнең репрессияләнүләре сәбәпле, фәнни оешмаларда археографик эзләнүләр шактый кимегән. 1940 елларда мөгаллим һәм рәссам Сәлах Камал, танылган педагог Шәриф Сайкин, әдип, драматург һәм фольклорчы галим Нәкый Исәнбәт кебек аерым фидакяр затлар гына татар кулъязма истәлекләрен чикләнгән күләмдә барлау һәм өйрәнү белән шөгыльләнгән.

1950 еллардан алып татар кулъязма мирасын өйрәнгән галимнәрдән Гаяз Ишмөхәммәтов, Зәйнәп Максудова, Әмир Нәҗип, Габдрахман Таһирҗанов, Мостафа Ногман, Шакир Абилов, Җәвад Алмаз, Фазыл Фасиев исемнәрен атарга кирәк.

1959–1992 елларда Казан дәүләт университеты Фәнни китапханәсенең Шәрык кулъязмалары секторы мөдире булып эшләгән галим Альберт Фәтхи – татар кулъязма чыганакларын җыю һәм өйрәнү эшенә иң зур өлеш керткән белгечләрнең берсе.

1963 елда Казан дәүләт университетының фәнни-археографик экспедицияләрен оештырган һәм аларны 1987 елга хәтле җитәкләгән галим Миркасыйм Госманов татар археографиясендә тирән эз калдырды.

Филология фәннәре докторы Марсель Әхмәтҗанов 1972 елдан алып татар кулъязма чыганакларын туплауда һәм өйрәнүдә армый-талмый хезмәт куя. Ул Татарстан Фәннәр академиясенең Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты мирасханәсенең мөдире булып эшләде, меңләгән кулъязма истәлекләрне өйрәнеп, матбугатта чыгарды.

Археографик мирасны өйрәнүгә һәм пропагандалауга әдәбиятчы-текстолог галимнәрдән Хәй Хисмәтуллин, Якуб Агишев, Хатыйп Госман, Нил Юзиев, Мәсгуть Гайнетдин, Марсель Бакиров, Хатыйп Миңнегулов, Камил Дәүләтшин, Рафис Әхмәтов, Әнвәр Шәрипов, Әнвәр Хәйри, Сәлим Гыйлаҗетдинов, Нәҗип Исмәгыйлев кебекләр үз өлешләрен керттеләр. Тарихчы һәм археограф Дамир Гарифуллин татар кулъязмаларын туплаучы һәм пропагандалаучы буларак танылды. Өлкән буын галимнәргә алмашка 1980–1990 елларда Җәүдәт Миңнуллин, Фәрит Яхин, Раиф Мәрданов, Ильяс Мөстәкыймов килделәр.

XVIII гасырдан алып XXI йөз башына кадәр татар кулъязма истәлекләрен өйрәнгән археограф галимнәр, әдәбиятчы-текстологлар тырышлыгы нәтиҗәсендә дистә меңнәрчә тарихи ядкярләр сакланып калды, бик күп язма чыганаклар өйрәнелде һәм фәнни әйләнешкә кертелде. Гомумтөрки язма истәлекләр белән берраттан Идел буе татар әдәбияты һәм тарихы җәүһәрләреннән Өмми Камал, Мөхәммәтәмин, Мөхәммәдьяр, Кол Шәриф, Кадыйргали бәк, Мәүла Колый, Габди, Габдессәлам, Батырша, Габдерәхим Утыз Имәни, Колмөхәммәд Ушмави, Әбелмәних Каргалый, Габделҗәббар Кандалый, Акмулла һәм башка күп авторларның әсәрләре, «Түләк», «Чыңгызнамә», «Аксак Тимер», «Таһир белән Зөһрә» кебек мәшһүр дастаннар, «Кисекбаш», «Авык» һәм бүтән кыйссалар, тарихи елъязмалар, сәяхәтнамәләр, җыр-бәетләр кебек бай фольклор әсәрләре, шулай ук татар халкының иҗади-рухи хәзинәсенең башка мәрҗәннәре халыкка кайтарылды.

Хәзерге вакытта татар кулъязма китапларының меңләгән күчермә нөсхәләре, нигездә, Ка-

зан, Петербург, Мәскәү һәм Уфа шәһәрләрендәге архивларда, фәнни китапханәләрдә һәм музейларда саклана. Шулай ук Әстерхан һәм Төмән калалары, Урта Азия, Европа һәм Шәрык-мөселман илләренең китапханә, музей һәм архивларында саклана торган татар кулъязмалары да аз түгел.

Беренче басма китаплар

Россиядә татар телендәге иң беренче басма – Пётр I тарафыннан 1711 елда үзенең Пруссия походы уңае белән игълан ителгән Манифестның русчадан тәрҗемәсе. Гарәп хәрефләрендәге әлеге текст хәреф җыю ысулы белән түгел, ә график ысул белән башкарылган. Хәреф җыеп эшләнгән татарча беренче басма – Фарсы походы турындагы Манифест – 1722 елда Пётр I нең күчмә (йөзмә) типографиясендә дөнья күрә һәм соңрак фәндә татар милли басма китабының беренче үрнәге дип кабул ителә. Ул кинәт кенә һәм буш җирдә барлыкка килмәгән. Югарыда язылганча, язма китап культурасы бабаларыбыз арасында мең еллар элек тарала башлаган. Татар язма теле дә Урта гасырлардан алып соңгы дәвер-ләргә кадәр Көнбатыш илләре белән Шәрык халыклары арасында аралашу телләренең берсе булып хезмәт иткән. Татарча язма традицияләрнең шушы сыйфатын белгән, төрки халыклар арасында татар китабы тоткан урынның әһәмиятен яхшы аңлаган Пётр I, пропаганда максатыннан чыгып, шул мөмкинлекләрдән файдаланырга теләгән һәм беренче татар басмасы чыгуга сәбәпче булган. Манифестны татар кешесе тәрҗемә итә, аның текстын басмаханәдә татар кешесе җыя, типографиядә басучылар да татарлар була, аны татар солдатлары халык арасында тарата, димәк, ул татар укучысына да барып җитә. Нәкъ менә шуңа күрә дә әлеге Манифест татар басма сүзенең беренче үрнәге дип санала.

XVIII гасырның соңгы чирегендә берничә закон тексты татарча бастырыла, шуларның икесе – «Россия империясендәге губерналарда идарә итү тәртипләре» һәм «Җәмәгать тәртибен саклау идарәсе кагыйдәләре» – 1798 елда Исхак Хәлфин тарафыннан тәрҗемә ителгән. XVIII гасырның икенче яртысында дипломатия һәм хөкүмәт эше максатларында Шәрык телләрен өйрәнү зарурияте дәреслек китаплары әзерләп бастыру ихтыяҗын тудыра, шундыйларның берсе – Сәгыйть Хәлфиннең «Әлиф би: татар деленең әлифбиенең тәхкыйк язылган хәрефләре вә иҗекләре» («Хәреф вә иҗекләре тулы тасвирланган татар теле әлифбасы») 1778 елда Мәскәүдә нәшер ителә. 1780 елларда Петербургта Фәннәр академиясе һәм Иоһанн Карл Шнор типографияләрендә гарәп шрифтында берничә китап басыла, 1785 елда анда «Азия» типографиясе ачыла. Соңгысында 1787 елда Екатерина II әмере белән Россиядә беренче тапкыр Коръән бастырыла. (Россиядә беренче мәртәбә Коръән басылуга 225 ел тулу уңаеннан Татарстанның тарихи-мәдәни мирасы елы кысаларында республиканың Диния нәзарәте, 2012 елны Изге Коръән елы дип игълан итеп, төрле чаралар үткәрде.)

XIX гасырның беренче чирегендә татар басма китаплары күпләп дөнья күрә башлый.

Матбагалар тарихы (1800–1917 еллар)

Казанда. Китапчылык үсеше тарихы басмаханәләр барлыкка килүдән һәм алар эшчәнлегеннән аерылгысыз. Татар халкының алдынгы фикерле уллары чирек гасыр дәвамында патша хөкүмәтенә бик күп үтенечләр белән мөрәҗәгать иткәч, һәм башка халык вәкилләре бу гамәлне куәтләгәч кенә, XIX йөз башында Казанда Коръән һәм башка ислам дине китаплары бастыру өчен матбага ачарга рөхсәт бирелгән.

Казан шәһәрендә гарәп хәрефләре белән татар һәм мөселман китаплары бастыра торган беренче «Азия» типографиясе 1800 елда оештырылган. Типографияне ачу өчен 1800 елның 25 маенда император Павел I дән рөхсәт алынган һәм шул елның 13 сентябрендә ул Сенат Указы белән законлаштырылган. Типографиядә 1800 елның көзендә беренче басма текстлар чыга башлаган, ә беренче татар китаплары 1801 елда дөнья күргән. Бу матбага Казан гимназиясе карамагында булган.

«Азия» типографиясе өчен җиһазларны патша армиясендә хезмәт иткән татар кешесе, чыгышы белән Вятка губернасының Малмыж өязеннән (хәзерге Татарстанның Балтач районыннан) булган Габделгазиз Бурашев Казан гимназиясенә Петербургтан алып кайтып тапшырган. Бурашев 1796 елда ук хосусый татар типографиясе ачарга рөхсәт сорап патшага мөрәҗәгать иткән булган. Петербургта Фәннәр академиясе типографиясенең «Азия» филиалы 1785 елда Иоһанн Карл Шнор карамагына арендага алынган. Анда гарәп хәрефләре белән төрле телләрдә, шул исәптән татарча китаплар бастырылган. Казанга матбага җиһазлары белән бергә Шнор типографиясенең исеме дә ияреп кайткан һәм ул «Азия» басмаханәсе дип йөртелгән.

Габделгазиз Бурашев Казанда ачылган беренче татар типографиясен оештыруда иң зур активлык күрсәткән, ул басмаханәнең беренче арендаторы һәм нашире булган. Типографиянең 1801 елдагы беренче басмалары – «Әттәһөҗи» татар әлифбасы һәм Һәфтияк китабы. Бу типографиядә 1801–1805 еллар эчендә 7 төрле китап 17 мәртәбә бастырып чыгарылган. Болар: Әлифба, Коръән, Һәфтияк, «Сөбател-гаҗизин», «Пиргули китабы», «Устуани китабы», «Фәүзеннәҗат». Әлеге китаплар барысы да татар мәктәп-мәдрәсәләрендә дәреслек сыйфатында кулланылганнар. Шул вакыттан башлап Казанда даими

рәвештә күпләп басылып килгән Коръән, мөселман дөньясында киң таралып, Казан басмасы буларак танылган.

Беренче татар типографиясе оештырылгач, Петербургтан Казанга китап осталары Гали Рәхмәтуллин һәм Хәмзә Мамышев кайтканнар. Алар икесе дә, хәрби хезмәттә вакытларында, 1791 елда И. Шнор типографиясенә хәреф җыючы итеп җибәрелгән булганнар. Г. Рәхмәтуллин 1834 елга кадәр Казан типографияләрендә эшләгән һәм гарәп хәрефләре белән басылган китапларны җыючы оста буларак танылган. Ә Х. Мамышев 1829 елга кадәр Казандагы беренче типографиядә хезмәт күйган һәм моннан тыш, 1805–1811 елларда, татар теле укытучысы булып та эшләгән.

Казан гимназиясе идарәсе 1803 елда, Бурашев өстеннән шикаять язып, типографияне яптыру турында сүз кузгаткан һәм аны рәсми рәвештә басмаханә арендалаудан читләштергәннәр. Шулай да 1805 елга кадәр аның җитәкчелегендә китаплар чыгып килгән. Типография 1806–1809 елларда Казан сәүдәгәре Йосыф Апанаев карамагында эшләгән. Ул елларда да, нигездә, алда исемнәре күрсәтелгән китапларны бастыру дәвам иткән. Яңа басмалардан «Сәйфелмөлек» кыйссасы һәм «Мөхәммәдия» әсәре чыгарылган.

Апанаев, татар китаплары бастыру эшендә туктаусыз киртәләргә, килешү шартларының ифрат авырлыгына түзә алмыйча, 1809 елда типографияне арендалаудан баш тартырга мәҗбүр булган. Сенат Указы буенча типографияне арендалау өчен елына 500 сум гына түләү каралса да, 4 елга якын арендалап торган өчен ул 5879 сум 59 тиен акча түләгән.

Патша хөкүмәте һәм чиновниклары тарафыннан татар китабын бастыру чыгымнары бик нык арттырылган. Мәсәлән, 1809 елда рус телендәге китапларны бастыру өчен бер табакка 17 сум, гарәп хәрефләрендәге христиан миссионерлык китапларының бер табагына 25 сум, ә татар мөселман китапларының бер табагы өчен 65 сум түләү таләп ителгән. Шул сәбәпле типографияне арендага алырга теләүчеләр бүтән табылмаган, һәм аның матди ягын кайгырту гимназия өстенә калган. Китаплар бастыру шактый кимегән, 1810–1829 еллар арасында һәр елда уртача 1–4 исемдәге китап кына дөнья күргән. Кайбер елларда исә (мәсәлән, 1811, 1813, 1815 һ. б.) бер басма да чыгарылмаган.

Әбрар Кәримуллин мәгълүматлары буенча, Казандагы беренче типографиядә 1801–1829 еллар эчендә 93 басма дөнья күргән, һәм аларның гомуми тиражы 280 мең данәгә җиткән. Әлеге типография төрки халыклар арасында, төрекләрдән кала, гарәп хәрефләре белән китап баскан беренче матбага булган. Анда дини әсәрләр басылу белән бергә дөньяви китаплар да нәшер ителгән, бу киләчәктә Казанда татар китабы басу эшенең киңәюенә этәргән.

Әлеге типографиянең прогрессив эшчәнлеге үз вакытында ук күренекле галимнәр тарафыннан танылган. Академиклар Б. Дорн, Х. Френ, К. Фукс, А. Казимбәк һ. б. Казандагы беренче типографиянең эшен югары бәяләгәннәр. Профессор Николай Фёдорович Катанов: «Казан татарлары һәм Россиянең Европа өлешендә яшәүче башка вак милләтләрнең мәгарифе күтәрелү турыдан-туры Казандагы беренче «Азия» типографиясе эшчәнлегеннән башлана», – дип язган.

Казан гимназиясе каршында ачылып, казна хисабына эшләүче беренче татар басмаханәсе 1829 елда Казан университеты типографиясенә кушылган. Ә университет типографиясе исә 1809 елның 20 гыйнварында ачылган була. Бу матбаганың шул ук елда дөнья күргән беренче басмасы – университетның татар теле укытучысы Ибраһим Хәлфиннең әлифбаны һәм кыскача грамматиканы эченә алган китабы («Шаһиншаһның Казан гимназиясендә лисане төрки вә хатты гарәби үгрәтелә торган әлифба илә кечекчә нәхү вә сарыфыдыр»). Хәлфиннең икенче китабы – «Әхвали Чыңгыз хан вә Аксак Тимер» хезмәте – 1822 елда чыккан. Татар текстологиясендәге беренче әсәр буларак, бу хезмәтнең фәнни әһәмияте гаять зур.

1829 елда «Азия» типографиясе белән кушылгач, университет типографиясе Казанда татар китабы басучы бердәнбер матбага булып кала һәм Россиядә гарәп шрифтлары белән китаплар чыгара торган иң алдынгы басмаханәгә әверелә. Монда башка Шәрык халыклары телләрендә дә бик күп китаплар дөнья күргән. 1831 елда яңа хәрефләр кайтартылгач, Казан университеты типографиясендә татар наширләренең китаплары күпләп чыгарыла башлаган. Ел саен 20–40 яңа басма нәшер ителгән. Шәрыкне өйрәнүче университет галимнәренең дә гарәп хәрефләрендәге фәнни хезмәтләре күбрәк чыгарыла, татар теле грамматикасы буенча дәреслекләр дөнья күрә. 1832 елда Юнысов заказы буенча 10 мең данә тираж белән әлифба, 6600 данә Коръән һәм 3300 данә Һәфтияк нәшер ителгән. Типографиядә татар эшчеләре дә хезмәт иткән. Мәсәлән, 1844 елда 17 хезмәткәрнең 7 се татар кешесе булган.

Әлеге типографиядә 1830–1850 еллар эчендә университет һәм бүтән оешмалар өчен гарәп шрифтында 29 китап басылган. Болардан тыш татар наширләре 165 китап бастырган. Алар арасында мәктәп-мәдрәсә дәреслекләре күпчелекне тәшкил иткән. Шулай ук гарәп телендәге фикъһе китаплары, татар телендәге дини-әдәби кыйссалар, хикәятләр басылган. Мәсәлән, «Кыйссаи Йосыф» поэмасы 1839 елдан алып ел саен диярлек, кайбер елларда хәтта берничә басмада чыгарылып килгән. Татар наширләренең даими эш-

чәнлегеннән килгән файда нәтиҗәсендә типографиянең матди базасы ныгыган, эш җиһазлары яңартылган.

1815–1850 елларда, Петербург Фәннәр академиясе типографиясендә гарәп хәрефләре белән китаплар бастыру тукталган чорда, академиянең мөһим фәнни хезмәтләре Казан университеты типографиясендә басылып чыккан. Монда шулай ук Мәскәү рухани академиясе үтенече буенча да китаплар бастырылган. Казан университеты басмаханәсендә төрки-татар китапларыннан тыш гарәп һәм фарсы телләрендәге әсәрләр дә нәшер ителгән.

XIX гасырның икенче яртысында Казан университеты типографиясе Россиядәге иң куәтле һәм уникаль басмаханәләрнең берсе булып җитешкән. Анда дөньядагы бөтен телләрдәге диярлек (хәтта Азия һәм Европаның үле телләрендәге) шрифтлар, математика, химия гыйлемнәренең һәм бүтән төр тамга-билгеләр тупланган. Катлаулы шрифтлардан япон һәм кытай иероглифлары, санскрит, әрмән, монгол, уйгур хәрефләренең төрле кегльләре булган. (Кызганыч ки, бу кыйммәтле байлык Совет хакимияте урнашкач юкка чыккан.)

XIX гасырда татар наширләренең көннәнкөн үсә барган ихтыяҗларын Казан университеты матбагасы гына канәгатьләндерә алмаган. Нәтиҗәдә, зур кыенлыклар кичеп булса да, хосусый басмаханәләр ачылган. Андыйларның беренчесе 1840 елда немец эшлеклесе, гравёр Людвиг Магнус Шевиц тарафыннан оештырылган. Шевиц матбага өчен гарәп хәрефләрен Лейпцигтан алдырган. Бу типографиядә барлыгы 45 татар-мөселман китабы басылып чыккан. 1845 елда патша әмере белән Казандагы хосусый типографияләрдә татар китапларын бастыру тыелгач, Л. Шевиц та татар китапларын бастыруны киметкән. Ул, банкротлыкка чыгудан куркып, типографиясен саткан һәм туган иленә кайтып киткән. Шевицның матбагасын 1848 елда Алабуга сәүдәгәре Николай Петрович Коковин (Кукубин) сатып алган. Бу типографиядә 1841–1850 еллар эчендә татар наширләре 57 исемдәге китап бастырганнар, ә 1850–1861 елларда 153 китап нәшер ителгән.

Казан шәһәрендәге икенче хосусый басмаханә-литографияне татар кешесе Шаһи Яхин 1844 елда ачкан. Әмма 1845 елда татарча китаплар бастыру тыелгач, Яхин матбагасында татар китаплары күп чыкмаган. 1860 елларда бу басмаханә Ш. Яхинның улы Мөхәммәтвәлигә күчкән, 1870 елларда Әбдрәшитов литографиясе дип йөртелгән, 1883 елдан Касыйм Абдуллин ташбасмаханәсе буларак дәвам итеп, 1908 елда эшчәнлеген туктаткан.

Казан шәһәренең Яңа бистәсендә 1844 елда Рәхимҗан Сәгыйтов та хосусый басмаханә оештырган. Ләкин 1845 елда патша әмере белән Казанда татар китабы бастыру тыелгач, типографиянең эшчәнлеге чикләнгән. 1850 елга кадәр анда барлыгы 27 исемдәге, ә 1851–1862 елларда 53 исемдәге китап дөнья күргән.

Татар китабын хосусый матбагаларда нәшер итә башлагач, казна типографиясенең монополиясе какшаган: китап басу бәясе арзанайган, сату бәяләре дә төшкән.

1841–1850 елларда Казандагы хосусый типографияләрдә барлыгы 88 исемдәге татар китабы басылган. Шул ук вакытта университет матбагасында 119 татар китабы чыккан. Әлеге 207 исемдәге басманың гомуми тиражы 600 меңнән артып киткән. Ул чорда татар наширләре буларак Казан сәүдәгәрләре Апанаевлар, Юнысовлар, Сәетбоһановлар, Сәгыйтовлар, Хәсән Карташев, Миңнебай Әхмәтов, Гобәйдулла Габдесаттаров; мещаннардан Мортаза Максутов, Исхак Уразов һ. б. затлар тырышлык куйганнар. Шәкерт-студентлар, крестьяннар, хәтта хатын-кызларның да наширлек белән шөгыльләнү очраклары күзәтелгән. Китап чыгаруга бу кадәрле төрле катлау вәкилләренең тартылуы халыкның белемгә омтылышы зур булу белән аңлатыла.

Хосусый татар матбагалары патша хөкүмәтенең эзәрлекләүләре һәм тыюлары аркасында ябылырга мәҗбүр булганнар. Татарларның хосусый матбагалары яңадан XIX гасыр ахырында гына ачылган.

Казандагы басмаханәләрдә 1801–1855 еллар арасында 577 татар китабы басылган. Ул чорда, Мәскәү һәм Петербургтан тыш, Россиянең барлык провинциаль типографияләрендә барлыгы 1463 китап нәшер ителгән. Димәк, бу басмаларның өчтән бер өлешен татар китаплары тәшкил иткән. Шунысын да искәртергә кирәк, XIX гасырның беренче яртысында, Россиядәге бүтән төрки халыкларның берсендә дә китап басылмаганлыктан, татар китаплары башка төркиләр арасында да күп таралган.

XIX гасырның беренче яртысында Казан шәһәрендә барлыгы 401 татар китабы дөнья күргән. 1840 еллар уртасында татар китабы бастыру тыелгач, китаплар бөтенләй чыкмаган диярлек. Ә тыю бетерелгәч, 1850 елларда, һәр ел саен 30–50 исемдәге китап басылган. 1860 елларда исә, христиан миссионерларының эзәрлекләве нәтиҗәсендә, ел саен нибары 15–20 китап кына чыккан. Татар китапларын бастыру бары тик 1890 еллар башында гына арта. Ул вакытта бер елда 100 дән артык исемдәге, тиражы белән 1 миллионга якын китап нәшер ителгән.

Басмалар саны буенча ул чорда Россия империясендә беренче урынны рус, икенче урынны латыш һәм өченче урынны татар китаплары биләгән. Гомуми тираж ягыннан караганда, татар китаплары рус китапларыннан кала икенче урында торган.

Казан типографияләрендә чыккан татар китапларының саны артуга карамастан, халыкның китапка ихтыяҗы канәгатьләндерелмәгән. XIX гасыр дәвамында элеккеге гадәт буенча кулъязма китаплар күчереп язу һәм тарату дәвам иткән. Шулай ук Шәрык илләреннән ел саен меңләгән китап кайтарылып торган.

XIX гасыр ахырында Казандагы 14 рус типографиясенең һәммәсендә дә татар китаплары басылган.

Перов матбагасы. 1879–1900 еллар арасында Иван Семёнович Перов типо-литографиясендә 36 татар китабы 518 500 данә тираж белән дөнья күргән. Ә 1901–1910 елларда анда 31 китап 373 080 данәдә басылган.

Вечеслав матбагасы. Казандагы рус матбугаты цензоры Георгий Михайлович Вечеслав 1881 елда типография ачкан. 1882 елда ул, гарәп хәрефләрен дә койдыртып, татар китаплары бастыра башлаган. Бу матбагада 1882–1894 елларда 225 исемдәге татар китабы 1,5 миллион тирәсе гомуми тираж белән басылып чыккан. Вечеслав басмаханәсендә дөньяви китаплар, аеруча фольклор әсәрләре, матур әдәбият, тарихи эчтәлектәге әсәрләр нәшер ителгән. Бу типографиядә, И. Н. Харитонов эшли башлагач, китаплар полиграфик яктан югары сыйфатлы итеп (яхшы кәгазьдә, матур шрифтлар белән, бизәк-нәкышләр кулланып) басылган.

Чиркова матбагасы. Мария Арефьевна Чиркова варислары типографиясе үзенең башлангычын 1840 елда ачылган Л. Шевиц матбагасыннан һәм аннары Алабуга сәүдәгәре Н. Коковинныкы буларак танылган басмаханәдән алган. XIX гасырда татар китаплары нәшер итү буенча бу басмаханә университет типографиясеннән генә калышкан. 1870–1880 елларда анда татар китаплары гына басылган диярлек. Ә XIX гасыр ахырында, башка типографияләрнең дә ачылуы һәм үзендә матбагачылык эшен камилләштерәү сәбәпле, Чиркова басмаханәсендә татар китапларын бастыру кимегән. Шул сәбәпле 1906 елда бу типографиядә татар китапларын бастыру тукталган.

Әлеге басмаханәдә 1901–1905 еллар эчендә 171 исемдәге татар китабы 2 миллион 481 990 данә тираж белән басылган.

Домбровский матбагасы. Казан шәһәрендәге теш табибы Бронислав Людвигович Домбровский типографиясендә татар китаплары аеруча күп басылган. Ә. Кәримуллин ачыклавынча, Вечеслав типографиясен Домбровский сатып алган. 1894 елда ачылуыннан алып 1910 елга хәтле анда барлыгы 622 татар китабы 4 миллион 616 050 данә тираж белән басылган. Монда дини китаплар һәм кадими мәдрәсәләр өчен дәреслекләр күп чыккан.

Бу матбагада 1894–1900 елларда татар китаплары уңышлы гына чыгып килсә дә, 1901–1907 елларда басмалар саны чагыштырмача аз булган. Сәбәбе – матбагачылык эшендәге үсеш һәм үзгәрешләрне исәпкә алмыйча, китапларны элеккечә кыйммәт бәягә, иске шрифтлар белән начар сыйфатлы кәгазьдә бастыру. Бу типография 1917 елга кадәр эшләгән.

Антонов матбагасы. 1894 елның декабрендә ачылган Леонид Петрович Антонов типо-литографиясендә санаулы гына татар китаплары чыгып килгән. Ә 1911–1913 елларда анда татар китаплары 76 исемдә, 295 мең данә гомуми тираж белән нәшер ителгән. Антонов матбагасының ул елларда эшчәнлеге «Мәгариф» нәшрияты белән тыгыз бәйле булган.

Кәримевләр матбагасы. Бертуган Мөхәммәтҗан һәм Шәрифҗан Кәримевләр мәшһүр татар тарихчысы һәм дин эшлеклесе Шиһабетдин Мәрҗанинең шәкертләре булганнар. Алар Ш. Мәрҗанинең «Мөстәфадел-әхбар фи әхвали Казан вә Болгар» хезмәтенең беренче томын ике тапкыр (1885 һәм 1897 елларда) нәшер иткән.

Кәримевләр 1890 еллар башында Казанда, Мәкәрҗә, Минзәлә һәм Сембер ярминкәләрендә китап сәүдәсе эшен җәелдереп җибәргәннәр. 1898 елда алар китап сәүдәсе фирмасын оештырганнар, 1899 елның гыйнварында типография ачарга рөхсәт алганнар.

1900 елның 1 мартында эшли башлаган бертуган Кәримевләр матбагасы шул елда барлыгы 36 исемдәге китапны 433 100 данә тираж белән нәшер иткән. Ә 1901 елда әлеге басмаханә, 97 исемдә (гомуми тиражы 195 510 данә) китап нәшер итеп, татар китабы бастыру буенча беренче урынга чыккан. Бу типография Казанда 1905 елга кадәр бердәнбер татар матбагасы булган.

1901–1917 еллар арасында Кәримевләр матбагасында барлыгы 1700 исемдәге китап басылган, һәм аларның гомуми тиражы 20 миллион данәгә якын булган. Бу – шул ук чорда Казанда басылган татар китапларының өчтән бер өлешенә туры килә. Китапларның күпчелеген алар үз хисапларына нәшер иткәннәр.

Бертуган Кәримевләр үз типографияләре белән берлектә хәреф коюны оештырулары, үтемле дини китаплар, халык яратып укыган кыйссалар һәм фольклор әсәрләрен бастырып, китап сәүдәсе белән актив шөгыльләнүләре нәтиҗәсендә, китапчылык эшендә югары уңышларга ирешкәннәр. Шулай ук аларның арзанлы һәм түбәнрәк сыйфатлы кәгазьдә вак шрифт белән бастырып, китапның сәнгати эшләнешенә зур таләпләр куймаулары да басмаларның арзан бәягә сатылып, күбрәк таралышына ярдәм иткән.

Кәримевләр матбагасында чыккан китаплар эчтәлек ягыннан бөтен төр китапларны да, ягъни матур әдәбият, дини китаплар, фольклор әсәрләре, дәреслекләр, фәнни-популяр хезмәтләр, тәрҗемә әсәрләр, балалар әдәбияты һ. б. үз эченә алган.

Харитонов матбагасы. Казандагы Иван Николаевич Харитонов басмаханәсе татар китаплары бастыру белән шөгыльләнгән рус типографияләре арасында күренекле урын алып тора. Иван Харитонов 10 яшеннән Казан университеты типографиясендә хәреф җыючы булып эшли башлаган. Ул анда рус һәм Европа телләрендәге, шулай ук татар, монгол һәм еврей телләрендәге текстларны җыярга өйрәнгән. Типография эшендә зур осталыкка ирешкән Харитонов, Казандагы башка басмаханәләрдә дә эшләп, бай тәҗрибә туплаган. 1888 елда ул Г. М. Вечеслав типографиясенә идарәче булып урнашкан. Бу типография И. Н. Харитонов тырышлыгы белән тиз арада алдынгы сафка чыккан.

Харитонов Мәскәү һәм Петербургтагы типографияләр эше белән танышып кайткан һәм 1896 елда үз типографиясен ачып җибәргән. Харитонов типографиясе тиз арада уңышлар яулаган. Башта анда 5–6 гына кеше эшләсә, 3 елдан эшчеләр саны 40–50 гә, ә 1909 елда 130 кешегә җиткән.

1902 елда И. Харитонов, Көнбатыш Европа илләренә барып, матбагачылык һәм полиграфия тәҗрибәсен өйрәнгән. Үз басмаханәсен чит ил типографияләре үрнәгендә камилләштергән. Шул ук 1902 елдан алып Харитонов матбагасында да татар китаплары басыла башлаган. Бу типография берничә елдан татар китапларын иң күп бастыра торган матбагаларның берсенә әверелгән. Анда 1902–1916 еллар эчендә 700 исемгә якын татар китабы 3 миллион 300 меңнән артык данәдә басылып чыккан. Эчтәлек ягыннан караганда, аларның күбесен матур әдәбият әсәрләре тәшкил иткән. Иң күбе татар әдипләренең (Г. Тукай, Ф. Әмирхан, М. Гафури, Р. Фәхретдин, Ф. Халиди, Г. Ильяси, Г. Рәхим, С. Җәлал, Н. Думави, З. Бәшири, К. Бәкер һ. б.) китаплары булган. А. С. Пушкин, Л. Н. Толстой, Н. В. Гоголь, И. С. Тургенев кебек авторлар әсәрләреннән тәрҗемәләр дә байтак басылган. Шулай ук татар һәм рус фольклоры әсәрләре, төрле фәннәр буенча уку китаплары, дәреслекләр, сүзлекләр дөнья күргән.

1916 елда Харитонов типографиясе бертуган Әхмәдуллиннарның «Өмид» матбагасы белән берләшкән һәм «Сабах» фирмасы карамагында эшләвен дәвам иткән.

XX гасыр башында Казандагы 20 типографиядә барлыгы 5154 исемдәге татар китабы басылган һәм аларның гомуми тиражы 39 миллионга якын булган. Бу чорда басылган барлык татар китапларының 75–85 проценты Казанда чыккан. Әлеге Казандагы басмаханәләр арасында беренчелекне бертуган Кәримевләр типографиясе тоткан.

Вараксин варислары матбагасы. Казан шәһәренең почётлы гражданы Владимир Васильевич Вараксин типо-хромо-литографиясендә 1904–1916 елларда 27 татар китабы 118 470 данә гомуми тираж белән басылып чыккан.

Ермолаева матбагасы. Казан шәһәрендәге татар китапларын бастыруга зур өлеш керткән типографияләрнең берсе Инна Вениаминовна Ермолаева матбагасы булган. Бу типо-литография сәүдәгәр В. М. Ключников тарафыннан 1881 елда ачылган. 1906 елның март аенда Ключников үз типографиясен кызына – И. В. Ермолаевага тапшырган. Ермолаеваның ире дә Казандагы А. М. Петров типографиясен сатып алып, ике матбаганы берләштергәннәр. Беренче елда анда 13 исемдәге татар китабы чыккан, шуларның 9 ы цензура эзәрлекләвенә дучар булган. Бу типографиядә революцион һәм демократик рухтагы басмалар күп чыгуны гаеп итеп, 1906 елның ахырында аның хуҗалары Ермолаевлар җавапка тартылган һәм Казаннан сөрелгән. Тик 1907 елның язында кире кайтканнар. Ләкин губерна идарәсе, бу матбагага карата дошманлыгын саклап, 1909 елның апрелендә типографияне яптырган.

Ермолаева типографиясендә барлыгы 70 исемдәге татар китабы чыккан, шуларның 40 ы «Мәгариф» нәшрияты тарафыннан нәшер ителгән. Китапларның күпчелеге дәреслекләр, уку китаплары, русчадан тәрҗемә әсәрләр, сүзлекләр һәм фәнни-популяр китаплар булган.

Губернатор тарафыннан даими эзәрлекләнү нәтиҗәсендә 1909 елда ябылган И. В. Ермолаева типографиясен дворянка Надежда Мариусовна Чижова сатып алган. Галим Ә. Кәримуллин язуынча, типография хуҗасының алышынуы шартлы гына булып, наширләр һәм барлык заказчылар элеккечә үк калган. 1909–1910 елларда бу типографиядә 37 исемдәге китап 140 500 данә гомуми тираж белән басылып чыккан.

1910 елда Чижова матбагасын В. З. Еремеев сатып алган. 1911 елда бу типография В. Еремеев һәм А. Шашабрин Сәүдә йорты грифы белән танылган. Бу исем астындагы типографиядә 1910–1915 елларда 62 исемдәге татар китабы 377 140 данә гомуми тираж белән нәшер ителгән. Беренче Бөтендөнья сугышы башлану белән бәйле рәвештә кәгазь кыйммәтләнгәч, анда китаплар бастыру кимегән.

Нәтиҗә ясап әйткәндә, Ермолаева – Чижова – Еремеев һәм Шашабрин Сәүдә йорты матбагасында барлыгы 169 татар китабы 710 340 данә тираж белән басылып чыккан.

Шәрәф матбагасы. 1905 елда Россиядәге сәяси һәм иҗтимагый үзгәрешләр тәэсирендә барлык милләтләргә матбугат иреге бирелгән. Ягъни татарлар да газета-журналлар чыгару, типографияләр ачу, наширлек һәм китап тарату ширкәтләре төзү, китапханәләр оештыру хокукына ия булган. Ләкин чынлыкта матбугат иреген тормышка ашыру җиңел бармаган. Хакимият цензура, жандармнар, чиновниклар башбаштаклыгы кебек төрле киртәләр корган.

Шактый тоткарлыклардан соң, 1906 елның 13 ноябрендә, бертуган Гыйльметдин һәм Борһан Шәрәфләр үз матбагаларын ачалар. Шәрәф матбагасы Владимир Емельянович Казаков йортындагы «Болгар» номерларында урнаша. Г. Шәрәф 1903–1904 елларда Петербургта Шәрык типографияләренең иң күренеклеләреннән булган Ильяс Бораганский басмаханәсендә матбагачылык эшенә өйрәнгән.

1906 елның ике аенда бу типографиядә 13 исемдәге китап чыккан. 1907 елда 52 һәм 1908 елның беренче яртысында 41 исемдәге китап дөнья күргән. Анда күбесенчә әдәби, фәнни-популяр эчтәлектәге китаплар басылган, шулай ук революцион әсәрләр дә нәшер ителгән.

Бу типографиянең даими наширләре Казандагы «Мәгариф» һәм «Сабах», Троицкидагы «Хезмәт» кебек нәшрият һәм китапханәләр булган.

1908 елның 30 июнендә Шәрәф матбагасы Казан губерна идарәсе тарафыннан ябылган. Шул елның ноябрь аенда аны Галимирза Саинов сатып алган. Типография башта яңа хуҗаның исеме белән Саинов матбагасы дип йөртелә, аннан соң «Үрнәк» дип атала башлый. 1908 елның ноябреннән 1911 елның гыйнварына кадәр «Үрнәк» типографиясендә гомуми тиражы 480 665 нөсхәдән торган 152 исемдәге китап бастырылган. Шуларның 79 исемдәгесе – матур әдәбият, 12 се – дини китаплар, калганнары – дәреслекләр, фәнни-популяр китаплар, календарьлар һәм бүтән басмалар. Заманының алдынгы фикерле яшь әдипләре Г. Тукай, Ф. Әмирхан, Г. Камал, М. Гафури, Н. Думави китаплары, рус әдипләреннән А. С. Пушкин, Л. Н. Толстой, М. Горький, Н. В. Гоголь һ. б. әсәрләренең татарчага тәрҗемәләре басылып чыккан. «Үрнәк» типографиясендә басылган китапларның яртысына якыны типографиянең үз хисабына нәшер ителгән.

Матбаганың эшчәнлеге дәүләт өчен зарарлы дип бәяләнеп, патша хөкүмәте тарафыннан 1911 елның февралендә ябылган. Типография урнашкан йортның хуҗасы В. Е. Казаков 1911 елның язында «Үрнәк» матбагасын үзенә сатып алган. Ләкин, Г. Саинов чорындагы кебек үк, бу юлы да басмаханәнең чынбарлыктагы хуҗасы Г. Шәрәф булып калганлыгы ачыкланган, шул елның 26 июнендә типография тагын ябылган. Казаков карамагында дип исәпләнгән 1–1,5 ай эчендә бу матбагада 14 исемдәге (гомуми тиражы 49 500 данә) китап басылган.

1913 елда «Мәгариф» китапханәсе җитәкчеләреннән Мөхәммәтәмин Мостафин ачкан «Мәгариф» типографиясе Казаков басмаханәсенең турыдан-туры дәвамы булган. «Мәгариф» типографиясендә 1913–1917 елларда барлыгы 147 исемдәге татар китабы басылган, аларның гомуми тиражы 530 350 данәгә җиткән.

«Бәянелхак» матбагасы. Казан сәүдәгәрләре Әхмәтҗан һәм Мөхәммәтҗан Сәйдәшевләр, үзләре нәшер иткән «Бәянелхак» газетасын (1906–1914) бастыру өчен, 1907 елда махсус типография ачканнар. Анда 1907–1912 елларда басылган 75 исемдәге китапның гомуми тиражы 220 100 данә тәшкил иткән.

«Бәянелхак» матбагасында дини һәм әдәби китаплар, фәнни-популяр әсәрләр басылган. Бертуган Сәйдәшевләр басмаханәләре өчен шрифтларны Мәскәүдәге Отто Гербек типографиясеннән алдырганнар.

«Милләт» матбагасы. 1908 елның сентябрендә «Идрисов, Галиев вә шөрәкясе»нең типографиясе ачылган. Шул вакыттан алып бу ширкәт «Милләт» исеме белән эш йөрткән.

Бу матбагада 1908–1916 елларда барлыгы 256 исемдәге татар китабы 1 миллион 376 015 данә гомуми тираж белән басылып чыккан. «Милләт» матбагасында күпчелеге мәктәп һәм мәдрәсә дәреслекләре, балалар өчен күптөрле уку китаплары, дини китаплар, шулай ук фәнни хезмәтләр дөнья күргән.

Ибраһим Идрисов, типография ачылганчы, үз улы Мөхәммәтне Петербург, Мәскәү һәм Истанбулга матбагачылык эшен өйрәнергә җибәргән. «Милләт» типографиясе ачылгач, анда матур шрифтлар хәзерләнгән. «Милләт»нең шрифтлары һәм китап бастыру сыйфаты югары дәрәҗәдә булган. Барлык шрифт төрләренең үрнәкләрен татар китап сәнгатенең танылган остасы гравёр Мөхәммәт Идриси әзерләгән. Ул шулай ук төсле географик карталар сызган һәм рәсемнәр ясаган. «Милләт»тәге кебек хәрефләр күптөрлелеге бер типографиядә дә булмаган. Анда коелган гарәп шрифтлары Казан, Уфа, Әстерхан һәм Урта Азия басмаханәләренә дә сатып алынган.

«Өмид» матбагасы. Китап сәүдәсе һәм нәшрият эшчәнлеге белән XIX гасыр ахырыннан шөгыльләнеп килгән бертуган Габделвәли һәм Мөхәммәтгали Әхмәдуллиннар 1908 елда «Сабах» ширкәтен оештырганнар. Алар 1911 елның җәендә үзләренең «Өмид» типографиясен дә ачканнар. Бу матбага тиз арада үсеш алган, анда хәреф кою, литография һәм цинкография дә булдырылган. «Өмид»тә басылган китаплар сыйфат ягыннан югары дәрәҗәгә ия булган. 1911–1917 елларда бу басмаханәдә 401 исемдәге татар китабы 1 миллион 347 575 данә тираж белән басылып чыккан. Аларның шактый өлеше фәнни-популяр басмалар булган. Шулай ук әдәби һәм тарихи әсәрләр дә дөнья күргән.

Петербургта. XVIII гасыр ахырында Петербургта Иоһанн Карл Шнорның «Азия» типографиясе эшләве һәм анда татар китаплары да бастырылуы турында әйткән идек. Императрица Екатерина II, татарларның үтенечләрен исәпкә алып, махсус фәрман белән хөкүмәт хисабына Шнор

типографиясендә 1787 елда Россиядә беренче мәртәбә Коръән китабын бастырткан. Аннан соңгы 1790, 1793, 1796 һәм 1798 елларда Коръәнне тагын бастырганнар.

Бакчасарай шәһәрендә дөньяга килгән Кырым татары Ильяс мирза Бораганский 1894 елда Петербург шәһәрендә хосусый типографиясен ачкан. Бу типография 1840 елларда Казанда ачылган хосусый матбагалардан кала Россиядәге беренче хосусый татар басмаханәсе булган.

Бораганский, Кырымда белем алгач, Төркиядә укыган. Шул чорда ул гарәп каллиграфиясен өйрәнеп, гравёрлык һәм рәссамлык серләрен үзләштергән. 1882 елда Петербургка барган. Анда Бораганскийның Шәрык әдәбиятын һәм күп телләр белүенә игътибар итеп, Петербург университетына каллиграфия укытучысы һәм төрек теле лекторы итеп эшкә чакырганнар. Шәрыкне өйрәнүче галимнәрнең киңәше белән ул «И. Бораганский һәм ширкәте» типографиясен ачып җибәргән. Бораганскийның компаньоны Петербург ахуны Гатаулла Баязитов булган.

Петербургта гарәп хәрефләре белән китап бастыра торган матбага ачылу үз чорында башкала тормышында зур яңалык буларак бәяләнгән. Ул Шәрыкне өйрәнүче галимнәрнең хезмәтләрен бастыру өчен кулай булуы белән бергә татар һәм мөселманнарның мәдәни яшәешенә дә зур өлеш керткән.

Баязитов тарафыннан 1905–1914 елларда нәшер ителгән беренче татар газетасы «Нур» шул типографиядә басылган, һәм әлеге матбага да «Нур» типографиясе дип аталган.

Бу матбагада 1894–1900 еллар эчендә гарәп хәрефләре белән 270 мең данәдә 60 китап басылып чыккан. 1901–1910 еллар арасында Бораганский («Нур») матбагасында 68 исемдәге татар китабы 148 440 данә тираж белән басылган.

Югары полиграфия сыйфаты өчен бу типография медаль белән бүләкләнгән.

Бөтен Россиядә мөселман матбугаты көчле эзәрлекләнгән чорда Бораганский типографиясендә 1911–1917 елларда Шәрык телләрендәге китаплар чыкмаган.

Татар җәмәгать һәм дин эшлеклесе Габдерәшит Ибраһимов тарафыннан Петербургта 1906 елда икенче татар типографиясе оештырылган. Ул, нигездә, «Өлфәт» газетасын һәм бүтән вакытлы матбугат органнарын бастыру өчен ачылган булса да, анда китаплар да нәшер ителгән. Бу матбагада 1906–1907 елларда 25 исемдәге татар китабы 66 900 данә тираж белән дөнья күргән. «Өлфәт» типографиясе, эшли башлагач та, цензура һәм полиция тарафыннан эзәрлекләнгән, аңа штрафлар салынган, ябылган һәм яңадан ачылган...

1914 елда Петербург каласында Мөхәммәтгалим Максудовның татар типографиясе ачылган. 1914–1916 елларда анда 24 исемдәге татар китабы 84 113 данәдә басылган. Бу типографиядә чыккан китапларның шактые Беренче бөтендөнья сугышы белән бәйле законнар турындагы басмалар булган.

Оренбургта. XX гасыр башында Оренбург шәһәре татар милли-мәдәни үзәкләренең берсе булган.

Оренбургта яшәгән Берк Бреслин дигән кеше, 1880 елларда үз типографиясендә гарәп шрифты булдырып, татар китаплары бастыра башлаган. Ләкин анда чыккан китаплар санаулы гына булган.

1900 елда Гыйльман ахун Кәримев, Оренбургтагы бер рус кешесеннән типография, Бреслиннан исә гарәп шрифтларын сатып алып, үз матбагасын оештырган. Анда 1901 елдан алып 1902 елның уртасына кадәр 27 исемдәге татар китабы басылган, гомуми тиражы 52 400 данәне тәшкил иткән. 1902 елда Гыйльман ахун вафат булгач, типография аның улы Фатих Кәрими карамагына калган. Ул, Төркиядә белем алганда һәм аннан соң Кырымда, 1898 елда Шакир Рәмиев белән Европа илләрендә (Германия, Франция, Бельгия, Италия һ. б.) сәяхәт кылганда, аннары Мәскәү белән Петербургта, типография эшенең серләрен өйрәнеп кайткан була.

Кәримев матбагасы яхшы гына эшләп китә. 1905 елның ахырында Ф. Кәрими тәкъдиме белән «Кәримев, Хөсәенов вә шөрәкясе» исемендәге нәшрият оештырыла. 1906 ел ахырында социал-демократик һәм большевистик брошюралар бастырылып, типографиянең ябылу куркынычы тугач, 1907 елда Ф. Кәрими үз матбагасын шушы нәшрият исеменә күчергән. Типографиядә 1907 елда да русчадан тәрҗемә ителгән социал-демократик китапчыклар басылганнан соң, патша цензурасы шикаяте нигезендә аңа арест салына, һәм ул 1908–1909 елларда эшләми. 1910 елда биредә берничә китап кына басылган.

«Кәримев, Хөсәенов вә шөрәкясе» Оренбургтагы рус типографиясен дә сатып алып үзенә кушкан. Яңа техник җиһазлар һәм шрифтлар алганнан соң, бу типография Оренбургтагы иң куәтле басмаханәгә әверелгән. Анда китаплардан тыш татар һәм рус вакытлы матбугаты да нәшер ителгән. Әлеге нәшрият Уфа шәһәрендә дә бүлекчәсен һәм матбагасын («Шәрык» матбагасы) ачып җибәргән.

1901–1917 еллар арасында «Кәримев, Хөсәенов вә шөрәкясе» типографиясендә 384 татар китабы басылып, аларның гомуми тиражы миллионга якын булган. Фатих Кәриминең күпсанлы үз әсәрләре һәм дәреслекләре, шулай ук тәрҗемәләре бу типографиядә чыккан. Ризаэддин Фәхретдиннең дини, әдәби һәм тарихи хезмәтләре дә әлеге матбагада дөнья күргән. Башка татар авторларының дәреслекләре, педагогик, тарихи һәм фәлсәфи хезмәтләре, әдәби әсәрләре, фәнни-популяр китаплар нәшер ителгән.

1906 елда Оренбургта иске карашлы татар дин әһелләре үзләренең матбугат органы «Дин вә мәгыйшәт» журналын чыгара башлаганнар, һәм шуны бастыру өчен типография оештырылган. Журнал исеме белән үк аталган басмаханәдә китаплар да нәшер ителгән. Анда күбесенчә кадимчелек тарафдарларының китаплары чыккан. Бу типографиядә барлыгы 104 исемдәге китап 175 750 данә тираж белән басылган.

Оренбургта яшәгән Закир һәм Шакир Рәмиевләр, 1906 елда «Вакыт» газетасы һәм 1908 елда «Шура» журналы нәшер итү максаты белән, үз типографияләрен оештырганнар. Рәмиевләрнең 1909 елда эшли башлаган «Вакыт» матбагасында, газета һәм журналдан тыш, китаплар да бастырылган. Анда 1909–1917 елларда барлыгы 116 исемдәге татар китабы 322 450 данә гомуми тираж белән нәшер ителгән. Галим Әбрар Кәримуллин мәгълүматларына караганда, «Вакыт» типографиясенең җитәкчесе шул ук исемдәге газетаның мөхәррире Фатих Кәрими булган.

Оренбургта чыккан татар китаплары, Казан басмаларына караганда арзанрак булу сәбәпле, тиз арада таралып беткән. Әлеге матбагада шулай ук казах телендәге китаплар да басылган.

Уфада. XIX гасыр ахыры – XX гасыр башында Уфада эшләүче рус типографияләрендә берничә исемдә генә татар китабы дөнья күргән.

1905 елдан алып Уфа губерна идарәсе типографиясендә гарәп шрифтлары белән татар китаплары бастыру эше җанланган. Бу басмаханә 1908 елга хәтле Уфада татар китаплары чыгарып килгән бердәнбер матбага булган. Анда барлыгы 15 исемдәге татар китабы нәшер ителгән.

Уфада беренче хосусый типография 1908 елда «Шәрык» матбагасы исемендә, Оренбургтагы «Кәримев, Хөсәенов вә шөрәкясе»нең филиалы буларак ачылган. Бу типография 1914 елда Казан китапчылары – бертуган Кәримевләргә сатылган, ә исеме сакланып калган. Ләкин миссионерлар шикаятьләре аркасында типография эшенә зур зарар салынган, китап бастыру шактый кимегән.

1908–1917 елларда бу матбагада 600 мең данәдән артык тираж белән 200 исемдәге татар китабы чыккан. Шулардан дини эчтәлектәге китаплар аз булып, басмаларның күпчелеген матур әдәбият һәм халык авыз иҗаты әсәрләре, дәреслекләр һәм фәнни-популяр китаплар тәшкил иткән.

Уфа каласында 1914 елда «Тормыш» типографиясе оештырылган. Анда 1917 елга кадәр 42 400 данә тираж белән нибарысы 11 татар китабы чыккан.

Троицкида. XX гасыр башында Троицк шәһәрендә «Хезмәт» китап нәшрияты оештырылган. Әлеге нәшрият тырышлыгы белән 1905 ел ахыры – 1906 ел башында Троицкидагы рус типографиясендә дистәләп татар китабы басылган.

Уральскидагы Камил Мотыйгый матбагасында һәм ***Семипалатттагы*** «Ярдәм» ширкәте тарафыннан дистәләп исемдәге татар китаплары басылып чыккан.

Мәскәүдә. XVIII гасырның соңгы чирегендә Мәскәү университетында гарәп шрифтында чыккан китаплардан соң, бу шәһәрдә XIX гасырда санаулы гына татар басмалары дөнья күргән. XX гасыр башында да Отто Гербек типографиясендә, Шәрык телләре институтында (Лазарев институты), 1910–1915 елларда Михаил Осипович Аттай матбагасында берничә генә татар китабы чыккан. Боларда һәм Мәскәүнең тагын берничә типографиясендә XX гасыр башында нибарысы 14 татар китабы 28 мең данә гомуми тираж белән басылган.

Әстерханда. Әстерхан шәһәрендә Шиһабетдин Мәрҗанинең шәкерте Габдрахман Гомәри матбага ачып, XX гасыр башында татар китаплары бастыра башлаган. 1908–1914 елларда «Г. Гомәри вә шөрәкясе» типографиясендә 58 татар китабы 123 425 данә гомуми тираж белән дөнья күргән. Әлеге китапларның бөтенесе диярлек Г. Гомәри тарафыннан нәшер ителгән.

Әстерханда цензура аеруча рәхимсез булганлыктан, андагы татар матбугаты эзәрлекләнгән, газета һәм журналлар яптырылган. Цензураның тагын да көчәюе нәтиҗәсендә, Әстерханда 1914 елда татар китапларын бастыру бөтенләй тукталган. Андагы татар матбугаты һәм мәдәнияте әһелләре башка шәһәрләргә күчеп китәргә мәҗбүр булганнар.

1917 елның Февраль революциясеннән соң Әстерханда татар матбугатын бастыру яңарган, анда «Нәшрият» типографиясе ачылган.

Эстәрлетамакта. 1910 елда Эстәрлетамак шәһәрендә «Нур» татар типографиясе ачылган һәм 1914 елга кадәр (хөкүмәт тарафыннан ябылганчы) анда 30 татар китабы басылган. Чыккан китапларның гомуми тиражы 52 мең данә тәшкил иткән.

Әбрар Кәримуллин мәгълүматларына караганда, XX гасыр башында ел саен 500 дән артыграк китап чыгып килгән. 1901–1917 елларда барлыгы 7 меңгә якын исемдәге татар китабы басылган, һәм аларның гомуми тиражы 47 миллионнан артып киткән. 1917 елга кадәр барлыгы 15 мең исемдәге татар китабы басылган. Ул чор татар китапларының гомуми тиражлары Россия халыклары арасында руслардан кала икенче урында торган. Татар авторларының китаплары белән берәттән Көнчыгышның бөек әдипләре һәм философлары Газали, Мәгарри, Фараби, Низами, Фирдәүси, Рудаки, Хәйям, Дәһләви, Европаның бөек классиклары Ж.-Ж. Руссо, Һ. Һейне, Ф. Шиллер, Дж. Байрон, Г. Сенкевич, Һ.-К. Андерсен, Ж. Верн һ. б. язучыларның әсәрләре дә туган телебездә басылып чыккан.

Башка төрки телләрдә китап чыгару

Казанда татар китаплары бастыру башлангач та, татар наширләре гарәп һәм фарсы телләрендәге китапларны да чыгарганнар. Тирәбара төрек, азәрбайҗан, казах, үзбәк һ. б. төрки телләрдәге китаплар да нәшер ителгән.

Төрки телләрдәге күп кенә беренче китаплар татар матбагачылыгы нигезендә дөнья күргән. Шуның белән берлектә татар телендәге китаплар Идел буе, Кавказ, Урта Азия халыклары арасында таралган. Татар наширләре бастырган китаплар Төркия, Көнчыгыш Төркестан, Һиндстан, Иран һәм гарәп илләренә дә, Европа һәм Америкадагы Шәрыкне өйрәнүче галимнәргә дә барып ирешкән.

Татарларның казах телендә китаплар бастырып, әлеге милләт халкы арасында таратуга зур әһәмият бирүләренең төп сәбәбе изге ният белән бәйле. XVIII гасыр ахырларыннан алып XX гасыр башына кадәр татарлар казах кардәшләрдә мөселман динен ныгыту һәм аларның белемле булуы өчен күп тырышлык куйганнар. Иң *башлап башкортлар, казахлар яшәгән җирләрдә мәктәп-мәдрәсәләр оештырып, белем-мәгърифәт таратучылар татарлар булган.* XX гасыр башында үзбәк, төрекмән, кыргыз һәм таҗикларны мәгърифәтле итүгә дә татарлар күп көч куйганнар.

Казах телендәге беренче китап 1831 елда Казан университеты типографиясендә басылган.

1840 еллардан Казанда төрки халыкларның әдәбият үрнәкләрен бастыру башланган. XIX гасырның соңгы чирегендә ел саен дистәләрчә казах, башкорт, үзбәк, азәрбайҗан әдәбияты, нигездә, фольклор әсәрләре басылган.

XX гасыр башында төрки телләрдәге китаплар бастыру тагын да арткан.

Төрки халыклар әдәбиятыннан татар матбагаларында басылган китаплар арасында казах әдәбияты һәм фольклоры беренче урында тора, башкорт әдәбияты һәм халык авыз иҗаты әсәрләре икенче урынны били. Шулай ук кыргыз, үзбәк, Кырым татарлары, нугай, азәрбайҗан һәм бүтән халыкларның фольклор үрнәкләре, әдәбияты әсәрләре үз телләрендә яисә тәрҗемә итеп бастырылган.

Казах телендәге китаплар иң башта Казанда басылган булса, XIX гасыр ахыры – XX гасыр башында Оренбург, Әстерхан һәм Уфада да чыккан. 1831 елдан алып 1917 елга кадәр казах телендә чыккан 509 басманың тиражы 2,5 миллион данәгә якын булган. Болардан 13 китап кына казна исәбеннән һәм рус наширләре тарафыннан бастырылган. Ә калган басмаларның күпчелеге татар наширләре һәм өлешчә (100 гә якын китап) казах наширләре хисабыннан чыгарылган.

Әлифбалар һәм дәреслекләр

Әлифбалар. Тарихтан мәгълүм булганча, Идел буе Болгар дәүләтендә, ягъни X–XIII гасырларда ук, мәктәп-мәдрәсәләр эшләгән. Дин, әдәбият, тарих, фәлсәфә һәм медицина фәннәре буенча хезмәтләр язылып, кулъязма китаплар рәвешендә таралган.

Халкыбызның беренче әлифбалары Идел буе Болгар дәүләте мәктәп һәм мәдрәсәләрендә төзелә башлый. Алар Алтын Урда һәм Казан ханлыгы халыкларында соңрак та файдаланыла һәм даими камилләштерелә. Киң таралган әлифбалар арасында XVIII йөзнең икенче яртысында Мортаза Котлыгыш улы белән Ишнияз бине Ширнияз тарафыннан язылган кулъязма әлифбалар билгеле.

Сакланып калган беренче басма әлифбалар XIX гасыр башы мәктәпләре өчен чыгарылган. 1802 елда Казан университеты типографиясендә 11 мең данә тираж белән Мортаза Котлыгыш улының «Шәраител-иман» («Иман шарты») әлифбасы басыла. Бу китап – иң күп басылган татар әлифбаларының берсе. Йөз егерме алты ел дәвамында (1802–1928) аның 100 гә якын басмасы дөнья күргән. Аннан соңгы заманнарда укырга-язарга өйрәтү, шул исәптән җәдитчә мәдрәсәләр өчен Галимҗан Барудиның «Сәвад хан» (1891), Мөхәммәдвәли Мөхәммәдрәхим әл-Чистайиның «Иказел-вилдан» («Балаларны уяту», 1891), Әхмәтһади Максудиның «Мөгаллиме әүвәл» («Беренче дәреслек», 1892), «Мөгаллиме сани» («Икенче дәреслек», 1902) әлифба-дәреслекләре төзеп чыгарыла. Ә. Максуди әлифбалары 1892–1917 елларда күп тапкырлар нәшер ителә һәм Россиянең барлык төрки телле халыклары мәктәпләрендә кулланыла. XIX йөз ахырында Имаметдин Сәйфуллинның «Яңа әлифба» (1892), Шакирҗан Таһириның «Бәдъ әт-тәгълим: мөкәммәл әлифба» («Башлангыч белем бирү өчен тулы әлифба», 1893) исемле беренче рәсемле әлифбалары дөнья күрә. Күп әлифбаларда математикадан башлангыч мәгълүмат бирелгән бүлек – әбҗәд (саннарны гарәп хәрефләре белән билгеләү) аерылып торган. Алар арасында Каюм Насыйриның «Иҗек: ибтидаи сабакка шөругъ кыйлгучы балаларга иҗек танытмак өчен бер тәҗрибәдер» (1895), «Иршадел-хибба илә тәгълимел-әлифба» (1891) китаплары бар.

Татар әлифбаларының бер төре – рус гимназияләрендә укучыларны татар теленә өйрәтү өчен уку ярдәмлекләре. 1778 елда Сәгыйть Хәлфин тарафыннан «Хәреф вә иҗекләре тулы тасвирланган татар теле әлифбасы» нәшер ителә. 1787 елда аның «Әлифбаи татар» дәреслеге басыла. 1809 елда Ибраһим Хәлфиннең «Гарәп укуы кагыйдәләре белән татар теленең алфавиты һәм грамматикасы» дәреслеге, 1859 елда Габдүш Баһаповның «Мөгаллиме әүвәл фи тәгъ-

лим лисанел-гарәп вәл-фарси вәт-татари» дәреслеге, 1887 елда Мирсалих Бикчуринның «Татарларга русча, русларга татарча сөйләшергә һәм үзлегеннән укырга өйрәткеч» уку ярдәмлеге дөнья күрә. XIX йөз ахыры – XX йөз башында мәктәптә укыту системасын үзгәртеп кору, ягъни «җәдитчә укыту»га күчү сәбәпле, яңа төр дәреслекләр, шул исәптән укытуның аваз методына нигезләнгән әлифбалар барлыкка килә. 1893 елда Мөхәммәтзакир Ишмөхәммәтовның «Берьюлы уку-язу» әлифбасы, 1900 елда «Әлифбага йитәкче» дигән уку ярдәмлеге, 1908 елда Хәбибрахман Зәбиринең «Рәсемле әлифба»сы басыла. XIX гасырның икенче яртысыннан керәшен татарлары өчен әлифбалар булдырыла, алар педагог-миссионер Н. И. Ильминский тарафыннан кириллица нигезендә төзелә.

Атаклы педагог Мөхетдин Корбангалиевнең «Татар әлифбасы» 1912–1918 еллар дәвамында 7 тапкыр, шушы һәм башка исемдәге әлифбалары 1945 елга кадәр тагын 20 тапкыр басылып чыга.

Гомуми башлангыч белем бирүне гамәлгә кертү һәм олыларны укырга-язарга өйрәтү өчен татар әлифбалары төзү 1920 еллар ахыры – 1930 еллар башында аеруча киң колач ала. Г. Шәрәф һәм Ш. Алексеевның «Беренче адым» (1923), «Якты юл» (1926), «Яңа тормыш» (1928) әлифбалары нәшер ителә. Латин графикасына күчү уңае белән, Гыймад Нугайбәк һәм Мөхәммәтхан Фазлуллинның «Яңа әлифба»сы (1926) нәшер ителә.

Бөек Ватан сугышыннан соңгы елларда татар мәктәпләрендә Габбас Сәйфуллин әлифбасы укытыла. 1965 елдан башлап Рәмзия Вәлитова белән Сәләй Вәгыйзов әлифбасы гамәлгә керә. Бу авторларның ике вариантагы әлифбалары соңгы вакыткача 60 тан артык басмада дөнья күрде. Рус телле балалар өчен 1990 еллардан башлап аерым әлифбалар чыгарыла, мәсәлән, Фәрит Йосыпов белән Лениза Новикова төзегән Әлифба (1994, 1998). Хәзер мәктәпләрдә Альбина Нурмөхәммәтова, Зәйтүнә Ризванова, Клара Зарипова Әлифбасы (2002, 2007), Фирдәвес Гарифуллина, Илсөяр Мияссарова, Рәсимә Шәмсетдинова Әлифбалары (2011, 2012), Рәдинә Ягъфәрова Әлифбасы (2012), балалар бакчаларында Лилия Гыйлаҗева белән Гүзәл Нәбиуллина төзегән, дүрт кисәктән торган «Нәниләр өчен әлифба» (2011, 2012), Резеда Шәехованың «Мәктәпкәчә яшьтәгеләр әлифбасы» (2011) кулланыла.

Җәмил Зәйнуллинның гарәп язуын үзлегеннән өйрәнүчеләр өчен төзелгән, берничә тапкыр басылган (1989, 1991, 1993) әлифбалары, Вахит Хаковның латин графикасында уку һәм язу күнекмәләре бирелгән «Телен белгән ил ачар» җыентыгы (1993), югарыда телгә алынган С. Вәгыйзов белән Р. Вәлитованың «Латин графикасы нигезендә әлифба» дип аталган эксперименталь уку ярдәмлеге (2000, 2002) бар. Соңгы елларда әлифбалар төзүдә яңа технологияләр кулланыла башлады: Т. Шакирова төзегән «Нәниләргә әлифба» китабы (2012) авазларны тавышлы өйрәткеч белән, Р. Бикташев, З. Җамалетдинова, А. Хәкимуллин, Ә. Сингатуллин эшләгән «Әлифба» интерактив дәреслеге мультимедиа басма (2012) рәвешендә дөнья күрде.

Р. Вәлитова белән С. Вәгыйзов озак еллар хезмәт куйган Арча педагогия көллиятендә 1999 елдан Әлифба музее эшли, биредә татар әлифбалары тарихы киң яктыртылу белән берәттән йөзләгән башка телләрдәге әлифба китаплары да урын алган.

Дәреслекләр. Татар мәктәп-мәдрәсәләрендә гасырлар дәвамында кулъязма дәреслекләр кулланылган. Искечә (кадими) татар уку йортларында «Иман шарты», Коръән, Һәфтияк, «Гакаид», «Фәраиз», «Кыйссаи Йосыф», «Бәдәвам», «Кыйссасел-әнбия», «Мөхәммәдия», «Нәсихәтес-салихин», «Сөбател-гаҗизин» һ. б. күптөрле китаплар дәреслек буларак файдаланылган. Кадими татар мәктәп-мәдрәсәләрендә уку-укыту системасы, нигездә, Бохара һәм Урта Азиянең башка калаларындагы уку йортлары үрнәгендә алып барылган. Дагстанда белем алган татар шәкертләре татар уку йортларында да андагы үрнәк буенча укытып, андагы дәреслекләрне кулланганнар. XIX гасыр урталарына кадәр Бохара якларында белем алучылар күп булган. Бу, әлбәттә, дәреслекләрнең кулланылуында да чагылган. Кадими уку йортларында ислам дине һәм шәригать өйрәтмәләре, гарәп теле, фәлсәфә, мантыйк, әхлак, хисап һ. б. фәннәр тирәнтен өйрәнелгән. Дәреслекләрнең күпчелеге гарәп телендә булып, төрки-татар һәм фарсы телләрендәгеләре дә кулланылган.

Кадими мәдрәсәләрдә мөселман дөньясының төрле дәвер һәм төрле ил-дәүләт галимнәре язган фәнни китаплар гамәлдә булган. Ислам мәдәниятенең югары үсеш чорында, ягъни Урта гасырларда иҗат ителгән хезмәтләр аеруча күп кулланылган. Татар мәктәп-мәдрәсәләрендә XII–XVI гасырларда гарәп һәм фарсы телләрендә язылган дәреслекләр белән бергә XIII–XVIII гасырларда төрки-татар телендә иҗат ителгән әдәбият һәм фәнни әсәрләр файдаланылган.

Иске төр мәдрәсәләрдә дәреслек сыйфатында кулланылган китаплар, матбагалар эшли башлагач, даими басылып торган. Казанда беренче типография ачылгач та, анда иң элек басылган китапларның дәреслекләр булуы игътибарга лаек. Йөз ел эчендә кайбер дәреслекләр кабат-кабат басылган. Шуңа карамастан татарларда XX гасыр башына кадәр кулъязма китапларның да күчермәләре кулланылуы тукталмаган.

Россия Мәгариф министрлыгы, татар уку йортларына бернинди ярдәм күрсәтмәсә дә,

XIX гасырдан башлап мөселман мәктәп-мәдрәсәләре эшенә тыкшына башлаган. 1892 елда Мәгариф министрлыгы мөселман уку йортларында кулъязма китаплар һәм чит илләрдән китерелгән дәреслекләр куллануны тыйган карар чыгарган. Бары тик цензура рөхсәте белән басылган китаплардан гына файдаланырга яравы белдерелгән. Хәтта тыелган китапларны мәктәп-мәдрәсәләрдән җыеп алу өчен Казаннан төрле өязләргә жандармнар җибәрелгән. Татар халкының кискен каршылык күрсәтүе нәтиҗәсендә, бу карар 1894 елда гамәлдән чыгарылган.

XIX гасыр ахырында, бигрәк тә XX гасыр башында яңача (җәдитчә) укыту ысулы киң таралыш алган. Җәдит мәктәпләрендә дөньяви һәм иҗтимагый фәннәр укыту күбәйгән. Татар дәреслекләренең төрләре һәм тематикасы гаять арткан, эчтәлекләре баеган һәм сыйфатлары камилләшкән. XIX гасырда татар галимнәре, әдипләре һәм педагоглары хисап (арифметика), тарих, география, дин дәресләре һәм бүтән фәннәр буенча яңа дәреслекләр язып бастырганнар. Мәсәлән, педагог һәм әдип Каюм Насыйри хисап, география, тел белеме, тәрбия-әхлак буенча дәреслекләр язган. Шулай ук Галимҗан Баруди, Ризаэддин Фәхретдин күпсанлы дәреслек китаплары бастырганнар. Дини һәм гуманитар белемнәргә караганнары да, төгәл фәннәр буенча да күп санда дәреслекләр дөнья күргән.

Җәдит мәктәп-мәдрәсәләренең мөгаллимнәре белән берәттән аларда кулланылган дәреслекләр һәм аларның авторлары патша хөкүмәте тарафыннан даими эзәрлекләүгә дучар ителгән. Татар дәреслекләре ныклы цензура күзәтүенә алынган.

1909 елда татар телендә чыккан 311 исемдәге китапның 70 е дәреслекләр булуы бу төр басмаларның нәшер ителү дәрәҗәсен күзалларга мөмкинлек бирә.

1891–1917 еллар арасында уку йортлары өчен басылып чыккан гуманитар фәннәр буенча татар дәреслекләренең хисабы 740 исемдә булып, аларның гомуми тиражы 5 миллионнан арткан. Боларның 526 исемдәгесе дини фәннәр буенча, 206 исемдәгесе әдәбият һәм уку китаплары, 118 исемдәгесе татар һәм рус телләре дәреслекләре, 102 китап әдәп-әхлак буенча, 41 китап татар халкы һәм гомуми тарих дәреслекләре булган. Китапларның бер өлеше шушы еллар эчендә берничә басмада дөнья күргән. Гуманитар фәннәр буенча татарча дәреслекләрнең күпчелеге Казанда Кәримевләр матбагасында басылган. Һәр дәреслек уртача 8 мең данә тираж белән чыккан. Аннан кала дәреслекләр бастыру буенча әһәмиятле урын тоткан «Мәгариф» нәшриятында һәр китап уртача 4400 данә тираж белән басылган. «Милләт» матбагасы дәреслекләр нәшер итү буенча өченче урында булып, анда басылган китаплар уртача 6600 данә тираж белән чыккан. Шулай ук бүтән басмаханәләрдә дә дәреслекләр чыгып торган.

Совет хакимияте урнашкач, халык мәгарифен үстерүгә зур игътибар бирелә. Уку-укыту һәм мәктәп системасының яңача корылуы белән бәйле рәвештә яңа дәреслекләр нәшер итү гамәлгә ашырыла. Бу эш белән башта Госиздатның Казан бүлеге, аннары Татгосиздат («Татгиз», «Татиздат» атамалары белән дә йөртелгән) шөгыльләнә, бу соңгысы озак еллар дәвамында дәреслекләр нәшер итүнең төп үзәге булып тора. Уку-укыту китапларын чыгару елдан-ел артып, аларның тираж саны да үсә бара. 1920 еллар башында кайбер дәреслекләр 25–30 мең нөсхәдә чыкса, 1927 елга инде ул 50–300 меңгә җитә. Мәктәп программасындагы фәннәрне туган телдә укытуны тәэмин итү максатында татарча оригиналь дәреслекләр язу эшенә белгеч-авторлар җәлеп ителә. Дәреслекләрдәге текстлар иллюстрацияләр, атласлар, портретлар белән баетыла, китап тышлыклары башта юка булса, 1926–1927 еллардан башлап алар калын катыргы тышлыкларда чыгарыла.

1920 елларның ахырында татар язуын гарәп графикасыннан латин графикасына, 1939 елда латиннан кириллицага күчерү бөтен нәшрият-матбага эшендә зур үзгәрешләр тудырып, дәреслекләр нәшер итүдә дә өстәмә кыенлыклар китереп чыгара. Шуңа карамастан 1928–1939 елларда бөтен фәннәр буенча диярлек татарча дәреслекләр латин хәрефләре белән нәшер ителгән.

Бөек Ватан сугышы чорында дәреслекләр һәм педагогик хезмәтләр бастыруның кимүе күзәтелә. Ул елларда барлыгы 243 дәреслек 6 миллионнан артык гомуми тираж белән басылып чыга. Галим Тәлгать Насыйров тикшеренүләренә караганда, дәреслекләрнең гомуми тиражы бары тик 1950 еллар башында гына сугышка кадәрге саннар белән тәңгәлләшә.

Дәреслекләр нәшер итү аннан соңгы чорда да Татарстан китап нәшриятының төп вазифаларыннан берсе булды һәм ул уңышлы үтәлеп килде.

1991–2009 елларда дәреслекләр һәм уку ярдәмлекләре нәшер итү белән, нигездә, «Мәгариф» милли нәшрияты шөгыльләнде. Шулай ук бу өлкәдә «Хәтер» нәшриятының эшчәнлеге дә игътибарга лаек.

Хәзерге заманда Татарстан нәшриятлары әзерләгән дәреслекләрне матбагаларда бастыру өр-яңа технологияләр кулланып башкарыла, алар сыйфат һәм эчтәлек ягыннан тагын да камилләшә бара.

Балалар китабы

Халыкның рухи тормышында балалар әдәбиятының әһәмияте аеруча зур, чөнки тарихта шулай кабул ителгән ки: гаилә, мәктәп, ә соңрак гаммәви мәгълүмат чаралары кебек традицион иҗтимагый институтлар белән берәттән аңа да бик җитди тәрбияви бурычлар йөкләнә.

1917 елгы революциягә кадәрге татар балалар китабына карата да шушы ук сүзләрне хаклы рәвештә әйтә алабыз – ул да мөһим педагогик, әхлакый-этик, мәдәни вазифаларны үтәгән.

Татар балалары өчен махсус нәшер ителгән басмаларны, татар авторларының оригинал телендә һәм башка халык авторларының татар теленә тәрҗемәдә басылган, эчтәлеге, материалны җиткерү хасияте, теле белән балаларга яраклы, аларга тәрбия һәм гыйлем бирүгә хезмәт итә торган басмаларын татар балалар китабы дип санарга кирәк. Татар балалар әдәбияты барлыкка килү тарихы гасырлар белән билгеләнә. Элек балаларны уку-язуга өйрәтү өчен алар җиңел файдалана алырлык кызыклы китаплар сайланган һәм тәкъдим ителгән. Өлкәннәр өчен булган милли әдәбият, фольклор әсәрләре озак вакытлар балаларга да хезмәт иткән. Хуҗа Насретдин мәзәкләре, «Мең дә бер кичә» әкиятләре, «Сак-Сок», «Йосыф-Зөләйха», «Таһир-Зөһрә», «Кисекбаш», «Бүз егет» һәм мавыктыргыч сюжетлы башка күп кенә кыйсса-бәетләр кулъязма һәм басма вариантларда татар балалары тарафыннан бик яратып укылганнар.

Күренекле татар мәгърифәтчесе, педагог Каюм Насыйриның 1860 елда нәшер ителгән «Буш вакыт» әсәре балалар өчен махсус язылган һәм басылып чыккан беренче татар балалар китабы дип карала. Шул рәвешчә балаларга атап чыгарылган бу беренче фәнни-популяр басма татар милли китап матбагачылыгындагы яңа бер мөстәкыйль юнәлешне – балалар өчен китаплар нәшер итүне башлап җибәрә.

Милли китап басу эшендә мөһим борылыш китереп чыгарган 1905 елгы революциядән соң балалар китабының репертуары шактый киңәя. Аңа кадәр балалар китабының зур өлеше дини-дидактик басмалардан гыйбарәт булса, 1905 елдан башлап ул күпкә дөньявилаша. Аның дөньяви юнәлеше репертуарының, дидактик әсәрләр белән берәттән, әдәби (оригинал телендә һәм тәрҗемәдә), фәнни-танып белү һәм катнаш сыйфаттагы җыентыклар, ягъни хрестоматия китаплары белән тулылануында чагыла.

Чыгарылган китапларның күләме дә күзгә күренеп арта. 1904 елда – 15, 1908 елда 47 балалар китабы нәшер ителгән булса, 1913 елда бу сан 64 кә җитә. Октябрь революциясе алды елларында татар балалар китабы милли мәдәниятебезнең мөһим бер күренешенә әверелә.

1917–1940 еллар арасында 704 исемдәге татар балалар китабы 6 миллион 15 688 данә тираж белән басылып чыккан. Татар авторларының әсәрләрен нәшер итүдә билгеле бер күләм-дәрәҗә саклаган хәлдә, тәрҗемә китаплар бастыру шактый арта. Милли балалар китабы нәшер итүдәге бу чорны әлеге эшчәнлекнең бербөтен дәүләт системасын булдыру, милли әдәбиятны яңа шартларда үстерү, совет балалар язучылары иҗаты белән характерларга мөмкин. 1930 еллар – балалар әдәбиятының аеруча баеган дәвере.

Бөек Ватан сугышы елларында Татгосиздатта (Татарстан дәүләт нәшриятында) дөнья күргән 95 исемдәге татар балалар китапларының гомуми тиражы 843 мең данә белән исәпләнә. Сугыш авырлыкларына карамастан, татар балалар китабы үсеше акрын гына булса да дәвам итә. Балалар өчен китаплар нәшер итү сугыштан соңгы унбиш елда аеруча уңышлы бара (барлыгы 894 исемдә). Бу хәл 1946 елда нәшриятта балалар-яшүсмерләр бүлекчәсенең яңадан торгызылуы белән дә бәйле. Матур әдәбият басмалары арасында татар әдипләренең әсәрләре биләгән өлеш зурайганнан-зурая.

1960–1990 еллардагы татар балалар китабы үсешенә сыйфатлама биргәндә, аның бу чорда да Коммунистлар партиясе һәм дәүләт тарафыннан җитди игътибар объекты булып калуын, нәшриятның үзендә дә, Язучылар берлегендә дә бу юнәлештә даими эш алып барылуын әйтергә кирәк. Шул ук вакытта балалар өчен басма продукция чыгаруның гомуми күләме кимү күзәтелә: 1960 елларда 481 басма дөнья күрсә, 1970 елларда – 392, ә инде 1980 елларда 351 исемдәге китап басыла. Икътисадтагы, иҗтимагый-сәяси һәм социаль тормыштагы торгынлык күренешләре татар милли балалар китабының сыйфатына һәм эчтәлегенә дә йогынты ясый.

XX гасыр ахырында исә милли-азатлык хәрәкәтенең активлашуы, милли үзаң үсеше белән бәйле рәвештә татар китабының, шул исәптән балалар китабының да әһәмияте бик нык арта. Татар балалар китабы эчтәлек җәһәтеннән байый, бизәлеше матурая бара, полиграфик сыйфаты камилләшә. Хәзерге көндә дә татар балалар китабы нәшер итү милли китапчылыкның иң якты бер сәхифәсен тәшкил итә.

Соңгы елларда балалар өчен матур әдәбият әсәрләре белән берәттән танып белү, фәнни-популяр характердагы басмалар, уенчык, катыргы китаплар да басыла, ике-өч телле китапларга да игътибар бирелә. Татарстан китап нәшриятында 2012 елда – 32, 2013 елда 31 балалар китабы басылып чыкты.

Татар китабының эшләнеше һәм бизәлеше

Татар кулъязма китаплары, мөселман китабының бай традицияләрен сакларга тырышып, ләкин мөмкинлекләргә күрә, төрлечә сыйфатта эшләнгәннәр. Татар кулъязмалары XVI гасыр урталарына кадәр, нигездә, Шәрык илләрендә эшләнгән кәгазьгә язылган. Аннан соңгы чорда, Көнчыгышта ясалган кәгазьләрне куллану белән бергә, Европа илләреннән (Франция, Голландия һ. б.) китерелгән яхшы сыйфатлы юка кәгазьләр файдаланылган. XVII гасырның икенче яртысында Россия кәгазь базарында өстенлек тоткан голланд кәгазен татарлар да күп кулланганнар. XVIII гасырда исә башлыча Россиядә җитештерелгән калын һәм тупасрак рус кәгазьләре файдаланылган. XVIII гасыр ахыры – XIX гасыр башларында татар сәүдәгәрләре һәм эшкуарлары Мәмәтов, Рәхимов, Хуҗасәетов, Утәмешевләрнең кәгазь җитештерү мануфактуралары да эшләгән. Алар кәгазьне, нигездә, мөселман осталары үрнәгендә җитештергәннәр. XIX гасыр дәвамында күбесенчә рус кәгазьләре гамәлдә булса да, *татарлар мамыктан ясалган* ак һәм шома Урта Азия кәгазьләрен дә үз иткәннәр.

Кулъязма китаплар камыш һәм каурый каләм белән язылган. Язу каралары төрле үсемлекләр һәм аларның тамырлары, агач кайрылары, корым һәм башка матдәләрдән әзерләнгән. Кулъязма китапларның төп текстында караңгы төстәге бертөрле язу карасы файдаланылган булса, бүлек атамалары яисә аерым гыйбарәләр еш кына кызыл төс, кайчагында яшел, зәңгәр һәм сары төсләр белән язылган. Биттәге текстны каймалаган сызыкча-рамкалар да еш кына шундый ук *төсләрдәге* кара белән сызылган.

Китап тексты башта аерым дәфтәрләргә язылып, тулаем күчерелеп беткәч, китап итеп төпләнгән. Төпләмендәге төрле дәфтәрләре *төрле* кеше кулы белән язылган китаплар да очрый. Бигрәк тә күләмле әсәрләр берничә кеше яисә бер төркем шәкертләр тарафыннан өмә ясап күчерелгән. Мәсәлән, Шиһабетдин Мәрҗанинең Бохарада укыган вакытында кайбер китапларны 10–15 шәкерттән күчертеп яздырганлыгы мәгълүм.

Татар китапларында гарәп язуының күп төрләре, алай да күпчелек очракта берничә язу төре файдаланылган. Коръән китабы бары тик нәсех стиле белән башкарылса, башка әсәрләр нәсех һәм нәстәгълыкъ төрләре белән язылганнар. Татар кулъязмаларының нәстәгълыкъка якын, аермалырак бер язу төрен фәнни әдәбиятта «татар тәгълыкы» дип тә йөртү хас.

Китап тышлыклары, юка тактадан яисә катыргыдан ясалып, тулаем күн белән тарттырып эшләнгән. Күн еш кына тышлыкның төп ягында, читләрендә һәм почмакларында гына кулланылган. Фәкыйрьрәк шәкертләр исә тышлык өчен иске китап битләрен яки кирәкмәгән кәгазьләрне катыргы рәвешендә ябыштырып, аның өстеннән тукыма белән тарттырып куйганнар. Татар кулъязма китаплары бәрхет, ефәк, атлас, киҗе-мамык, алача һ. б. төр тукымалар белән тышланган. Коръән һәм башка затлы китапларны, төп тышлыгы нинди булуына карамастан, тагын бер кат тукыма белән тышлау гадәте күзәтелгән. Андый тукымаларга алтын-көмеш җепләр белән бизәкләр дә чигелгән. Күн тышлыкларга төрле бизәк-орнаментлар батырып төшергәннәр. Татар осталары тарафыннан Урта Азиядә ясалган тышлыкларда, шундагы китап традициясе үрнәгендә, медальон сыман бизәкле рәсем эчендә китап тышлаучының (суххәф) исеме дә языла торган булган. Бохара һәм Сәмәрканд якларында язылган татар кулъязмалары андагы китапларга охшаш булса, Төркиядә яисә Дагстанда белем алган татар шәкертләре күчереп язган һәм төпләгән китаплар шул төбәктәгеләр үрнәгендә эшләнгән. Мондый күренеш күп мисаллар белән раслана. Татар шәкертләре һәм муллаларының төп ватаннарыннан читтә вакытларында һәм илгә кайткач күчергән китап текстларында күрсәтелгән «Болгари», «Казани» һәм бүтән шундый нисбәләре генә татар кешесе тарафыннан эшләнгән китап икәнлеген белдерә. XIX гасыр татар кулъязмалары тышлыкларында «суххәф Мөхәммәдгали Болгари» исеме – хәзергәчә күп сакланганнарның берсе.

Кулъязма китапларның беренче битенә еш кына бизәкләр ясалган, әлеге башлам өлеше «гонван» дип аталган. Сәнгать белгечләре гонванны чәчәк бәйләме белән тиңлиләр. Күпчелек китапларның текстлары төрле төсләрдәге рамкаларга алынган. Дини һәм фәнни китапларның тексты бер биттә күп урын алмыйча, битнең читләре искәрмәләр, аңлатма һәм өстәмәләр язу өчен махсус буш калдырылган. Күләмле шигъри әсәрләр бер биттә, гадәттә, ике баганада язылган. Алар еш кына сызыклар белән, ә кайчакта бизәк-орнаментлар белән бүленгән.

Татар-мөселман кулъязма китапларының титул битләре булмаган. Әсәрнең авторы һәм исеме текст башланган биттә күрсәтелгән яисә текстның бетем өлешендә – колофонда әйтелгән. Мөселман китапчылыгына хас булганча, колофонда, гадәттә, тулы мәгълүмат: китапның исеме, авторы, әсәрнең язылу елы, кем тарафыннан, кайда һәм кайчан күчерелүе күрсәтелгән. Татар кулъязмаларында бу кагыйдә һәрвакытта да сакланып җитмәгән.

Халкыбызның иҗтимагый-сәяси хәле белән турыдан-туры бәйле рәвештә татар кулъязма китабының сәнгати бизәлеше XVI гасырның урталарыннан алып үз үсешендә тоткарлык кичергән. Шулай да гаять гүзәл аерым кулъязма истәлекләр дә сакланып калган. Гасырлар дәвамында колониаль изелүдә яшәгән татар халкы-

ның кулъязма китабы, мөстәкыйль дәүләтләрдә яшәгән мөселман төрки халыкларның китаплары белән чагыштырганда бизәлеш сыйфаты ягыннан калышса да, мәгънәви һәм сан җәһәтеннән бирешмәгән. Татар дәүләтләре туздырылгач, рәсми китапханәләргә, мөселман китап базарына, затлы-зиннәтле китаплар күчерүгә ихтыяҗ бетә диярлек. Дини һәм милли изү аркасында кулъязма китапларны сәнгати яктан нәфисләп эшләүгә зарурият тә, мөмкинлек тә калмый.

Җанлы затларның рәсемнәрен сурәтләү ислам дине тарафыннан тыелганга, татар кулъязма китапларында андый рәсемнәр ясалмаган. Китапларда күбесенчә үсемлек һәм чәчәк сыман бизәкләр, кайчагында бина-корылмалар рәсемнәре һәм башка төрле сурәтләр ясалган.

Рәсем ясау сәләтенә ия осталар гарәп язуының каллиграфик үзенчәлекләрен тирәнтен үзләштергәннәр. XVII–XIX гасырларда нәфис язу белән китаплар күчергән осталардан Морадым бине Ибраһим, Нияз бине Хәйдәр, Фәхретдин бине Ибраһим, Сәгыйть бине Хәмит, Таҗетдин Ялчыгол, Хәсән бине Вәлит, Камалетдин бине Җамалетдин, Каюм Насыйри кебек татар хаттатларының исемнәре билгеле.

Кулдан күчереп язылган китапларның зурлыгына килгәндә, алар төрле форматта: миниатюр нөсхәләрдән алып хәзерге журналлардан да зуррак рәвештәгеләре булган. Формат төрлелеге язма китапларның эчтәлек күләме һәм әһәмиятенә карап билгеләнгән. Миниатюр татар кулъязмаларының игътибарга лаек бер үрнәге Татарстан Республикасы Милли китапханәсендә саклана. Ул – иңе – 5 см, буе – 4,4 см һәм калынлыгы 2,3 см тәшкил иткән, тексты каурый каләм белән язылган һәм күн белән тышланып төпләнгән ядкяр. Дини эчтәлекле һәм зур күләмле әсәрләрне, гадәттә, олы форматтагы кәгазьгә язганнар. Фольклор һәм шигъри әсәрләр күбесенчә 11x17 см форматлы кәгазьдә, ә кулъязма китапларның иң күп кулланылган оптималь зурлыгы, гомумиләштереп билгеләгәндә, 17x22 см үлчәмендә булган.

Татар басма китаплары күпгасырлык кулъязма китап традицияләрендә үстерелгән. XVIII гасырда Петербургта Екатерина II фәрманы белән нәшер ителгән Коръәннәр И. Шнор типографиясе өчен галим-мулла Госман Исмәгыйлев әзерләгән ике төрле кегльдәге шрифтлар белән басылган. Гарәп хәрефләре белән төрки-татар китапларын бастыруда Исмәгыйлев шрифтлары йөз елдан артык кулланылган.

XIX гасыр башында Казанда ачылган типографияләрдә басылган татар китаплары бизәлешендә элекке кулъязма китаплар йогынтысы аермачык күренеп тора. Татар наширләре бастырган китапларда 1830 елга кадәр титул битләре булмаган. Бөтен төр китапларның да тексты башланган беренче битендә «Бисмилләһир-рахмәнир-рахим» сүзләре язылган. Бу гыйбарә еш кына зиннәтле гонван эченә урнаштырылган. Гонван өлешендә кайчакта китапның исеме дә күрсәтелгән. Һәр биттәге текст бер яки ике катлы сызык-рамка эчендә яки рамкасыз гына бирелгән. Китапның авторы һәм исеме, гадәттә, текст башында әйтелгән. Ә анда белдерелмәсә, китап ахырында, текстның соңгы битендәге бетем өлешендә – колофонда – тулы мәгълүмат урын алган. Анда китапның авторы, исеме, булса – тәрҗемәчесе, кайсы елда, кайда бастырылуы һәм кем тарафыннан нәшер ителүе язылган, цензура тарафыннан рөхсәт бирелгән датасы күрсәтелгән. Еш кына цензорның исем-фамилиясе дә әйтелгән.

Лотфулла бине Гатаулла, Гали Мәхмүдов кебек татар хаттатлары кулъязма һәм литографик басмалар өчен шәркый бизәкләр ясаучы осталар буларак танылганнар. Матбага хуҗасы Л. Шевиц үз карамагында һәм шулай ук университет басмаханәсендә нәшер ителгән китаплар өчен бизәкләр ую (гравёрлау) белән дә шөгыльләнгән.

XIX гасырның икенче яртысында китап бастыру бәяләренең арзанаюы татар китапларының начар кәгазьдә, юка тышлык белән чыгарылуына китергән. Шуңа күрә китапларны бизәүгә игътибар аз булган, басмалар бер үк төрле шрифтта һәм бер үк төрле трафарет бизәкләр белән чыккан.

Казан шәһәрендәге типографияләрдә басылган татар-мөселман китаплары Шәрык сәнгатенең бай традицияләрен саклау белән бергә Көнбатыш полиграфия казанышларын куллану җәһәтеннән үзенчәлекле урын биләгән.

Татар китапларын XIX гасыр ахырында рәсемнәр һәм иллюстрацияләр белән бизи башлаганнар. Бертуган Кәримевләр беренчеләрдән булып гарәп шрифтларын төрләндерү һәм матурлауга зур өлеш керткәннәр, китапларны рәсемнәр белән бизәүгә әһәмият биргәннәр. Рәсемнәр, билгеле булганча, әсәрнең эчтәлеген тулырак ачып, аны җанландыра һәм укучының кабул итүенә уңай тәэсир итә. Кәримевләр матбагасының китап бизәлешенә үзгәрешләр кертүе Казандагы матбагалар арасында конкуренциягә һәм шуның белән берлектә татар китабының сан ягыннан да, сыйфат җәһәтеннән дә үсешенә этәргән.

XX гасыр башында Казан типографияләре осталары гарәп шрифтының нәфис хәрефләрен әзерлиләр. Шул ук чорда татар матбугатының зур үсеш алуы белән бергә милли рәссамнарга ихтыяҗ туа. XX гасыр башында татар китаплары бизәлешенә Госман Гомәров, Габбас Табулдиев, А. Комаров, Ф. Быков, Оренбург рәссамы Романов өлеш керткән. Бу чорда китап бизәлешендә типографияләрдә булган әзер нәкыш клишеларын еш файдаланганнар.

XX гасыр башында татар китабы бизәлешенә зур үзгәрешләр һәм яңалыклар кертелгән. Төрле шрифтлар һәм рәсемнәр киң кулланыла башлаган. Китап тышлыклары, титул битләре һәм текстлары яңача бизәлеп, сәнгати эшләнеш ягыннан үрнәк басмалар дөнья күргән. Бу чорда фәнни-популяр эчтәлектәге татар китапларының бөтенесе дә диярлек рәсемнәр белән басылган. Мәктәп-мәдрәсә дәреслекләре һәм балалар өчен чыгарылган китапларны иллюстрацияләүгә дә зур әһәмият бирелгән. Дәреслекләрдә һәм фәнни-популяр китапларда, нигездә, рус китапларында басылган рәсемнәр урын алган. Рус әдипләре А. С. Пушкин, Н. В. Гоголь, И. С. Тургенев, А. П. Чеховларның юбилейлары уңаеннан татарчага тәрҗемә ителгән әсәрләре авторларның портретлары белән чыгарылган.

Рәсемнәрнең күпчелеге ике төстә (аклы-каралы) булып, 1910 елларда бүтән төсләр кулланып басылган китаплар да күренә башлаган. Бу чорда татар рәссам-иллюстраторлары да эшли башлаган. Алар башлыча балалар китабын бизәү белән шөгыльләнгән.

Китапларның сәнгати бизәлешен камилләштерү белән бергә титул битләрен унификацияләүгә дә омтылыш ясалган. XX гасыр башында титул битендә әсәрнең исеме, аның авторы, тәрҗемәчесе, басылган урыны һәм елы, типографиясе һәм нашире, кабатлап басылган очракта ничәнче басма булуы, сату бәясе күрсәтелгән. Кайбер әсәрләрнең кыскача эчтәлеге – аннотациясе дә – титул битендә һәм тышлыкта бирелгән.

1905 елдан соң татар басмалары аерым сериялә р рәвешендә дә нәшер ителгән. Мәсәлән, «Шигырьләр көтепханәсе», «Әдәбият мәҗмугасы», «Театр мәҗмугасы», «Фән һәм техника», «Балалар көтепханәсе» һ. б. дәвамлы басма сериялә р дөнья күргән. Аларның бизәлешләрендә, сериялә ргә хас булганча, бертөрле стиль сакланган.

Татар телендәге вакытлы матбугат барлыкка килгәч, кайбер газета һәм журналлар кушымта рәвешендә төрле җыентыклар, брошюралар һәм китаплар бастырып, үз абунәчеләренә бушлай җибәргәннәр.

XX гасыр башы татар китабы тарихына аеруча зур өлеш керткән шәхесләрнең берсе – И. Н. Харитонов. Аның эшчәнлеге халык яратып укый торган әсәрләрне күп бастыруы белән генә түгел, татар полиграфиясен үстерүгә керткән яңалыклары белән дә аерылып тора. Ул татар шрифтларын камилләштерүдә реформатор, китапны сәнгати һәм полиграфик яктан баету өлкәсендә беренче матбагачы булган. Яңа татар шрифтлары ясау өчен Харитонов Галиәсгар Камалга мөрәҗәгать иткән. Чөнки әдип һәм нашир Г. Камал оста каллиграф та булган. Ул татар шрифтларының яңача рәсемнәрен эшләп биргән, гравёр һәм хәреф коючы Ибраһим Юзиев, шул рәсемнәргә таянып, яңа шрифт калыплары әзерләгән. Бу шрифтлар соңыннан «Харитонов хәрефләре» дип йөртелгән. Хәреф-шрифтлар реформасыннан соң Харитонов типографиясендә басылган китапларның полиграфик сыйфаты яхшырган. Шуның нәтиҗәсендә И. Н. Харитонов китаплары бөтен дөньяда дан казанган. Аның матбагасында матур хәрефләр белән чыккан китаплар медальләр белән бүләкләнгән, ә 1909 елда Халыкара китап күргәзмәсендә Харитонов типографиясендә чыккан китаплар иң югары бүләккә – алтын медальгә лаек булган.

Харитонов керткән яңалыклар һәм үзгәрешләр тәэсирендә башка матбагалар да шрифтларын яңартырга мәҗбүр булалар. Шул вакыттан китап сәнгате нигездән үзгәрә башлый. Татар китаплары басу белән шөгыльләнгән типографияләрнең соравы буенча, Харитонов сату өчен шрифтлар хәзерли. Аның хәреф кою цехларында ясалган шрифтлар Россиянең төрле төбәкләренә таралган.

Гомумән, хәреф җыеп китап бастыру өчен гарәп шрифтлары шактый җайсыз булган. Аның төп сәбәбе – гарәп хәрефләренең язылышы күптөрле булу һәм моңа бәйле рәвештә типография хәрефләренең дә ишәюе. XX гасыр башында Мөхәммәт Идрисов полиграфия өлкәсендә гарәп-төрки шрифтларын унификацияләүне башкарган. Нәтиҗәдә китаплар бастырганда текстны җыю җиңелрәк һәм тизрәк эшләнә, шул сәбәпле басмаларның үзкыйммәте дә арзаная.

Мөхәммәт Идрисовның шрифтларны үзгәртеп, басма өчен җайлаштырудагы ачышлары үз чорында революцион казанышлар белән тиң булган. Ул типографияләр өчен шрифтлар әзерләүдән тыш китаплар бизәү белән дә шөгыльләнгән (мәсәлән, Г. Тукайның «Халык моңнары» китабы), басмалар өчен төрле бизәкләр дә ясаган. Әлеге бизәкләр үз вакытында Казандагы бөтен басмаханәләрдә кулланылган. Алар 1940 елларга кадәр гамәлдә булган. Ул әзерләгән рәсемнәр буенча коелган гарәп-төрки шрифтлары Урта Азия, Казахстан һәм Кавказ типографияләренә дә җибәрелгән. СССРда гарәп-төрки хәрефләре белән уңнан сулга таба бастыра торган беренче язу машинкалары да М. Идрисов ачышлары нигезендә эшләнә. Илдә гарәп хәрефләре белән язу машинкалары җитештерелә башлагач, гарәп язуын кулланган егермедән артык халык шулардан файдаланган.

1917 елдан соң Мөхәммәт Идрисов озак вакытлар Мәскәүдәге типографияләрдә рәссам-шрифтчы һәм гравёр булып эшләгән, шушы өлкәдә педагогик хезмәт белән дә шөгыльләнгән. Ул – бөтен гомерен милли китапчылык эшенә һәм полиграфия өлкәсенә багышлаган сирәк шәхесләрнең берсе.

Идрисов шрифтларын һәм полиграфиядә ул керткән яңалыкларны XX гасырның икенче яртысында күпчелек Шәрык илләре Советлар Союзыннан алдырып кулланганнар. Шулар арасында Һиндстан, Әфганстан, Мисыр һәм Сүрия кебек эре илләр дә бар. Гарәп язуын кулланган илләр өчен СССРда эшләнгән линотип машиналарына «Нәсхи Мөхәммәт Идриси» дигән сыйфатлама язуы беркетелгән. Ягъни гарәп язуының полиграфия өчен унификацияләнгән төренә М. Идриси исеме бирелгән.

Татар китапларын нәшер итүдәге полиграфик һәм сәнгати бизәлешнең камилләшүе мәдәни һәм әдәби тормышның үсүе белән тыгыз бәйле. Бу күренешнең укучыларны китапка тагын да якынайту өчен файдасы зур булган.

1921 елда Казанда оештырылган «Игенче» нәшриятында китапларның күпчелеге рәсемнәр белән чыгарылган. Ул басмаларны бизәүдә танылган татар шрифтчысы, рәссам Мөхәммәт Идрисов актив катнашкан.

1920 елларда рәссамнар Габдрахман Бурнашев, Фаикъ Таһиров һәм Бакый Урманче да татар китаплары өчен хәреф-шрифтларны камилләштерүгә өлеш керткәннәр.

Ул чорда татар телендә чыккан китапларны бизәүдә рус рәссамнары да катнашкан. Мәсәлән, Габдулла Тукайның Павел Радимов тарафыннан русчага тәрҗемә ителеп, 1921 елда басылган «Шүрәле» һәм «Кәҗә белән Сарык» китапларының рәсемнәре Илларион Плещинский тарафыннан ясалган.

Г. Тукайның 1923 елда татар телендә дөнья күргән «Шүрәле» әкиятенә иллюстрацияләрне рәссам Бакый Урманче ясаган. Аннан соңгы елларда Б. Урманче Тукайның башка китапларын да бизәгән. Ул графика белән бергә офорт (гравюраның бер төре) техникасын да кулланган.

Татар китапларында җанлы затларның рәсемнәрен ясау тәҗрибәсе булмаганлыктан, башлангыч чорда рәсемнәрнең ясалыш техникасы һәм бизәлеш үзенчәлекләре, текст белән ярашуы камил булмаган. Ләкин бу хәл елдан-ел яхшыра барган, китап рәссамнары эзләнгәннәр һәм осталыкларын арттырганнар. Рәсемнәрдә милли типажлар һәм киемнәр, татар халкының этнографик үзенчәлекләре тулырак чагылыш тапкан. Шулай ук ул чорның идеологиясе рәсем сәнгатенә дә зур йогынты ясаган.

1920 елларда татар матбугатында һәм китаплар бизәлешендә Усман Арсланов актив эшләгән. Ул, рәсем сәнгатенең төрле ысулларына нигезләнеп, Тукай әсәрләренә күп иллюстрацияләр ясаган, гарәп каллиграфиясен дә уңышлы кулланган. Беренче совет татар рәссамнарының эшләре белән Татарстан дәүләт нәшриятында милли сәнгатьнең яңа калыбы формалашкан.

Рәссам Фаикъ Таһиров иҗаты 1920 елларда татар китабы бизәлешендә мөһим урын алып тора. Каллиграфиягә һәм рәсем ясауга сәләтле Ф. Таһиров Екатеринбург рәсем сәнгате студиясендә эшләгән һәм андагы татар матбугаты белән хезмәттәшлек иткән. 1922 елда ул Казан сәнгать-техник институтына укырга килгән. Таһиров уку белән бергә татар матбугаты өчен рәсемнәр дә ясый. Ул югары профессиональ дәрәҗәгә ирешә, гарәп шрифтларын яңача иҗат итүче һәм яңа дәвер рәссамы буларак таныла. 1924–1925 елларда татар телендә чыккан күп китаплар Фаикъ Таһиров эскизлары белән дөнья күрә. Ул макетлаган китаплар үзенчәлекле бизәлеше белән аерылып тора. Таһиров конструктивизм йогынтысы белән төрле тәҗрибәләр ясаган, ул елларда бөтен Совет иленда киң кулланылган фотомонтаж ысулының башка төрле юлларын гамәлгә ашырган. 1925–1926 елларда ул Мәскәү сәнгать-техник институтында белем алган һәм осталыгын камилләштергән. Ул үзенең иҗади сәләтен татар китабы бизәлешенә багышлаган. Мәскәүдәге Шәрык халыкларының *мәркәз нәшриятында* хезмәттәшлек иткән. Таһиров белән рәссам-график Александра Коробкова бергәләп тагын да кызыклырак сәнгати әсәрләр иҗат иткәннәр. Бу нәшрияттә башка татар рәссамнары да эшләгән.

Ф. Таһировның сәнгатьчә китап бизәлеше һәм яңа төр шрифтлар иҗат итүдәге хезмәтләре югары бәяләнгән. Аның эшләре 1925 елда Парижда узган Халыкара декоратив сәнгать күргәзмәсенә куелган. 1927 елда Мәскәүдә узган СССР халыклары сәнгате күргәзмәсендә дә Ф. Таһиров эшләре күрсәтелгән.

1923–1927 елларда Казанда керәшен татары график Дмитрий Красильников эшләгән. Ул, Пермьдәге сәнгать остаханәләрендә тәҗрибә туплаганнан соң, Казан сәнгать мәктәбенә укырга килгән. Красильников китап бизәүдә реалистик юнәлеш тарафдары буларак иҗат иткән. Китаплар өчен ул төрле күренешләрнең график рәсемнәрен һәм офорт ысулы белән эшләнгән портретлар ясаган. Д. Красильников укуын Мәскәүдә дәвам иткән һәм андагы татар матбугатында эшләгән.

Татар китабын бизәүче рәссамнар әзерләү өчен Казан сәнгать мәктәбендә Б. Урманченың да тырышлыгы белән графика бүлегенең яңадан эшли башлавы зур әһәмияткә ия. Анда укытырга литография һәм ксилография белгечләре чакырыла. Сәнгать мәктәбендә 1928–1929 елларда яшь татар рәссамнары хәзерләнгән. 1929 елда шунда укып чыккан Шакир Мөхәммәтҗанов Татгизның (Татарстан дәүләт нәшриятының) литография остаханәсендә эшләп таныла. Ул ясаган китап тышлыкларын сәнгать белгече П. М. Дульский татар матбугатының иң яхшы үрнәкләре буларак бәяләгән. 1930–1940 елларда да Мөхәм-

мәтҗанов китап рәссамы буларак эшләвен уңышлы дәвам иткән.

Татар китапларында 1930 еллар уртасына кадәр, нигездә, орнамент-шрифт бизәлеше өстенлек тоткан.

1930 еллар башыннан татар китабы бизәлешендә милли рәссамнардан Мөхәммәтша Кәримев, Гатаулла Йосыпов, Җәгъфәр Булат, Госман Мусин һ. б. эшләгән. Болар арасыннан Г. Мусинның Тукай әсәрләренә карандаш һәм тушь белән ясаган рәсемнәре киң танылган. Татар китабы бизәлешендә 1920 елларда өстенлек иткән конструктивизм һәм шартлылык стиленнән чынбарлыктагыча сурәтләүгә күчү Госман Мусин исеме белән бәйләп карала. Бу чордагы рәссамнарның күпчелеге, Казанда иҗат итә башласалар да, моннан китеп торганнар. Шул сәбәпле 1930 еллар уртасына Татарстанда профессиональ китап рәссамнарына кытлык зур була.

1935 елда рәссам Байназар Әлминовның Казанга килеп иҗат итә башлавы татар китап сәнгатен җанландырып җибәрә. Ул китап нәшриятында 35 ел дәвамында хезмәт итә. Аның эшли башлаган елларында китап сәнгатендә яңача бизәлеш этабы – еш кына аерым бит зурлыгындагы күләмле иллюстрацияләр өстенлек алган. Әлминов Тукай әкиятләре һәм шигырьләре өчен рәсемнәр ясаучы буларак танылган.

Бөек Ватан сугышы елларында китапларны сәнгати бизәү мәсьәләсе икенче планга күчә. Шулай да бу авыр чорда һәм сугыштан соң иҗат иткән рәссамнар арасында Эрнст Гельмс белән Мәхмүт Усманов исемнәрен атау мәгъкуль булыр.

1950 елларда татар китаплары өчен Харис Якупов һәм Лотфулла Фәттахов график рәсемнәр ясаганнар. Алар – татар китап графикасын эчтәлек һәм сыйфат ягыннан үстерүгә зур өлеш керткән рәссамнар. Х. Якупов, кара һәм төсле акварель белән иҗат итеп, характерларны ачып бирерлек рәсемнәр ясаган. Әкияти образларны ул аеруча бизәкле һәм зиннәтле итеп иҗат иткән, геройларны ясаганда, төсләрне оста кулланган.

Л. Фәттахов иҗаты китапның барлык элементларын бербөтен сюжет сыйфатында бизәве һәм рәсемнәренең мавыктыргыч сурәттә бирелеше белән үзенчәлекле. Татар совет әдәбиятының классик әсәрләренә Л. Фәттахов тарихи вакыйгаларның кискен сюжетларын ача торган күп планлы рәсемнәр ясаган. Ул аклы-каралы штрихлар контрастын, силуэт һәм башка төр график чаралар кулланып һәм акварель белән иҗат иткән. Аның әкиятләр өчен ясалган рәсемнәрендә юмористик башлангыч аерылып тора, ул ясаган сюжетларда һәм персонажларда комизм, халык юморы, гротеск кискенлеге ачык гәүдәләнгән.

Габдулла Тукай китапларына рәсемнәр ясаган Фәйзрахман Әминов иҗаты үзенчәлекле фантазия һәм бай сәнгати эшләнеше белән аерылып тора.

1950–1960 елларда Татарстан китап нәшриятында китап бизәлеше буенча даими эшләүче рәссамнар коллективы туплана. Киев сәнгать институтында белем алган Рәшит Төхфәтуллин, Валентин Карамышев, Степан Кульба́ка, аннан соң Таллинн сәнгать институтында белем алган Иван Язынин һәм Юрий Лысогорский, Иван Фёдоров исемендәге Львов сәнгать институтын тәмамлаган Ирина Колмогорцеваның Казанга кайтып эшләүләре алга таба үсешкә зур этәргеч була. Татарстандагы иң оста рәссам-графикларның берсе И. Язынин, Муса Җәлилнең «Моабит дәфтәре», Р. Вәлитова белән С. Вәгыйзовның мәшһүр әлифбасы, «Татар халык әкиятләре» китапларын бизәп, татар китабы сәнгате үсешенә зур өлеш керткән. И. Колмогорцеваның исеме исә китап сөюче балаларга һәм яшүсмерләргә аеруча яхшы таныш, чөнки яшь буынга атап чыгарылган татар китапларының шактые аның рәсемнәре белән бизәлгән.

Казан сәнгать училищесында белем алган Иван Хантимеров, Павел Григорьев, Илдар Әхмәдиев, Леонид Анисимов, Хәбир Әхмәтҗанов, Ильяс Субаев һ. б. китап бизәүдә актив эшлиләр. Китап рәссамнары графика, акварель, офорт, линогравюра, литография кулланып һәм башка ысуллар белән иҗат итәләр.

Казанда 1960 еллар башында Мәскәү, Ленинград, Львов, Ташкент сәнгать уку йортларында махсус белем алган яңа буын китап рәссамнары иҗат итә башлый. Тавил Хаҗиәхмәтов, Эрот Зарипов, Азат Садыйков, Вацлав Зелинский, Леонид (Лотфулла) Насыйров, Герман Огородников, София Насыйрова-Әбдрәшитова кебек рәссамнарның һәрберсе үзләренә генә хас сәнгати ысул белән иҗат итәләр. Бу чорда халык сәнгате һәм фольклор үрнәкләре, милли орнаментлар һәм югары профессиональлек, бергә кушылып, тагын да киңрәк кулланыла, иллюстрацияләр зиннәтлерәк һәм затлы төсмерләргә байый. Бу хасиятләр төрлелеге танылган рәссам Т. Хаҗиәхмәтов иҗатында аеруча калку чагыла. Ул Кол Галинең «Кыйссаи Йосыф» поэмасына, балалар өчен татарча китапларга һәм дәреслекләргә бик күп иллюстрацияләр ясый.

1970 елларда татар китабы бизәлешенә яңа осталар килеп кушыла. Алар – Александр Туманов, Герман Трифонов, Юлия Каспина-Вургафт, Юрий Денисов, Айдар Үтәгәнов, Виталий Булатов, Борис Чукомин, Рәшит Имашев, Виктор Аршинов, Надир Әлмиев, Рушан Шәмсетдинов.

1970 еллар ахыры – 1980 еллар башында Григорий Эйдинов, Рәшит Сафиуллин, Вадим Малякин, Фәридә Хәсьянова, Рәис Шакиржанов, Иван Воробьёв, Шамил Насыйров, Зифа Мөхәммәтҗанова, Лилия Золондинова, Алсу Тимергали-

на кебек рәссамнарның китап бизәү өлкәсендәге иҗаты башлана.

Казанда китап рәссамнарының тотрыклы коллективы оешканнан соң (1950 еллар ахырыннан алып), төрле тармак китапларының сәнгати эшләнешенә бердәй әһәмият бирелә. Полиграфик базаның киңәюе, күптөсле офсет басма куллану китапларның сәнгати дәрәҗәсен күтәрү өчен зур этәргеч була. Фәнни-техник әдәбият һәм авыл хуҗалыгы буенча китапларны бизәүче Зөфәр Хөсәенов иҗаты аерым әһәмияткә ия.

Фәридә Хәсьяновaның татар балалар китабы иллюстраторы буларак иҗаты милли сәнгать тарихында аерым урын били. Ул – кырык ел гомерен шушы хезмәткә багышлаган оста. Аның рәсемнәре белән бизәлгән әлифба һәм башка дәреслекләр, әкиятләр аеруча үзенчәлекле өслүбе белән аерылып тора. Балалар өчен Ф. Хәсьянова ясаган рәсемнәргә татар милли бизәкләренең күп кулланылуы, төсләрнең нәфис ярашуы, самимилек һәм садәлек хас. Ф. Хәсьянова, Татарстан китап нәшриятының баш рәссамы булып эшләгәндә, сәнгатьнең бу төренә оста рәссамнарны җәлеп итеп, республикада китап бизәлеше сәнгатен үзенчәлекле югарылыкка күтәрүгә иреште.

1980–1990 елларда татар китабы рәссамнары сафын Илдус Әҗемов, Нияз Хаҗиәхмәтов, Рәисә Сәйфуллина, Дамир Җәләлетдинов, Юлия Щетинкина, Светлана Яркова, Зөфәр Хәкимов, Илдар Нәфиев, 2000 еллардан башлап Диләрә Нәүрузова, Алла Айсена, Светлана Ибраһимова, Заһир Хәкимов, Рөстәм Хәбибуллин, Фәридә Ризаева, Булат Гыйльванов, Влада Семёнова, Максим Покалёв, Ания Хисмәтова, Ратмир Ахияров, Ринат Хәсәншин һ. б. тулыландырды.

Цензура

Казан шәһәрендә 1800 елда беренче татар типографиясе ачылгач та, анда нәшер итәргә әзерләнгән китаплар кырыс цензура аша үтәргә тиеш булган. Галим Ә. Кәримуллин язуынча, типографиядә иң беренче чыккан әлифба һәм Һәфтияк китапларын бастыру өчен Россия императоры Павел I нең үзеннән рөхсәт алынган. Сенатның махсус фәрманы нигезендә Казанда басылачак татар китаплары өстеннән цензорлык эше 1802 елдан башлап Казан гимназиясе идарәсенә йөкләнгән. Гимназия бу эшне Оренбург мөфтиенә кушкан, мөфтинең вәкиле итеп Казан шәһәренең Иске бистә имамы Мөхәммәт бине Габдераззак билгеләнгән. Ләкин, эшендә кимчелекләр табылу сәбәпле, ул 1803 елда үк цензорлык вазифасыннан читләштерелгән. Аның урынына дөньяви цензор итеп Ибраһим Хәлфин билгеләнгән. Ягъни татар китабы өчен ике цензор – И. Хәлфин һәм мөфти җаваплы булганнар.

1812 елда университет каршында Цензура комитеты оешкач, һәр кулъязма әлеге комитет аша узган, шуның өстенә попечитель рөхсәте дә кирәк булган. Цензор вазифасын университет галимнәре И. Хәлфин, Х. Френ, К. Фукс башкарганнар. 1827 елда комитет ябылгач, Көнчыгыш телләрендә чыгачак китапларга аерым цензор итеп профессор А. Казимбәк билгеләнгән.

Ә 1840 елларда татар китабын бастыру өчен Казан хәрби губернаторыннан, хәтта эчке эшләр министрыннан рөхсәт визасы таләп ителгән. Татар китаплары цензорлары булып университетның Шәрык телләре галимнәре эшләгәннәр. 1860 еллар уртасына хәтле алар Мәгариф министрлыгына буйсынганнар.

Патша хөкүмәтенең христианлаштыру сәясәте белән бәйле рәвештә православие миссионерларының мөселман һәм татар китапларын бастыруга каршы шикаятьләр язуы сәбәпле, Казанда Коръән һәм башка мөселман китапларын бастыруны тыю турында Россия Эчке эшләр министрлыгы әмере (1845) игълан ителгән. Шуңа карамастан Казан университеты типографиясе татар һәм мөселман китапларын бастыруны дәвам иткән. Тыю турындагы әмер бигрәк тә шәхси типографияләр эшчәнлегенә кыенлык китергән.

Татар китапларын басуны тыю татар наширләре һәм матбагачылары арасында гына түгел, университетның алдынгы карашлы галимнәре арасында да ризасызлык тудырган. Татар китабын яклап чыгучылар сафында университет ректоры Н. И. Лобачевский да булган. Ул үзенең Петербургка юллаган хатында типографиядә Коръән һәм *башка дини әсәрләр генә түгел, татар һәм төрек* телләрендә әдәби әсәрләрнең дә еш басылуы, алар белән Европа ориенталистларын да тәэмин итеп тору; шуның өстенә Коръән һәм бүтән Шәрык китапларын бастырудан университет типографиясенең дә даими керем алуы, матбаганың шуннан башка яши алмавы турында хәбәр иткән.

Казанда татар һәм мөселман дини китапларын бастыруның илдәге эчке һәм тышкы сәясәттә тоткан роле аныкланган, тыю турындагы әмер 1849 елда гамәлдән чыгарылган. *Әмма шул* ук вакытта яңа киртәләр корылган: Казан цензоры шикле тоелган кулъязмаларны Петербургка – цензураның баш идарәсенә җибәрергә тиеш булган, ә мәгариф министры басылырга тиешле китапларның кулъязмаларын цензура өчен Синодка җибәрүне дә таләп иткән. Хәтта Казандагы Шәрык китаплары цензоры А. Казимбәк тә, үзенең төрки-татар теле грамматикасына багышланган хезмәтен бастырганчы, мәгариф министрыннан һәм Петербург цензорыннан рөхсәт алырга тиеш булган.

1850 елларда цензорлык эшләрен Й. Готвальд, аннан соң Н. Катанов, Н. Ильминский, Ш. Әхмәрев башкарган.

Патша хөкүмәтенең сәясәте нәтиҗәсендә татар китапларын бастыру монополиясе рус типографияләренә бирелгәч, аларны нәшер итү бәясе бик югары күтәрелгән. Шул сәбәпле китаплар чыгаруда тоткарлык барлыкка килгән. Мәсәлән, 1856–1861 елларда цензура рөхсәт биргән китапларның да яртысы басылмыйча калган. 1860 елларда татар китабын эзәрлекләү тагын да көчәйгән. Ә 1874 елда татар китаплары цензурасы Петербургка күчерелгәч, хәлләр бөтенләй кыенлашкан.

Цензура патша хакимлеген йомшак кына тәнкыйтьләгән китапларны да чыгармаска тырышкан. Мәсәлән, 1879 елда Казан университеты типографиясендә чыккан «Мәкәрҗә бәете», тиражының бер өлеше сатуга чыккач, кибетләрдән җыеп алынган, ә матбагада калган өлеше яндырылган. Бу китапта хакимият әһелләре арасындагы ришвәтчелек һәм бюрократлык ачы тәнкыйтьләнгән була. Аны бастыруга рөхсәт иткән цензор Сарруфны эшеннән чыгаралар.

1880 еллардан алып 1905 елга кадәр Петербург цензурасында хезмәт иткән В. Д. Смирнов татар китапларының иң реакцион цензоры буларак таныльган. Ул эшли башлаган еллардан алып татар авторлары цензурага биргән кулъязмаларның шактые, бигрәк тә әдәби әсәрләр басылмаган. Кайчакта авторлар цензор тарафыннан бөтенләй сызып-бозып бетерелгән әсәрләрен бастыруның мәгънәсен күрмичә, китап бөтенләй чыкмый калган.

Патша цензурасының дөньяви әсәрләрне бастыруны тыюы татарлар арасында Төркиядә чыккан китапларның күбрәк таралуына китергән. (XIX гасырда Идел буена Көнчыгыш илләреннән бер елга уртача 5–6 мең данә китап кайтарылган.) Ул чорда Төркиядә Европа телләреннән тәрҗемә ителгән фәнни хезмәтләр һәм әдәби әсәрләр шактый күп нәшер ителгән. Төрек теленда чыккан китаплар аша татар укучылары Европа әдәбияты, мәдәнияте һәм фәне белән танышкан. Кайбер татар авторлары төрекчә китапларны татарчага тәрҗемә итеп, бераз үзгәртеп бастырырга теләсәләр дә, цензорлар рөхсәт бирмәгән. Мәсәлән, французчадан төрек теленә, аннан татарчага тәрҗемә ителгән география китабын цензор В. Смирнов, француз терминологиясе күп кулланылуын һәм Россиягә караганда Төркия турында күбрәк язылган дип гаепләп, бастырудан тыйган. Ул татарларда патша хөкүмәтенә карата тәнкыйди фикер тудырырдай рус һәм Европа әдипләре әсәрләренең зарарлы тәэсиреннән «саклауга» күп көч куйган. Н. В. Гогольнең татарчага тәрҗемә ителгән «Ревизор» китабын, А. С. Пушкин һәм Л. Н. Толстой әсәрләрен бастыруга да зур каршылык күрсәткән, шулай ук рус теленнән тәрҗемә ителгән медицина китапларын бастыруны да тыеп килгән.

Россиядәге 1905 елгы сәяси һәм иҗтимагый үзгәрешләр уңаеннан татар мөселман матбугатына карата үзенең фикерен белдереп, цензор В. Смирнов татарларны роман, повесть, әкиятләр һәм башка әсәрләр тарату юлы белән бөтен мөселманнарны берләштерергә омтылуда гаепләп, цензураны бетерергә ярамавы турында кисәткән.

1905 елда татар китаплары цензурасы Казанга күчерелгән, һәм цензор итеп төрки телләр галиме, этнограф Н. Ф. Катанов билгеләнгән.

Россиядәге 1905 елгы революция нәтиҗәсендә цензура вакытлыча бетеп тора. Дин һәм җәмәгать эшлеклесе Габдерәшит Ибраһимовның Петербургта басылган «Бең өч йөз сәнәлек бер нәзирә» (1905) китабы цензура бетерелгәч чыккан беренче татар басмасы булган.

Империализмның ышанычлы цензура коралы 1907 елның башыннан янәдән эшкә керешә – революцион һәм демократик матбугатка каршы һөҗүм ача. Бу чорда, Казан цензурасыннан тыш, татар матбугатын Петербургта да күзәтәләр, икеләтә цензурадан узган басмаларны миссионерлар һәм Эчке эшләр министрлыгының махсус жандарм комитеты тикшерә. Өстәвенә консерватив дин әһелләре шикаятьләр язып тора.

XX гасыр башында патша цензурасы татар китапларында революцион чаткылар һәм панисламизм пропагандасын үткәрмәү өчен зур тырышлык куйган. Нәтиҗәдә басылып чыккан китапларның тиражлары да типографияләрдән һәм кибетләрдән конфискацияләнгән, матбага хуҗалары һәм авторлар хөкемгә тартылган. Цензура һәм хөкүмәт эзәрлекләве нәтиҗәсендә типография хуҗалары зур штрафлар түләргә мәҗбүр ителгән, ә кайбер матбагалар хөкүмәт тарафыннан ябылган. Бигрәк тә Казан шәһәрендәге Шәрәф матбагасының язмышы катлаулы шаукымга эләккән. Мәсәлән, 1907 елда бу басмаханәдә чыккан Габдулла Тукай, Мәҗит Гафури, Зариф Бәшири, Нәҗип Думави кебек шагыйрьләрнең җыентыклары, русчадан татарчага тәрҗемәдә басылган сәяси китапчыклар цензура эзәрлекләвенә дучар ителгән. Гомумән, Шәрәфләр типографиясендә басылган барлык 106 исемдәге китапның 20 гә якыны патша цензурасы тарафыннан эзәрлекләүгә яки конфискациягә эләккән. Патша һәм хакимияттән көлү чалымнары «табылган» казах телендәге китап бастыру бу матбаганың хөкүмәт тарафыннан ябылуына сәбәп булган.

1907 елда Петербургтагы «Өлфәт» матбагасында Габдерәшит Ибраһимов төрек галиме Гариф бәкнең «Бең бер хәдис шәриф шәрхе» китабын татарчага тәрҗемә итеп һәм үз аңлатмаларын да өстәп бастырып чыгарган. Китапның

үзендә цензор рөхсәте бирелү турында искәртелмәгән. Бу – Ибраһимовның иң күп гауга чыгарган хезмәтләреннән берсе. Ул анда хөр фикерләр үткәргән, патша хөкүмәтенә һәм кадимчеләргә каршы көчле тәнкыйть уты ачкан. Ләкин бу китапка, шулай ук Г. Ибраһимовның «Чубан йылдызы» («Чулпан йолдызы») һәм бүтән китапларына да арест салынып, типография ябылган, «Өлфәт» газетасы чыгудан туктатылган. Бу авторның китапларын уку тыелган. 1911 елда «Бең бер хәдис шәриф шәрхе» китабы панисламизмга каршы көрәш документларында да телгә алынган һәм Иж-Бубый мәдрәсәсен туздырганда Ибраһимов китабының китапханәдә табылуы җинаять гаепләвенә бер маддә буларак өстәлгән.

Цензура кайчагында «шикле» китапларга соңарып кына игътибар иткән. Мәсәлән, шагыйрь Мәҗит Гафуриның Шәрәф матбагасында 1908 елда басылган «Яшь гомерем» җыентыгына 1914 елда арест салынган. Ләкин бу вакытта инде китапның тиражы сатылып беткән була.

Беренче бөтендөнья сугышы башлангач, цензура тагын да кырысланган. Сугыш белән бәйле рәвештә татар матбугатын хәрби цензура да күзәткән. Шул чорда, мәсәлән, «Вакыт» матбагасында 1913 елда басылган «Әхмәд Мидхәт әфәнде» һәм 1914 елда чыккан «Дини вә иҗтимагый мәсьәләләр» китаплары өчен тарихчы Р. Фәхретдин 1915 елда хөкемгә тартылган.

Татар авторлары пьесаларының патша цензурасы тыю сәбәпле басылмыйча калган 140 данә кулъязмасы Россия Федерациясенең Петербургтагы Дәүләт театр китапханәсендә саклана. Алар арасында классик әдипләребез Г. Камал, Г. Исхакый, Ф. Әмирхан, К. Тинчурин пьесалары да бар.

XX гасыр башында басылып чыккан татар китапларының саны алдарак күрсәтелгән иде. Әмма ул санны да абсолют төгәл дип әйтеп булмый. Чөнки цензура бетеп торган 1905–1906 елларда чыккан һәм рәсми теркәлмәгән китаплар да шактый. 1907 ел башыннан цензура яңартылганнан соң да, кайбер татар китаплары тикшерү үткәрелми генә чыгарылган.

Патша чоры цензурасын Ә. Кәримуллин «татар мәдәнияте өстендәге рухи жандармерия» дип бәяләгән.

Татар китабының гомуми саны, аның репертуары һәм иҗади куәте, эчтәлекләренең дәрәҗәсе турында фикер йөрткәндә һәм бәя биргәндә, басылып чыккан китапларның рәхимсез цензура тураган әсәрләр булганлыгы һәрвакыт истә тотылырга тиеш. Шуның белән беррәттән татар авторларының, цензура рөхсәт бирмәве сәбәпле, бөтенләй дөньяга чыкмый калган әсәр кулъязмаларының күп булуын да онытырга ярамый.

Россиядә 1917 елгы революциядән соң матбугат һәм нәшрият цензурасы яңача – советча төсмер ала. 1918 елда Казан губернасында оештырылган Полиграфсекция (соңрак Полиграфия бүлеге, Главлитның Татарстан бүлеге), матбагаларның эшен оештыру һәм күзәтү-тикшерү белән беррәттән, аларда нәшер ителә торган басмаларның идеологик юнәлешен контрольгә ала. Ягъни коммунистик тәгълиматка каршы килгән яисә кулай булмаган китап-брошюралар чыгару тыела. Моны күзәтеп бару максатында һәр басманың мәҗбүри нөсхәләрен тикшерергә тапшыру таләп ителгән.

Совет цензурасы елдан-ел кырысланган. Бары тик 1950–1960 еллардагы «Хрущёв җепшеклеге» дәверендә генә татар китабын бастыруда бераз иркенлек күзәтелә. Совет чорында исемнәре тыелган һәм репрессияләнгән әдипләрнең әсәрләре шул елларда басылып чыгып, рухи-мәдәни тормышка саф дулкын булып тарала. Әмма бу иркенлек 1960 еллар уртасына кадәр генә дәвам итә. Аннан соң Коммунистлар партиясе китап-нәшрият эшчәнлеген тагын корыч кысаларга ала: китапларда Октябрь революциясе һәм аның юлбашчыларына, эшче-крестьяннар партиясенә дан җырлау, совет агитациясен һәм пропагандасын үткәрү кебек максатлар куела. Шушы «тугры юл»дан аз гына тайпылу да кимчелек дип саналып, китапларның чыгуын кичектерә яки бөтенләй тыя.

Илдәге иҗтимагый-сәяси үзгәрешләр нәтиҗәсендә 1990 елларда коммунистик цензура юкка чыкты. Бу исә, бер яктан, каләм әһелләренә күптән көтелгән рухи иркенлек һәм зур иҗади мөмкинлекләр ачты. Әмма китап дөньясы тәнкыйтьне танымаучы һәм үзтәнкыйтьне белмәүче графоманнарның элементар редакцияләү үтмәгән зәвыксыз чүпләре белән тапланды.

Миссионерлык китаплары

Европада төрки телләрне өйрәнү миссионерлык максатларында башланган. XIV гасыр башында үк Рим миссионерлары Алтын Урдада яшәгән төрки-команнарны өйрәнүгә керешкәннәр. Нәкъ шул заманда кыпчак (коман) телендә язылган «Кодекс куманикус» китабы хәзерге вакытта Италиянең Венеция шәһәре китапханәсендә саклана. Ул латин-фарсы-коман һәм коман-немец сүзлекләрен эченә алган ике дәфтәрдән тора. Анда шулай ук кыпчак грамматикасыннан мәгълүматлар, кыпчак теленә тәржемә ителгән Тәүрат хикәятләре, табышмаклар бирелгән. Аннан соңгы гасырларда католик миссионерларының эше тагын да киңәйгән. XVII–XVIII гасырларда Европада кыпчак-татар телендә нәшер ителгән китаплар «Төрки телләр институты» дигән гриф астында басылган. Ул чорларда Европадагы күп илләр «Изге Рим империясе» составына кергән. Ватикан мәҗбүр итү һәм пропаганда ысуллары белән Европада һәм аннан

читтә дә католик динен тараткан. «Изге империя»нең бөтен илләрендә дә диярлек «ориенталь телләр» институтлары эшләгән һәм аларның бүлекчәләре рәвешендә төрки телләр институтлары булган. Институтларда гарәп, фарсы, төрек, татар, әрмән, грузин һәм башка телләрдәге грамматика китаплары һәм сүзлекләр чыгарылган. Дөресрәге, алар ике телдә, мәсәлән, кыпчак-татар һәм латинча яисә кыпчак-татар һәм итальянча басылганнар. Андыйлардан, мисал итеп, Шәрыкне өйрәнүче Джованни Молиноның 1641 елда Римда чыгарган «Итальян-төрки сүзлеге»н, Франциско-Марио Магджионың 1643 елда шулай ук Римда басылган «Кыпчак грамматикасы»н, Бернардо да Паригиның 1665 елда Римда дөнья күргән «Итальян-кыпчак сүзлеге»н (исеме «Сүз китабы» дип татарча да бирелгән), Франческо Менинскийның 1660 елда Венада нәшер ителгән «Төрки телләрнең гарәп һәм фарсы телләре белән чагыштырма грамматикасы»н атарга мөмкин. Лейпциг университетында укыткан профессор Иероним Мегизерның Лейпцигта *1612 елда, ягъни тагын да әүвәлрәк* басылган «Төрки тел нигезләре» хезмәте, төрки тел грамматикасыннан, төркичә-латинча, латинча-төркичә сүзлектән торса да, югарыда аталган китаплар рәтендә.

Ул заманда Европада гарәп хәрефләре белән кыпчак-татар телләрендәге китаплар бастыруның төп максаты католик миссионерлары өчен кулланма әзерләүдән гыйбарәт булган. Бер яктан, саф лингвистик яссылыкта бәяләгәндә, элекке чор төрки-татар теле тарихын өйрәнү өчен андый китаплар кыйммәтле чыганак булсалар, *икенче җәһәттән* караганда, алар татар милли басмасы дип исәпләнә алмыйлар. Чөнки ул китаплар татарларны аңлы-белемле, мәгърифәтле итү өчен чыгарылмаган, татар җирлегендә басылмаган, татарлар арасында таралмаган һәм кулланылмаган. Татар мәгърифәте һәм мәдәниятенә хезмәт итмәгән. Асыл максаты – Идел-Урал буйларындагы мөселман динен тотучы төрки-татарларны ата-бабаларыннан килгән рухи яшәешләреннән ваз кичтереп, чукындырып, христиан диненә кертү өчен хәзерләнгән китаплар һичничек татар халкы китабы була алмый.

«Татар китабы» дигән төшенчә киң тарихи мәгънәгә ия. Гомерен һәм гыйльми көч-куәтен татар китабы тарихын өйрәнүгә багышлаган абруйлы белгеч, академик, филология фәннәре докторы Әбрар Кәримуллинның милли китап турындагы сүзләренә мөрәҗәгать итик. Ул болай язган иде: «Милли китап билгеләмәсе турында сүз йөрткәндә, теге яки бу басманы кайсы халыкның милли китабы икәнен билгеләгәндә, китапның кайда, кем, нинди халык тарафыннан басылуын, әсәрнең авторы кайсы милләт кешесе булуын ачыклау белән бергә китапның кайсы халыкка яки халыкларга хезмәт итүен, икенче төрле әйткәндә, китапның функциональ ролен, ул халыкның культура, мәгарифендә тоткан урынын да бик ачык итеп күзалларга кирәк».

Католик һәм лютеран чиркәүләре тарафыннан кыпчак-татар һәм башка телләрдәге дини китаплар XVIII һәм XIX гасырларда да чыгарылган. 1802 елдан башлап Төньяк Кавказның Биштау шәһәре янындагы Каррас авылында һәм Әстерхан шәһәрендә шотланд миссионерлары урнашып, Библия җәмгыятьләре оештырганнар, җирле халыкны үз диннәренә өндәргә, үзләре төрки телләрне өйрәнергә керешкәннәр. (Соңрак Казан университеты профессоры булган Александр Казимбәк – шотланд миссионерларына татар һәм фарсы телләрен өйрәткән һәм үзе дә алар йогынтысы белән христиан диненең протестантлык тармагын кабул иткән мәгълүм затларның берсе.)

Европа миссионерлары, Англиядән типография һәм гарәп шрифтларын китертеп, татар, гарәп һәм фарсы телләренә тәрҗемә ителгән христиан дине китапларын (Инҗил, Библия һәм бүтән чиркәү китапларын) гарәп шрифтында бастыра башлаганнар. Аларны Идел-Урал буйларында, Кырымда һәм Көнбатыш Себердә яшәгән татарлар арасында күп санда түләүсез таратканнар. Типографиянең беренче китабы – төрки-татар телендәге христиан катехизисы («Бер дуслык кәләмә мөселманә») 1806 елда Карраста басылган. Андагы шотланд миссионерларының бер өлеше Әстерханга күчеп, тагын бер басмаханә – Митчел типографиясен оештырганнар. Биредә гарәп хәрефләре белән беренче «Инҗиле мөкаддәс» 1810 елда нәшер ителгән. Бу типографиядә татар телендә берничә дистә китап чыкканлыгы мәгълүм.

1821 елда Кавказга Европадан «Базель Инҗил җәмгыяте» миссионерлары да килеп урнашканнар һәм төрки-татар, шулай ук башка телләрдә китап бастыруга керешкәннәр.

Католик миссионерлар, киң эшчәнлек җәелдерсәләр дә, зур уңышка ирешә алмаганнар. Алар бастырган китаплар барлыгы 23 исемдә булып, бөтенесе дә түләүсез өләшенгән. 1836–1837 елларда Россия императорының фәрманы нигезендә католик миссионерлары Кавказдан һәм Әстерханнан китәргә мәҗбүр булганнар.

Илдә чиркәү эшләре белән идарә итүче югары дәүләт органы Синод һәм миссионерлар Россия империясендә яшәгән рус булмаган халыклар арасында христиан динен тарату өчен матбугатны ышанычлы корал һәм үтемле чараларның берсе буларак кулланганнар. XVIII гасыр башында һәм уртасында ук православие дине китапларын татарчага тәрҗемә итеп бастыру омтылышлары ясалган. Әлеге гамәлләр кәрәшен татарларының һәм бүтән халыкларның күпләп христиан диненнән ваз кичүләре чорында – XIX гасырның беренче дистә елларында башлан-

ган. Рус булмаган, христиан динендәге халыклар арасында православиене саклап калу өчен каралган төрле чараларның берсе буларак, Синод һәм патша хөкүмәте дини эчтәлектәге китапларны христиан диненнән баш тартучыларның сөйләм тел-ләрендә бастырырга ниятләгән. Миссионерларның төп максаты православие нигезендә руслаштыру булган.

Идел һәм Урал буйларында, Себердә һәм Кавказда яшәгән рус булмаган халыкларны христианлаштыру максаты белән, миссионерлык хәрәкәтенең үзәге буларак, 1797 елда Казан руханилар академиясе ачылган. Чиркәү догалары һәм катехизисның татарчага Казан руханилар академиясендә тәрҗемә ителгән китабы кириллица белән 1805 елда Мәскәүдә Синод типографиясендә басылган. 1830–1850 елларда Казанда православие дине китапларын татарчага тәрҗемә итеп бастырганнар. Аларны тәрҗемә итүчеләр: Казан университетының төрек-татар теле укытучысы А. Казимбәк, Казан руханилар академиясенең «Мөселманлыкка каршы» бүлегендә белем алган Н. Ильминский, рухани Г. Саблуков һ. б. булган. XIX гасыр уртасында тәрҗемә комиссиясе Петербургка күчерелгән, һәм христиан китаплары алга таба шунда басылган.

1860 елларда Н. Ильминский татар телендә православие китапларын бастыруга зур өлеш керткән, 1863 елда беренче керәшен-татар мәктәбен оештырган. 1862 елдан татарча басылган миссионерлык китаплары фәкать рус графикасы белән генә чыккан. 1867 елда Казанда «Братство Святого Гурия» оешмасы ачылгач, керәшен татарлары өчен китаплар бастыру шуңа йөкләнгән. Ә 1872 елда Казанда миссионерлар өчен махсус Укытучылар семинариясе ачылган, һәм аның директоры итеп Н. Ильминский билгеләнгән. Җирле халыкларга карата колониаль изү сәясәте алып барган патша хөкүмәте нинди генә чаралар күрсә дә, 1860–1870 елларда 50 меңнән артык керәшен татары, үзләренә көчләп тагылган православиедән ваз кичеп, мөселманлыкка кайтканнар.

Әбрар Кәримуллин ачыклавынча, 1862–1879 еллар арасында татар телендәге христиан китаплары 307 исемдә булып, аларның гомуми тиражы 80 462 данәне тәшкил иткән. Бу китаплар арасында тарих, география, арифметика һәм башка төр китаплар бер дә булмаган.

Аннан соңгы елларда да миссионерлык китапларын бастыру дәвам иткән. Ләкин 1905 елдан соң Н. Ильминский җитәкчелегендәге миссионерлар патша хөкүмәтенә һәм монархиягә дан җырлап, рус булмаган халыклар арасында дөньяви белемнәрнең таралуына актив каршы торган. 1907–1915 елларда керәшен татарлары өчен барлыгы 10 исемдәге китап бастырылган.

XIX гасырның башыннан алып XX гасыр башына кадәр чит ил һәм рус миссионерлары тарафыннан төрле телләрдә барлыгы 448 китап басылып, шулардан 347 басма татар телендә булган, аларның гомуми тиражы якынча 830 мең данәне тәшкил иткән.

1917 елдан соң нәшриятлар эшчәнлеге

Татарстанда. Россиядә Совет хакимияте урнашкач, Халык Комиссарлары Советы 1917 елның 27 октябрендә кабул иткән «Матбугат турындагы Декрет» нигезендә полиграфия һәм китап бастыру эшләре дәүләт карамагына алынып, нәшрият эшчәнлеге зур үзгәрешләр кичерә. Электән эшләп килгән типографияләр һәм нәшриятлар совет оешмалары контроленә алынып, 1918 елда хосусый татар матбагаларының күпчелеге аларга беркетелә. 1917 елдан соң Казанда 20 хосусый нәшрият кооперативы эшләгән. Шулардан «Игенче», «Яңалиф» (яңа әлиф), «Гәжур» (гәзит-журнал) нәшриятлары татар китаплары бастыру буенча махсуслашкан булган.

«Игенче» нәшрияты. Әлеге нәшрият 1921 елның 2 июнендә Татарстан Җир эшләре халык комиссариаты каршында эшли башлый. Бу вакытта, авыл хуҗалыгындагы революцион үзгәрешләр сәбәпле, крестьяннар өчен бик күп китаплар бастыру ихтыяҗы туган. Бу нәшриятка үз эшен Идел буендагы ачлык афәте һәм Гражданнар сугышыннан соңгы авыр икътисади шартларда башлап җибәрергә һәм җайга салырга туры килгән. Бирелә басылган китаплар тиражының бер өлеше бушка таратылган. «Игенче» нәшрияты тарафыннан 1921–1930 елларда барлыгы 404 исемдәге китап чыгарылган һәм аларның гомуми тиражы якынча 1,5 миллион данәгә якын булган. Бу нәшриятта чыккан китапларның аңлаешлы телдә һәм рәсемнәр белән басылуы крестьяннар өчен уңайлы булган. «Игенче» нәшрияты чыгарган, авыл хуҗалыгының бөтен тармакларына да караган китап-брошюраларның күбесе рус теленнән тәрҗемә ителгән. Махсус әдәбиятны татарчалаштыру 1917 елга кадәр үк эшләгән белгечләр, татар язучылары һәм журналистлары тарафыннан башкарылган.

Бу нәшрият тарафыннан бастырылган китаплар татарлар яшәгән губерналарга, Башкортстанга, Казахстан, Урта Азия һәм Азәрбайҗанга һәм Себергә җибәрелгән. «Игенче» бастырган китаплар Башкортстанда аеруча күп таралган. Ә. Кәримуллин билгеләвенчә, бу нәшрият күрше ике республика өчен хезмәт иткән. Шул сәбәпле 1930 елларга кадәр Башкортстанда авыл хуҗалыгы буенча китаплар басылмаган диярлек. 1929 елның 13 ноябрь карары нигезендә «Игенче» нәшрияты Татгосиздат белән берләштерелгән.

«Гәжур» нәшрияты. 1925 елның көзендә оештырылган. Аның карамагына «Шәрык» типографиясе тапшырылган. Төп эше газета һәм журналлар нәшер итү булса да, бу нәшрият китаплар да бастырган. 1925–1927 елларда «Гәжур» нәшрияты тарафыннан 45 исемдәге китап 274 500 данә го-

муми тираж белән чыккан. Алар арасында әдәби әсәрләр, балалар өчен китаплар, матбугат эшчәнлегенә багышланган хезмәтләр һәм бүтән төр басмалар бар.

«Яңалиф» нәшрияты. Әлеге нәшрият эшчәнлеге гарәп алфавиты нигезендәге татар язуын латин алфавитына күчерү тарихы белән бәйле. 1926 елның февраль аенда Бакуда узган Беренче бөтендөнья тюркология съездында Советлар Союзындагы төрки халыкларның язуларын латин алфавитына күчерү турындагы мәсьәлә каралган. Шушы съезд карарлары нигезендә төрле республика һәм өлкәләрдә «Яңалиф» җәмгыятьләре оештырылган.

Казан шәһәрендә 1926 елның октябрендә нигезләнгән «Яңалиф» җәмгыяте, латин язуына күчүне пропагандалау йөзеннән, шул ук елда нәшрият эшчәнлеге белән дә шөгыльләнә башлый.

1926–1932 еллар арасында «Яңалиф» нәшрияты тарафыннан барлыгы 198 исемдәге татар китабы 1 миллионнан артык тираж белән басылып чыккан. 1928–1929 елларда аеруча күп китап нәшер ителгән. Бу нәшрият чыгарган китапларның күбесе латин язуындагы әлифбалар һәм орфография китаплары, яңа алфавит нигезендәге әдәби әсәрләр һәм уку китаплары булган. Рус әдипләренең татарчага тәрҗемә ителгән әсәрләре дә шактый басылган. Китапларның тиражлары зур – уртача 5 мең данә булган. Латин язуы әлифбалары хәтта 100 әр мең данә тираж белән басылган.

1930 елның башында татар телендәге бөтен китаплар да яңа алфавит – латин язуы нигезендә бастырылган. Шул елның көзендә «Яңалиф» нәшрияты тулаем диярлек Татиздатка кушылган.

Гомумән, 1917–1932 елларда Казанда басылган татар китапларының саны 2395 исемдә булып, аларның тиражы 10 миллион тирәсенә җиткән. Ә 1918–1929 еллар арасында Советлар Союзында 4088 исемдәге татар китаплары басылып чыккан һәм аларның гомуми тиражы (билгеле булганы) 15,5 миллион данәне тәшкил иткән.

1917–1932 елларда Татарстандагы өяз һәм кантон шәһәрләреннән Алабуга, Бөгелмә, Мамадыш, Минзәлә, Чаллы, Чистайдагы типографияләрдә дә татарча китаплар нәшер ителгән. Аларның күпчелеге партия һәм совет оешмалары тарафыннан чыгарылган иҗтимагый-сәяси брошюралар булган.

Татарстан китап нәшрияты. РКП(б)ның Казан губерна комитеты карары белән 1919 елның 22 июлендә РСФСР Дәүләт нәшриятының (Госиздатның) Казан бүлеге (Казгосиздат) оештырыла. Хәзерге Татарстан китап нәшрияты үз тарихын шушы вакыттан исәпли.

Дәүләт нәшриятының Казан бүлеге 1920 елның 3 ноябрендә Татгосиздат (Татарстан дәүләт нәшрияты) итеп үзгәртелә. Ул, оешкан елларыннан ук, татар телендә матур әдәбият, фәнни-популяр һәм сәяси-иҗтимагый эчтәлектәге китаплар чыгаручы иң эре нәшриятка әверелә.

Типографияләр эшен оештыру, планлаштыру һәм контрольдә тоту 1923 елга кадәр Полиграфсекция, Полиграфия бүлеге, ТАССР Полиграфия сәнәгате баш идарәсе, «Казпечать», «Татпечать» оешмалары карамагында булган. 1923 елның апрель аенда Татарстандагы нәшрият һәм полиграфия эшләре өчен җаваплы идарә сыйфатында ТАССР нәшрият һәм матбугат комбинаты оештырыла.

1925 елның июлендә бу комбинат Татгиз итеп үзгәртелә. 1927 елда Татгиз һәм «Гәҗур» бергә кушылып, Татарстан АССРның Башкарма Комитеты карамагындагы Татиздат буларак оештырыла. Шул ук елда Татполиграфтрест оешмасы Татполиграф дип үзгәртелә. Бу оешмада Татарстан һәм башка төрки республикалар һәм өлкәләр (башкорт, үзбәк, каракалпак, казах, кыргыз һ. б.) матбугаты өчен башта гарәп, аннары латин һәм 1930 еллар ахырыннан рус графикасы нигезендәге шрифтлар хәзерләнә. Гомумән, Казандагы полиграфия оешмалары 1920 еллар уртасына кадәр СССРдагы Шәрык типографияләре һәм бөтен мөселман халыклары матбугаты өчен гарәп-төрки шрифтлары әзерләнгән бердәнбер үзәк булган. Шулай ук Урта Азия һәм Казахстан заказлары буенча үзбәк, фарсы, таҗик, казах, кыргыз, каракалпак һәм бүтән Көнчыгыш телләрендәге китаплар да бастырылган. Совет чорындагы татар китапчылыгы, патша заманындагы милли китап кебек үк, башка төрки халыкларга да хезмәт иткән.

Барлык шәхси һәм кооператив нәшриятлар һәм типографияләр (югары уку йортларының фәнни әдәбият кына чыгаручы нәшриятларыннан тыш) ябылып беткәннән соң, 1931 елда Татгосиздат Татарстанда татар телендә китаплар нәшер итүче бердәнбер нәшрият булып кала. СССР Үзәк нәшриятының Татарстан бүлеге 1932 елда бетерелгәч, 1991 елга кадәр Советлар Союзындагы бердәнбер шундый үзәк вазифасын үти.

Бөек Ватан сугышының гаять авыр вакытларында фронттагы һәм тылдагы совет кешеләренең иң ныклы рухи таянычы китап булган. Хәрби, сәяси эчтәлектәге китаплар һәм матур әдәбият әсәрләре гражданнарның какшамас бердәмлеген ныгытып, халыкны изге көрәшкә туплаган һәм аларда илбасарларны җиңүгә ышаныч тудырган.

Бөек Ватан сугышы башлангач, авторлар, полиграфчылар һәм иҗади коллективлар фронтка мобилизацияләнү сәбәпле, китап бастыру эше зур кыенлыклар кичерә. Татарстан дәүләт нәшриятындагы тәҗрибәле белгечләрнең күбесе

яуга китә. Аларның 16 сы батырларча сугышып һәлак була. Алар: нәшрият җитәкчесе Ш. Арсланов, хезмәткәрләр Н. Баян, К. Басыйров, А. Бендецкий, Р. Ильяс, Ф. Кәрим, Т. Әхмәдиев, М. Фәтхуллин, Ә. Гыймадов, Х. Гаффаров, К. Шәйхетдинов, Н. Карпов, Г. Мусин, Ә. Төхфәтуллин, Л. Әлмәшев, М. Вәлиева.

Авыр сугыш чоры шартларында нәшрият һәм полиграфия хезмәткәрләре армый-талмый эшлиләр. Ул елларда Казанга эвакуацияләнгән үзәк матбугат һәм нәшриятларның 24 төрле оешмасы тарихи Матбугат йортында урнашкан. Шул сәбәпле эшләрне башкару өчен мәйдан җитешмәгән. Эшче куллар, кәгазь һәм бүтән кирәкле материаллар кытлыгы, эш урыннарының салкын булуы да күп кыенлыклар тудыра. Тик шуларга карамастан нәшрият коллективы тыл һәм фронтны китаплар, брошюралар, плакатлар һәм башка төр басмалар белән тәэмин итеп тора.

Кырыс сугыш шартларында китаплар тематикасы кискен үзгәрә, тыныч вакыт өчен яраклы басмалар саны кими. 1940 ел белән чагыштырганда, 1943 елда басылып чыккан продукция ике тапкырга диярлек азрак була.

Китап нәшриятында ул елларда басылган китапларның күпчелеген иҗтимагый-сәяси, хәрби-фронт әдәбияты тәшкил итә. Бу сериядән барлыгы 670 китап һәм брошюра чыгарылып, аларның гомуми тиражы 10 миллионнан артып китә. Болар бөтен басмаларның 42% ы тирәсен тәшкил итә. Әлеге төр басмаларда партия һәм совет юлбашчыларының сугыш һәм Ватанны саклау турындагы хезмәтләре, Башкомандующий боерыклары һәм чыгышлары, шулай ук илнең башка җитәкчеләренең нотыклары бирелә. Фашист илбасарларының реакцион чынбарлыгын, вакытлыча оккупацияләнгән территориядә дошманнар ерткычлыгын фаш иткән басмалар татар һәм рус телләрендә нәшер ителә. Кызыл Армиянең Бөек Ватан сугышы фронтларындагы каһарманнарча көрәшенә багышланган әдәбият та шактый күләмдә басыла. Совет халкы һәм Ватан тарихында булып үткән сугышчан-героик вакыйгалар, данлыклы полководецлар турындагы популяр китаплар сериясе нәшер ителә. Шулар белән берлектә совет халкының тылдагы батырларча хезмәтен яктырткан китапларга һәм әсәрләргә зур әһәмият бирелә.

1943 елның мартында «Фронтовик татарларга татар халкыннан сәлам хат» 40 меңнән артык тираж белән татар телендә һәм 20 меңнән артык данәдә рус телендә бастырыла. Бу тарихи документның төп нөсхәсенә 1,5 миллионнан артык кеше имзаларын куйган. Әлеге китап бик күп фронтовик якташларыбыз белән бергә аяусыз фронтларны кичкән. Хатка 1 нче Украин фронты һәм 2 нче Белорус фронтындагы татар сугышчыларының җавап хатлары да 15 әр мең тираж белән ике телдә нәшер ителгән.

Бөек Ватан сугышы елларында китап нәшриятында матур әдәбият әсәрләре 220 исемдәге китап һәм брошюра рәвешендә басылган (бу санга балалар һәм яшүсмерләр китаплары керми). Аларның гомуми тиражы 1,5 миллионнан артып киткән. Әлеге әсәрләр арасында повестьлар, сәхнә әсәрләре, шигъри җыентыклар, җырлар, әкиятләр, хәрби һәм әдәби очерк жанрларына караган басмалар шактый. Гаять кыен еллар булуга карамастан, татар классик әдипләренең академик басмаларын, сайланма әсәрләрен чыгару да дәвам итә. Татар телендәге китаплар фронтка һәм госпитальләргә соратыла һәм җибәрелә.

Ватан сугышы елларында фәнни-техник әдәбият нәшер итү арта. Бу хәл югары квалификацияле фән белгечләренең Казанга эвакуацияләнеп килүе белән аңлатыла. Авыл хуҗалыгының төрле тармакларына караган китаплар да шактый басылган (барлыгы 161 исемдә, гомуми тиражы 700 меңнән артык). Мәдәният өлкәсенә караган китаплар да дөнья күргән. Шул рәвешчә китап нәшрияты авыр сугыш еллары сынауларын намус белән үтеп, фашист илбасарларын җиңүгә лаеклы өлеш кертә.

Ул елларда Мәскәү һәм Ленинградтан эвакуацияләнгән СССР Фәннәр академиясенең, СССР Оборона халык комиссариатының, Сәламәтлек саклау халык комиссариатының һәм «Советский писатель» нәшриятларының авторлар һәм хезмәт коллективлары Казанга күчеп килүе республикабыз матбугатына зур йогынты ясый һәм гамәли ярдәм күрсәтә. Әлеге үзәк нәшриятлар Казанда эшләгәндә (бигрәк тә 1941–1942 елларда), аларның 194 исемдәге китап һәм хезмәтләре дөнья күргән (гомуми тиражлары 2,5 миллионнан арткан).

Татгосиздат 1954 елдан Таткнигоиздат дип атала башлый, ә 1958 елдан хәзерге рәсми исеме белән Татарстан китап нәшрияты дип йөртелә. Ул 1963 елда 1006 (шуның 593 е татар телендә) китап бастырып чыгара. Әмма 1970 елларда – 1980 еллар башында татар телендәге басмалар саны кими.

Гомумән алганда, хәзер Татарстанда басылып чыга торган татар телендәге китапларның яртысыннан артыгы, рус телендәге китапларның өчтән бере – Татарстан китап нәшриятының хезмәт казанышы. 2008 елда 312 мең данә тираж белән 120 исемдәге (шуларның 89 ы татар телендә) китап нәшер ителгән. 2012 елда нәшриятта 209 исемдәге китап дөнья күрде (шуларның 162 се татар телендә). Аларның тиражы 615 850 данәне тәшкил итә (бу саннарга дәреслекләр, эш дәфтәрләре, методик ярдәмлекләр дә керә).

«Мәгариф» нәшрияты. 1991 елда Татарстан китап нәшриятыннан бүленеп чыга. Анда, нигездә, мәктәпләр һәм югары уку йортлары өчен татар телендәге дәреслекләр һәм уку-укыту ярдәмлек-

ләре, Татарстанның һәм Россия төбәкләренең татар мәктәпләре өчен дәреслекләр, рус мәктәпләре өчен татар теле һәм татар мәктәпләре өчен рус теле дәреслекләре, сүзлекләр, балалар әдәбияты әсәрләре һәм башка басмалар нәшер ителә. «Мәгариф» милли нәшриятында ел саен якынча 150 исемдәге, гомуми тиражы миллионнан артык данәне тәшкил иткән китаплар дөнья күрде. 2010 елда «Мәгариф» нәшрияты яңадан Татарстан китап нәшрияты белән берләштерелде.

1990 елларда, базар икътисады шартларында, нәшриятларны хосусыйлаштыру башлана, шәхси фирмалар оеша. Басмаларның тематикасы төрләнә, коммерциячел һәм дини әдәбият бастыру күбәя. Шул вакыттан башлап хәзергә кадәр «Раннур», «Заман», «Хәтер», «Җыен», «Рухият», «Иман», «Милли китап», «Гасыр» һ. б. нәшриятлар уңышлы гына эшләп килә.

Күрмәүчеләр өчен китаплар. Күзләре күрмәүче кешеләр өчен Брайль шрифтындагы татар китапларын нәшер итү тарихы да бик кызыклы. 1939 елда Казан университеты профессоры, атаклы тюрколог Галимҗан Шәрәф һәм хокук белгече, үзе дә күрмәүче Александр Бирилёв татар теле өчен күпертмә-төрткеле латин алфавитын төзиләр. Күрмәүче олы кешеләр өчен беренче татар әлифбасы 1934 елда басылып чыга. Яңалифтәге мондый китаплар Камил Якуб исемендәге типографиядә басыла. Татарстан Халык Комиссарлары Советы һәм Бөтенроссия сукырлар җәмгыяте чит илдән кыйммәтле махсус җиһазлар сатып алып, шушы типографиягә бушлай тапшыра. 1934 елның сентябреннән 1936 елның ахырына кадәр 15 исемдәге китап дөнья күрә. Алар күрмәүче татарлар яшәгән төрле төбәкләргә таратыла.

1939 елда, латин графикасын куллану туктатылгач, руслаштырылган брайльчә-татарча алфавит гамәлгә кертелә. Алты татар хәрефенең төрткеләр комбинацияләрен үзе дә сукыр әдип Шәриф Еникиев төзи, ул алга таба озак еллар республикада Брайль шрифты белән татарча китаплар нәшер итү эшен җитәкли. Кириллица белән барлыгы 300 дән артык мондый китап бастырыла, алар, матур әдәбияттан тыш, төрле тармакларга карый. Татарстанда гына түгел, бөтен Советлар Союзындагы бик күп сукырлар шушы китаплар ярдәмендә ныклы белем алалар һәм һөнәри вазифаларын уңышлы үтиләр. Кызганыч, 1983 елда Брайль шрифты белән татар китаплары нәшер итү эше бөтенләй диярлек туктала.

Күрмәүчеләргә мәгълүмат җиткерүнең тагын бер ысулы – «сөйли торган» китаплар яздыру. Казанда татарча мондый китапларны магнитофон тасмасына яздыру 1961 елда махсус китапханәдә башлана. Тора-бара биредә тавыш яздыру бүлеге оештырыла, хәзерге вакытка кадәр 1 мең исемнән гыйбарәт 13 мең данәдән артык язма булдырыла. Республиканың сукырлар өчен махсус китапханәсе үз эшчәнлеген елдан-ел камилләштерә бара, күрмәүчеләрнең һәм начар күрүчеләрнең матур әдәбиятка, башка төр мәгълүматларга булган ихтыяҗын кайгырта.

XXI гасыр башында сукырлар өчен әдәбият бастыруда компьютер технологияләрен куллану активлашты. «Мәгариф» милли нәшрияты, Республиканың сукырлар өчен махсус китапханәсе белән бергәләп, күрмәүчеләр өчен татар теле дәреслекләре һәм сүзлекләр, әкиятләр бастырып чыгарды.

Мәскәүдә. 1917 елның Февраль революциясеннән соң Мәскәүдә хосусый татар матбагалары ачылган. Аларның берсе «Шәрык» кооператив басмаханәсе (соңрак «Кызыл Шәрык») дип аталган. 1919 елның 30 гыйнварыннан бу типография РКП(б)ның Мөселман оешмалары Мәркәз бюросы карамагында эшли. 1917–1918 елларда «Шәрык»тә барлыгы бер дистәдән артыграк кына татар китабы чыккан.

Мәркәз мөселман комиссариаты тарафыннан 1918–1919 елларда башта Петроградта, аннан соң Мәскәүдә татар телендә революцион һәм коммунистик эчтәлектәге китап-брошюралар басылган. 1918 һәм 1919 елларда РКП(б) Үзәк Комитетының Шәрык халыклары коммунистик оешмалары Мәркәз бюросы тарафыннан да татарча китаплар нәшер ителгән. Мәскәүдә гарәп хәрефләре белән китап бастыру өчен полиграфик шартлар булмавы аркасында, Мәркәз бюро күпчелек китапларны Казандагы типографиядә нәшер иткән. 1918–1921 елларда бу оешма тарафыннан 87 исемдәге татар китабы 1,5 миллион данә гомуми тираж белән бастырылган. Эчтәлек ягыннан бу китаплар коммунистик һәм марксистик юнәлешле, Совет хакимияте һәм Коммунистлар партиясе турында булганнар.

Мәскәү шәһәрендә авырлык белән оештырылган Мәркәз Шәрык нәшрияты 1922–1924 елларда 20 исемдәге китапны 200 500 данә тираж белән нәшер иткән.

1922 елда Мәскәүдә Татар-башкорт мәркәз бюросы тарафыннан «Нәшрият» кооперативы оештырылган. Ул үзенең типографиясен булдырган. «Нәшрият» оешмасы тарафыннан 1923–1929 елларда 225 исемдәге татар китабы 1,5 миллион данәгә якын тираж белән басылып чыккан. Эчтәлек ягыннан алар күптөрле: ленинизм һәм коммунистик әдәбият, авыл хуҗалыгы, фәнни-популяр, хәрби, техник, татар классик әдәбияты, тәрҗемә әсәрләр.

«Нәшрият» оешмасының эшчәнлеге рәсми рәвештә 1928 елда тукталса да, кайбер басмалары 1929 ел башында да дөнья күргән.

Мәскәүдә 1924 елда СССР халыкларының Мәркәз нәшрияты оештырылган, һәм анда күп телләрдәге әдәбият белән беррәттән татарча китаплар да бастырылган. 1927 елга кадәр Мәркәз нәшрияты тарафыннан 203 татар китабы 1 мил-

лион 213 200 данә гомуми тираж белән басылган. Анда эчтәлек ягыннан бөтен төр тармакларга караган китаплар да чыгарылган.

Башкортстанда. Башкортстанның төрле шәһәрләрендә: Уфа, Эстәрлетамак, Бәләбәйдә 1917–1932 елларда 435 исемдәге татар китабы миллионнан артык данә гомуми тираж белән басылганлыгы мәгълүм. Соңгы елларда Уфада Зәйнәп Биишева исемендәге «Китап» нәшрияты Башкортстанның татар мәктәпләре өчен дәреслекләр чыгара башлады.

Соңгы чорда татар китаплары илебезнең татар халкы тупланып яшәүче республика һәм өлкәләрендә (аеруча Идел-Урал, Себер төбәкләрендә), эре шәһәрләрдә (Мәскәү, Санкт-Петербург) дә беркадәр нәшер ителә. Бу күренешнең милли китап сүзе таралуда, һичшиксез, файдалы өлеше бар.

Татар китабы тәрҗемәләрдә

XX гасырда татар китабының башка телләргә тәрҗемәләре дә дөнья күрде. Әлбәттә, иң беренче чиратта, татар авторларының хезмәтләре системалы рәвештә рус теленә тәрҗемә ителгән һәм Казанда гына түгел, бик еш Мәскәүдә дә чыгып торган. Совет чорында бигрәк тә Г. Тукай, М. Җәлил, Г. Кутуй, Ә. Фәйзи, З. Нури, Ж. Тәрҗеманов, Г. Бәширов әсәрләре СССР һәм чит ил халыклары телләренә тәрҗемә ителгән. Соңгы елларда Р. Мөхәммәдиев, А. Гыйләҗев, Р. Батулла китаплары Төркиядә төрек телендә, М. Хәбибуллин әсәрләре Болгариядә болгар телендә басылып чыкты. Шул рәвешчә татар китабы дөньядагы башка халыкларга да таныла, халыкара һәм милләтара багланышлар ныгуга хезмәт итә.

Китапханәләр

Татар халкы – күп гасырлар элек үк язуга, китап культурасына ия, мәдәни тарихы бай булган милләт. Бабаларыбызның Бөек Болгар, Алтын Урда, Казан, Әстерхан, Себер һәм Кырым ханлыгы кебек шанлы-шәүкәтле дәүләтләре чорларында ук дини, гыйльми, әдәби эчтәлектәге күпсанлы кулъязма китаплардан тупланган бай китапханәләре булган.

Халкыбыз тарихында беренче китапханәләр Идел буе Болгарында барлыкка килгән. Казан ханлыгында Хан сарае, мәктәп һәм мәдрәсә китапханәләре, мәчетләр каршында китап тупланмалары һәм шәхси китап җыелмалары булган. Казан ханлыгы җимерелгәннән соң, әлеге китапханәләр бөтенләй диярлек юкка чыгарыла. Аларның кабат яңаруы XVIII йөздә мәдрәсәләр ачылу белән бәйле. Мөселман руханилары, татар сәүдәгәрләре шәхси китапханәләр туплаган. Ш. Мәрҗани һәм Р. Фәхретдин XVIII–XIX гасырларда яшәгән татар укымышлыларының, Бохара, Сәмәрканд, Кабул, Һиндстан, Дагстан, Истанбул һәм Каһирә тарафларында белем алып, туган илләренә үзләре белән кыйммәтле кулъязма китаплар җыеп кайтулары турында язалар. Мәгърифәтче-педагоглар Сәгыйть һәм Ибраһим Хәлфиннәрнең, татар теле галиме Мөхәммәдгали Мәхмүдовның бик бай шәхси китапханәләре булуы мәгълүм. XIX гасырда «Мәрҗания» (1870) һәм «Мөхәммәдия» (1882) мәдрәсәләре китапханәләре оеша. Алар шулай ук җәмәгать китапханәләре вазифасын да башкарган. Татар җәмәгать китапханәләре XX йөз башыннан рәсми рәвештә ачылып эшли башлый: Казанның 1865 елдан бирле эшләп килгән беренче җәмәгать китапханәсенең (хәзерге Татарстан Республикасы Милли китапханәсе) мөселман-татар филиалы буларак нигезләнгән «Көтепханәи Исламия» (1906), Алафузов фабрикасындагы татар эшчеләре китапханәсе (1906), «Шәрык клубы» китапханәсе (1908), Галимҗан Барудиның җәмәгать китапханәсе (1913), Гыйльметдин Шәрәф китапханәсе һәм уку бүлмәсе (1916) һ. б. Карл Фукс, Христиан Френ, Фёдор Эрдман, Александр Казимбәк, Николай Катанов, Шиһабетдин Мәрҗани, Каюм Насыйри, Ишмөхәммәт Динмөхәммәтев, Мөхәммәтнәҗип Түнтәри, Фатих Әмирхан, Сәет Вахиди, Юнысовлар, Апанаевлар, Аитовлар, Камаловлар, Максудилар, Акчуриннар Шәрык, шул исәптән төрки-татар кулъязмалары һәм китапларының бай тупланмаларына ия булганнар. 1910 елларда Казан хәрби гарнизоны гаскәрләрендә мөселман уку бүлмәләре оештырылганлыгы мәгълүм.

1917 елга кадәрге дәвердә татарлар күпләп яшәгән Казан, Оренбург, Мәскәү, Әстерхан, Самара, Уфа, Уральск, Сарапул, Малмыж, Чиләбе, Петропавловск, Троицк, Орск, Алабуга һ. б. шәһәрләрдә татар китапханәләре эшләп килә. Зур авылларда да җәмәгать китапханәләре оештыру эшләре башлана.

Татар китапханәләре татарлар арасында гына түгел, башка кайбер төрки халыклар арасында да татар, Көнбатыш һәм Шәрык әдәбияты үрнәкләре, дөньяви һәм фәнни белемнәр таратуда зур эш башкара.

1917 елдан соң татар җәмәгать китапханәләренең күбесе ябыла, фондларының бер өлеше юк ителә, бер өлеше яңа оешкан совет китапханәләренә таратыла. Казан губернасы халкына хезмәт күрсәтү өчен яңа массакүләм китапханәләр челтәре булдырыла һәм тора-бара киңәйтелә. Совет хакимиятенең беренче елларында 218 китапханә һәм уку заллары оештырыла, шуларның 138 е татарлар өчен тәгаенләнгән була. 1919 елда – Казанда балалар китапханәсе, 1920 елда – Татарстанның Сәламәтлек саклау халык комиссариаты китапханәсе, 1930 еллар башыннан – профсоюзлар китапханәсе, 1935 елда сукырлар өчен махсус китапханә ачыла. Бөек Ва-

тан сугышы алдыннан республикада 2251 массакүләм китапханә эшли. Сугыш елларында аларның саны кими. 1950–1960 елларда партия китапханәләре челтәре оештырыла, массакүләм китапханәләр челтәре тәртип-кә китерелә. 1960 елда Татарстан Мәдәният министрлыгы карамагында 2379 китапханә исәпләнә. 1975–1980 елларда массакүләм китапханәләр үзәкләштерелгән китапханәләр системаларына берләштерелә. 1977 елда Республика яшүсмерләр китапханәсе ачыла. 1980 елда Татарстанда – 1745 массакүләм китапханә, 2009 елда Мәдәният министрлыгы карамагында – 1580, 2012 елда – 1549, шул исәптән 1545 муниципаль китапханә һәм Татарстан Республикасы Милли китапханәсе, Республика балалар китапханәсе, Республика яшүсмерләр китапханәсе, Республиканың сукырлар өчен махсус китапханәсе эшли. Аларның фондларында барлыгы 24 миллионга якын саклау берәмлеге исәпләнә. Хәзерге вакытта Россия республикаларында һәм өлкәләрендә дә, якын һәм ерак чит илләрдә дә татар китапханәләре эшли, шулай ук фондларында татар китаплары булган, татар телле китап укучыларга хезмәт күрсәтүче китапханәләр бар.

Татарстанның иң эре һәм татар китаплары иң күп тупланган китапханәләре – Татарстан Республикасы Милли китапханәсе һәм Казан (Идел буе) федераль университетының Н. И. Лобачевский исемендәге фәнни китапханәсе. Татарстан Республикасының Милли китапханәсе – милли һәм республика, Россия һәм чит илләр басмаларын үзендә саклаучы, күптармаклы фәнни-тикшеренү эшчәнлеге алып баручы дәүләт оешмасы, мәдәни, библиографик һәм методик үзәк. Ул – татар мәдәниятен таныту үзәге дә, татар китабын туплау, саклау, тарату эшләре белән максатчан рәвештә шөгыльләнә торган, Россиядәге һәм чит илләрдәге татар укучыларына хезмәт күрсәтүче китапханәләр белән элемтәләр урнаштырган бердәнбер зур китапханә. Аның фондларында 3 миллион 300 мең нөсхә һәртөрле басмалар, шул исәптән татар телендәге 115 мең китап тупланган.

Хәзерге вакытта дөньяда татар китаплары түбәндәге эре китапханәләрдә саклана: Россия милли китапханәсе (Санкт-Петербург), Россия дәүләт китапханәсе (Мәскәү), Башкортстан Республикасының Әхмәтзәки Вәлиди исемендәге Милли китапханәсе (Уфа), Һельсинки университеты китапханәсе (Финляндия), Төркия парламент китапханәсе (Анкара), Истанбул университеты китапханәсе (Төркия), Нью-Йорк җәмәгать китапханәсе (АКШ).

Бөтен Советлар Союзындагы кебек үк, 1974 елда Татарстанда да массакүләм иҗтимагый оешма – Китап сөючеләр җәмгыяте төзелә. Китап пропагандалау, фәнни, сәяси һәм техник белемнәр тарату, нәшрият эшен үстерүгә булышу, иҗат берлекләре, төрле җәмгыятьләр һәм оешмалар катнашында китап күргәзмәләре, бәйге-конкурслар, әдәби юбилей кичәләре, укучылар конференцияләре үткәрү белән шөгыльләнгән әлеге җәмгыятьнең эшчәнлеге 2000 елда туктатыла.

Китап палатасы

Татарстан Республикасы Халык Комиссарлары Советы 1926 елның 21 декабрендә чыгарган карар нигезендә Татарстан АССРда, Идел буе автономияле республикалары арасында беренче булып, Китап палатасы оештырыла. Китап палатасы иң башта Галимҗан Ибраһимов җитәкчелегендәге Гыйльми тикшеренү үзәге (Академүзәк) каршындагы фәнни китапханә составына кертелгән. Китап палатасына Татарстандагы барлык типографияләр дә үзендә басылган һәр төр продукциясеннән берничә нөсхә тапшырырга тиеш булган. Моннан тыш Китап палатасы Татарстаннан читтә татар телендә чыккан басмаларны да алмашу тәртибендә яки РСФСР Үзәк Китап палатасы аша алдырган. Палатага шулай ук СССРдагы башка төрки һәм Шәрык телләрендәге әдәбиятны туплау да йөкләнгән. 1928 елда анда 37 телдәге (татар, кырым-татар, башкорт, нугай, уйгур, төрек, азәрбайҗан, үзбәк, төрекмән, карачай-балкар, каракалпак, кумык, казах, кыргыз, якут, мари, мордва, адыгей, авар, әрмән, гарәп, фарсы, таҗик, чечен, лезгин, рус, инглиз, немец, француз, еврей һ. б.) әсәрләр тупланган.

1929 елда Мулланур Вахитов исемендәге Үзәк Көнчыгыш китапханә-музеена кушылу нәтиҗәсендә, палата фондына элеккерәк елларда басмалар да өстәлгән.

Татарстан Китап палатасы оештырылуының беренче көннәреннән үк республикада чыккан китаплар турында библиография төзү эшенә дә керешкән. Бер-бер артлы библиографик басмалар һәм 1930 елдан башлап һәр квартал саен республиканың «Матбугат елъязмасы» чыга башлаган. Бу күрсәткечкә Татарстанда басылып чыккан барлык китап, газета һәм журналлар теркәлгән. Ләкин төрле оешмаларны берләштерү башлангач (1932), Китап палатасы Казан дәүләт университеты китапханәсенә кушылган, һәм елъязма чыгару эше тукталган. Палата фондындагы китаплар фәнни китапханәнең гомуми фондына күчерелгән.

1938 елда Китап палатасы яңадан мөстәкыйль оешма буларак эшли башлаган.

Бөек Ватан сугышы елларының искиткеч авыр шартларында да Китап палатасы эшчәнлеген туктатмаган. Фашист илбасарларын җиңгәннән соң, палатаның эше җайга салына, библиографик күрсәткечләр чыгару тәртипкә китерелә. Вакытлы матбугат, ноталы басмалар, рецензияләрнең аерым елъязмалары, 1961 елдан Татарстан АССРның Республика китапханәсе (хәзерге

Милли китапханә) белән берлектә «Татарстан Республикасы башка республикалар матбугатында» дигән библиографик күрсәткечләр әзерләп чыгарыла. Аерым чыккан елъязмалар шул ук 1961 елда, берләштерелеп, «Матбугат елъязмасы» исеме белән дөнья күрә башлый. Бу белешмәне чыгару хәзер дә дәвам итә.

Китап палатасының эше елдан-ел камилләшә бара, библиографик белешмәләрнең яңа төрләре төзелеп бастырыла. Татарстанда басылып чыккан татар китапларының тулы библиографик «Татарстан китаплары» күрсәткече хәзерләнә һәм 1979–2010 елларда аның 6 томы нәшер ителә.

2007 елның гыйнварында Китап палатасының исеме һәм статусы үзгәртелеп, ул, Дәүләт матбугат архивы буларак, Татарстан Баш архив идарәсе карамагына күчерелде. Анда елына 25 меңләп басма берәмлек кабул ителә. Хәзерге вакытта Татарстан Китап палатасы фондында 1 миллион 800 меңнән артык берәмлек басма продукция саклана.

Чит илләрдә татар китабы

Татар кешесе элек-электән, кайда гына йөрсә дә, китаптан аерылмаган һәм гыйлемгә омтылышын өзмәгән. Язмыш җилләре газиз Ватаныннан, туган җирләреннән читтә йөрткәндә дә, ул китапка үрелгән. Чөнки илдән читтә вакытта китап аның иң якын киңәшчесе дә, сердәше дә, юанычы да, күңел шифасы да булган.

Татар китабының чит илләрдәге эзләренә бәйле кайбер мисалларга тукталабыз.

Мәшһүр татар сәяхәтчесе, дини, иҗтимагый һәм сәяси эшлекле, үткен публицист, нашир һәм журналист Габдерәшит Ибраһимов 1895 елда Төркиядә, Истанбул шәһәрендә, «Чубан йылдызы» китабын бастырып тараткан. Бу китапта Россия мөселманнарының кыскача тарихы һәм шул чордагы хәлләре тасвирланган. Автор элекке татар ханлыкларында ислам диненең таралуы турында язган, патша хөкүмәтенең көчләп христианлаштыру һәм руслаштыру сәясәтен тәнкыйтьләгән. Диния нәзарәтенең эшчәнлеге һәм эчке төзелеше белән таныштырып, аның, мөселманнар мәнфәгатенә хезмәт итүгә караганда, империячел хакимият кулындагы күндәм бер коралга әверелүен фаш иткән. Патша хөкүмәтенә кискен каршы эчтәлектәге, татарларны һәм, гомумән, мөселманнарны дини-милли азатлыкка өндәгән бу китапны Россиягә кертү тыелган. Әмма Габдерәшит Ибраһимов әсәре төрле яшерен юллар белән ватандашларына килеп ирешкән. Әлеге китапны, әлбәттә, Россиядәге рәхимсез цензура шартларында бастыру мөмкин булмаган. Шуңа күрә милләте һәм диндәшләре өчен янып көйгән укымышлының бу хезмәте Төркиядә нәшер ителгән. Шулай да автор бу китабын, Россиядә цензура бетеп торудан файдаланып, 1907 елда Петербургта кабат бастырган.

Габдерәшит Ибраһимовның «Чубан йылдызы» китабы тарихчылар тарафыннан милләтебездә хөр фикер уянуга сәбәп булган 3 китапның берсе дип бәяләнде. Ягъни тагын икесе: Ш. Мәржанинең «Мөстәфадел-әхбар...» хезмәте һәм Г. Исхакыйның «Ике йөз елдан соң инкыйраз» әсәре.

Россия төрле илләр белән алып барган сугышларда катнашкан татар солдатлары да үзләре белән китап йөрткәннәр. Гайре табигый сугыш һәм окоп шартларында да татар хәрбиләре кулга китап алыр җай тапканнар, аны күз карасыдай саклаганнар. Хәтта әсирлектә газап чиккәндә дә татар әсирләре, мөмкинлек булганда, китаптан аерылмаганнар. Мәсәлән, 1904–1905 еллардагы рус-япон сугышында катнашкан һәм әсирлектә булып кайткан Габделхаликъ Әхмировның «Япон мөхарәбәсе, яхуд Татар солдаты» китабында (1909) бу турыда кызыклы мәгълүматлар бар. Ул Япониянең Аскафур шәһәрендә үзләре сак астында тотылган урында 650 мөселман әсире булганын яза. Алар шунда да белемнәрен тирәнәйтергә тырышканнар. Үзләрендә Коръән, берничә шәригать китабы, Әхмәтһади Максудиның «Гыйбадәте исламия» һәм дин нигезләрен өйрәтә торган тагын берничә китап, санаулы гына хикәя китаплары булган. Әсирләр, үзара акча җыеп, циклостиль сатып алганнар һәм китапларын башта 100–150 данә, аннан соң, ихтыяҗ тугач, тагын кирәкле микъдарда бастырып күбәйткәннәр. Японнар татарларның тырышлыгын күреп сокланганнар, аларны хуплаганнар.

Беренче бөтендөнья сугышы елларында да төрле нәшриятлар, татар җәмгыятьләре һәм аерым фидакяр затлар, татар телендәге газета-журналлар һәм китаплар туплап, фронттагы солдатларга җибәреп торганнар. Немец әсирлегенә эләккән мөселман татар солдатлары анда да шул китапларын файдаланырга тырышканнар. Немецларның үз сәяси пропагандаларын алып бару максатында, мөселман әсирләре тотылган лагерьларда татар телендә газета-журналлар бастыру тәҗрибәсе дә булган.

1917 елдан соң кайбер Европа илләренә (Германия, Польша, Финляндия), Кытай, Япония һәм Төркиягә китәргә мәҗбүр булган татар мөһаҗирләре татар телендә газета һәм журналлар бастырган, китаплар нәшер итүгә дә игътибар биргән. Анда башлыча уку-язу һәм дин нигезләрен өйрәтү өчен төрле дәреслекләр, Г. Тукай, Г. Исхакый кебек мәшһүр әдипләрнең иҗат үрнәкләре, мөһаҗирлектәге татар авторлары әсәрләре һәм бүтән төр басмалар дөнья күргән. Мәсәлән, Япониянең башкаласы Токиода яшәгән мөселман мөһаҗирләре 1928 елда Төркиядән гарәп хәрефләре сатып алганнар һәм, «Матбагаи исламия» дигән татар нәшрияты оештырып,

1930 елның гыйнвар аеннан татар һәм гарәп телләрендә дини һәм милли дәреслекләр, әдәби китаплар бастыра башлаганнар. 1937 елга кадәр 6 сыйныфлык дәреслекләр нәшер итеп, Ерак Көнчыгышта гына түгел, ә бөтен дөньядагы мөһаҗир ватандашларга таратканнар. Шулай ук Коръән, Һәфтияк, Г. Тукайның «Мәҗмугаи асар»ен, дини һәм милли шигырьләр, хикәяләр бастырып чыгарганнар.

Чит илләрдәге татар китаплары XX гасыр урталарына кадәр, нигездә, гарәп алфавитында бастырылса, аннан соңгы чорда күбесенчә латин хәрефләре белән чыгарылган. Алар типографияләрдә нәшер ителгән, шулай ук кулдан язылган яки машинкада бастырылган. Андый нөсхәләр гектограф кебек җайланмаларда күбәйтеп таратылган.

Икенче бөтендөнья сугышыннан соң Америка Кушма Штатларында да татар телендәге китаплар бастырылган. Мәсәлән, сугыш вакытында фашист әсирлегенә эләккән шагыйрь Әхмәт Гәрәй Италия, Мисыр, Судан, Төркия һәм АКШта яшәгән. Ул төрле кыйтгаларда гомер иткәндә иҗат иткән шигырьләрен АКШта китапчыклар итеп туплап бастырган.

Татар авторлары иҗат иткән хезмәтләрне чит илләрдә бастыру мисаллары да бар. Мәсәлән, тарихчы Морад Рәмзинең 1908 елда Казанда нәшер ителгән «Тәлфикыль-әхбар...» китабы 2002 елда Бәйрутта (Ливан) басылып чыккан. Шулай ук Мөхәммәтсадыйк Иманколыйның 1911 елда Казанда басылган ике томлык «Тәchилел-бәйан фи тәфсирел-Коръән» (Коръән тәфсире) хезмәте 1996 елда Доха шәһәрендә (Катар); Шәйхелислам Хәмидинең 1911 елда Казанда дөнья күргән «Әл-иткан фи тәрҗемәтил-Коръән» китабы 1984 елда Истанбул шәһәрендә (Төркия), 1987 елда Доха шәһәрендә (Катар); Ризаэддин Фәхретдиннең Казанда 1995 елда чыккан «Җәвамигуль-кәлим шәрхе» 1998 елда Мәдинә шәһәрендә (Согуд Гарәбстаны) кабат чыгарылуы мәгълүм. Моннан күп еллар элек басылган татар китаплары шушы рәвешчә хәзер дә кулланылышта йөри.

* * *

Күренекле шагыйрь Рәдиф Гаташ шигыре гыйбрәтле һәм данлы тарих кичкән халкыбыз китабына мәдхия булып яңгырый:

Татар китабы

Киштәсендә, хәтерендә илнең
бабамнарның күпме китабы!
Пергаментлар, кулъязмалар сөйли –
гасырларның безгә хитабы.

Сөйлә, китап! Болгар чорларыннан,
Тарихыңнан «аять» сөйлә әйдә:
телгә килсен Якуб улы Йосыф,
һәйкәл булып бассын Зөләйха.

Сөйлә:
фани дөнья сүзен, сөю җырын
борынгылар ничек үз иткән,
«Мәхәббәтнамә»ләр нигә һаман
алмаз кашлар – шигъри йөзектә?

Сөйлә, китап! Сәйфи Сараилар,
«Гөлестан»нар ничек калганнар?
Янган калалардан исән-имин
чордан чорга күчеп барганнар?

Казан зираты караучысы түгел,
бер атаклы улы халыкның,
Мөхәммәдьяр – безнең күңелгә яр,
ничек чорлар аша калыктың?!

Сөйлә, китап! Нинди хикмәтле җыр –
Мәүла Колый, Утыз Имәни?
Нинди кыйссаларга тап булганбыз,
Акмуллалар телен өйрәнеп?

Сөйлә, китап, нинди гамьнәр кичеп,
төрле илләр үтеп, шулай да
бирдең алмаз телебез ачкычларын,
бабамнарның газиз тавышларын
ишеттердең ничек Тукайга?!

Асыл мираслары заманнарның,
гасырларның оран-хитабы
хәтерләрдә булсын!
Сөйлә әйдә,
сиң, үлемсез халык китабы!
Сөйлә...

ДУХОВНАЯ ОПОРА ТАТАРСКОГО НАРОДА

Татары, продолжатели традиций культуры древних тюрков, издавна были приобщены к письменности.

С древних времён и до сегодняшнего дня тюрко-татары использовали руническое письмо, уйгурский, арабский, латинский и кириллический алфавиты. Наличие письменности – свидетельство образованности, а информация – это показатель развития культуры. Книга издревле была самым основным и единственным источником информации. В истории культуры татар она всегда занимала достойное место.

Бытование книги у татар с давних времён было тесно связано с исламом. У мусульман слово «книга» было тождественно Священному Корану, поэтому татары, будучи мусульманами, под книгой прежде всего понимали Коран. Слово Корана, или книжное слово, для татарского народа всегда было священным и авторитетным. Уважение и почитание науки, образования, книги было заложено в самом исламе. Во многих хадисах пророка Мухаммада возвеличивалось значение науки, знания.

Как видно из истории, татары особенно были верны изречению «Быть образованным – обязанность каждого мусульманина». Среди татар на протяжении веков сохранилось такое отношение к знанию, образованности. В результате национальные особенности татарского народа, тесным образом связанные с учением ислама, сделали его верующим и религиозным, образованным и просвещённым.

Где бы ни жили, татары стремились строить мечети, открывать школы-медресе, воплощать в жизнь просвещение и книжное дело. Многочисленные пословицы и поговорки татар, посвящённые образованию и знаниям, поэтические произведения древних поэтов и крылатые фразы современных писателей возвеличивают Книгу.

Книга у народа появляется лишь при наличии у него письменности. Наши предки, проживавшие в Волго-Уральском регионе, вместе с исламом переняли и арабскую письменность и использовали её более тысячи лет. Арабская письменность и книги на арабской графике навсегда вошли в культуру татарского народа.

Ещё одно важное условие для развития книжного дела – уважительное отношение народа к рукописному и печатному слову, его высокое стремление к образованности и просвещению, развитие школьного образования.

Рукописная книга

В первый период древние тюрко-татарские книги были написаны на арабской графике. Широко использовались переписанные от руки книги.

Можно с уверенностью говорить о том, что татарская рукописная книга имеет более чем тысячелетнюю историю. С проникновением на территорию Волго-Урала арабской графики широкое распространение получило переписывание Корана и другой духовной литературы, в том числе и её распространение, создание учебных книг для школьного образования. В духовной жизни тюрко-татар арабская письменность (называлась «восточная латынь») и арабский язык многие века занимали важное место.

По утверждению академика, доктора исторических наук Миркасыма Усманова, специалиста в области истории татарского книжного наследия, период наивысшего развития татарской рукописной книги приходится на время расцвета татарской государственности – XIV–XVI вв. После завоевания Казанского ханства и других татарских ханств, в результате значительных притеснений в духовной и религиозной жизни татарского народа бытование и развитие национальной книги было затруднено. Это привело к снижению качества создания татарской рукописной книги. Но обозначились другие процессы: татарская книга стала надёжной основой и мощным идеологическим и общественным фактором в деле сохранения религии предков и родного языка. По мнению М. Усманова, татарская печатная книга возникла на богатой основе татарской рукописной книги. Вполне естественно, что она переняла многие качества рукописной книги.

В периоды существования татарских государств переписыванием рукописных книг занимались умельцы-каллиграфы. А после завоевания ханств эту работу продолжили татарские шакирды. В то же время отдельные хаттаты-каллиграфы, муллы и учёные мужи также занимались переписыванием книг.

Среди переписчиков книг XVI в. известны имена двоих. Один из них – Адниш-хафиз ибн Мухаммададнаш. Он, будучи послом в Москве, оказавшись в заключении, в мае 1554 г. переписал небольшой сборник. Сегодня эта книга хранится в Российском государственном архиве древних актов в Москве. В неё вошли два

прозаических сочинения «Сираджуль-кулюб» и «Шараигуль-ахкям», а также поэтические произведения Ахмета Ясави и Сулеймана Бакыргани. Оригинал произведения «Сираджуль-кулюб» написан на арабском языке, на основе его персидского перевода Аднишем-хафизом был сделан вольный перевод на татарский язык, который считается памятником литературы периода Казанского ханства.

Второй ценный рукописный памятник, относящийся к XVI в., – арабско-татарский словарь, написанный в 1581 г. Хаджи Байрам бин Хаджи Булатом. Сегодня он хранится в Научной библиотеке Казанского федерального университета.

Известны имена многих переписчиков книг XVII–XIX вв. Например, Иванай бин Урсай, Юнус бин Иванай, Габдрахман бин Туймухаммет, Ильми сын Утямыша, Сайфульмулюк сын Зайнетдина, Габдерашит бин Муртаза, Джагфар бин Якуб, Субхан бин Габделькарим, Ибрагим бин Ядкарь, Минуш бин Мустай, Сагдетдин бин Габдельджалиль, Музаффар бин Габдельгаффар, Габдерахим Утыз Имяни, Габдельхамит бин Динмухаммет, Губайдулла бин Калимулла, Газизджан бин Мухамметжан, Хайрулла бин Габдельхабир, Гайса бин Туктаргали, Рахматулла Амирхани, Шигабутдин Марджани и др. Многие из них переписыванию книг посвятили всю свою жизнь. В истории татар известны такие переписчики, как Габденасыр бин Сабит, переписавший 223 книги начиная с двадцатилетнего возраста до 95 лет; Хусаин сын Альмухаммета, переписавший несколько сотен экземпляров Корана; занимавшийся переписыванием и после 70 лет Тазетдин бин Хасан; переписывавший книги до 90 лет Сайфулла бин Йуртукай и др. Процесс переписывания книги был непростым и требовал от мастеров знаний, старания, терпения и большого количества времени. Например, на переписывание Корана и других объёмных книг требовалось по 2–3 месяца беспрерывного труда.

Искусно переписанные и качественно переплетённые рукописные книги стоили дорого. Например, известны факты, что переписанный в 1841 г. в деревне Алькеево Бугульминского уезда экземпляр Корана был продан по цене 200 рублей, в то время как лошадь стоила 20 рублей.

Традиция переписывания книг пером или камышовым пером продолжалась вплоть до второй половины XIX в.

В результате многочисленных трагедий, пожаров, национального и религиозного ущемления из сотен тысяч рукописных книг до нас дошли лишь немногие экземпляры.

Значительная часть татарских рукописных книг была утрачена в 1920–1930-х гг. в ходе идеологической и классовой борьбы. То, что сохранившаяся часть рукописного наследия составляет тысячи экземпляров, свидетельствует о значительных объёмах этого богатства. Имеющиеся рукописные книги посвящены таким отраслям, как религия, художественная литература, устное народное творчество, история, философия, нравственность, медицина, математика, география и др.

С точки зрения исполнения и оформления рукописные книги продолжили книжные традиции мусульманского мира.

Созданное в начале XIII в. известным поэтом Кул Гали произведение «Сказание о Йусуфе» по праву считается началом национальной литературы. Татары Поволжья и Приуралья на протяжении веков читали эту поэму, радовались и горевали вместе с её героями, находили в ней утешение и наставления. Волшебная и поэтическая сила великого произведения позже оказала огромное влияние не только на татарскую, но и на всю тюркоязычную литературу.

На сегодняшний день известно около 300 рукописных списков этого произведения, хранящихся в научных институтах, библиотеках и музеях.

Татарские письменные источники, созданные ранее XVIII в., по различным причинам общественного, исторического и естественного характера (войны, пожары, насильственная христианизация, борьба с религией, износ рукописей и др.) сохранились в небольшом количестве.

Особенно редко встречаются рукописи с сочинениями XVI–XVII вв. Среди многочисленных списков поэмы «Сказание о Йусуфе» списки XVII в. незначительны, большая часть списков относится к XVIII и XIX вв. Вместе с тем нужно учитывать и сравнительно короткий срок использования самой бумаги. Период «жизни» бумаги, изготовленной из древесины, составляет примерно 100 лет, бумага из хлопка может сохраняться приблизительно 400–500 лет. Поэтому древние письменные источники до нас дошли в единичных экземплярах.

Научное изучение татарских рукописных книг начинается в первое десятилетие XIX в. Учитель татарского языка Казанского университета Ибрагим Хальфин, изучивший текст татарского рукописного источника, в 1822 г. издал его в типографии Казанского университета под названием «Жизнь Джингиз-хана и Аксак-Тимура...». Татарский поэт Габдерахим Утыз Имяни, изучавший распространённые на протяжении нескольких столетий и широко популярные списки жемчужины древней литературы «Сказание о Йусуфе», подготовил на их основе критический текст произведения, первое издание которого увидело свет в 1839 г. Памятники тюрко-татарской литературы «Кисекбаш», «Ахырзаман», «Бадавам», «Малика китабы» в 1840–1850-х гг. были опубликованы татарскими издателями, и затем в течение 60–70 лет неоднократно переиздава-

лись. В XIX в. увидели свет и другие памятники народного творчества, получившие широкое распространение в виде рукописей. Таким образом они сохранились до наших дней.

Если первым археографом, изучавшим татарские рукописные источники, считается Ибрагим Хальфин, в XIX в. в Казанском университете работало немало учёных, обративших своё внимание на татарские письменные памятники и внёсших свой вклад в их изучение: Христиан Френ, Карл Фукс, Александр Казимбек, Илья Березин, Иосиф Готвальд. Кроме них в XIX в. большую работу в исследовании исторических и литературных текстов провели татарские учёные: Габдерахим Утыз Имяни, Хусаин Амирханов, Шигабутдин Марджани, Хусаин Фаизханов и Каюм Насыри. Их дело продолжили прославленные личности – Галимджан Баруди, Ризаэддин Фахретдин, Габдулла Апанаев. В исследование татарских рукописей внёс вклад и Николай Катанов. В начале и в первой четверти XX в. Р. Фахретдин продолжал сбор и изучение археографических источников; в этой области активно работали также Сабир Алимов, Саид Вахиди, Наушырван Яушев, Фазыл Туйкин, Гали Рахим, Вали Забиров, Габдельхай Хабибуллин, Абукарам Шакиров. Большое внимание выявлению, сбору и изучению рукописных источников уделял Академцентр, работавший в 1921–1930 гг. в ведении Народного Комиссариата просвещения Татарской Республики. В результате репрессий в отношении исследователей рукописей в 30-е гг. XX в. в научных учреждениях археографические исследования были значительно сокращены. В 1940 г. изучением национального рукописного наследия занимались лишь отдельные специалисты, такие как преподаватель и художник Салах Камал, известный педагог Шариф Сайкин, прозаик, драматург и фольклорист Наки Исанбет.

Среди учёных, занимавшихся исследованием татарских рукописей в 1950-е гг., можно назвать Гаяза Ишмухамметова, Зайнап Максудову, Амира Наджиба, Габдрахмана Тагирджанова, Мустафу Нугмана, Шакира Абилова, Джавада Алмаза, Фазыла Фасеева.

Большой вклад в дело сохранения и изучения татарских книжных памятников внёс Альберт Фатхи, в 1959–1992 гг. работавший заведующим сектором восточных рукописей Научной библиотеки Казанского государственного университета.

Заметный след в татарской археографии оставили научно-археографические экспедиции Казанского государственного университета, организованные с 1963 г. и возглавляемые до 1987 г. учёным Миркасымом Усмановым.

С 1972 г. неустанно работал в этом направлении доктор филологических наук Марсель Ахметзянов. Он возглавлял архивохранилище Института языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова Академии наук РТ, изучил и опубликовал тысячи рукописей.

В дело сохранения археографического наследия значительный вклад внесли такие учёные-текстологи и литературоведы, как Хай Хисматуллин, Якуб Агишев, Хатып Усманов, Нил Юзеев, Масгут Гайнетдинов, Марсель Бакиров, Хатып Миннегулов, Камиль Давлетшин, Рафис Ахметов, Анвар Шарипов, Анвар Хайри, Салим Гилязетдинов, Наджип Исмагилов. Историк и археограф Дамир Гарифуллин известен как собиратель и пропагандист татарских рукописей. На смену старшему поколению исследователей в 1980–1990-х гг. пришли Завдат Миннуллин, Фарит Яхин, Раиф Марданов, Ильяс Мустакимов.

Благодаря неустанной работе учёных-археографов, филологов-текстологов, в XVIII – начале XXI в. посвятивших себя исследованию татарского рукописного наследия, на сегодняшний день сохранены тысячи памятников, многие из них изучены и вошли в научный оборот. Наряду с общетюркскими письменными памятниками, народу были возвращены памятники литературы и истории волжских татар – произведения Умми Камала, Мухамметамина, Мухаммедьяра, Кул Шарифа, Кадыргали бека, Мавля Кулыя, Габди, Габдессаляма, Батырши, Габдерахима Утыз Имяни, Кулмухаммеда Ушмави, Абульманиха Каргалыя, Габдельджаббара Кандалыя, Акмуллы и мн. др.; дастаны и сказания «Туляк», «Чингизнаме», «Аксак Тимер», «Тахир и Зухра», «Кисекбаш», «Авык» и др.; исторические летописи, описания путешествий, песни-баиты, фольклорные сочинения и т. п.

В настоящее время тысячи экземпляров списков татарских рукописных книг хранятся в основном в архивах, научных библиотеках и музеях Казани, Санкт-Петербурга, Москвы и Уфы. Немало рукописей находится в фондах библиотек, музеев и архивов Астрахани, Тюмени, Средней Азии, Европы, а также других стран мусульманского Востока.

Первые печатные издания

Первое печатное издание на татарском языке – переведённый с русского языка Манифест Петра I 1711 г., провозглашённый в связи с его Прусским походом. Текст выполнен не наборной печатью, а графическим способом. Первое наборное издание на татарском языке – Манифест в связи с Персидским походом – увидело свет в 1722 г. в походной типографии Петра I. Он считается первой татарской наборной печатной книгой. Данная книга не возникла внезапно, ведь культура рукописной книги у наших предков была распространена ещё тысяча лет назад. Татарский письменный язык, начиная со средних веков, был языком общения между народами Вос-

тока и Запада. Осознавая эти качества татарской письменности, Пётр I прекрасно понимал роль, которую играет среди тюркских народов татарская книга. Исходя из цели пропаганды он воспользовался этим и невольно стал первым её издателем. Манифест был переведён татарами, его текст набирали и в типографии печатали татары, среди населения его распространяли также татары, таким образом он доходит до татарского читателя. Именно поэтому данный Манифест считается первым образцом татарского наборного книгопечатания.

В конце XVIII в. несколько текстов законов были напечатаны на татарском языке, два из них – «Учреждения для управления губерний Российской империи» и «Положение Управы Благочиния» – переведены в 1798 г. Исхаком Хальфиным. Во второй половине XVIII в. дипломатические и государственные нужды обусловили по-требность в учебниках на татарском языке, один из которых – «Азбука татарского языка с обстоятельным описанием букв и складов» Сагита Хальфина – издан в 1778 г. в Москве. В 1780-е гг. незначительное количество книг на арабской графике было издано в типографии Академии наук и в типографии Иоганна Шнора в Санкт-Петербурге. В 1785 г. там открывается Азиатская типография. В ней в 1787 г. по велению Екатерины II впервые издаётся Коран. (В связи с 225-летием издания Корана, в рамках Года историко-культурного наследия Республики Татарстан Духовное управление мусульман объявило 2012 г. Годом Священного Корана, были проведены различные мероприятия.)

Активное издание татарской печатной книги отмечается в первой четверти XIX в.

История типографий

В Казани. История книжного дела неотделима от возникновения и развития типографий. Только после многократного обращения прогрессивных сынов татарского народа и отдельных народных представителей к царскому правительству с просьбой открыть типографию, в начале XIX в. в Казани было разрешено открыть типографию для печатания Корана и других мусульманских книг.

В Казани Азиатская типография для печатания книг на арабской графике и других мусульманских изданий была организована в 1800 г. Для открытия типографии 25 мая 1800 г. было получено разрешение от императора Павла I, которое было узаконено 13 сентября Указом Сената. Осенью 1800 г. в типографии увидели свет первые печатные тексты, а первые татарские книги были напечатаны в 1801 г. Данная типография находилась в ведении Казанской гимназии.

Оборудование для Азиатской типографии было доставлено в Казанскую гимназию из Петербурга солдатом царской армии Габдельгазизом Бурашевым, уроженцем Малмыжского уезда Вятской губернии (ныне Балтасинский район Республики Татарстан). Г. Бурашев ещё в 1796 г. неоднократно обращался к царскому правительству с просьбой о разрешении открыть ему частную типографию. «Азиатский филиал» типографии Петербургской Академии наук в 1785 г. был передан в ведение Иоганну Карлу Шнору. В ней печатались книги на арабской графике на разных языках, в том числе и на татарском. Вместе с привезённым из Петербурга оборудованием в Казань перешло и название типографии Шнора – Азиатская типография.

Габдельгазиз Бурашев приложил немало сил для организации в Казани первой татарской типографии, он стал первым арендатором типографии и её издателем. Первые издания типографии 1801 г. – татарская азбука «Аттагози» и книга «Хафтияк». В данной типографии с 1801 по 1805 г. увидели свет 17 изданий семи названий книг. Это: Алифба, Коран, Хафтияк, «Субатуль-гаджизин», «Пиргули», «Устуани», «Фаузен-наджат». Все указанные издания использовались в татарских школах и медресе в качестве учебников. С этого периода регулярно издаваемый печатный Коран широко распространяется по всему миру и получает признание как «казанское издание».

После открытия первой татарской типографии в Казань из Петербурга переезжают мастера книжного дела Гали Рахматуллин и Хамза Мамышев. В 1791 г., будучи на военной службе, они были направлены в типографию Шнора наборщиками. Г. Рахматуллин до 1834 г. работал в типографиях Казани и был признан как искусный наборщик книг на арабской графике. А Х. Мамышев до 1829 г. работал в первой казанской типографии и параллельно с основной работой в 1805–1811 гг. преподавал татарский язык.

В 1803 г. правление Казанской гимназии написало на Г. Бурашева жалобу, был поднят вопрос о закрытии типографии и Бурашев официально был отстранён от её аренды. Однако до 1805 г. книги в типографии издавались под его руководством. В 1806–1809 гг. типография работала под началом казанского купца Юсуфа Апанаева. И в эти годы, в основном, издавались книги, указанные ранее. Среди новых изданий – «Сайфульмулюк» и «Мухаммадия».

В результате всяческих притеснений в издании татарских книг, чрезвычайно обременительных условий договора, в 1809 г. Апанаев был вынужден отказаться от аренды типографии. За четыре года аренды он заплатил 5879 рублей 59 копеек. При этом за аренду типографии Ука-

зом Сената была назначена плата только 500 рублей в год.

В результате деятельности царского правительства и чиновников издание татарской книги обходилось очень дорого. Например, один печатный лист книги на русском языке обходился в 17 рублей, книги христианских миссионеров на арабской графике – в 25 рублей, а мусульманского издания – в 65 рублей. Именно поэтому не было желающих приобрести данную типографию в аренду. Издание книг в ней значительно сократилось. В 1810–1829 гг. в данной типографии ежегодно издавалось в среднем лишь 1–4 названия книг. В некоторые годы (например, в 1811, 1813, 1815 и др.) не было опубликовано ни одного издания.

По сведениям Абрара Каримуллина, в первой казанской типографии в 1801–1829 гг. было издано 93 книги общим тиражом 280 тысяч экземпляров. Названная типография была первой среди тюркских народов (помимо турков) по изданию книг арабским шрифтом. Наряду с изданием религиозной литературы в ней печаталась светская литература. Данная типография заложила основы широкого распространения татарского книгопечатания в Казани.

Прогрессивная деятельность типографии была отмечена ещё в то время. Академик Б. Дорн, Х. Френ, А. Казембек и другие высоко оценивали её деятельность. Профессор Николай Фёдорович Катанов писал: «Просвещение казанских татар и прочих инородцев восточной части Европейской России неразрывно связано с историей Азиатской типографии».

Первая татарская типография, открытая при Казанской гимназии на казённые средства, в 1829 г. была присоединена к типографии Казанского университета. А университетская типография была открыта 20 января 1809 г. Первое издание данной типографии – книга преподавателя татарского языка Казанского университета Ибрагима Хальфина, включающая азбуку и краткую грамматику татарского языка. Вторая книга Хальфина – сочинение «Жизнь Джингиз-хана и Аксак-Тимура...» – издана в 1822 г. Данная книга как первый труд по текстологии имеет большое научное значение.

После слияния в 1829 г. с Азиатской, типография Казанского университета становится единственной в Казани по производству татарской книги и ведущей типографией России, выпускающей книги на арабской графике. Здесь издаётся немало книг и на языках других тюркских народов. После приобретения в 1831 г. новых шрифтов университетская типография увеличила выпуск татарской книги. Ежегодно издавалось 20–40 новых книг. Увеличивается издание на арабской графике научных книг учёных-востоковедов и учебников по татарской грамматике. В 1832 г. по заказу Юнусова были изданы Алифба тиражом 10 тысяч экземпляров, Коран тиражом 6600 экземпляров и Хафтияк тиражом 3300 экземпляров. В типографии работали и татары. Например, в 1844 г. из 17 рабочих печатного заведения 7 были татарами.

В данной типографии в 1830–1850-е гг. по заказу университета и различных учреждений на арабской графике было издано 29 книг. Кроме этого, татарскими издателями было напечатано 165 книг. Среди них большую часть составили учебники для школ и медресе. Также были изданы на арабской графике книги по мусульманской юриспруденции, духовно-литературные произведения, рассказы на татарском языке. Например, известная поэма «Сказание о Йусуфе» с 1839 г. издавалась практически ежегодно, а в некоторые годы даже по несколько раз. В результате активной деятельности татарских издателей по изданию книг крепла материально-техническая база типографии, обновлялось оборудование.

В 1815–1850 гг., когда в типографии Петербургской Академии наук было прекращено издание книг на арабской графике, значительная часть трудов учёных была напечатана в типографии Казанского университета. Здесь также печатались книги по заказу Московской духовной академии. В типографии Казанского университета, кроме тюрко-татарских изданий, издавались книги на арабском и персидском языках.

Во второй половине XIX в. типография Казанского университета становится самой мощной и уникальной типографией России. В ней имелись шрифты практически всех языков мира (также мёртвых азиатских и европейских языков), также математические, химические и другие специальные знаки-литеры. Имелись кегли сложных японских и китайских иероглифов, санскритского, армянского, монгольского, уйгурского языков. (К сожалению, многие из них были утеряны в годы советской власти.)

В XIX в. типография Казанского университета уже не могла удовлетворять растущие потребности татарских издателей. В результате, преодолевая большие сложности, стали открываться и другие частные типографии. Одна из них была открыта в 1840 г. немецким предпринимателем, гравёром Людвигом Магнусом Шевицем. Он привёз арабские шрифты из Лейпцига. Всего в этой типографии было издано 45 татарско-мусульманских изданий. Когда в 1845 г. царским указом был введён запрет на издание татарских книг в частных типографиях Казани, Л. Шевиц также сократил печатание татарских изданий. Опасаясь банкротства, он продаёт типографию и уезжает к себе на родину. В 1848 г. его типографию приобретает елабужский купец Николай Петрович Коковин (Кукубин). В этой типографии в 1841–1850 гг. татарские издатели

напечатали 57 названий книг, а в 1850–1861 гг. – 153 названия книг.

Вторую частную типографию в Казани в 1844 г. открыл татарин Шаги Яхин. Но после запрета в 1845 г. печатания татарских книг количество изданий у Яхина сократилось. В 1860-е гг. типография Шаги Яхина переходит в руки его сына Мухамметвали, в 1870-е гг. она именуется как литография Абдрашитова, в 1883 г. продолжает свою деятельность как литография Касыма Абдуллина, в 1908 г. прекращает существование.

В 1844 г. в Старотатарской слободе города Казани Рахимзян Сагитов также открывает свою частную типографию. Но запрет 1845 г. ограничил деятельность типографии. До 1850 г. в ней было напечатано всего 27 названий книг, а в 1851–1862 гг. – 53 названия книг.

С началом деятельности частных типографий монополия типографии Казанского университета по выпуску татарских изданий была ослаблена: снизились тарифы печатания татарских изданий и цены на них.

В 1841–1850 гг. в частных типографиях Казани всего было издано 88 названий татарских книг. В то же время в типографии университета было издано 119 татарских книг. Общий тираж 207 изданий составил свыше 600 тысяч экземпляров. В то время их издателями являлись видные татарские купцы и предприниматели Апанаевы, Юнусовы, Саидбургановы, Сагитовы, Хасан Карташев, Миннебай Ахметов, Губайдулла Габдесаттаров; мещане Муртаза Максутов, Исхак Уразов и др. Изданием книг занимались также студенты, крестьяне, даже женщины. Такая широта социальных слоёв, обращённых к изданию книг, свидетельствует о растущей тяге татарского народа к образованию и книге.

Частные татарские типографии в результате притеснений со стороны царского правительства были вынуждены закрываться. Вновь татарские частные типографии начинают появляться лишь в конце XIX в.

Всего в частных типографиях Казани в 1801–1855 гг. было издано 577 татарских книг. В то время, кроме Москвы и Петербурга, всего в провинциальных типографиях России было издано 1463 названия книг. То есть одну треть всех изданий составили татарские издания. Нужно также помнить о том, что во второй половине XIX в. татарские издания были широко распространены и среди других тюркских народов, не имевших своих печатных заведений.

В первой половине XIX в. в Казани увидела свет всего 401 татарская книга. В середине 1840-х гг., после царского указа о запрете печатания татарских книг, издания на татарском языке практически сходят на нет. А после отмены запрета, в 1850-е гг. ежегодно выходило по 30–50 названий книг. В 1860-е гг., в результате деятельности христианских миссионеров, ежегодно издавалось всего по 15–20 книг. Только в начале 1890-х гг. отмечается рост издания татарской книги. В те годы ежегодно издавалось более 100 наименований книг тиражом более 1 миллиона экземпляров.

В России в тот период по количеству изданий на первом месте была русская книга, на втором – латышская, на третьем – татарская. По общему тиражу татарская книга занимала второе место после русской книги.

Несмотря на увеличение количества издаваемой татарской книги, потребность в ней у татарского народа не была удовлетворена. В течение всего XIX в. продолжалась традиция переписывания и распространения рукописной книги. Также из стран Востока ежегодно поступали тысячи книг.

В конце XIX в. во всех 14 русских типографиях Казани издавались татарские книги.

Типография Перова. В 1879–1900 гг. в типо-литографии Ивана Семёновича Перова увидели свет 36 татарских изданий общим тиражом 518 500 экземпляров. А в 1901–1910 гг. там была издана 31 книга тиражом 373 080 экземпляров.

Типография Вечеслава. Цензор русских изданий в Казани Георгий Михайлович Вечеслав открыл свою типографию в 1881 г. В 1882 г., установив арабские шрифты, он приступает к изданию татарской книги. В этой типографии в 1882–1894 гг. было издано 225 татарских книг общим тиражом около 1,5 миллиона экземпляров. В типографии Вечеслава печатались светские издания, особенно произведения фольклора, художественная литература, книги исторического содержания. После прихода в типографию И. Н. Харитонова полиграфическое исполнение книг в данной типографии возросло (хорошая бумага, красивые шрифты, оформление).

Типография Чирковой. Своё начало типография наследников Марии Арефьевны Чирковой берёт с 1840 г. как типография Л. Шевица и потом елабужского купца Коковина. В XIX в. по печатанию татарской книги данная типография уступала лишь типографии университета. В 1870–1880-е гг. здесь печатались практически только книги на татарском языке. А в конце XIX в., в связи с открытием других типографий и низким качеством типографского оборудования, типография Чирковой сократила издание татарских книг. В результате в 1906 г. выпуск татарских книг в этой типографии прекратился вовсе.

В указанной типографии в 1901–1905 гг. была напечатана 171 татарская книга общим тиражом 2 миллиона 481 990 экземпляров.

Типография Домбровского. В типографии зубного врача Бронислава Людвиговича Домбровского татарские книги печатались особенно много. По утверждению А. Каримуллина, типографию

Вечеслава выкупил Домбровский. С момента открытия, с 1894 г. и до 1910 г. там всего было издано 622 татарские книги общим тиражом 616 050 экземпляров. Здесь много печаталось религиозной литературы, учебников для старометодных школ и медресе.

Несмотря на то что в 1894–1900 гг. татарские книги здесь издавались успешно, в 1901–1907 гг. их выпуск заметно снизился. Причина – типография не учитывала достижений в области типографского дела, печатала книги по-старому: на плохой бумаге, старыми шрифтами и за высокую цену. Эта типография работала до 1917 г.

Типография Антонова. В типографии Леонида Петровича Антонова, открытой в 1894 г., было издано небольшое количество татарских изданий. В 1911–1913 гг. здесь было напечатано 76 названий книг общим тиражом 295 тысяч экземпляров. Деятельность типографии Антонова в те годы была тесно связана с издательством «Магариф».

Типография Каримовых. Братья Мухаметзян и Шарифзян Каримовы были учениками известного татарского историка и религиозного деятеля Шигабутдина Марджани. Они подготовили два издания первого тома сочинения Ш. Марджани «Мустафадуль-ахбар фи ахвали Казан ва Булгар» (1885 и 1897 гг.).

В начале 1890-х гг. Каримовы развернули книжную торговлю на ярмарках Казани, Макарьева, Мензелинска, Симбирска. В 1898 г. они организовали книготорговую фирму, в январе 1899 г. получили разрешение на открытие типографии.

Открытая 1 марта 1900 г. типография Каримовых уже в первый год издала 36 названий книг общим тиражом 433 100 экземпляров. А в 1901 г. данная типография напечатала 97 названий татарских книг (общим тиражом 195 510 экземпляров) и стала ведущей типографией по печатанию татарской книги. До 1905 г. типография оставалась единственной татарской типографией.

В 1901–1917 гг. в типографии Каримовых всего было издано 1700 названий татарских книг, и их общий тираж составил около 20 миллионов экземпляров, что составило одну треть всех татарских книг, изданных в Казани в тот период. Большую часть книг Каримовы издавали за счёт собственных средств.

Значительных успехов в книжном деле братья Каримовы достигли благодаря тому, что организовали у себя производство шрифтов, издавали доступную духовную литературу, произведения фольклора, активно занимались книжной торговлей. Широкому распространению книг и продаже их по низкой цене также способствовало то, что свои книги братья Каримовы печатали на более дешёвой бумаге, мелким шрифтом, не обращая особого внимания на её художественное оформление.

Книги типографии Каримовых были разнообразными по содержанию: среди них были художественные книги, религиозная литература, произведения фольклора, учебники, научно-популярные сочинения, переводные произведения, детская литература и др.

Типография Харитонова. Среди русских печатных заведений, занимавшихся выпуском татарской книги, типография Ивана Николаевича Харитонова занимала достойное место. С 10 лет Иван Харитонов работал наборщиком шрифтов в типографии Казанского университета. Там он научился набирать тексты на русском и европейских языках, а также тексты на татарском, монгольском и еврейском языках. Харитонов, достигший высокого мастерства работая в различных типографиях, накопил богатый опыт. В 1888 г. он устраивается в типографию Г. М. Вечеслава управляющим. Благодаря деятельности И. Н. Харитонова эта типография становится одной из лучших.

И. Н. Харитонов знакомится с опытом работы типографий Москвы и Петербурга и в 1896 г. открывает собственную типографию. Типография Харитонова быстро достигает высоких результатов. Вначале там работает всего 5–6 человек, через три года количество работников достигает 40–50, а в 1909 г. – 130 человек.

В 1902 г. Харитонов путешествует по Западной Европе, изучает опыт полиграфических предприятий. Совершенствует свою типографию в духе европейских достижений. В том же 1902 г. в типографии Харитонова начинают печататься татарские книги. Через несколько лет его типография становится одной из ведущих типографий по печатанию татарской книги. В течение 1902–1916 гг. здесь было издано около 700 наименований татарских книг общим тиражом более 3 миллионов 300 тысяч экземпляров. С точки зрения содержания значительную её часть составили произведения художественной литературы. Больше всего было издано произведений татарских писателей (Г. Тукая, Ф. Амирхана, М. Гафури, Р. Фахретдина, Ф. Халиди, Г. Ильяси, Г. Рахима, С. Джаляла, Н. Думави, З. Башири, К. Бакира и др.). Были изданы переводы произведений А. С. Пушкина, Л. Н. Толстого, Н. В. Гоголя, И. С. Тургенева и др. Также были напечатаны произведения русского и татарского фольклора, книги-хрестоматии по различным наукам, учебники, словари.

В 1916 г. типография Харитонова была объединена с типографией «Умид» братьев Ахмадуллиных и продолжила работу в составе фирмы «Сабах».

В начале XX в. 20 типографий Казани издали всего 5154 названия татарских книг, и их

общий тираж составил около 39 миллионов экземпляров. 75–85% всех татарских книг составили издания Казани. А среди типографий Казани первое место занимала типография братьев Каримовых.

Типография наследников Вараксина. В типографии почётного гражданина города Казани Владимира Васильевича Вараксина в 1904–1916 гг. было издано 27 татарских книг общим тиражом 118 470 экземпляров.

Типография Ермолаевой. Среди типографий Казани, внёсших значительный вклад в выпуск татарской книги, можно назвать типографию Инны Вениаминовны Ермолаевой. Эта типо-литография была открыта в 1881 г. купцом В. М. Ключниковым. В марте 1906 г. Ключников передал типографию своей дочери И. В. Ермолаевой. Данная типография была объединена с казанской типографией А. М. Петрова, приобретённой супругом Ермолаевой. В первый год здесь было издано 13 татарских книг, из них 9 подверглись гонениям цензуры. За издание литературы демократического и революционного содержания в 1906 г. её владельцы Ермолаевы были привлечены к ответственности и высланы из Казани. Но весной 1907 г. они возвратились обратно. Губернское правление, враждебно настроенное к данной типографии, закрыло её в апреле 1909 г.

Всего в типографии Ермолаевой было издано 70 названий татарских книг, 40 из которых были подготовлены издательством «Магариф». Большую часть книг составили учебники, книги для чтения, переводы произведений русской литературы, словари и научно-популярные издания.

Закрытую в результате притеснений со стороны губернатора в 1909 г. типографию И. В. Ермолаевой выкупила дворянка Надежда Мариусовна Чижова. По мнению А. Каримуллина, смена владельца типографии была условной, издатели и все заказчики её остались прежними. В 1909–1910 гг. в типографии было издано 37 названий книг общим тиражом 140 500 экземпляров.

В 1910 г. типографию Чижовой приобрёл В. З. Еремеев, и с 1911 г. эта типография стала работать под грифом Торгового дома В. Еремеева и А. Шашабрина. Под этим названием типография в 1910–1915 гг. издала 62 названия татарских книг тиражом 377 140 экземпляров. С началом Первой мировой войны и в связи с удорожанием бумаги издание книг резко сократилось.

Таким образом, в типографии Ермолаевой – Чижовой – Торгового дома Еремеева и Шашабрина всего было издано 169 татарских книг общим тиражом 710 340 экземпляров.

Типография Шараф. В связи с политическими и общественными изменениями после событий 1905 г. всем народам была дарована свобода печати. То есть и татары получили право издавать газеты и журналы на родном языке, открывать типографии, заниматься издательским делом, организовывать библиотеки. Однако в действительности свобода печати давалась нелегко. Власть строила различные препоны: цензура, жандармерия, произвол чиновников и др.

После многочисленных препятствий, 13 ноября 1906 г. братья Гильмутдин и Бурхан Шараф открывают свою типографию. Типография Шараф разместилась в номерах гостиницы «Булгар», находящейся в доме Владимира Емельяновича Казакова. В 1903–1904 гг. Г. Шараф постигает основы типографского искусства в Петербурге, в типографии одного из известных мастеров Ильяса Бораганского.

За два месяца 1906 г. в типографии Шараф было выпущено 13 наименований книг. В 1907 г. опубликовано 52 книги, и в первой половине 1908 г. увидела свет 41 книга. В типографии в основном издавались художественные, научно-популярные книги, а также сочинения революционного содержания.

Постоянными заказчиками этой типографии выступали издательства «Магариф» и «Сабах» в Казани и «Хезмэт» в Троицке.

30 июня 1908 г. типография Шараф была закрыта губернским правлением. В ноябре того же года типографию Шараф приобрёл Галимирза Саинов. Вначале она называлась «Типография Саинова», потом стала именоваться типографией «Урняк». В период с ноября 1908 г. по январь 1911 г. в типографии «Урняк» было издано 152 книги общим тиражом 480 665 экземпляров. Из них 79 наименований – художественная литература, 12 – религиозная литература, остальные – учебники, научно-популярные издания, календари и др. Здесь были изданы произведения прогрессивных молодых писателей: Г. Тукая, Ф. Амирхана, Г. Камала, М. Гафури, Н. Думави, переводы сочинений русских писателей – А. С. Пушкина, Л. Н. Толстого, М. Горького, Н. В. Гоголя и др. Около половины книг типографии «Урняк» было напечатано за счёт собственных средств.

Деятельность типографии, признанная вредной для государства, была прекращена в феврале 1911 г. решением царского правительства. Владелец дома, где размещалась типография «Урняк», В. Е. Казаков весной 1911 г. выкупил её. Однако, когда стало известно, что настоящим владельцем типографии, как и во времена Саинова, оставался Г. Шараф, 26 июня того же года она была закрыта. Под формальным руководством Казакова в типографии в течение 1–1,5 месяцев было издано 14 наименований книг (общий тираж 49 500 экземпляров).

Как пишет А. Каримуллин, открытая в 1913 г. руководителем издательства «Магариф»

Мухамматамином Мустафиным типография «Магариф» являлась прямым продолжением типографии Казакова. В 1913–1917 гг. в типографии «Магариф» было напечатано 147 татарских книг, их общий тираж составил 530 350 экземпляров.

«Баянульхак». В 1907 г. казанские купцы Ахметзян и Мухаметзян Сайдашевы специально для печатания своей газеты «Баянульхак» (1906–1914) открыли типографию. Там в 1907–1912 гг. было напечатано 75 книг общим тиражом 220 100 экземпляров.

В типографии «Баянульхак» печатались религиозные и художественные книги, научно-популярные произведения. Шрифты для типографии Сайдашевых были приобретены в московской типографии Гербека.

Типография «Миллят». Типография товарищества «Идрисов, Галиев и К°» была открыта в сентябре 1908 г. С этого времени она функционировала под именем «Миллят».

В этой типографии в 1908–1916 гг. всего было издано 256 наименований книг общим тиражом 1 миллион 376 015 экземпляров. Большую часть печатной продукции издательства «Миллят» составили учебники для школ и медресе, различные издания для детей, религиозные сочинения, а также научно-популярные произведения.

Ибрагим Идрисов ещё до открытия типографии направил своего сына Мухаммата в Петербург для изучения типографского дела. После открытия типографии «Миллят» здесь изготовлялись шрифты. Качество печатания и шрифтов в типографии «Миллят» было высоким. Все шрифты были изготовлены гравёром, известным мастером книжного дела Мухамматом Идриси. Он также чертил географические карты и рисовал иллюстрации. Ни в одной типографии не было такого разнообразия литер, как в типографии «Миллят». Отлитые там арабские шрифты приобретались типографиями Казани, Уфы, Астрахани и Средней Азии.

Типография «Умид». В 1908 г. братья Габдельвали и Мухамметгали Ахмадуллины, ещё с конца XIX в. занимавшиеся книжной торговлей и издательским делом, организовали товарищество «Сабах». Летом 1911 г. они открывают собственную типографию «Умид». Типография стремительно развивается, здесь отливают шрифты, действуют литография и цинкография. Книги типографии «Умид» отличались высоким качеством. В 1911–1917 гг. в этой типографии вышла 401 татарская книга общим тиражом 1 миллион 347 575 экземпляров. Большую её часть составили научно-популярные издания. Также увидели свет художественные и исторические сочинения.

В Петербурге. Ранее уже говорилось об Азиатской типографии Иоганна Шнора, действовавшей в Петербурге в конце XVIII в., и о печатании там татарских книг. В 1787 г. императрица Екатерина II, внемля просьбам татар, особым указом впервые повелевает издать Коран за казённый счёт в типографии Шнора. После этого Коран был переиздан в 1790, 1793, 1796 и 1798 гг.

Уроженец города Бахчисарай крымский татарин Ильяс Бораганский в 1894 г. в Петербурге открывает свою собственную типографию. Эта типография явилась первой частной татарской типографией в России, не считая частных типографий, открытых в 1840-е гг. в Казани.

После обучения в Крыму Бораганский учился в Турции. В это время он изучает арабскую каллиграфию, совершенствуется в гравёрном и рисовальном мастерстве. В 1882 г. переезжает в Петербург. Здесь его приглашают преподавателем каллиграфии и лектором турецкого языка в Петербургский университет, учитывая его прекрасное знание восточной литературы и многих языков. По совету учёных-востоковедов он открывает типографию «И. Бораганский и К°». Компаньоном Бораганского выступил петербургский ахун Гатаулла Баязитов.

Открытие в Петербурге типографии, печатающей книги на арабской графике, в ту пору стало настоящим событием в жизни столицы. Типография не только печатала труды учёных-востоковедов, но и внесла большой вклад в развитие культурной жизни татар и всех мусульман.

В связи с тем, что в данной типографии печаталась первая татарская газета «Нур», издававшаяся Баязитовым в 1905–1914 гг., данная типография также была известна под названием «Нур».

В этой типографии в 1894–1900 гг. было издано 60 татарских книг общим тиражом 270 тысяч экземпляров. В 1901–1910 гг. в типографии Бораганского («Нур») было издано 68 наименований татарских книг общим тиражом 148 440 экземпляров.

За высокое полиграфическое исполнение книг типография была награждена медалью.

В 1911–1917 гг., когда по всей России мусульманская печать подвергалась преследованиям, в типографии Бораганского не было издано ни одной книги на восточных языках.

В 1906 г. в Петербурге татарским общественным и религиозным деятелем Габдерашитом Ибрагимовым была открыта вторая татарская типография. Хотя она была организована в основном для печатания газеты «Ульфат» и других периодических изданий, в ней также издавались и книги. В этой типографии в 1906–1907 гг. вышло 25 наименований татарских книг общим тиражом 66 900 экземпляров. С самого начала деятельности типография «Ульфат» подвергалась различным притеснениям со стороны цензуры и жандармерии, штрафовалась, закрывалась и вновь открывалась…

В 1914 г. в Петербурге была открыта татарская типография Мухамметгалима Максудова. В 1914–1916 гг. в ней было напечатано 24 татарские книги общим тиражом 84 113 экземпляров. Большую часть книг типографии составили законодательные документы, связанные с Первой мировой войной.

В Оренбурге. В начале XX в. Оренбург являлся одним из татарских национально-культурных центров. Житель Оренбурга Берк Бреслин в 1880 г. приобрёл арабские шрифты для своей типографии и приступил к печатанию татарских книг. Но количество выпущенных книг было ограниченным.

В 1900 г. Гильман ахун Каримов выкупил у одного русского владельца типографию, а у Б. Бреслина – арабские шрифты, организовал своё печатное производство. Там в 1901–1902 гг. вышло 27 наименований татарских книг, общий тираж которых составил 52 400 экземпляров. В 1902 г., после смерти Гильмана Каримова типография перешла в ведение его сына Фатыха Карими. Он получил образование в Турции, затем в 1898 г. вместе с Шакиром Рамеевым путешествовал по странам Европы (Германия, Франция, Бельгия, Италия и др.), был в Москве, Петербурге, где постигал азы типографского дела.

Типография Каримова работала успешно. В 1905 г. по предложению Ф. Карими было организовано товарищество «Каримов, Хусаинов и К°». В конце 1906 г. типография оказалась перед угрозой закрытия из-за печатания брошюр социал-демократического и большевистского содержания, поэтому в 1907 г. Ф. Карими передал свою типографию в ведение данного товарищества. В 1907 г. типография продолжила печатание переведённых с русского языка брошюр социал-демократического содержания, после чего, вследствие доноса царской цензуры, в 1908–1909 гг. не работала. Там в 1910 г. было издано всего несколько книг.

Товарищество «Каримов, Хусаинов и К°» выкупило и присоединило к своей русскую типографию Оренбурга. После приобретения нового оборудования и шрифтов данная типография превратилась в одну из лучших типографий Оренбурга. Здесь, помимо книг, печатались русские и татарские периодические издания. Данная типография открыла своё отделение и типографию в Уфе («Шарык»).

В 1901–1917 гг. в этой типографии было напечатано 384 татарские книги общим тиражом около 1 миллиона экземпляров. Многие произведения и учебники самого Фатыха Карими, его переводы были изданы в этой типографии. В ней также увидели свет религиозные, художественные и исторические произведения Ризаэддина Фахретдина. Были напечатаны учебники, педагогические, исторические и философские сочинения других авторов, художественные произведения, научно-популярные книги.

В 1906 г. в Оренбурге представители татарского духовенства учредили свой орган – журнал «Дин ва магишат», для чего специально открыли типографию. Одноимённое печатное заведение издавало также и книги. В большинстве своём это были издания кадимистов. В этой типографии всего было издано 104 книги тиражом 175 750 экземпляров.

Жители Оренбурга, золотопромышленники Закир и Шакир Рамеевы в 1906 г. начали издавать газету «Вакыт» и в 1908 г. журнал «Шура», для печатания которых открыли свою типографию. В типографии «Вакыт», начавшей действовать с 1909 г., помимо газет и журналов печатались и книги. Там в 1909–1917 гг. было напечатано всего 116 наименований книг общим тиражом 322 450 экземпляров. По мнению учёного Абрара Каримуллина, руководителем типографии «Вакыт» и редактором одноимённой газеты являлся Фатых Карими.

Ввиду того, что татарские книги, изданные в Оренбурге, были дешевле казанских изданий, они быстрее и в большем количестве распространялись. В этой типографии также печатались книги на казахском языке.

В Уфе. В конце XIX – начале XX в. в русских типографиях Уфы было напечатано всего лишь несколько татарских изданий.

Начиная с 1905 г. в типографии губернского правления был налажен выпуск татарских книг на арабском шрифте. Эта типография до 1908 г. была единственной типографией в Уфе, печатающей татарские книги. Как установил А. Каримуллин, всего там издано 15 наименований татарских книг.

Первая частная типография в Уфе – «Шарык» – была открыта в 1908 г. как филиал оренбургского товарищества «Каримов, Хусаинов и К°». Эта типография в 1914 г. была продана казанским издателям братьям Каримовым, однако продолжала именоваться по-прежнему. Но из-за доносов миссионеров типографии был нанесён большой урон, издание книг было значительно сокращено.

В 1908–1917 гг. в этой типографии было напечатано 200 татарских книг общим тиражом более 600 тысяч экземпляров. Книг религиозного содержания среди них было немного, большую часть изданий составили произведения художественной литературы, народного творчества, учебники и научно-популярные сочинения.

В городе Уфе в 1914 г. была организована типография «Тормыш». Там до 1917 г. было напечатано всего 11 татарских изданий тиражом 42 400 экземпляров.

В Троицке. В начале XX в. в городе Троицке было организовано книгоиздательство «Хезмэт». Усилия-

ми данного издательства с конца 1905 г. по начало 1906 г. в русской типографии Троицка было напечатано около десятка татарских изданий.

В Уральске. В типографии Камиля Мутыги и семипалатинским товариществом «Ярдэм» также было издано около десятка татарских книг.

В Москве. После книг, изданных арабским шрифтом в последней четверти XVIII в. в типографии Московского университета, следующие издания в Москве появились в XIX в. В начале XX в. по несколько изданий было напечатано в типографии Отто Гербека, в Лазаревском институте восточных языков, в 1910–1915 гг. – в типографии Михаила Осиповича Аттая. В них и ещё других типографиях Москвы в начале XX в. было издано всего 14 татарских книг тиражом 28 тысяч экземпляров.

В Астрахани. В начале XX в. в городе Астрахани ученик Шигабутдина Марджани Габдрахман Гумеров, открыв собственную типографию, приступил к изданию книг на татарском языке. В 1908–1914 гг. в типографии товарищества «Г.Гумеров и К°» было напечатано 58 татарских книг общим тиражом 123 425 экземпляров. Практически все они были изданы на средства Г. Гумерова.

В связи с особым «усердием» астраханской цензуры, занимавшейся преследованием татарской периодической печати, были закрыты газеты и журналы. В результате усиления цензурного надзора в Астрахани в 1914 г. издание татарских книг прекратилось вовсе. Деятели татарской культуры и печати были вынуждены покинуть город.

После Февральской революции 1917 г. в Астрахани стала восстанавливаться периодическая печать, в результате чего была открыта типография «Нашрият».

В Стерлитамаке. В 1910 г. в Стерлитамаке была открыта типография «Нур» и до 1914 г. – до официального закрытия – в ней было напечатано 30 татарских книг. Общий тираж изданных там книг составил 52 тысячи экземпляров.

Как свидетельствуют данные Абрара Каримуллина, в начале XX в. ежегодно издавалось более 500 книг на татарском языке. В 1901–1917 гг. всего было издано около 7 тысяч татарских книг общим тиражом более 47 миллионов экземпляров. До 1917 г. всего было издано 15 тысяч наименований татарских книг. В то время издания на татарском языке по объёму тиража занимали второе место по России после русских изданий. Наряду с произведениями татарских авторов были напечатаны сочинения восточных писателей и философов на татарском языке: Газали, Магарри, Фараби, Низами, Фирдауси, Рудаки, Хайяма, Дахлеви, великих европейских классиков Ж.-Ж. Руссо, Г. Гейне, Ф. Шиллера, Дж. Байрона, Г. Сенкевича, Г.-Х. Андерсена, Ж. Верна и др.

Издание книг на других тюркских языках

Сразу после начала издания в Казани книг на татарском языке татарские издатели приступили к печатанию произведений на арабском и персидском языках. Со временем стали печататься книги на турецком, азербайджанском, казахском, узбекском и других тюркских языках.

Многие книги на тюркских языках впервые увидели свет благодаря татарскому книгопечатанию. В то же время значительная часть татарских изданий получила широкое распространение в Поволжье, Кавказе, Средней Азии. Книги татарских издателей были известны в Турции, Восточном Туркестане, Индии, Иране и арабских государствах, широко использовались учёными-востоковедами Европы и Америки.

Издание татарами книг на казахском языке, широкое распространение среди этого народа татарских книг было обусловлено рядом причин. С конца XVIII до начала XX в. татары приложили немало усилий для укрепления ислама среди казахов и просвещения этого народа. Первыми, кто открыл школы и медресе в местах проживания башкир, казахов, занимался просвещением этих народов, были татары. В начале XX в. татары приложили немало сил для просвещения узбеков, туркменов, киргизов и таджиков.

Первая книга на казахском языке была издана в 1831 г. в типографии Казанского университета.

С 1840-х гг. в Казани началось издание литературных образцов тюркских народов. В последней четверти XIX в. ежегодно издавались десятки произведений казахской, башкирской, узбекской, азербайджанской литературы, фольклорные сочинения.

В начале XX в. издание книг на тюркских языках возросло.

Из произведений тюркских народов, изданных в татарских типографиях, первое место занимали сочинения казахской литературы и устного народного творчества, второе – башкирская литература и фольклор. Также были изданы образцы киргизского, узбекского, крымско-татарского, ногайского, азербайджанского фольклора и литературы в оригинале и в переводе.

Если первые произведения на казахском языке были напечатаны в Казани, то в конце XIX и в начале XX в. они издавались в Оренбурге, Астрахани и Уфе. С 1831 по 1917 г. общий тираж 509 казахских изданий составил 2,5 миллиона экземпляров. Из них 13 книг издано за казённый счёт и русскими издателями. А большинство оставшихся изданий выпущено татарскими и частично (около 100 книг) казахскими издателями.

Буквари и учебники

Буквари. Как свидетельствует история, в период Волжской Булгарии (X–XIII вв.) работали школы и медресе. Создавались и широко распространялись рукописные книги религиозного, художественного, исторического, философского и медицинского содержания.

Первые буквари в Волжской Булгарии были составлены в школах и медресе. Они использовались народом в период Золотой Орды и Казанского ханства и совершенствовались. Среди широко распространённых азбук во второй половине XVIII в. известны рукописные азбуки, написанные Муртазой Котлугушевым и Ишниязом бин Ширниязом.

Дошедшие до нас первые печатные азбуки издавались для школ начала XIX в. В 1802 г. в типографии Казанского университета тиражом 11 тысяч экземпляров была издана азбука Муртазы Котлугушева «Шараитуль-иман» («Условия веры»). Эта книга – одна из самых часто изданных азбук. В течение 126 лет (1802–1928) она выдержала около 100 изданий. Позднее для обучения начальной грамоте, в том числе и для новометодных школ, были составлены и изданы азбуки Галимджана Баруди «Савад хан» (1891), Мухаммедвали Мухаммедрахима аль-Чистайи «Иказуль-вильдан» («Пробуждение детей», 1891), Ахметхади Максуди «Мугаллиме ауваль» («Первый учебник», 1892), «Мугаллиме сани» («Второй учебник», 1902). Азбуки А. Максуди в 1892–1917 гг. многократно переиздавались и использовались в школах всех тюркских народов России. В конце XIX в. были изданы первые иллюстрированные азбуки: Имаметдина Сайфуллина «Яна алифба» («Новая азбука», 1892), Шакирзяна Тагирова «Бадьут-таглим: мукамаль алифба» («Полная азбука для начального обучения», 1893). Во многих азбуках выделялся раздел из начального обучения математике – абжад (обозначение чисел буквами арабского алфавита). Среди них книги Каюма Насыри – «Ижек...» («Слог...», 1895), «Иршадуль-хибба иля тагли-муль-алифба» («Обучение детей азбуке», 1891).

Отдельная группа татарских азбук – пособия для изучения татарского языка в русских гимназиях. В 1778 г. Сагит Хальфин издал «Азбуку татарского языка с обстоятельным описанием букв и складов». В 1787 г. издаётся его учебник «Татарская азбука». В 1809 г. напечатан учебник Ибрагима Хальфина «Алфавит и грамматика татарского языка», в 1859 г. учебник Габдуша Вагапова «Первый учитель арабского, персидского и татарского языков», в 1887 г. «Самоучитель...» Мирсалиха Бикчурина. В конце XIX – начале XX в. в связи с изменениями в системе татарского школьного образования, переходом на новометодное обучение стали печататься новые учебники, в том числе азбуки, основанные на звуковом методе обучения. В 1893 г. издаётся азбука Мухамметзакира Ишмухамметова, в 1900 г. – пособие «Руководство к азбуке», в 1908 г. – иллюстрированная азбука Хабибрахмана Забири. Со второй половины XIX в. начинают появляться азбуки для татар-кряшен, составленные педагогом-миссионером Н. И. Ильминским на кириллице.

«Татарская азбука» известного педагога Мухутдина Курбангалиева в 1912–1918 гг. была издана 7 раз, эта и другие его азбуки до 1945 г. переиздавались ещё 20 раз.

С конца 1920 г. и до начала 1930-х гг. было широко распространено печатание татарских азбук для общего начального образования и обучения взрослых грамоте. Издаются азбуки Г. Шарафа и Ш. Алексеева «Беренче адым» («Первый шаг», 1923), «Якты юл» («Светлый путь», 1926), «Яна тормыш» («Новая жизнь», 1928). В связи с переходом на латинскую графику была издана «Яна алифба» («Новая азбука», 1926) Гимада Нугайбека и Мухамметхана Фазлуллина.

После Великой Отечественной войны в татарских школах обучение осуществляется по азбуке Габбаса Сайфуллина. С 1965 г. стала использоваться азбука – «Алифба» Рамзии Валитовой и Саляя Вагизова, до последних лет она в первоначальном и обновлённом вариантах выдержала более шестидесяти изданий. Для русскоязычных детей с 1990-х гг. выпускаются специальные азбуки, например азбука, составленная Фаритом Юсуповым и Ленизой Новиковой (1994, 1998). Сейчас в школах используются «Алифба» Альбины Нурмухаметовой, Зайтуны Ризвановой, Клары Зариповой (2002, 2007), «Алифба» Фирдаус Гарифуллиной, Ильсияр Мияссаровой, Расимы Шамсутдиновой (2011, 2012), «Алифба» Радины Ягафаровой (2012), в детских садах «Букварь для малышей» в 4-х частях, составленный Лилией Гилязевой и Гузель Набиуллиной (2011, 2012); «Азбука для дошкольников» Резеды Шаеховой (2011).

Есть азбуки для самостоятельного изучения арабской графики, составленные Джамилем Зайнуллиным и изданные несколько раз (1989, 1991, 1993), сборник упражнений для обучения чтению и письму на латинской графике Вахита Хакова (1993), экспериментальное пособие «Алифба на основе латинской графики», составленное упомянутыми выше С. Вагизовым и Р. Валитовой (2000, 2002). В последние годы в создании азбук стали применяться новые технологии: в «Азбуке для самых маленьких» Т. Шакировой (2012) применён голосовой метод изучения звуков; интерактивный учебник «Алифба» Р. Бикташева, З. Замалетдиновой, А. Хакимуллина, А. Сингатуллина издан в виде мультимедийного пособия.

В Арском педагогическом колледже, в котором долгие годы трудились Р. Валитова и С. Вагизов, с 1999 г. работает музей «Алифба», где наряду с широким освещением истории татарских букварей рассматриваются и сотни букварей, изданных на других языках.

Учебники. На протяжении веков в татарских школах и медресе использовали рукописные учебники. В качестве учебников в старометодных образовательных заведениях применяли «Иман шарты», Коран, Хафтияк, «Гакаид», «Фараиз», «Сказание о Йусуфе», «Бадавам», «Киссасуль-анбия», «Мухаммадия», «Насихатус-салихин», «Субатуль-гаджизин» и др. Система обучения в старометодных (кадимистских) школах-медресе строилась по примеру учебных заведений Бухары и других городов Средней Азии. Татарские шакирды, получившие образование в Дагестане, применяли методику обучения этого региона и использовали их учебники. До середины XIX в. немало было шакирдов, получивших образование в Бухаре. Это, конечно, отразилось и на использованных учебниках. В старометодных учебных заведениях изучали исламское богословие, мусульманскую юриспруденцию, арабский язык, философию, логику, этику, арифметику и другие науки. Большинство учебников было на арабском языке, остальные – на тюрко-татарском и персидском языках.

В кадимистских медресе широко использовались сочинения учёных-мусульман различных периодов и государств. Особенно широко применялись труды, написанные в Средние века – в период расцвета исламской культуры. В татарских школах-медресе, наряду с учебниками, написанными в XII–XVI вв. на арабском и персидском языках, применялись научные и художественные произведения, созданные в XIII–XVI вв. на тюркском и татарском языках.

Книги, использовавшиеся в медресе старого типа в качестве учебников, с появлением книгопечатания стали издаваться в больших объёмах. Когда в Казани открылась первая типография, её первой печатной продукцией стали учебники. За сто лет некоторые учебники пережили множество изданий. Несмотря на это татары до начала XX в. использовали и рукописные учебники.

Хотя Министерство просвещения России не оказывало никакой помощи татарским учебным заведениям, с XIX в. оно стало активно вмешиваться в их деятельность. В 1892 г. данное министерство издало указ, запрещающий использование в мусульманских учебных заведениях рукописных книг, а также учебников, изданных за рубежом. Разрешались лишь учебники, допущенные цензурой. В частности, для изъятия запрещённых книг в разные уезды были направлены жандармы из Казани. В результате активного сопротивления татар, данный указ в 1894 г. был отменён.

В конце XIX в., особенно в начале XX в., стал широко распространяться новый метод обучения. В новометодных школах увеличилась доля светских и общественных наук. Разнообразилась тематика и состав татарских учебников, их содержание заметно обогатилось и качество улучшилось. В XIX в. татарские учёные, писатели и педагоги стали создавать и издавать учебники по арифметике, истории, географии, основам религии и другим наукам. Например, педагог и писатель Каюм Насыри создал учебники по арифметике, географии, языкознанию, воспитанию, этике. Также Галимджан Баруди, Ризаэддин Фахретдин написали и издали немало учебников. Активно издавались учебники как по религиозным и гуманитарным наукам, так и по точным наукам.

Наряду с педагогами новометодных школ-медресе, со стороны государства преследовались также учебники и их авторы. Татарские учебники находились под жёстким контролем цензуры.

Тот факт, что из 311 названий татарских изданий, напечатанных в 1909 г., 70 составили учебники, говорит о их значимости.

В период с 1891 по 1917 г. было издано 740 названий учебников для учебных заведений по гуманитарным дисциплинам общим тиражом более 5 миллионов экземпляров. Из них 526 названий – по религиозным наукам, 206 – по литературе и книги для чтения, 118 – учебников русского и татарского языков, 102 – книги по этике, 41 – книги по истории татар и всеобщей истории. Большая часть книг в эти годы неоднократно переиздавалась. Значительная часть учебников по гуманитарным дисциплинам увидела свет в типографии братьев Каримовых в Казани. Каждый учебник в среднем был издан тиражом 8 тысяч экземпляров. Далее по количеству изданных учебников следует типография «Магариф», средний тираж которой составил 4400 экземпляров. Типография «Миллят» заняла третье место по печатанию учебников. Здесь средний тираж составил 6600 экземпляров. Также учебники печатались и в других типографиях.

После установления советской власти большое внимание стало уделяться развитию народного просвещения. В связи с введением новой системы образования и обучения началась работа по созданию новых учебников. Эта работа была возложена на Казанское отделение Госиздата, затем Татгосиздат («Татгиз», «Татиздат»), последний долгое время являлся центром издания учебной книги. Производство учебников увеличивалось из года в год, их тиражи также росли. В начале 1920-х гг. тиражи некоторых учебников достигали 25–30 тысяч, а в 1927 г. – 50–300 тысяч экземпляров. В связи с необходи-

мостью издания оригинальных учебников на родном языке по дисциплинам школьной программы были привлечены специалисты-авторы. Тексты учебников сопровождались иллюстрациями, атласами, портретами. Если первые учебники выходили в мягкой обложке, то в дальнейшем, начиная с 1926–1927 гг., они стали издаваться в переплёте.

Перевод в конце 1920-х гг. татарской письменности на латинскую графику, а с 1939 г. – с латинской графики на кириллицу привёл к значительным изменениям в издательском деле, создал определённые трудности в подготовке учебников. Несмотря на это в 1928–1939 гг. практически по всем дисциплинам были подготовлены и изданы на латинской графике учебники на татарском языке.

Издание учебников и педагогической литературы было сокращено в годы Великой Отечественной войны. В те годы всего было издано 243 учебника тиражом более 6 миллионов экземпляров. По сведениям учёного Талгата Насырова, только в начале 1950-х гг. общий тираж учебников достиг довоенного объёма.

В дальнейшем издание учебников было возложено на Татарское книжное издательство, которое успешно справлялось с этой задачей.

В 1991–2009 гг. выпуском учебной литературы в основном занималось национальное издательство «Магариф». В этом направлении также заслуживает внимания деятельность издательства «Хэтер».

В связи с использованием татарстанскими издательствами новейших технологий в подготовке учебников, они становятся более совершенными и удобными для читателей.

Детская книга

Роль детской книги в духовной жизни народа особенно велика, так в истории повелось, что наряду с семьёй, школой, средствами массовой информации, другими социальными институтами, на детскую литературу возлагаются серьёзные воспитательные задачи.

Эти же слова мы можем распространить и на татарскую детскую книгу дореволюционного периода – она также решала важные педагогические, нравственно-воспитательные, культурные задачи.

Под татарской детской книгой понимаются издания, подготовленные специально для детей, оригинальные произведения татарской литературы и переводы сочинений других народов на татарский язык, доступные им по содержанию, языку, несущие определённые воспитательные элементы. История возникновения татарской детской литературы имеет глубокие корни. Ранее для обучения детей чтению и письму использовались книги, доступные и интересные им по содержанию. Применялись также книги для взрослых, фольклорные сочинения. Задолго до появления собственно детской книги для чтения детям рекомендовались анекдоты Ходжи Насретдина, сказки из цикла «Тысяча и одна ночь», «Йусуф и Зулейха», «Тахир и Зухра», «Сак-Сок», «Кисекбаш», «Буз егет» и другие произведения с занимательными сюжетами.

Первой татарской книгой, изданной специально для детей, принято считать произведение «Буш вакыт» видного татарского просветителя, педагога Каюма Насыри, напечатанное в 1860 г. Таким образом, эта научно-популярная книга, адресованная детям, положила начало новому направлению в татарском книгоиздании – издание книг для детей.

После революции 1905 г. репертуар татарской книги для детей значительно увеличивается. Если до этого большую часть изданий для детей составляла духовно-дидактическая книга, то после 1905 г. она приобретает светский характер. Светская направленность репертуара проявляется в появлении, помимо дидактических книг, литературно-художественных изданий, научно-познавательных книг и книг смешанного содержания (хрестоматий).

Растёт и количество детских изданий. Если в 1904 г. было издано 15 книг, в 1908 г. – 47 книг, то уже в 1913 г. это количество возрастает до 64 изданий. К 1917 г. татарская детская книга в национальной культуре представляет собой важное направление.

В период с 1917 по 1940 г. было издано 704 названия детских книг тиражом 6 миллионов 15 688 экземпляров. Объём изданий произведений татарских авторов сохранялся на высоком уровне, в то же время росло количество переводных произведений. Издание национальной детской книги в этот период характеризуется формированием единой государственной системы книгоиздания, сохранением в новых условиях национальной книги, появлением советских детских писателей. 1930-е гг. – период активного роста детского книгоиздания.

Тираж 95 названий детских книг, изданных Татгосиздатом в годы Великой Отечественной войны, составил 843 тысячи экземпляров. Несмотря на трудности военного времени татарская детская книга, хотя и медленно, но продолжала развиваться. Особенно плодотворным было издание татарских детских книг в послевоенные 15 лет (всего издано 894 названия книг), что связано и с возрождением в издательстве в 1946 г. детско-юношеского отделения. Заметное развитие получила детская художественная книга.

Давая оценку развития татарской детской книги в 1960–1990 гг., необходимо отметить, что она являлась объектом пристального внимания

со стороны партийных и государственных органов, самого издательства, Союза писателей. В то же время отмечается постепенное сокращение количества выпускаемой печатной продукции для детей: в 1960 г. – 481, в 1970 г. – 392, а в 1980 г. – 351 издание. Экономический, общественно-политический и социальный застой общества сказался на содержании и качестве издаваемой детской книги. В конце XX в., в результате активизации национального движения, роста национального самосознания татарского народа, возрастает роль книги на родном языке, в том числе и детской. Содержание татарской детской книги становится более разнообразным, улучшается её художественное оформление, совершенствуется полиграфическое исполнение. Татарская детская книга и сегодня представляет собой одно из важных направлений в национальном книгоиздании.

В последние годы для детей, наряду с сочинениями художественной литературы, издаются научно-популярные произведения, книжки-игрушки, картонные книги, книги на двух-трёх языках. В Татарском книжном издательстве в 2012 г. было издано 32 детские книги, в 2013 г. – 31 детская книга.

Создание и оформление татарской книги

Татарские рукописные книги, в стремлении сохранить традиции мусульманской книги, исполнялись, в силу возможностей, в разном качестве. Татарские рукописи вплоть до середины XVI в. в основном писались на бумаге, привезённой из стран Востока. Затем наряду с ней стала использоваться бумага, привезённая из Европы (Франции, Голландии и др.), бумага более качественная и тонкая. Во второй половине XVII в. татары стали использовать бумагу из Голландии, которая преобладала на российском рынке. В XVIII в. использовалась более грубая и толстая бумага, произведённая в России. В конце XVIII – начале XIX в. действовали бумажные мануфактуры татарских купцов и производителей Маматова, Рахимова, Хозясаитова, Утямышева. Они в основном производили бумагу по образцам мусульманских мастеров. В течение XIX в. наряду с использованием русской бумаги татары применяли также более гладкую и белую среднеазиатскую бумагу.

Рукописные книги писались камышиным и гусиным пером. Чернила изготовлялись из различных растений и их корней, древесной коры, сажи и другого сырья. Если основной текст писался тёмными чернилами, то названия глав, отдельные высказывания во многих случаях писались красными чернилами, иногда зелёными, синими и жёлтыми. Обрамляющие страницу рамки иногда также чертились этими же чернилами.

Текст произведения сначала переписывался в отдельные части (тетради), после чего они сшивались по порядку в виде книги. Встречаются книги, тетради в которых переписаны разными людьми. Особо объёмные сочинения переписывались группой шакирдов. Например, известно, что некоторые книги для Шигабутдина Марджани в период его обучения в Бухаре переписывали 10–15 шакирдов.

В татарских книгах применялись различные формы арабского письма, различные почерки. Коран писался в основном почерком насх, другие произведения писались почерками насх и настаглик. Отдельный вид почерка настаглик, присущий татарским рукописям, имеющий некоторые отличительные особенности, в научной литературе получил название «татарский таглик».

Переплёты книг выполнялись из тонких досок или картона, которые затем обтягивались кожей. Кожа часто применялась для изготовления корешка обложки, обрамления книги и её уголков. Бедные шакирды для изготовления переплётов использовали страницы старых книг или склеивали ненужные листы бумаги до получения картона, который затем обтягивали тканью. Татарские рукописные книги обтянуты бархатом, шёлком, атласом, пестрядью, хлопчатобумажной и другими тканями. Коран и другие дорогие книги дополнительно обтягивались тканью независимо от имеющегося переплёта. На таких тканях делалась вышивка серебряными или золотыми нитками. На кожаных переплётах имеются тиснения в виде орнамента. Татарскими мастерами на переплётах, изготовленных в Средней Азии, в орнаментах в виде медальона вписывались имена мастеров (суххафов), которые изготавливали переплёт. Книги, переписанные татарскими шакирдами в Самарканде или Бухаре, были похожи на книги этого региона, а рукописи, переписанные в Турции или Дагестане, имели много общего с книгами этих мест. Такое положение вещей подтверждается многими примерами. Книги, переписанные татарскими шакирдами и муллами, находящимися вдалеке от родины, или переписанные уже по возвращении домой, отличались лишь надписью «Булгари», «Казани» и др. Одна из самых распространённых надписей на кожаных переплётах татарских рукописей XIX в. – «суххаф Мухаммедгали Булгари».

Верхняя часть первой страницы рукописной книги – унван – часто украшалась орнаментом. Искусствоведы отождествляют унван с букетом цветов. Тексты многих книг обрамлены разноцветными рамками. Широкие поля религиозных и научных книг в большинстве случаев специально оставлялись чистыми для комментариев, заметок и пояснений. Объёмные поэтические произведения, как правило, написаны в две

колонки. Иногда они разделяются линией или украшением в виде орнамента.

Рукописные книги татар-мусульман не имели титульных листов. Автор и название произведения указывались в начале первой страницы книги или на её колофоне – концовке. Согласно традициям мусульманской книги, на колофоне указывалось: название книги, автор, год написания произведения, кем, когда и где оно переписано. В татарских книгах эта традиция соблюдалась не всегда.

Начиная с середины XVI в. оформление татарской рукописной книги переживало застой, связанный с общественно-политическим положением. Несмотря на это, сохранились образцы прекрасных рукописных книг. Татарская книга, существовавшая в условиях колониального гнёта, заметно проигрывала по своему оформлению книге тюрко-мусульманских народов, живших в условиях независимого государства, но по содержанию и количеству ей не уступала. После разгрома татарских ханств потребность в официальных библиотеках, рынке мусульманской книги, переписывании красивых книг исчезла, в результате религиозного и национального притеснения не было ни спроса, ни возможности совершенствовать искусство оформления книги.

В связи с тем, что в исламе было запрещено изображение живых существ, в татарских рукописных книгах таких рисунков не было. Большинство книг было украшено растительным орнаментом, иногда помещались изображения зданий и др.

Мастера, наделённые художественным даром, осваивали искусство каллиграфии арабского письма. В XVII–XIX вв. среди мастеров каллиграфии следует назвать Мурадыма бин Ибрагима, Нияза бин Хайдара, Фахретдина бин Ибрагима, Сагита бин Хамита, Таджутдина Ялчигула, Хасана бин Валита, Камалетдина бин Замалетдина, Каюма Насыри.

Говоря о размерах рукописных книг, следует сказать, что они были разных форматов: от миниатюрных экземпляров до формата современных журналов. Формат определялся содержанием и значением рукописной книги. Один из образцов миниатюрной татарской рукописной книги, достойной внимания, хранится в Национальной библиотеке Республики Татарстан. Её длина – 5 см, ширина – 4,4 см, высота – 2,3 см, текст написан пером, переплёт обтянут кожей. Книги религиозного содержания и значительного объёма традиционно исполнялись в большом формате. Фольклорные и поэтические произведения в основном писались на бумаге формата 11x17 см, а самый распространённый оптимальный формат большинства рукописных книг – 17x22 см.

Татарская печатная книга создавалась в традициях многовековой рукописной книги. Учёный-мулла Гусман Исмагилов разработал два вида шрифтов, которыми в XVIII в. в Петербурге по указу Екатерины II в типографии И. Шнора был напечатан Коран. При печатании тюрко-татарских книг арабским шрифтом более ста лет использовали шрифты Исмагилова.

Оформление татарских книг, напечатанных в типографиях Казани начала XIX в., очень схоже с рукописными книгами. До 1830 г. в книгах, изданных татарскими издателями, не было титульного листа. В начальной странице каждой книги помещались слова «Бисмиллахир-рахманир-рахим» («Во имя Аллаха Милостивого и Милосердного»). Это выражение часто помещалось внутри унвана, украшенного растительным орнаментом. Иногда в унване указывалось и название сочинения. На каждой странице текст приводился внутри одинарной или двойной рамки или вообще без рамки. Название книги и имя автора приводились в начале текста. А если не приводились, то указывались в конце книги, в колофоне. Там указывалось имя автора, название книги, если есть – переводчик, год издания, место издания и издатель, дата цензурного разрешения. Нередко называлось и имя цензора.

Татарские каллиграфы Лотфулла бин Гатаулла и Гали Махмудов признаны как мастера изготовления восточных украшений для рукописных и печатных книг. Владелец типографии Л. Шевиц занимался гравировкой и изготовлением украшений для книг, печатаемых в своей типографии и типографии университета.

Во второй половине XIX в. снижение цен на печатание татарских книг привело к тому, что они стали печататься на некачественной бумаге и в мягкой обложке. Поэтому украшению изданий стало уделяться меньше внимания, они печатались одним шрифтом и в одном и том же трафаретном оформлении.

Татаро-мусульманские книги, напечатанные в казанских типографиях, наряду с сохранением богатых традиций восточного книжного дела демонстрировали достижения западной полиграфической промышленности.

В конце XIX в. в татарских книгах стали помещаться рисунки и иллюстрации. Братья Каримовы первыми стали совершенствовать и украшать арабские шрифты, уделять внимание иллюстрированию изданий. Рисунки, как известно, раскрывая содержание произведения, способствуют его образному восприятию и лучшему пониманию. Внесение изменений в оформление книги Каримовыми привело к конкуренции между типографиями, росту объёма и повышению качества татарских изданий.

В начале XX в. мастера казанских типографий изготавливают красивые шрифты арабских

букв. В то же время с развитием татарской печати появляется потребность в национальных художниках. Известны мастера оформления татарской книги начала XX в.: Гусман Гумеров, Габбас Табулдиев, А. Комаров, Ф. Быков, оренбургский художник Романов. В это время для оформления книг в типографиях Казани применялись готовые клише с орнаментами.

В начале XX в. в оформление татарской книги были внесены большие изменения и нововведения. В это время находят применение разные шрифты и рисунки. Начинают издаваться книги с украшенными переплётами, титульными листами и текстами. В этот период практически все научно-популярные книги издавались с рисунками. Большое внимание уделялось иллюстрированию учебной и детской книги. В учебниках и научно-популярных книгах в основном использовались иллюстрации из русских книг. Приуроченные к юбилеям переводные издания сочинений русских писателей А. С. Пушкина, Н. В. Гоголя, И. С. Тургенева, А. П. Чехова были снабжены их портретами.

Большинство рисунков было выполнено в двух цветах (чёрно-белом), после 1910 г. появляются книги со цветными рисунками. В этот период начинают работать татарские художники-иллюстраторы, которые занимаются оформлением детских книг.

Вместе с совершенствованием оформления татарских изданий делаются попытки унифицировать титульный лист. В начале XX в. на титульном листе помещались сведения об авторе, название произведения, переводчик, место и год издания, типография и издатель, повторное издание, цена книги. В некоторых книгах на обложке и титульном листе помещалась краткая аннотация.

После 1905 г. татарские книги стали издаваться в сериях. Например, увидели свет такие серии, как «Поэтическая библиотека», «Литературный сборник», «Театральный сборник», «Наука и техника», «Детская библиотека» и др. Они, как и положено в серийных изданиях, были выдержаны в одном стиле.

После появления периодической печати на татарском языке некоторые газеты и журналы стали выпускать в качестве приложений различные сборники, брошюры и книжки, которые среди абонентов распространялись бесплатно.

Среди деятелей, внёсших заметный вклад в развитие татарской книги начала XX в., следует отметить И. Н. Харитонова. Его деятельность характеризуется не только изданием популярных книг, но и повышением полиграфического уровня изданий. Он – реформатор в области усовершенствования и создания новых татарских шрифтов, книгоиздатель, внёсший большой вклад в повышение художественного и полиграфического уровня изданий. Для создания новых татарских шрифтов он обратился к Галиасгару Камалу, так как писатель и издатель Г. Камал был искусным каллиграфом. Он разработал рисунки татарских шрифтов, гравёр Ибрагим Юзеев отлил буквы. Эти шрифты в дальнейшем получили название харитоновских шрифтов. После реформы шрифтов возросло искусство издания книг, напечатанных в его типографии. Результат этого явления – признание полиграфического искусства И. Н. Харитонова во всём мире. Книги, напечатанные в типографии Харитонова, неоднократно награждались медалями, а в 1909 г. на международной книжной выставке продукция его типографии была отмечена высшей наградой – золотой медалью.

После реформ И. Н. Харитонова в области полиграфии татарские книги уже невозможно было печатать по-старому. В результате этих изменений и другие типографии вынуждены были перестроить свою деятельность. По запросу типографий, печатающих татарские книги, Харитонов подготовил шрифты для продажи. Шрифты, отлитые в его типографии, распространились по различным уголкам России.

В целом, арабские шрифты были очень неудобны для наборного книгопечатания. Основная причина – разнообразие форм написания арабских букв, что приводило к увеличению количества литер. Унификацию арабско-тюркских шрифтов в полиграфии в начале XX в. начал Мухаммет Идрисов. В результате сокращается скорость набора текстов, снижается себестоимость изданий.

Все нововведения, осуществлённые Мухамметом Идрисовым в области печати, в том числе и изменение шрифтов, можно назвать революционными для своего времени. Кроме изготовления шрифтов М. Идрисов занимался созданием украшений для оформления изданий (например, книга Г. Тукая «Народные напевы»). Его орнаменты использовались в своё время во всех типографиях Казани. Затем они были приобретены для Татполиграфа и применялись до 1940-х гг. Арабско-тюркские шрифты, изготовленные по его рисункам, направлялись и в типографии Средней Азии, Казахстана и Кавказа. В СССР первые машинки для печатания на арабско-тюркской графике справа налево также были созданы на основе изобретения М. Идрисова. После появления машинок для печатания на арабской графике ими пользовались более 20 народов нашей страны.

После 1917 г. Мухаммет Идрисов долгое время работал в типографиях Москвы художником шрифта и гравёром, занимался педагогической деятельностью. Он – один из выдающихся деятелей, всю свою жизнь посвятивших национальному книжному делу и полиграфии.

Шрифты Идрисова и его изобретения в полиграфии, заимствованные из Советского Союза, применялись во второй половине XX в. во многих странах Востока. Наиболее крупные из них – Индия, Афганистан, Египет и Сирия. На линотипных машинах, изготовленных в СССР для стран, использующих арабскую графику, прикреплялась табличка с надписью «Насхи Мухаммет Идриси». То есть унифицированному для полиграфии виду арабской графики присвоено имя М. Идриси.

Совершенствование полиграфического и художественного оформления татарских книг неразрывно связано с развитием культурной и литературной жизни. Это приблизило читателя к книге.

Большую часть книг, выпущенных издательством «Игенче», открытой в Казани в 1921 г., украшали иллюстрации. В оформлении этих изданий активное участие принимал Мухаммет Идрисов.

В 1920-х гг. свой вклад в развитие шрифтов для татарских изданий внесли, помимо М. Идрисова, Габдрахман Бурнашев, Фаик Тагиров и Баки Урманче.

В тот период в оформлении татарских изданий участвовали и русские художники. Например, книги Г. Тукая «Шурале», «Коза и баран» в переводе на русский язык П. Радимова были изданы в 1921 г. в оформлении художника Иллариона Николаевича Плещинского.

Книгу Г. Тукая «Шурале», изданную в 1923 г. на татарском языке, иллюстрировал художник Баки Урманче. Позднее Б. Урманче создал иллюстрации и к другим произведениям Тукая. Наряду с графикой Б. Урманче применял и технику офорта.

В связи с тем, что в татарской книге не имелся опыт создания живых образов, на начальном этапе техника их рисования и оформления, а также соответствие тексту были примитивными. Но это положение из года в год исправлялось, художники книги находились в постоянном поиске и совершенствовали своё мастерство. В татарской книге постепенно стали находить отражение национальные типажи и костюмы, этнографические особенности народа. В то же время и идеологические установки оказали своё влияние.

В 1920-е гг. в оформлении книг и татарской печати активно работал Усман Арсланов. Он, используя различные способы оформления, создал много иллюстраций к произведениям Г. Тукая, успешно применял и арабскую каллиграфию. Вместе с работами первых татарских советских художников в Татарском государственном издательстве стала формироваться новая форма национального искусства.

Творчество художника Фаика Тагирова в искусстве татарской книги 1920-х гг. занимает особое место. Талантливый художник и каллиграф, Фаик Тагиров работал в Екатеринбурге в студии живописи и сотрудничал с татарскими периодическими изданиями. В 1922 г. он поступает учиться в Казанский художественно-технический институт. В период учёбы Тагиров создаёт иллюстрации для татарской периодической печати. Он достигает высокого профессионального мастерства, получает признание как создатель новых арабско-тюркских шрифтов и как художник нового поколения. В 1924–1925 гг. выходит много татарских книг с эскизами Ф. Тагирова. Сконструированные им книги отличаются оригинальностью. Ф. Тагиров немало экспериментировал в технике конструктивизма, практиковал технику фотомонтажа, широко распространённую тогда в советском государстве. В 1925–1926 гг. он получает образование в Московском художественно-техническом институте, совершенствует своё мастерство. Свой художественный талант он применил в искусстве татарской книги. Работал в Москве в Центральном издательстве народов Востока. В этом издательстве работали и другие татарские художники. Тагиров в сотрудничестве с художником-графиком Александрой Коробковой создал ещё более оригинальные художественные иллюстрации.

Деятельность Ф. Тагирова по созданию новых шрифтов и художественному оформлению книги была высоко оценена. Его произведения выставлялись в 1925 г. на международной декоративно-художественной выставке в Париже. В 1927 г. на выставке искусства народов СССР в Москве также были представлены его работы.

В 1923–1927 гг. в Казани работал художник, крещёный татарин Дмитрий Красильников. После получения творческого опыта в Пермских художественных мастерских поступил учиться в Казанскую художественную школу. В искусстве книги он известен как представитель реалистического направления. Для книг он создавал графические рисунки и портреты в технике офорта. После окончания учёбы в Казани Д. Красильников продолжил образование в Москве и сотрудничал там с татарскими газетами и журналами.

Большой вклад в подготовку художников татарской книги внесло отделение графики Казанской художественной школы, организованное при непосредственном участии Б. Урманче. Туда для преподавания были приглашены специалисты в области литографии и ксилографии. В школе искусств в 1928–1929 гг. готовили молодых татарских художников. В литографической мастерской Татгиза (Татарское государственное издательство) много лет работал и получил признание один из первых выпускников этой школы Шакир Мухамеджанов. Знаток искусства книги П. М. Дульский назвал обложки, выполненные

Ш. Мухамеджановым, лучшими образцами татарской печати. В 1930–1940-х гг. Ш. Мухамеджанов успешно работал художником книги.

В оформлении татарской книги 1930-х гг. преобладали орнаментальные и растительные мотивы.

С начала 1930-х гг. в области оформления татарской книги работали такие художники, как Мухаметша Каримов, Гатаулла Юсупов, Джагфар Булат, Гусман Мусин и др. Среди них широко известны иллюстрации Г. Мусина к произведениям Г. Тукая, выполненные карандашом и тушью. Переход в 1920-е гг. в оформлении татарской книги от конструктивизма и условности к реалистическому изображению связан прежде всего с именем Гусмана Мусина. Однако многие из художников, проработав здесь какое-то время, уехали из Казани. В связи с этим в середине 1930-х гг. остро ощущалась нехватка профессиональных книжных графиков.

Приезд в 1935 г. в Казань художника Байназара Альменова заметно оживил художественную жизнь. Он проработал в Татарском книжном издательстве 35 лет. В первые годы его деятельности в оформлении книг стали преобладать большие полосные иллюстрации. Б. Альменов признан как иллюстратор произведений Г. Тукая.

В годы Великой Отечественной войны вопросы художественного оформления книг отходят на второй план. Однако в тяжёлые военные и послевоенные годы успешно работали Эрнст Гельмс и Махмут Усманов.

В 1950-е гг. для татарских книг оригинальные иллюстрации создавали Харис Якупов и Лотфулла Фаттахов. Эти художники внесли большой вклад в совершенствование татарской графики. Якупов создавал доходчивые иллюстрации в технике чёрной и цветной акварели. Особенно изысканными и выразительными получались у него сказочные образы, при создании которых он умело использовал цвета.

Творчество Фаттахова отличительно тем, что все элементы книги были выполнены в едином стиле и увлекательно. К произведениям классической советской литературы Л. Фаттахов создавал многоплановые сюжетные иллюстрации, отражающие важные исторические события. Для творчества художника характерны контраст чёрно-белых штрихов, силуэт и другие графические средства, акварель. В его иллюстрациях к сказкам явно читается юмористическая направленность, созданные им сюжеты и персонажи отличаются комизмом, народным юмором и гротеском.

Творчество Файзрахмана Аминова, создавшего иллюстрации к произведениям Тукая, отличается особенной фантазией и богатым художественным исполнением.

В 1950–1960-х гг. в Татарском книжном издательстве сформировался сплочённый коллектив художников-оформителей. Приезд в Казань получивших образование в Киевском институте искусств Рашита Тухватуллина, Валентина Карамышева, Степана Кульбаки, воспитанников Таллиннского института искусств Ивана Язынина и Юрия Лысогорского, выпускницы Львовского института искусств имени Ивана Фёдорова Ирины Колмогорцевой способствовал дальнейшему развитию искусства книги. Один из лучших художников-графиков Татарстана И. Язынин, оформивший книгу М. Джалиля «Моабитские тетради», «Алифбу» Р. Валитовой и С. Вагизова, сборник «Татарские народные сказки», внёс большой вклад в развитие искусства татарской книги. Детям и подросткам также хорошо известно имя художницы И. Колмогорцевой, так как большая часть изданий для этого возраста оформлена именно ею.

В оформлении книги активно работают выпускники Казанского художественного училища Иван Хантимеров, Павел Григорьев, Ильдар Ахмадеев, Леонид Анисимов, Хабир Ахметзянов, Ильяс Субаев и др. Художники книги применяют различные способы: графику, акварель, офорт, линогравюру, литографию и др.

В начале 1960-х гг. в Казани начинает работать новое поколение художников – воспитанников учебных заведений Москвы, Ленинграда, Львова, Ташкента. Тавиль Хазиахметов, Эрот Зарипов, Азат Садыков, Вацлав Зелинский, Леонид (Лотфулла) Насыров, Герман Огородников, София Насырова-Абдрашитова – каждый из них работал в своём собственном жанре и направлении. В этот период стали шире использоваться образцы народного искусства и фольклора, профессионально соединённые с национальным орнаментом, иллюстрации становились более роскошными. Эти качества особенно отразились в творчестве Т. Хазиахметова. Это художник, создавший многочисленные иллюстрации к поэме Кул Гали «Сказание о Йусуфе», детским книгам и учебникам.

В 1970-х гг. в искусство книги приходят новые мастера. Это: Александр Туманов, Герман Трифонов, Юлия Каспина-Вургафт, Юрий Денисов, Айдар Утяганов, Виталий Булатов, Борис Чукомин, Рашит Имашев, Виктор Аршинов, Надир Альмеев, Рушан Шамсутдинов, в конце 1970-х – в начале 1980-х позднее Григорий Эйдинов, Рашид Сафиуллин, Вадим Малякин, Фарида Хасьянова, Раис Шакирзянов, Иван Воробьёв, Шамиль Насыров, Зифа Мухаметзянова, Лилия Золондинова, Алсу Тимергалина.

Наличие в Казани сплочённого коллектива художников (начиная с конца 1950-х гг.) привело к тому, что повысилось внимание к художественному оформлению книг отраслевого содер-

жания. Расширение полиграфической базы, использование многоцветной офсетной печати способствовало художественному признанию книги. Заслуживает особого внимания творчество Зуфара Хусаинова, работавшего над художественным оформлением научно-технической и сельскохозяйственной литературы.

Творчество художницы Фариды Хасьяновой как иллюстратора татарской детской книги занимает особое место. Этой деятельности она посвятила 40 лет своей жизни. Азбуки и другие учебники, сказки, оформленные ею, заметно отличаются от других изданий. Для иллюстраций Ф. Хасьяновой характерно умелое применение национальных мотивов, нежное сочетание цветов, душевность. Благодаря тому, что Ф. Хасьянова долгие годы в Татарском книжном издательстве работала главным художником, в данное направление искусства книги пришли новые художники, что позволило поднять его на более высокий уровень.

В 1980–1990-х гг. ряды татарских книжных графиков пополнили Ильдус Азимов, Нияз Хазиахметов, Раиса Сайфуллина, Дамир Залялетдинов, Юлия Щетинкина, Светлана Яркова, Зуфар Хакимов, Ильдар Нафиев, начиная с 2000-х гг. – Диляра Наурузова, Алла Айсена, Светлана Ибрагимова, Загир Хакимов, Рустам Хабибуллин, Фарида Ризаева, Булат Гильванов, Влада Семёнова, Максим Покалёв, Ания Хисматова, Ратмир Ахияров, Ринат Хасаншин и др.

Цензура

После открытия в 1800 г. в Казани первой татарской типографии, её издания должны были проходить жёсткую цензуру. По сведениям учёного А. Каримуллина, для печатания в этой типографии первой азбуки и Хафтияка разрешение было получено от самого российского императора Павла I. С 1802 г., согласно специальному указу Сената, цензура татарских книг, печатаемых в Казани, была возложена на Казанскую гимназию. Гимназия перепоручила это дело Оренбургскому муфтию, представителем муфтия был назначен имам Старотатарской слободы в Казани Мухаммат Габдразаков. Но в 1803 г., из-за упущений в работе, Габдразаков был отстранён от обязанностей цензора. Вместо него цензором светской книги был назначен Ибрагим Хальфин. То есть за татарской книгой был установлен двойной надзор – Хальфина и духовенства.

После организации в 1812 г. при университете Цензурного комитета каждая рукопись проходила через данный комитет, сверх этого требовалось ещё и разрешение попечителя. Эту обязанность исполняли учёные университета И. Хальфин, Х. Френ, К. Фукс. После закрытия комитета в 1827 г. отдельным цензором восточных книг был назначен профессор А. Казембек.

А в 1840-х гг. для печатания татарских книг требовалось разрешение Казанского военного губернатора и Министерства внутренних дел. Цензорами татарской книги работали преподаватели восточных языков университета. Вплоть до середины 1860-х гг. они подчинялись Министерству просвещения.

Вследствие политики христианизации, проводимой царским правительством, активного выступления православных миссионеров против мусульманской и татарской книги, в 1845 г. Министерством внутренних дел был издан указ, запрещающий издание Корана и другой мусульманской литературы в Казани. Несмотря на это типография Казанского университета продолжала издание татарской и мусульманской литературы. Указ о запрете больше распространялся на частные типографии.

Запрет на издание татарской книги вызвал протест не только у татарских издателей и типографов, но и у прогрессивных учёных университета. В рядах защитников татарской книги был также ректор университета Н. И. Лобачевский. В своём письме в Петербург он говорил о важности издания Корана и другой духовной литературы, о необходимости печатания литературы на татарском и турецком языках, о важности этой литературы для европейских ориенталистов, о доходе, который приносит университету издание татарской книги.

После осознания роли татарской и мусульманской религиозной книги для внутренней и внешней политики государства данный запрет в 1849 г. был снят. Однако одновременно были выдвинуты новые преграды: вызывающие подозрение издания Казанская цензура должна была направлять в Петербург – в главное управление цензуры, а Министерство просвещения должно было направлять рукописи рекомендованных к печати книг в Синод. Даже казанский цензор А. Казембек, чтобы издать свою тюрко-татарскую грамматику, вынужден был обратиться в Министерство просвещения и петербургскому цензору.

В 1850-е гг. обязанности цензора выполняли Й. Готвальд, затем Н. Катанов, Н. Ильминский, Ш. Ахмеров.

В результате политики царского правительства, монополии русских типографий на печатание татарской книги, роста цен на издание татарской книги, произошла задержка в их издании. Например, в 1856–1861 гг. половина разрешённых цензурой книг не была издана. В 1860-е гг. преследование татарской книги усилилось. А в 1874 г. в результате перевода цензуры татарской книги в Петербург ситуация ещё более осложнилась.

Цензура всячески стремилась не издавать книги, в которых увидела элементы критики цар-

ского правительства. Например, после того как изданная в типографии Казанского университета в 1879 г. книга «Мэкэржэ бэете» поступила в продажу, часть тиража была изъята, а оставшаяся в типографии часть сожжена. В книге открыто критиковались взяточничество и бюрократизм среди представителей власти. Разрешивший её издание цензор Сарруф был уволен.

Служивший цензором в Петербурге в 1880–1905 гг. В. Д. Смирнов был признан наиболее реакционным цензором татарской книги. В годы его деятельности большая часть книг татарских авторов, особенно художественного содержания, не была издана. В некоторых случаях сами авторы не видели целесообразности издания книг, до неузнаваемости отредактированных цензорами.

Запрет на издание светской литературы привёл к распространению среди татар книг, напечатанных в Турции. (В XIX в. в Поволжье ежегодно в среднем распространялось примерно 5–6 тысяч экземпляров книг из восточных стран.) В то время в Турции с европейских языков переводилось много научных и художественных сочинений. Через книги на турецком языке татарский читатель знакомился с европейской культурой, литературой и наукой. Цензоры не давали разрешения на издание турецких книг, переведённых и немного изменённых татарскими авторами. Например, цензор В. Д. Смирнов не разрешил к печати книгу по географии, переведённую сначала с французского на турецкий, а затем на татарский язык, обвинив её в чрезмерном использовании французской терминологии и преобладании материалов о Турции, нежели о России.

В. Д. Смирнов стремился оградить татар от русской и европейской литературы, критикующей царское правительство. Он выступил против издания переводов произведения «Ревизор» Н. В. Гоголя, сочинений А. С. Пушкина, Л. Н. Толстого. Он запретил издание переведённых с русского языка книг по медицине.

Выразив свои взгляды на татарскую мусульманскую печать в результате политических и общественных событий 1905 г. в России, цензор В. Д. Смирнов предостерёг о том, что цензуру ликвидировать нельзя, так как это влечёт за собой объединение татар со всеми мусульманами через романы, повести, сказки и другие произведения.

В 1905 г. цензура татарской книги переезжает в Казань и цензором назначается тюрколог и этнограф Н. Ф. Катанов.

В результате революции 1905 г. цензура в России временно была отменена. Первой книгой, изданной в Петербурге после отмены цензуры, стало сочинение Габдерашида Ибрагимова «Бен уч йуз сэнэлек бер нэзирэ» («Тысяча трёхсотлетний взгляд», 1905).

С начала 1907 г. вновь вступает в силу верное цензурное средство империализма – нападки на революционную и демократическую печать. В это время татарскую печать, помимо казанской цензуры, контролируют и в Петербурге. Прошедшие двойную цензуру издания проверяют миссионеры и специальный жандармский комитет Министерства внутренних дел. К тому же и консервативные представители духовенства пишут кляузы.

В начале XX в. царская цензура старалась не допустить в татарских изданиях революционной искры и пропаганды панисламизма. В результате тиражи изданных книг конфисковывались в магазинах и типографиях, владельцы типографий и авторы привлекались к ответственности. В результате гонений цензуры и государства на владельцев типографий налагались большие штрафы, а некоторые печатные заведения закрывались. В особенно сложную ситуацию попала типография Шараф в Казани. Например, изданные в 1907 г. в этой типографии некоторые поэтические сборники Габдуллы Тукая, Мазита Гафури, Зарифа Башири, Наджиба Думави и брошюры политического содержания, переведённые с русского языка, подверглись гонениям. Вообще из 106 названий книг, напечатанных в типографии Шараф, около 20 подверглись конфискации и преследованию. Закрытие этой типографии властями стало следствием «обнаружения» в книге на казахском языке насмешек в адрес царского правительства.

Книгу турецкого учёного Гариф-бека «Бен бер хадис шариф шархе» («Комментарии к тысячи одному хадису») Габдерашит Ибрагимов перевёл на татарский язык и со своими примечаниями издал в 1907 г. в петербургской типографии «Ульфат». В самой книге не сказано о том, что дано разрешение цензора. Это – одно из самых нашумевших изданий Ибрагимова. В ней он резко критикует царское правительство и религиозных консерваторов и выражает свободолюбивые мысли. Однако на эту книгу, как и на издание Г. Ибрагимова «Чубан йылдызы» («Утренняя звезда») и другие книги, накладывается арест, типография закрывается, газета «Ульфат» прекращает своё существование. Произведения этого автора были запрещены. В 1911 г. книга «Бен бер хадис шариф шархе» упоминается в документах по борьбе с панисламизмом, а её обнаружение в библиотеке медресе Иж-Буби стало одним из пунктов обвинительного заключения при закрытии этого учебного заведения.

В некоторых случаях цензура с опозданием обращала внимание на книги. Например, на сборник «Яшь гомерем» («Моя молодость») поэта Мазита Гафури, напечатанный в 1908 г. в типо-

графии Шараф, арест был наложен лишь в 1914 г. К этому времени её тираж был практически распродан.

С началом Первой мировой войны цензура была ужесточена. В условиях военного времени татарскую печать контролировала и военная цензура. Например, историк Р. Фахретдин в 1915 г. был привлечён к ответственности за книгу «Ахмед Мидхат эфенди», напечатанную в типографии «Вакыт» в 1913 г., и изданную в 1914 г. книгу «Дини вэ ижтимагый мэсьэлэлэр» («Религиозные и общественные проблемы»).

В Государственной театральной библиотеке Российской Федерации в Петербурге сохранилось 140 рукописей пьес татарских авторов, недопущенных к печати цензурой. Среди них есть пьесы классиков Г. Камала, Г. Исхаки, Ф. Амирхана, К. Тинчурина.

Объёмы изданных в начале XX в. татарских книг были указаны выше. Однако это количество нельзя назвать абсолютно точным. Так как было много книг, изданных в годы отсутствия цензуры в 1905–1906 гг. и незарегистрированных официально. С начала 1907 г., после возобновления цензуры, отдельные татарские книги были изданы без её разрешения.

А. Каримуллин назвал царскую цензуру «духовной жандармерией над татарской культурой».

Говоря о количестве татарской книги, её репертуаре и качестве, значимости её содержания, необходимо помнить о том, что они претерпели безжалостную царскую цензуру. В то же время нельзя забывать о книгах татарских авторов, *не увидевших свет* из-за цензуры.

После революции 1917 г. в России цензура печати и издательств приобретает советский оттенок. Организованная в Казанской губернии в 1918 г. Полиграфсекция (позже отдел полиграфии, Татарское отделение Главлита), помимо организации и контроля над деятельностью типографий, занималась проверкой изданий на их соответствие новым идеологическим установкам. То есть запрещало издание книг и брошюр, враждебных коммунистическому учению, и неугодных изданий. С этой целью требовалась проверка обязательного экземпляра каждого издания.

Советская цензура из года в год ужесточалась. Только в 1950–1960-х гг., в период «хрущёвской оттепели», наблюдалось некоторое послабление. В эти годы произведения многих запрещённых и репрессированных писателей начали издаваться, что привнесло в духовную, культурную жизнь свежую волну. Но эта свобода продолжалась только до середины 1960-х гг. Затем коммунистическая партия вновь усиливает контроль над книжно-издательским делом: книга становится орудием идеологической борьбы и становится средством пропаганды Октябрьской революции, рабоче-крестьянской партии и её предводителей. Книги, замеченные в отклонении от указанного курса, запрещались к изданию или откладывались.

В результате общественно-политических событий 1990-х гг. коммунистическая цензура прекратилась. Это, с одной стороны, деятелям пера предоставило долгожданную свободу и большие творческие возможности. В то же время это привело к росту количества книг, изданных без элементарной редакции и корректуры, не выдерживающих никакой критики, написанных неграмотными, лишёнными элементарного вкуса графоманами.

Миссионерская книга

В Европе изучение тюркских языков началось миссионерами. Ещё в начале XIV в. римские миссионеры приступили к изучению тюрко-куманов, живших в Золотой Орде. Книга «Кодекс куманикус», изданная в то время на кыпчакском (куманском) языке, сегодня хранится в библиотеке города Венеции в Италии. Она состоит из двух частей, включающих латинско-персидско-куманский и куманско-немецкий словари. В неё также вошли материалы по кыпчакской грамматике, переведённые на кыпчакский язык стихи из Торы, пословицы. В дальнейшем деятельность католических миссионеров ещё более активизировалась. В XVII–XVIII вв. в Европе книги на кыпчакско-татарском языке издавались под грифом «Института тюркских языков». В то время многие европейские государства входили в состав «Священной Римской империи». Ватикан силой и пропагандой распространял в Европе и далеко за её пределами католицизм. Практически во всех странах «Священной Римской империи» действовали институты ориентальных языков и филиальные отделения тюркских языков. В институтах издавались грамматики и словари на арабском, персидском, турецком, татарском, армянском, грузинском и других языках. Точнее, они выходили на двух языках: например, кыпчакско-татарском и латинском или кыпчакско-татарском и итальянском языке. В качестве примера следует назвать «Итальяно-турецкий словарь» востоковеда Джованни Молино, изданный в 1641 г. в Риме; «Кыпчакскую грамматику» Франциско-Марио Магджио, изданную в 1643 г. также в Риме; «Итальяно-кыпчакский словарь» (название «Книга слов» дано также и на татарском языке) Бернардо да Париги, изданный в 1665 г. в Риме; «Сравнительная грамматика турецкого языка с арабским и персидским языками» Франческо Менинского, изданная в 1660 г. в Вене. Книга профессора Лейпцигского университета Иеронима Мегизера «Основы тюркского

языка», изданная в 1612 г. в Лейпциге, по своему содержанию состоящая из тюркской грамматики, тюркско-латинского и латинско-тюркского словарей, – находится в одном ряду с вышеупомянутыми книгами.

В то время издание книг в Европе на кыпчакско-татарском языке арабской графикой преследовало цель – подготовку пособий для католических миссионеров. С одной стороны – если оценивать в чисто лингвистическом аспекте, то для исследования истории тюрко-татарского языка они являются бесценным источником, с другой стороны – они не могут считаться национальными татарскими изданиями. Так как эти книги издавались не для просвещения и образования татар, были напечатаны не на земле проживания татар, не распространялись среди татар и ими не использовались. Главная цель издания этих книг – отречение тюрко-татар Поволжья, мусульман от религии, от духовной жизни своих прадедов, их христианизация, именно поэтому они не могут считаться образцами татарского национального книгоиздания.

Понятие «татарская книга» имеет широкий исторический смысл. Обратимся к характеристике татарской книги, которую дал учёный, всю свою жизнь посвятивший изучению истории татарской книги, академик, доктор филологических наук А. Каримуллин. Он писал: «Говоря об определении понятия «татарская книга», при установлении принадлежности книги тому или иному народу, необходимо учитывать место, время издания, кто её издал, какому народу принадлежит её автор, для какого народа издана эта книга, т.е. нужно ясно определить функциональную роль книги, её место в культуре и просвещении народа».

В XVIII–XIX вв. католическая и лютеранская церкви издавали книги религиозного содержания на кыпчакско-татарском и других языках. С 1802 г. шотландские миссионеры, прибывшие в село Каррас близ города Биштау на территории Северного Кавказа и в Астрахань, организовывали Библейские общества, призывали местное население в свои ряды и сами начали изучать тюркские языки. (Ставший впоследствии профессором Казанского университета Александр Казембек преподавал шотландским миссионерам татарский и персидский языки и сам вскоре принял протестантство.)

Европейские миссионеры, привезя из Англии типографию и арабские шрифты, начали издавать арабским шрифтом христианские религиозные сочинения на татарском, арабском и персидском языках (Евангелие, Библию и другую церковную литературу). Эта литература бесплатно распространялась среди татар Поволжья, Урала, Крыма и Западной Сибири. Первая книга типографии – христианский катехизис на тюрко-татарском языке – была издана в 1806 г. в Каррасе. В типографии Митчела в Астрахани в 1810 г. первой была напечатана книга на арабской графике «Инджиле мукатдас» («Священное Евангелие»). Известно несколько десятков книг на татарском языке, изданных в этой типографии.

В 1821 г. в Кавказ из Европы прибывают базельские миссионеры, которые приступают к изданию книг на тюрко-татарском и других языках.

Несмотря на широко развернувшуюся деятельность, католические миссионеры не смогли добиться хороших результатов. Всего ими было напечатано 23 названия книг, которые распространялись бесплатно. В 1836-1837 гг., по указу Российского императора, католические миссионеры были вынуждены покинуть Кавказ и Астрахань.

Для распространения христианства среди нерусских народов России Синод и миссионеры активно использовали книгопечатание. Ещё в начале и середине XVIII в. были попытки издания на татарском языке православной литературы. Перевод православной литературы начался в первой четверти XIX в. – в период активного отпадения крещёных татар и других народов от православия. Для укрепления православной веры среди нерусских народов России Синод и царское правительство намеревались издавать религиозные книги на языках тех народов, которые отпадали от православия. Главной задачей миссионеров была русификация народов на основе православия.

С целью христианизации нерусских народов, проживавших в Поволжье и Приуралье, Сибири и Кавказе, в 1797 г. была открыта Казанская духовная академия. В 1805 г. Казанская духовная академия в типографии Синода в Москве напечатала книгу церковных молитв и катехизис в переводе на татарский язык на кириллице. В 1830–1850-х гг. в Казани издавали православные книги в переводе на татарский язык. Их переводчики: преподаватель тюрко-татарского языка Казанского университета А. Казембек, выпускник противомусульманского отделения Казанской духовной академии Н. Ильминский, священник Г. Саблуков и др. В середине XIX в. Переводческая комиссия переехала в Петербург и христианские издания стали выходить там.

В 1860-х гг. большой вклад в издание православной литературы на татарском языке внёс Н. Ильминский, он в 1863 г. открыл первую крещёно-татарскую школу. С 1862 г. миссионерские издания на татарском языке выходили только на русской графике. В 1867 г., после открытия в Казани «Братства Святого Гурия», издание книг для крещёных татар было возложено на него. А в 1872 г. в Казани специально для миссионеров была открыта Учительская семинария и его

директором был назначен Н. Ильминский. Несмотря на различные меры, которые предпринимало царское правительство для проведения колониальной политики, в 1860–1870-х гг. более 50 тысяч крещёных татар вернулись обратно в мусульманство.

По утверждению Абрара Каримуллина, в 1862–1879 гг. было издано 307 названий христианских книг на татарском языке общим тиражом 80462 экземпляра. Среди них не было ни одного издания по истории, географии, арифметике и т. п.

И в дальнейшие годы продолжилось издание миссионерской книги. Но после 1905 г. миссионеры под руководством Н. Ильминского, воспевая царское правительство и монархию, стали активно выступать против распространения светских знаний среди нерусских народов.

В 1907–1915 гг. для крещёных татар всего было издано 10 названий книг.

С начала XIX в. до начала XX в. усилиями русских и иностранных миссионеров на разных языках всего было издано 448 книг, из них 347 изданий на татарском языке, общий тираж их составил около 830 тысяч экземпляров.

Деятельность издательств после 1917 года

После установления в России советской власти на основании декрета «О печати», принятого Советом Народных Комиссаров 27 октября 1917 г., полиграфия и книжное дело были национализированы, в связи с чем они переживают серьёзные изменения. Типография и издательства подпадают под контроль советских организаций. В 1918 г. значительная часть частных печатных заведений была присоединена к советским учреждениям. После 1917 г. в Казани работало около 20 частных издательских кооперативов, среди которых особое место занимали издательства «Игенче», «Яналиф», «Гажур», печатающие книги на татарском языке.

Издательство «Игенче». 2 июня 1921 г. было организовано издательство «Игенче» при Народном Комиссариате земледелия Татарской Республики. В это время на фоне революционных изменений в сельском хозяйстве наблюдается высокая потребность в литературе для крестьян. Издательству пришлось налаживать эту работу в условиях голода в Поволжье и Гражданской войны. Часть тиража, напечатанная здесь, распространялась бесплатно. Издательством «Игенче» в 1921–1930-х гг. было подготовлено и издано 404 названия книг общим тиражом 1,5 миллиона экземпляров. Наличие иллюстраций и понятный язык произведений обеспечили доступность книг для крестьян.

Значительная часть книг издательства «Игенче», посвящённых различным направлениям сельского хозяйства, была переведена с русского языка. Для переводческой деятельности были привлечены опытные специалисты, татарские писатели и журналисты, работавшие ещё до 1917 г. Книги, изданные в этом издательстве, высылались в губернии, где проживали татары, в Башкирию, Казахстан, Среднюю Азию, Азербайджан и Сибирь. Книги издательства «Игенче» особенно хорошо распространялись в Башкирии. По утверждению А. Каримуллина, это издательство работало на две соседние республики. Поэтому до 1930 г. в Башкирской Республике практически не издавалась литература по сельскому хозяйству. По постановлению от 13 ноября 1929 г. издательство «Игенче» вошло в состав Татгосиздата.

Издательство «Гажур». Было организовано осенью 1925 г. В его ведение была передана типография «Шарык». Несмотря на то, что основной задачей было издание газет и журналов, это издательство выпускало и книги. В 1925–1927 гг. издательство «Гажур» выпустило 45 наименований книг общим тиражом 274 500 экземпляров. Среди них художественные произведения, детская литература, книги, посвящённые печатному делу и др.

Издательство «Яналиф». Его деятельность связана с переводом татарской письменности с арабской графики на латинский алфавит. В феврале 1926 г. в Баку на Первом Всемирном тюркологическом съезде рассматривался вопрос о переходе тюркских народов СССР с арабской графики на латинскую. На основании решений этого съезда в республиках были созданы общества «Яналиф».

Открытое в 1926 г. в Казани общество «Яналиф», в целях пропаганды латинского алфавита, в тот же год приступило к издательской деятельности.

В 1926–1932 гг. издательство «Яналиф» издало 198 названий книг тиражом более 1 миллиона экземпляров. Самое большое количество книг было издано в 1928–1929 гг. Большая часть изданий «Яналифа» – это азбуки и книги по орфографии на латинской графике, художественные произведения и учебная литература. Много переводов сочинений русской литературы. Тиражи книг большие – средний тираж 5 тысяч экземпляров. Азбуки на латинице издавались тиражом по 100 тысяч экземпляров.

В начале 1930 г. все книги на татарском языке печатаются на новой графике – латинской. Осенью того же года издательство «Яналиф» было присоединено к Татиздату.

В целом, количество книг, изданных в 1917–1932 гг. в Казани, составило 2395 названий, тиражом около 10 миллионов экземпляров. А в 1918–1929 гг. в Советском Союзе всего было издано 4088 названий татарских книг тиражом 15,5 миллионов экземпляров.

В 1917–1932 гг. среди кантонов и уездов Татарстана татарские книги стали издавать типографии Елабуги, Бугульмы, Мамадыша, Мензелинска, Челнов, Чистополя. Большинство из них составили брошюры общественно-политической тематики, изданные партийными и советскими органами.

Татарское книжное издательство. Постановлением Казанского губернского комитета РКП(б) 22 июля 1919 г. было создано Казанское отделение Государственного издательства РСФСР. Именно с этого времени нынешнее Татарское книжное издательство начинает отсчёт своей истории.

3 ноября 1920 г. название Казанского отделения Государственного издательства было изменено на Татарское государственное издательство (Татгосиздат). Начиная с первых лет своего основания и до наших дней, оно было и остаётся наиболее крупным издательством, выпускающим книги на татарском языке художественного, научно-популярного и общественно-политического содержания.

Организация, планирование и контроль работы типографий до 1923 г. находились в ведении таких учреждений, как полиграфсекция, отделение Полиграфии, Главное управление полиграфической промышленности ТАССР, «Казпечать» и «Татпечать». В апреле 1923 г. в качестве ответственного управления за работу полиграфии и издательской деятельности в Татарстане был создан Комбинат издательства и печати ТАССР.

В июле 1925 г. комбинат был переименован в Татарское государственное издательство (Татгиз). В 1927 г. в результате объединения Татгиза и «Гажура» был создан Татиздат, находящийся в ведении Исполнительного Комитета Татарской АССР. В этом же году организация «Татполиграфтрест» была преобразована в «Татполиграф». Эта организация изготавливала шрифты на основе арабской, затем латинской, а с конца 1930-х гг. и русской графики для печати Татарстана и других тюркских республик и областей (башкирской, узбекской, каракалпакской, казахской, киргизской и др.). В целом до середины 1920-х гг., полиграфические организации Казани были единственным центром, который изготавливал арабско-тюркские шрифты для восточных типографий СССР и печати всех мусульманских народов. Также по заказам республик Средней Азии и Казахстана печатались книги на узбекском, персидском, таджикском, казахском, киргизском, каракалпакском и других восточных языках. Татарское книгоиздательство советского периода, также как и национальная книга в царское время, служило на благо других тюркских народов.

После закрытия всех частных и кооперативных издательств и типографий (кроме издательств высших учебных заведений, выпускающих только лишь научную литературу), Татгосиздат к 1931 г. остаётся единственным издательством, печатающим в Татарстане книги на татарском языке. После упразднения в 1932 г. Татарстанского отделения Центрального издательства СССР и вплоть до 1991 г. – является единственной организацией в Советском Союзе, выполняющей такие функции.

В наиболее тяжёлые моменты Великой Отечественной войны для советских людей на фронте и в тылу книга была самой крепкой опорой для поддержания их духа. Книги военного и политического содержания, а также произведения художественной литературы укрепляли нерушимое единство граждан, сплачивали народ для священной борьбы и вселяли уверенность в победе над захватчиками.

Когда началась Великая Отечественная война, по причине мобилизации на войну авторов, полиграфистов и творческих коллективов, книгоиздательское дело претерпело большие трудности. Многие опытные специалисты Татарского книжного издательства ушли на фронт. Из них 16 человек пали смертью храбрых: управляющий издательством Ш. Арсланов, сотрудники Н. Баян, К. Басыров, А. Бендецкий, Р. Ильяс, Ф. Карим, Т. Ахмадиев, М. Фатхуллин, А. Гимадов, Х. Гаффаров, К. Шайхутдинов, Н. Карпов, Г. Мусин, А. Тухватуллин, Л. Альмашев, М. Валиева.

В тяжёлых условиях военного времени сотрудники издательства и полиграфии работали не покладая рук. В эти годы эвакуированная в Казань центральная печать и 24 вида издательских объединений размещались в исторически знаменитом Доме печати. Поэтому для выполнения всех работ не хватало площади. Дефицит рабочих рук, бумаги и других нужных материалов, холод в рабочих помещениях создавали многочисленные трудности. Но, несмотря на это, коллектив издательства старательно обеспечивает снабжение книгами, брошюрами, плакатами и другими видами изданий, необходимыми для тыла и фронта.

В суровых военных условиях тематика книг резко меняется, уменьшается количество изданий, пригодных для мирного времени. По сравнению с 1940 г., численность продукции, выпущенной в 1943 г., уменьшается почти в два раза.

Большинство книг, напечатанных в эти годы книжным издательством, составляет общественно-политическая и военно-фронтовая литература. В этой серии вышло всего 670 книг и брошюр с общим тиражом более 10 миллионов экземпляров. Это составляло примерно 42% всех изданий. В таких изданиях печатались произведения партийных и советских руководителей о войне и защите Родины, приказы и выступления Главнокомандующего, а также речи других

предводителей страны. В больших количествах выпускались издания на татарском и русском языках, изобличающие реакционную сущность фашистских захватчиков и зверства врагов на временно оккупированных территориях. Также в немалом объёме печаталась и литература, посвящённая героической борьбе Красной Армии на фронтах Великой Отечественной войны. Издавались популярные книжные серии, посвящённые боевым и героическим событиям в истории советского народа и Отчизны и знаменитым полководцам. Наряду с этим большое внимание уделялось книгам и произведениям, освещающим доблестный труд советского народа в тылу.

В марте 1943 г. было издано «Письмо татарского народа фронтовикам-татарам» тиражом более 40 тысяч экземпляров на татарском и более 20 тысяч на русском языках. Под оригиналом этого исторического документа поставили свои подписи более 1,5 миллиона человек. Эта книга вместе с воинами-земляками прошла сквозь множество жестоких фронтов. Ответы на это письмо воинов-татар 1-го Украинского и 2-го Белорусского фронтов были изданы на татарском и русском языках тиражами по 15 тысяч экземпляров.

В годы Великой Отечественной войны издательством было выпущено 220 наименований произведений художественной литературы в виде книг и брошюр. (В их число не входят детские книги и книги для подростков.) Их общий тираж составлял более 1,5 миллиона экземпляров. В большом количестве издаются также повести, произведения для сцены, поэтические сборники, песни, сказки, издания, относящиеся к жанру военного и литературного очерка. Несмотря на чрезвычайно сложные годы продолжается выпуск академических изданий, а также избранных произведений классиков татарской литературы. Для фронта и госпиталей запрашивается и направляется много книг на татарском языке.

Во время Отечественной войны увеличивается издание научно-технической литературы. Это объясняется тем, что в Казань было эвакуировано много научных специалистов высшей категории. Издавалось немало книг, относящихся к различным отраслям сельского хозяйства (всего 161 наименование, общий тираж более 700 тысяч экземпляров). Также увидели свет и книги, относящиеся к области культуры. Таким образом, книжное издательство с честью прошло все испытания тяжёлого военного времени и внесло заслуженную лепту в победу над фашистскими захватчиками.

В эти годы присутствие в Казани эвакуированных из Москвы и Ленинграда авторов и трудовых коллективов Академии наук СССР, Народного Комиссариата обороны СССР, Народного Комиссариата здравоохранения, а также издательства «Советский писатель» имело большое влияние на развитие печати в республике и оказало в этом практическую помощь. В годы нахождения в Казани (особенно, в 1941–1942 гг.) вышло в свет 194 наименования книг и трудов этих центральных издательств. Их общий тираж превышал 2,5 миллиона экземпляров.

Татарское государственное издательство с 1954 г. называлось Таткнигоиздат, а с 1958 г. и по сей день официально именуется как Татарское книжное издательство. В 1963 г. оно издаёт 1006 наименований книг (из них – 593 на татарском языке). Однако в 1970-х – начале 1980-х гг. количество изданий на татарском языке уменьшается.

Если говорить в общем, то на сегодняшний день больше половины книг на татарском языке и одна третья часть книг на русском языке, издающихся в Татарстане, выпускаются Татарским книжным издательством. В 2008 г. тиражом 312 тысяч экземпляров было издано 120 наименований книг (из них 89 – на татарском языке). В 2012 г. в Татарском книжном издательстве увидело свет 209 наименований книг (из них 162 – на татарском языке), общий тираж которых составил 615 850 экземпляров. (В это число входят также учебники, рабочие тетради, методические пособия.)

Издательство «Магариф». В 1991 г. от Татарского книжного издательства отделилось издательство «Магариф». В основном оно печатало учебники и учебные пособия для школ и высших учебных заведений на татарском языке, различные учебники для татарских школ не только Татарстана, но и регионов России, учебники татарского языка для русских школ и учебники русского языка для татарских школ, словари, произведения детской литературы и другие виды изданий. Ежегодно национальным издательством «Магариф» выпускалось около 150 наименований книг, общий тираж которых составлял более 1 миллиона экземпляров. В 2010 г. издательство «Магариф» было вновь объединено с Татарским книжным издательством.

В 1990-х гг. в условиях рыночной экономики начинается приватизация издательств, организуются частные фирмы. Тематика изданий становится более разнообразной, увеличивается выпуск коммерческой и духовной литературы. Начиная с этого времени и по нынешний день успешно функционируют такие издательства, как «Раннур», «Заман», «Хэтер», «Жиен», «Рухият», «Иман», «Милли китап», «Гасыр» и др.

Книги для незрячих. Интересна история издательской деятельности татарских книг для незрячих людей на основе шрифта Брайля. В 1939 г. профессор Казанского университета, известный тюрколог Галимджан Шараф и специалист по праву, сам незрячий Александр Бирилёв создают рельефно-точечный латинский алфавит для татар-

ского языка. В 1934 г. издаётся первая татарская азбука для пожилых незрячих людей. Подобного рода книги на основе яналифа печатались в типографии имени Камиля Якуба. Совет Народных Комиссаров Татарстана и Всероссийское общество слепых, приобретя за рубежом ценное специальное оборудование, передают его бесплатно этой типографии. В период с сентября 1934 г. и до конца 1936 г. увидело свет 15 наименований книг. Они распространялись в различные регионы, где проживали незрячие татары.

В 1939 г. после прекращения использования латинской графики был введён в употребление русифицированный татарский алфавит по системе Брайля. Точечные комбинации из шести татарских букв составил и сам незрячий писатель Шариф Еникеев, в дальнейшем он долгие годы руководил изданием в республике татарских книг на основе шрифта Брайля. Всего на кириллице было выпущено более 300 таких книг, и они, помимо художественной литературы, относились к различным отраслям. Очень многие незрячие, не только в Татарстане, но и во всём Советском Союзе, благодаря этим книгам получили прочные знания и успешно выполняли свои профессиональные обязанности. К сожалению, к 1983 г. практически совсем прекратилось издание татарских книг на основе шрифта Брайля.

Ещё один способ передачи информации для незрячих людей – это запись «говорящих» книг. В Казани запись таких книг на татарском языке на магнитофонную ленту начинается в 1961 г. в специальной библиотеке. Постепенно здесь организуется отделение звукозаписи, в котором вплоть до сегодняшнего времени было сделано около 1000 названий записей более 13 тысяч экземпляров. Республиканская специальная библиотека для слепых год от года совершенствует свою деятельность, удовлетворяя потребность незрячих и слабовидящих читателей в художественной литературе и других видах информации.

В начале XXI в. активизировалось применение компьютерных технологий в процессе издания литературы для незрячих людей. Национальное издательство «Магариф» совместно с Республиканской специальной библиотекой для слепых выпустило учебники татарского языка, словари и сказки для незрячих читателей.

В Москве. После Февральской революции 1917 г. в Москве открылись частные татарские типографии. Одна из них называлась кооперативная типография «Шарык» (Восток), позднее «Кызыл Шарык» (Красный Восток). С 30 января 1919 г. эта типография находилась в ведомстве Центрального бюро Мусульманских организаций РКП(б). В 1917–1918 гг. издательством «Шарык» было выпущено всего немногим более десятка татарских книг.

В 1918–1919 гг. под руководством Центрального мусульманского комиссариата сначала в Петрограде, а затем в Москве были изданы книги-брошюры революционного и коммунистического содержания на татарском языке. В эти же годы Центральным бюро коммунистических организаций народов Востока Центрального Комитета РКП(б) также выпускались татарские книги. Из-за неудовлетворённости полиграфическими работами в Москве в процессе издания книг арабскими буквами Центральное бюро многие книги печатало в казанской типографии. В 1918–1921 гг. этой организацией было издано 87 наименований татарских книг общим тиражом 1,5 миллиона экземпляров. По своему содержанию эти книги были коммунистической и марксистской направленности, о советской власти и Коммунистической партии.

Созданное с большим трудом в Москве Центральное Восточное издательство в 1922–1924 гг. издало 20 наименований книг тиражом 200 500 экземпляров.

В 1922 г. в Москве Центральным Татаро-башкирским бюро был создан кооператив под названием «Нашрият» («Издательство»). Он основал свою собственную типографию. Организацией «Нашрият» в 1923–1929 гг. было издано 225 наименований татарских книг тиражом около 1,5 миллиона экземпляров. Содержание их было разнообразным: коммунистическая литература, литература по ленинизму, сельскому хозяйству, научно-популярная, военная, техническая, татарская классическая литература, переводные произведения.

Деятельность организации «Нашрият» официально прекратилась в 1928 г., но, тем не менее, некоторые её издания увидели свет и в начале 1929 г.

В 1924 г. в Москве было создано Центральное издательство народов СССР, которое наряду с литературой на многих языках издавало также и татарские книги. До 1927 г. Центральным издательством было выпущено 203 татарские книги общим тиражом 1 миллион 213 200 экземпляров. Что касается содержания, то здесь издавались книги, затрагивающие все отрасли.

В Башкортостане. Известно, что в различных городах Башкирии, как Уфа, Стерлитамак, Белебей, в 1917–1932 гг. было напечатано 435 наименований татарских книг общим тиражом более 1 миллиона экземпляров. В последние годы уфимское издательство «Китап» («Книга») имени Зайнап Биишевой начало выпуск учебников для татарских школ.

В последнее время татарские книги, пусть даже в ограниченном количестве, но издаются в республиках и областях, в которых компактно проживают татары (особенно в регионах Волги-Урала и Сибири), а также в крупных городах

(Москва, Санкт-Петербург). Это явление, несомненно, вносит свой ценный вклад в распространение слова национальной книги.

Татарская книга в переводах

В XX в. издание татарской книги было широко распространено и в переводах на другие языки. Разумеется, в первую очередь труды татарских авторов систематически переводились на русский язык и издавались не только в Казани, но очень часто и в Москве. В советское время особенно часто переводились на языки народов СССР, а также и зарубежные языки, и издавались произведения Г. Тукая, М. Джалиля, А. Кутуя, А. Файзи, З. Нури, Дж. Тарджеманова, Г. Баширова. В последние годы в Турции были изданы на турецком языке книги Р. Мухаммадиева, А. Гилязова, Р. Батуллы, а в Болгарии на болгарском – М. Хабибуллина. Таким образом, татарская книга становится известной для других народов мира и служит укреплению международных и межнациональных связей.

Библиотеки

Татарский народ – это нация, которая ещё много веков тому назад владела письменностью, книжной культурой, а также имела богатую историю образования. Ещё во времена могущественных государств наших предков, таких как Великая Булгария, Золотая Орда, Казанское, Астраханское, Сибирское и Крымское ханства, были богатые библиотеки, состоящие из многочисленных рукописных книг религиозного, научного, художественного содержания.

Первые в истории нашего народа библиотеки образовались на территории Волжской Булгарии. В Казанском ханстве были частные, дворцовые, школьные библиотеки, библиотеки при медресе и собрания книг при мечетях. После распада Казанского ханства эти библиотеки практически полностью исчезли. Их дальнейшее восстановление было связано с открытием медресе в XVIII в. Мусульманские священники, татарские купцы накапливали собрания книг – личные библиотеки. Ш. Марджани и Р. Фахретдин упоминают о том, что в XVIII–XIX вв. грамотные, стремящиеся к усовершенствованию образования татары обучались в Бухаре, Самарканде, Кабуле, Индии, Дагестане, Стамбуле, Каире и, возвращаясь на родину, привозили с собой ценные рукописные книги. А из владельцев самых крупных и известных библиотек можно назвать, к примеру, Сагита и Ибрагима Хальфиных и Мухаммедгали Махмудова. В XIX в. были созданы библиотеки при медресе – «Марджания» (1870) и «Мухаммадия» (1882). Они в какой-то степени исполняли роль общественных библиотек. Открытые в официальном порядке татарские общественные библиотеки появились в начале XX в.: основанная в качестве мусульманско-татарского филиала функционирующей с 1865 г. в Казани первой публичной библиотеки (сейчас Национальная библиотека Республики Татарстан) «Кутупханаи Исламия» (1906), библиотека для рабочих-татар Алафузовской фабрики (1906), библиотека Восточного клуба (1908), бесплатная общественная библиотека Галимджана Баруди (1913), русско-татарская библиотека и читальня Гильмутдина Шарафа (1916) и др. Имели в своих фондах богатые собрания восточных, в том числе тюрко-татарских рукописей и книг Карл Фукс, Христиан Френ, Фёдор Эрдман, Александр Казембек, Николай Катанов, Шигабутдин Марджани, Каюм Насыри, Ишмухаммет Динмухамметов, Мухамметназип Тюнтяри, Фатих Амирхан, Саит Вахиди, Юнусовы, Апанаевы, Аитовы, Камаловы, Максуди, Акчурины. Известно также о формировании мусульманских читален в 1910-х гг. в войсках Казанского военного гарнизона.

В период до Октября 1917 г. в Казани, Оренбурге, Москве, Астрахани, Самаре, Уфе, Уральске, Сарапуле, Малмыже, Челябинске, Петропавловске, Троицке, Орске, Елабуге и других городах, где проживало много татар, функционировали татарские библиотеки. Также начинается создание общественных библиотек и в больших деревнях.

Татарские библиотеки выполняли большую работу по распространению образцов Западной и Восточной литературы, светских и научных знаний не только среди татар, но и среди некоторых других тюркских народов.

После Октябрьской революции 1917 г. большинство татарских общественных библиотек было закрыто, часть фондов была уничтожена, а другая часть – распространена среди вновь образованных советских библиотек. Для обслуживания населения Казанской губернии формируется и постепенно расширяется новая сеть массовых библиотек. В первые годы Советской власти было создано 218 библиотек и читальных залов, 138 из них предназначалось для татар. В 1919 г. в Казани была открыта детская библиотека, в 1920 г. – библиотека Народного Комиссариата здравоохранения Татарстана, в начале 1930-х гг. – библиотека профсоюзов, а в 1935 г. – специальная библиотека для слепых. Перед началом Великой Отечественной войны в республике работала 2251 массовая библиотека. В годы войны их численность уменьшилась. В 1950–1960-х гг. была создана сеть партийных библиотек, а сеть массовых библиотек была упорядочена. В 1960 г. в ведении Министерства культуры Татарстана числится 2379 библиотек. В 1975–1980-х гг. массовые библиотеки объединяются в централизованные библиотечные системы. В 1977 г. была открыта Республиканская юноше-

ская библиотека. В 1980 г. в Татарстане функционирует 1745 массовых библиотек, в 2009 г. в подчинении Министерства культуры находится 1580, в 2012 г. – 1549, в том числе 1545 муниципальных библиотек, Национальная библиотека Республики Татарстан, Республиканская детская библиотека, Республиканская юношеская библиотека, Республиканская специальная библиотека для слепых. Их фонд насчитывает в общей сложности около 24 миллионов единиц хранения. В настоящее время в республиках и областях России, странах ближнего и дальнего зарубежья наряду с немногочисленными отдельными татарскими библиотеками есть также и библиотеки, обслуживающие татароязычных читателей, с фондом, частично состоящим из татарских книг.

Самыми крупными библиотеками Татарстана, имеющими и самый большой фонд татарских книг, являются Национальная библиотека Республики Татарстан и Научная библиотека имени Н. И. Лобачевского Казанского университета. Национальная библиотека Республики Татарстан – государственная организация, которая хранит у себя национальные и республиканские, российские и зарубежные издания, занимается многоотраслевой информационно-библиотечной и научно-исследовательской деятельностью, является культурным, библиографическим и методическим центром. Это единственная крупная библиотека, являющаяся центром пропаганды татарской культуры, целенаправленно занимающаяся накоплением, хранением и распространением татарских книг, установившая связи с библиотеками России и зарубежных стран, обслуживающими читателей-татар. В её фондах собрано 3 миллиона 300 тысяч экземпляров различных изданий, в том числе 115 тысяч книг на татарском языке.

В настоящее время наиболее крупными библиотеками в мире, в которых хранятся татарские книги, являются: Российская национальная библиотека (Санкт-Петербург), Российская государственная библиотека (Москва), Национальная библиотека Республики Башкортостан имени Ахметзаки Валиди (Уфа), Библиотека Хельсинского Университета (Финляндия), Библиотека парламента Турции (Анкара), Библиотека Стамбульского университета (Турция), Нью-Йоркская публичная библиотека (США).

Как и во всём Советском Союзе, в 1974 г. в Татарстане создаётся общественная организация – Общество книголюбов. Деятельность этого общества, занимавшегося пропагандой книг, распространением научных, политических и технических знаний, содействием в развитии издательского дела, проведением совместно с творческими объединениями и различными обществами, организациями книжных выставок, конкурсов-соревнований, литературных юбилейных вечеров, читательских конференций, была прекращена в 2000 г.

Книжная палата

По решению Совета Народных Комиссаров Республики Татарстан от 21 декабря 1926 г. в ТАССР была организована Книжная палата, первая среди автономных республик Поволжья. Вначале Книжная палата входила в состав научной библиотеки при Академическом центре под руководством Галимджана Ибрагимова. Ей передавались обязательные бесплатные экземпляры каждого вида продукции, производимой у себя всеми типографиями республики. Кроме этого, фонд Книжной палаты пополнялся посредством обмена изданиями, вышедшими на татарском языке за пределами Татарстана или полученными через Центральную Книжную палату РСФСР. Также в обязанности палаты входило комплектование литературы на других тюркских и восточных языках СССР. К 1928 г. здесь были собраны произведения на 37 языках (татарском, крымскотатарском, башкирском, ногайском, уйгурском, турецком, азербайджанском, узбекском, туркменском, карачаево-балкарском, каракалпакском, кумыкском, казахском, киргизском, якутском, марийском, мордовском, адыгейском, аварском, армянском, арабском, персидском, таджикском, чеченском, лезгинском, русском, английском, немецком, французском, еврейском и др.).

В результате присоединения палаты к Центральной восточной библиотеке-музею имени Мулланура Вахитова в 1929 г., её фонд пополнился изданиями, вышедшими в более ранние годы.

Начиная с первых дней своего основания, Книжная палата Республики Татарстан приступила к составлению библиографии издаваемых в республике книг. Один за другим стали выходить библиографические издания, а начиная с 1930 г. ежеквартально начала выходить «Летопись печати». В этом указателе зарегистрированы все книги, газеты и журналы, изданные в Татарстане. Однако во время объединения в 1932 г. различных организаций, после присоединения Книжной палаты к библиотеке Казанского государственного университета издание летописи прекратилось. Все книги, находящиеся в фонде палаты, были переданы в общий фонд научной библиотеки.

С 1938 г. Книжная палата вновь заработала как самостоятельная организация.

Даже в неимоверно тяжёлых условиях в годы Великой Отечественной войны Книжная палата не прекратила свою работу. После разгрома фашистских захватчиков деятельность палаты вернулась в прежнее русло, и выпуск биб-

лиографических указателей возобновился. Были подготовлены и изданы такие библиографические указатели, как отдельные летописи периодических изданий, нотных изданий, рецензий, а с 1961 г. совместно с Республиканской библиотекой Татарской АССР (ныне Национальная библиотека) – «Республика Татарстан в печати других республик». Именно с 1961 г. указатель начинает выходить под названием «Летопись печати», объединив все отдельно издаваемые указатели. Это справочное издание продолжает свой выпуск до сих пор и издаётся регулярно.

Деятельность Книжной палаты совершенствуется из года в год, издаются новые виды библиографических справочников. В период с 1979 по 2010 г. увидели свет шесть томов указателя «Книги Татарстана» – самого полного библиографического указателя книг на татарском языке, изданных в Татарстане.

В январе 2007 г. название и статус Книжной палаты были изменены, и она в качестве Государственного Архива печати была передана в ведение Главного Архивного управления Татарстана. Ежегодно сюда поступает около 25 тысяч единиц печатных экземпляров. В настоящее время в фонде Книжной палаты Татарстана хранится более 1 миллиона 800 тысяч единиц печатной продукции.

Татарское книгоиздательство за рубежом

Издревле, где бы татары ни находились, они не мыслили себя без книги и неустанно стремились к знаниям. И когда по воле судьбы они оказывались вдалеке от родины, то старались сблизиться с книгой. Ведь именно книга становилась для них на чужбине и самым близким другом, и советчиком, и утешением, и отрадой для души.

Остановимся на некоторых примерах, связанных со следами татарской книги за рубежом.

В 1895 г. в Турции, в городе Стамбуле, известный татарский путешественник, религиозный, общественный и политический деятель, острый публицист, издатель и журналист Габдерашит Ибрагимов издал и распространил небольшую книжку под названием «Чубан йылдызы» («Утренняя звезда»). В этой книге была описана краткая история мусульман, проживающих в России и их положение на тот период. Автор писал о распространении исламской религии в бывших татарских ханствах, а также критиковал политику царского правительства по насильственной христианизации и русификации населения. Ознакомив с деятельностью и внутренней структурой Духовного управления, изобличил и то, что оно является послушным оружием в руках империалистической власти, а не защищает интересы мусульман. Эта книга, по содержанию решительно направленная против царского правительства, призывающая не только татар, но и всех мусульман в том числе, к национально-религиозной свободе, была запрещена к ввозу в Россию. Тем не менее произведение Г. Ибрагимова различными тайными путями дошло до соотечественников. Основная причина издания этой книги в Турции – невозможность издать в России в условиях жестокой цензуры книгу болеющего душой за свою нацию и единоверцев просветителя. Воспользовавшись временным отсутствием цензуры в России, автор переиздаёт свою книгу в 1907 г. в Петербурге.

Книга Габдерашита Ибрагимова «Утренняя звезда» была признана историками одной из трёх книг, способствовавших пробуждению свободомыслия у татар. Другие две: труд Ш. Марджани «Мустафадел-ахбар...» и произведение Г. Исхаки «Исчезновение через двести лет».

Татарские солдаты, участвовавшие в войнах, которые вела Россия с разными странами, всегда носили с собой книгу. Даже в противоестественных условиях войны, когда просто физически не было никакой возможности спокойно посидеть где-нибудь в окопе с книгой в руках, самой дорогой вещью считалась книга. Да и это ещё не всё. Татарские военнопленные, если выпадала такая возможность, старались не расставаться с книгой. Например, в книге побывавшего в плену участника русско-японской войны 1904–1905 гг. Габдулхалика Ахмирова «Японская война, или Татарский солдат» (1909) есть об этом интересная информация. Он, в частности, пишет о том, что содержавшиеся в японском городе Аскафур 650 военнопленных-мусульман стремились к углублению своих знаний. С собой у них оказались следующие книги – Коран, немного книг по шариату, произведение Ахметхади Максуди «Исламские молитвы», несколько книг, обучающих основам религии, и единицы художественных книг. Пленные, сложив имеющиеся у них средства, купили циклостиль и размножили книги вначале до 100-150 экземпляров, а затем, по мере необходимости, ещё до нужного количества. Японцы такое усердие татар очень одобряли и хвалили их за это.

Даже во время Первой мировой войны различные татарские издательства и общества, частные лица собирали и отправляли солдатам на фронт книги, газеты и журналы на татарском языке. Татарские солдаты-мусульмане, попавшие в плен в Германию, тоже старались использовать там эти книги. В целях ведения своей политической пропаганды, у немцев был опыт издания газет и журналов на татарском языке в тех лагерях, где содержались военнопленные-мусульмане.

После 1917 г. татарские эмигранты некоторых стран Европы (Германии, Польши, Финляндии), а также Китая, Японии и Турции, наряду

с изданием на татарском языке газет и журналов, также стали уделять внимание и изданию книг. Увидели свет различные учебники по обучению грамоте, основам религии, произведения таких известных писателей, как Г. Тукай, Г. Исхаки, произведения татарских авторов-эмигрантов и другие виды изданий. Например, живущие в столице Японии Токио эмигранты-мусульмане закупили в 1928 г. в Турции арабские шрифты, и, организовав издательство «Матбагаи Исламия», с января 1930 г. начали печатать религиозные и национальные учебники на татарском и арабском языках, а также различные другие книги. К 1937 г., издав учебники вплоть до шестого класса, распространили их не только среди эмигрантов-соотечественников Дальнего Востока, но и по всему миру. Кроме этого были изданы Коран, Хафтияк, сборник произведений Г. Тукая, религиозные и национальные стихи и рассказы.

Если в середине XX в. зарубежные татарские книги в основном издавались на арабской графике, то уже в дальнейшем они, в большинстве своём, печатались латинскими буквами. Они, по возможности, печатались в типографиях, а написанные от руки или напечатанные на машинке экземпляры множились на специальных приспособлениях (гектограф и др.).

После Второй мировой войны в Соединённых Штатах Америки также начали выходить книги на татарском языке. Например, попавший во время войны в фашистский плен поэт Ахмет Гарай, прожив какое-то время в Италии, Египте, Судане, Турции, обосновался в США. Он собрал и издал свои стихи, написанные во время проживания на различных континентах, несколькими книгами.

Имеется немало примеров того, как произведения татарских авторов издаются за рубежом. Например, изданная в 1908 г. в Казани книга историка Мурада Рамзи «Тальфикуль-ахбар…», была напечатана в 2002 г. в Бейруте (Ливан). Также известно о том, что изданный в Казани в 1911 г. двухтомный труд Мухамметсадыка Иманкули «Тасхилел-байан фи тафсирел-Коран» (Толкование Корана) был переиздан в 1996 г. в городе Доха (Катар), книга Шайхулислама Хамиди «Альиткан фи тарджематил-Коран» (Толкование Корана), вышедшая в 1911 г. в Казани, переиздавалась в 1984 г. в Стамбуле (Турция) и в 1987 г. в Дохе, а произведение Ризаэддина Фахретдина «Джавамигуль-калим шархи», увидевшее свет в 1995 г. в Казани, повторно было издано в городе Медина (Саудовская Аравия) в 1998 г. Таким образом, татарские книги, изданные много лет назад, и сейчас находятся в обращении.

* * *

Как видно из всего вышеописанного, исторический путь татарской книги и горестный, и доблестный. Стихотворение известного поэта Радифа Гаташа звучит одой Татарской Книге:

О, сколько книг дедов и прадедов моих
На полках памяти моей страны!
Расскажут рукописи и пергаменты о них –
Воззвание к нам далёкой старины.

Поведай, книга! С булгарских времён
Нам расскажи истории азы:
Пусть обретёт язык Якуба сын Йусуф,
Предстанет Зулейха во всей своей красе.

Поведай:
Как мира тленного слова и песнь любви
Струной нежнейшей отзывались в сердце…
И «Мухаббат-намэ» – великий гимн любви и красоты,
Доныне он алмазный камень в поэтическом кольце!

Поведай, книга! Сайфа Сараи
Прекрасный «Гулистан», как сохранился он?
В охваченной огнём столице, как, скажи,
Он выжил, чтоб до нас дойти из глубины веков?

Не сторож кладбища старинного в Казани,
Великий сын татарского народа,
Мухаммадьяр – ты словно песня из дастана,
Как смог воскреснуть сквозь веков ты расстояния?

Поведай, книга! Что кроется за вещими словами
Мавля Кулыя и Утыза Имяни?
Какую мудрость мы постигнем с вами,
Поняв язык творцов эпохи Акмуллы?

Поведай, книга, сколько горестей познав,
Пройдя немало стран и выжив всем назло,
Родимых наших предков голоса
Как до Тукая донести смогла?

Мы будем помнить мудрость тех времён,
Великий клич веков в сердцах мы сохраним!
О, книга, ты бессмертна, как народ!
Лишь не молчи,
Ты говори, ты говори…

Перевод стихотворения Ляйсан Переведенцевой

Коръән. XVIII гас. куч. ТР ММ
Коран. Сп. XVIII в. НМ РТ

بسم الله الرحمن الرحيم
قل اعوذ برب الفلق من
شر ما خلق ومن
شر غاسق اذا وقب
ومن شر النفثت في العقد
ومن شر حاسد اذا حسد
الفلق

/1

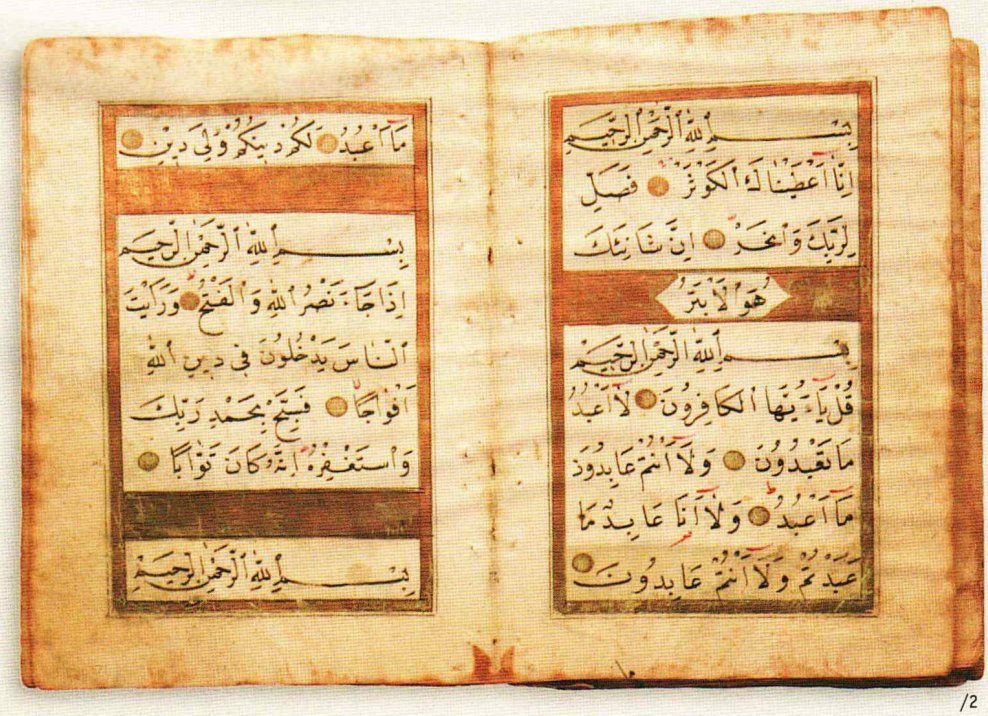

/2

Сезгә ике нәрсә калдырдым, әгәр дә шул ике нәрсәгә ябышсагыз, һич адашмассыз, ул нәрсәләр – Аллаһның Китабы вә Рәсүленең сөннәте.

Хәдис

/3

/4

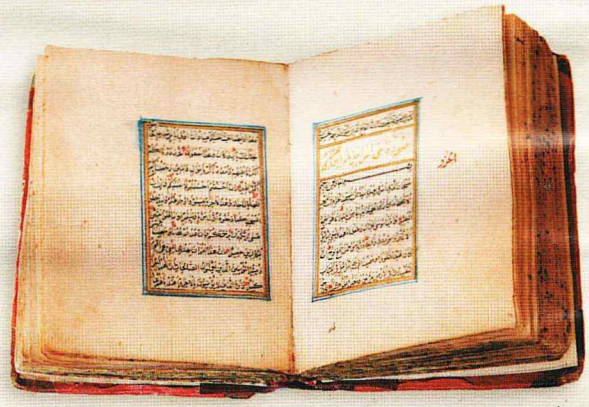

/5

/6

1/ **Коръән** («Фатиха» сүрәсе). XVIII гас. башы күч. ША
Коран. Сп. нач. XVIII в. ЛА

2,3/ **Коръән.** 1778 елгы күч. ТР МК
Коран. Сп. 1778 г. НБ РТ

4,5/ **Коръән.** XVII гас. ахыры – XVIII гас. башы күч. 7x8,5 см. ТР МК
Коран. Сп. конца XVII – нач. XVIII в. НБ РТ

6/ **Коръән.** 1699 елгы күч. ТР МК
Коран. Сп. 1699 г. НБ РТ

/1

1,2/ **Коръән.** XVIII гас. куч.
ТР ММ
Коран. Сп. XVIII в. НМ РТ

3/ **Коръән.** XVIII гас. куч.
ММУ МММ
Коран. Сп. XVIII в. МНК
НКЦ

4,5/ **Коръән.** XIX гас. куч.
ТР ДССМ
Коран. Сп. XIX в. ГМИИ РТ

Борынгыдан калган суз –
Китап-Коръәннән алган суз.
Татар халык мәкале

/2

/3

/4

/5

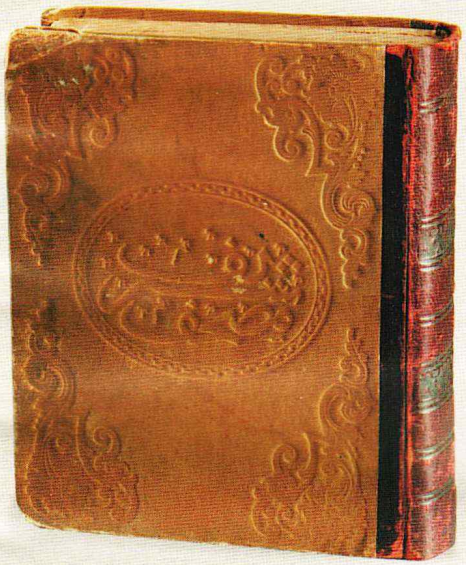

/1

/4

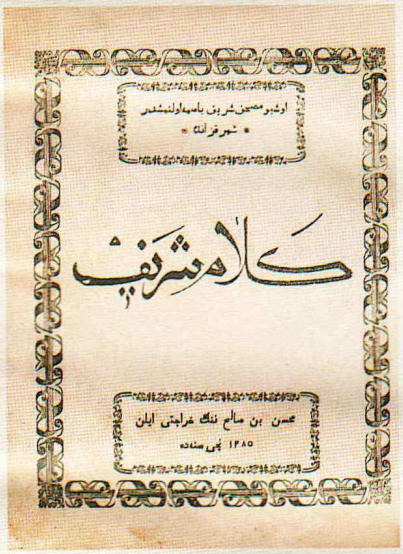

/2

/3

/5

1/ **Басма китап тышлыгы. Кәләме шәриф.** Казан, 1868
Переплёт печатной книги. Коран. 1868

2/ **Кәләме шәриф.** Казан: наш. Мөхсин бине Салих; Кукубин тбгх., 1868
Священный Коран. 1868

3/ **Мусхәф вә кәләме шәриф. Әүвәл кәррә.** Казан: наш. Мөхәммәдшәриф Бакиров; университет матб. (матбагы хизанә), 1900
Священный Коран. 1900

4/ **Әл-мусхәфеш-шәриф:** 13 нче җәзьә. Казан: наш. «Милләт» көтепханәсе; «Милләт» матб., 1914
Священный Коран. Ч. 13. 1914

5/ **Коръән стереотибы.** Камил Якуб ис. тип. 1920 нче еллар башы. ТР ТСД УДА
Стереотип Корана. Нач. 1920-х гг. ЦГА ИПД РТ

Хак катында могтәбәр Коръән икәндер...
Һибәтулла Салихов

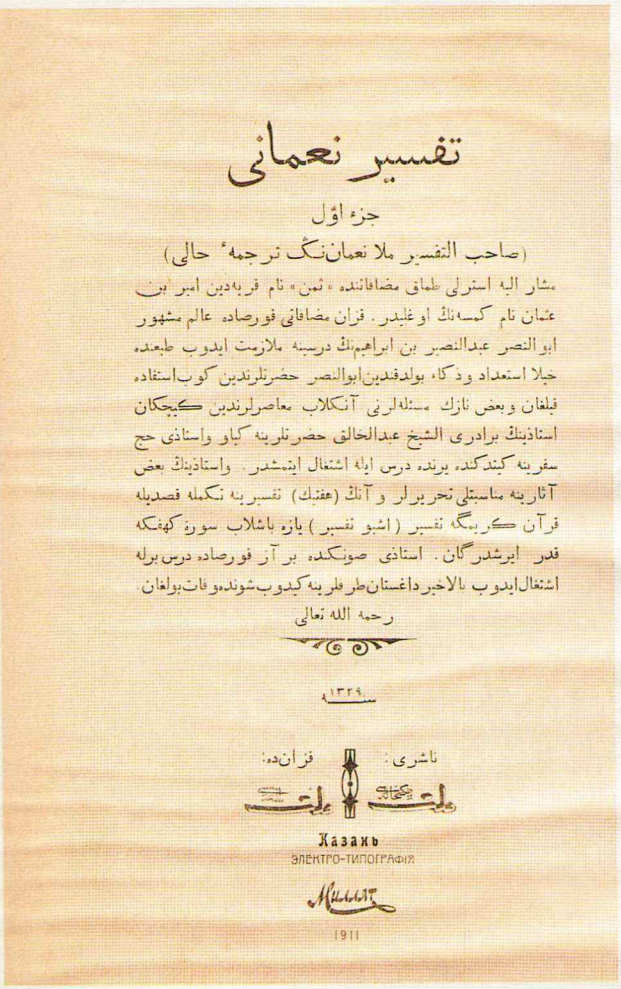
تفسیر نعمانی

جزء اوّل

(صاحب التفسیر ملا نعمان‌نگ ترجمهٔ حالی)

مشار الیه استرلی طماق مضافاننده «ثمن» نام قریه‌دین امیر بن عثمان نام کمسه‌نگ اوغلیدر. قران مضافاتی فورصاده عالم مشهور ابو النصر عبدالنصیر بن ابراهیم‌نگ درسینه ملازمت ایدوب طبعنده خیلا استعداد و ذکاء بولدقندین ابوالنصر حضرتلرندین کوب استفاده قیلغان و بعض نازك مسئله‌لرنی آنکلاب معاصرلرندین کیچکان استاذینگ برادری الشیخ عبدالخالق حضرتلرینه کیاو واستاذی حج سفرینه کیتدکنده یرنده درس ایله اشتغال اینمشدر. واستاذینگ بعض آثارینه مناسبتلی تحریرلر و آنگ (هفتیك) تفسیرینه نکمله قصدیله قرآن کریمگه تفسیر (اشبو تفسیر) یازه باشلاب سورهٔ کهفکه قدر ایرشدرگان. استاذی صونکده بر آز فورصاده درس برله اشتغال‌ایدوب بالاخیر داغستان طرفلرینه کیدوب شونده وفات بولغان.

رحمه الله تعالی

سنه ۱۳۲۹ه

ناشری: قزان‌ده:

Казань
ЭЛЕКТРО-ТИПОГРАФІЯ

1911

/1

1/ **Тәфсире Ногмани.** Җөзьэ әүвәл. Казан: Милләт, 1911
Толкование Корана (Нугмани). 1911

2/ **Әл-иткан фи тәрҗемәтил-Коръән** / тәфсирләүче Шәйхелислам Хәмиди. Казан: Кәримевләр матб., 1911
Толкование Корана. 1911

3/ **Кәләме шәриф тәфсире: тәфсире фәваид.** Казан: Вечеслав тбгх., 1889
Толкование Священного Корана. 1889

4/ **Басма китап тышлыгы.** Мусхәф вә кәләме шәриф. 1900
Переплёт печатной книги. Священный Коран. 1900

5/ **Кәләме шәриф.** Казан. 1803 елгы китаптан репринт «Казан басмасы». 2005
Священный Коран. Репринтное издание 1803 г. 2005

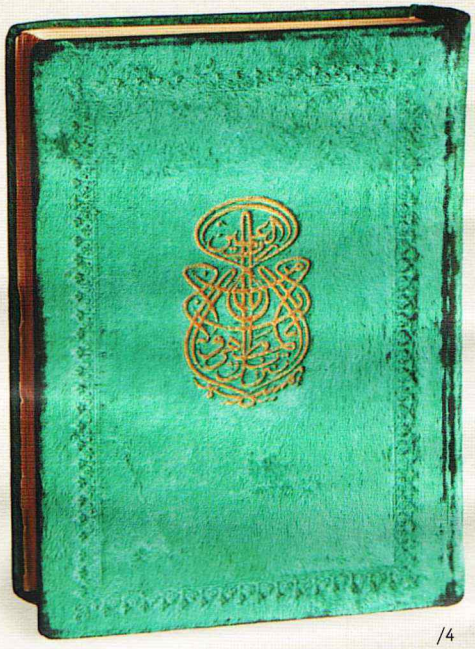

/4

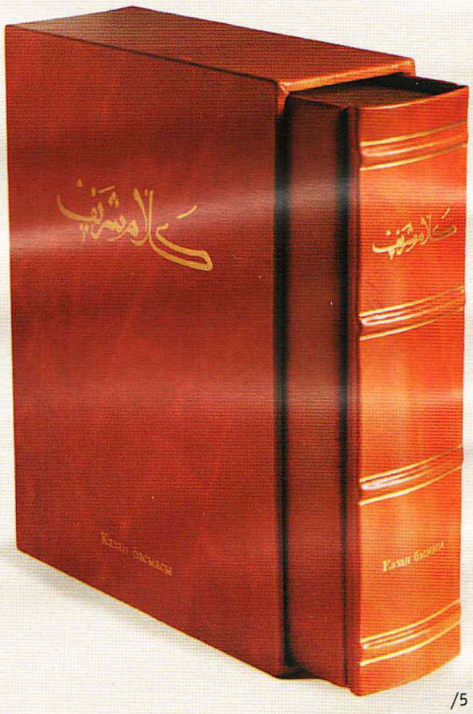

/5

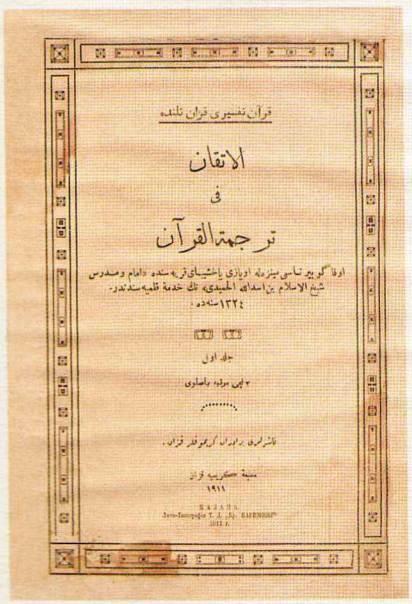
قرآن تفسیری قران تلنده

الاتقان

فی

ترجمة القرآن

اوفا گوبرنیاسی بیزمه اوزاق یاشیاسی قریه‌سنده داعم ومدرس شیخ الاسلام بن اسعاد الحلیمی‌نگ خدمة قلمیه‌سنده‌در.

۱۳۲۴ سنه‌ده:

جلد اول

۲ پس برده یاصاوی

.....

قازانده یاپیلدی کریموف قزان.

مطبعهٔ حکیمیه قزان
۱۹۱۱

KAZAN.
Электро-Типография Т. Д. Гр. КАРЕМОВЫХ
1911 г.

/2

کلام شریف

تفسیری

تفسیر قرآن

وسمیته بتفسیر الفرائد لجمعه غرر الفوائد
لا یضلع معانی کلام رب الحامد نحمده لین
نفرد بالقدم وکل شیء سواه مسروق
بالعدم وهو الرحمن علم القرآن وهو
مبارك الذی نزل الفرقان علی
عبده لیکون للعالمین
نذیرا وهو محمد صلی
الله علیه وسلم

/3

/1

/2

/3

1, 2/ **Әл-Коръән.** СПб: Бораганский матб., 1905. 2х3 см
Коран. 1905. 2х3 см

3/ **Коръән.** Казан. XX гас. башы. 2х3 см. ММУ МММ
Коран. Нач. XX в. МНК НКЦ

4/ **Көмештән ясалган кечкенә Коръән савыты.** XX гас. башы. ККМТ
Серебряная миниатюрная коранница. Нач. XX в. МЗКК

/4

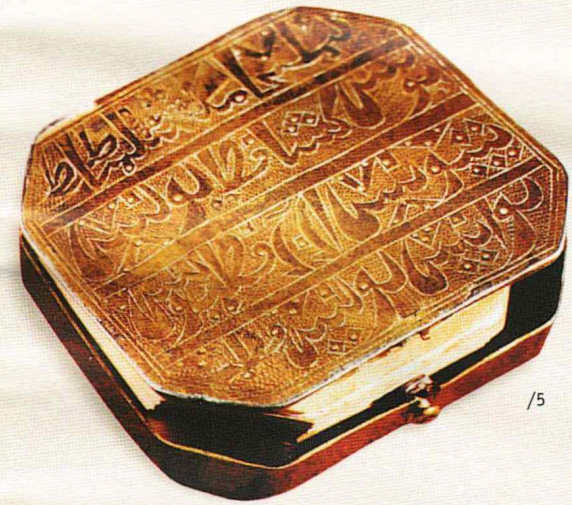

/5

5/ **Коръән тартмасы.** XIX гас. Көмеш, гравёрланган бизәкләр, йөгертелгән алтын
Коранница. XIX в. Серебро, гравировка, позолота

6/ ***Габденнасыйр Курсави.*** **Һәфтияк тәфсире.** 1825 елгы кўч. КФУ ФК
Габдуннасыр Курсави. **Толкование Хафтияка.** Сп. 1825 г. НБ КФУ

/7

7/ **Коръән тартмасы.** XIX гас. Көмеш, алтын йөгертелгән, чүкеп һәм гравёрлап ясалган бизәкләр
Коранница. XIX в. Серебро, позолота, чеканка, гравировка

/8

8/ **Кечкенә Коръән тартмасы.** XIX гас. Металл, пыяла
Миниатюрная коранница. XIX в. Металл, стекло

9/ **Коръән тартмасы.** XVIII гас. ахыры – XIX гас. Көмеш, чүкеп, гравёрлап, алтын йөгертеп, вак асылташлар куеп, инкрустацияләп ясалган бизәкләр
Коранница. Конец XVIII–XIX вв. Серебро, чеканка, гравировка, золочение, поделочные камни, инкрустация

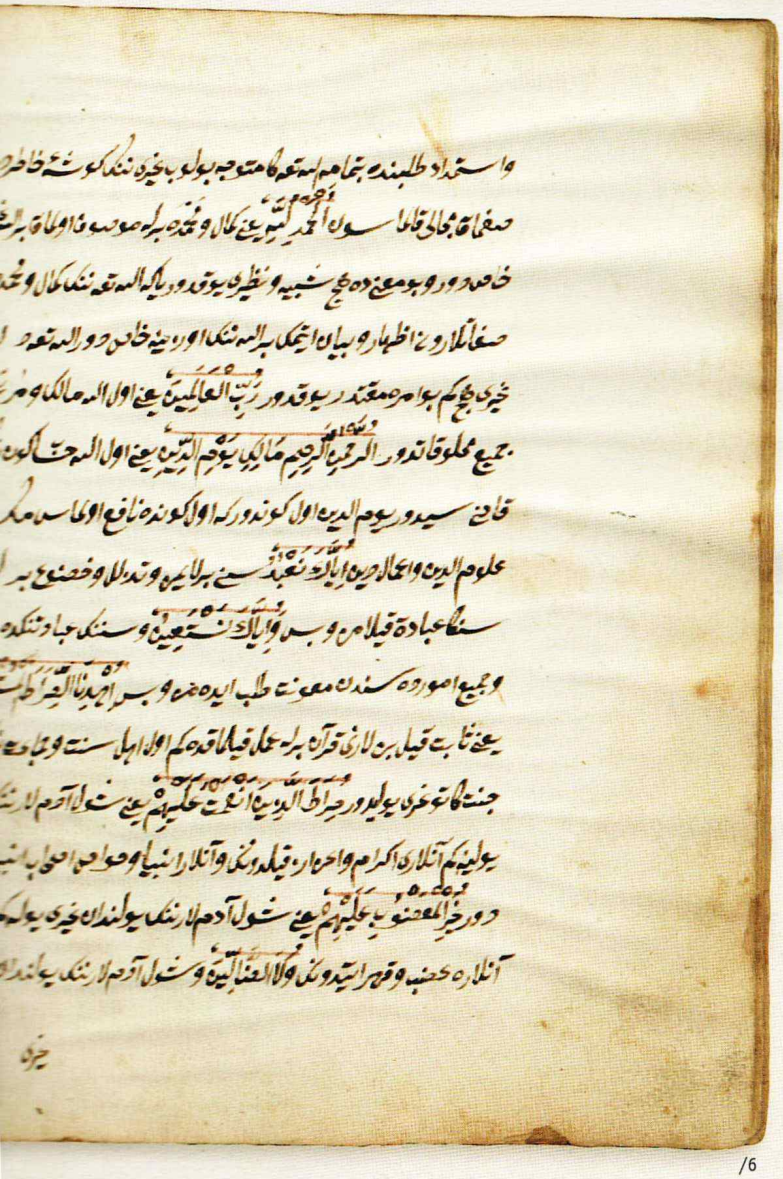

/6

Кечкенә генә сандыкка бөтен дөнья сыйган.
Табышмак: китап

/9

/10

/11

10/ **Догалар китабын саклау тартмасы.** XIX гас. Көмеш, сердолик, фирәзә, вак асылташлардан һәм бөртекләп ясалган бизәкләр
Футляр для книги молитв. XIX в. Серебро, сердолик, бирюза, поделочные камни, зернь

11/ **Коръән тартмасы.** XIX гас. Көмеш, чүкеп эшләнгән бизәкләр, алтын йөгертелгән
Коранница. XIX в. Серебро, чеканка, позолота

ایچوبدور حوضڭ بر قطره سندن — آنڭچون زنده در خضر ایله عیسی
چو مدّاحی اوله الله اعظم — قیاس ایت کیمدر اول سلطان اعلی
آیاغینه چو طپراق اولدی اصحاب — فلکلر باشنه تاج اولدی اسنی

فی نعت خلفاء الراشدین رضوان الله تعالی علیهم اجمعین

بو میدانه چو اوّل کلدی صدّیق — قمودن صدق ایچنده اولدی اغنی
نکیم اول بارکاه کبریادن — آلوب کلدی رسول اسرار مثنی
آنکا بیلدردی اول سلطان کونین — لَدُنّی علمنی اسماء حُسْنی
عمر ایردی بو ایوانه ایکنچی — ایشی عدل وسوزی حق فعلی تقوی
رسول الله اَیتدی کلمسم بن — سن اولوردڭ نبی عالمده اقوی
اوچنچی ایردی عثمان طوتدی لیوان — کلوب قرآنی جمع ایتدی مُوَفّی
اوتاندیلر حیاسندن ملکلر — منوّر یوزی ذو النورین اَوْفی
علی بندی خلافت تختنه پس — قمودن اعلم ایدی اعرف احمی
حسن کلدی حسین صَدْرَیْن بدرین — مطابق دوشدی اسمیله مسمی
تحیات وصلوة اولسون رسولنڭ — مُطَهَّر روحنه آلینه جَمّا

سبب تألیف کتاب محمّدیه

مکر کونلرده بر کون امر تقدیر — اوتورمشدم کلیبولیده سرّا
الومی چکمشیدم جمله خلقدن — دیلمده ذکر ایدی قلبمده ذکری
کلیبولینك اول عاشقلرندن — درلدیلر کلوب قاتمه طرّا
دیدیلر کیم نیچون قیلمزسن ای دوست — رسولڭ وصفنی عالمده بُشری
دیدم ای کوزلرم نوری جماعت — ایرڭ دولتلره عزا ونصرا
بولنل الله رسول الله قتنده — یوچه عزّتلری مَجدا وفخری
اشتدیکز نیچه دورلو خبرلر — خصوصا سیرلر اولدی مسرّی
دوزلمشدر نیچه مولد کتابی — یازلمشدر نیچه اوصاف کبری
بیلنمشدر دینلمش در اوقنمش — آڭلمشدر قمو صغری وکبری
دیدیلر نقل تفسیر اولسه بیزه — حدیث اولسه کیم اولدر علم اَحْری
دیدم کُر اوله تقدیر الهی — قویم بو یوزده برزلف مُطرّا
بنا کَهْ دوشم اولور برکیچه بن — کورورم که محمّد سرّ اسری
اوتورمش نور اولوب اصحاب ایچنده — تمامت نور اولور شهر وصحاری
نقابیله اوتورمشلر طوتوب صف — کوزکمکدن قمو یوزلر معرّا
اوڭنده چینی طاسلر طوپطولو صو — ایچلمکدن ولی صولر مبرّا
دیدم بر شخصه نیچون در بو حالت — بیان ایت نیچون ایدرلر تبرّا
دیدیکیم کیمه آچسونلر نقابی — جمالندن کیم اولورلر حَیاری
ویاخود کیمه ویرسونلر شرابی — بو مجلسده کیم اولورلر سُکاری

بو میدانه یعنی مسلمانلق یاخود صحبت میدانته *
اسرار مثنی اسرار قرآن دیمکدر *
لدنی علمندن مراد وعلمناه من لدنا علما مقالهسندن فهم اولنان علم اسرار وحقایقدر *
بو ایوانه بعض کهنه نسخه لرده بو میدانه کلمشدر *
لیوان مثل دیوان یعنی مجلس سلطان وخیمهٔ شاه *
جما یعنی جمیعا
درلدیلر یعنی جمع اولدیلر *
طرا جمیعا دیمکدر *
مسری تسریه دن تشهیر ومنتشر ایتمکدر سیر کتابلاری دوزیلوب منتشر اولدیغن بیان ایدر *
کوزکمکدن یعنی کورنمکدن بیتڭ معناسی بودر که اول نورڭ ضیاسی سببندن تمام یوزلر پرده پوش اولوب کورنمکدن معرا یعنی عاری ایدیلر *
حیاری فتحله حیرانك جمعیدر *

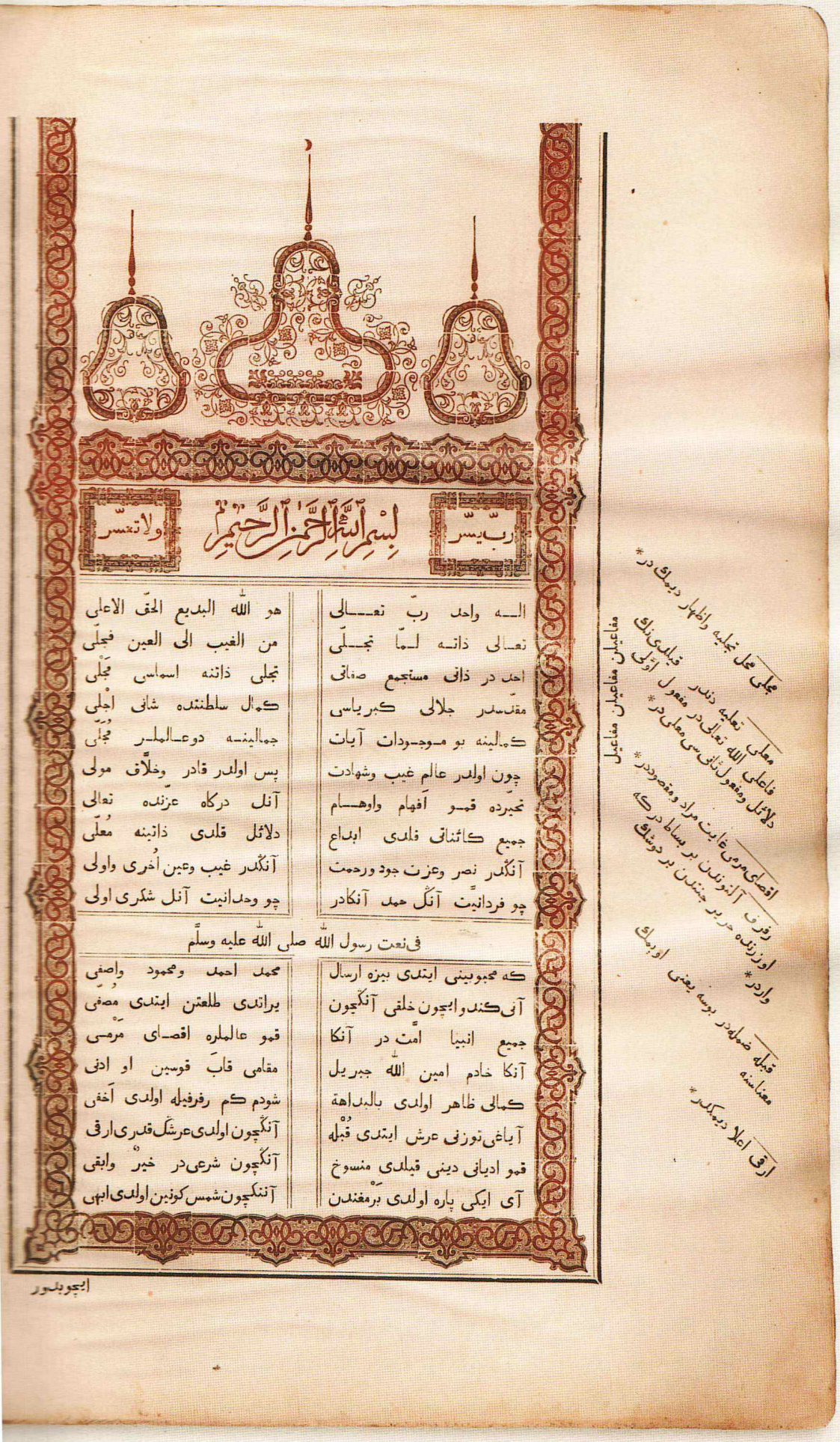

رب یسّر بسم الله الرحمن الرحیم ولا تعسّر

الـه واحد ربّ تعـالی — هو الله البدیع الحقّ الاعلی
تعـالی ذاتـه لـمّا تجـلّی — من الغیب الی العین فجلّی
احد در ذاتی مستجمع صفاتی — تجلی ذاتنه اسماسی مَجْلی
مقدّسدر جلالی کبریاسی — کمال سلطنتده شانی اجْلی
کمالینه بو موجودات آیات — جمالینـه دوعـالملـر مُجَلّی
چون اولدر عالم غیب وشهادت — پس اولدر قادر وخلّاق مولی
تحیّرده قمـو اَفهام واوهـام — آنل درکاه عزّنده تعالی
جمیع کائناتی قلدی ابداع — دلائل قلدی ذاتینه مُعلّی
آنکدر نصر وعزت جود ورحمت — آنکدر غیب وعین اُخری واولی
چو فردانیّت آنک حمد آنکادر — چو وحدانیت آنل شکری اولی

فی نعت رسول الله صلی الله علیه وسلّم

که محبوبینی ایتدی بیزه ارسال — محمد احمد ومحمود واصفی
آنی کندو ایچون خلقی آنکچون — یراتدی طلعتن ایتدی مُصفّی
جمیع انبیا امّت در آنکا — قمو عالملره اقصـای مَرْمـی
آنکا خادم امین الله جبریل — مقامی قابَ قوسین او ادنی
کمالی ظاهر اولدی بالبداهة — شودم کم رفرفیله اولدی اَخفی
آیاغی توزنی عرش ایتدی قُبْله — آنکچون اولدی عرشک قدری ارقی
قمو ادیانی دینی قیلدی منسوخ — آنکچون شرعی در خیرٌ وابقی
آی ایکی پاره اولدی بَرْمغندن — آننکچون شمس کونین اولدی ابهی

مجلی محل تجلیه واظهار دیمک در*
معلی تعلیه دندر قیلدی نک فاعلی الله تعالی در مفعول اوّلی دلائل ومفعول ثانی سی معلی در*
اقصای مرمی غایت مراد ومقصوددر*
رفرف آلتوندن بر بساط درکه اوزرنده حریر جنتدن بر دوشک واردر*
قبله ضمله در بوسه یعنی اوپمک معناسنه
ارقی اعلا دیمکدر*

مفاعیلن مفاعیلن مفاعیل

ایچوبدور

Мөхәммәд Чәләби.
Рисаләи Мөхәммәдия.
Казан: ун-т тбгх., 1880
Мухаммад Челеби.
Мухаммадия. 1880

/1

1/ ***Мөхәммәд Чәләби.*** **Мөхәммәдия.** (1449). XIX гас. беренче чиреге күч. ТР МК

Мухаммад Челеби. **Мухаммадия** (1449). Сп. первой четверти XIX в. НБ РТ

/2

2/ ***Мөхәммәд Чәләби.*** **Китабе мөстәтаб Мөхәммәдия.** Казан: Людвиг Шевиц матб., 1845

Мухаммад Челеби. **Мухаммадия.** 1845

3/ ***Мөхәммәд Чәләби.*** **Рисалаи Мөхәммәдия.** Казан: ун-т тбгх., 1859

Мухаммад Челеби. **Мухаммадия.** 1859

/3

Бер үк басма китапның бер үк вакытта ике, өч, дүрт халыкның да милли китабы булып саналуы ихтимал.

Әбрар Кәримуллин

/1

1/ ***Мөхәммәд Чәләби.*** **Мөхәммәдия.** XIX гас. башы күч. КФУ ФК. Шәмдәл, кара савытлары, каурый каләм. ККМТ
Мухаммад Челеби. **Мухаммадия.** Сп. нач. XIX в. НБ КФУ. Подсвечник, чернильницы, перо. МЗКК

2-4/ ***Мөхәммәд Чәләби.*** **Мөхәммәдия.** Казан: Еремеев һәм Шашабрин матб., 1914
Мухаммад Челеби. **Мухаммадия.** 1914

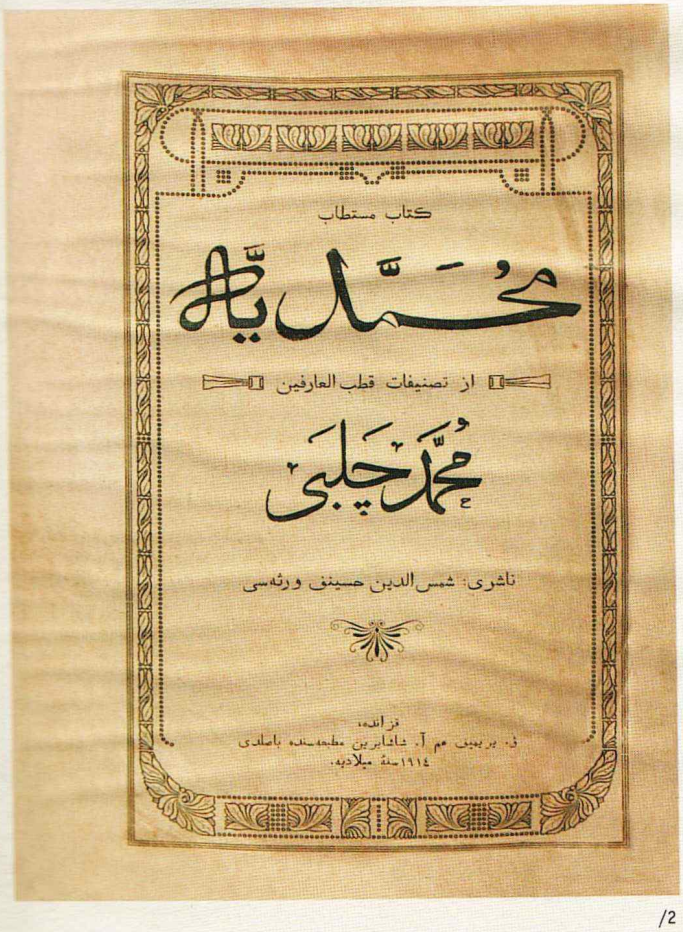

/2

/3

/4

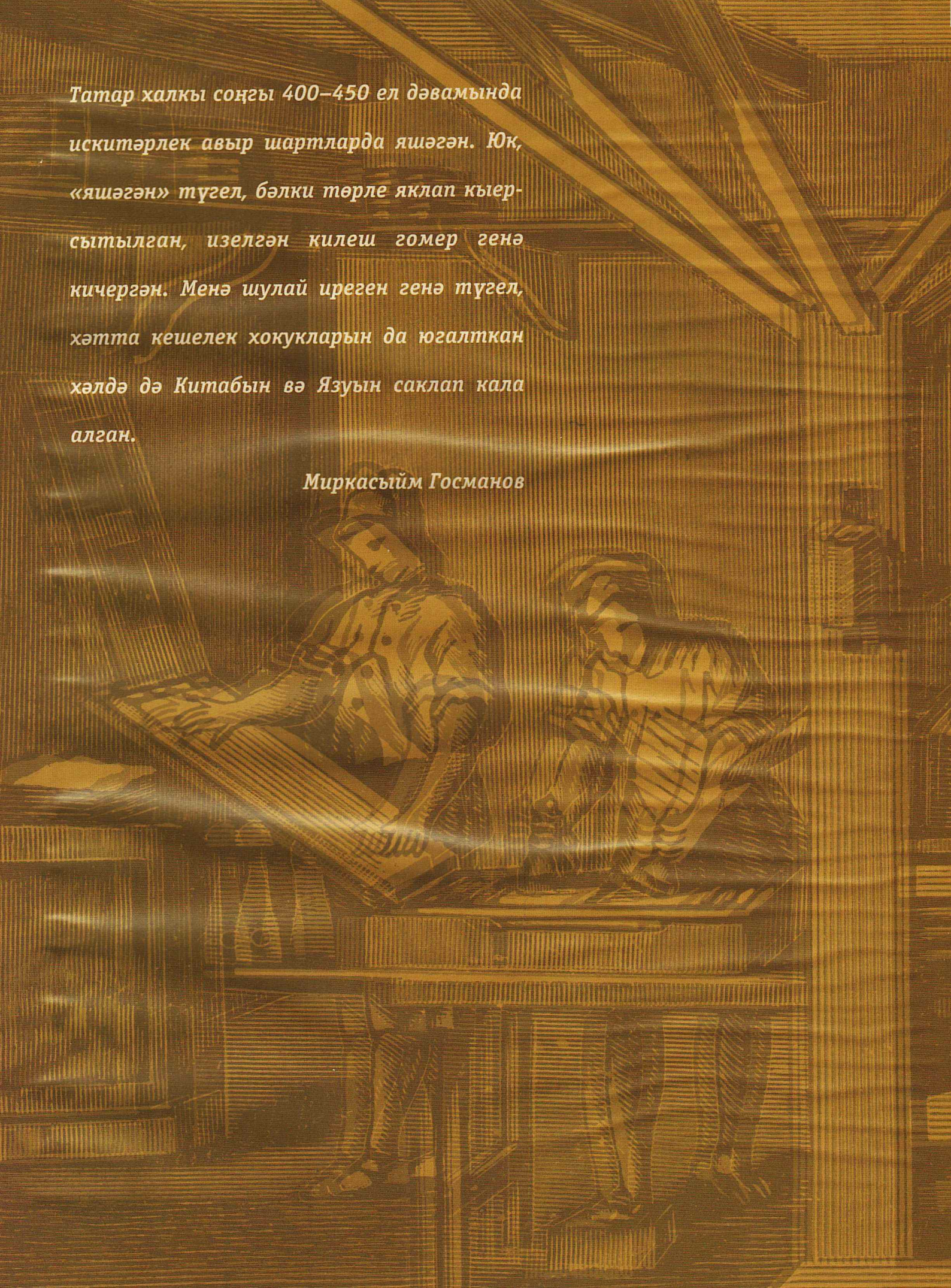

Татар халкы соңгы 400–450 ел дәвамында искитәрлек авыр шартларда яшәгән. Юк, «яшәгән» түгел, бәлки төрле яклап кыер-сытылган, изелгән килеш гомер генә кичергән. Менә шулай иреген генә түгел, хәтта кешелек хокукларын да югалткан хәлдә дә Китабын вә Язуын саклап кала алган.

Миркасыйм Госманов

УРТА ГАСЫРЛАР
СРЕДНИЕ ВЕКА

1/ ***Кол Гали.***
Кыйссаи Йосыф
(1233). XVIII гас. куч.
ТР МК
Кул Гали.
Сказание о Йусуфе
(1233). Сп. XVIII в.
НБ РТ

2/ ***Кол Гали.***
Кыйссаи Йосыф.
XIX гас. беренче яртысы
куч. ЯММУ
Кул Гали.
Сказание о Йусуфе.
Сп. первой половины
XIX в. ЦПМН

3/ ***Кол Гали.***
Кыйссаи Йосыф.
XIX гас. башы куч.
ТР МК
Кул Гали.
Сказание о Йусуфе.
Сп. нач. XIX в. НБ РТ

4/ ***Кол Гали.***
Кыйссаи Йосыф.
XIX гас. башы куч.
ЯММУ
Кул Гали.
Сказание о Йусуфе.
Сп. нач. XIX в. ЦПМН

/1

/2

/3

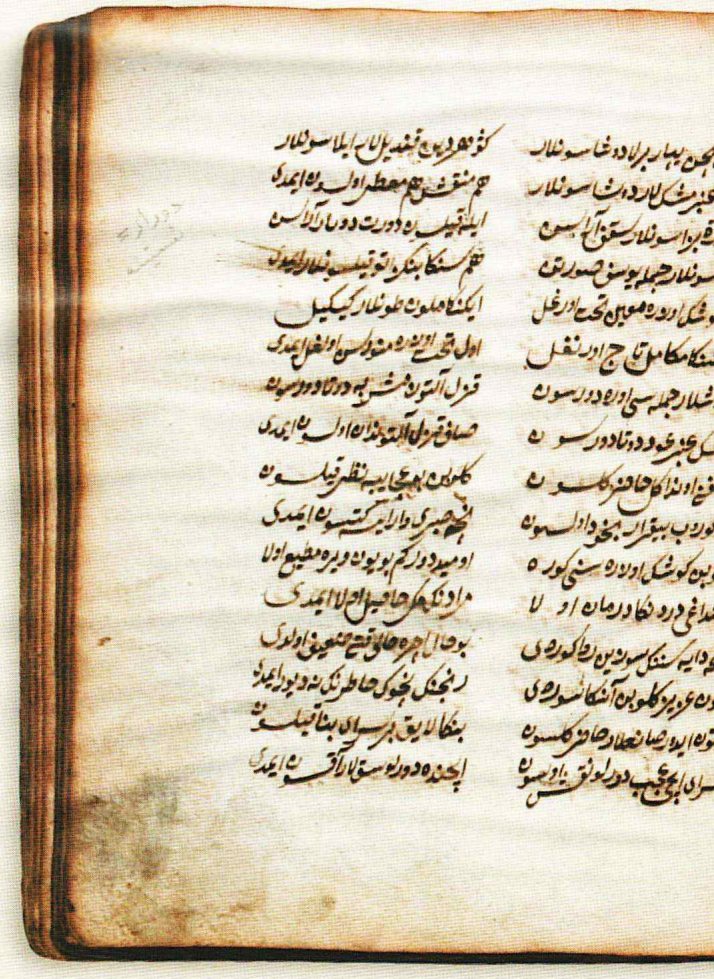

Бу нәзымның кадрене ахмак белмәс,
Гакыйль кеше тыңлар, аңлар, белер имди.
Кол Гали. Кыйссаи Йосыф

5/ ***Кол Гали.***
Кыйссаи Йосыф.
XIX гас. башы күч.
ЯММУ
Кул Гали.
Сказание о Йусуфе.
Сп. нач. XIX в. ЦПМН

6/ ***Кол Гали.***
Кыйссаи Йосыф.
XIX гас. башы күч.
ТР ММ
Кул Гали.
Сказание о Йусуфе.
Сп. нач. XIX в. НМ РТ

7/ ***Кол Гали.***
Кыйссаи Йосыф.
XIX гас. башы күч.
ЯММУ
Кул Гали.
Сказание о Йусуфе.
Сп. нач. XIX в. ЦПМН

/5

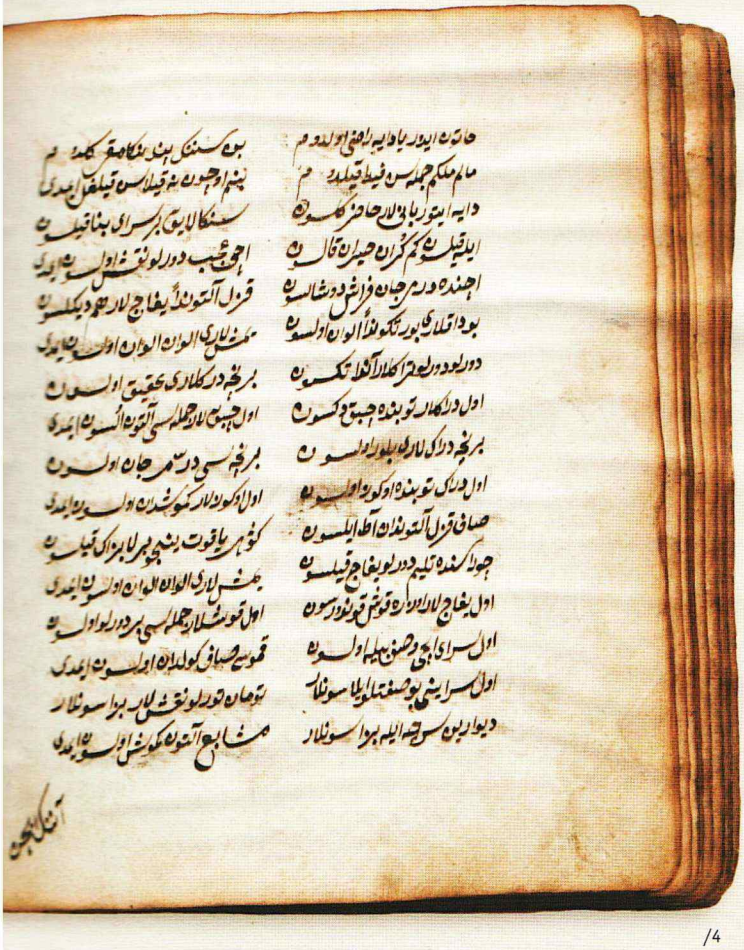

/4

/6

/7

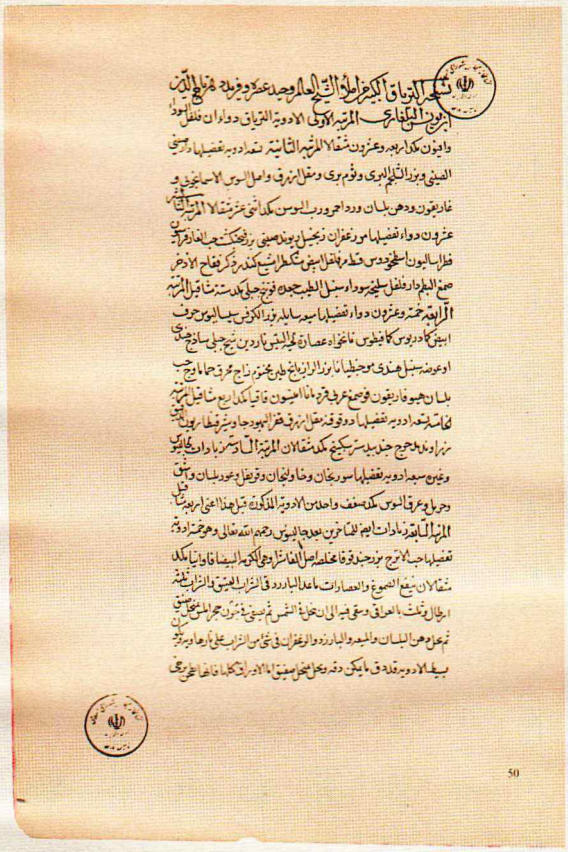

/1

1/ ***Таҗеддин әл-Болгари.* Әт-тирйак әл-кәбир.** (1220). Иран Ислам Республикасының Мәҗлес китапханәсе

***Таджаддин Ал-Булгари.* Большой тирйак** (Большое противоядие, 1220). Библиотека Парламента Иранской Исламской Республики

2/ ***Ибраһим.* Кыйссаи егет вә падишаһ кызы** (1382). XVIII гас. ахыры – XIX гас. башы күч. РФА ККИ

***Ибрахим.* Сказание о юноше и царевне** (1382). Список конца XVIII – начала XIX в. ИВР РАН

3/ ***Мәхмүд бине Гали.* Нәһҗел-фәрадис** (1358). XIX гас. башы күч. ТР МК

***Махмуд бин Гали.* Путь в рай** (1358) Сп. нач. XIX в. НБ РТ

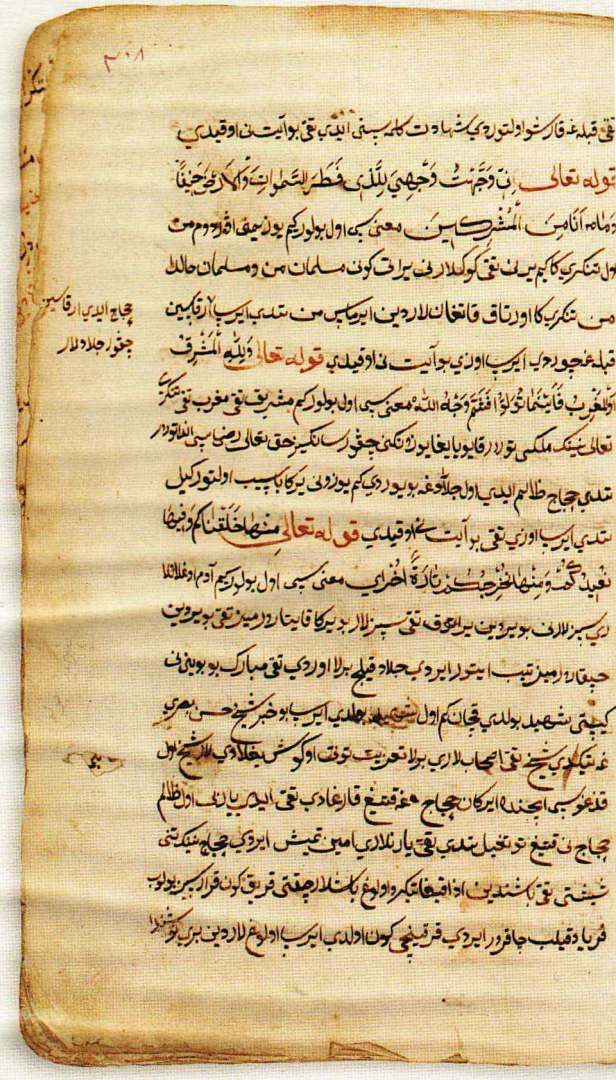

/2

/3

Татар Китабы... Күптөрле яулап алу сугышлары аркасында да ул кайтарып булмаслык зур югалтулар кичергән. Төп-төзек Болгар шәһәрләре монгол яулары тарафыннан вәйран ителгән чакларда, тарихыбыз төпкелләрен яктыртып күрсәтердәй ничаклы кулъязма китап көлгә әйләнгән! (Биредә китапханәләр булуын тарихи елъязмалар раслый.) Казан дәүләтенең егылуы. Кремль дивары астына куелган дары мичкәләре Җамигъ мәчет янындагы мәдрәсәне дә җимерә. Китап үз көленнән яңарып терелүче әкияти феникс тылсымына ия түгел – Үзәк китапханәдәге күпме мирасыбыз бакый вакыт хәтереннән мәңгелеккә җуелган.

Зиннур Мансуров

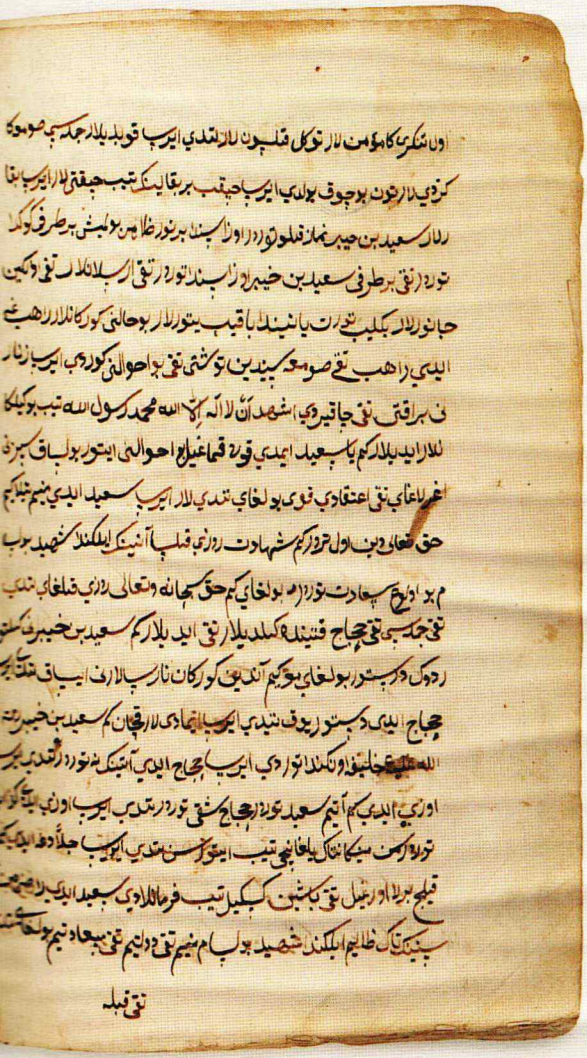

/4

/5

4/ ***Мәхмүд бине Гали.*** **Нәһҗел-фәрадис** (1358). XVIII гас. күч. КФУ ФК

Махмуд бин Гали. **Путь в рай** (1358). Сп. XVIII в. НБ КФУ

5/ ***Хисам Кятиб.*** **Җөмҗөмә солтан** (1375). XIX гас. уртасы күч. ТР МК

Хисам Кятиб. **Джумджума султан** (1375). Сп. сер. XIX в. НБ КФУ

6/ ***Мәхмүд бине Гали.*** **Нәһҗел-фәрадис** (1358). XIX гас. беренче яртысы күч. ЯММҮ

Махмуд бин Гали. **Путь в рай** (1358). Сп. первой половины XIX в. ЦПМН

/6

/1

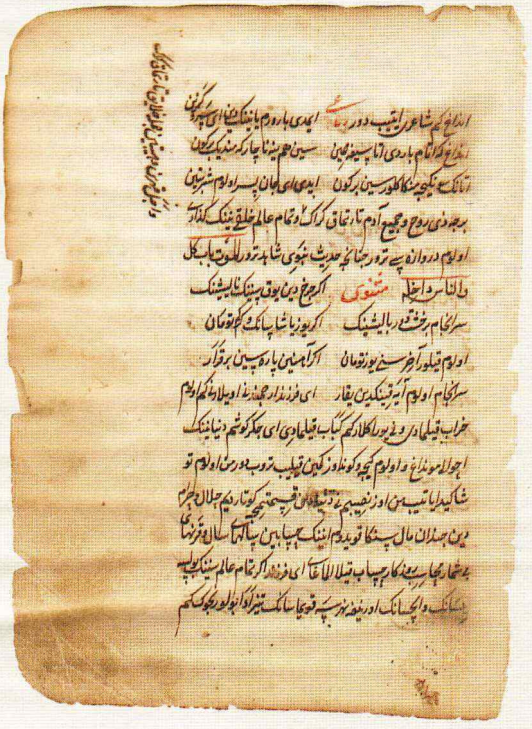

/4

1/ **Китап куйгыч.** XIX гас.
ТР ММ
Подставка для книги.
XIX в. НМ РТ

2-4/ **Мәҗмугыль-хикәят**
(XIV–XV гас.). XVII гас.
куч. ТР МК
Сборник рассказов
(XIV–XV вв.). Сп. XVII в.
НБ РТ

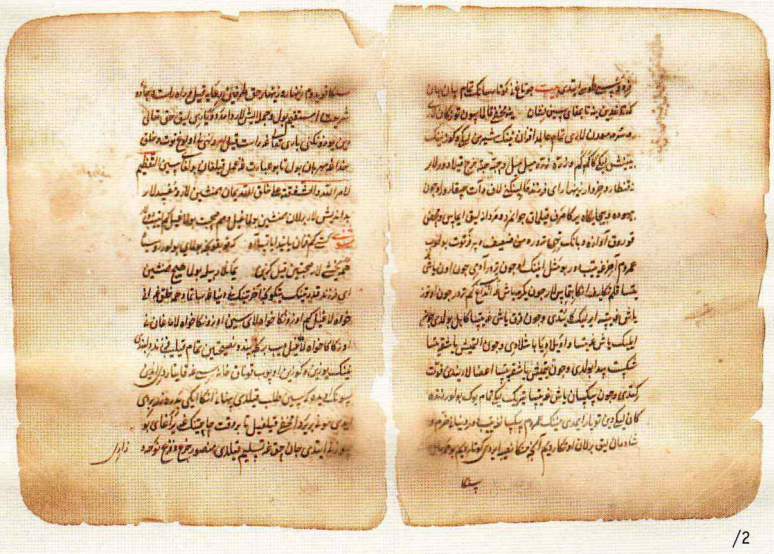

/2

/3

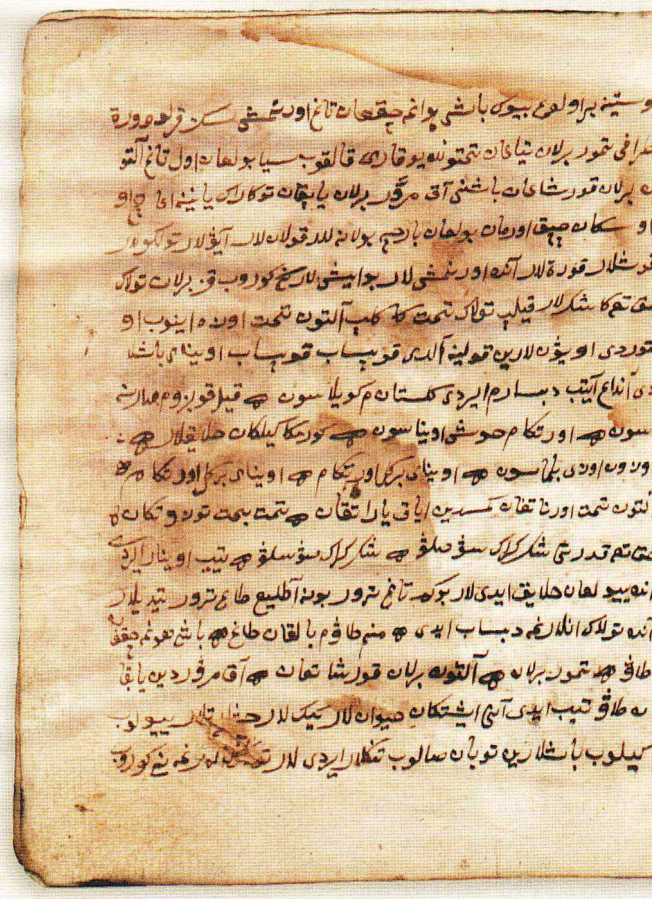

Кулъязма китапларның шактый киң таралуы, һәр авылда диярлек мәктәп-мәдрәсәләрнең эшләп килүе, Көнчыгыш фольклоры һәм әдәбияты үрнәкләре – болар һәммәсе укый-яза белүгә кызыксыну уяткан, китапка булган ихтыяҗның үсүенә китергән.

Әбрар Кәримуллин

/5

5/ **Кисекбаш китабы**
(XIV гас.). XIX гас. башы күч. ТР МК
Книга об отсечённой голове (XIV в.).
Сп. нач. XIX в. НБ РТ

6/ **«Туләк» дастаны**
(XV гас.). XIX гас. беренче ярты күч. ТР МК
Эпос о Туляке (XV в.).
Сп. первой половины XIX в. НБ РТ

7/ **Кисекбаш китабы**
(XIV гас.). 1852 ел күч. ТР МК
Книга об отсечённой голове (XIV в.).
Сп. 1852 г. НБ РТ

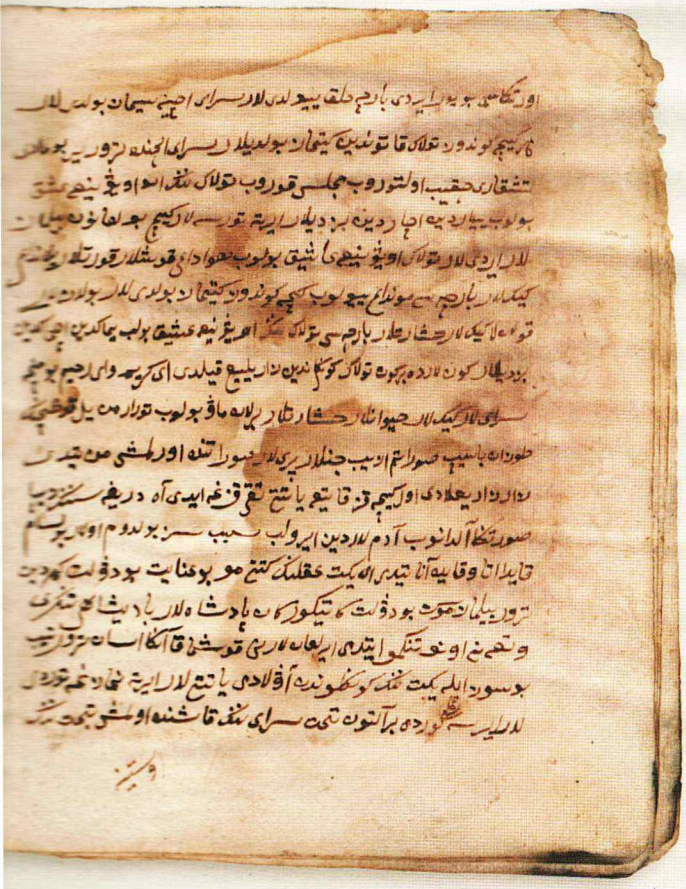

/6

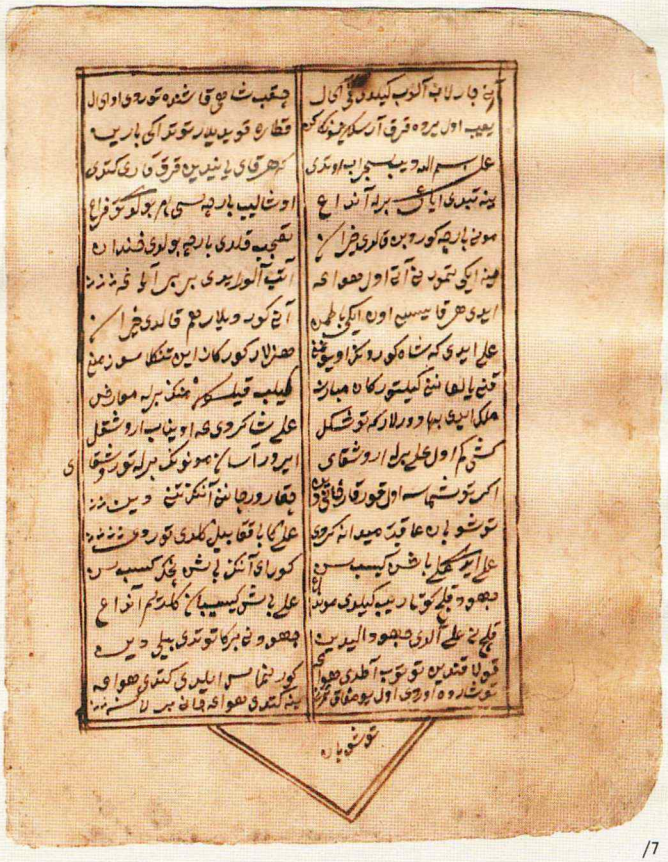

/7

/1

1/ ***Мөхәммәдъяр Мәхмүд угълы.***
Төхфәи мәрдан (1540). XVIII гас. куч. КФУ ФК
Мухаммедъяр сын Махмуда.
Дар мужей (1540). Сп. XVIII в. НБ КФУ

2/ ***[Мөхәммәтәмин].***
Кыйссаи Мансур (XVI гас. беренче яртысы). XVIII гас. ахыры куч. ТР МК
[Мухаммметамин].
Сказание о Мансуре (первая половина XVI в.). Сп. конца XVIII в. НБ РТ

3/ **Кыз хикәяте** (XVI гас. беренче яртысы). XVIII гас. куч. ТР МК
Сказание о девушке (первая половина XVI в.). Сп. XVIII в. НБ РТ

/2

/3

4/ ***Мөхәммәдьяр Мәхмүд угълы.***
Нуры содур (1541).
XVIII гас. башы күч.
ТР МК
Мухаммедьяр сын Махмуда.
Свет сердец (1541).
Сп. нач. XVIII в. НБ РТ

5/ ***Өмми Камал***
шигырьләре (XV гас.).
XIX гас. башы күч.
ТР МК
Стихи *Умми Камала* (XV в). Сп. нач. XIX в. НБ РТ

6/ ***Һәмдәми.***
Нәсыйхәтнамә (XV–XVI гас.). XVII гас. икенче яртысы күч.
ТР МК
Хамдами.
Наставления (XV–XVI вв.). Сп. второй половины XVII в. НБ РТ

Бер гаҗиб бу шәһәрнең эче тулуг:
Шагыйрь улмыш барча кечек һәм олуг.
Мөхәммәдьяр

/4

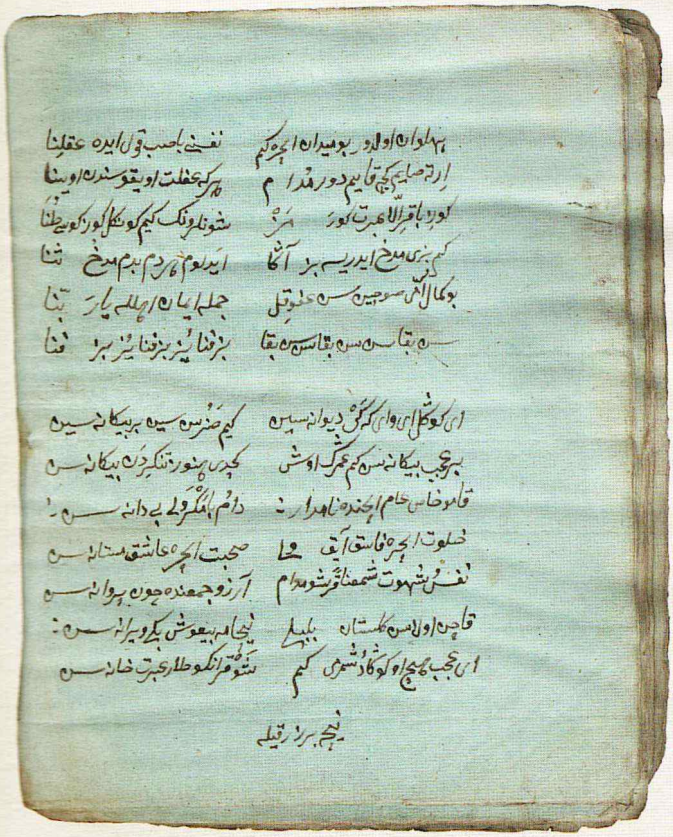

/5

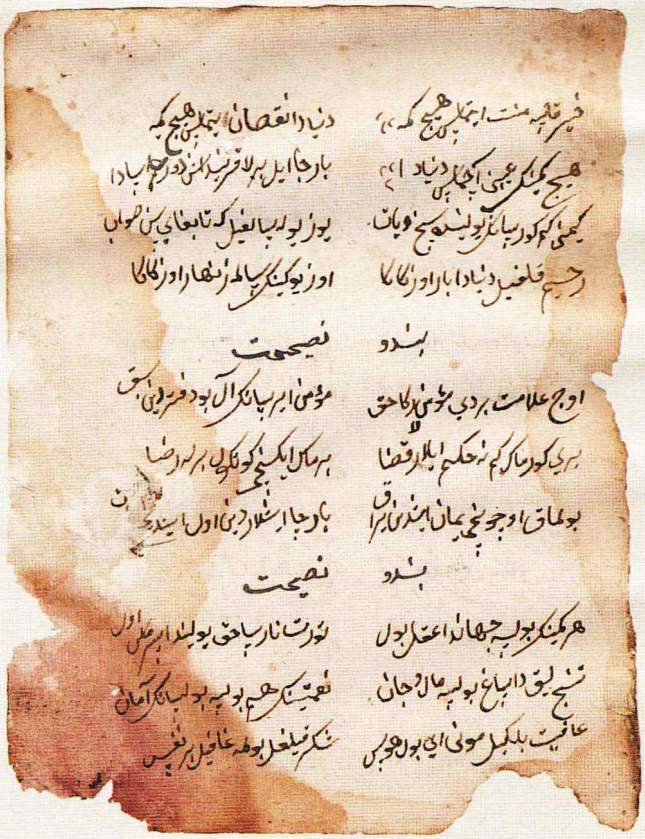

/6

Сиражел-колуб.
1554 елгы күч.
Күчерүче Адниш хафиз
ибне Мөхәммәдаднаш хафиз.
РДБАА
Светоч сердец.
Сп. 1554 г. РГАДА

Каләм! Кальбеңдә ни сер бар – гаян ит,
Килеп кичмешләр әхвален бәян ит.
Түгеп күз яшьләреңне бу кәгазьгә,
Ни моңлы уйларың бар – сөйлә безгә!
Дәрдемәнд

/1

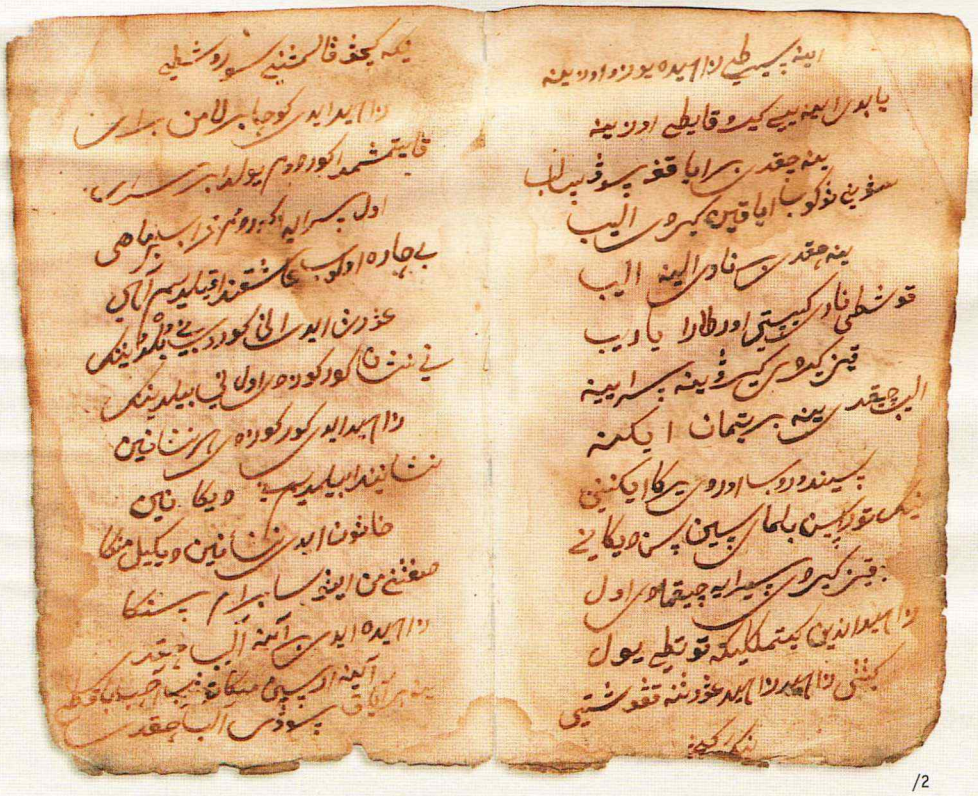

/2

1/ **Гарәпчә-татарча лөгать.** Хаҗибәйрәм бине Хаҗибулат кулы белән язылган. 1581. КФУ ФК
Арабско-татарский словарь. 1581. НБ КФУ

2/ ***Мәүла Колый.*** **Береккәнләр сыйфаты** (XVII гас. ахыры). 1754 елгы күч. ТР МК
Мавля Кулый. **Свойство сплочённых** (конец XVII в.). Сп. 1754 г. НБ РТ

1/ **Дәфтәри Чыңгызнамә** (XVII гас.). XVIII гас. ахыры күч. ША
Дафтари Чингиз-наме (XVII в.). Сп. конца XVIII в. ЛА

2/ ***Кадыйргали бәк.*** **Җамигыт-тәварих** (1602). 1732 елгы күч. КФУ ФК
Кадыр-Али-бек. Сборник летописей (1602). Сп. 1732 г. НБ КФУ

3/ **Дәфтәри Чыңгызнамә** (XVII гас.). 1870 елгы күч. ТР МК
Дафтари Чингиз-наме (XVII в.). Сп. 1870 г. НБ РТ

/1

/3

Многие татарские мужики, а чаще торговые люди, имеют небольшие собрания письменных повествований, и очень недурное знание о происшествиях как своих собственных, так и соседственных владений; да сверх того изрядное сведение о своих древностях.

Иоганн (Иван) Георги. Описание всех обитающих в Российском государстве народов. Ч. 2: О народах татарского племени. – СПб.: тип. АН, 1799. – С. 9–10

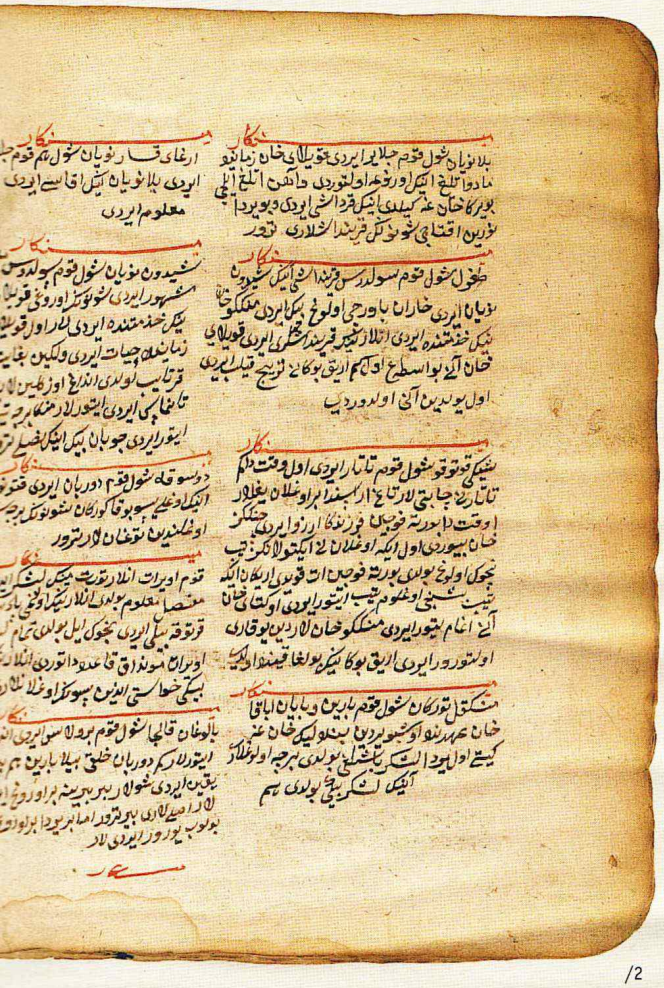

/2

/5

4/ **Кол Гобәйди хикмәтләре.** XVII гас. соңгы чиреге куч. ТР МК
Хикметы Кул Губайди. Сп. конца XVII в. НБ РТ

5/ **Кулъязма китап тышлыгы.** 1690. ТР МК
Обложка рукописной книги. 1690. НБ РТ

/4

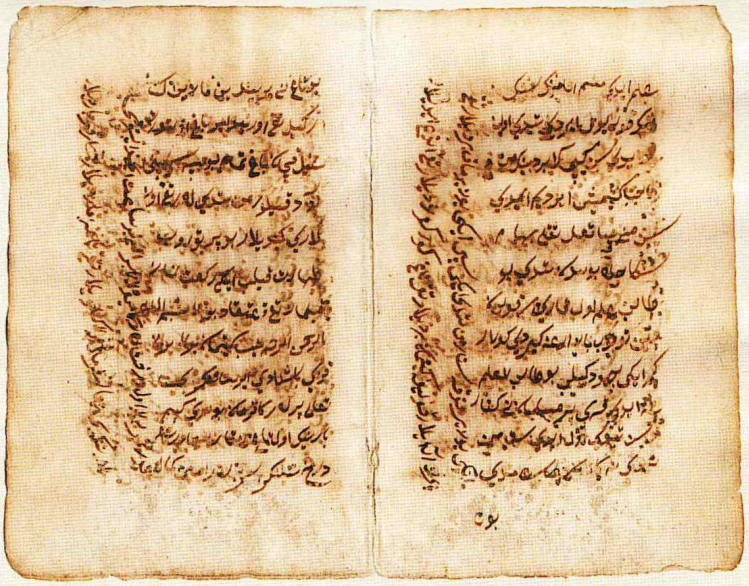

/6

6/ **Шигъри әсәрләр җыентыгы.** XVII гас. икенче ярты куч. ТР МК
Сборник произведений. Сп. второй половины XVII в. НБ РТ

/1

1/ **Кулъязма китап тышлыгы.** Кун, катыргы. XVIII гас. ТР МК
Переплёт рукописной книги. Кожа, картон. XVIII в. НБ РТ

2/ **Гаййәтел-бәйан фи тәдбири бәдәнил-инсан.** 1758 елгы куч. ТР МК
Трактат по медицине. Сп. 1758 г. НБ РТ

3,4/ **Пётр I Манифесты.** Әстерхан. 1722. РДБАА
Манифест Петра I. 1722. РГАДА

5/ **Кулъязма китап тышлыгы.** Кун, катыргы. 1768. ТР МК
Переплёт рукописной книги. Кожа, картон. 1768. НБ РТ

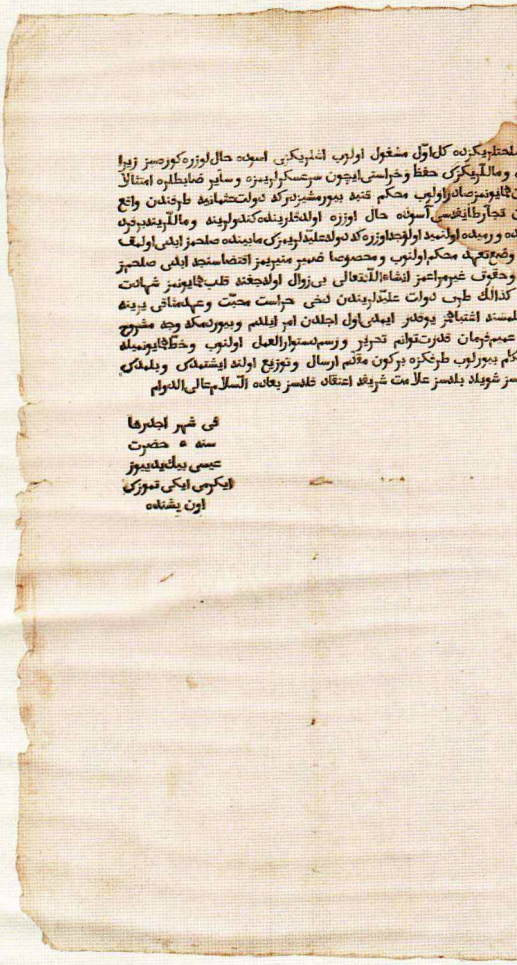

/2

Теге яки бу халыкта басма китап барлыкка килү өчен ул халыкның әлифбасы, халык арасында укый-яза белүнең шактый дәрәҗәдә таралуы, белемгә булган ихтыяҗның үскән булуы, шактый дәрәҗәдә әдәби, фольклор мирасы булуы кирәк.

Әбрар Кәримуллин

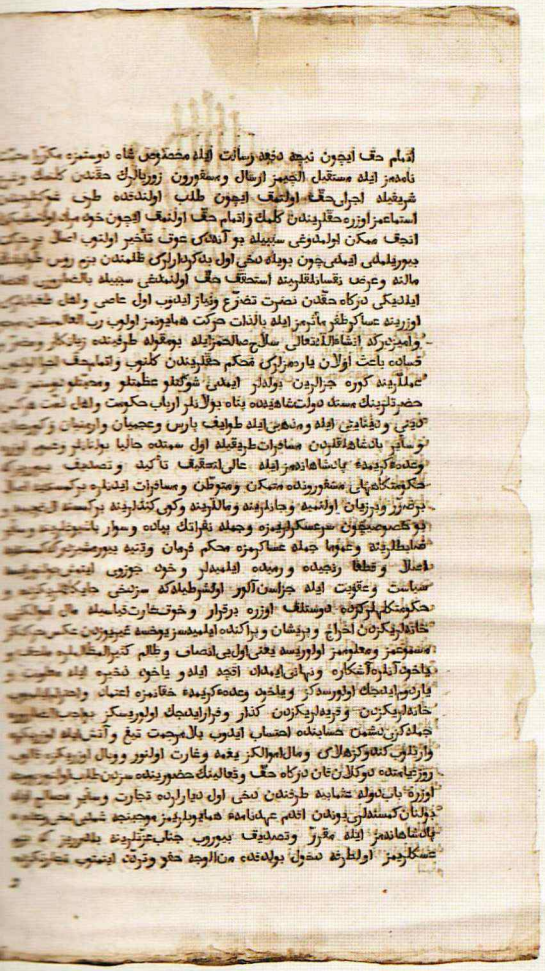

/4

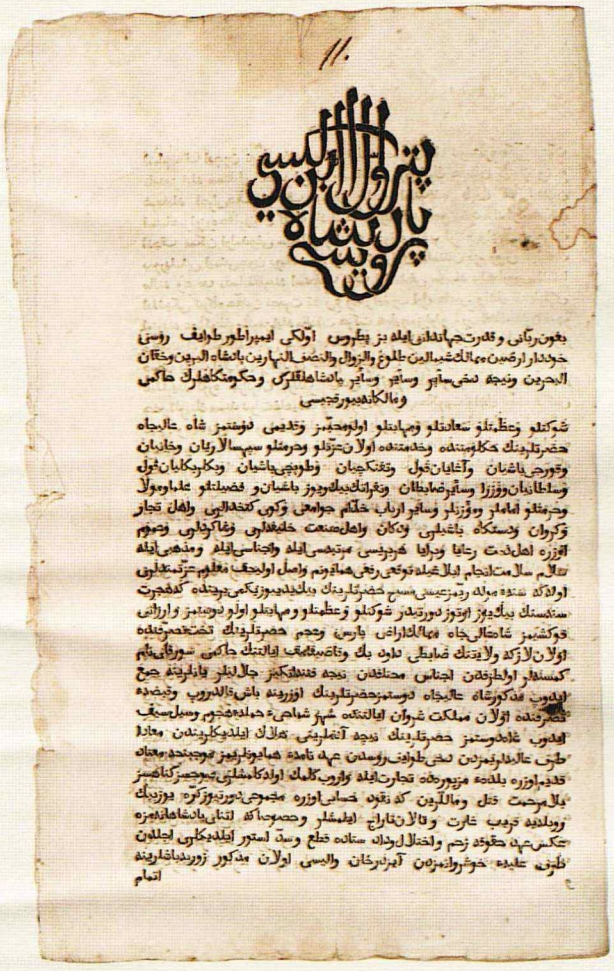

/3

6/ *Сәгыйть Хәлфин.* **Әлиф би: татар диленең әлиф биенең тәхкыйк язылган хәрефләре вә иҗекләре бителмеш.** Мәскәү: император ун-ты, 1778

Сагит Хальфин. **Азбука татарского языка.** 1778

/5

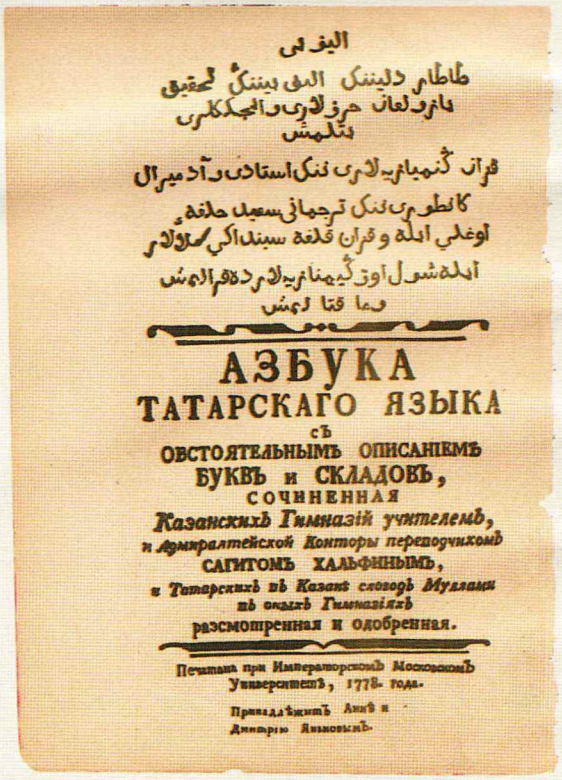

АЗБУКА
ТАТАРСКАГО ЯЗЫКА
съ
ОБСТОЯТЕЛЬНЫМЪ ОПИСАНІЕМЪ
БУКВЪ и СКЛАДОВЪ,
СОЧИНЕННАЯ
Казанскихъ Гимназій учителемъ,
и Адмиралтейской Конторы переводчикомъ
САГИТОМЪ ХАЛЬФИНЫМЪ,
и Татарскихъ въ Казанѣ словодъ Муллами
въ оныхъ Гимназіяхъ
разсмотренная и одобренная.

Печатана при Императорскомъ Московскомъ Университетѣ, 1778. года.

Принадлежитъ Аннѣ и Димитрію Яньковымъ.

/6

1,2/ **Сәед әл-Бохариның «Шәмсия» әсәренә хашия.** 1785 ел күч. ША
Комментарии к книге «Шамсийа» Саида аль-Бухари. Сп. 1785 г. ЛА

3/ **Хикәяте Исмәгыйль** (Исмәгыйль ага сәяхәте, 1751). XIX гас. башы күч. ТР МК
Путевые записки Исмагил-ага (1751). Сп. нач. XIX в. НБ РТ

4/ **Алтын чигүле тукымадан эшләнгән китап букчасы.** XVIII–XIX гасырлар. ТР ММ
Полотняный футляр для книги. Золотое шитьё. XVIII–XIX вв. НМ РТ

/1

/2

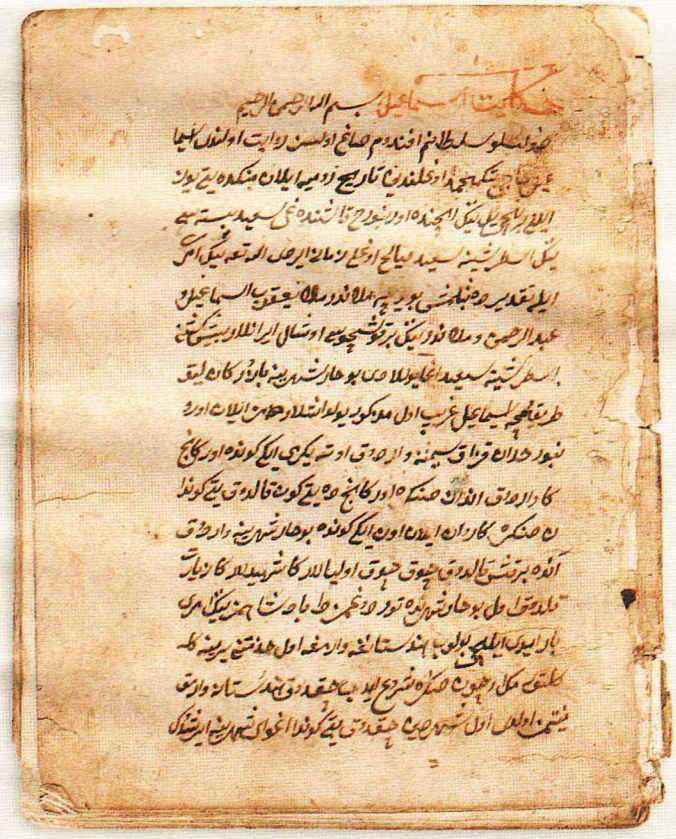

/3

Мәңге яшәргә теләсәң, и угыл,
Ал гыйлем, чөнки тереклек суы ул.
Габдерәхим Утыз Имәни

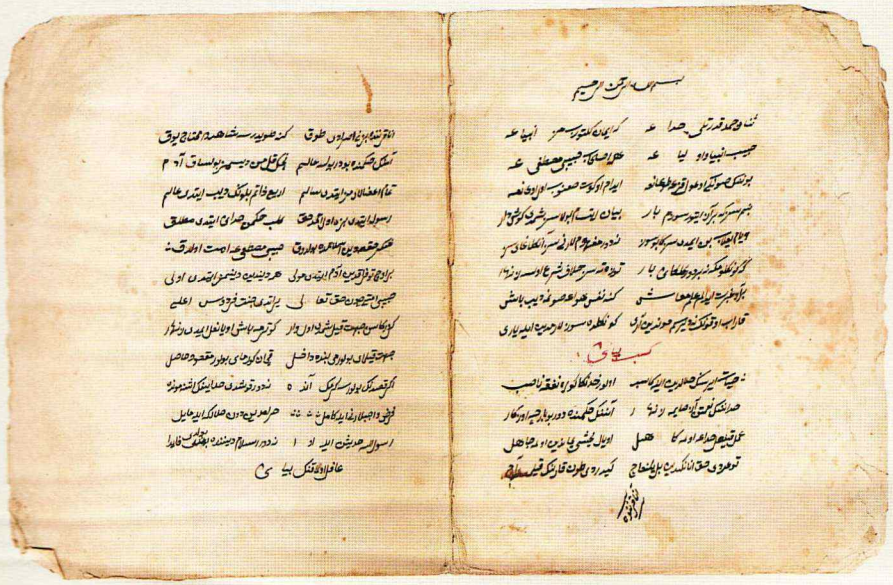

/5

/6

5/ ***Габдерәхим Утыз Имәни.*** **Мөһиммәтез-заман.** XIX гас. икенче ярысы күч. ТРМК
Габдерахим Утыз Имяни. **Важнейшие проблемы эпохи.** Сп. второй половины XIX в. НБ РТ

6/ **Кулъязма китап тышлыгы.** Күн, катыргы. XVIII гас. ЯММУ
Переплёт рукописной книги. Кожа, картон. XVIII в. ЦПМН

7/ ***Габдерәхим Утыз Имәни.*** **Горбәтнамә.** 1786 елгы күч. ТР МК
Габдерахим Утыз Имяни. **Сказание об отчуждённом.** Сп. 1786 г. НБ РТ

/4

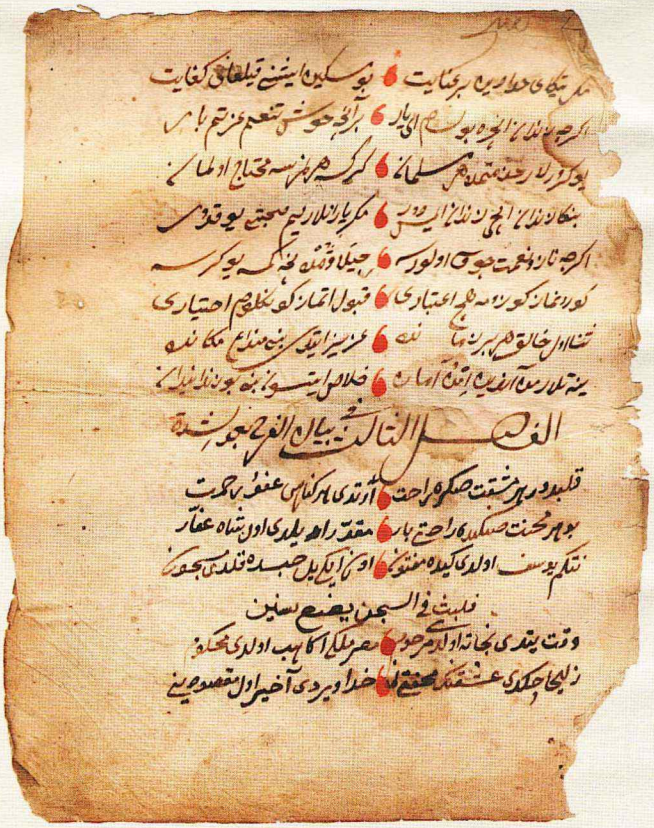

/7

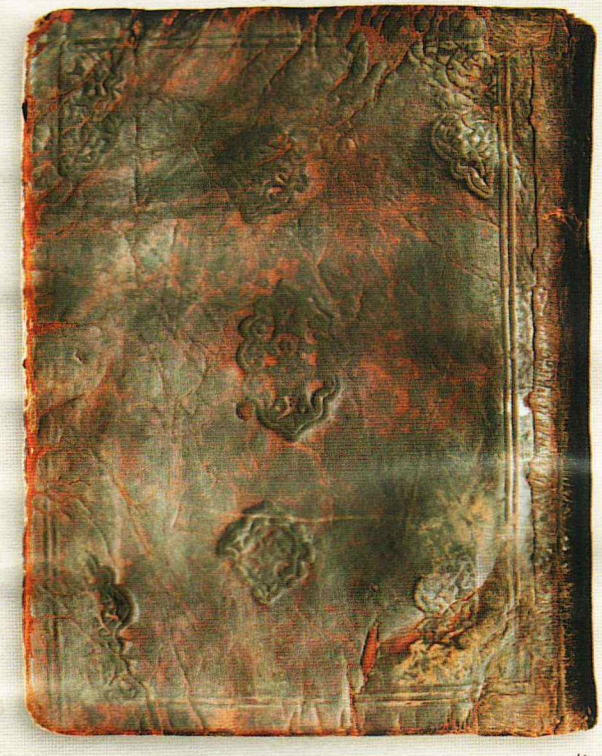

/1

1/ **Кулъязма китап тышлыгы.** Күн, катыргы. XVIII гас. ТР МК
Переплёт рукописной книги. Кожа, картон. XVIII в. НБ РТ

2/ **Мөзәййәде гыйззәт вә мөкаддәс җәнабле мөбаләга илә хөкемдар падишаһе газыйми императорича Экатерина санийә хәзрәтләренең җәмигъ Русия империясендә әйаләтләрең низам вә тәртибе ичүн иҗад вә имля улынмыш кануне җәдидидер.** СПб., 1780
Новый канун Екатерины II. 1780

3/ **Мөхәммәдәмин Гомәр угылы сәяхәтнамәсе** (1783). XIX гас. ахыры күч. ТР МК
Путевые записки Мухаммедамина (1783). Сп. конца XIX в. НБ РТ

4/ ***Тажетдин Ялчыгол.* Рисаләи Газизә, шәрхе «Сөбател-гаҗизин»** (1796). 1844 ел күч. ТР МК
***Таджутдин Ялчигул.* Книга Газизы** (1796). Сп. 1844 г. НБ РТ

5/ **Догалык.** XVIII гас. ТР МА
Молитвенник. XVIII в. НА РТ

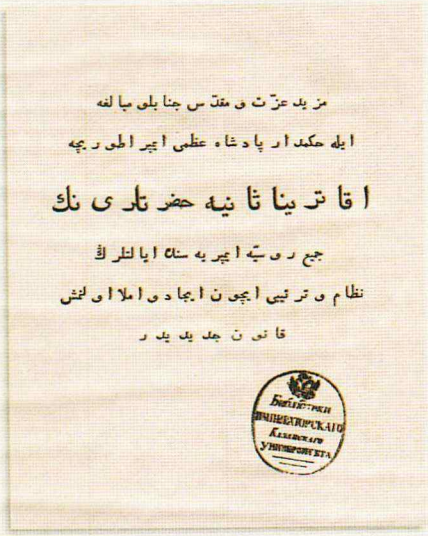

/2

/3

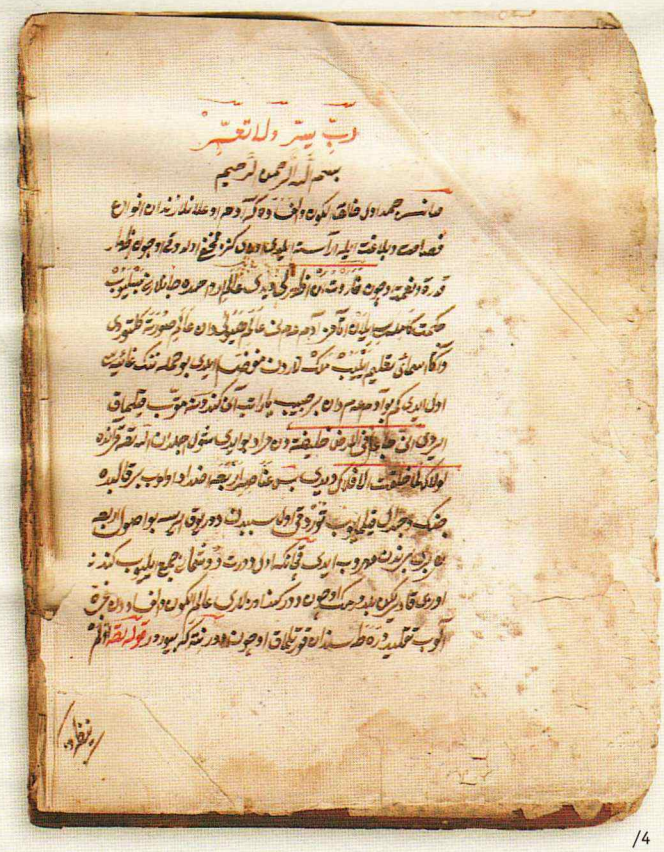

/4

/5

Җыйган дөнья байлыклары таралыр,
Язылган сүз җиһанда мәңге калыр.
Йосыф Баласагунлы

/1

/2

1/ ***Хисаметдин Мөслими.***
Тәварихы Болгария
(XVIII гас. ахыры).
1836 елгы күч. ША
Хисамутдин Муслими.
Булгарские истории
(конец XVIII в.).
Сп. 1836 г. ЛА

2/ ***Хисаметдин Мөслими.***
Тәварихы Болгария
(XVIII гас. ахыры).
1853 елгы күч. ТР МК
Хисамутдин Муслими.
Булгарские истории
(конец XVIII в.).
Сп. 1853 г. НБ РТ

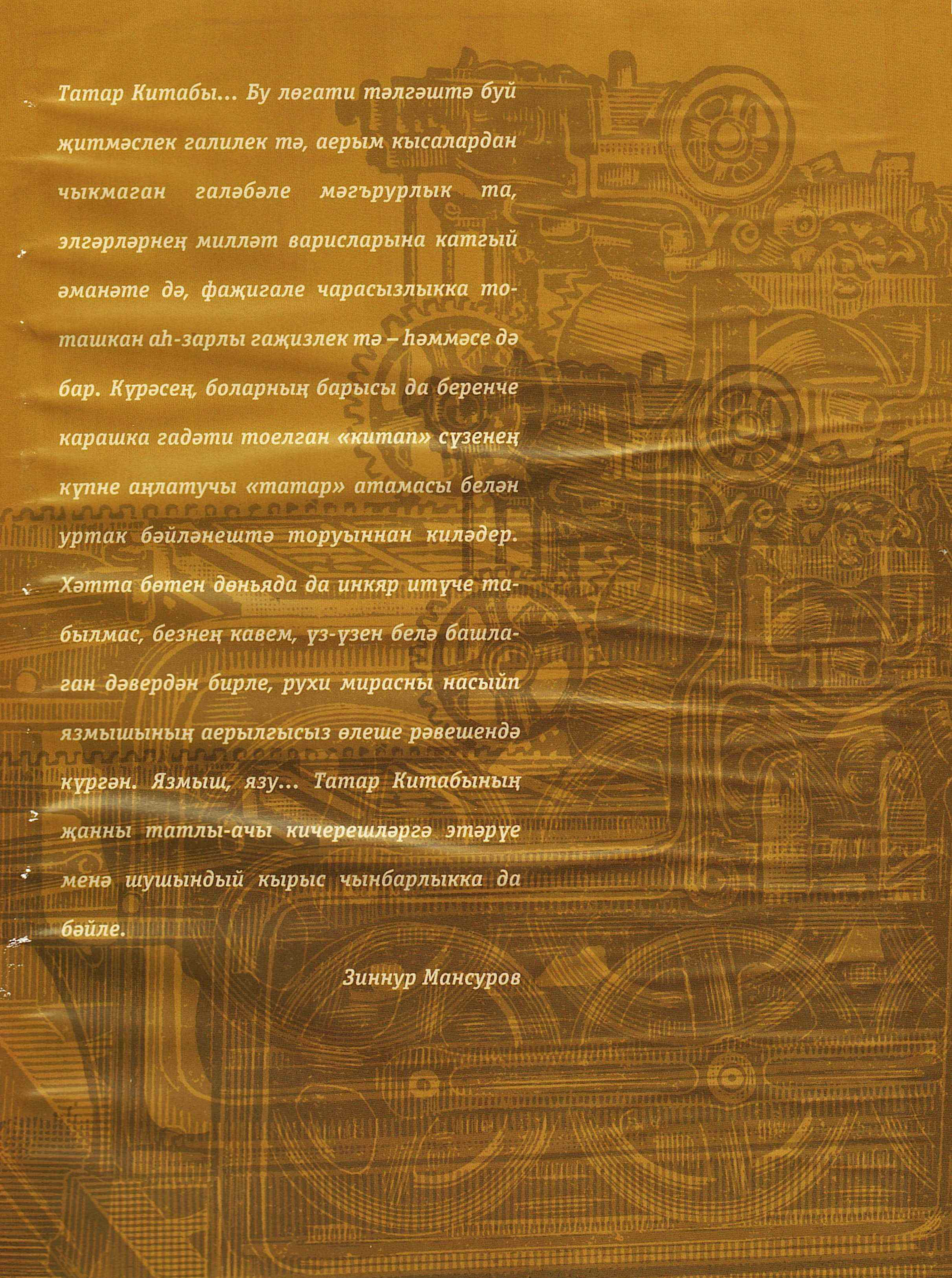

Татар Китабы... Бу лөгати тәлгәштә буй җитмәслек галилек тә, аерым кысалардан чыкмаган галәбәле мәгърурлык та, элгәрләрнең милләт варисларына катгый әманәте дә, фаҗигале чарасызлыкка тотташкан аһ-зарлы гаҗизлек тә – һәммәсе дә бар. Күрәсең, боларның барысы да беренче карашка гадәти тоелган «китап» сүзенең күпне аңлатучы «татар» атамасы белән уртак бәйләнештә торуыннан киләдер. Хәтта бөтен дөньяда да инкяр итүче табылмас, безнең кавем, үз-үзен белә башлаган дәвердән бирле, рухи мирасны насыйп язмышының аерылгысыз өлеше рәвешендә күргән. Язмыш, язу... Татар Китабының җанны татлы-ачы кичерешләргә этәрүе менә шушындый кырыс чынбарлыкка да бәйле.

Зиннур Мансуров

XIX ГАСЫР
ВЕК

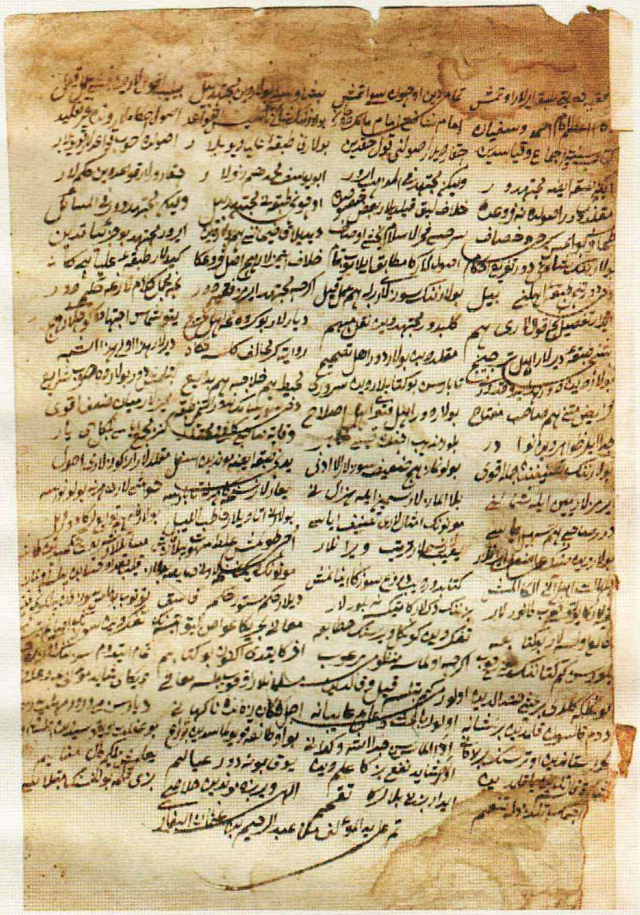

/1

1/ ***Габдерәхим Утыз Имәни.*** **Гаварифез-заман.** 1804. Автограф. ТР МК
Габдерахим Утыз Имяни. **Дары времени.** 1804. НБ РТ

2/ **Пиргули китабы.** Казан, 1802
Книга Пиргули. 1802

3/ **Кулъязма китап тышлыгы.** Кун, катыргы. XIX гас. ЯММУ
Переплёт рукописной книги. Кожа, картон. XVIII в. ЦПМН

4/ ***Хәлфин Ибраһим.*** **Әхвале Чыңгыз хан вә Аксак Тимер...** Казан, 1822
Халъфин Ибрагим. **Жизнь Джингиз-хана и Аксак Тимура...** 1822

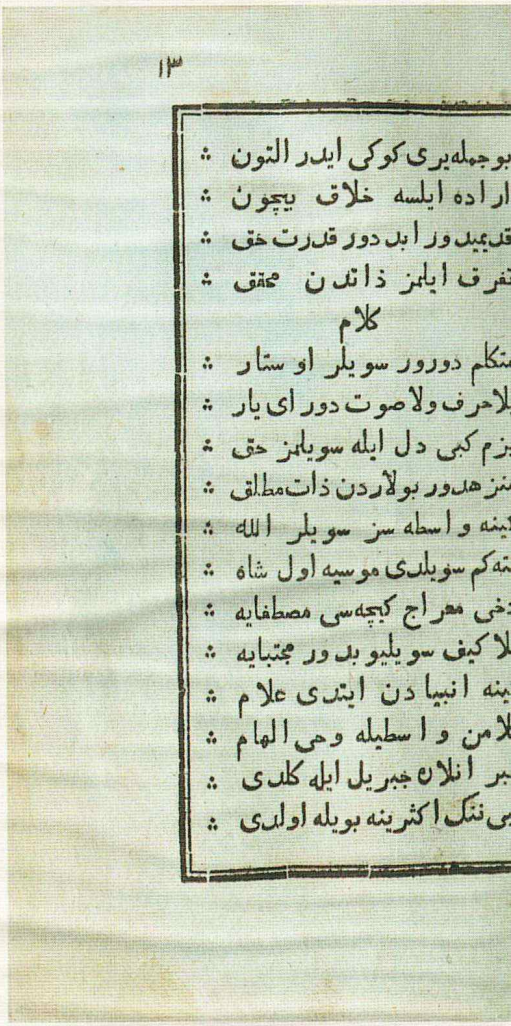

/3

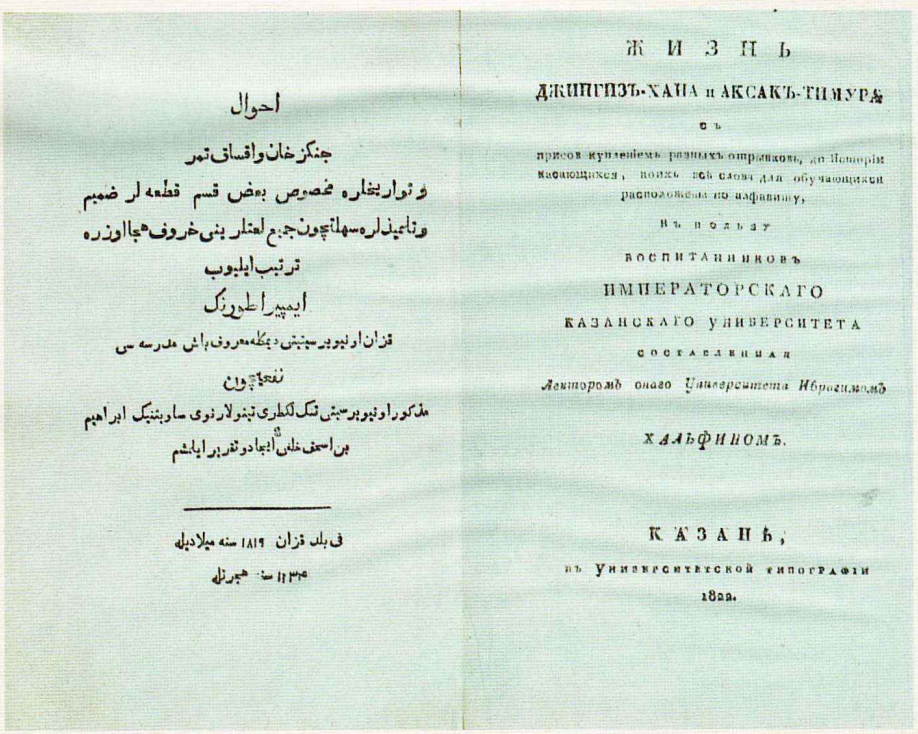

/4

Почётный 1-й гильдии купец Юнусов, ревнуя распространению знания природного своего языка между его единоверцами, печатает учебные книги, раздавая их безденежно бедным мальчикам из казанских и деревенских татар, а вместе с другими из своего же сословия лицами напечатал до нескольких тысяч Алкорана для распродажи сей духовной книги в Крыму, Бухарии, на ярмарках, а равно и в Казани за самую сходную цену, стараясь, может быть, поддержать тем исповедание своих предков... Что касается до знания грамоты, то всякий магометанин, не умеющий читать и писать, презирается своими соотечественниками и не пользуется их уважением.

Михаил Рыбушкин.
Кратная история города Казани. 1834

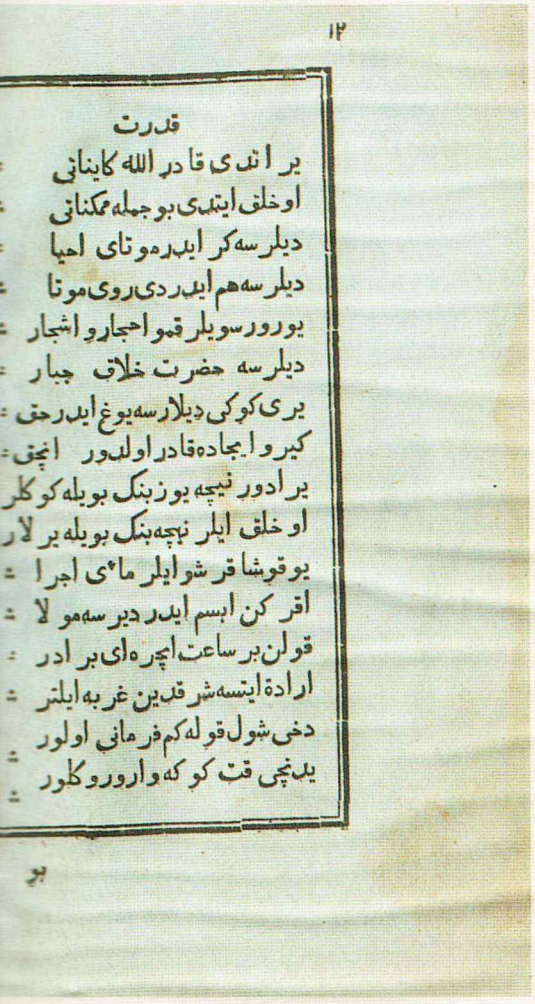

قدرت

یر اتدی قادر الله کاینانی
اوخلق ایتدی بو جمله ممکناتی
دیلرسه کر ایدر موتای احیا
دیلرسه هم ایدر دی روی موتا
یورور سویلر قمو احجار و اشجار
دیلرسه حضرت خلاق جبار
یری کوکی دیلارسه یوغ ایدر حق
کیرو ایجاده قادر اولدور انچق
یر ادور نیچه یوز بنک بویله کوکلر
او خلق ایلر نیچه بنک بویله یر لار
یوقوشا قر شو ایلر ما ی اجرا
اقر کن ایسم ایدر دیرسه مو لا
قولن بر ساعت اچره ای بر ادر
ارادة ایتسه شرقدین غربه ایلتر
دخی شول قوله کم فرمانی اولور
یدنچی قت کوکه وارور و کلور

/2

5/ **Кулъязма китап форзацы.** XIX гас.
ММУ МММ
Форзац рукописной книги. XIX в. МНК НКЦ

6/ **Әхвале Чыңгыз хан вә Аксак Тимер.**
Бастыручы Ибраһим Хәлфин автографы.
1818. КФУ ФК
Жизнь Чингиз-хана и Аксак Тимура.
Автограф издателя Ибрагима Хальфина.
1818. НБ КФУ

7/ **Сәйфелмөлек китабы.**
Казан: наш. Йосыф Апанаев; гимназия басмаханәсе, 1807
Сказание о Сейфульмулюке.
1807

/5

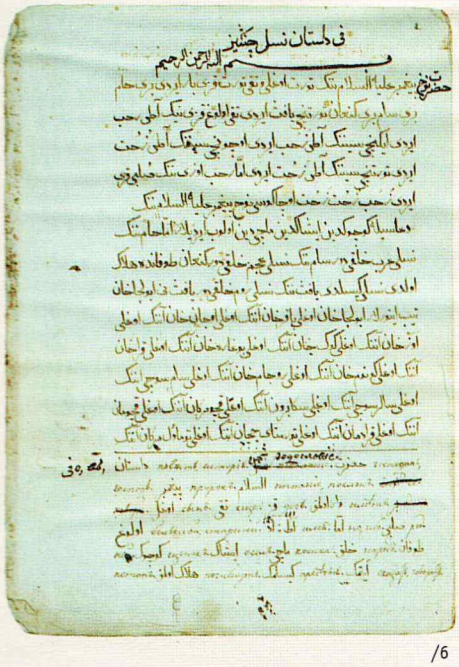

/6

/7

/1

/2

1/ **Кулъязма китап тышлыгы.** Куң, катыргы. XVIII гас. ТР ММ
Переплёт рукописной книги. Кожа, картон. XVIII в. НМ РТ

2/ **Кулъязма китап колофоны.** 1836. ША
Колофон рукописной книги. 1836. ЛА

3/ **Могҗизнамә китабы.** Казан: наш. Габдессәлам Нәзир угылы Медведев; Рәхимҗан Сәгыйдь угылы тбгх., 1848
Книга чудес. 1848

/3

Казанда хәреф җыеп китап басу ысулы гамәлгә кергәч тә, XIX гасыр дәвамында кулдан күчереп китап язу туктамаган, меңнәрчә кулъязма китаплар барлыкка килгән.

Әбрар Кәримуллин

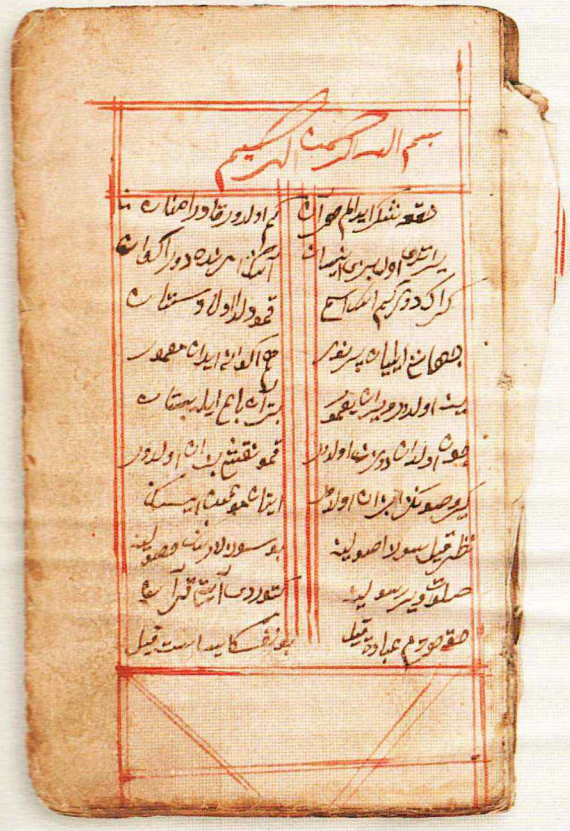

/1

/2

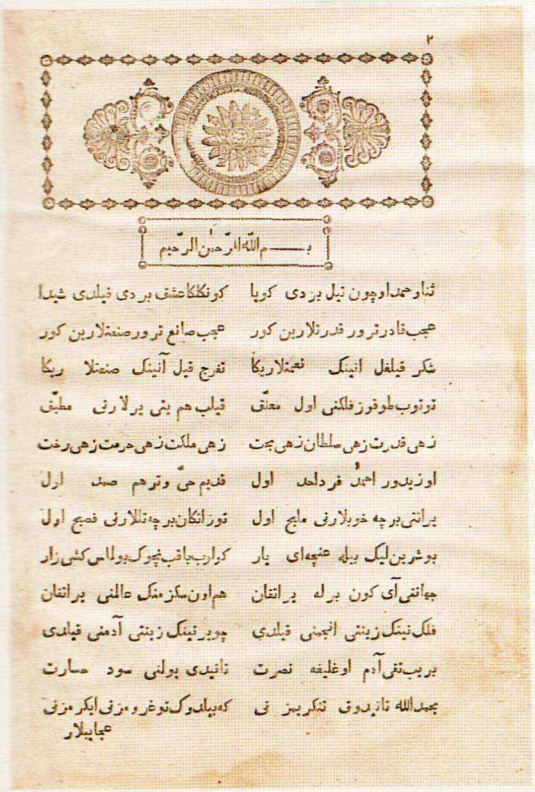

/3

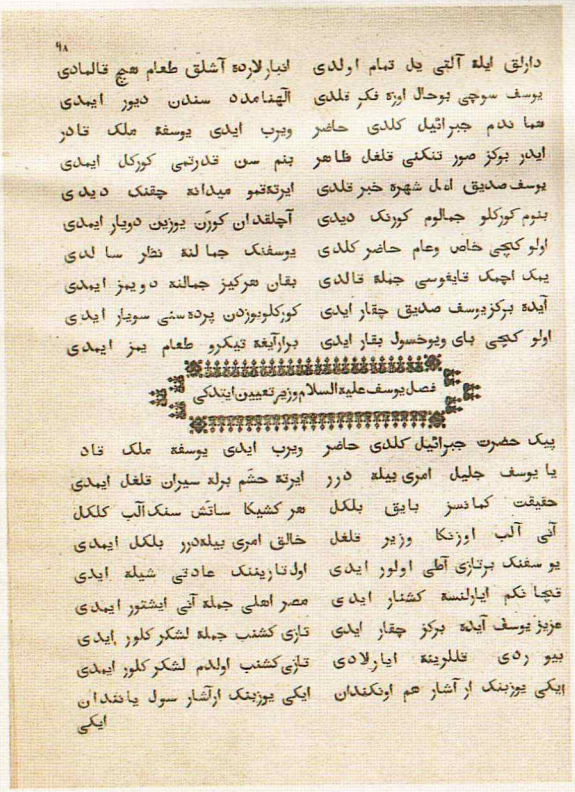

/4

1/ ***Габделҗәббар Кандалый.***
Рисаләи-л-иршад.
XIX гас. башы күч.
ТР МК

Габдельджаббар Кандалый.
Книга наставлений на праведный путь.
Сп. нач. XIX в. НБ РТ

2/ **Кулъязма китап тышлыгы.** Күн, катыргы. 1840.
ТР МК

Переплёт рукописной книги. Кожа, картон.
1840. НБ РТ

3/ **Кыйссаи Сәйфелмөлек.**
Казан: Азия тбгх., 1840

Сказание о Сейфульмулюке.
1840

4/ ***Кол Гали.***
Кыйссаи Йосыф галәйһиссәлам. Казан: Людвиг Шевиц тбгх., 1841

Кул Гали.
Сказание о Йусуфе.
1841

/1

1/ **Кулъязма китап тышлыгы.** Куң, катыргы. XIX гас. ЯММУ
Переплёт рукописной книги. Кожа, картон. XIX в. ЦПМН

ТАТАРСКАЯ

ХРЕСТОМАТІЯ,

СОСТАВЛЕННАЯ

САЛИХЪ ДЖАПОМЪ КУКЛЯШЕВЫМЪ.

КАЗАНЬ,

ВЪ УНИВЕРСИТЕТСКОЙ ТИПОГРАФІИ.

1859.

/2

/3

2/ **Диване хикәяте татар** / төз. Салихҗан Кукляшев = **Татарская хрестоматия** / сост. Салих Джан Кукляшев.
Казан: ун-т тбгх., 1859

3/ **Коръән сүрәләре.** 1855. ША
Суры из Корана. 1855. ЛА

4/ ***Рәхмәтулла әмирхан угълы.* Һәза китабе тәҗвид** / хаттат Лотфулла бине мулла Гатаулла әл-Әлмәти.
Казан: Мөхәммәдвәли Мозаффар угълы Яхин литографиясе, наш. – автор, 1860
***Рахматулла Амирханов.* Правила чтения Корана.** 1860

/4

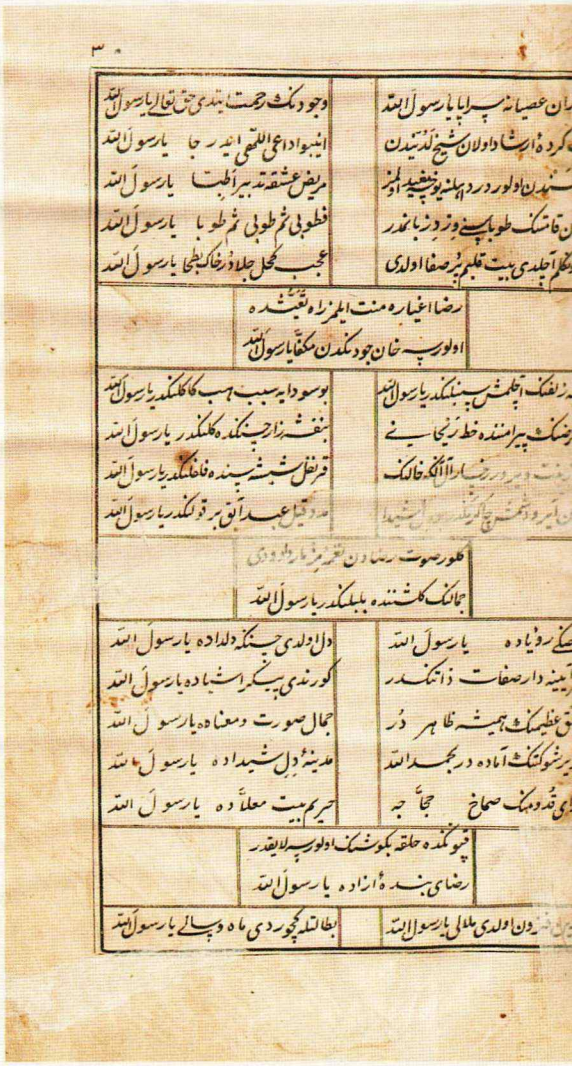

/5

Просвещение казанских татар и прочих инородцев восточной части Европейской России неразрывно связано с историей Азиатской типографии до 1829 года и с сего года – с историей типографии университетской. Чем больше расширялась типография, тем больше дружили с нею казанские татары, которые по настоящее время являются самыми главными заказчиками и хорошими, трезвыми работниками.

Николай Катанов. Поволжские татары в их произведениях и жизни. Поволжье. – Н.-Новгород, 1903. – С. 2

/7

/6

5/ ***Сөләйман Бакыргани.*** **Бакырган китабы.** Казан: наш. Мөхсин Салих угълы; Кукубин тбгх., 1858
Сулейман Бакыргани. **Книга Бакыргана.** 1858

6/ **Китабе диване Ризаи /** кятибе Лотфулла ибне мулла Гатаулла әл-Әлмәти. Казан: наш. Рәхмәтулла ибне Әмирхан әл-Кишети әл-Газаный; Мөхәммәдвәли Яхъязадә басмаханәсе, 1860
Поэтический сборник. 1860

7/ **Кулъязма китап тышлыгы.** Күн, катыргы. XIX гас. ЯММУ
Переплёт рукописной книги. Кожа, картон. XIX в. ЦПМН

8/ **Мәгарифе кальбият** (1845). 1850–1860 еллар күч. ТР МК
Просвещение сердец (1845 г.). Сп. 1850–1860 гг. НБ РТ

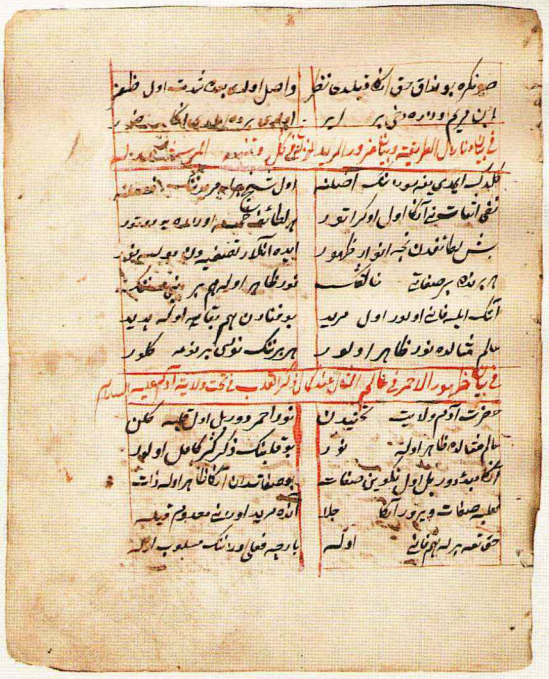

/8

/1

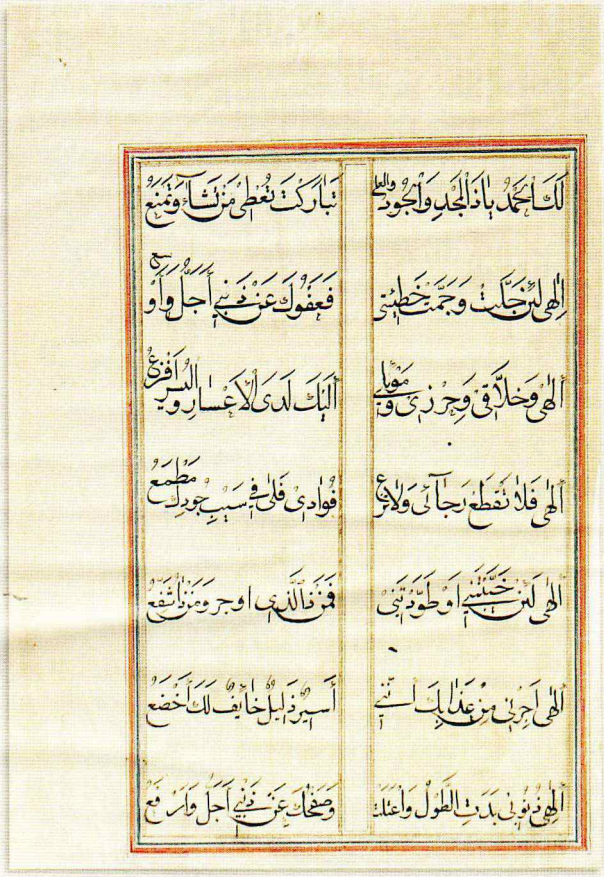

/2

/3

1-3/ **Китап бизәлеше үрнәкләре** / хаттат Мөхәммәдгали Мәхмүдов. XIX гас. беренче яртысы. ТР МА

Образцы оформления книг / каллиграф Мухаммедгали Махмудов. Первая половина XIX в. НА РТ

4/ **Кулъязма китап тышлыгы** / сухҳәф Мөхәммәдгали Болгари. Күн, катыргы. XIX гас. ТР ДССМ

Переплёт рукописной книги. Кожа, картон. XIX в. ГМИИ РТ

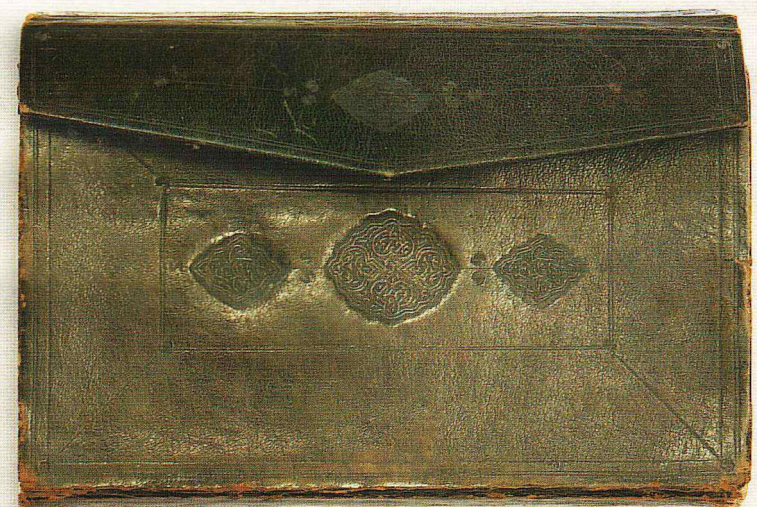

/4

Хаттатларның күз нурлары сеңгән борынгы кулъязма китаплар!

Равил Фәйзуллин

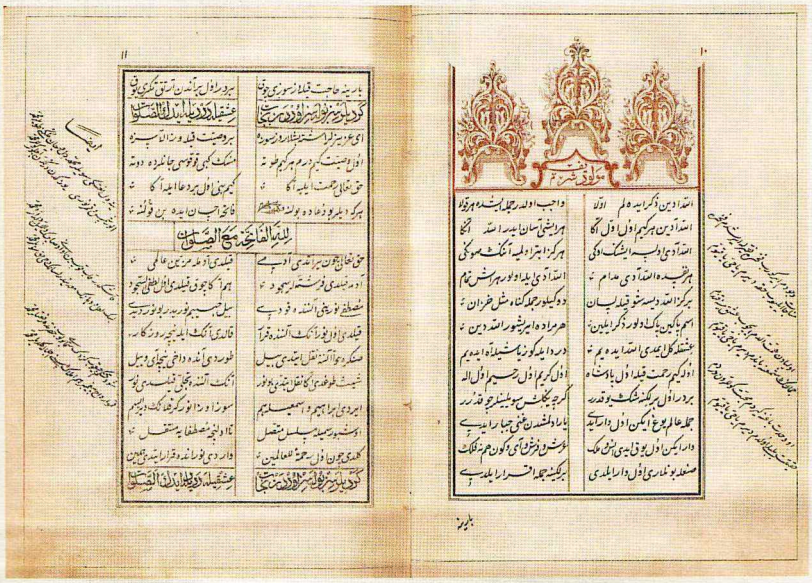

/1

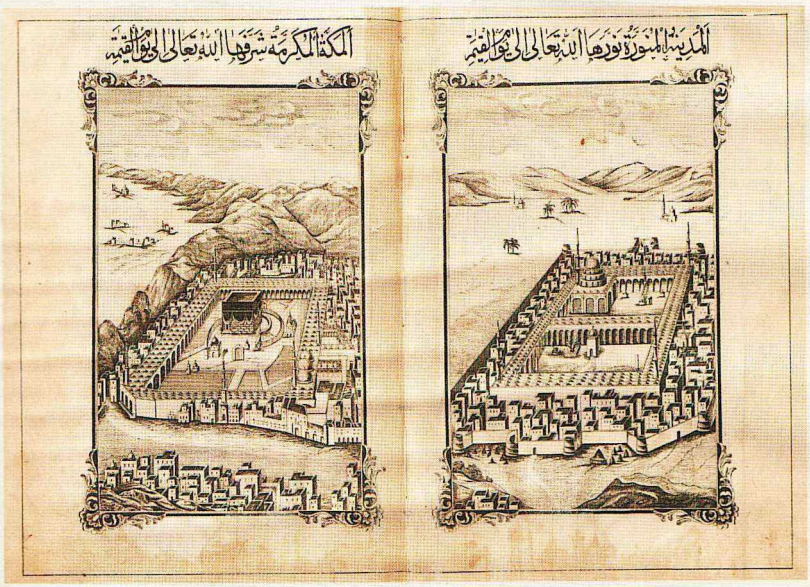

/2

/3

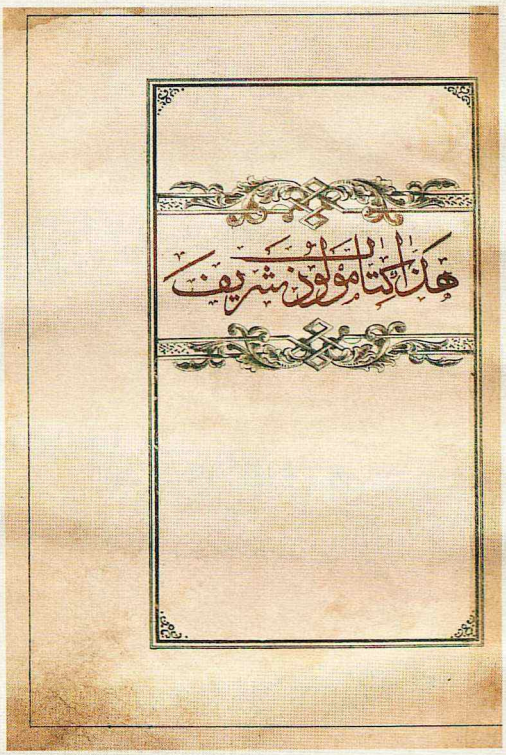

/4

1-4/ **Һәза китабе мәүлүде шәриф** / хаттат Лотфулла бине мулла Гатаулла әл-Әлмәти. Казан: Мөхәммәдвәли Мозаффар угълы Яхин басмаханәсе, 1861

Ода, посвящённая дню рождения Пророка Мухаммеда. 1861

5/ **Кулъязма китап тышлыгы** / сухҳәф Мөхәммәдгали Болгари. Күн, катыргы. XIX гас. ЯММУ

Переплёт рукописной книги. Кожа, картон. XIX в. ЦПМН

/5

/1

/2

1/ ***Гобәйдулла бине Мәсгуд.*** **Мөхтәсарел-викайә фи мәсаилел-һидайә.** XIX гас. икенче ярты сы куч. ТР МК

Губайдулла бин Масгуд. **Мухтасаруль-викайа...** Сп. второй половины XIX в. НБ РТ

2/ **Гавамил фин-нәхү.** XIX гас. беренче ярты сы куч. ТР МК

Синтаксис арабского языка. Сп. первой половины XIX в. НБ РТ

3,4/ **Кулъязма җыентык.** 1862. ТР ДССМ

Рукописный сборник. 1862. ГМИИ РТ

/3

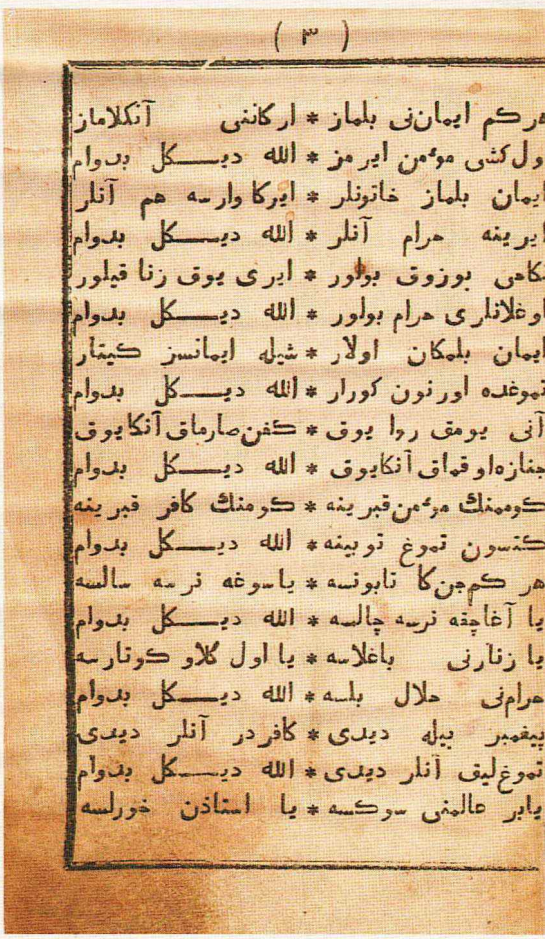

/4

Каждый из них [то есть татар] умеет читать и писать по-арабски, а ещё старательнее они изучают арифметику, не изучать которую они считают грехом. Самые богатые из них посылают своих детей учиться в больших школах Бухары.

Иван Томас.

Путешествие пр. Томаса в 1842 году от Москвы до Казани

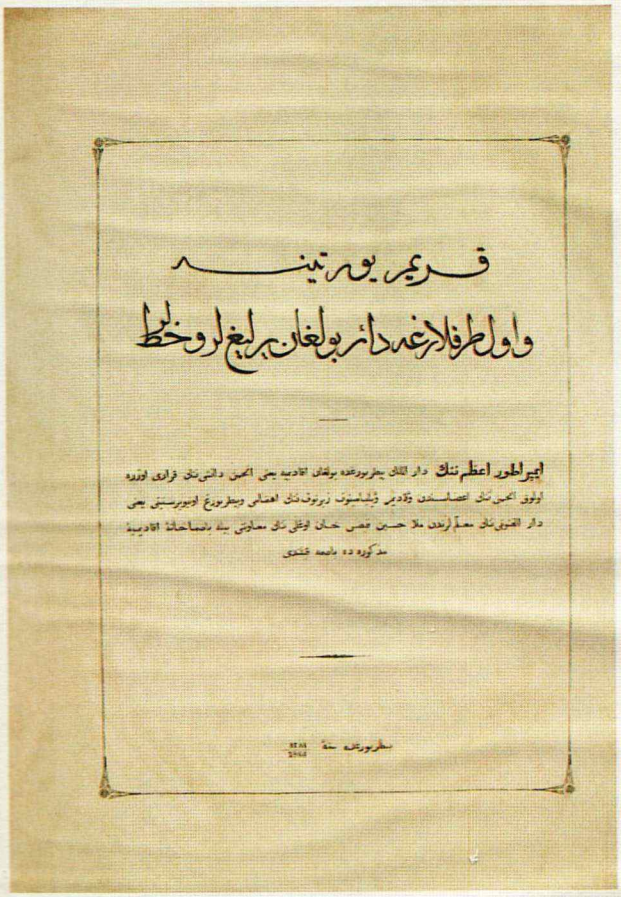

/5

/6

5/ **Кырым йортына вә ул тарафларга даир булган йарлыглар вә хатлар** / төз. Хөсәен Фәезхан угълы = **Материалы для истории Крымского ханства** / сост. Хусаин Фаизханов. СПб.: издал В.В.Вельяминов-Зернов, 1864

6/ **Кулъязма китап тышлыгы.** Күн, катыргы. XIX гас. ММҮ МММ
Переплёт рукописной книги. Кожа, картон. XIX в. МНК НКЦ

7/ **«Бәдәвам» китабы.** Казан: ун-т тбгх., 1880.
Бедавам. 1880

8/ **Үзе-үзедән өйрәнгеч: татарлар урысча һәм урыслар татарча сөйләшергә.** Дүртенче рәт басылуы. Тәмам яңадан төзәтеләнде. Истихраҗ идүче Габдеш Әхтәм угълы Бahапов. Казан: ун-т тбгх., 1867
Самоучитель для русских по-татарски и для татар по-русски. Четвёртое издание, совершенно на-ново переделанное / сост. Вагапов.1867

9/ *Габделкаюм Габденнасыйр угълы.* **Хисаблык, ягъни гыйльме хисап кагыйдәләре, яки Арифметика вә һәм хисап мәсьәләләре.** Әүвәл мәртәбә. Казан: ун-т тбгх., 1873
Габделькаюм Габдуннасыров. **Арифметика.** 1873

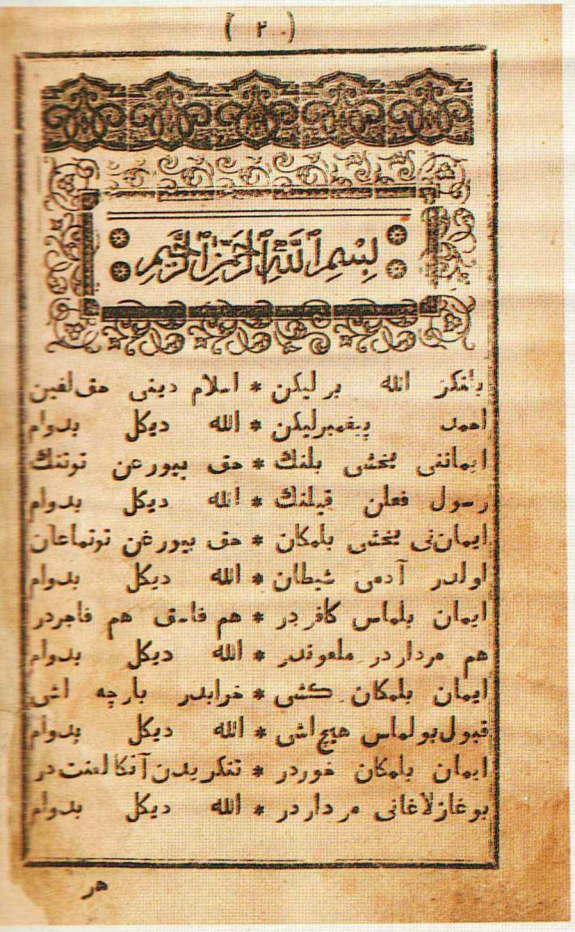

/7

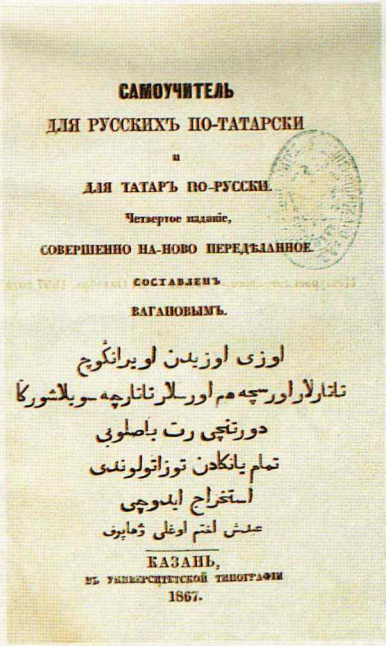

САМОУЧИТЕЛЬ
ДЛЯ РУССКИХЪ ПО-ТАТАРСКИ
и
ДЛЯ ТАТАРЪ ПО-РУССКИ.
Четвертое изданіе,
СОВЕРШЕННО НА-НОВО ПЕРЕДѢЛАННОЕ
СОСТАВЛЕНЪ
ВАГАПОВЫМЪ.
КАЗАНЬ,
ВЪ УНИВЕРСИТЕТСКОЙ ТИПОГРАФІИ
1867.

/8

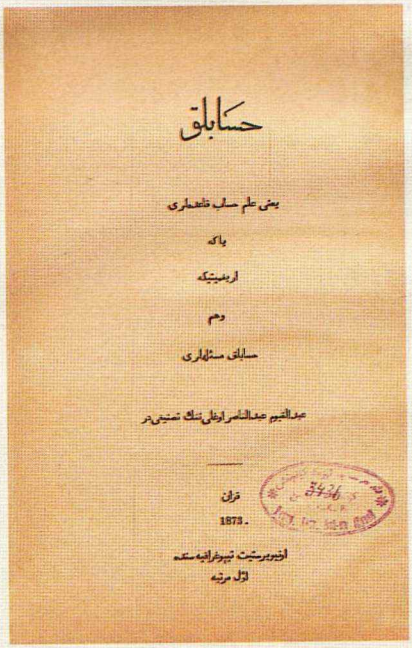

/9

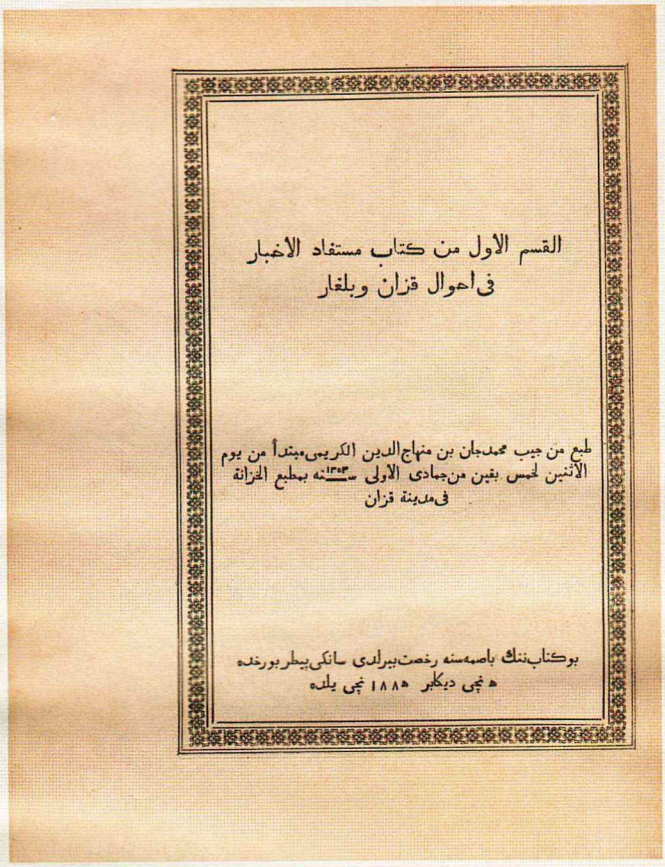
القسم الاول من كتاب مستفاد الاخبار
فى احوال قزان وبلغار

طبع من جيب محمدجان بن منهاج الدين الكريمى مبتدأ من يوم
الاثنين لخمس بقين من جمادى الاولى سنه ١٣٥٣ بمطبع الخزانة
فى مدينة قزان

بوكتاب ننك باصمه سنه رخصت بيرلدى سانكى پيطربورخده
ه نچى ديكابر ١٨٨٥ نچى يلده

/1

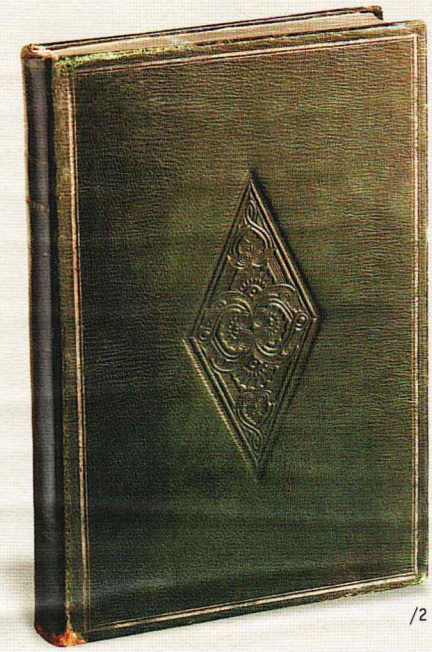

/2

1/ ***Шиһабетдин Мәрҗани.*** **Әл-кыйсьмел-әүвәл мин китаби Мөстәфадел-әхбар фи әхвали Казан вә Болгар.** Казан: Матбагыль-хизанә, 1885
Шигабутдин Марджани. **Извлечение вестей о состоянии Казани и Булгара.** Т. I. 1885

2/ **Басма китап тышлыгы.** Күн, катыргы. Казан, 1857
Переплёт печатной книги. Кожа, картон. 1857

3/ **Фәвакиһел-җөләса.../** мөрәттиб Габделкаюм мулла Габденнасыйр угылы. Казан: ун-т тбгх., 1884
Образцы татарского фольклора и литературы. 1884

4/ ***Хөсәен Әмирхан.*** **Тәварихы Болгария.** Казан: Вечеслав тбгх., 1883
Хусаин Амирханов. **Булгарские хроники.** 1883

5/ **Татарско-русский словарь** / составлен Каюмом Насыровым = **Татарча-урысча лөгать китабы** / Габделкаюм Габденнасыйр угылы тасниф кыйлып, Казанда китап белән сәүдә кыйлгучы Казан мещаны Фәтхулла Хәмидулла угылы Амашовның хираҗәтендән табыг кыйлынды әүвәлге мәртәбә. Казан: ун-т тбгх., 1878

فوائد الجلساء

مستطرف وروض الاخبار كتابلارندان انتخابا تأليف قيلنوب
قرق روضه اوزرينه

مرتب

مرده دللرننك قلبلرين احيا قيلور

بر كتابدر

وعبد القيوم ملا عبد النصير اوغلى ننك قلم فقيرانه سندن جريان
ايتمش بر اثردر

اوشبو كتاب ننك باصمه سنه رخصت بيرلدى پيطربورخده
٢٤ نچى مارطده ١٨٨٤ نچى يلده

اوشبو كتاب قزان اونيوپرستيتى ننك طبع خانه سنده
باصمه اولنمشدر ١٨٨٤ نچى يلده

/3

ПРОТОІЕРЕЙ
Таинскій Архіепископъ
МАЛОВЪ

تواريخ بلغاريه
انتخب من التواريخ
المتعددة ومن الرسالة
المتعددة

اوشبو كتاب ننك باصمه سينه رخصت بيرلدى پيتربورخده
٢٨ نچى عينواره ١٨٨٣ نچى يلده

اوشبو كتاب باصمه اولنمشدور قزانده ؤيچيسلاى ننك
طبع خانه سنده بنكلپسته ننك مخدوم محمد ظريف ملا حسين
اوغلى ننك خراجتى ايلان ١٨٨٣ نچى يلده

/4

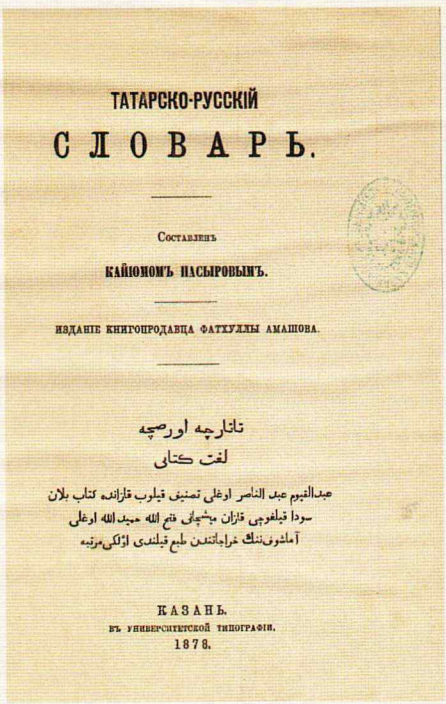
ТАТАРСКО-РУССКІЙ
СЛОВАРЬ.

Составленъ
КАЙЮМОМЪ НАСЫРОВЫМЪ.

ИЗДАНІЕ КНИГОПРОДАВЦА ФАТХУЛЛЫ АМАШОВА.

تاتارچه اورصچه
لغت كتابى

عبدالقيوم عبد الناصر اوغلى تصنيف قيلوب قازانده كتاب بلان
سودا قيلغوچى قازان ميشچانى فتح الله حميد الله اوغلى
آماشوف ننك خراجاتندن طبع قيلندى اؤلكى مرتبه

КАЗАНЬ.
ВЪ УНИВЕРСИТЕТСКОЙ ТИПОГРАФІИ.
1878.

/5

Һәрнәрсәнең чиге бар, акылның чиге юк.
Каюм Насыйри

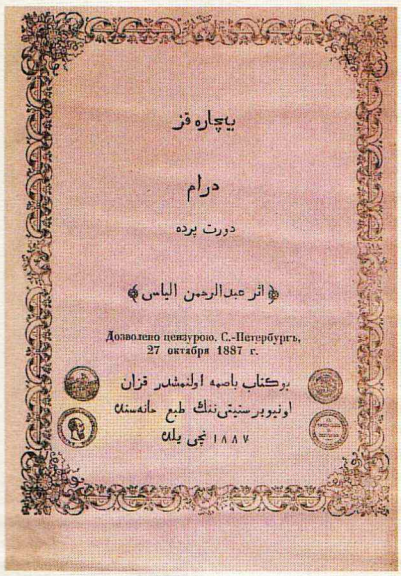

/1

/2

1/ ***Габдрахман Ильяси.*** **Бичара кыз**: драма, 4 пәрдәдә. Казан: ун-т тбгх., 1887
Габдрахман Ильяси. **Бедняжка.** 1887

2/ **Тәрҗемәи хаҗи Әбелмәних әл-Бистәви әс-Сәгыйди.** Казан: наш. Шәмсетдин Хөсәен угылы; ун-т тбгх., 1889
Стихи Абульманиха аль-Бистави ас-Сагиди. 1889

3/ **Кулъязма китап тышлыгы.** Күн, катыргы. XIX гас. ММҮ МММ
Переплёт рукописной книги. Кожа, картон. XIX в. МНК НКЦ

4/ ***Заһир Бигиев.*** **Өлүф, яки Гүзәл кыз Хәдичә**: роман = ***Загир Бигеев.*** **Олюф, или Красавица Хадича**: роман. Казан: Чирков хатыны тбгх., 1889

5/ ***Габделкаюм Габденнасыйр угылы.*** **Әл-җилдес салис мин «Ысуле җәгърафияи кәбир».** Казан: ун-т тбгх., 1899
Габделькаюм Габдуннасыров. **География.** Т. III. 1899

6/ ***Габделкаюм Габденнасыйр угылы.*** **Әүсафе җәзирәтел-гарәб...** Автограф. 1879. Цензура нөсхәсе. КФУ ФК
Габделькаюм Габдуннасыров. **География Аравии.** 1879. Цензорский экземпляр. НБ КФУ

/3

/4

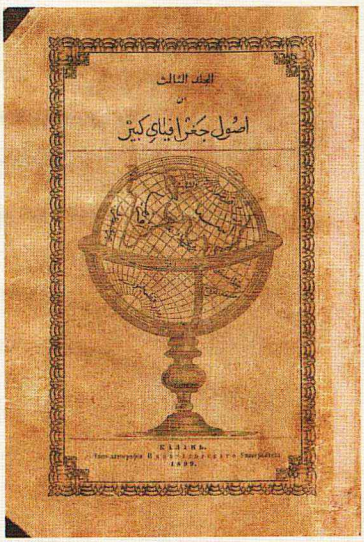

/5

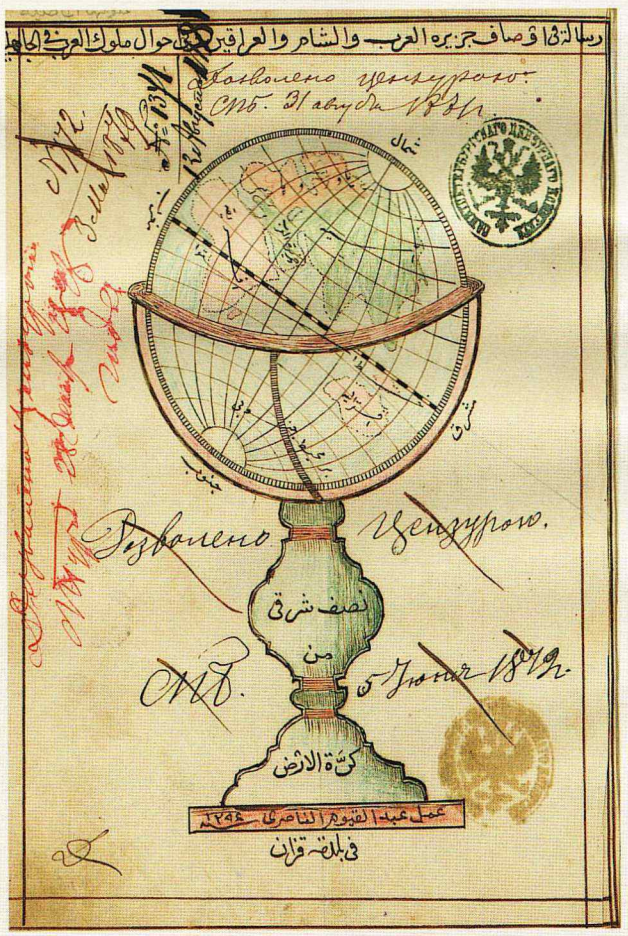

/6

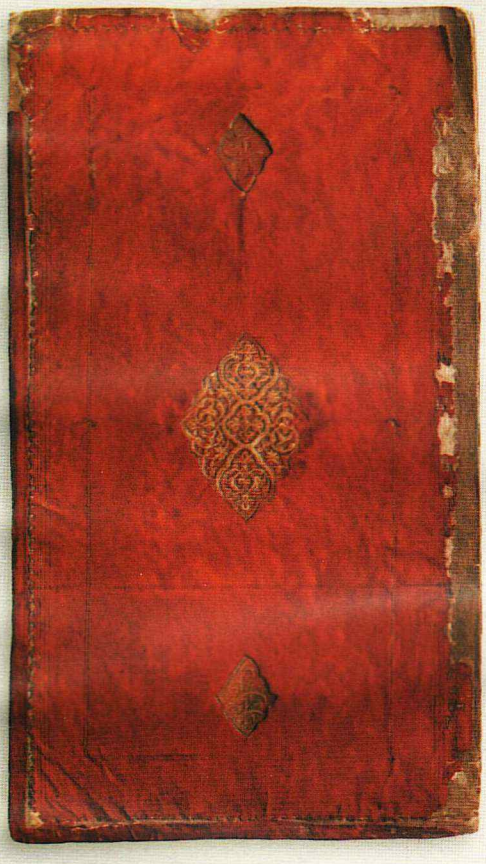

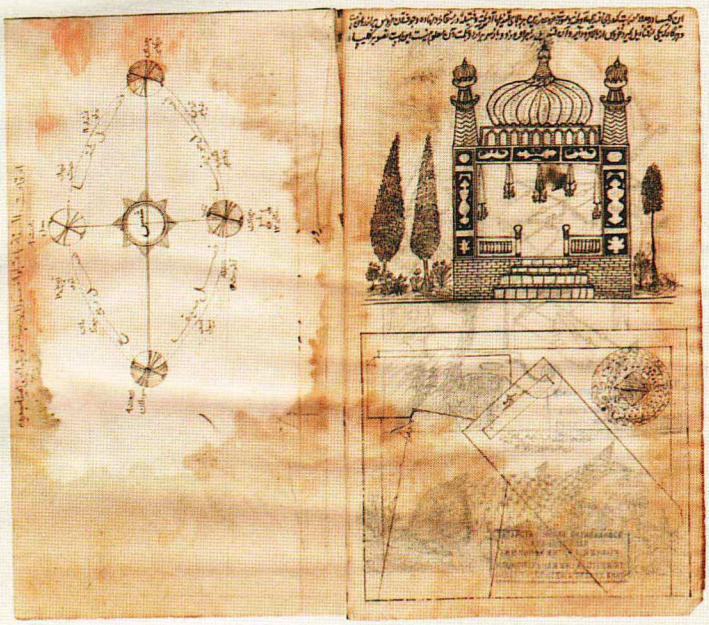

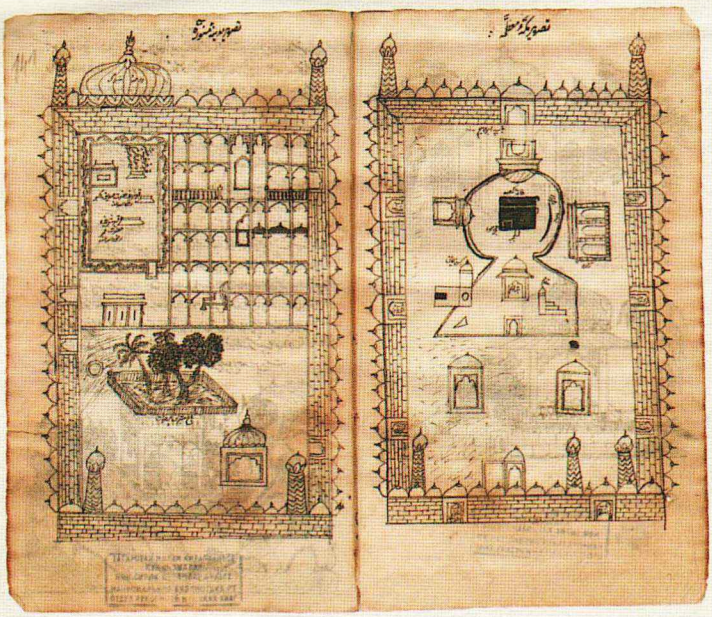

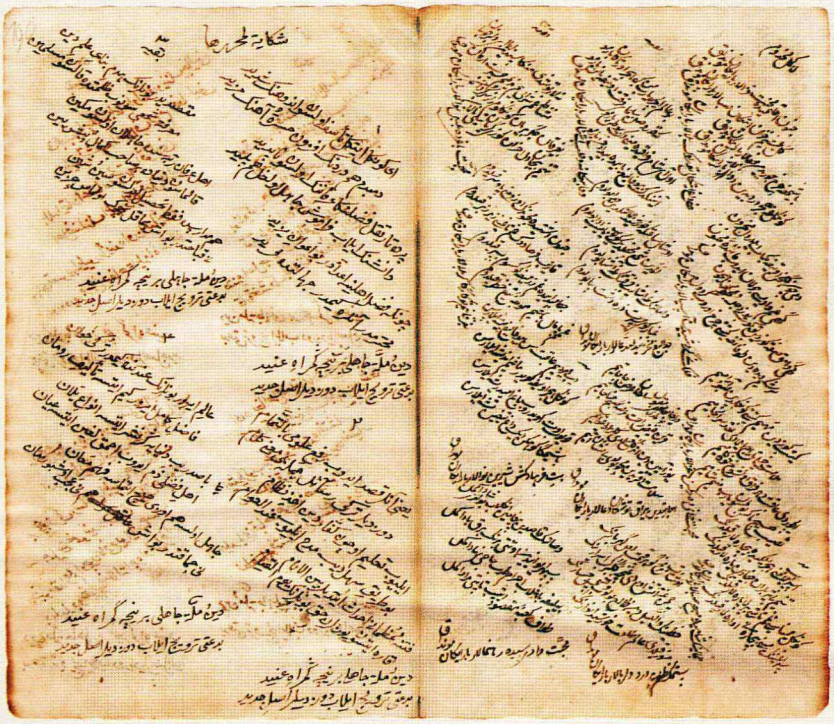

В самых глухих углах, далеко от железных дорог и великих путей можно неожиданно натолкнуться на мулл, отлично знающих арабский язык, умеющих в случае нужды объясниться на этом латинском языке мусульманского мира с учёными из глубины Марокко. Во время своих путешествий по мусульманским странам такие муллы собирают значительные библиотеки книг и рукописей на арабском, турецком и персидском языках.

Г. Алисов. Мусульманский вопрос в России // Русская мысль. – 1909. – №7. – 38

Мөхәммәдсадыйк Иманколый әл-Казаниның кулъязма җыентыгы: тышлыгы, үзе иҗат иткән шигъри әсәре, үз кулы белән ясаган рәсемнәре һәм картасы. 1891–1892. ТР МК

Рукописный сборник Мухаммедсадыка Иманкули аль-Казани. 1891–1892. НБ РТ

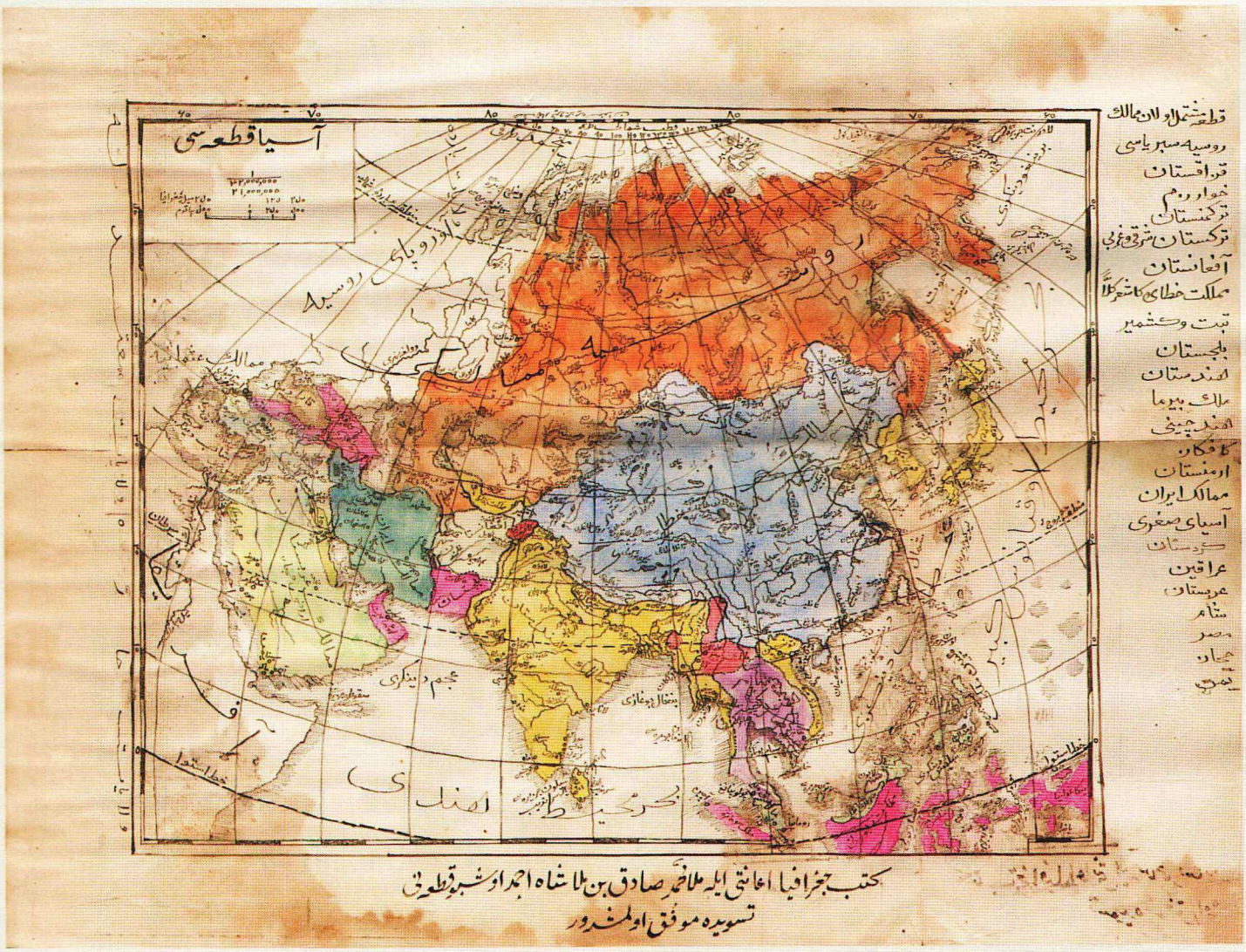

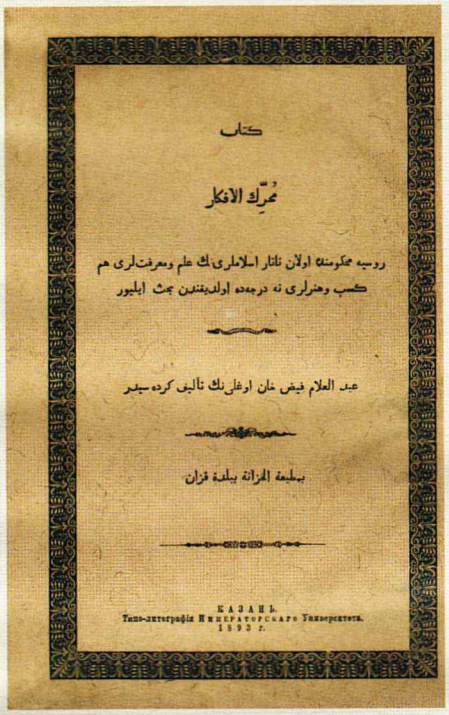
كتاب
محرك الافكار
روسيه محكومنده اولان تاتار اسلاملرينك علم ومعرفتلرى هم
كسب وهنرلرى نه درجه‌ده اولديقندن بحث ايليور
عبد العلام فيض خان اوغلى‌نك تأليف كرده‌سيدر
بمطبعة الخزانة ببلدة قزان
КАЗАНЬ.
Типо-литографія Императорскаго Университета.
1893 г.

/1

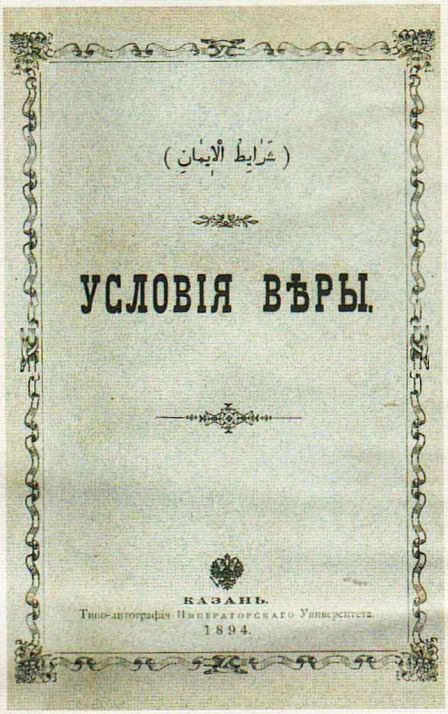
(شرايط الايمان)
УСЛОВІЯ ВѢРЫ.
КАЗАНЬ.
Типо-литографія Императорскаго Университета.
1894.

/2

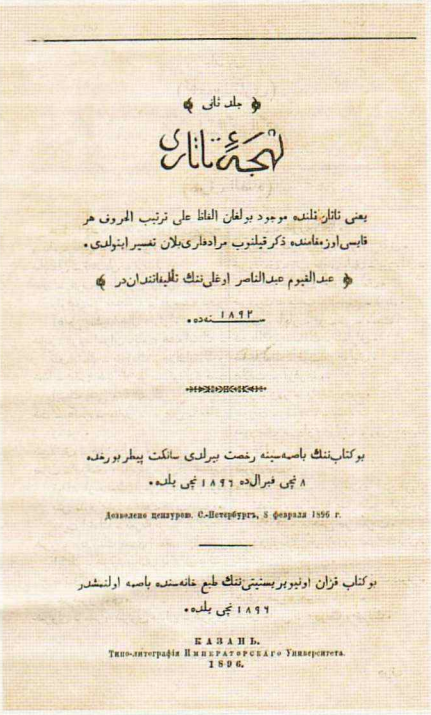
جلد ثانى
لهجهٔ تاتارى
يعنى تاتار تلنده موجود بولغان الفاظ على ترتيب الحروف هر
قايسى اوزمقامنده ذكر قيلنوب مرادفلرى بلان تفسير ايتولدى.
عبد القيوم عبد الناصر اوغلى‌نك تأليفاتندان در
سنه‌ده ١٨٩٢
بو كتاب‌نك باصمه‌سينه رخصت بيرلدى سانكت پيطربورغده
٨ نچى فبرال‌ده ١٨٩٦ نچى يلده.
Дозволено цензурою. С.-Петербургъ, 8 февраля 1896 г.
بو كتاب قزان اونيوبريستيتى‌نك طبع خانه‌سنده باصمه اولنمشدر
١٨٩٦ نچى يلده.
КАЗАНЬ.
Типо-литографія Императорскаго Университета.
1896.

/3

1/ ***Габделгалләм Фәезхан угылы.*** **Китабе мөхәррикел-әфкяр.** Казан: ун-т тбгх., 1893

Габдельгаллям Фаизханов. **Побудитель мыслей.** 1893

2/ **Шәраител-иман = Условия веры.** Казан: ун-т тбгх., 1894

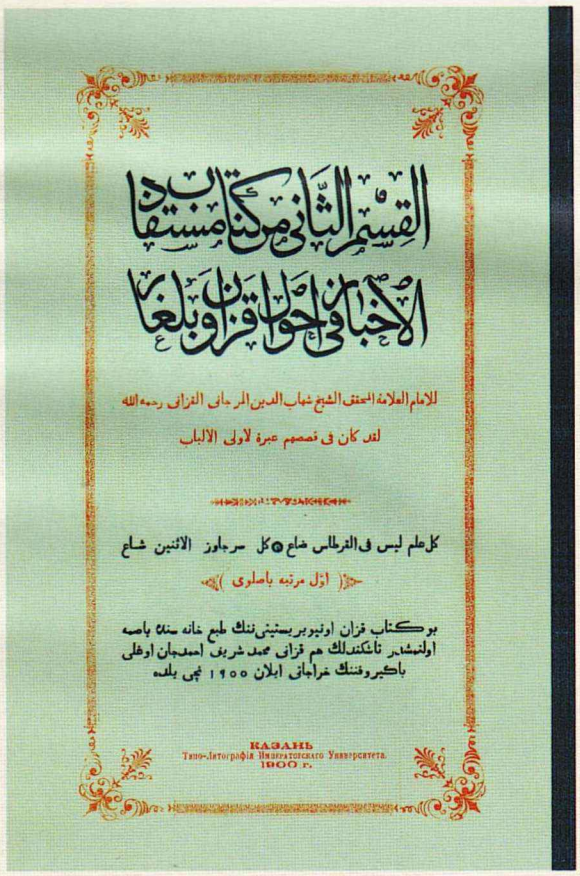
القسم الثانى من كتاب مستفاد
الاخبار فى احوال قزان وبلغار
للامام العلامة المحقق الشيخ شهاب الدين المرجانى القزانى رحمه الله
لقد كان فى قصصهم عبرة لاولى الالباب
كل علم ليس فى القرطاس ضاع ۞ كل سرجاوز الاثنين شاع
(اوّل مرتبه باصلوى)
بو كتاب قزان اونيوبريستيتى‌نك طبع خانه‌سنده باصمه
اولنمشدر تاشكندلك هم قزانى محمد شريف احمدجان اوغلى
باكيروفنك خراجاتى ايلان ١٩٠٠ نچى يلده
КАЗАНЬ
Типо-Литографія Императорскаго Университета.
1900 г.

/4

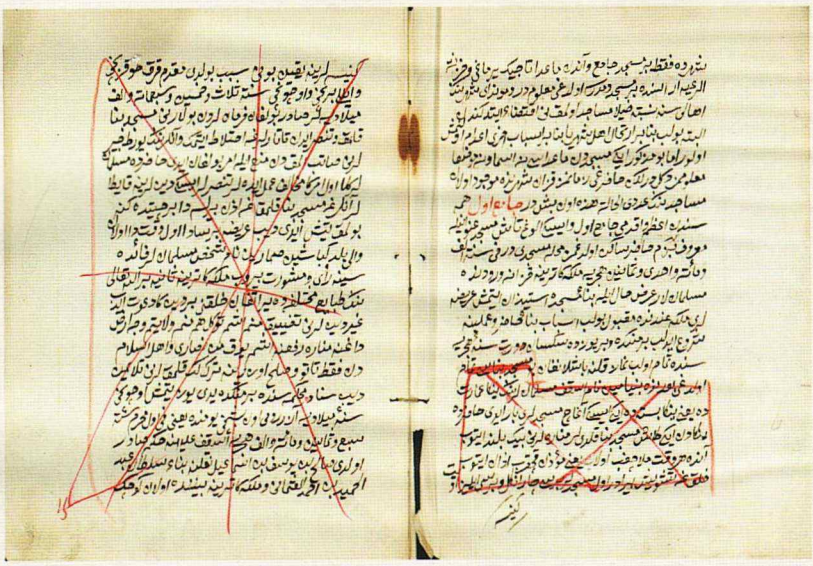

/5

3/ ***Габделкаюм Габденнасыйр углы.*** **Ләһҗәи татари. Җилде сани.** Казан: ун-т тбгх., 1896

Габделькаюм Габдуннасыров. **Толковый словарь татарского языка.** Т. II. 1896

4/ ***Шиһабетдин Мәрҗани.*** **Әл-кыйсьмес-сани мин китаби Мөстәфадел-әхбар фи әхвали Казан вә Болгар.** Әүвәл мәртәбә басылуы. Казан: наш. Мөхәммәтшәриф Әхмәтҗан угылы Бакиров, ун-т тбгх., 1900

Шигабутдин Марджани. **Извлечения вестей о состоянии Казани и Булгара.** Т. II. 1900

5/ ***Шиһабетдин Мәрҗани.*** **Мөстәфадел-әхбар фи әхвали Казан вә Болгар.** 2 нче кыйсем. Цензура нөсхәсе. КФУ ФК

Шигабутдин Марджани. **Извлечения вестей о состоянии Казани и Булгара.** Т. II. Цензорский экземпляр. НБ КФУ

Татар Китабы... Халкыбыз яшәешеннән аерылгысыз гомерендә ул нинди генә авырлыклар кичермәгән!.. Чынбарлык гаять кырыс, үз дәүләтен югалткан халыкның китабы да үксез кала.

Зиннур Мансуров

/1

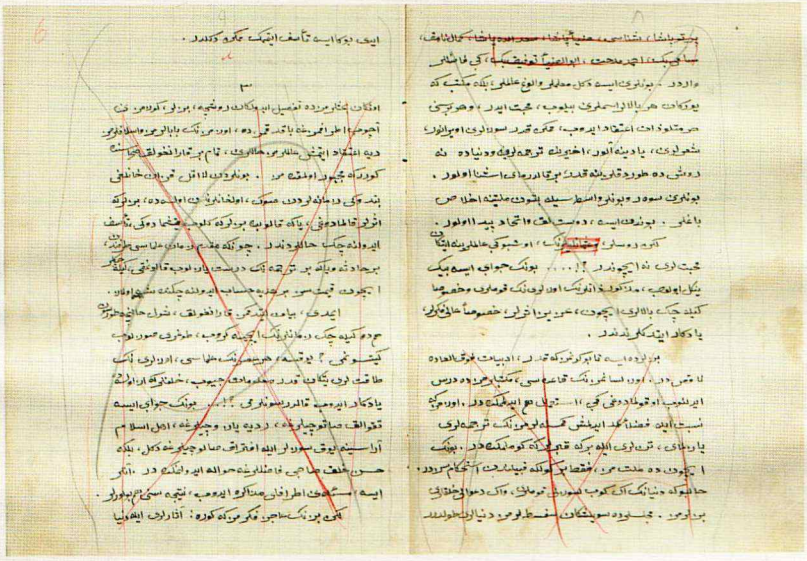

/2

1,2/ ***Ризаэддин бине Фәхретдин.***
Асар: үз мәмләкәтемездә улган ислам галимнәренең тәрҗемә вә табәкаләре, тарихе вилядәт вә вафатлары, вә башка әхвальләре хакында язылмыш бер китаптыр.
1 нче җәзьэ. 1899. Цензор В. Смирнов төзәтмәләре кертелгән автор нөсхәсе.
КФУ ФК

Ризаэддин Фахретдин.
Памятники. Автограф с поправками цензора В. Смирнова. НБ КФУ

3/ ***Галимәтелбәнат Биктимерова.***
Могашәрәт адәбе.
2 нче табыг.
СПб: Ильяс Бораганский матб., 1899

Галимәтельбанат Биктимирова.
Правила общения.
1899

4/ ***Ризаэддин бине Фәхретдин.***
Коръән вә табагать.
Казан: Кәримевләр матб., 1900

Ризаэддин Фахрутдинов.
Коран и книгопечатание.
1900

5/ ***Галиәсгар Камал.***
Бәхетсез егет. Казан: Кәримевләр матб., 1900

Галиасгар Камал.
Несчастный юноша.
1900

/3

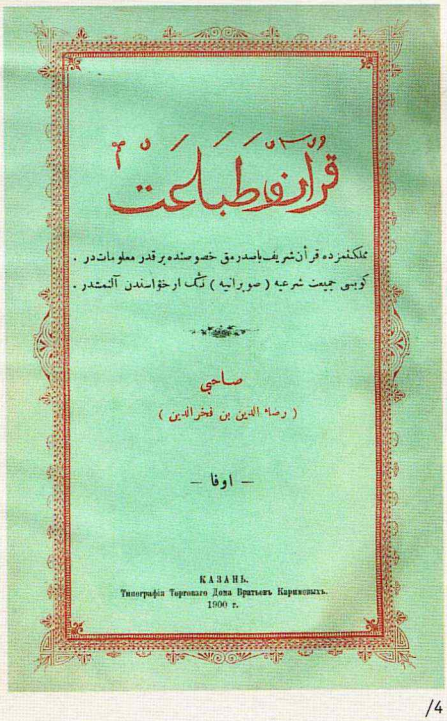

/4

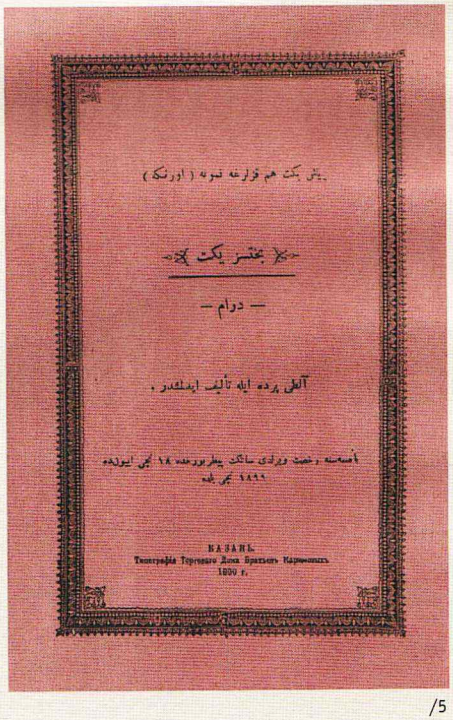

/5

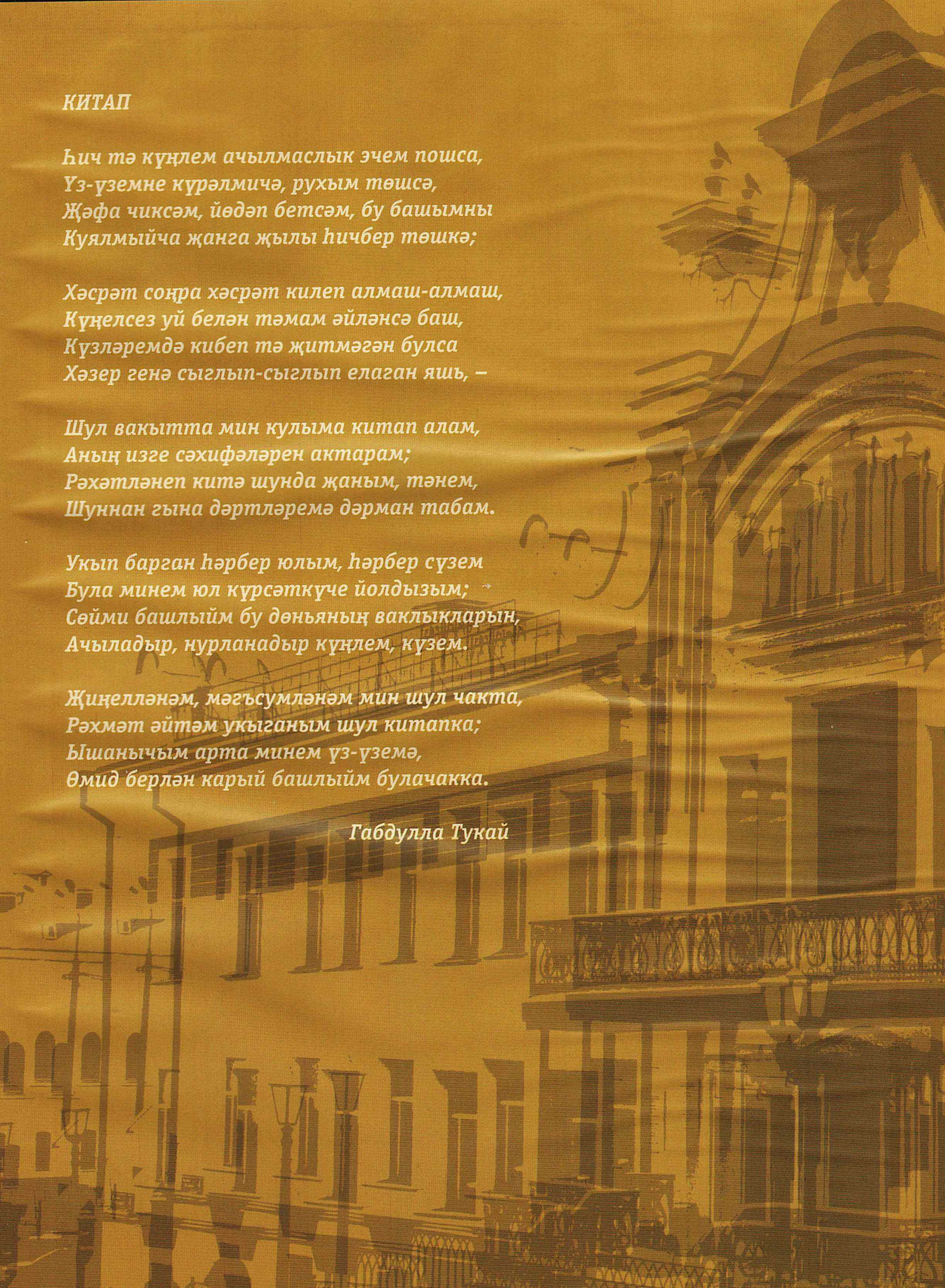

КИТАП

Һич тә күңлем ачылмаслык эчем пошса,
Үз-үземне күрәлмичә, рухым төшсә,
Җәфа чиксәм, йөдәп бетсәм, бу башымны
Куялмыйча җанга җылы һичбер төшкә;

Хәсрәт соңра хәсрәт килеп алмаш-алмаш,
Күңелсез уй белән тәмам әйләнсә баш,
Күзләремдә кибеп тә җитмәгән булса
Хәзер генә сыглып-сыглып елаган яшь, –

Шул вакытта мин кулыма китап алам,
Аның изге сәхифәләрен актарам;
Рәхәтләнеп китә шунда җаным, тәнем,
Шуннан гына дәртләремә дәрман табам.

Укып барган һәрбер юлым, һәрбер сүзем
Була минем юл күрсәткуче йолдызым;
Сөйми башлыйм бу дөньяның ваклыкларын,
Ачыладыр, нурланадыр күңлем, күзем.

Җиңелләнәм, мәгъсумләнәм мин шул чакта,
Рәхмәт әйтәм укыганым шул китапка;
Ышанычым арта минем үз-үземә,
Өмид берлән карый башлыйм булачакка.

Габдулла Тукай

1901–1917 ЕЛЛАР ГОДЫ

„ایکی یوز یلدن صوڭ انقراض“

اثر
محمد عیاض الاسحاقی

قزان.

Дозволено цензурою. С.-Петербургъ. 25 Іюня 1903 года.

КАЗАНЬ
городской паспажъ
Лито-Типографія И. Н. Харитонова.
1904

/1

زندان

محررینڭ ترجمه حالی رسمی برلن.

محرری: محمد عیاض الاسحاقی

ناشرلری: عبدالرحمن حسینف، عبدالعزیز عبداللین.

یارمالایژوی مطبعه‌سی
قزان.

КАЗАНЬ
Типо-литографія И. В. Ермолаевой
бывшая Ключникова
1907

/2

1/ ***Мөхәммәдгаяз Исхакый.*** **Ике йөз елдан соң инкыйраз.** Казан: И.Н.Харитонов матб., 1904
Мухаммедгаяз Исхаки. **Исчезновение через двести лет.** 1904

2/ ***Мөхәммәдгаяз әл-Исхакый.*** **Зиндан.** Мөхәррирәнең тәрҗемәи хәле, рәсеме берлән. Казан: наширләре Габдрахман Хөсәенов, Габделгазиз Гобәйдуллин; И.В.Ермолаева типо-литографиясе, 1907
Мухамедгаяз Исхаки. **Тюрьма.** 1907

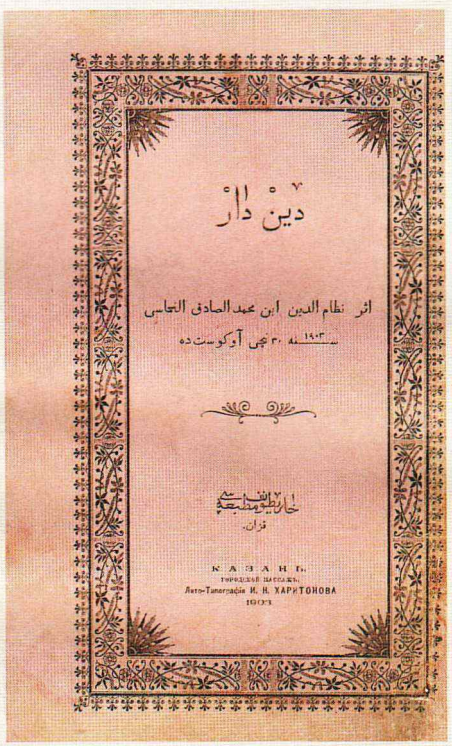

دین دار

اثر نظام الدین ابن محمد الصادق النجاسی
سنه ۱۹۰۳ ده ۳۰ نجی آوکوست ده

قزان.

КАЗАНЬ.
типографія наслѣдниковъ
Лито-Типографія И. Н. ХАРИТОНОВА
1903

/3

3/ ***Низаметдин ибне Мөхәммәдсадыйк ән-Нәхәси.*** **Диндар.** Казан: И.Н.Харитонов матб., 1903
Низамутдин ан-Нахаси. **Благочестивый.** 1903

№3171/2 июня 1905 г.

مراد سلیمف

دراج

مالی قدری اوقعان بلور

بش دیسمنده اوزارینه اوچ کارتینده اویناله‌رق
تیاتورکه مخصوص ترتیب ایدلوب

اثر محروم واجح خالری

Дозволено цензурою.
Спб. 6 іюня 1905 г.

/4

4/ ***Фатих Халиди.*** **Морад Сәлимев.** Автограф. 1905. Цензура нөсхәсе. КФУ ФК
Фатих Халиди. **Мурад Салимов.** 1905. Цензорский экземпляр. НБ КФУ

ادبیات

محرر وناشری: معلم ابراهیم یومانقولف

بهاسی ۱۰ تین

استرخانده ع. عموف وشرکاسینڭ تجارتخانه مطبعه‌سنده
سنه ۱۳۲۷

АСТРАХАНЬ
Типографія „Т-го Д-ма А. Умеровъ и Ко“
1909

/5

5/ ***Ибраһим Юмангулов.*** **Әдәбият.** Әстерхан: «Г.Гомәрев вә шөрәкәсе»нең тиҗарәтханә матб., 1909
Ибрагим Юмангулов. **Литература.** 1909

Россиядәге татарлар 1917 елга хәтле 15 000 ләп исемдә милли китап чыгарган. Татар китабы үзенең эчтәлеге, универсальлеге белән дөньядагы алдынгы халыклар басма сүзеннән калышмаган.

Әбрар Кәримуллин

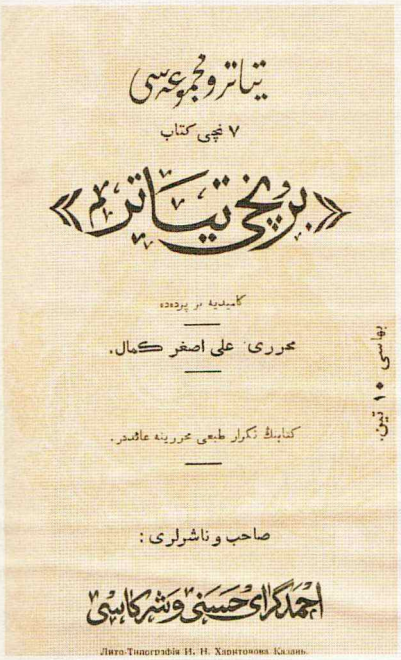

/1

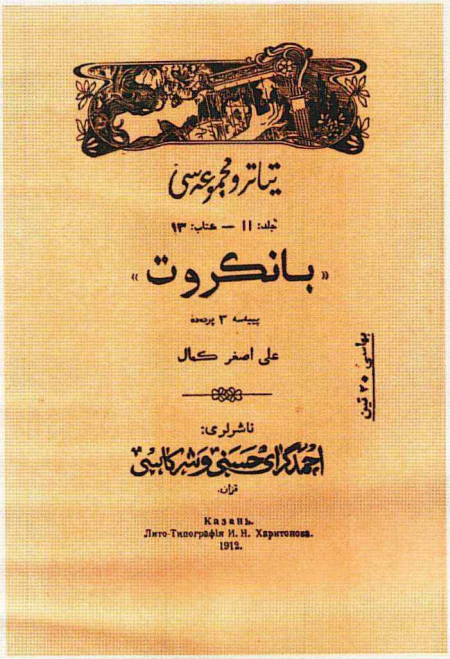

/2

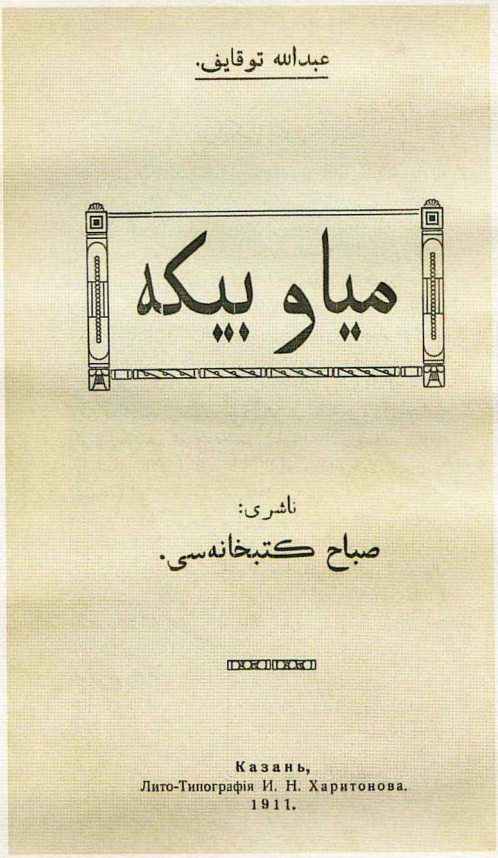

/4

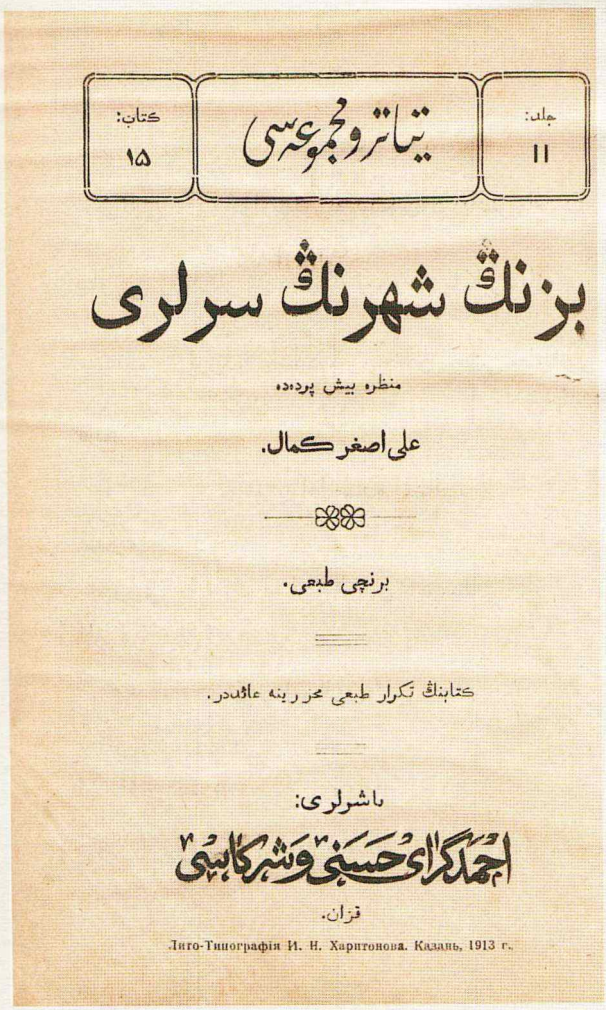

/3

1/ ***Галиәсгар Камал.*** **Беренче театр**: комедия 1 пәрдәдә. «Театру мәҗмугасе» сериясе, 7 нче китап. Казан: наш. «Әхмәдгәрәй Хәсәни вә шөрәкясе»; И.Н.Харитонов матб., 1908
Галиасгар Камал. **Первый театр.** 1908

2/ ***Галиәсгар Камал.*** **Банкрот:** пьеса 3 пәрдәдә. «Театру мәҗмугасе» сериясе, II җилд, 13 нче китап. Казан: наш. «Әхмәдгәрәй Хәсәни вә шөрәкясе»; И.Н.Харитонов матб., 1912
Галиасгар Камал. **Банкрот:** пьеса. 1912

3/ ***Галиәсгар Камал.*** **Безнең шәһәрнең серләре:** манзара 5 пәрдәдә. «Театру мәҗмугасе» сериясе, II җилд, 15 нче китап. Казан: наш. «Әхмәдгәрәй Хәсәни вә шөрәкясе»; И.Н.Харитонов матб., 1913
Галиасгар Камал. **Тайны нашего города:** пьеса. 1913

4/ ***Габдулла Тукаев.*** **Мияубикә.** Казан: наш. «Сабах көтепханәсе»; И.Н.Харитонов матб., 1911
Габдулла Тукаев. **Мияубикэ.** 1911

5/ **Басма китап тышлыгы.** XX гас. башы
Переплёт печатной книги. Нач. XX в.

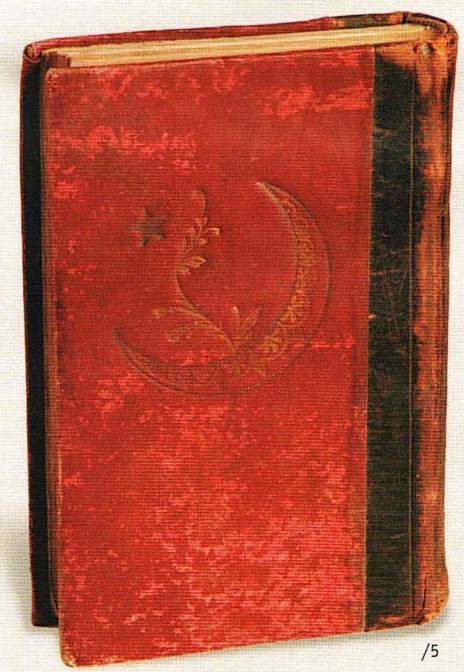

/5

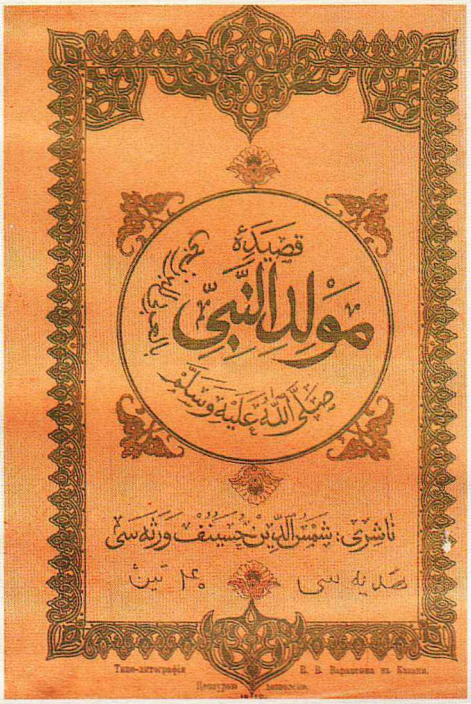

/1

/2

1-3, б / **Касыйдәи мәүледен-нәби саллаллаһы галәйһи вәсәлләм** / хаттат Кыйвам карый Зөлфекаров. Казан: наш. Хөсәенов вәрәсәсе, В.В.Вараксин типо-литографиясе, 1912.
Ода, посвящённая к дню рождения Пророка Мухаммеда. 1912.

/3

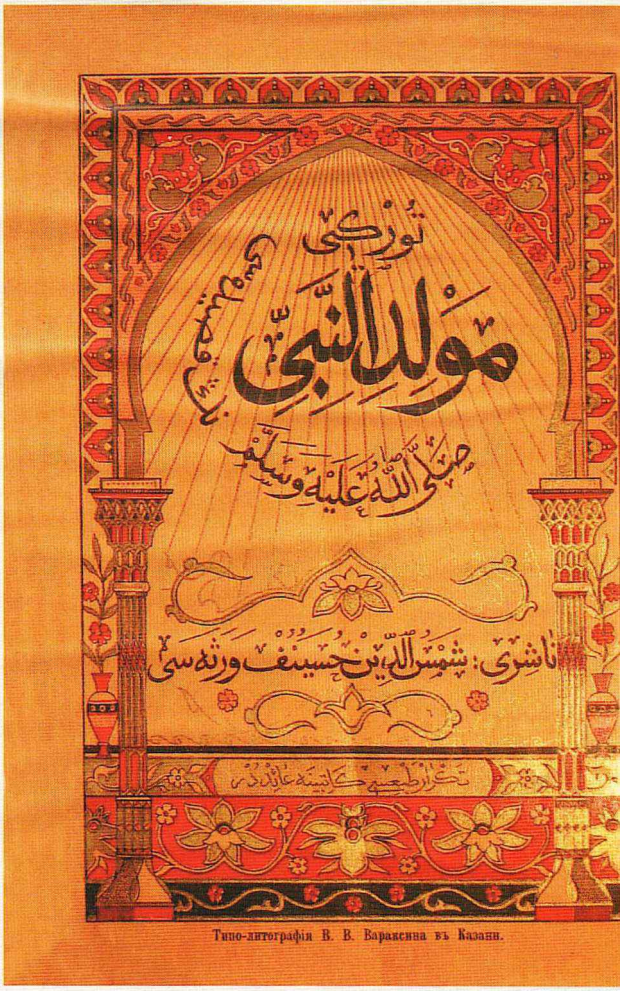

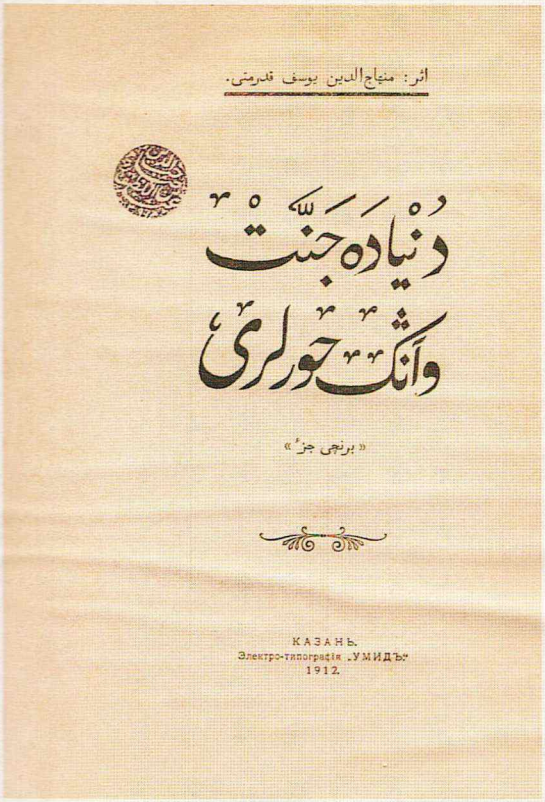

/4

/5

Белгән нәрсәгезне башкаларга өйрәтегез, җиңеллекне ихтыяр кылыгыз, авыр итмәгез, сөендерегез, укучыларны һәм башкаларны нәфрәтләндермәгез; берегезнең ачуы килсә, тик торсын.

Хәдис

4/ ***Минһаҗетдин Йосыф Кадермәти.*** **Дөньяда җәннәт вә аның хурлары.** 1 нче җөзьэ. Казан: «Өмид» матб., 1912

Мингазетдин Йусуф Кадермати. **Рай на земле.** 1912

5/ ***Зариф әл-Бәшири.*** **Иртәнге азан, яки Көзге әсәр нам шигырь мәҗмугасе:** мөхтәрәм Исмәгыйль бәк Гаспринскийның 25 еллык хезмәте миллиясенә ядкәр улмак үзрә тәртип әйләмеш әсәре гаҗизанәмдер. Оренбург: «Кәримев, Хөсәенов вә шөрәкясе» нәшере һәм матб., 1909

Зариф Башири. **Утренний призыв к молитве, или Осеннее произведение:** сборник стихов. 1909

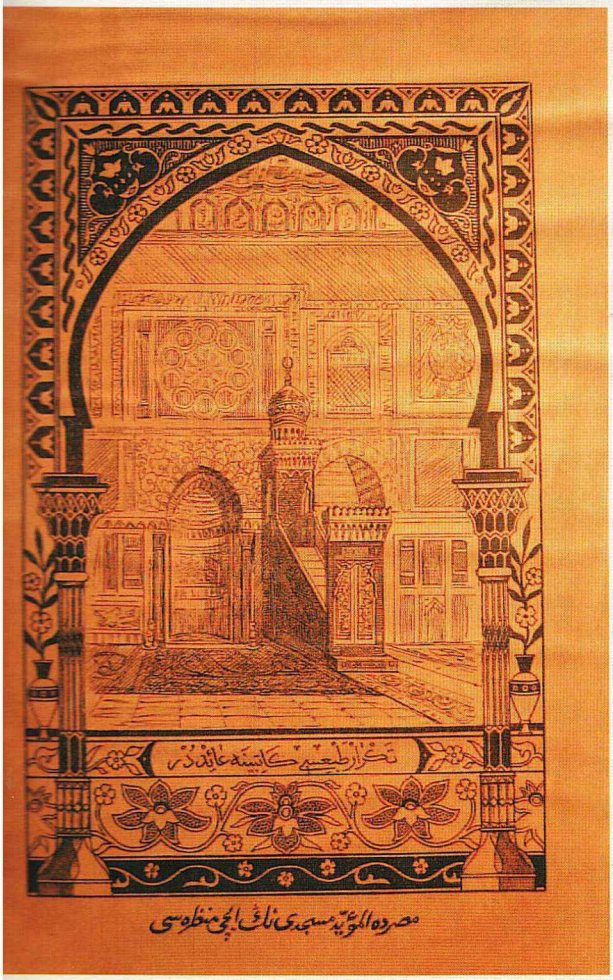

/6

7/ **Касыйдәи мәүледеннәби саллаллаһы галәйһи вәсәлләм /** хаттат Кыйвам карый Зөлфекаров. Казан: наш. Хөсәенов вәрәсәсе, В.В.Вараксин типо-литографиясе

Ода, посвящённая к дню рождения Пророка Мухаммеда

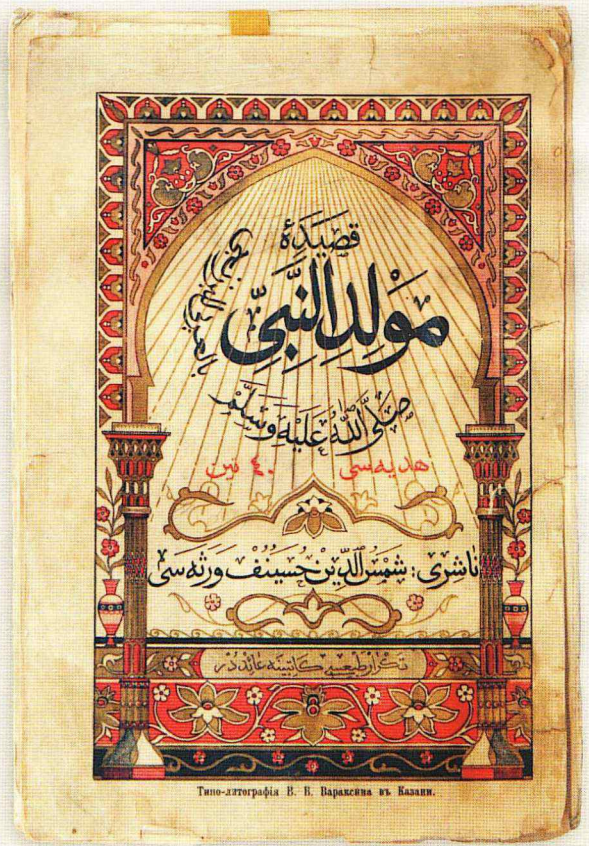

/7

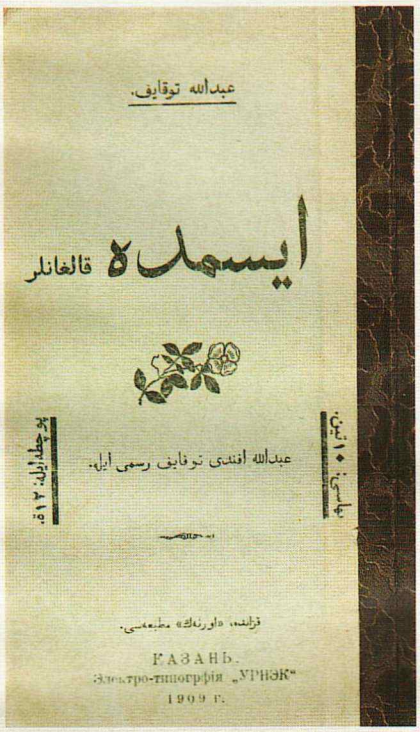

/1

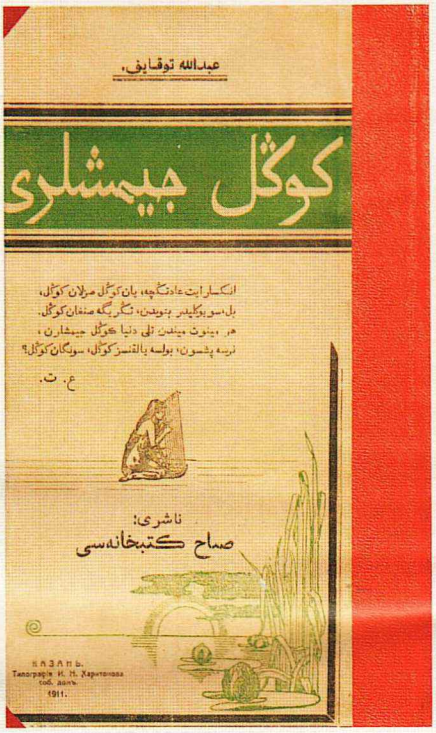

/2

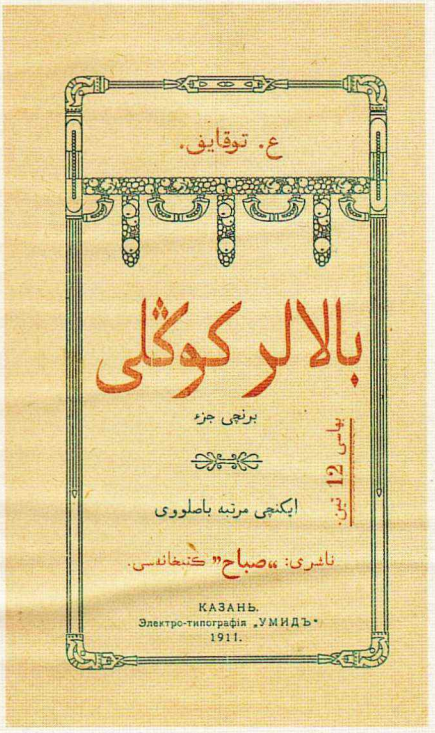

/3

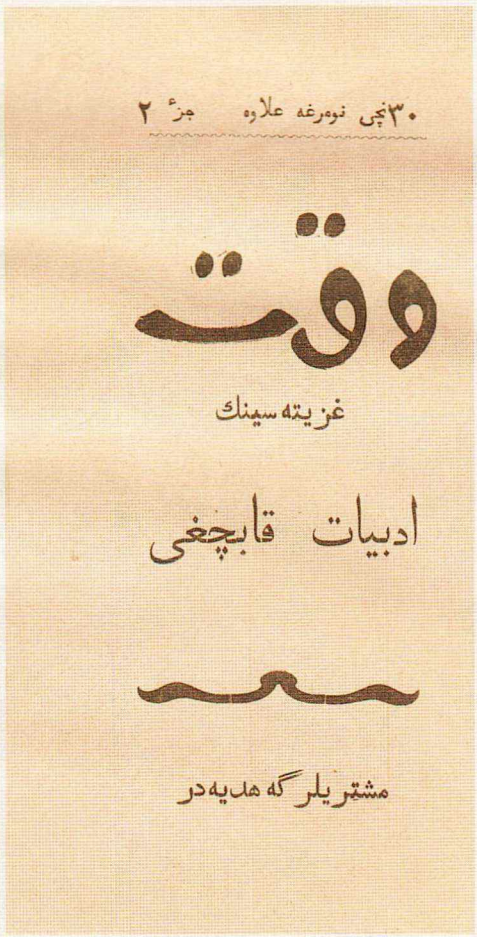

/4

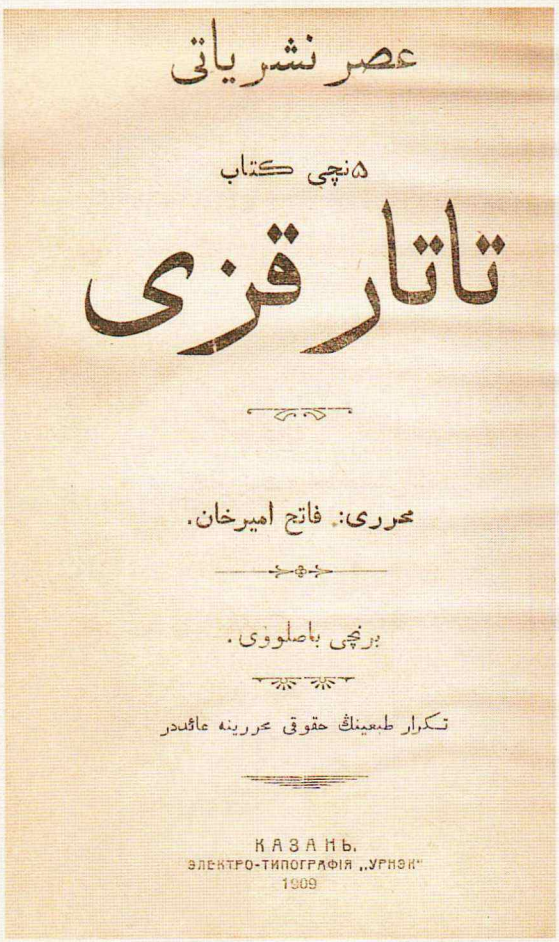

/5

1/ ***Габдулла Тукаев.*** **Исемдә калганнар** / Габдулла әфәнде Тукаев рәсеме илә. Казан: «Үрнәк» матб., 1909
Габдулла Тукаев. **Из воспоминаний.** 1909

2/ ***Габдулла Тукаев.*** **Күңел җимешләре.** Казан: наш. «Сабах көтепханәсе»; И.Н.Харитонов матб., 1911
Габдулла Тукаев. **Плоды души.** 1911

3/ ***Габдулла Тукаев.*** **Балалар күңеле.** 1 нче җөзьэ. Икенче мәртәбә басылуы. Казан: наш. «Сабах» көтепханәсе; «Өмид» матб., 1911
Габдулла Тукаев. **Детская радость.** 1911

4/ **«Вакыт» гәзитәсенең әдәбият капчыгы:** мөштәриләргә һәдия. 30 нчы номерга гыйлавә. 2 нче җөзьэ. Оренбург: Мөхәммәтфатих Кәримев матб., 1906
Литературный мешок газеты «Вакыт». 1906

5/ ***Фатих Әмирхан.*** **Татар кызы. Беренче басылуы.** Казан: «Гасыр» нәшр., 5 нче китап; «Үрнәк» матб., 1909
Фатих Амирхан. **Татарка.** 1909

И туган тел, и матур тел, әткәм-әнкәмнең теле!
Дөньяда күп нәрсә белдем син туган тел аркылы.
Габдулла Тукай

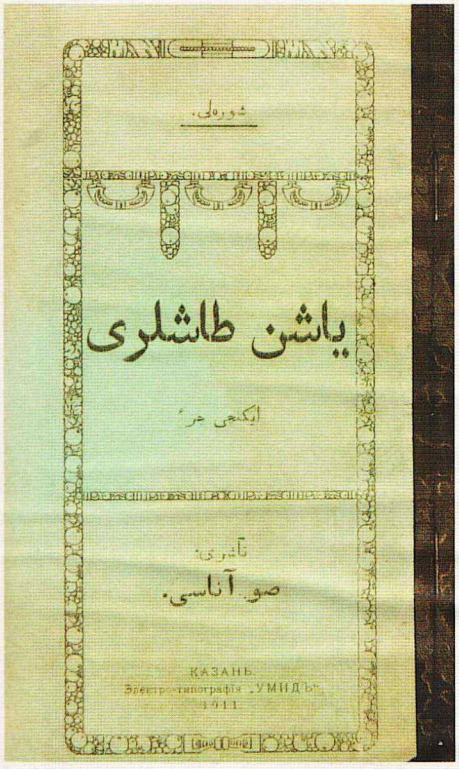

/1

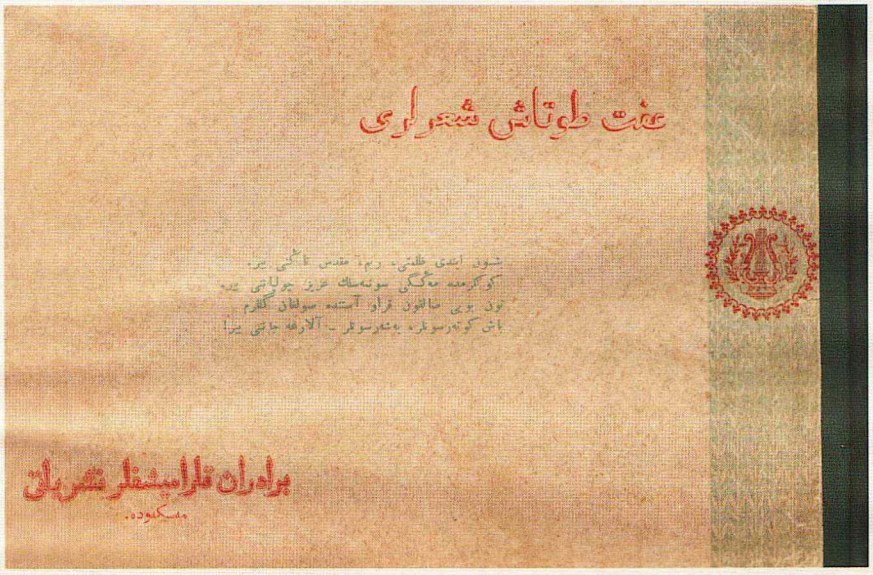

/2

1/ ***Шүрәле [Габдулла Тукай].*** **Яшен ташлары.** 2 нче җөзьэ. Казан: наш. Су анасы [Габдулла Тукай], «Өмид» матб., 1911
Габдулла Тукаев. **Искры молнии.** 1911

2/ **Гыйффәт туташ шигырьләре.** Мәскәү: Борадәран Карамышевлар нәшр.; «В.Гембицкий, В. Суворов и К⁰» матб.
Стихи Гиффат-туташ.

3/ ***Мәҗит Гафури.*** **Тәэссоратым:** әдәбияттан бер кисәк. Уфа: наш. «Кәримев, Хөсәенов»ның Уфа шөгъбәсе, «Шәрык» матб., 1910
Мазит Гафури. **Мои чувства.** 1910

4/ ***Мәҗит Гафури.*** **Кызларга махсус милли шигырьләр.** Уфа: наш. борадәран Кәримевләр; «Шәрык» матб., 1914
Мазит Гафури. **Стихи для девочек.** 1914

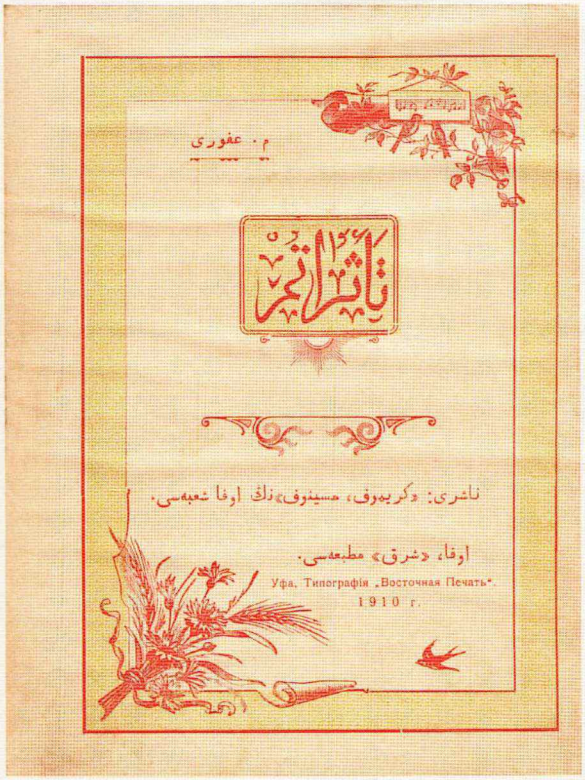

/3

/4

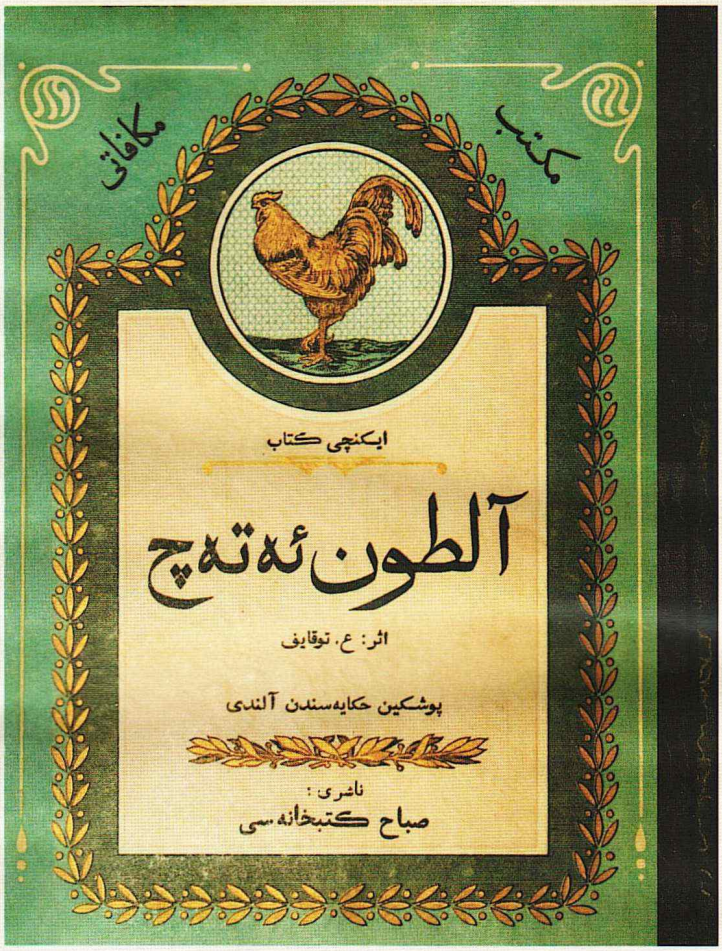

/1

/2

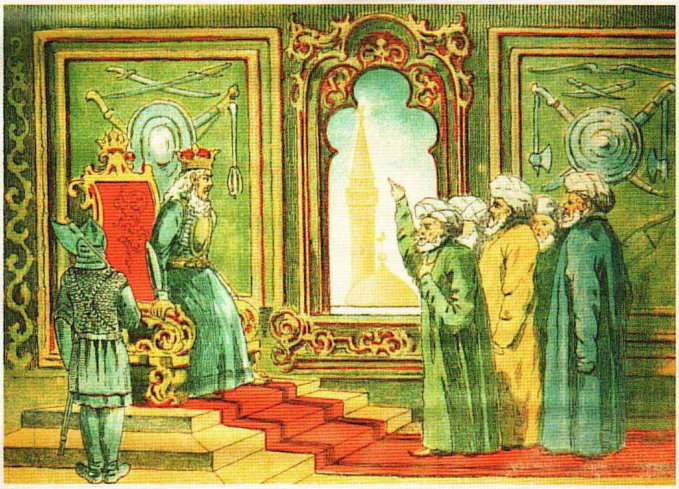

/3

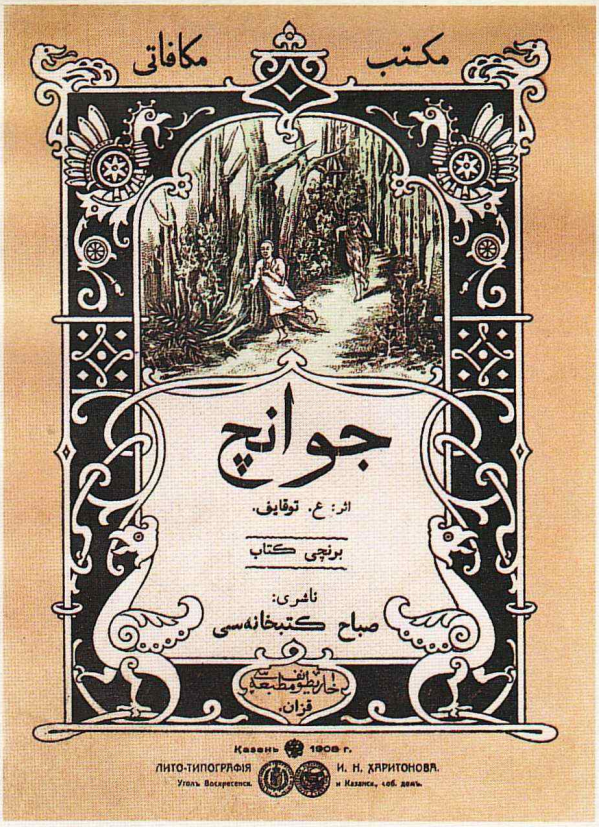

/5

1-4/ ***Габдулла Тукаев.*** **Алтын әтәч: Пушкин хикәясеннән алынды.** Казан: наш. «Сабах» көтепханәсе; И.Н.Харитонов матб., 1909. «Мәктәп мөкәфәте» [сериясе], 2 нче китап
Габдулла Тукаев. **Золотой петушок.** 1909

5/ ***Габдулла Тукаев.*** **Җуаныч.** Казан: наш. «Сабах» көтепханәсе; И.Н.Харитонов матб., 1908. «Мәктәп мөкәфәте» [сериясе], 1 нче китап
Габдулла Тукаев. **Утешение.** 1908

/4

Тән үстерсәң җиһанда, бер дә шиксез, фил булу мөмкин;
Укып рухыңны гали әйләсәң, Җәбраил булу мөмкин.
Габдулла Тукай

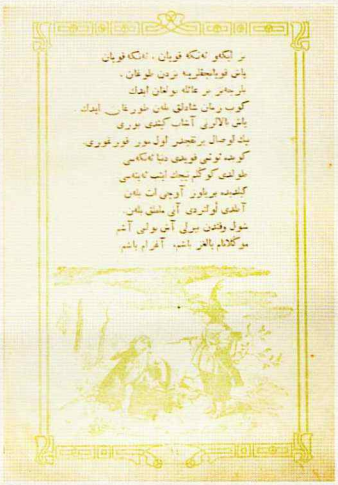

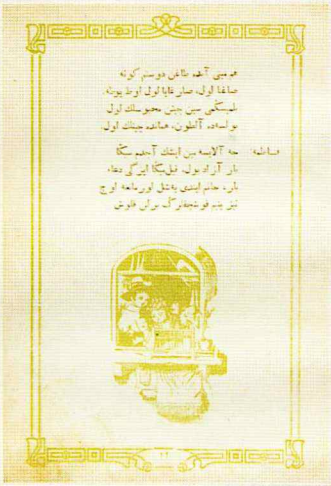

Габдулла Тукаев.
Күңелле сәхифәләр.
Казан: наш. «Сабах» көтепханәсе; «Милләт» матб., 1910. «Мәктәп мөкафяте» [сериясе], 4 нче китап
Габдулла Тукаев.
Весёлые странички.
1910

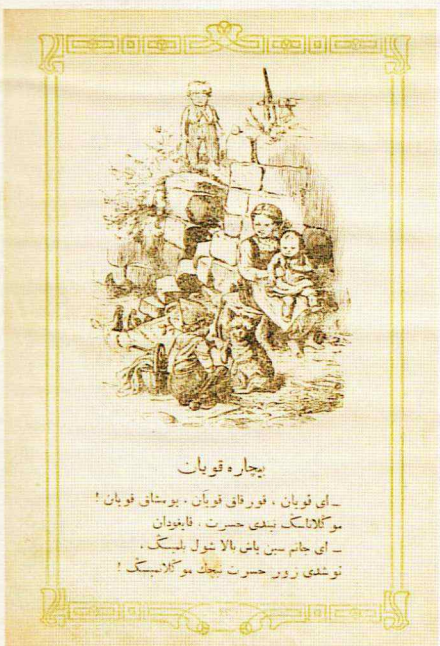

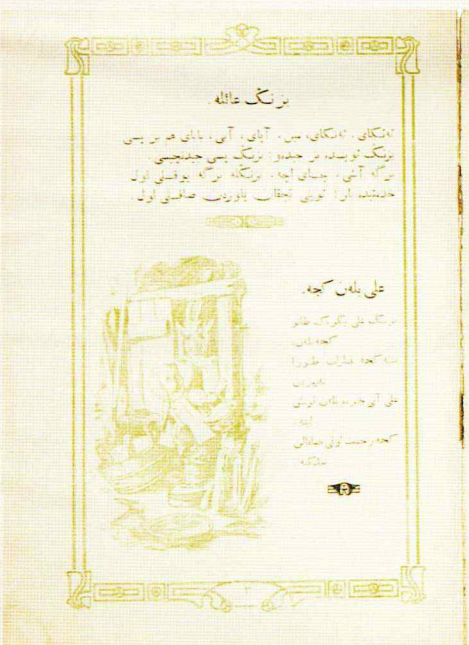

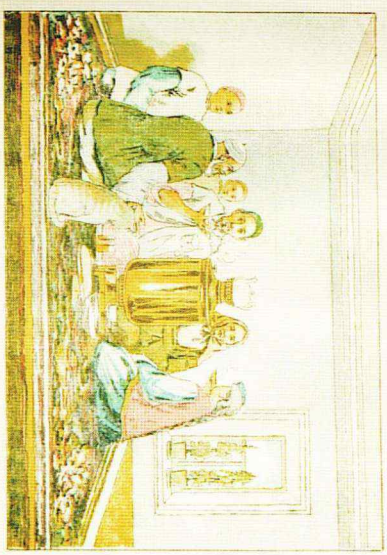

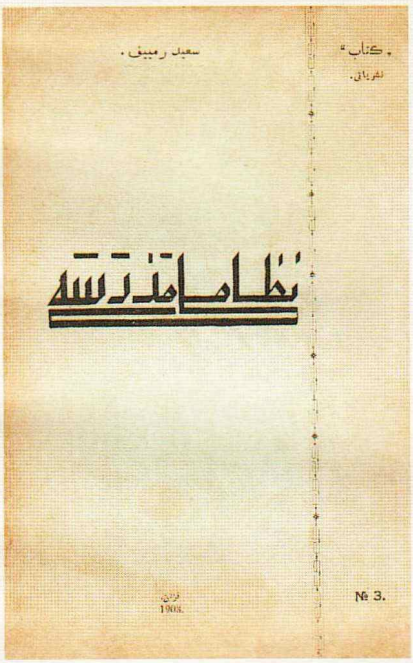

/1

1/ ***Сәгыйть Рәмиев.*** **Низамлы мәдрәсә:** көлке 1 пәрдәдә. Казан: «Китап» нәшр. №3; «Бәянелхак» матбагасы, 1908
Сагит Рамиев. **Порядочное медресе.** 1908

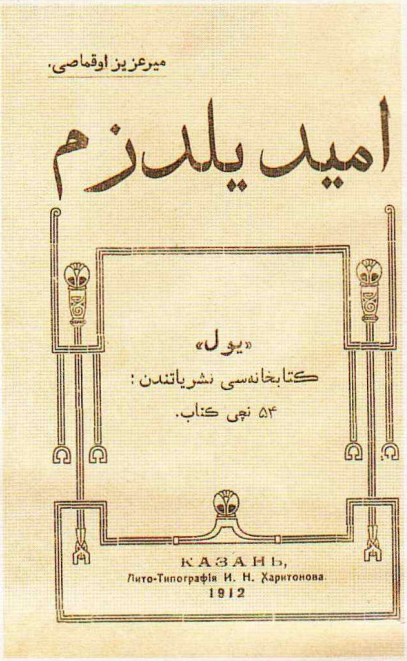

/2

2/ ***Миргазиз Укмасый.*** **Өмид йолдызым.** Казан: «Юл» китапханәсе нәшриятыннан 54 нче китап; И.Н.Харитонов матб., 1912
Миргазиз Укмаси. **Звезда моей надежды.** 1912

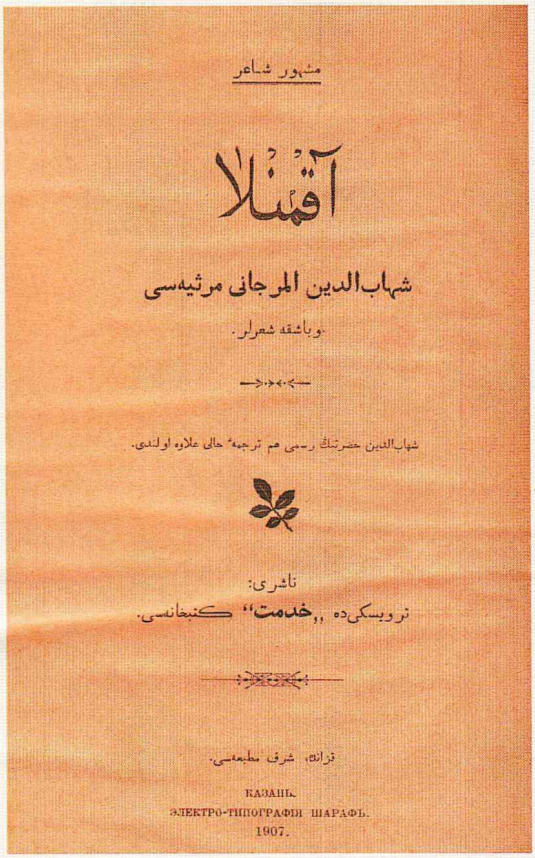

/3

3/ **Мәшһүр шагыйрь Акменла. Шиһабетдин әл-Мәрҗани мәрсиясе вә башка шигырьләр** / мөрәттибе Габделбарый бине Габдулла әс-Сәиди. Казан: наш. Тройскида «Хезмәт» көтепханәсе; Шәрәф матб., 1907
Знаменитый поэт Акмулла. 1907

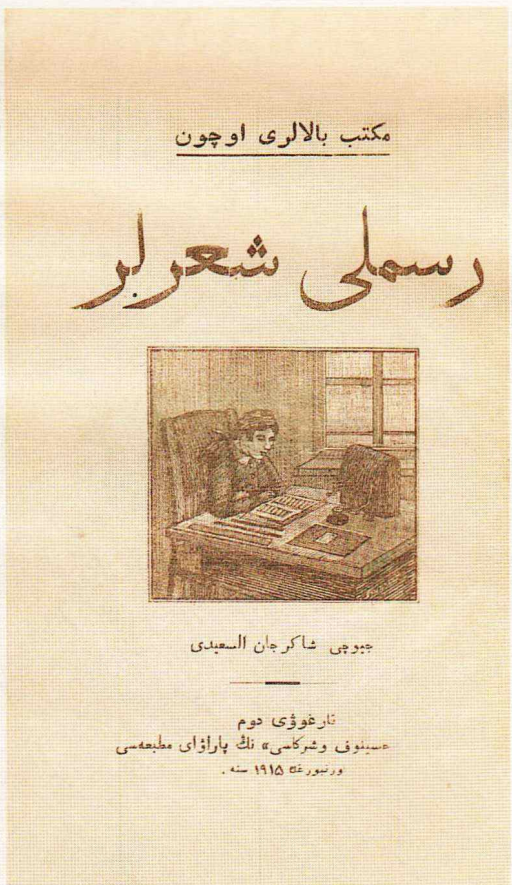

/4

4/ **Мәктәп балалары өчен рәсемле шигырьләр** / җыючы Шакиржан әс-Сәгыйди. Оренбург: наш. Хөсәен Хөсәенов көтепханәсе; «Г.Г.Хөсәенов вә шөрәкәсе» матб., 1915
Иллюстрированные стихи для учеников. 1915

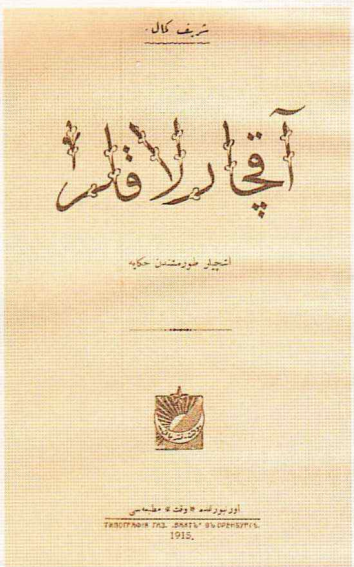

/5

5/ ***Шәриф Камал.*** **Акчарлаклар:** эшчеләр тормышыннан хикәя. Оренбург: «Вакыт» матб., 1915
Шариф Камал. **Чайки:** рассказ. 1915

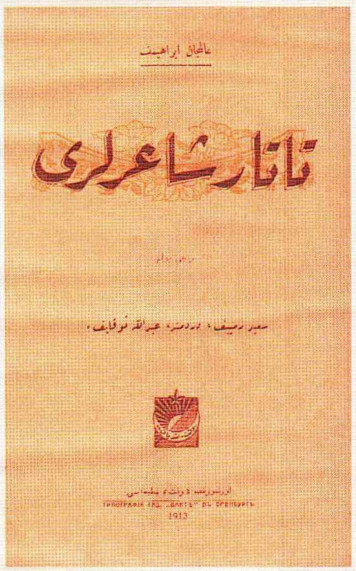

/6

6/ ***Галимҗан Ибраһимов.*** **Татар шагыйрьләре.** Беренче бүлем: Сәгыйть Рәмиев, Дәрдемәнд, Габдулла Тукай. Оренбург: «Вакыт» матб., 1913
Галимджан Ибрагимов. **Татарские поэты.** 1913

Гыйлемнең кадерен бел, хасыйл булса,
Һәрнәрсә кыйммәт була, асыл булса;
Гыйлемнең өстенә һөнәр кирәк:
Җимешнең файдасы аз, яшел булса.
Мәҗит Гафури

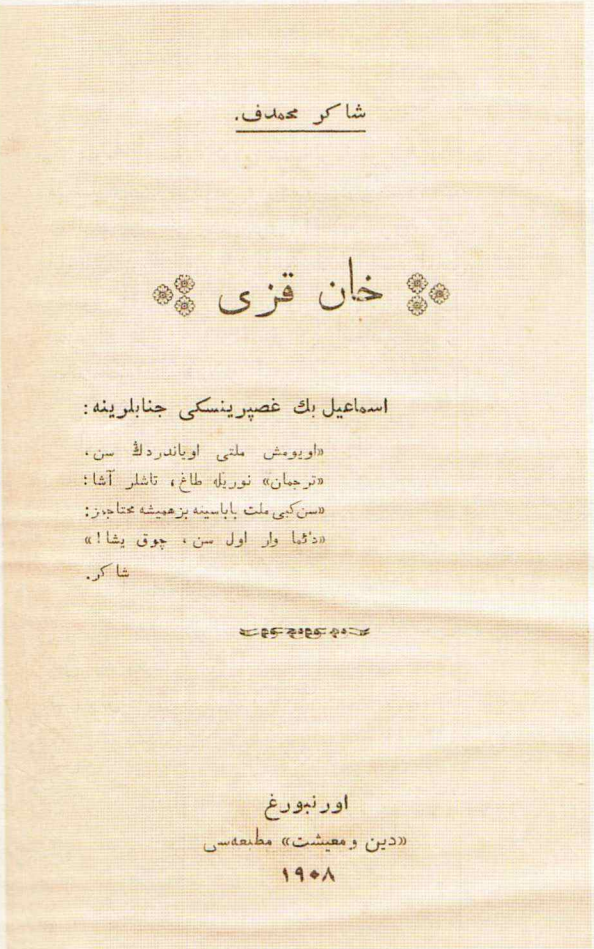

/1

1/ ***Шакир Мөхәммәдев.***
Хан кызы: Исмәгыйль бәк Гаспринский җәнабләренә.
Оренбург: «Дин вә мәгыйшәт» матб., 1908
Шакир Мухаммедов.
Ханская дочь. 1908

2/ ***Габдрахман Сәгъди.***
Әдәбият мөгаллиме.
Беренче бүлек: рәшди мәктәпләр өчен дәрес китабы. Уфа: наш. Хөсәен Хөсәенов көтепханәсе (Оренбург), «Шәрык» матб., 1913
Габдрахман Сагди.
Учитель литературы: учебник. 1913

3/ ***Галимҗан Ибраһимов.***
Яшь йөрәкләр. Казан: наш. Әхмәд әл-Исхакый, «Шәрык» китапханәсе; «Өмид» матб., 1912
Галимджан Ибрагимов.
Молодые сердца. 1912

4/ **Әлманах:** хикәя вә шигырьләр мәҗмугасе. Казан: наш. «Әхмәдгәрәй Хәсәни вә шөрәкясе», «Мәгариф» матб., 1915
Альманах. 1915

5/ ***Габдулла Тукай.***
Мәктәптә милли әдәбият дәресләре.
Казан: «Мәгариф», 1911
Габдулла Тукай.
Уроки национальной литературы в школе.
1911

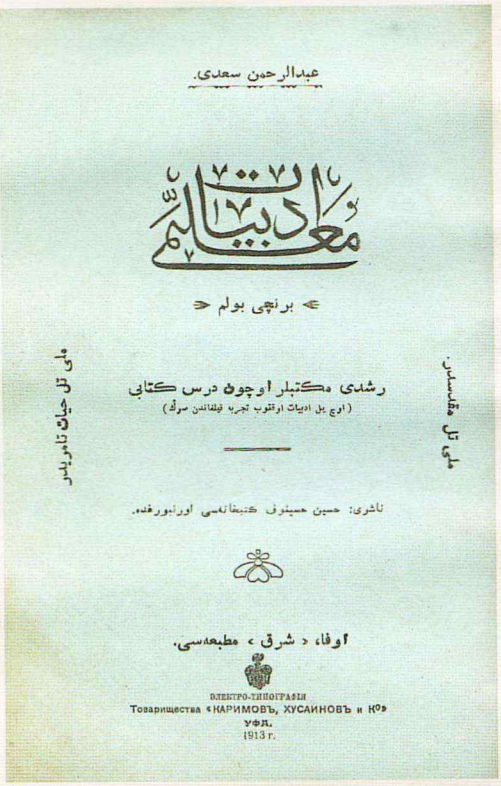

/2

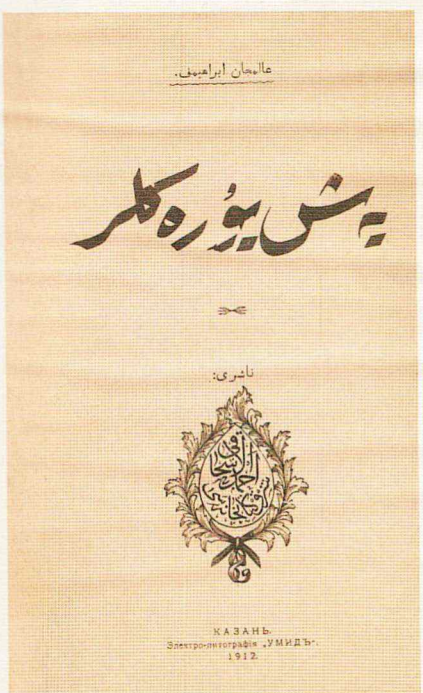

/3

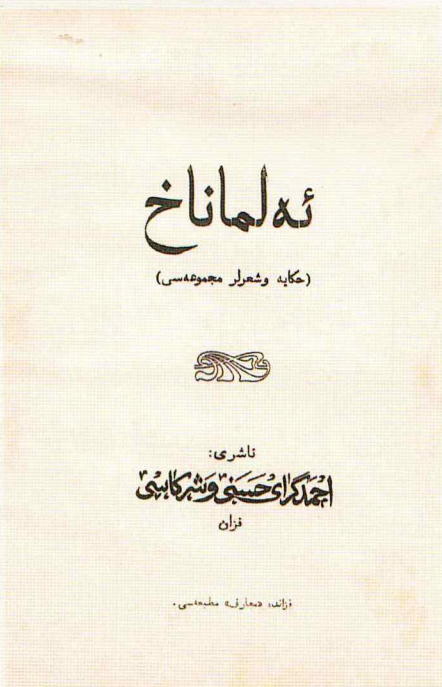

/4

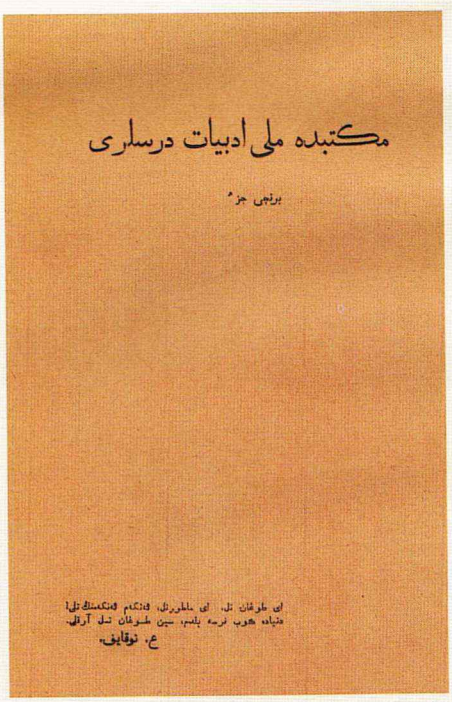

/5

/1

/2

/3

1/ ***Ярулла Морадый.*** **Тукаев Уральскида.** Өстерхан: «Г.Гомәрев вә шөрәкәсе»нең тиҗарәтханә матб., 1913
Ярулла Муради. **Тукаев в Уральске.** 1913

2/ ***Кардаш.*** **Рафаэль:** сәфәр юлдашларым мәрхүм Хәлил агай илән Галим абзыйга сагынмалык. Петроград: Мөхәммәтгалим Максудов матб., 1917
Кардаш. **Рафаэль.** 1917

3/ ***Җамалетдин Вәлидев.*** **Татар әдәбиятының барышы.** 1 нче җөзьэ. Оренбург: «Вакыт» матб., 1912
Джамалетдин Валидов. **Развитие татарской литературы.** 1912

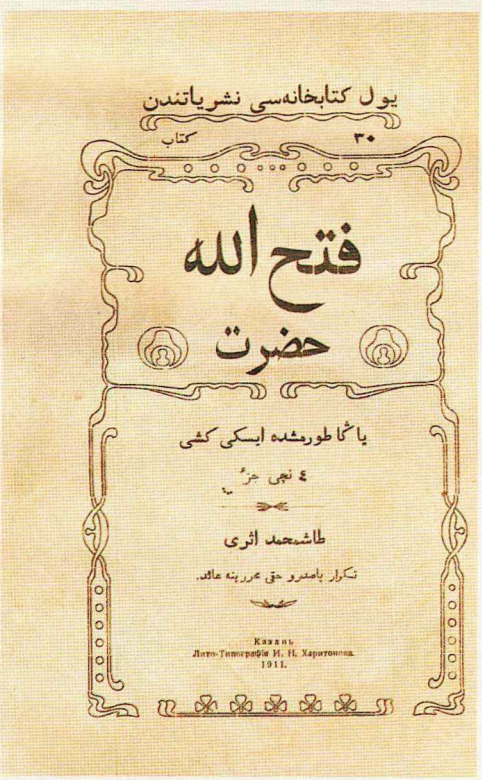

/4

4/ ***Ташмөхәммәд [Фатих Әмирхан].*** **Фәтхулла хәзрәт, яки Яңа тормышта иске кеше.** 4 нче җөзьэ. Казан: «Юл» китапханәсе нәшриятыннан 30 нчы китап; И.Н.Харитонов матб., 1911
Фатих Амирхан. **Преосвящённый Фатхулла.** 1911

5/ ***Николай Ашмарин.*** **Татар әдәбияты хакында** / мөтәрҗиме Әхмәдзәки Вәлиди. Оренбург: «Вакыт» матб., 1913
Николай Ашмарин. **О татарской литературе.** 1913

/5

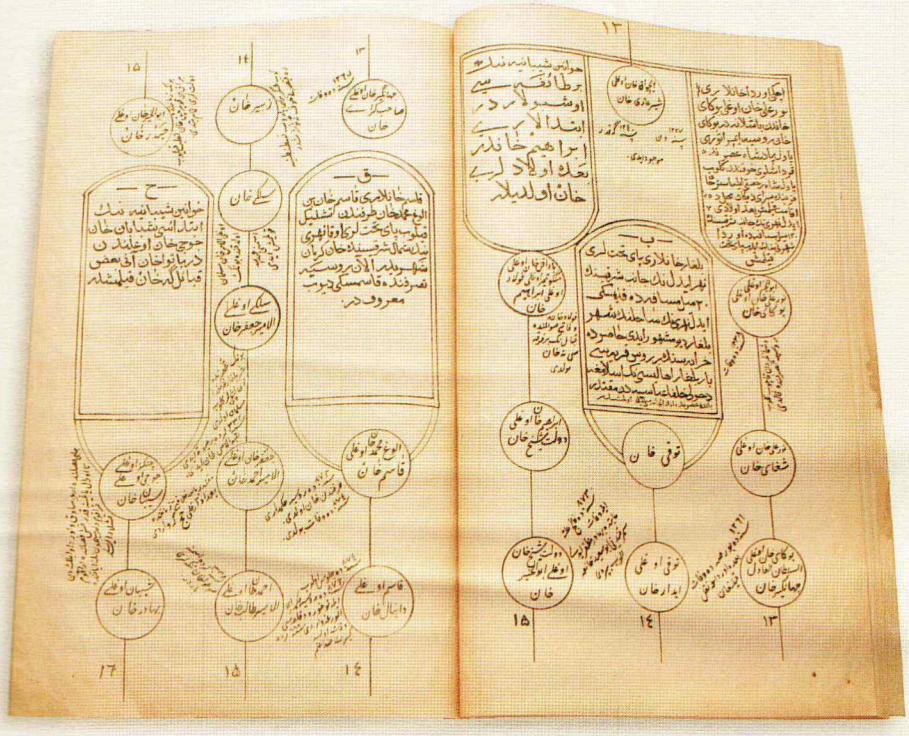

/1

1/ **Шәҗәрәте Чыңгызия /** хаттат Нурулла бине мулла Кәримулла Бортасый. Казан: Матбагаи Кәримия, 1906
Родословная чингизидов. 1906

Казанские татары проявляют необыкновенную любовь и приверженность к школе. Заниматься изучением науки, с точки зрения магометанина, доброе, святое дело. Поэтому необходимыми учреждениями в каждой магометанской деревне являются мечеть и школа. В России трудно указать народность, среди которой была бы так широко распространена грамотность, как у казанских татар. Безграмотного татарина можно встретить очень редко. И это обуславливается полною возможностью для каждого магометанина научиться грамоте, потому что в каждой деревне, как бы она ни была бедна и малочисленна, есть школа.

Яков Коблов. Конфессиональные школы казанских татар. – Казань, 1916. – С. 3–4

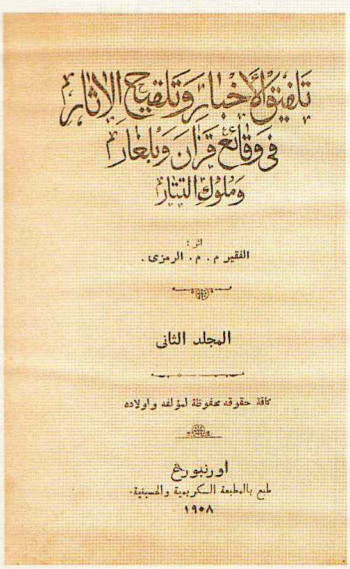

/2

2/ ***Мөхәммәтморад әр-Рәмзи.*** **Тәлфикыль-әхбар вә тәлкыйхел-асар фи вакаигы Казан вә Болгар вә мөлүкет-татар.** Әл-мөҗәлләдес-сани. Оренбург: «Кәримев, Хөсәенов вә шөрәкясе» матб., 1908
Мухамметмурад Рамзи. **Известия и сведения о событиях в Казани, Булгаре и о татарских царях.** Т. II. 1908

/3

3/ ***Ризаэддин бине Фәхретдин.*** **Асар.** 2 нче җилд. 15 нче җөзьэ. Оренбург: табигъ вә нашире Әхмәд Исхакый, «Шәрык көтепханәсе»; «Кәримев, Хөсәенов вә шөрәкясе» матб., 1908
Ризаэддин Фахретдинов. **Асар.**1908

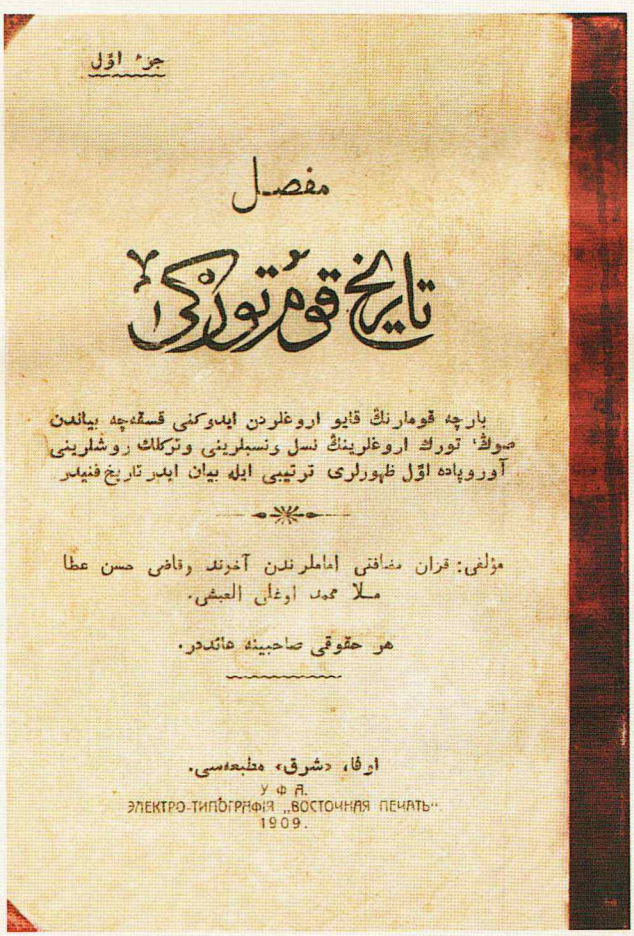

/4

4/ ***Хәсәнгата әл-Габәши.*** **Мөфассаль тарихе кауме төрки.** Уфа: «Шәрык» матб., 1909
Хасангата аль-Габяши. **Подробная история тюркских народов.** 1909

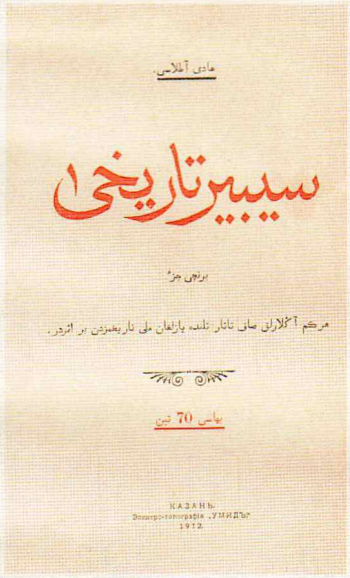

/1

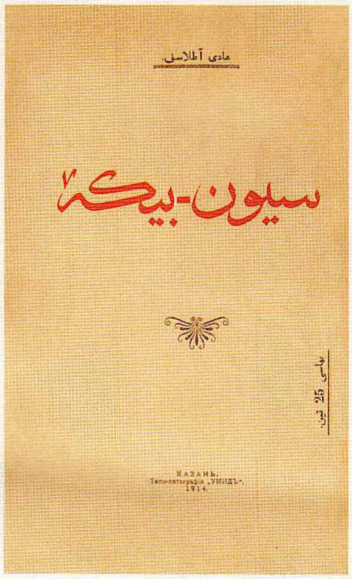

/2

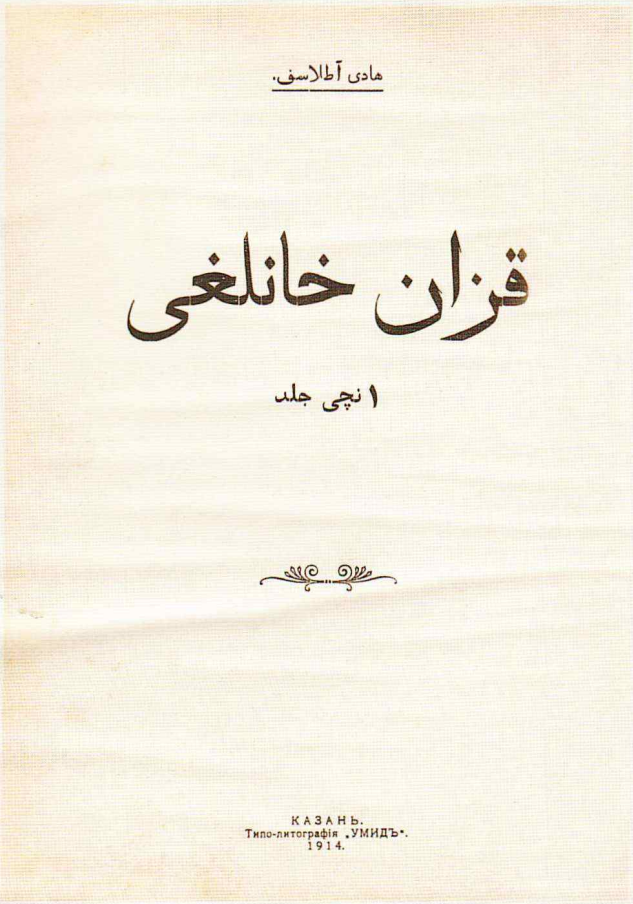

/3

1/ ***Һади Атласи.***
Себер тарихы.
1 нче җөзьэ. Һәркем аңларлык саф татар телендә язылган милли тарихымыздан бер әсәрдер. Казан: «Өмид» матб., 1912
Хади Атласи.
История Сибири. 1912

2/ ***Һади Атласов.***
Сөен-бикә: тарихи хикәя. Казан: «Өмид» матб., 1914
Хади Атласов.
Суюм-бике. 1914

3/ ***Һади Атласов.***
Казан ханлыгы.
1 нче җилд. Казан: «Өмид» матб., 1914
Хади Атласов.
Казанское ханство.
1914

/4

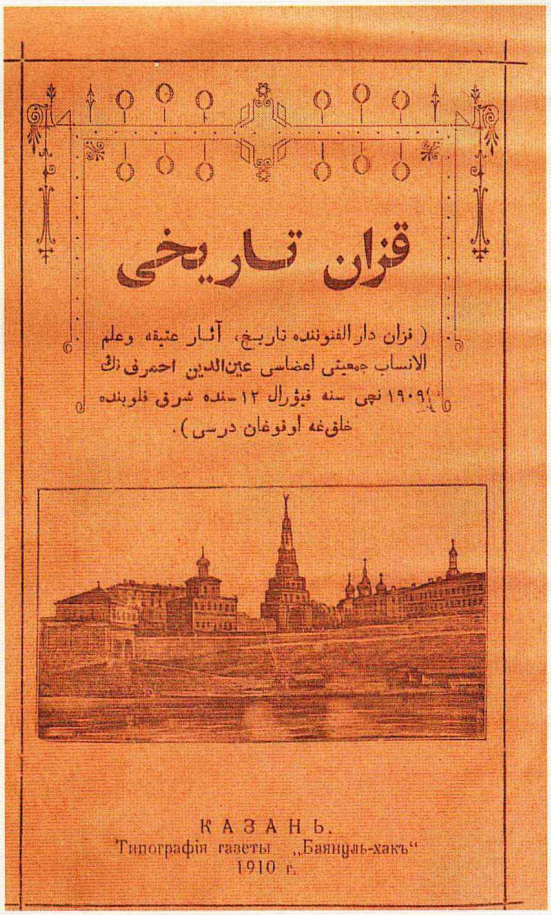

/5

4/ ***Гайнетдин Әхмәрев.***
Болгар тарихы. Казан: «Бәянелхак» матб., 1909
Гайнутдин Ахмаров.
История Булгарии.
1909

5/ ***Гайнетдин Әхмәрев.***
Казан тарихы. Казан: «Бәянелхак» матб., 1910
Гайнутдин Ахмаров.
История Казани. 1910

Уткәнен белмәгән халыкның киләчәге юк.
Шиһабетдин Мәрҗани

1/ ***Габдельбарый Баттал.*** **Татар тарихы:** рөшди мәктәпләр өчен дәреслек. 2 нче басма. Казан: наш. – автор, 1913
Габдельбари Баттал. **История татар:** учебник. 1913

2/ ***Әхмәдзәки Вәлиди.*** **Төрк вә татар тарихы.** 1 нче җөзьэ. 1 нче табгысы. Казан: наш. «Милләт» көтепханәсе; «Милләт» матб., 1912
Ахмедзаки Валиди. **История тюрков и татар.** 1912

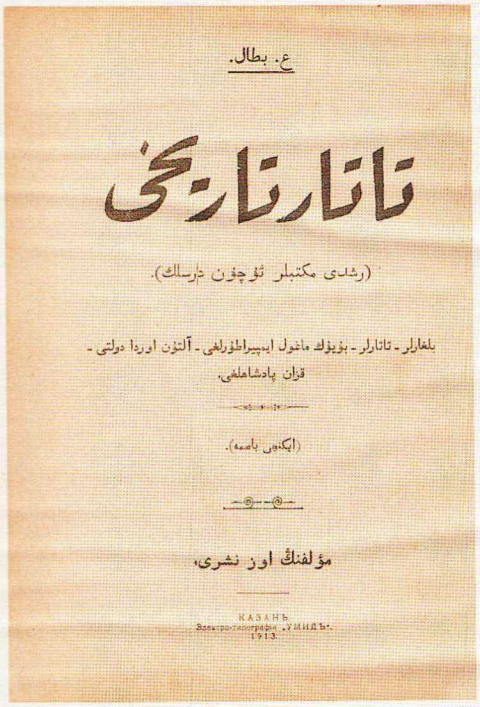
ع. بطال.

تاتار تاریخی

(رشدی مکتبلر ئوچون درسلك).

بلغارلر - تاتارلر - بؤیوك مغول امپیراطورلغی - آلتون اوردا دولتی - قزان پادشاهلغی.

(ایکنجی باصمه).

مؤلفنك اوز نشری.

КАЗАНЬ.
Электро-типографія „УМИДЪ".
1913.

/1

احمد زکی ولیدی

تورك و تاتار

تاریخی

ایکنجی جزء

عموماً تورك خلقلرینك، بالخاصه بلغارلرنك چنگزخان توروگان دولت طارلغانه قدر اولغان عمومی حاللری — آلتون اوردا — بر آز تفصیل ایله قزان خانلغی.

بهاسی ۸۰ تین

ایکنجی طبعی

ناشری: قزان ده ملت کتابخانه سی

КАЗАНЬ
ЭЛЕКТРО-ТИПОГРАФІЯ
Милләт

/2

3/ ***Касыйм ибне Җамалетдин Бикколов.*** **Татар ханнары.** Казан: Матбагаи Кәримия, 1911
Касим Биккулов. **Татарские ханы.** 1911

4/ **Мәрҗани:** Шиһабетдин әл-Мәрҗани хәзрәтләренең виладәтенә йөз ел тулу (1233–1333) мөнәсәбәтилә нәшер ителде. Казан: наш. Салих бине Сабит Гобәйдуллин; «Мәгариф» матб., 1333 [1915]
Марджани: сборник статей. 1915

5/ ***Габдельхаликъ Әхмиров.*** **Япон мөхарәбәсе, яхуд Татар солдаты.** Казан: наш. китапчы Хөсәенов вәрәсәләре; «Үрнәк» матб., 1909
Габдельхалик Ахмиров. **Японская война, или Татарский солдат.** 1909

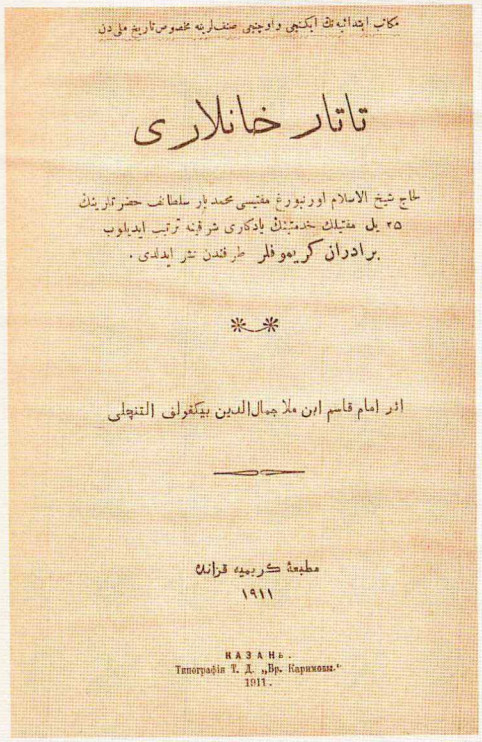
مکاتب ابتدائیه نك ایکنجی واوچنجی صنفلرینه مخصوص تاریخ ملی دن

تاتار خانلاری

طاج شیخ الاسلام اورنبورغ مفتیسی محمد بارس حضرتلرینك ۲۵ نجی مفتیلك خدمتلرینك یادگاری شرفنه ترتیب ایدیلوب برادران کریموفلر طرفندن نشر ایدلدی.

اثر امام قاسم ابن ملا جمال الدین بیکغرلی التنجلی

مطبعهٔ کریمیه قزانده
۱۹۱۱

КАЗАНЬ.
Типографія Т. Д. „Бр. Карюковы."
1911.

/3

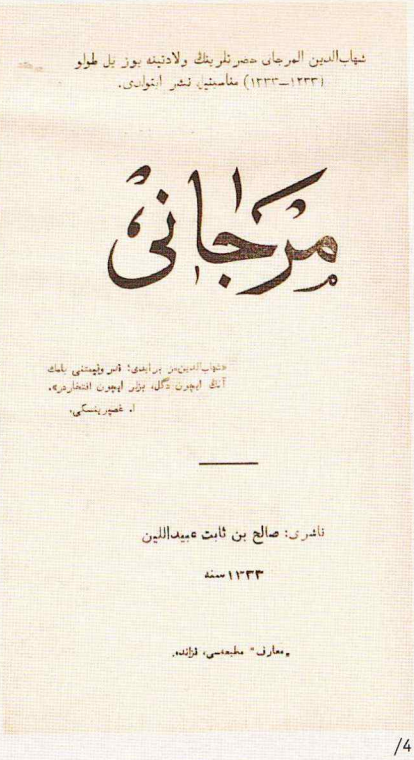
شهاب الدین المرجانی حضرتلرینك ولادتینه یوز یل طولو (۱۲۳۳–۱۳۳۳) مناسبتیله نشر انولدی.

مرجانی

«شهاب الدین»نی برایدی: قاس وقیمتلی بلمك آیلك ایچون ناگاه، یؤز ایچون انتخارلره.
ا. غصرینسکی.

ناشری: صالح بن ثابت عبید اللین

۱۳۳۳ سنه

«معارف" مطبعه سی، قزانده.

/4

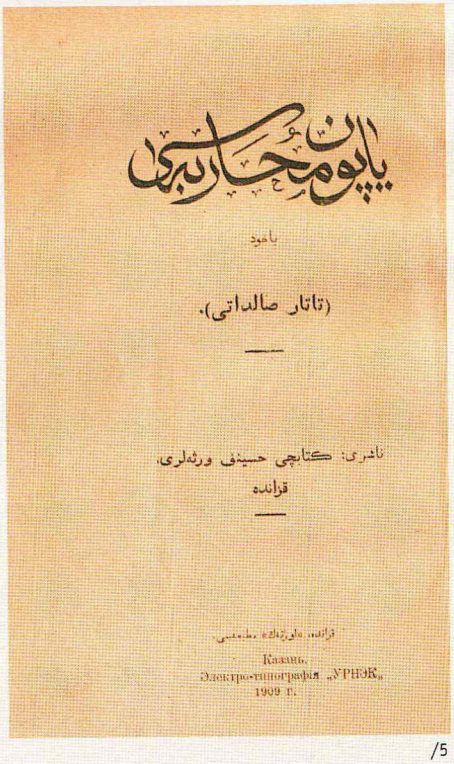
یاپون محاربهسی

باحوه

(تاتار صالداتی).

ناشری: کتابچی حسیف ورثهلری.
قزانده

قزانده، ملت کتابخانه مطبعه سی.

Казань.
Электро-типографія „УРНЭК."
1909 г.

/5

/1

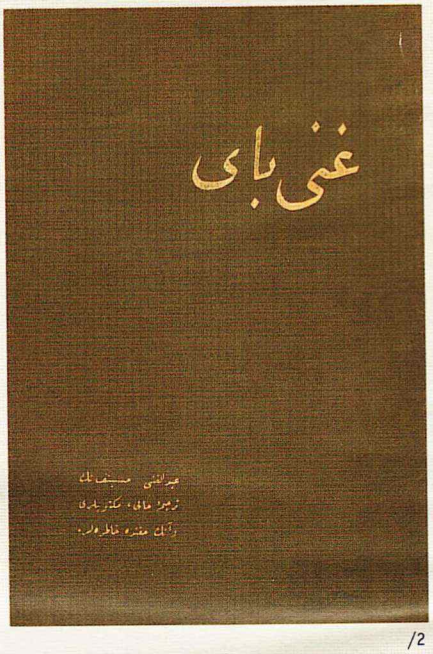

/2

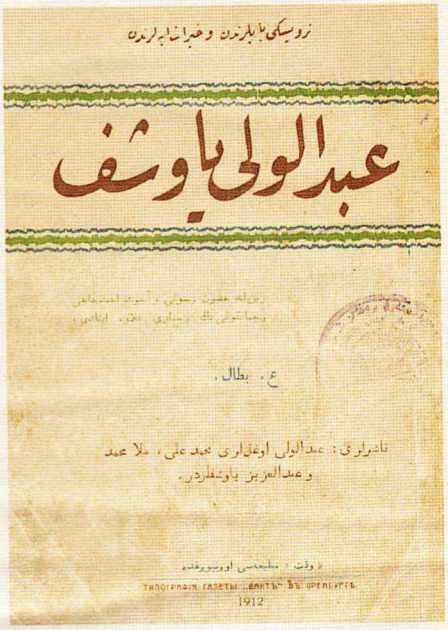

/3

1/ ***Ризаэддин бине Фәхретдин.***
Әхмәд бай. 2 нче табгы. Оренбург: «Вакыт» матб., 1911
Ризаэддин Фахретдинов.
Ахмед-бай. 1911

2/ ***Борһан Шәрәф.***
Гани бай: тәрҗемәи хәле, мәктүбләре вә аның хакында хатирәләр. Оренбург: наш. Ширинбану Хөсәенова һәм балалары, «Вакыт» матб., 1913
Бурхан Шараф.
Гани-бай. 1913

3/ ***Габделбарый Баттал.***
Тройский байларыннан вә хәйрат ияләреннән Габделвәли Яушев.
Оренбург: наш. Г. Яушев угыллары, 1912
Габделькбари Баттал.
Габдельвали Яушев. 1912

4/ ***Ризаэддин бине Фәхретдин.***
Исламлар хакында хөкүмәт тәдбирләре.
2 нче җөзьэ. Оренбург: «Кәримев, Хөсәенов вә шөрәкәсе» нәшере һәм матб., 1908
Ризаэддин Фахретдинов.
Положения государства о мусульманах. 1908

5/ ***Миргаяс Иманаев.***
1812 нче елда булган Ватан сугышының тарихы. Рәсемләр илә.
Казан: наш. – автор; «Өмид» матб., 1912
Миргаяс Иманаев.
История Отечественной войны 1812 года. 1912

6/ **Гомумрусия мөселманнары съездының карарлары:**
съезд Мәскәүдә 1917 ел, 1–11 майда булды.
Мәскәү: наш. Башкаручы к-т, «Восточная печать» матб., 1917
Постановления Всероссийского мусульманского съезда. 1917

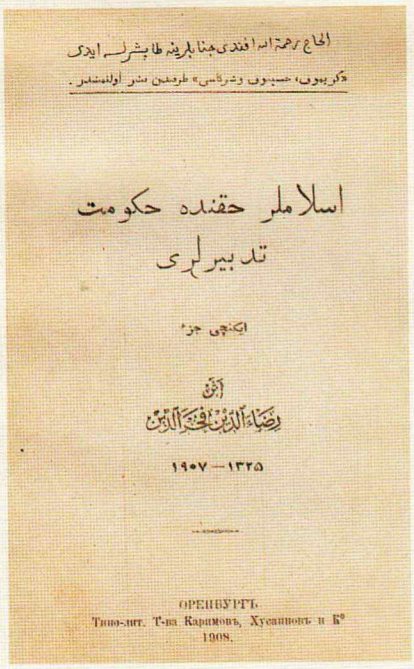

/4

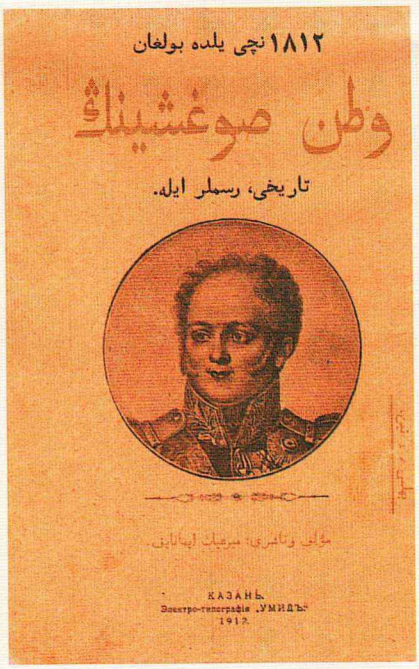

/5

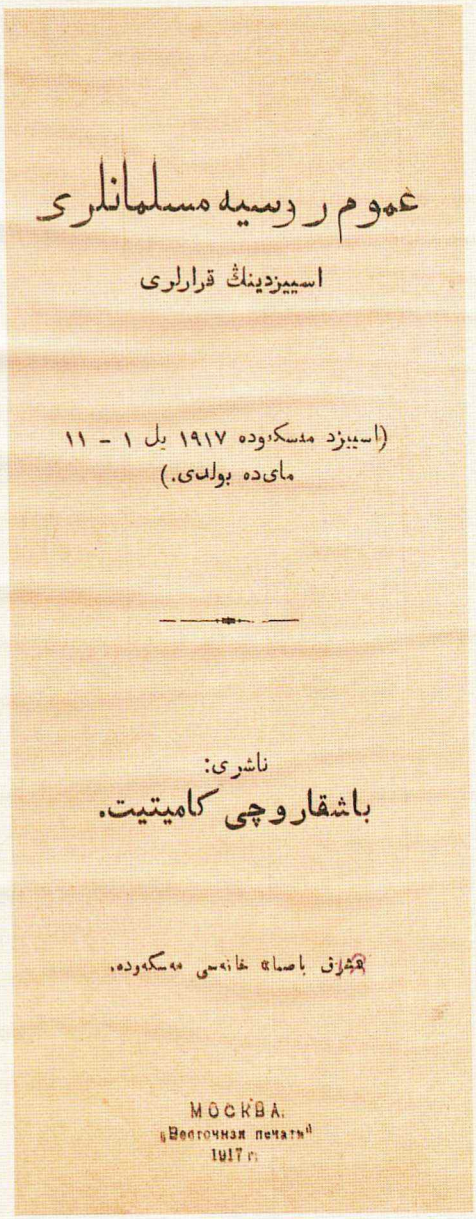

/6

Һәр заман сүз башланыр бисмилладан,
Һәрвакыт эш башланыр бисмилладан;
Яхшылар бисмилласыз эш кылмаган,
Эш тәмам бисмилласыз һич улмаган.
Акмулла

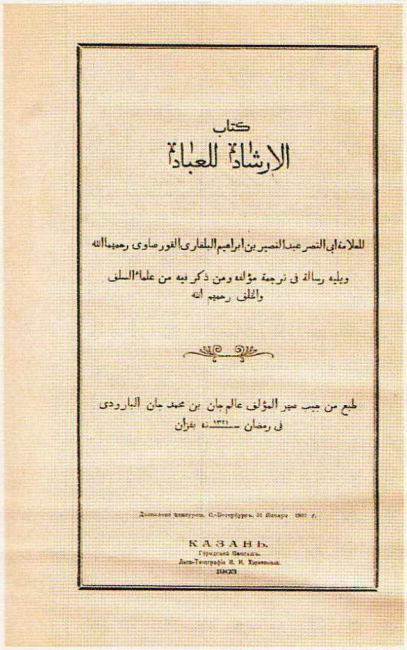

/1

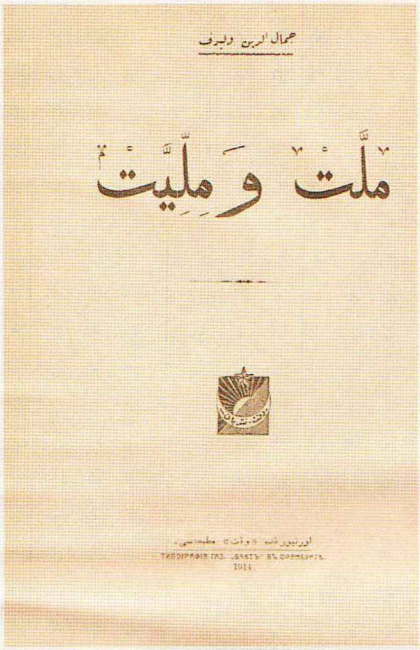

/2

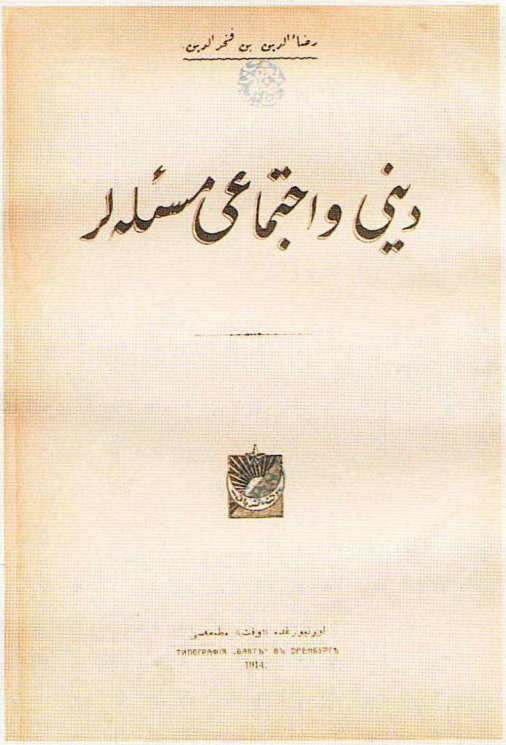

/3

1/ ***Әбеннасыйр Габденнасыйр бине Ибраһим әл-Болгари әл-Курсави.*** **Китабел-иршад лил-гыйбад.** Казан: наш. Галимҗан әл-Баруди; И.Н.Харитонов матб., 1903
Габдуннасыр Курсави. **Руководство для рабов** [Аллаха]. 1903

2/ ***Җамалетдин Вәлидев.*** **Милләт вә миллият.** Оренбург: «Вакыт» матб., 1914
Джамалетдин Валидов. **Нация и национальная принадлежность.** 1914

3/ ***Ризаэддин бине Фәхретдин.*** **Дини вә иҗтимагый мәсьәләләр.** Оренбург: «Вакыт» матб., 1914
Ризаэддин Фахретдинов. **Религиозные и общественные проблемы.** 1914

/4

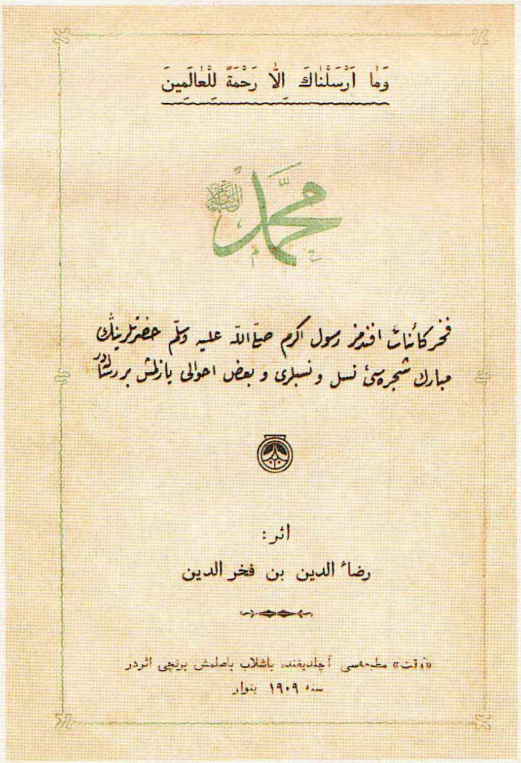

/5

4/ ***Галимджан Баруди.*** **Основы Ислама** / пер. И.Н. Казань: лито-тип. И.Н.Харитонова, 1906
Галимҗан Баруди. **Ислам дине нигезләре.** 1906

5/ **Мөхәммәд галәйһиссәлам:** Фәхре кәинат әфәндемез рәсүле әкрәм саллалаһу галәйһи вәссәлләм хәзрәтләренең мөбарәк шәҗәрәсе, нәсел вә нәсәбләре вә бәгъзе әхвале язылмыш бер рисаләдер. «Вакыт» матбагасы ачылдыгында башлап басылмыш беренче әсәрдер / мөрәттибе Ризаэддин бине Фәхретдин. Оренбург: «Вакыт» матб., 1909
Пророк Мухаммад / первое издание тип. «Вакыт». 1909

/1

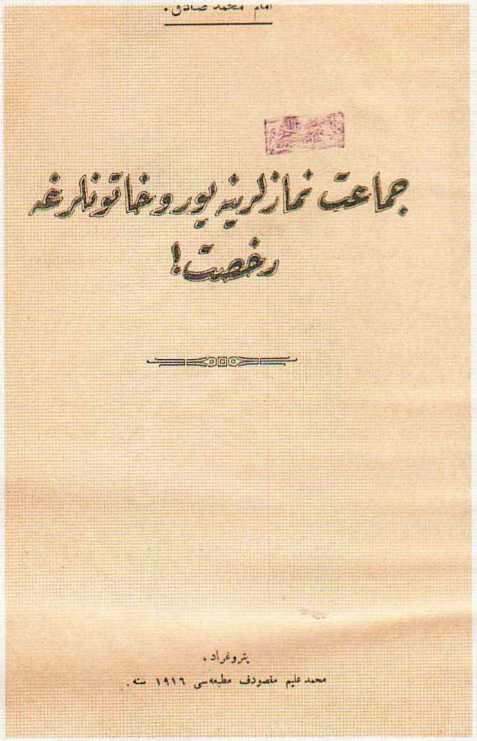

/2

1/ ***Габдулла Бубый.*** **Хакыйкать, яхуд Тугрылык.** 3 нче җөзьэ. Казан: наш. Галиеләсгар Камалетдинев, И.Н.Харитонов матб., 1904
Габдулла Буби. **Истина, или Верность.** 1904

2/ ***Мөхәммәдсадыйк Рәхимкулов.*** **Җәмәгать намазларына йөрү хатынларга рөхсәт!** Петроград: Мөхәммәтгалим Максудов матб., 1916
Мухаммадсадык Рахимкулов. **Участие женщин в общественных молитвах разрешается.** 1916

3/ ***Ризаэддин бине Фәхретдин.*** **Мәктәп вә зәкят, хәзинә вә земство ярдәме.** Оренбург: «Кәримев, Хөсәенов вә шөрәкясе» нәшере һәм матб.
Ризаэддин Фахретдинов. **Школа и закят, казна и помощь земства**

4/ ***Сәлахетдин Камалетдинев.*** **Мөкәммәл тарихы Ислам атласы:** 4 табак 10 данә харитадан гыйбарәттер. Казан: наш. «Сабах» ширкәте; «Өмид» матб., 1912
Салахутдин Камалетдинов. **Атлас полной истории Ислама.** 1912

5/ ***Муса Бигиев.*** **Инсанларың гакыйдәи илаһияләренә бер нәзар.** Оренбург: наш. «Шәрык» көтепханәсе; «Вакыт» матб., 1911
Муса Бигиев. **Один взгляд на веру людей.** 1911

6/ ***Ризаэддин бине Фәхретдин.*** **Мөнасибе динийә:** «Әлгасрел-җәдид» журналында нәшер иделдеке соң аерым рисалә сурәтендә басылды. Оренбург: наш. Кәримев, Хөсәеновнең матбугат ширкәте, «Кәримев, Хөсәенов вә шөрәкясе» матб.
Ризаэддин Фахретдинов. **Отношение к религии**

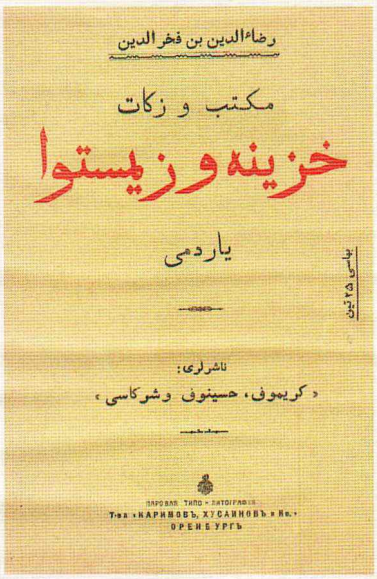

/3

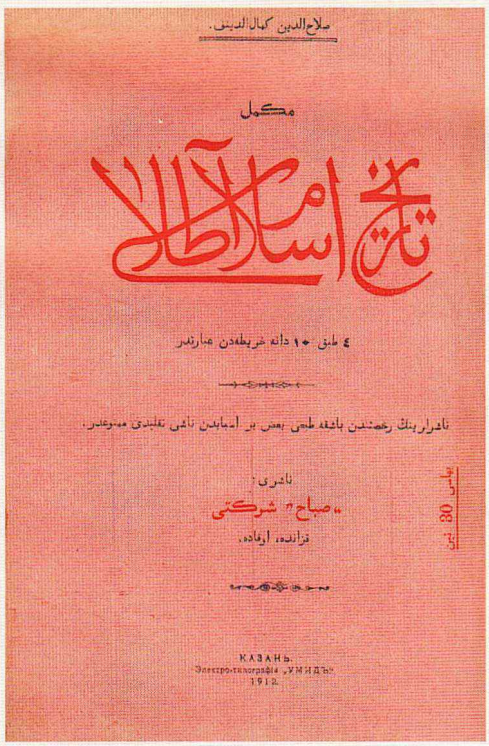

/4

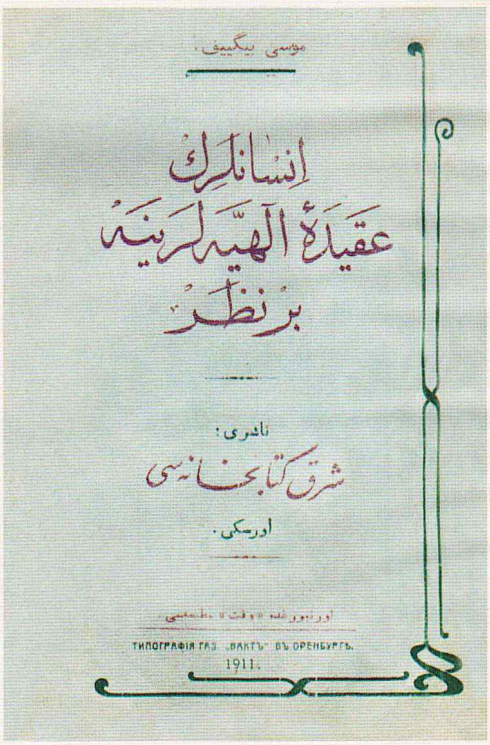

/5

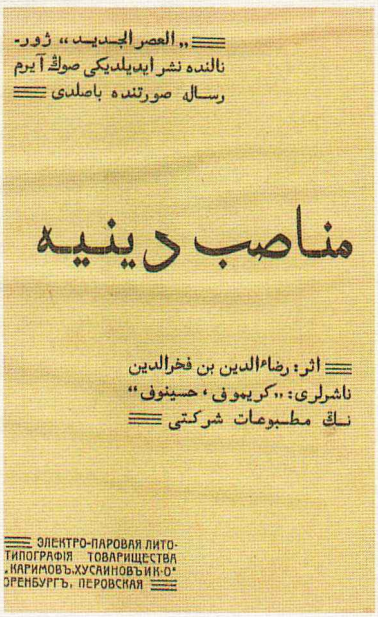

/6

Эре китапчылардан борадәран Кәримевләр, Хәсәенов вәрәсәләре татар, башкорт, казах халкы күплән катнаша торган Мәкәрҗә, Эрбет, Уел, Минзәлә, Уфа, Бүздәк, Хан Урдасы, Бозаулык, Бакалы ярминкәләрендә китап сәүдәсен киң җәелдереп җибәргәннәр. Өстәвенә сәүдәгәр китапчылар авылдан авылга вак товар белән йөрүче кырыктартмачыларны да китап тарату-сату эшенә тартканнар. Шул меңнәрчә тартмачылар аша китап Россиядәге татар, башкорт авылларының һәр өенә, казах даласындагы һәр тирмәгә барып җиткән.

Исмәгыйль Рәмиев

اصلاحات اساسیه

/1

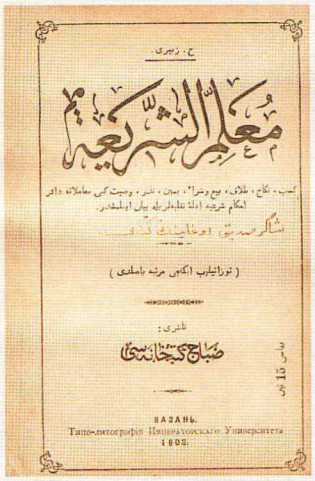

معلم الشریعه

/2

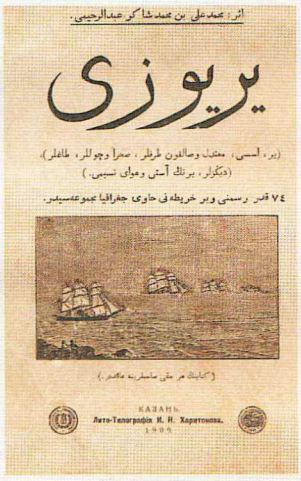

یریوزی

/3

1/ ***Муса Җарулла [Бигиев].*** **Ислахат әсаслары:** 1904–1915 сәнәләрдә Русия мөселманнарының иҗтимагый хәрәкәтләренә даир. Петроград: Мөхәммәтгалим Максудов тип., 1917
Муса Джарулла (Бигиев). **Основы реформирования.** 1917

2/ ***Зәбири Х.*** **Мөгаллимеш-шәригать.** Төзәтелеп икенче мәртәбә басылды. Казан: наш. «Сабах» көтепханәсе; ун-т тбгх., 1908
Забири Х. **Учебник по основам шариата.** 1908

3/ ***Мөхәммәдгали бине Мөхәммәдшакир Габдеррәхими.*** Йир йөзе: 74 кадәр рәсемне вә бер хаританы хави җәгърафия мәҗмугаседер. Казан: И.Н.Харитонов матб., 1909
Мухаммедгали Габдуррахими. **Книга по географии.** 1909

4/ ***Бәдретдин Гыйбадуллин.*** **Ходаның гадел хөкеме.** Эстәрлетамак: наш. «Каләм» ширкәте; «Нур» матб., 1910
Бадрутдин Гибадуллин. **Правосудие Всевышнего.** 1910

5/ ***Габдеррахман бине Исмәгыйль бине Гомәр әл-Хаҗитархани.*** **Мөгаллиме сарфы лисанел-гарәб.** 6 нчы басма. Өстерхан: «Г.Гомәрев вә шәрәкәсе»нең тиҗарәтханә матб., 1912
Габдрахман аль-Хаджитархани. **Морфология арабского языка.** 1912

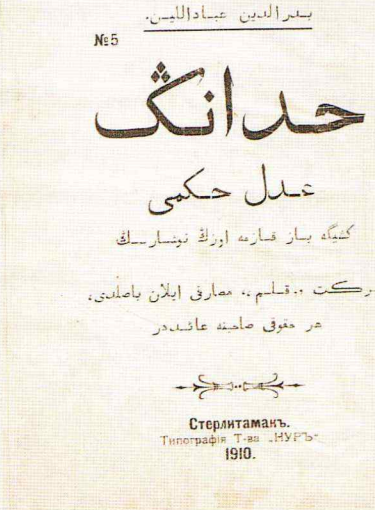

Стерлитамакъ.
Типографія Т-ва „НУРЪ"
1910.

/4

معلم صرف لسان العرب

АСТРАХАНЬ
Типографія Т-го Д-ма „А. Ушеровъ и Ко"
1912 г.

/5

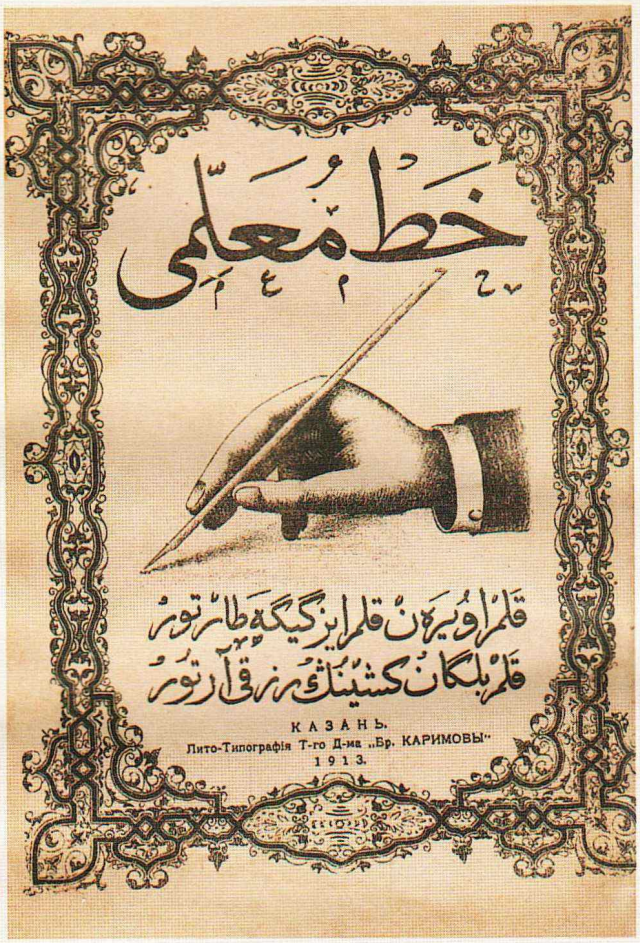

/1

1/ **Хат мөгаллиме:** сөлес вә тәгъликъ хоруфаты. Казан: Кәримевләр матб. һәм нәшере, 1913
Учитель каллиграфии. 1913

2/ **Мөгаллиме әүвәл:** ысуле мәддияи тәдриҗия үзрә төрки әлифба / мөәттибе Әхмәдһади Максуди. 23 [нче басма]. Казан: И.Н.Харитонов матб., 1914
Первый учитель: азбука. 1914

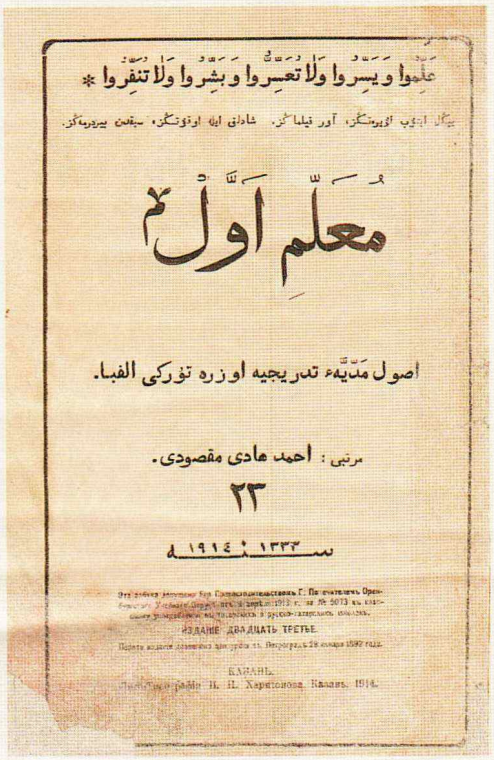

/2

3/ ***Гобәйдулла Фәйзи-Бубый.*** **Кыйраәте фәнния:** мәкятибнең соң ике сәнәсенә махсус. Казан: наш. «Мәгариф» көтепханәсе; «Үрнәк» матб., 1909
Губайдулла Файзи-Буби. **Познавательное чтение.** 1909

4/ ***Гайнетдин Әхмәрев.*** **Ысуле саутия илә тәртип ителмеш төрки әлифба.** 1 нче кыйсем. Казан: наш. Хөсәенов вәрәсәләре; И.Н.Харитонов матб., 1911
Гайнутдин Ахмаров. **Татарская азбука.** 1911

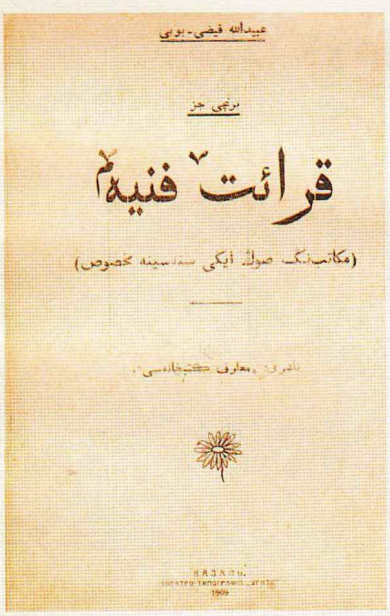

/3

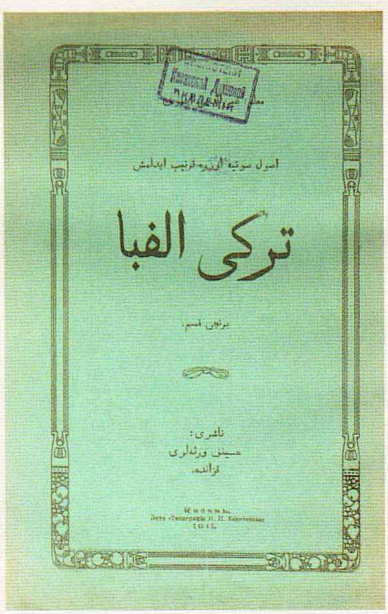

/4

5/ ***Габдерәшид Рамазанов.*** **Дәрдле уку.** Казан: Борадәран Кәримевләр нәшере һәм матб., 1911
Габдерашид Рамазанов. **Увлекательное чтение.** 1911

/5

Всякому заезжему, без сомнения, странно покажется найти в казанских татарах, говоря вообще, народ более образованный, нежели некоторые, даже европейские. Татарин, не умеющий читать и писать, презирается своими земляками и как гражданин не пользуется уважением других. По сему-то всякий отец старается как можно ранее записать детей своих в училище, где бы они выучились по крайней мере читать и писать и узнали бы начала своей религии.

Карл Фукс. Казанские татары в статистическом и этнографическом отношениях. – Казань, 1844. – С. 113

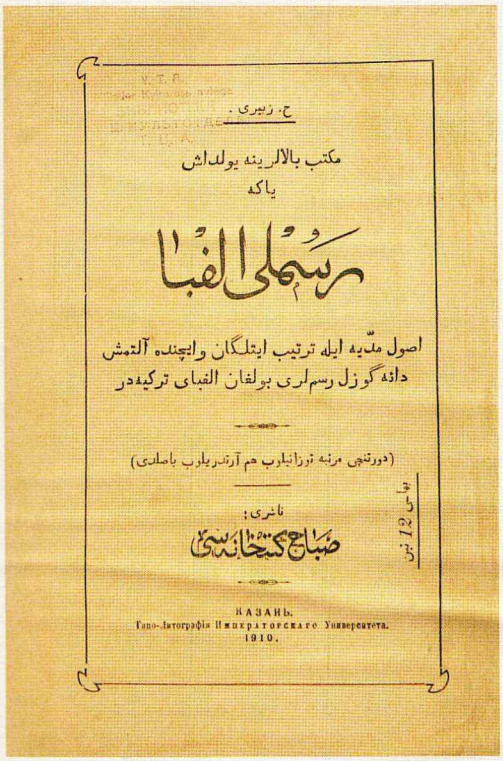

Зәбири Х.
Мәктәп балаларына юлдаш, яки Рәсемле әлифба: ысуле мәддийә илә тәртип ителгән вә эчендә алтмыш данә гүзәл рәсемнәр булган әлифбаи төркийәдер. Бишенче мәртәбә басылды. Казан: наш. «Сабах» көтепханәсе; ун-т матб., 1914

Забири Х.
В помощь школьнику, или Иллюстрированная азбука. 1914

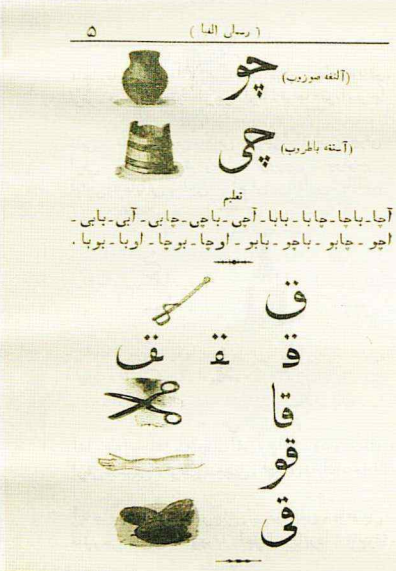

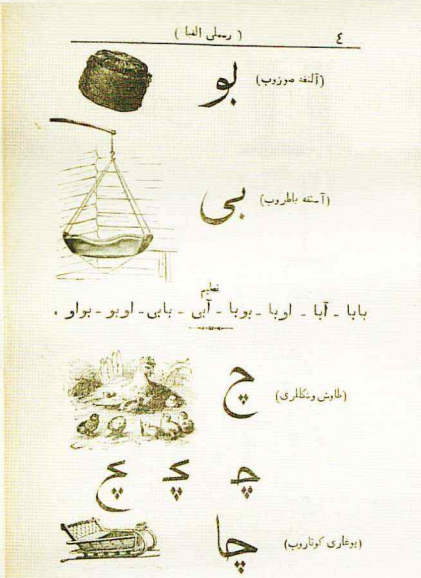

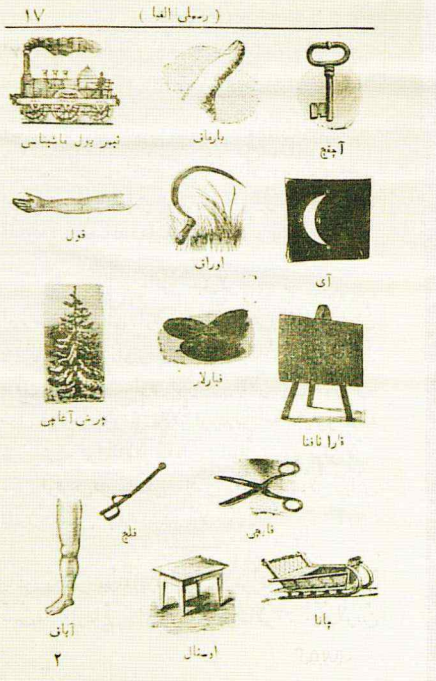

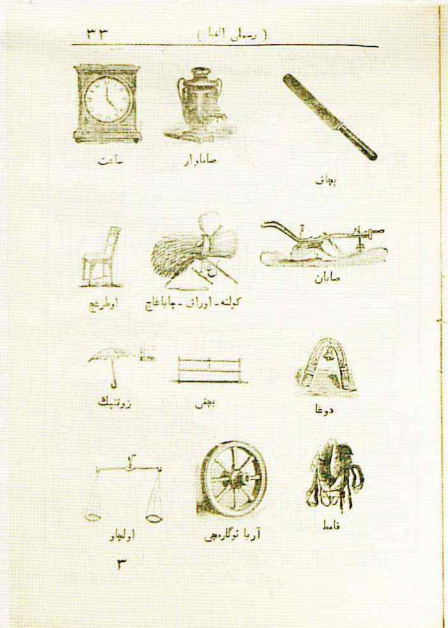

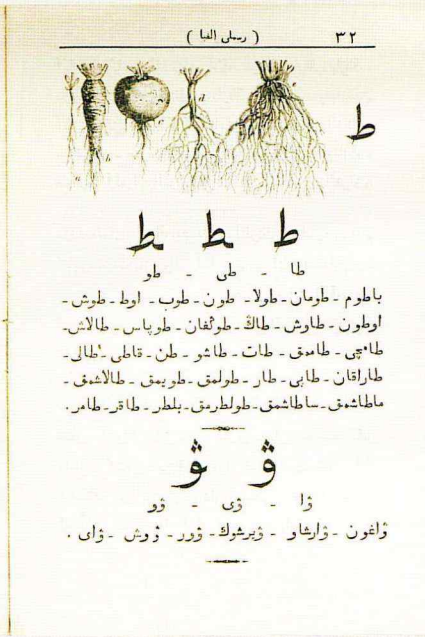

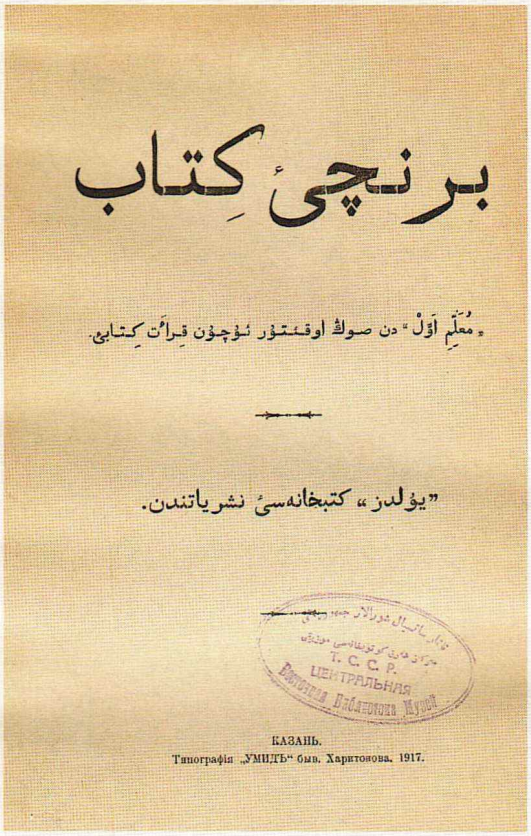
برنچیٔ کِتاب

«مُعَلِّمِ اَوَّلْ» دن صوڭ اوقئتۇر ئۇچۇن قِرائَت کِتابی.

«یۇلدز» کتبخانه‌سیٔ نشریاتندن.

Т. С. С. Р.
ЦЕНТРАЛЬНАЯ
Восточная Библиотека Музей

КАЗАНЬ.
Типографія „УМИДЪ“ быв. Харитонова. 1917.

/1

جوامع الکلم
شرحی

رضاءالدین بن فخرالدین.
«اورنبورغ».

ОРЕНБУРГЪ
Паровая типо-литографія Торг. Дома
„А. А. ХУСАИНОВЪ и К-о.“
1917 Г.

/2

1/ *[Әхмәдһади Максуди].* **Беренче китап: «Мөгаллиме әүвәл»дән соң укытыр өчен кыйраәт китабы.** Казан: «Йолдыз» көтепханәсе нәшере, «Өмид» матб., 1917

Ахметхади Максуди. **Первая книга: книга для чтения.** 1917

2/ *Ризаэддин бине Фәхретдин.* **Җәвамигыль-кәлим шәрхе.** Оренбург: наш. Хөсәен Хөсәенов көтепханәсе; «Г.Г.Хөсәенов вә шөрәкясе»нең матб., 1917

Ризаэддин Фахрутдинов. **Комментарии к сборнику хадисов.** 1917

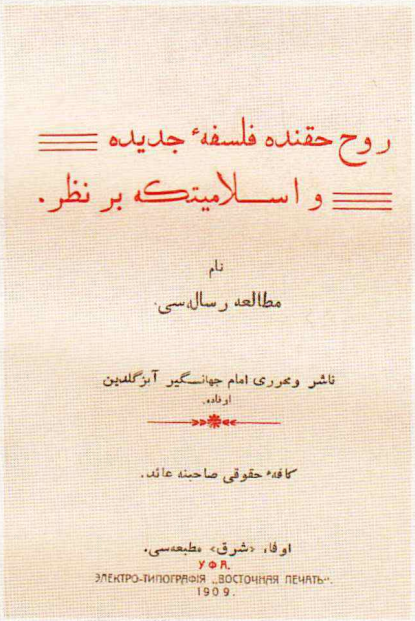
روح حقنده فلسفهٔ جدیده
و اسلامیتکه بر نظر.

نام
مطالعه رساله‌سی.

ناشر ومحرری امام جهانگیر آبزگلدین
اوفاده.

کافهٔ حقوقی صاحبنه عائد.

اوفا، «شرق» مطبعه‌سی.
УФА.
ЭЛЕКТРО-ТИПОГРАФІЯ „ВОСТОЧНАЯ ПЕЧАТЬ“.
1909.

/3

تألیف : عبدالله بوبی

ترقی فنون ورف معارف لاینسزلکی موجبمی؟

ناشری
علی الاصغر کمال الدینف

КАЗАНЬ.
ГОРОДСКОЙ ПАССАЖЪ.
Лито-Типографія И. Н. ХАРИТОНОВА.
1902.

/4

3/ *Җиһангир Абызгилдин.* **Рух хакында фәлсәфәи җәдидә вә исламияткә бер нәзар нам моталәга рисаләсе.** Уфа: наш. – автор, «Шәрык» матб., 1909

Джихангир Абызгильдин. **Новая философия о духе и взгляд на мусульманство.** 1909

4/ *Габдулла Бубый.* **Тәрәкъкые фөнүн вә мәгариф динсезлеке муҗәбме?** Казан: наш. Галиеләсгар Камалетдинев, И.Н.Харитонов матб., 1902

Габдулла Буби. **Способствует ли прогресс науки и просвещения безверию?** 1902

Өч наданга алмашынмас бер язу белгән кеше,
Мәгърифәт эстәр, иренмәс һич кеше булган кеше.
Габдулла Тукай

1/ **Мәҗмуга:** ***Фәхретдин ибне Гали ән-Нөркәви. Аллаһияр Суфи.*** **Гакыйдәи мәнзумә /** хаттат Госман Нури әл-Кырымый әл-Чокракый. Казан: наш. «Мәгариф» көтепханәсе, И.Н.Харитонов матб., 1906
Сборник стихотворений. 1906

2/ ***Мөхәммәднәҗип Туктәри.*** **Исламда хатыннарның хокукы.** Беренче китап. Уфа: наш. «Алга» ширкәте; «Тормыш» матб., 1917
Мухаммеднаджип Туктяри. **Права женщин в исламе.** 1917

3/ ***Габделмәҗид Гафури.*** **Яшь гомерем:** «Шигырьләр көтепханәсе»ннән 1 нче дәфтәр. 2 нче табгы. Казан: «Шәрәф» матб., 1908
Габдельмазит Гафури. **Мои молодые годы.** 1908

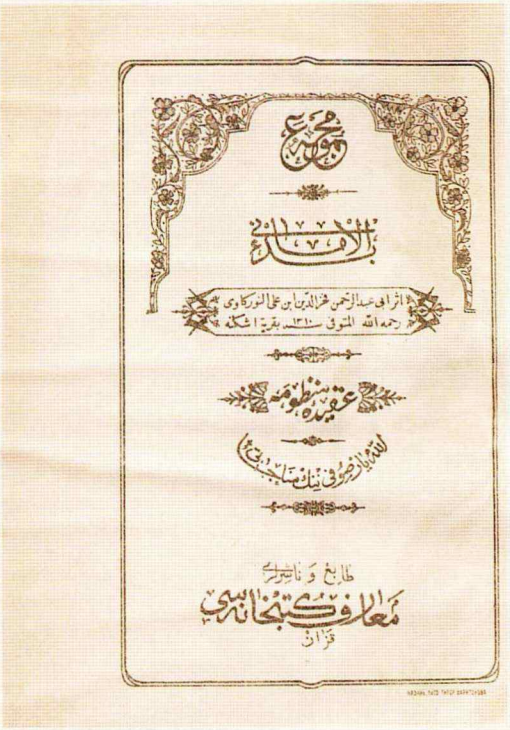

/1

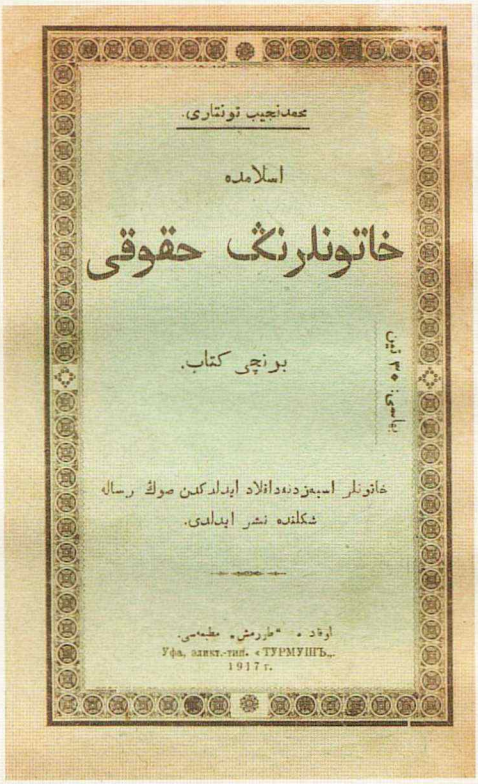

/2

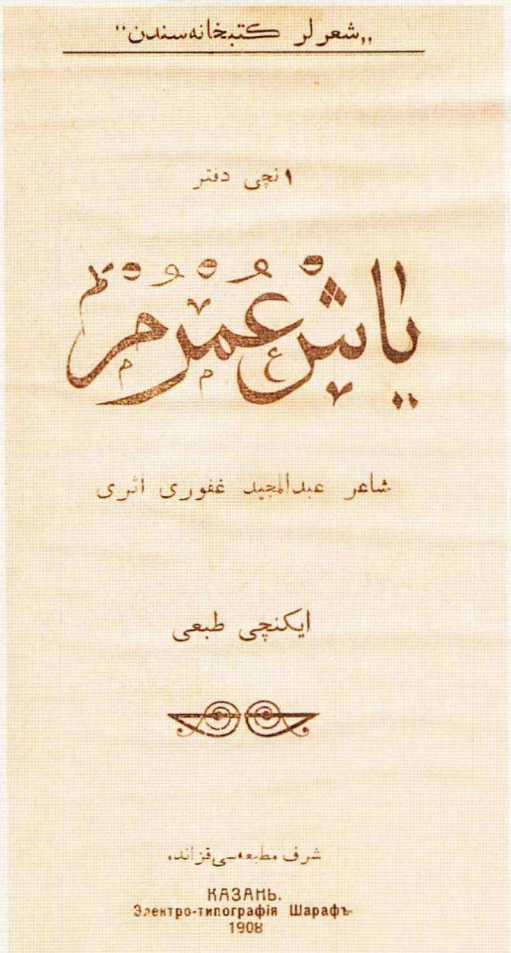

/3

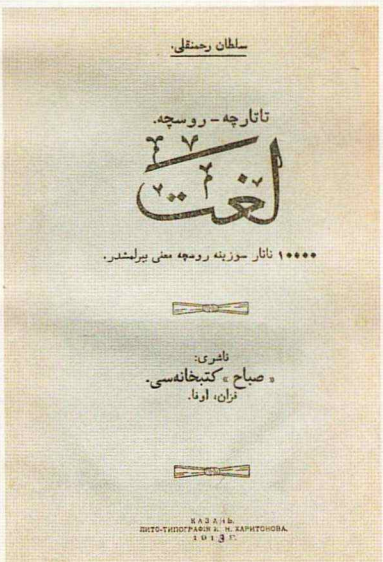

/4

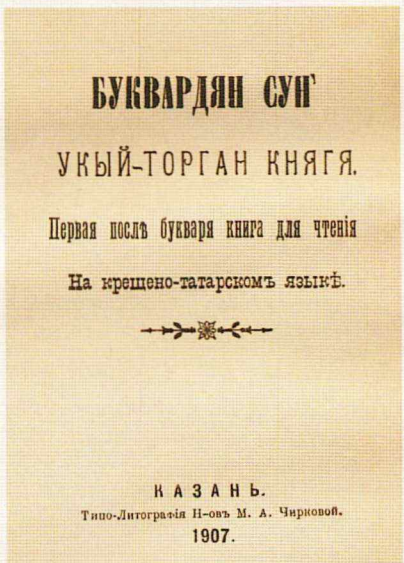

/5

4/ ***Солтан Рахманколый.*** **Татарча-русча лөгать:** 10 000 татар сүзенә русча мәгънә бирелмештер. Казан: наш. «Сабах» көтепханәсе, И.Н.Харитонов матб., 1913
Султан Рахманкули. **Татарско-русский словарь.** 1913

5/ **Буквардян суң укый торган книгя.** Казан: Чиркова матб., 1907
Книга для чтения после букваря. 1907

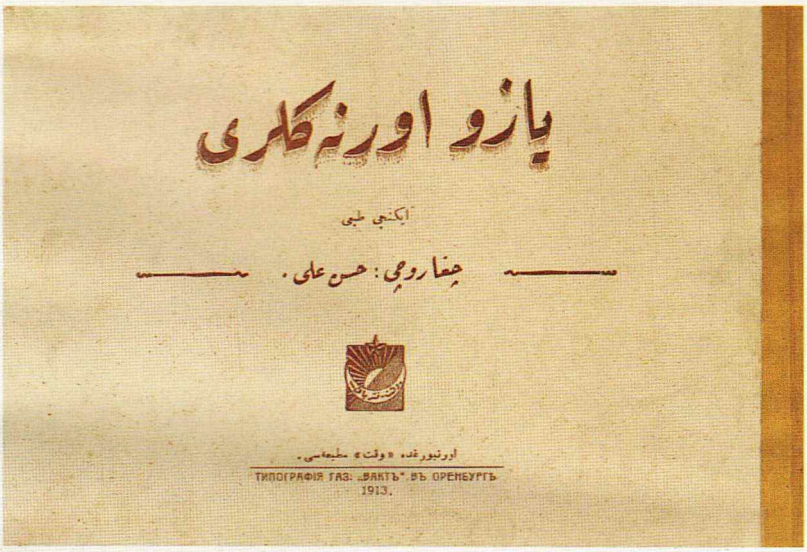

/1

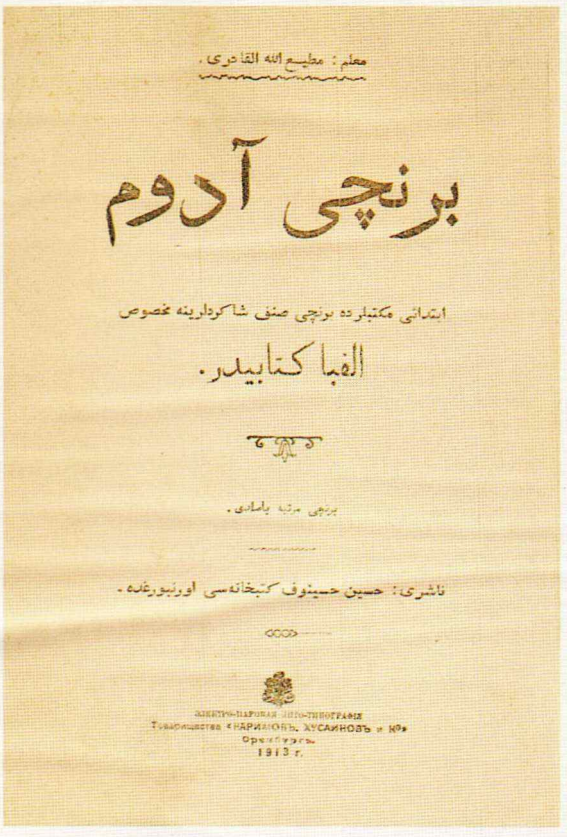

/3

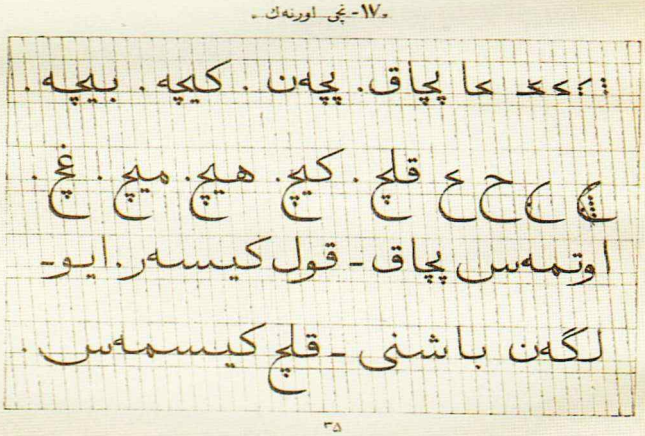

/2

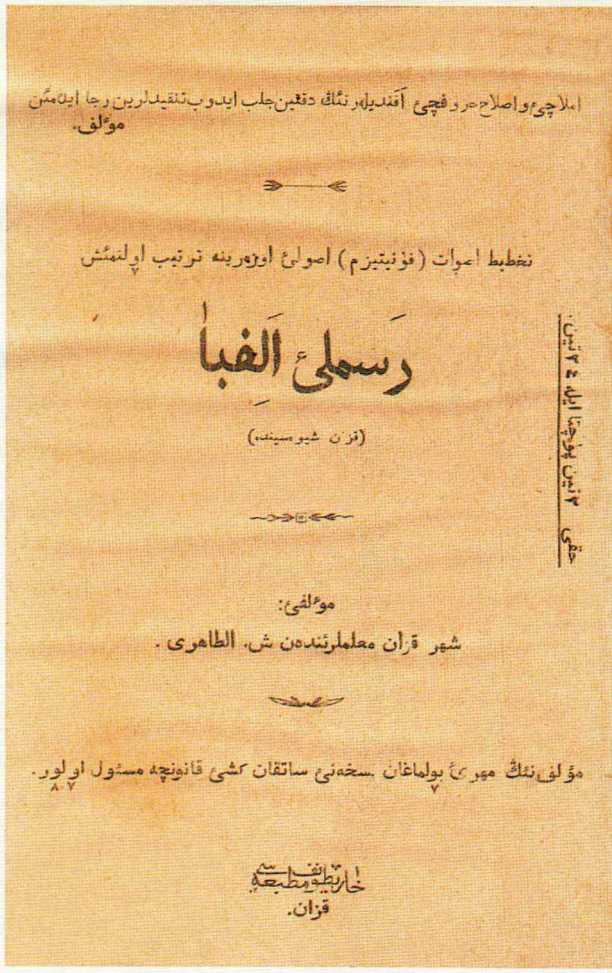

/4

1,2/ **Язу үрнәкләре. Икенче табгы** / чыгаручы Хәсән Гали. Оренбург: «Вакыт» матб.
Образцы письма.

3/ ***Мотыйгулла әл-Кадыйри.*** **Беренче адым:** ибтидаи мәктәпләрдә беренче сыйныф шәкертләренә махсус әлифба китабыдыр. Беренче басма. Оренбург: наш. Хөсәен Хөсәенов көтепханәсе; «Кәримев, Хөсәенов вә шөрәкәсе»нең матб., 1913
Мутыгулла аль-Кадири. **Первый шаг:** азбука. 1913

Не мудрено, что благодаря своим многочисленным школам и печати татарское население в настоящее время сплошь всё грамотное.

Пётр Знаменский.
Казанские татары. – Казань, 1910. – С. 29

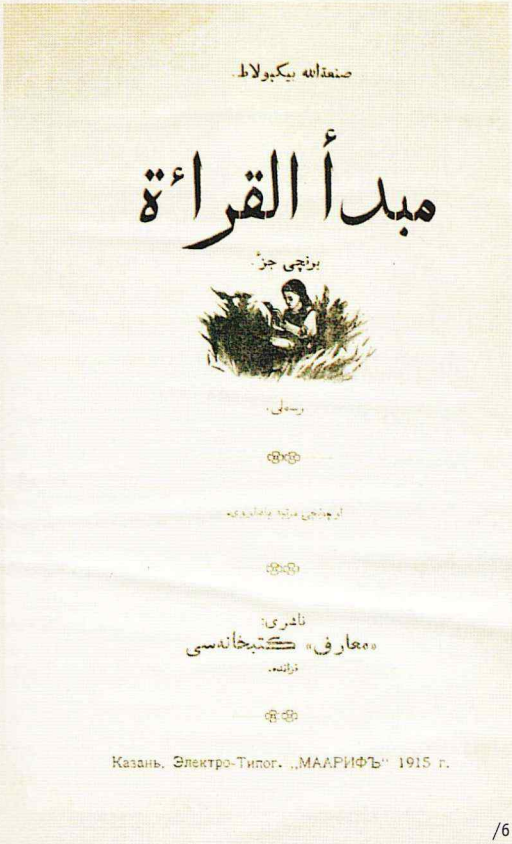
صنعةالله بيكبولاط.

مبدأ القراءة

برنجى جزء

ناشرى:
«معارف» كتبخانەسى
درتنده.

Казань. Электро-Типог. „МААРИФЪ" 1915 г.

/6

– ٥٨ –

من. انتن. يكتبن. تقرأن. انتما. تدبن. رجعتن.

الفلاحون يحرثون الارض بالمحراث. يحلي حاد. الفلاحة تحصد الزرع بالمنجل.
اقرئي درسك يا فاطمة. اقرأن دروسكن ايتها البنات. منجلك كهام.
هذا المحش حاد جدًا. الناديدان المجتهدات لا يضحكن ابدًا. الفرس.
احراس يكتبن الكاتبون الى اى. الفرس يأكل العشب والعديش. والشعير
والنخالة. انتن تجتهدن ايتها البنات؟ هل قرأتن دروسكن ايتها البنات؟
نعم قرأنا. الفلاحون يشتغلون في الضيعة كثيرًا. يحرثون الارض
ويزرعون ويحشون العشيش ويحصدون الزرع. نحن اتعب بعد الفرس
وهل تتعبين انتِ يا زهرة؟

– ٥٩ –

خمس اصابع.

هذا الفرس. هذا الكرسي. هذا الكتاب. هذا الكلب. هذا القلم.

الدرس الثامن والاربعون (٤٨)

/7

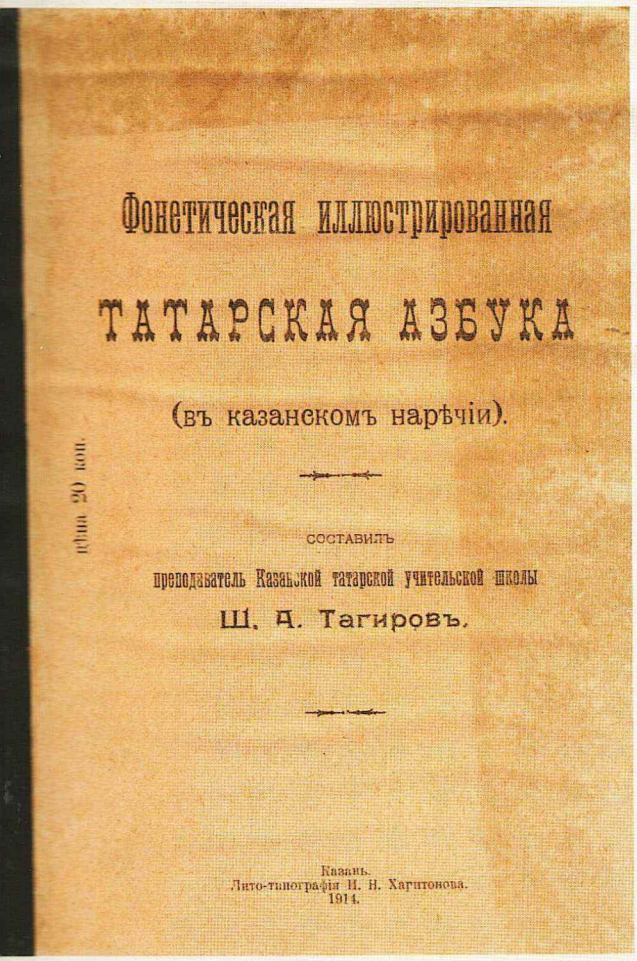
Фонетическая иллюстрированная

ТАТАРСКАЯ АЗБУКА

(въ казанскомъ нарѣчіи).

Цѣна 20 коп.

СОСТАВИЛЪ
преподаватель Казанской татарской учительской школы
Ш. А. Тагировъ.

Казань.
Лито-типографія И. Н. Харитонова.
1914.

/5

– ٤٢ –

في جنينتنا يوجد اشجار كثيرة. وفيها ينبت التفاح والبرتقال والعنب.
نحن نلعب فيها بعد مجيئنا من الكتاب. الوليد يناديني. العبد. اين عنطتي
يا ابي؟ - لا اعرف. اين وضعتها بعد مجيئك من الكتاب. هل احضرت
درسك افريدة؟ نعم احضرته. واباء الحضرة بعد. مولاء التلامذة يحضرون
دروسهم. هل احضرت درسك يا زهرة؟ - نعم احضرته. اجبت فاطمة في الجنينة مع اختها
عائدة. اين القلم؟ قالت عائدة تقرأن درسها. سقطت فريدة في الشارع
فبكت كثيرًا. تكلمت كثيرًا يا بني اسكتي. البيت يبنونه من الحجر
والطين والخشب. اين الوليد؟ - ينام في المهد. فريدة تنام في المهد.
الحجر يبنون منه البيوت. العاصمة تنوم الوليد. ماتي القلم يا فاطمة
اقلم الوليد.

الدرس الخامس والثلاثون.

/8

4,5/ ***Таһиров Ш.***
Рәсемле әлифба:
Казан шивәсендә =
Фонетическая иллюстрированная татарская азбука:
в казанском наречии /
сост. преподаватель Казанской татарской учительской школы Ш.А.Тагиров. Казан: И.Н.Харитонов матб., 1914

6-8/ ***Сөнгатулла Бикбулат.***
Мәбдаэл-кыйраәт.
1 нче җөзьэ. Рәсемле.
Казан: наш. «Мәгариф» көтепханәсе, «Мәгариф» матб., 1915
Сунгатулла Бикбулат.
Начальное чтение.
1915

/1

/2

1/ **Менә сиңа шәп җырлар.** 1 нче кисәк. Казан: Матбагаи Кәримия, 1914
Песни. 1914

2/ **Менә кая шәп җырлар.** 4 нче кисәк. Казан: Кәримевләр матб., 1910
Песни. 1910

3/ **Менә монда татлы җырлар.** 5 нче бүлек. Казан: наш. Шәмсетдин Хөсәенов вәрәсәсе; ун-т матб., 1917
Песни. 1917

4-6/ ***Гата әл-Исхакый.*** **Нота дәфтәре:** сыйфырный һәм нотный системда = **Самоучитель для мандолины.** Казан: Исхаков һәм иптәшләре; И.Н.Харитонов матб., 1913

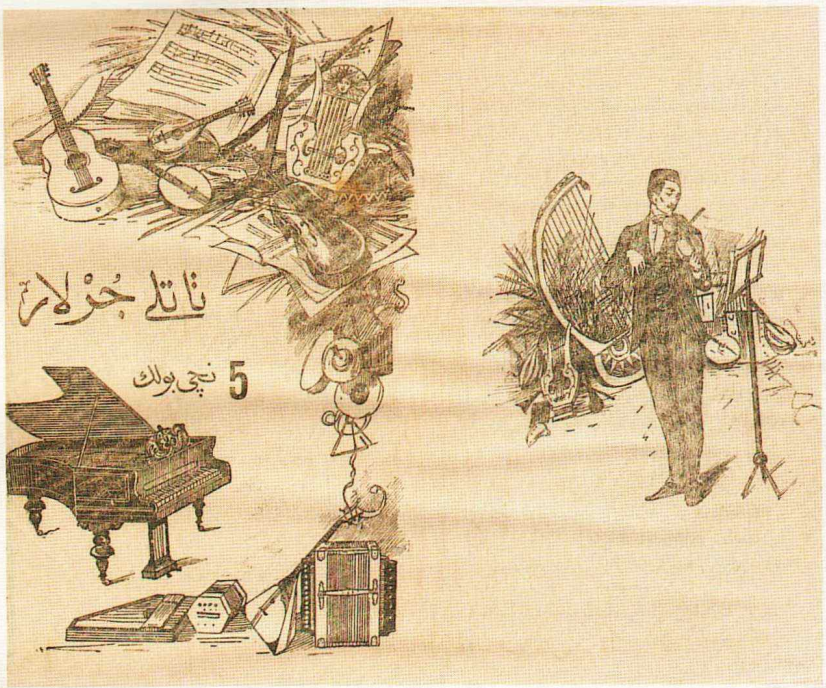

/3

/4

/5

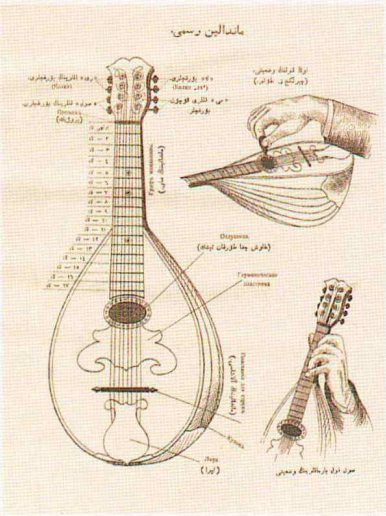

/6

Халык җырлары – безнең бабаларымыз тарафыннан калдырылган иң кадерле вә иң бәһале бер мирастыр.

Габдулла Тукай

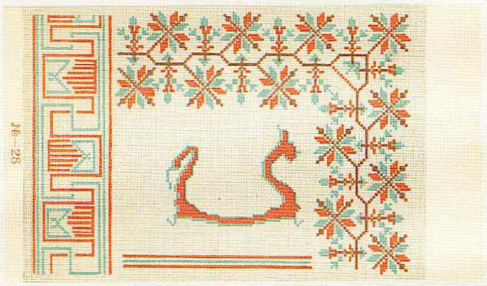

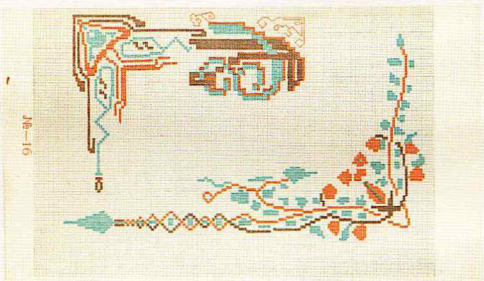

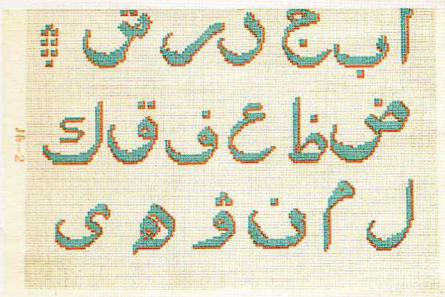

Мөселманча әлифба һәм үрнәкләр. №1 / мөрәттибе С.Камали. Казан: наш. «Сабах» ширкәте, 1912. КФУ ФК
Мусульманская азбука и образцы. 1912. НБ КФУ

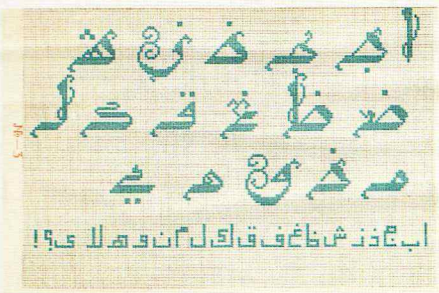

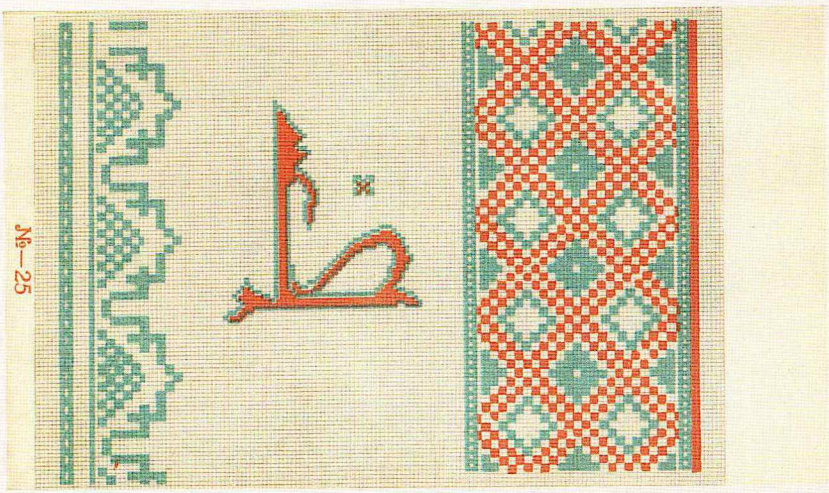

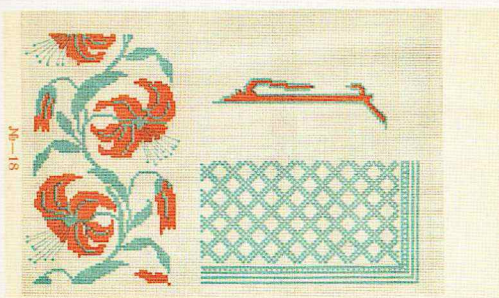

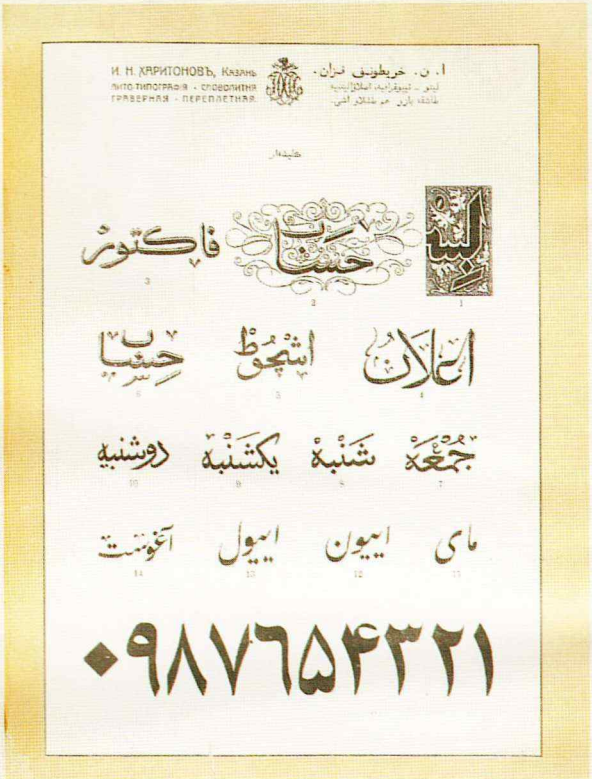
И. Н. ХАРИТОНОВЪ, Казань
ЛИТО-ТИПОГРАФІЯ · СЛОВОЛИТНЯ
ГРАВЕРНАЯ · ПЕРЕПЛЕТНАЯ
ا. ن. خريطونف قزان.
فاكتور
حساب
اعلان
اشچوط
حساب
جمعه
شنبه
يكشنبه
دوشنبه
مای
ايون
ايول
آغوست
٠٩٨٧٦٥٤٣٢١

/1

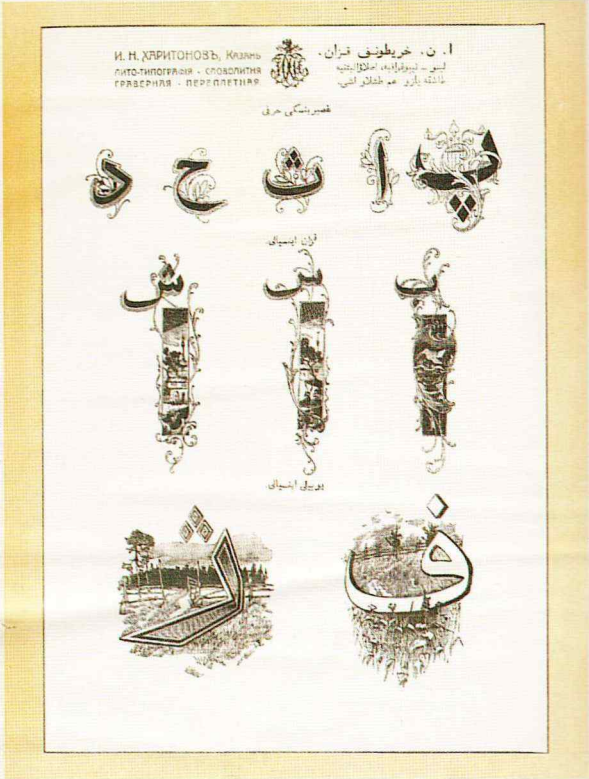
И. Н. ХАРИТОНОВЪ, Казань
ЛИТО-ТИПОГРАФІЯ · СЛОВОЛИТНЯ
ГРАВЕРНАЯ · ПЕРЕПЛЕТНАЯ
ا. ن. خريطونف قزان.

/2

اصلاؤاليتنه‌سی
خاريطونف نڭ
قزانده.
اوزينڭ لطيف هم آريگينالنی شريفتلری ايله اشلەرگه هر تورلی ايری هم واق خودوژستۋيننی اشلرنی قبول ايتەدر.
بزم „حروفات اورنه‌كلريمز“ نڭ برنچی طبعسينی اوز كانتوراڭزده‌غی اورنلرنڭ چاغوره‌ق بولغانينه قويووڭزنی اوتنوب بزم حروفاتمزدن چيكسز كوب فائده كورووڭزنی آرزو ايته‌بز.
١٩٠٩
شوراء ١٩٠٨ سنه صحيفه ٧٧٢

/3

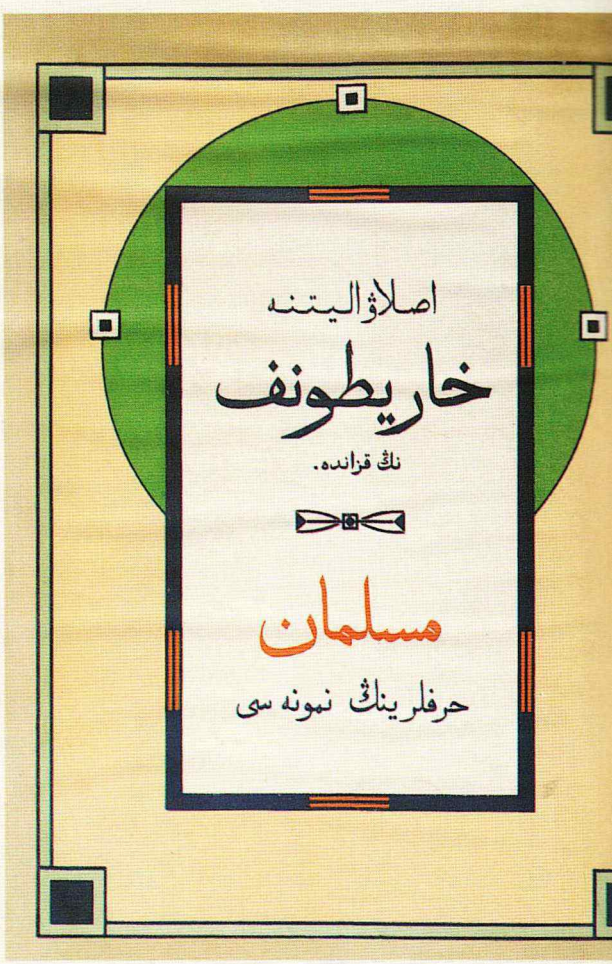
اصلاؤاليتنه
خاريطونف
نڭ قزانده.
مسلمان
حرفلرينڭ نمونه سی

Казанские мусульмане выказывают усердие также в исправном печатании книг. Печатаемые здесь [книги] идут ежегодно ко всем русским мусульманам и даже в Сибирь, на Кавказ и во всю Азию... Казанские издания встречаются даже в северо-западной части Китая.

Николай Катанов. Прошлое и настоящее Казани по одному татарскому рассказу // Деятель. – 1904. – №10. – С. 365

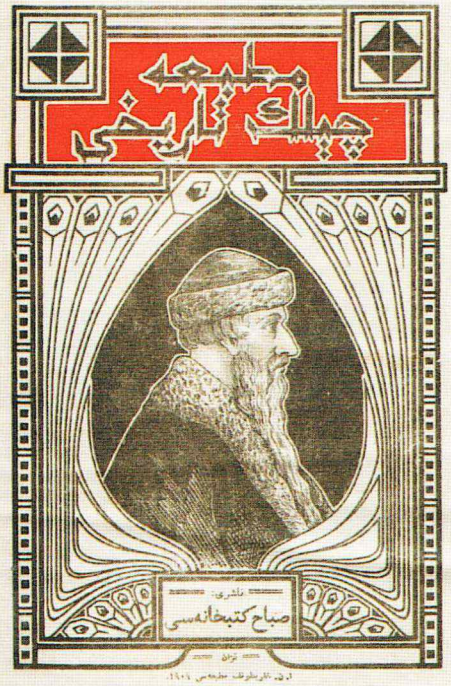

/5

1-4/ **Словолитня Харитоновның Казанда мөселман хәрефләренең нәмунәсе = Словолитня И.Н. Харитонова в Казани: образцы мусульманских шрифтов.** Казан: И.Н.Харитонов матб. КФУ ФК

5/ *Әхмәр Ш.* **Матбагачелек тарихы: Иван Николаевич Харитоновның кырык сәнәлек юбилее шәрәфенә нәшер ителде.** Казан: наш. «Сабах» көтепханәсе, И.Н.Харитонов матб., 1909

Ахмер Ш. **История книгопечатания.** 1909

6/ **Владимир Васильевич Вараксинның хәреф матбагасы һәм бизәк баса торган ташбасмаханәсе, Казанда...** Казан: В.В.Вараксин типо-литографиясе, 1906

Рекламный лист типо-литографии В.В.Вараксина. 1906

7/ **Бәлдәи Казанда Борадәран Әхмәдуллиннар тарафыннан тәэсис иделмеш «Сабах көтепханәсе» әсами көтебедер.** Казан, 1906

Каталог книгоиздательства «Сабах». 1906

/6

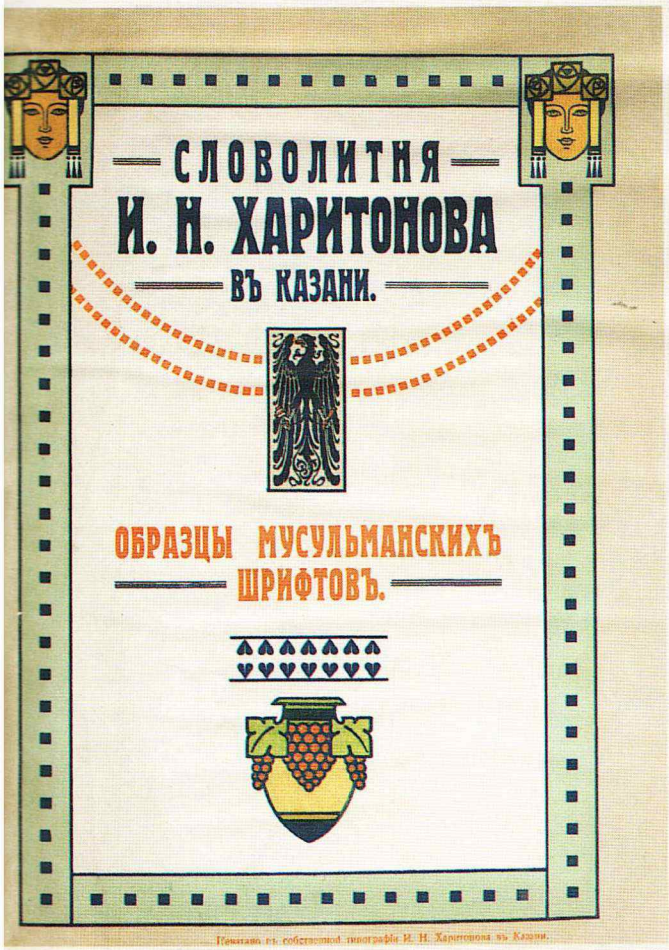

/4

/7

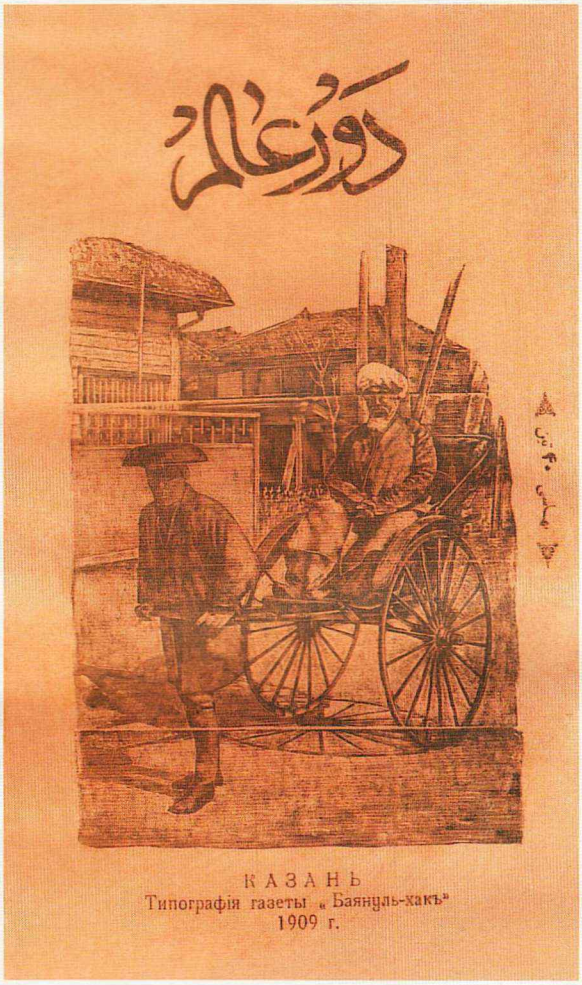

/1

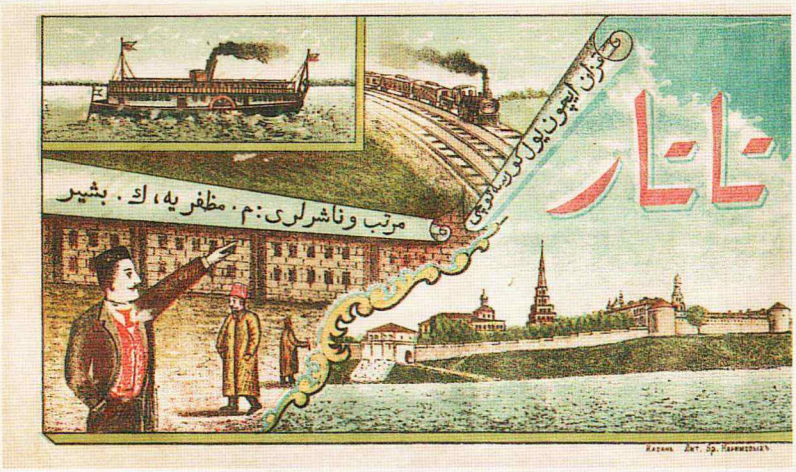

/2

1/ ***Габдерәшид Ибраһим.*** **Дәүре галәм.** Казан: «Бәянелхак» матб., 1909
Габдерашид Ибрагим. **Вокруг света.** 1909

2/ **Татар: Казан өчен юл күрсәтүче** / мөәттиб вә наш. Маһруй Мозаффария, Камил Бәшир. Казан: Матбагаи Кәримия
Татарин: путеводитель по Казани

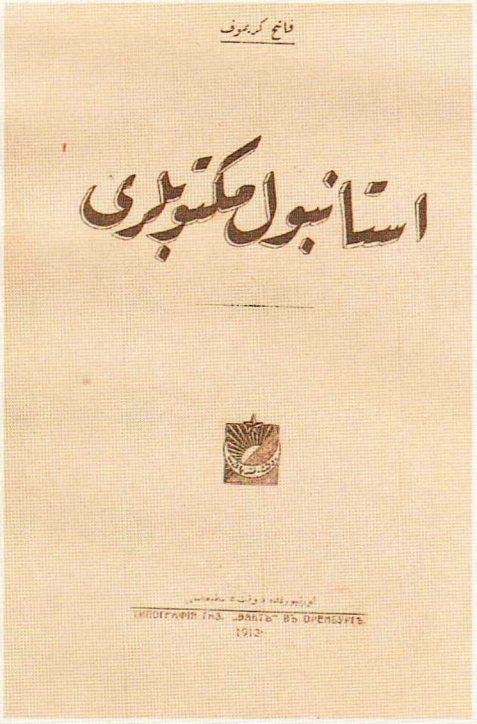

/3

3/ ***Фатих Кәримев.*** **Истанбул мәктүбләре.** Оренбург: «Вакыт» матб., 1913
Фатих Каримов. **Письма из Стамбула.** 1913

4/ ***Ризаэддин бине Фәхретдин.*** **Әбел-галә әл-Мәгарри.** «Мәшһүр ирләр» [сериясе], икенче җөзьэ. Оренбург: наш. «Шәрык» көтепханәсе, «Кәримев, Хөсәенов вә шөрәкясе» матб., 1908
Ризаэддин Фахретдинов. **Абуль-Аля аль-Маарри.** 1908

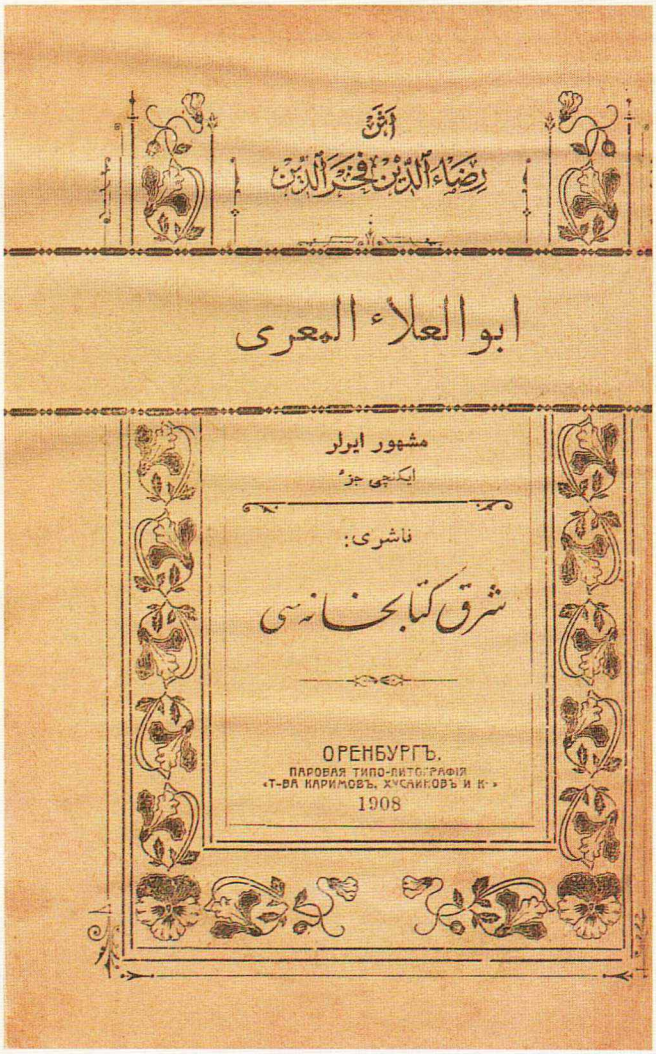

/4

Казань представляет из себя значительный культурный центр мусульманства, который распространяет свои издания на арабском, турецком и татарском языках по всей мусульманской части Российской империи и даже едва ли не по всему Востоку. Мусульманские издания расходятся отсюда в миллионах экземплярах по всему Поволжью, идут во множестве в наши среднеазиатские владения, проникают на Кавказ и даже покупаются за границу, в Индию и Африку.

Ашмарин Н. И. Несколько слов о современной литературе казанских татар. – СПб., 1905

/1

/2

1/ **Бөтен Казан кесәдә: тарихи вә мөсаувар юлкүргәзгүче** / нашир вә мөрәттибе Камил бине Фәттах Бәширев. Беренче нәшере – 1914 ел = **Мусульманский иллюстрированный путеводитель и справочник гор. Казани** «Казан – Кеседэ» / [сост. и] изд. К.Ф.Баширова. Издание I-е. Казан: «Өмид» матб., 1914

2/ **Мәхкәмә эшләре: уголовный һәм гражданский судларның тәшкиле һәм судларда эш йөртү ысуллары** / мөрәттибе юрист Шакир Мөхәммәдьяров. Казан: наш. «Сөембикә» идарәсе; «Өмид» матб., 1916
Судопроизводство. 1916

3/ **Рәсемле фәнни фокуслар.** 3 нче кыйсем / мөрәттибе Хафиз Рәмиев. Казан: Кәримевләр матб. һәм нәшере, 1913
Иллюстрированные фокусы. 1913

4/ ***Габдерраүф Шәһиди.* Азатлык нәрсә?** Сембер: Сембер губерна земствосының нәшере, Эш башкару к-ты матб., 1917
***Габдрауф Шахиди.* Что такое свобода?** 1917

/3

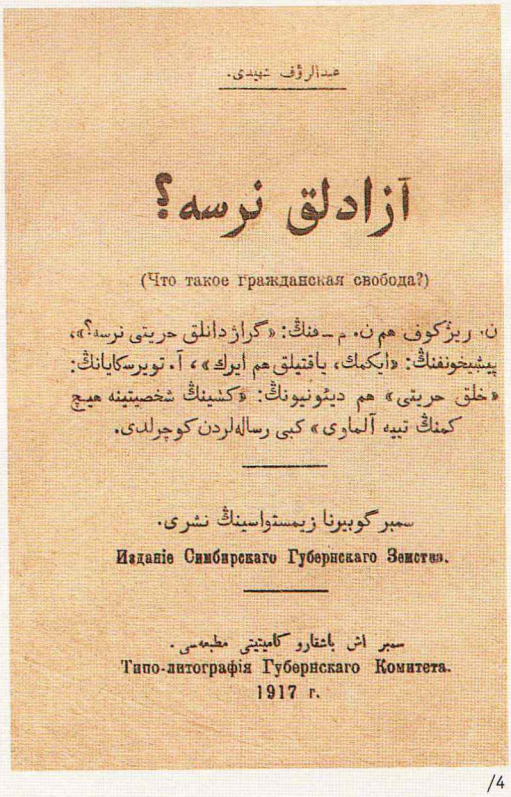

/4

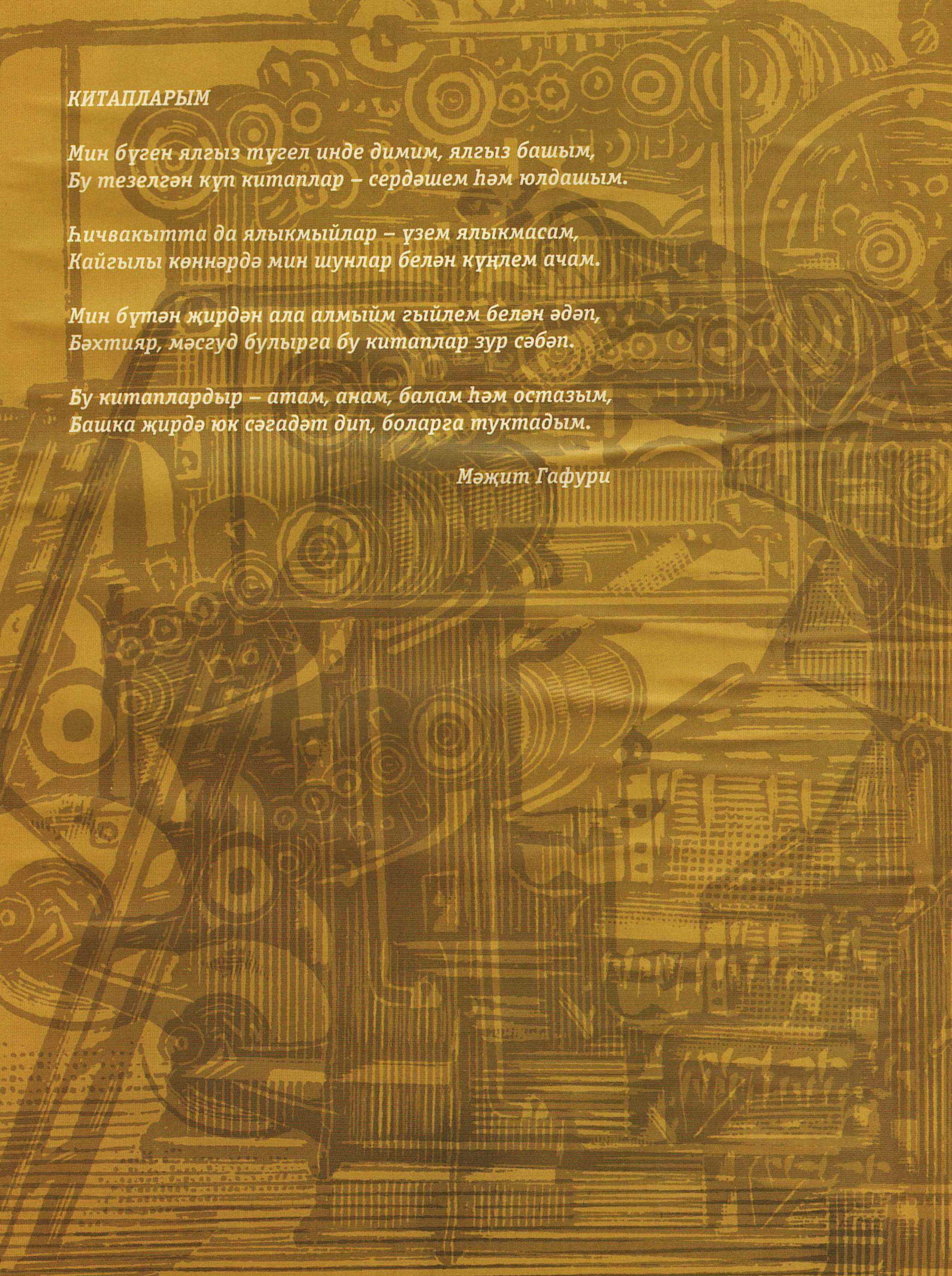

КИТАПЛАРЫМ

Мин бүген ялгыз түгел инде димим, ялгыз башым,
Бу тезелгән күп китаплар – сердәшем һәм юлдашым.

Һичвакытта да ялыкмыйлар – үзем ялыкмасам,
Кайгылы көннәрдә мин шунлар белән күңлем ачам.

Мин бүтән җирдән ала алмыйм гыйлем белән әдәп,
Бәхтияр, мәсгуд булырга бу китаплар зур сәбәп.

Бу китаплардыр – атам, анам, балам һәм остазым,
Башка җирдә юк сәгадәт дип, боларга туктадым.

Мәҗит Гафури

1918–1929
ЕЛЛАР
ГОДЫ

محمد عياض اسحاقى‌نڭ مجموعهٔ آثارى.

٨ نچى جلد، ١ نچى كتاب.

صالدات

حكايه.

يازيلا باشلاندى، ٩٠٧ نچى يلده، قزان
تورمه‌سنده.
يتريلوب بتدى، ٩٠٨ نچى يلده، پيتيغه
شهرنده سورگونده.

ناشرى: محمد عياض اسحاقى.

پيتروغرادده «آمانت» شركتى مطبعه‌سى.
Тип. Т-ва „АМАНЭТЬ". Петроградъ, Серпуховская, 2.
1918.

/1

٣ نچى
كيسه‌ك

منه طاغن شه‌ب

جرلار

„اچ پوشقانغه جر فايده" ديب
نه‌توب كيتكان قارت‌قورلار
اچڭ پوشه جرلاب ييه‌ر
„منه طاغن شه‌ب جرلار!"

قزان.
مطبعهٔ كريميه
١٩١٨

/2

1/ **Мөхәммәдгаяз Исхакыйның мәҗмугаи асаре.** 8 нче җилд, 1 нче китап. **Солдат:** хикәя. Петроград: наш. – автор; «Әманәт» ширкәте матб., 1918
Мухаммедгаяз Исхаки. **Солдат:** рассказ. 1918

2/ **Менә тагын шәп җырлар.** 3 нче кисәк. Казан: Кәримевләр матб., 1918
Песни. 1918

3/ ***Хуҗа Габделбәдигъ.*** **Халык әдәбияты:** табышмаклар, такмаклар, такмазалар. 1 нче төп, 2 нче бүлек. 2 нче басма. Казан: «Гасыр» нәшр. ширкәте, «Аң» матб., 1919
Хузя Бадигов. **Народная литература.** 1919

4/ ***Хуҗа Габделбәдигъ.*** **Халык әдәбияты:** мәкальләр. 1 нче төп, 1 нче бүлек. Казан: наш. «Гасыр» нәшр. ширкәте, «Аң» матб., 1919
Хузя Габдельбадиг. **Народная литература:** пословицы. 1919

خواجه عبد البديع.

خلق ادبياتى

١ نچى توب – ٢ نچى بولك.

طابشماقلر، طاقماقلر، طاقمازالر.

ناشرلرى:
نشريات شركتى «عصر»
قزان.
2-я Государственная Типография Казань.
1919 г.

/3

خواجه عبد البديع.

خلق ادبياتى

١ نچى توب – ١ نچى بولك

مقال لر.

ناشرلرى:
نشريات شركتى «عصر»
قزان.
Типография „АНГ" Казань.
1919 г.

/4

/1

1/ ***Фәтхи Бурнаш.***
Тahир-Зөһрә: халык хикәяләреннән фаҗига. 5 пәрдәдә, 8 күренештә. Сембер: наш. «Шәрык» музыка-драма түгәрәге, 1920
Фатхи Бурнаш.
Тагир и Зухра. 1920

2/ **Җырлар әхтәрисе: борынгы әдәбиятымызның җыентыгы** / җыючысы Ф. Туйкин. 4 нче табгысы. Казан: наш. «Сабах» ширкәте; «Өмид» матб., 1918
Сборник песен. 1918

3/ **Каюм Насыйри мәҗмугасы.** Казан: 6 нчы дәүләт тип., 1922
Каюм Насыри.
Сборник. 1922

4/ ***Фәтхи Бурнаш.***
Оҗмах кошы: әкият-пьеса. 5 пәрдәдә. Казан: ТССҖ дәүләт нәшере, 1922
Фатхи Бурнаш.
Райская птица. 1922

5/ ***Шәехзадә Бабич.***
Шигырьләр мәҗмугасе. Беренче китап / Галимҗан Ибраһимов редакциясендә. Шагыйрьнең рәсеме һәм кыскача тәрҗемәи хәл-тәнкыйде белән. Казан: ТССҖ дәүләт нәшр., 1922
Шаихзаде Бабич.
Сборник стихов.
Книга I. 1922

/2

/3

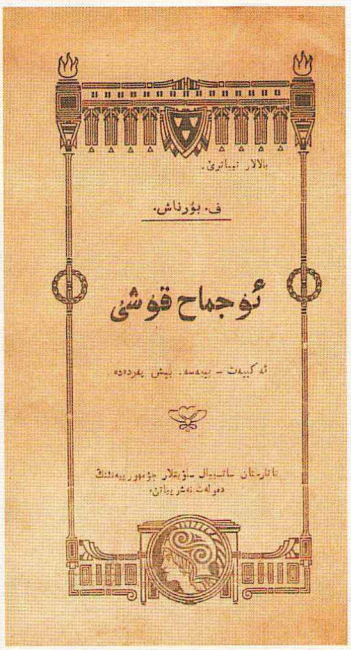

/4

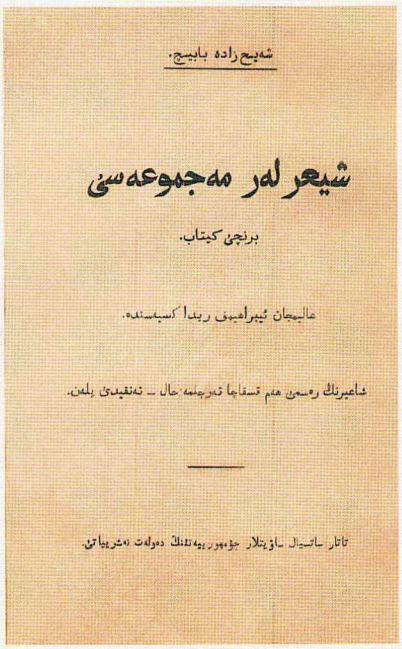

/5

/1

/2

/3

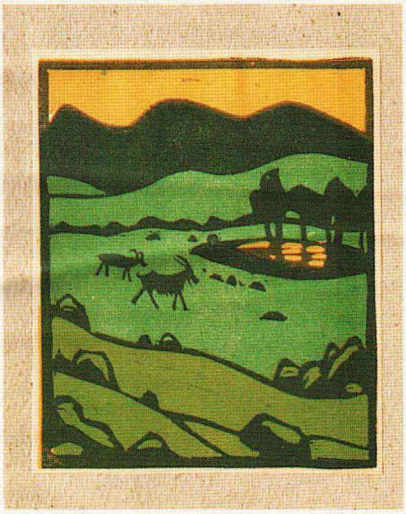

/4

1-5/ ***Абдулла Тукаев.*** **Коза и Баран:** сказка. Пер. с татар. П.Радимова; ил. и обл. рисовал и резал на линолеуме И.Плещинский. Казань: 2-я гос. тип., 1921
Габдулла Тукай. **Кәҗә белән Сарык.** 1921

6/ ***Абдулла Тукаев.*** **Узюльган умид (Разбитая надежда):** избранные стихотворения / Пер. с татар. П.Радимова. Казань: Казанское отделение гос. изд-ва, 1920
Габдулла Тукай. **Өзелгән өмид.** 1920

/5

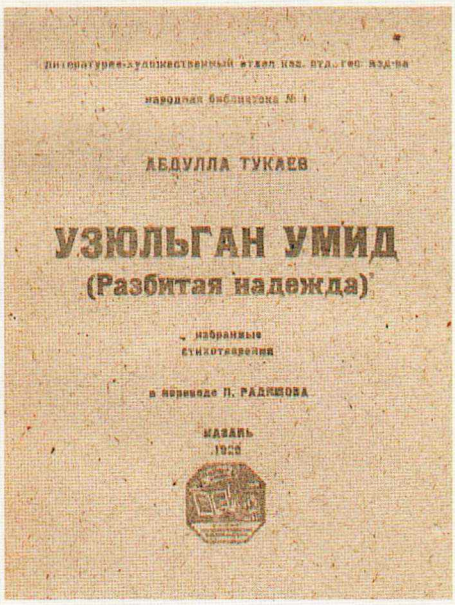

/6

/7

7/ ***Абдулла Тукаев.*** **Шурале** / пер. П.Радимова; худ. И.Плещинский. Казань: 2-я гос. тип., 1921
Габдулла Тукай. **Шүрәле.** 1921

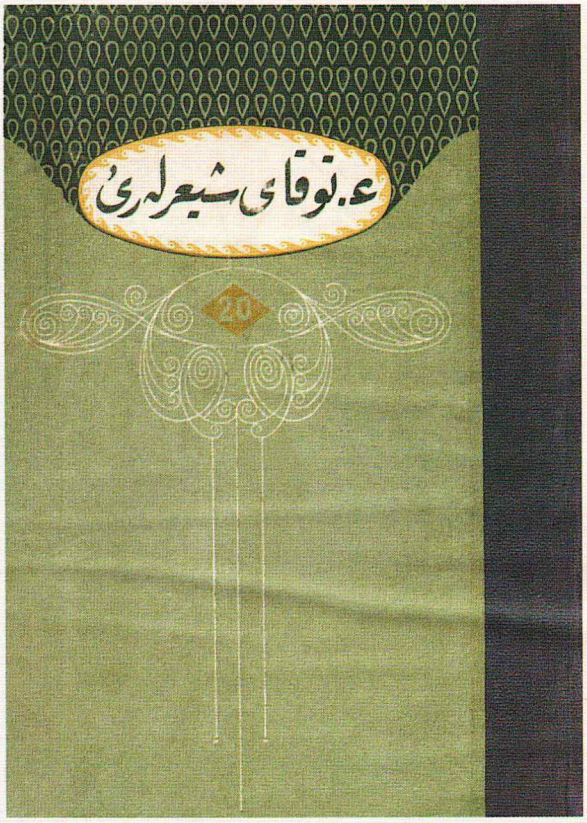

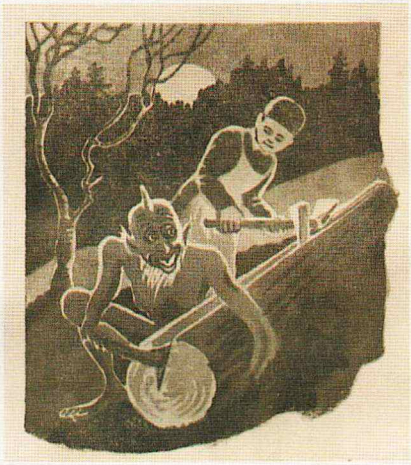

Габдулла Тукай
шигырьләре /
төз. Фәтхи Бурнаш;
рәс. Арсланов, фотолар.
Казан: «Гәжур» нәшере,
«Шәрык» матб., 1926
Габдулла Тукай.
Сборник стихов. 1926

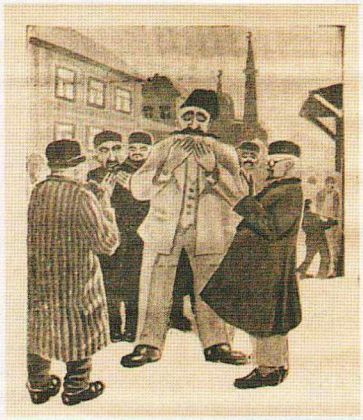

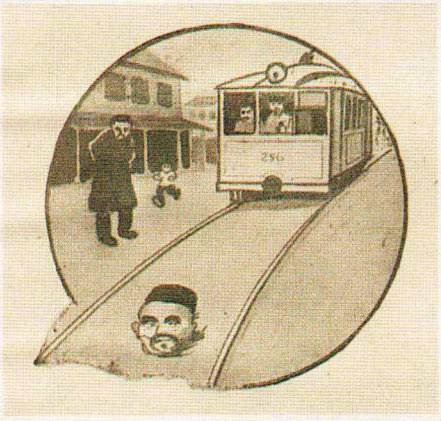

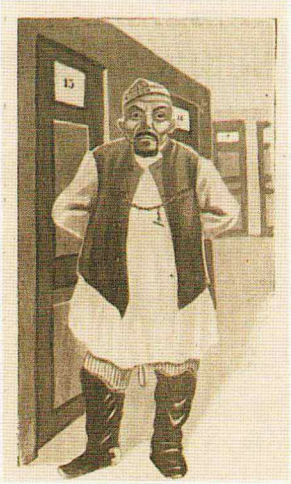

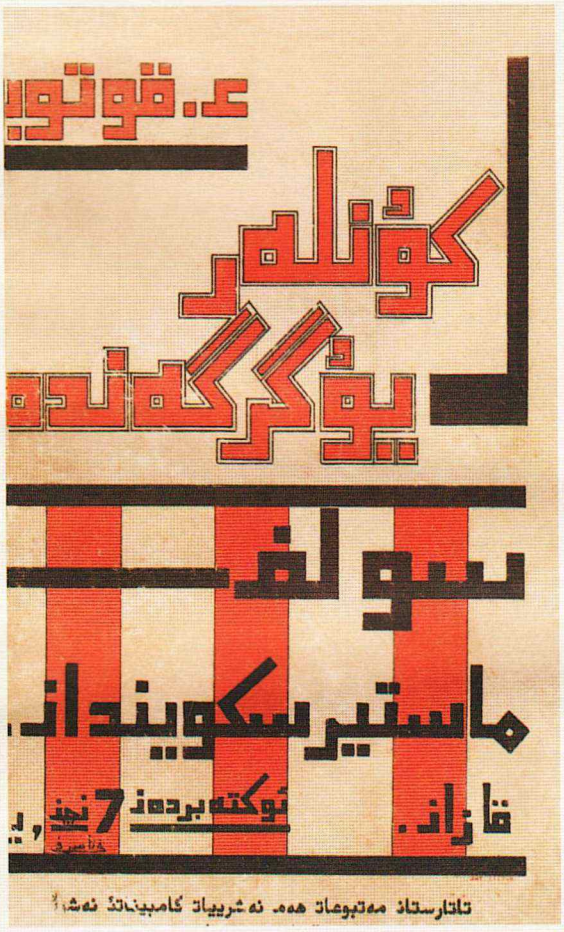

/1

/2

/3

1/ *Гадел Кутуй.*
Көннәр йөгергәндә.
Казан: Татарстан матбугат һәм нәшр. комбинаты, 1924
Адель Кутуй.
В беге дней. 1924

2/ *Кави Нәҗми.*
Өермәләр: хикәяләр, шигырьләр җыентыгы. Казан: Татарстан матбугат һәм нәшр. комбинаты, 1925
Кави Наджми.
Буря. 1925

3/ **Шәехзадә Бабич шигырьләре.** I кисәк / шагыйрьнең рәсеме белән. Мәскәү: СССР халыкларының үзәк нәшр., 1925
Шаихзаде Бабич.
Стихи. Часть I. 1925

4/ **Һади Такташ мәҗмугаи асаре.** 1 т., беренче китап: «Җир уллары трагедиясе» һәм башка шигырьләр. Казан, 1923
Хади Такташ.
Сборник произведений. 1923

5/ ***Шәриф Камал.***
Хикәяләр. Казан: Татарстан дәүләт нәшр., 1926
Шариф Камал.
Рассказы. 1926

6/ ***Вил Уразай.***
Еллар карынында.
Ф.Тәһиров эскизы. 1925
Виль Уразай.
В желудке годов.
Эскиз Ф.Тагирова. 1925

/4

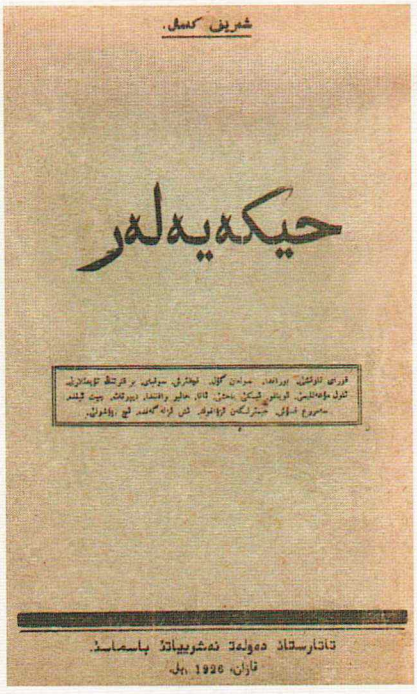

/5

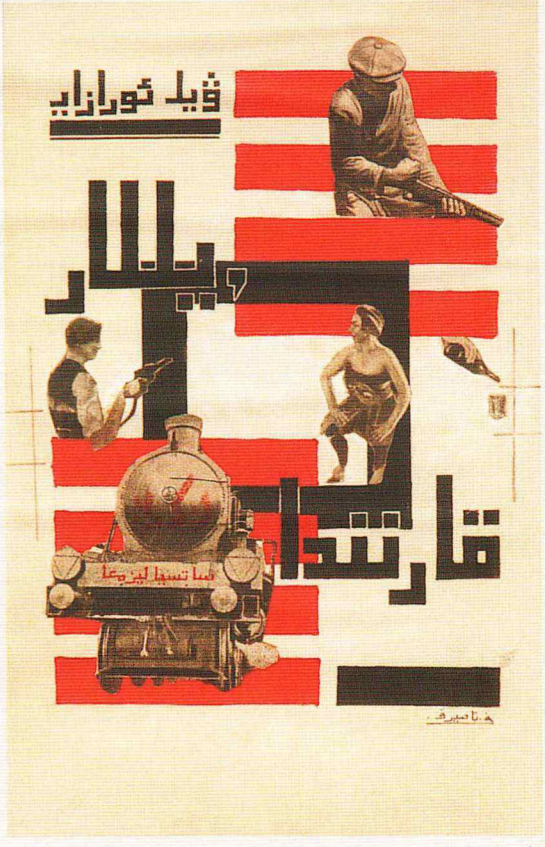

/6

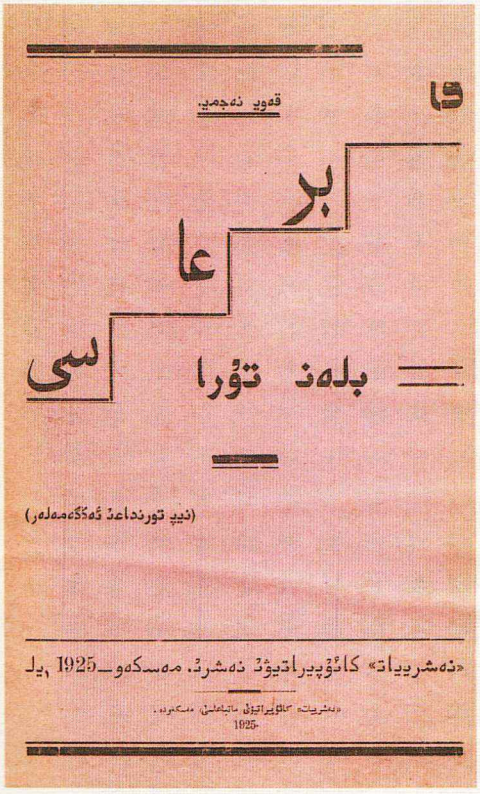

/1

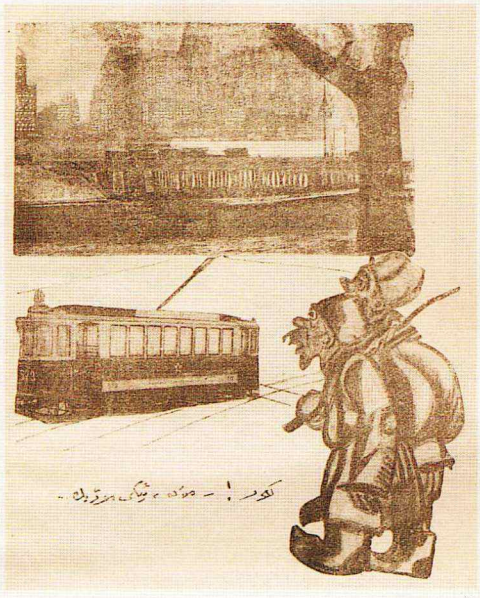

/2

/3

/4

/5

/6

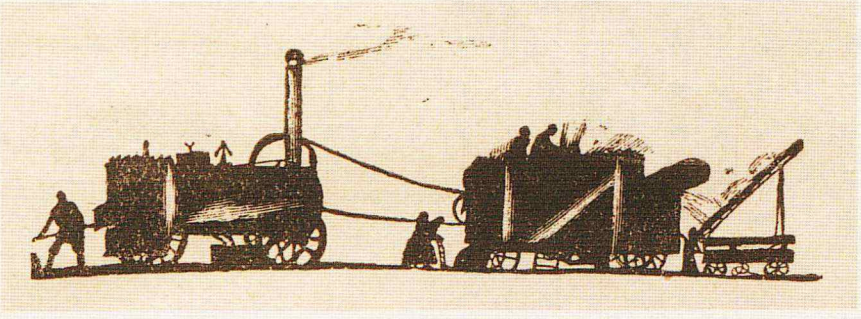

/7

1-7/ ***Кави Нәҗми.***
Кабыргасы белән тора: шигырьләр. Мәскәү: «Нәшрият» кооперативы, 1925
Кави Наджми.
Ребром стоит: стихи. 1925

8/ ***Мәхмүд Галәү.***
Пугач явы: XVIII гасырның соңгы яртысында булып узган вакыйгадан. 6 пәрдәлек фаҗига / тышл. рәссамы Ф.Таһиров. Мәскәү: СССР халыкларының үзәк нәшр., 1926
Галяу Махмуд.
Бой Пугачёва. 1926

/8

/1

/2

/3

/4

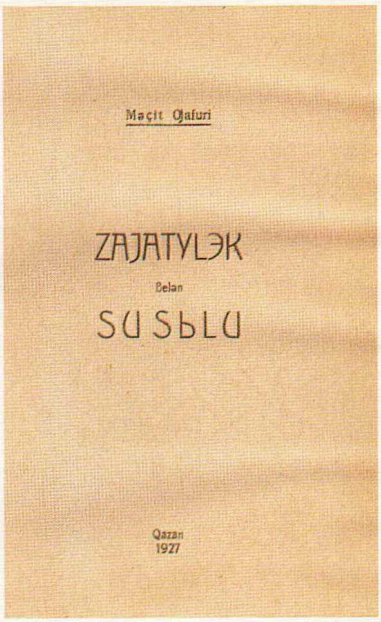

/5

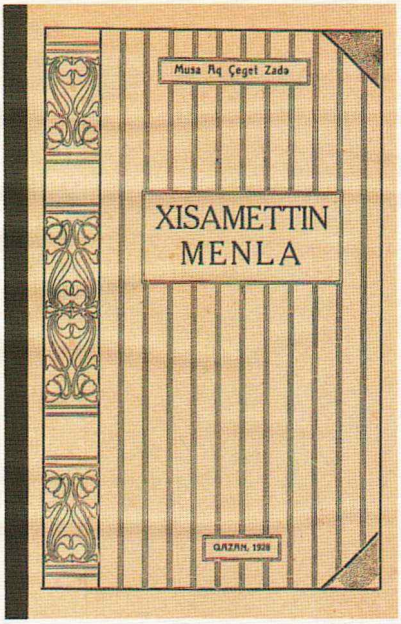

/6

1/ ***Шамил Госманов.*** **Памирдан радио:** хыялдагы хикәя. Мәскәү: «Нәшрият» кооперативы, 1926
Шамиль Усманов. **Радио из Памира.** 1926

2/ ***Курмай Х.*** **Октябрь һәм яшь буын.** Мәскәү: «Нәшрият» кооперативы, 1927
Курмай Х. **Октябрь и молодое поколение.** 1927

3/ ***Һади Такташ.*** **Мәхәббәт тәүбәсе, яки Зөбәйдәнең наборщикка булган мәхәббәте ни белән бетте.** Казан: Татиздат, 1927
Хади Такташ. **Любовь Зюбайды.** 1927

4/ ***Гайнан Хәйри.*** **Чабата:** хикәяләр. Мәскәү: «Нәшрият» кооперативы, 1928
Гайнан Хайри. **Лапти.** 1928

5/ ***Мәҗит Ғафури.*** **Заятүләк белән Сусылу.** Казан: Яңалиф, 1927
Гафури Мазит. **Заятуляк и Сусылу.** 1927

6/ ***Муса Акҗегет задә.*** **Хисаметдин менла:** милли роман яки хикәя. Казан: Яңалиф, 1927
Муса Акъегетзаде. **Хисаметдин менла.** 1927

..... Min вaram, әlвәt вaram!

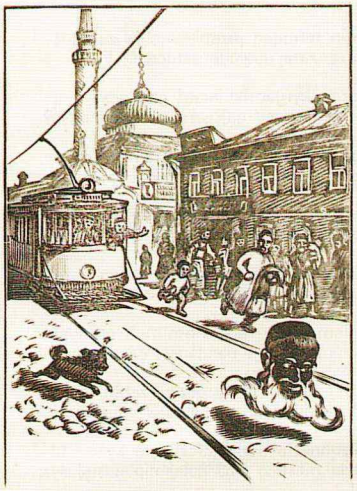

Tәgәrәp jul urtasınnan taş kilә -
Taş tygellә - вer kiselgәn вaş kilә.

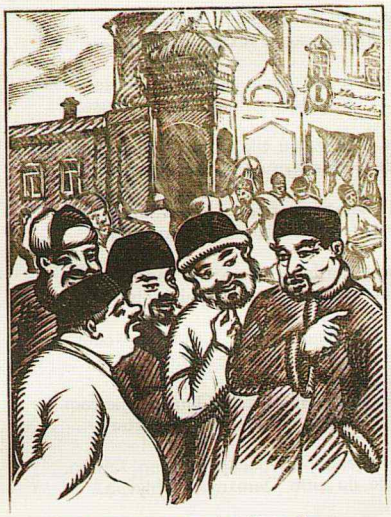

Şunda qartlar çәmğ ulьp kinәştelәr...

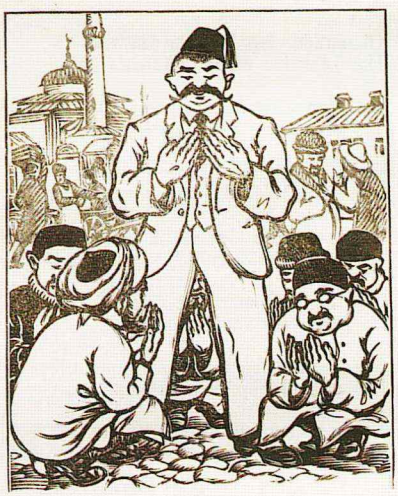

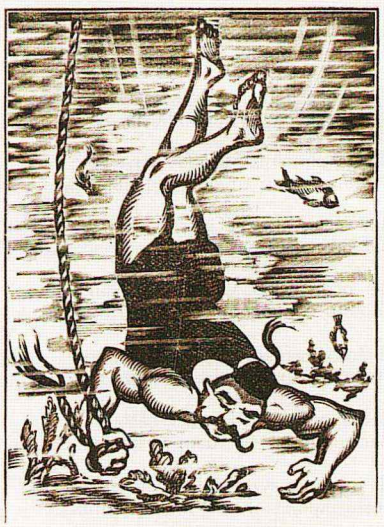

Ul teşә, вer kөn teşә, вc kөn teşә...

Абдулла Тукай.
Яңа Кисек баш.
Казан: Яңалиф, 1927
Абдулла Тукай.
Отсечённая голова.
1927

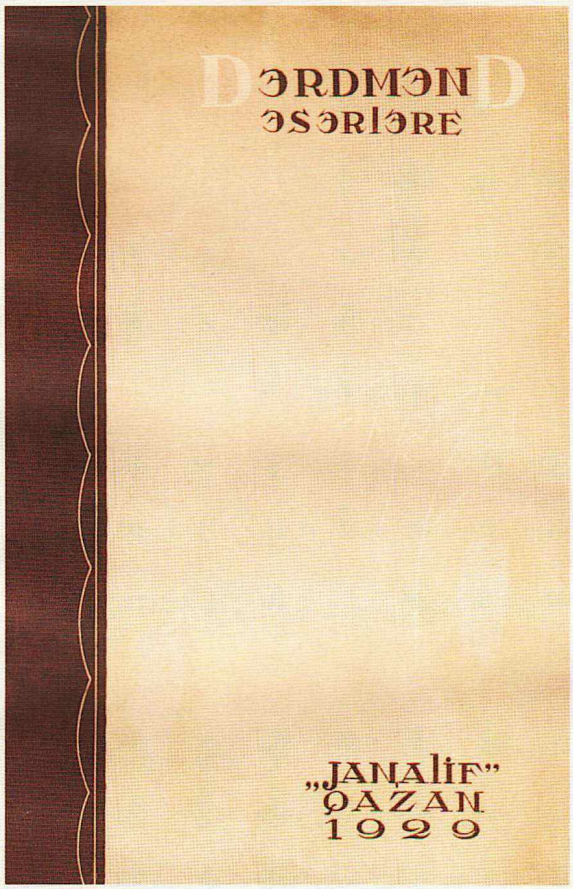

/1

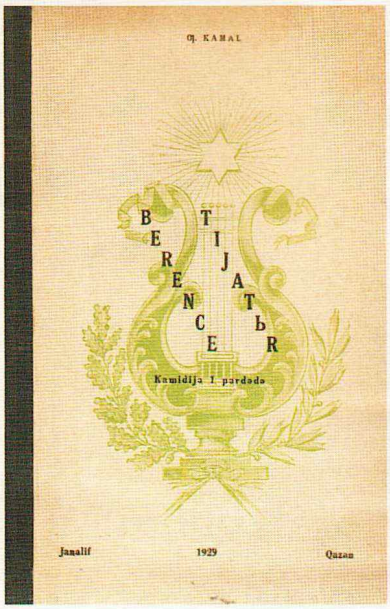

/2

/3

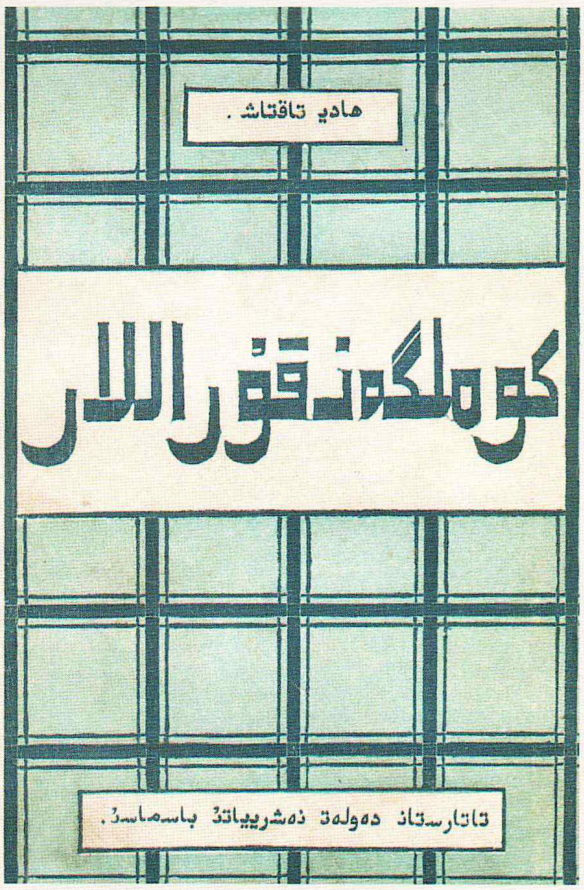

/4

1/ **Дәрдемәнд әсәрләре** /
тәз. И.Рәми.
Казан: Яңалиф, 1928
Произведения
Дердменда. 1928

2/ ***Галиәсгар Камал.***
Беренче театр:
комедия 1 пәрдәдә.
Казан: Яңалиф, 1928
Галиасгар Камал.
Первый театр:
комедия. 1928

3/ ***Фатих Сәйфи-Казанлы.***
Дошманнар:
драма 4 пәрдәдә.
Казан: Яңалиф, 1929
Фатих Сайфи-Казанлы.
Враги. 1929

4/ ***Һади Такташ.***
Күмелгән кораллар:
драма 5 пәрдәдә.
Казан: Татарстан дәүләт нәшр., 1928
Хади Такташ.
Зарытое оружие:
драма. 1928

5/ ***Муса Җәлил.***
Иптәшкә (теләктәшкә):
шигырьләр төргәге.
Мәскәү: СССР халыкларының үзәк нәшр., 1929
Муса Джалиль.
Товарищу: стихи. 1929

/5

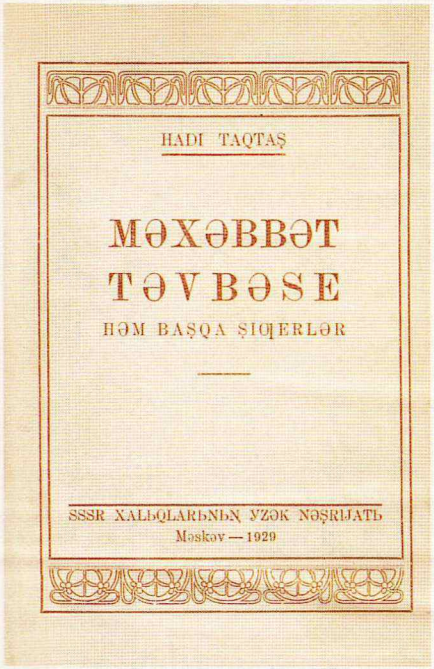

/1

/2

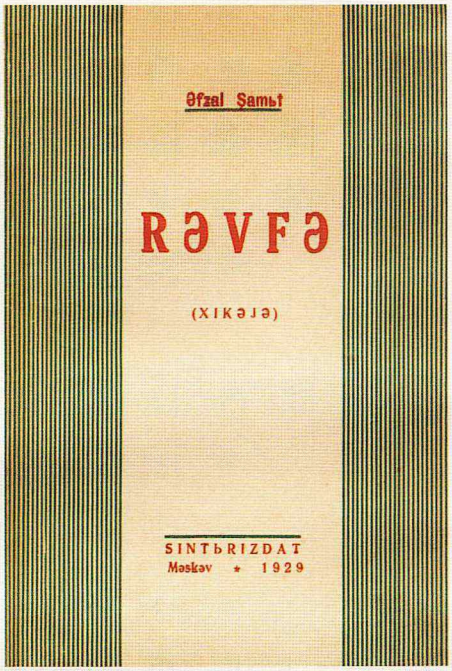

/3

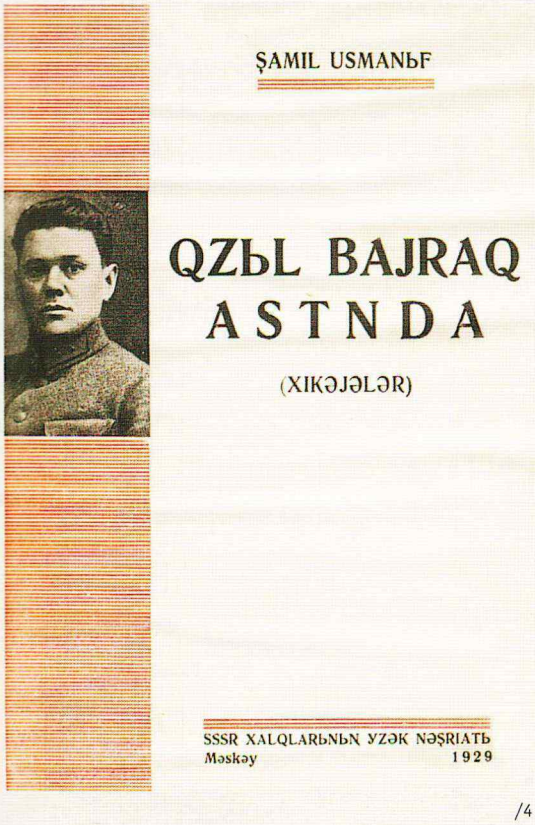

/4

1/ *Ьади Такташ.* **Мәхәббәт тәүбәсе һәм башка шигырьләр.** Мәскәү: СССР халыкларының үзәк нәшр., 1929
Хади Такташ. **Сборник стихотворений.** 1929

2/ **Хәсән Туфан шигырьләре.** I кисәк. Казан: Яңалиф, 1930
Хасан Туфан. Стихи. 1930

3/ ***Афзал Шамов.*** **Рәүфә:** хикәя. Мәскәү: Центриздат, 1929
Афзал Шамов. **Рауфа:** рассказ. 1929

4/ ***Шамил Усманов.*** **Кызыл байрак астында:** хикәяләр. Мәскәү: СССР халыкларының үзәк нәшр., 1929
Шамиль Усманов. **Под красным знаменем:** рассказы. 1929

5/ ***Кави Нәҗми.*** **Яр буендагы учаклар:** хикәяләр җыентыгы. Мәскәү: СССР халыкларының үзәк нәшр., 1929
Кави Наджми. **Костры на берегу.** 1929

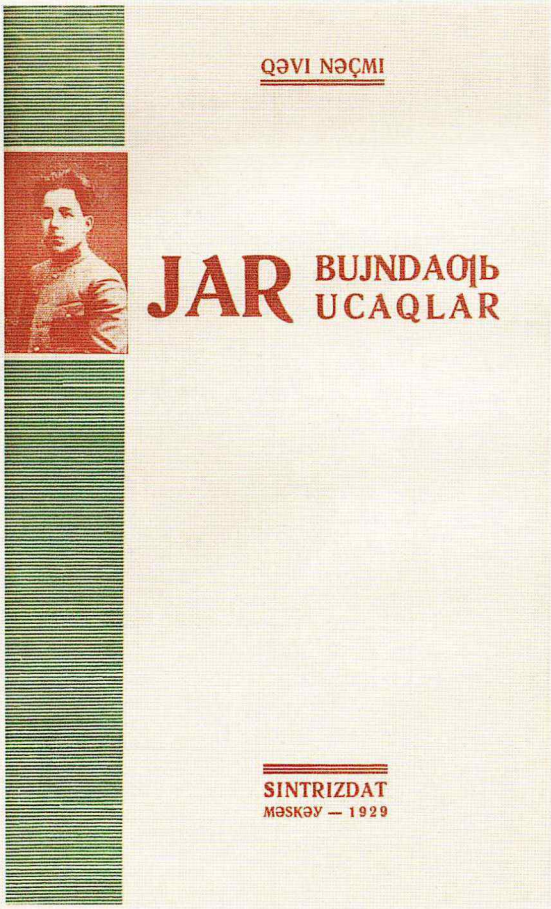

/5

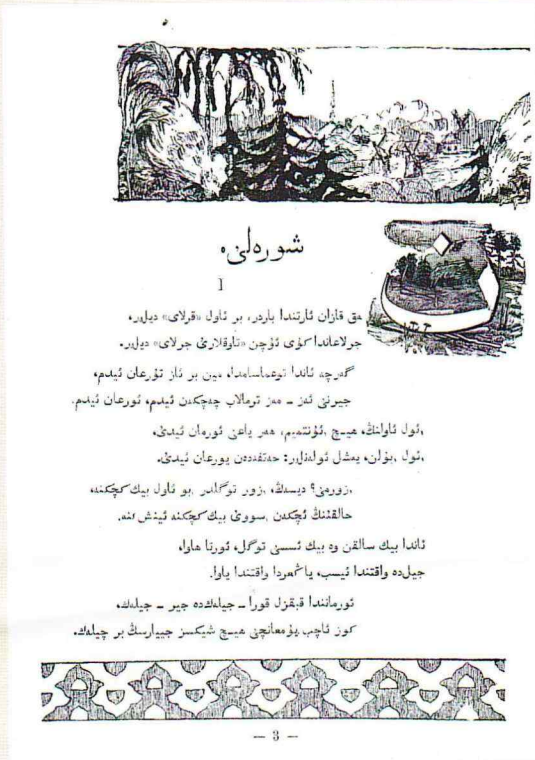

شورەلێ

I

ھق قازان ئارتندا باردر، بر ئاول «قرلای» دیلەر،
جرلاعاندا کۆی ئۆچن «تاوقلارێ جرلای» دیلەر.

گەرچە ئاندا توعماسامدا، مین بر ئاز تۆرعان ئیدم،
جیرنێ ئەز ـ مەز ترمالاب چەچکەن ئیدم، ئورعان ئیدم.

،ئول ئاولنڭ، ھیچ ،ئۆنتمیم، ھەر یاعێ ئورمان ئیدێ،
،ئول ،بۆلن، یەشل ئولەنلەر: حەتفەدەن یورعان ئیدێ.

،زورمێ؟ دیسەڭ، ،زور توگلدر ،بو ئاول بیك کچکنە،
حالقنڭ ئچکەن ،سووێ بیك کچکنە ئینش کنە.

ئاندا بیك سالقن وە بیك ئسسێ توگل، ئورتا ھاوا،
جیلدە واقتندا ئیسب، یا ڭعردا واقتندا یاوا.

ئورمانندا قبقزل قورا ـ جیلەكدە جیر ـ جیلەك،
کوز ئاچب یۆمعانچێ ھیچ شیکسز جییارسڭ بر چیلەك.

— 3 —

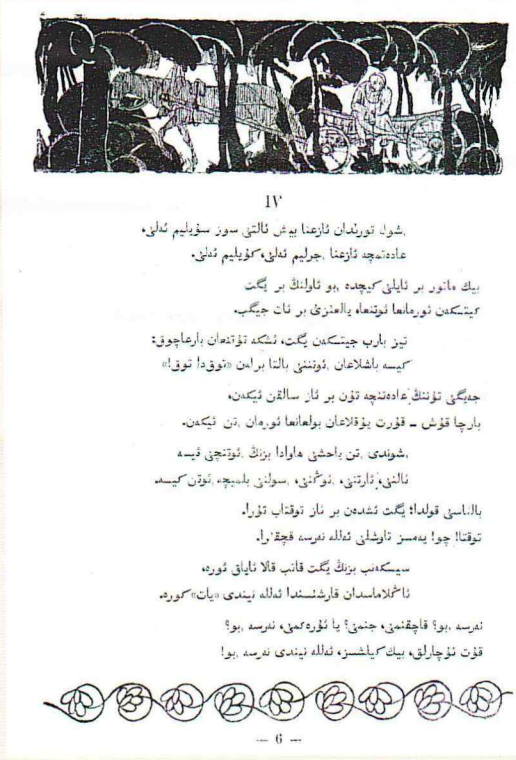

IV

،شول تورلدان ئازعنا بیش ئالتێ سوز سۆیلیم ئەلێ،
عادەتمچە ئازعنا ،جرلیم ئەلێ، کۆیلیم ئەلێ.

بیك ماتور بر ئایلێ کیچدە ،بو ئاولنڭ بر یگت
کیتکەن ئورمانعا ئوتنعا، یالعنزێ بر ئات جیگب.

تیز بارب جیتکەن یگت، ئشکە تۆتنعان بارعاچوق:
کیسە باشلاعان ،ئوتننێ بالتا برلەن «توقدا توق!»

جەیگێ تۆننڭ عادەتنچە تۆن بر ئاز سالقن ئیکەن،
بارچا قۆش ـ قۆرت یۆقلاعان بولعانعا ئورمان ،تن ئیکەن.

،شوندی ،تن یاحشێ ھاوادا بزنڭ ،ئوتنچێ ئیسە
ئالنێ، ئارتنێ، ،ئوڭنێ، ،سولنێ بلمیچە ،ئوتن کیسە.

بالتاسێ قولدا! یگت ئشدەن بر ئاز توقتاب تۆرا.
توقتا! چو! یەمسز تاوشلێ ئەللە نەرسە قچقرا.

سیسکەنب بزنڭ یگت قانب قالا ئایاق ئورە،
ئاڭلاماسدان قارشسندا ئەللە نیندی «یات» کورە.

نەرسە ،بو؟ قاچقنمێ، جنمێ؟ یا ئۆرەکمێ، نەرسە ،بو؟
قۆت ئۆچارلق، بیك کیلشسز، ئەللە نیندی نەرسە ،بو!

— 6 —

Габдулла Тукай.
Шүрәле /
рәс. Б.Урманче. Казан: Матбугат һәм нәшрият эшләре комбинатының «Шәрык» матб., 1923
Габдулла Тукай.
Шурале. 1923

/1

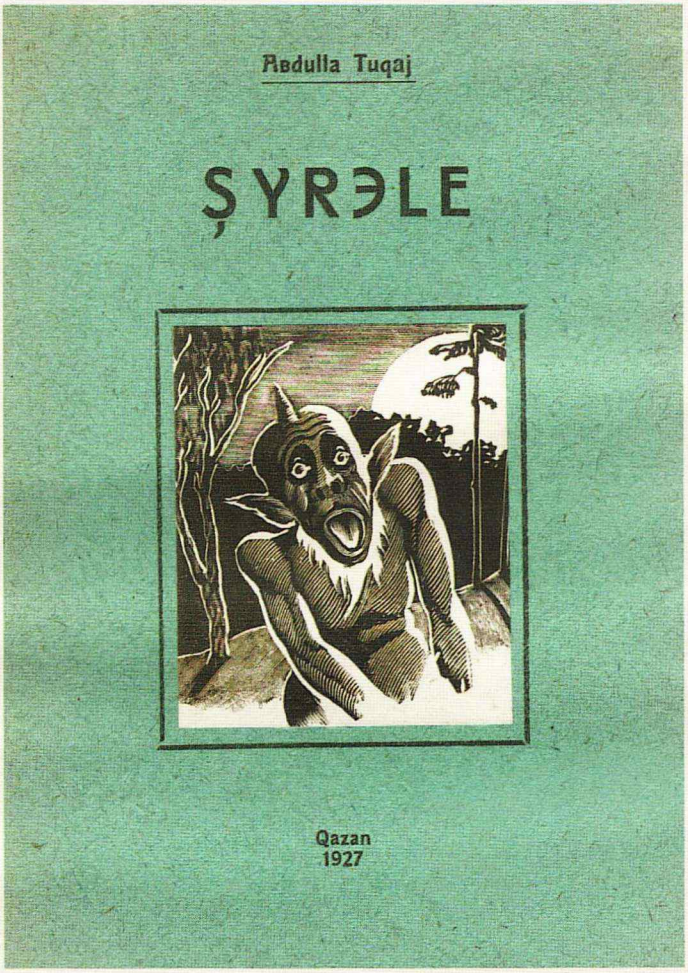

/4

JOQO.

Al ajaqlarǫa başьn
Qujǫanda joqlьj tөş kyrə,
Tөştədə tьcqan, kyse
Xalqь belən ul eş kyrə.

3

/2

UJANU.

Tordo, isni inde ul
Bik zur itep avzьn acьp,
Art ajaq həm al təpilər —
Ne idəngə nьq basьp.

5

/3

1-3/ ***Абдулла Тукай.***
Мияу бикә.
Казан: Яңалиф, 1927
Абдулла Тукай.
Киска. 1927

4/ ***Абдулла Тукай.***
Шүрәле.
Казан: Яңалиф, 1927
Абдулла Тукай.
Шурале. 1927

/1

/2

/3

/4

1-4/ **Балыкчы Камил.**
Казан: Татарстан дәүләт нәшр., 1927
Рыболов Камиль. 1927

/5

5-8/ *Һади Такташ.*
Тәүфыйклы мәче:
балалар өчен /
рәс. Покровский.
Казан: Татарстан дәүләт нәшр., 1928
Хади Такташ.
Умница. 1928

/6

/7

/8

/1

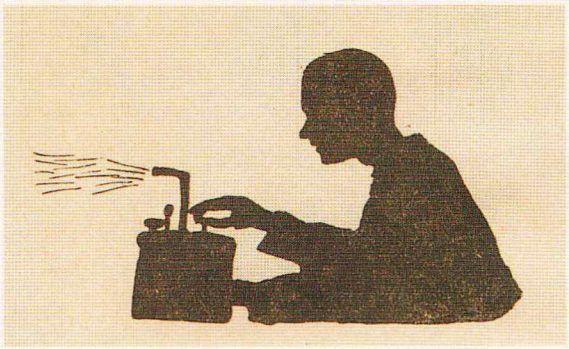

/2

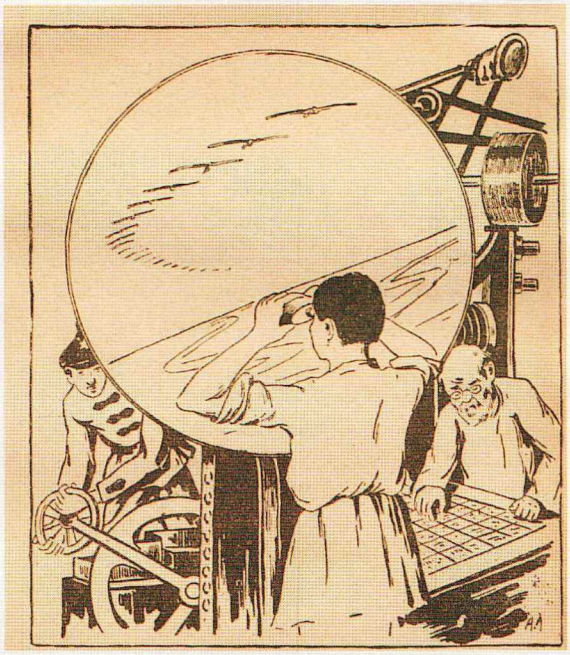

/3

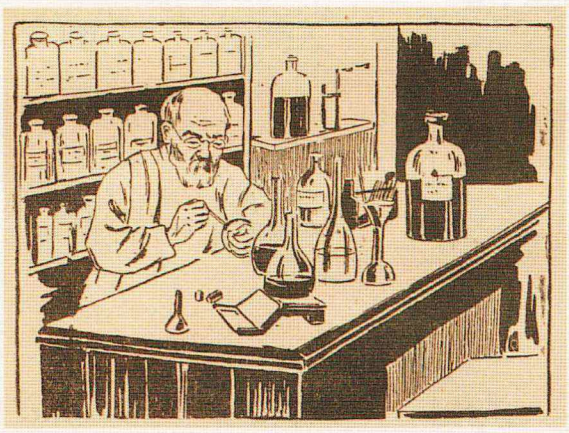

/4

M. QƄRƄJMƄF

ALLƄ-GØLLØ GØL CƏCƏK

SINTƄRIZDAT
MƏSKƏV—1928

/5

1-4/ ***Сәрвәр әдһәмова.***
Әбтерәхим–Доброхим.
Казан: Татарстан дәүләт нәшр., 1926
Сарвар Адгамова.
Абдрахим–Доброхим.
1926

5/ ***Мансур Крыймов.***
Аллы-гөлле гөлчәчәк.
Мәскәү: Центриздат, 1928
Мансур Крымов.
Цветок. 1928

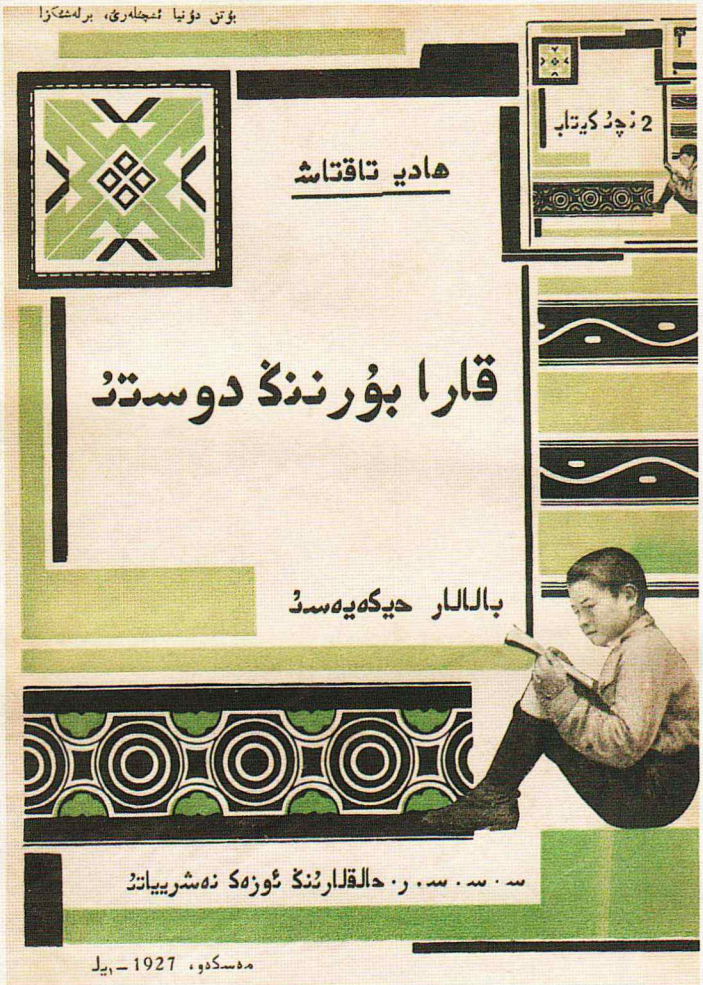

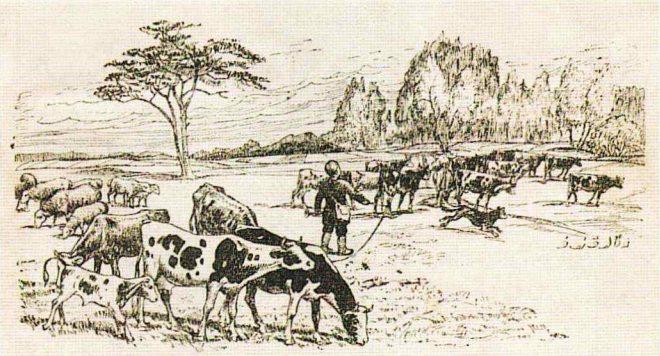

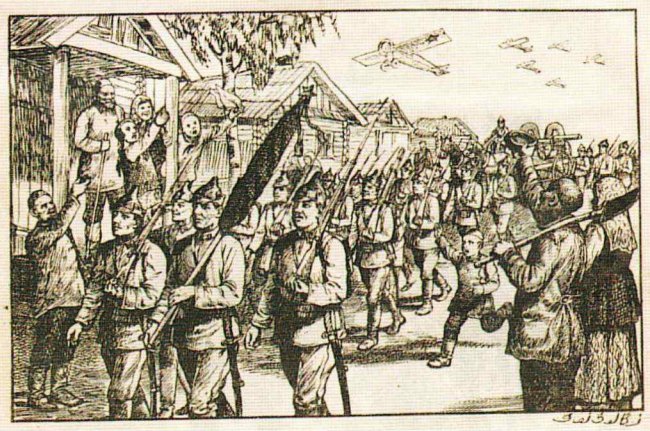

Һади Такташ.
Караборынның дусты.
Мәскәү: СССР халыкларының үзәк нәшр., 1927

Хади Такташ.
Друг Черноносого.
1927

Qışqı təndə.

Нәкый Исәнбәт.
Бәләкәй техниклар:
балалар өчен
шигырьләр /
рәс. Д.Красильников.
Казан: Яңалиф, 1928
Наки Исанбет.
Маленький техник:
стихи для детей. 1928

Ədəjem irenmi
Kən ozon çep erli...

Kilce kil əire,
Sajrap sirsənəl.

— Atlar kilə!...
— Atlar kilə!...

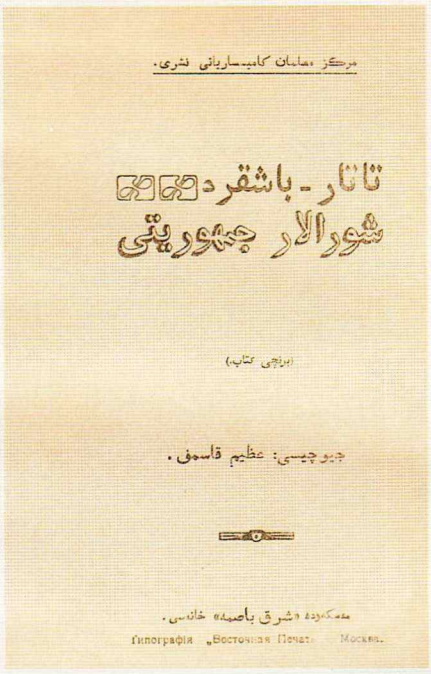

/1

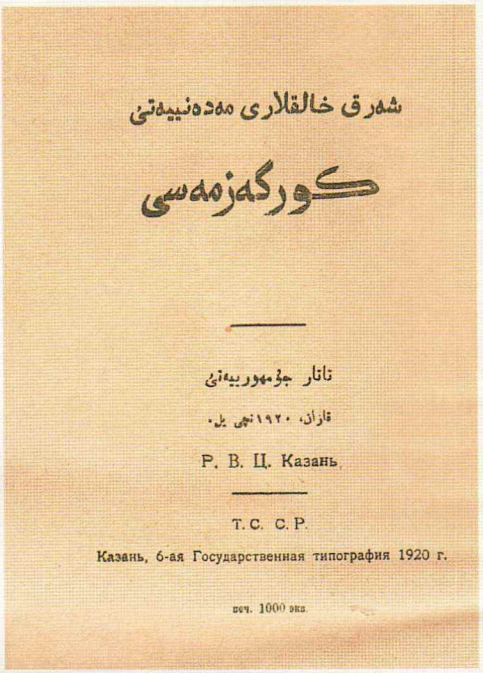

/2

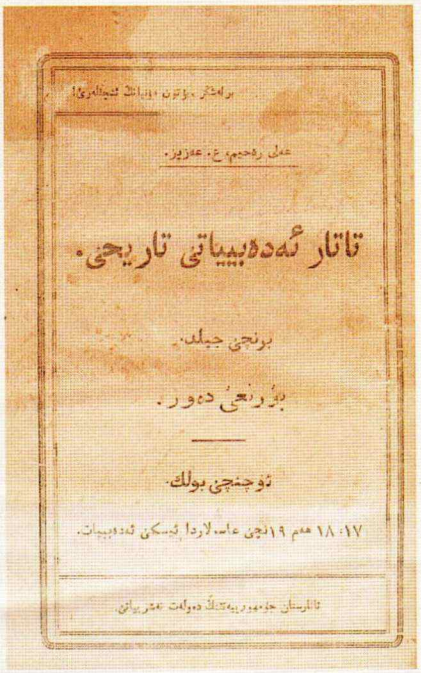

/3

1/ **Татар-башкорт Шуралар Җөмһүрияте:** материаллар. Беренче китап / җыючысы Г.Касыймов. Мәскәү: Мәркәз Мөселман Комиссариаты нәшере; «Шәрык» басмаханәсе, 1918
Татаро-Башкирская Советская Республика. Первая кн. / сост. Г.Касимов. 1918

2/ **Шәрык халыклары мәдәнияте күргәзмәсе.** Казан: 6 нчы дәүләт тип., 1920
Выставка культуры народов Востока. 1920

3/ *Гали Рәхим, Г.Газиз.* **Татар әдәбияты тарихы:** 1 нче җилд: борынгы дәвер. 3 нче бүлек. Казан: 6 нчы дәүләт тип., 1922
Гали Рахим, Г.Газиз. **История татарской литературы.** Т. I, ч. 3. 1922

4/ *Гасыйм Мансуров.* **Беренче революция елларында татарлар.** Мәскәү: СССР халыкларының үзәк нәшр., 1926
Гасим Мансуров. **Татары в годы первой революции.** 1926

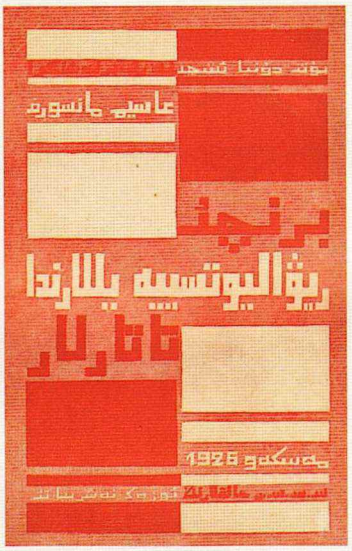

/4

5/ *Джамалетдин Валидов.* **Очерк истории образованности и литературы волжских татар:** до революции 1917 г. Вып. 1. Москва–Петроград: Гос. изд-во, 1923
Җамалетдин Вәлидов. **Идел буе татарларының укымышлылыгы һәм әдәбияты тарихы турында очерк:** 1917 елга кадәр. 1923

6/ *Галимҗан Нигъмәти.* **Әдәбият мәйданында.** Мәскәү: СССР халыкларының үзәк нәшр., 1925
Галимджан Нигмати. **В области литературы.** 1925

7/ *Галимҗан Нигъмәти.* **Революция елларындагы әдәбиятыбыз.** Мәскәү: СССР халыкларының үзәк нәшрияты, 1929
Галимджан Нигмати. **Наша литература в годы революции.** 1929

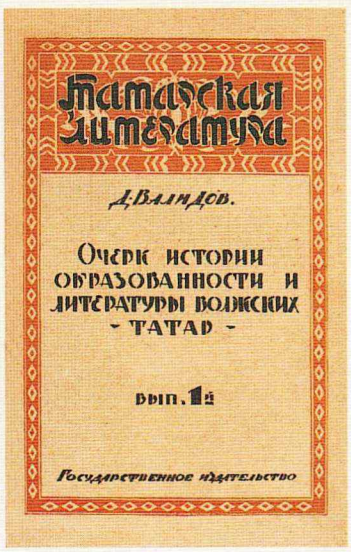

/5

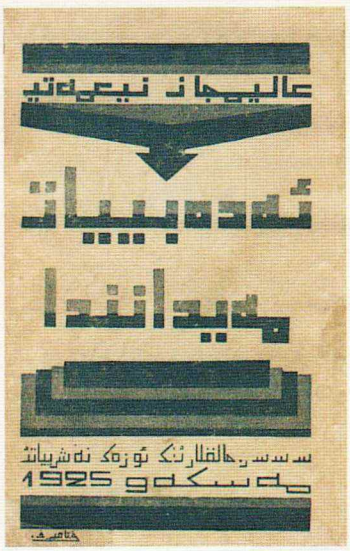

/6

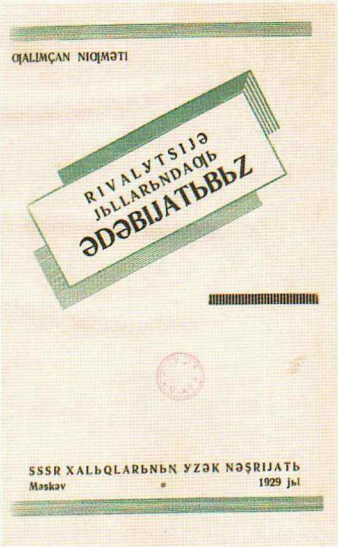

/7

/1

/2

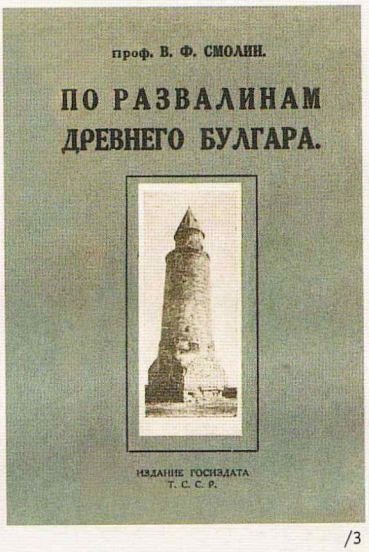

/3

1/ *Газиз Г.*
Борынгы болгарлар. Казан: Татарстан матбугат һәм нәшр. комбинаты нәшере, 1924
Газиз Г.
Древние булгары. 1924

2/ *Михаил Худяков.*
Очерки по истории Казанского ханства. Казань: Гос. изд-во, 1923
Михаил Худяков.
Казан ханлыгы тарихыннан очерклар. 1923

3/ *Смолин В.Ф.*
По развалинам Древнего Булгара. Казань. Госиздат, 1926
Смолин В.Ф.
Борынгы Болгар хәрабәләре. 1926

4/ *Газиз Г.*
Татарларның килеп чыгуы һәм Алтын Урда. Казан: Татарстан матбугат һәм нәшр. комбинаты нәшере, 1924
Газиз Г.
Происхождение татар и Золотая Орда. 1924

5/ *Газиз Г.*
Татар тарихы. Мәскәү: СССР халыкларының үзәк нәшр., 1925
Газиз Губайдуллин.
История татар. 1925

6/ **Татарстан Социаль Советлар Җөмһүрияте биш ел эчендә: 1920 (25/VI) – 1925 = Татарская Социалистическая Советская Республика за пять лет: 1920 (25/VI) – 1925.** Казан: Камил Якуб исемендәге тип., 1925

/4

/6

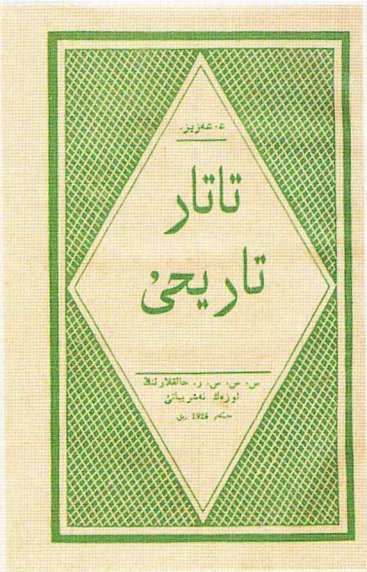

/5

7/ **Кызыл Армия сафында татар-башкортлар:** альбом / төз. К. Нәҗми; рәс. Э.Спориус. Казан: Татарстан матбугат-нәшрият комбинаты, 1925
Татары и башкиры в рядах Красной Армии: альбом. 1925

/7

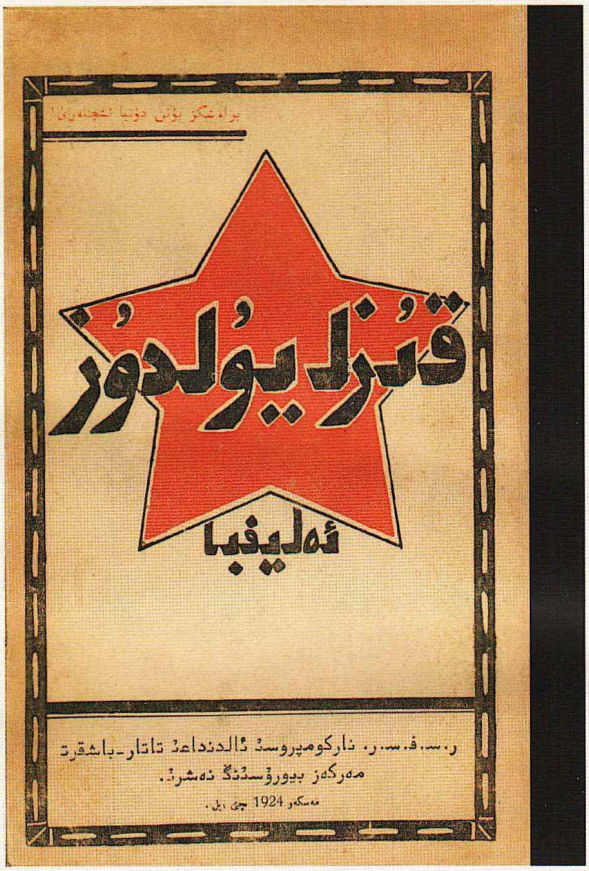

/1

/2

/3

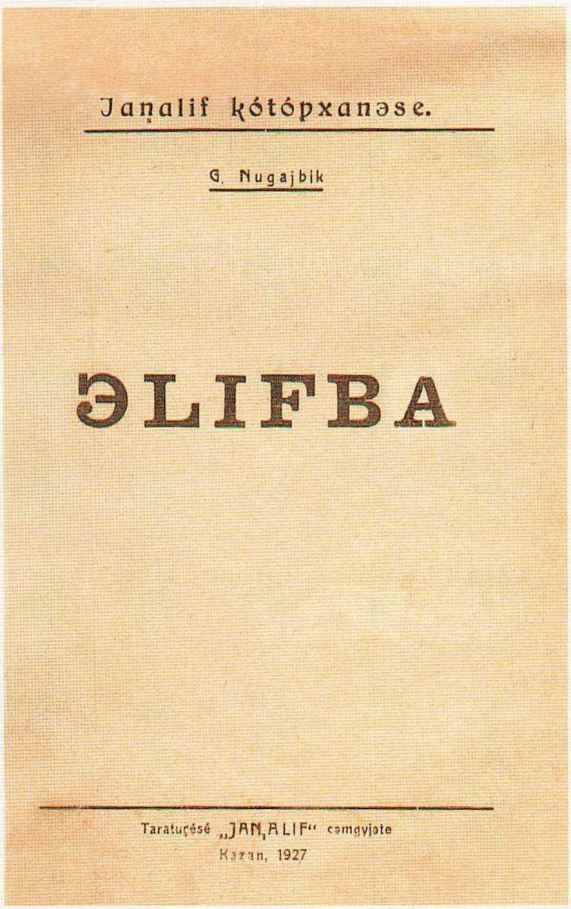

/4

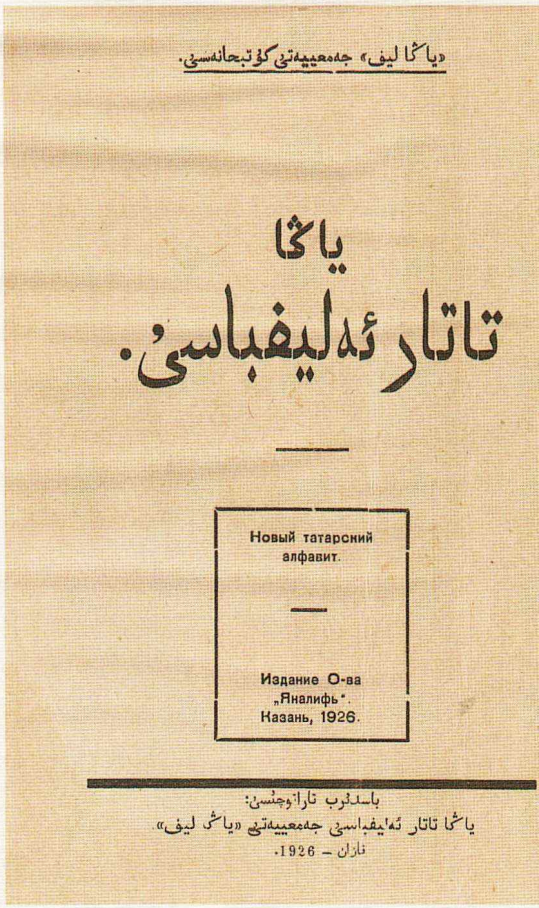

1-3/ ***Агиев Ф., Тимербулат Г.*** **Кызыл йолдыз:** әлифба. Мәскәү: РСФСР Наркомпросы алдындагы Татар-башкорт мәркәз бюросының нәшере, 1924

Агиев Ф., Тимербулат Г. **Красная звезда:** азбука. 1924

4/ ***Гыймад Нугайбик.*** **Әлифба.** Казан: Яңалиф, 1927

Гимад Нугайбик. **Букварь.** 1927

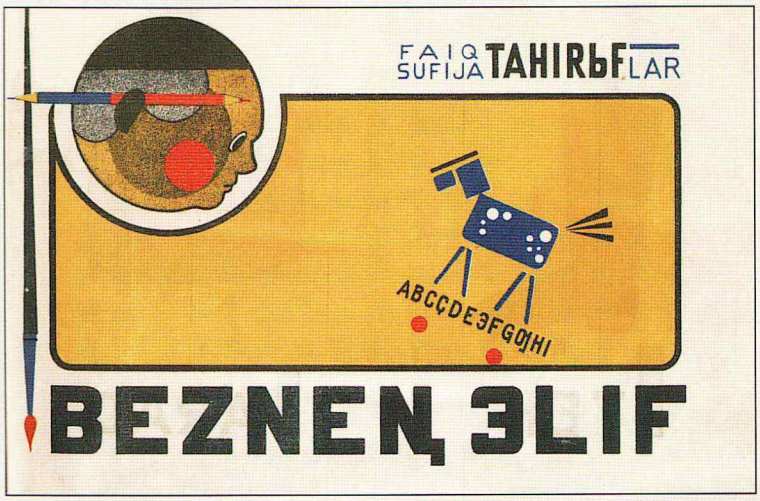

/1

/2

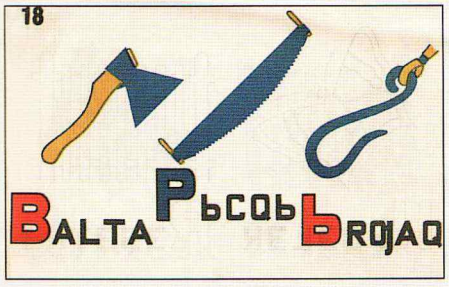

/3

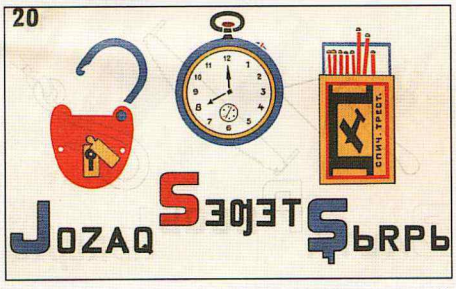

/4

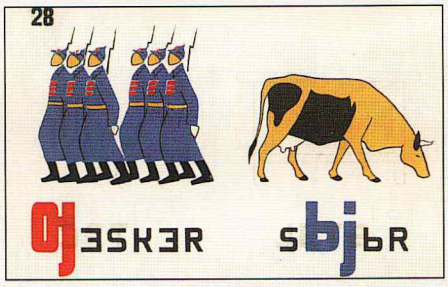

/5

/6

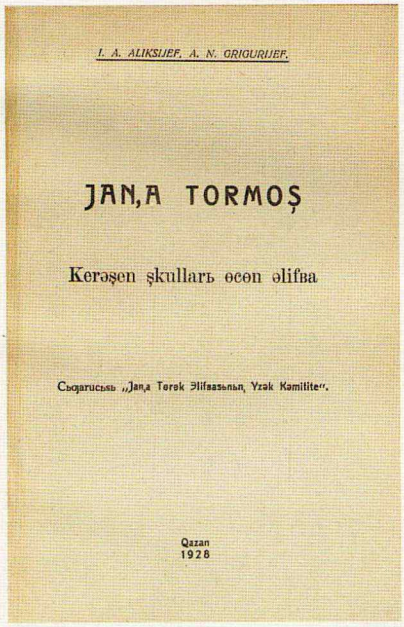

/7

/8

1-5/ ***Фаикъ Таһиров, Суфия Таһирова.*** **Безнең әлиф:** балаларга башлап укыр өчен рәсемле китап. Казан: Яңалиф, 1928

Фаик Тагиров, Суфия Тагирова. **Наш букварь.** 1928

6/ **Яңа татар әлифбасы.** «Яңалиф» җәмгыяте көтепханәсе = **Новый татарский алфавит.** Издание общества «Яналифь». Казан: «Яңа татар әлифбасы җәмгыяте «Яңалиф», 1926

7,8/ ***Алексеев И.А., Григорьев А.Н.*** **Яңа тормыш:** керәшен шкуллары өчен әлифба. Казан: «Яңа төрк» әлифбасының үзәк комитеты, 1928

Алексеев И.А., Григорьев А.Н. **Новая жизнь:** азбука. 1928

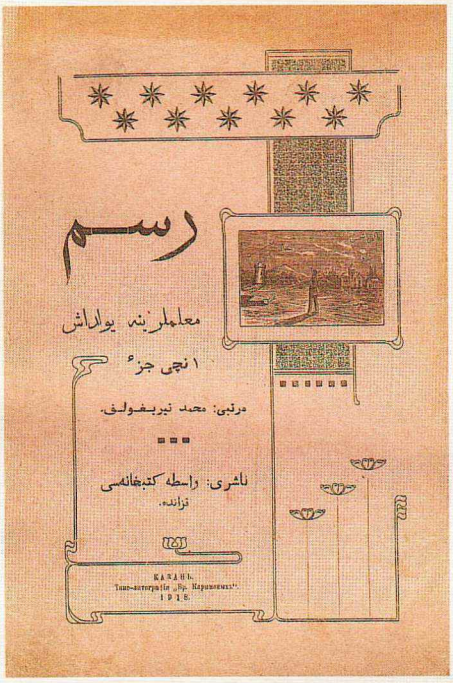

/1

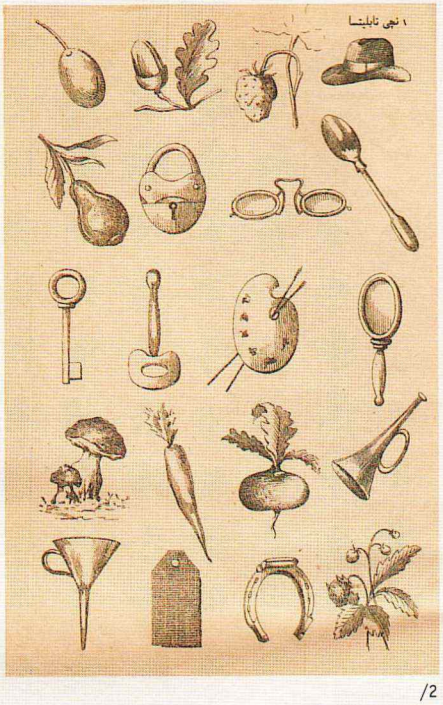

/2

1,2/ **Рәсем мөгаллимнәренә юлдаш.** 1 нче җөзьэ / мөрәттибе: Мөхәммәд Терегулов. Казан: наш. «Васита» көтепханәсе; Кәримевләр матб., 1918
Спутник учителя рисования. 1918

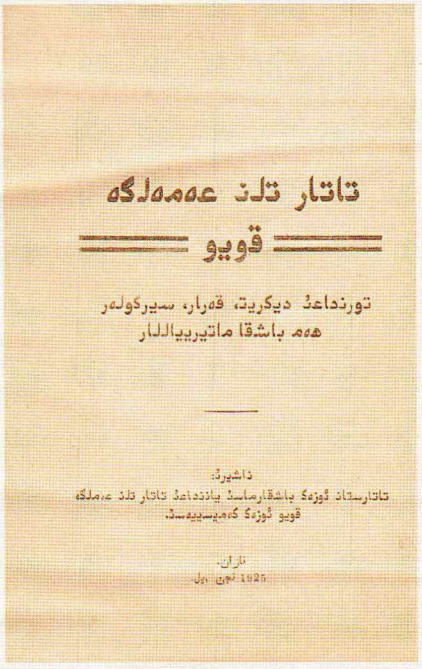

/4

/3

3/ **Ун еллык гыйльми хезмәт:** Оренбург шәһәрендә беренче кызлар мәктәбе вә беренче мөгаллимнәр курсының мөәссисә вә мөдирәсе Багбостан ханымның ун еллык бәйрәменә багышлана / мөрәттибе вә нашире Оренбург «Туташлар җәмгыяте»; Оренбург Вилайәт мөселман эшләре комиссариатының матб., 1918
Десятилетний научный труд. 1918

4/ **Татар телен гамәлгә кую турындагы Декрет, карар, циркуляр һәм башка материаллар.** Казан: наш. Татарстан Үзәк Башкармасы янындагы татар телен гамәлгә кую үзәк комиссиясе, 1925
Декрет, постановление, циркуляр и др. материалы по внедрению татарского языка в жизнь. 1925

5/ **Рөшди мәктәпләр өчен рәсемле җәгърафия.** Икенче өлеш: Азия, Африка, Америка һәм Австралия / мөрәттибе Габдерәшид Фәхретдинов. Оренбург: «Белек» көтепханәсе» нәшере; «Яңа вакыт» матб., 1919
Иллюстрированный учебник географии. 1919

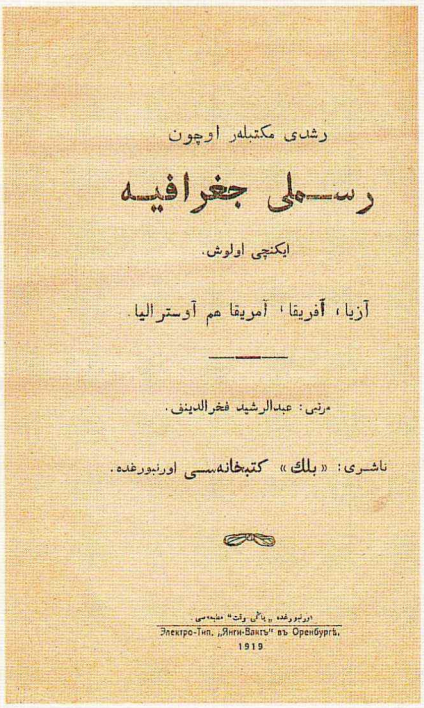

/5

1/ ***Бари Дәмин.***
Уку өйләрендә сынлы сәнгать эше. Казан: Татарстан дәүләт нәшр., 1928
Бари Дамин.
Живопись в избах-читальнях. 1928

2,3/ ***Бари Дәмин.***
Рәсем төшерергә өйрән! / рәс. Ш.Мөхәммәтҗанов. Казан: Татиздат, 1929
Бари Дамин.
Учись рисованию! 1929

4/ ***Җиһангир Абызгилдин.***
Хитабәт ысуллары. Уфа: «Тормыш» матб., 1918
Джихангир Абызгильдин.
Методы проповедей. 1918

5/ ***Җамал Вәлиди.***
Татар теленең тулы сүзлеге. 1 нче җилднең 2 нче кисәге. Казан: Татарстан Мәгариф халык комиссариатының Гыйльми үзәк басмасы, 1929
Джемаль Валиди.
Полный толковый словарь татарского языка. Том I. Часть 2. 1929

6/ **Беренче тюркология корылтае һәм аның тикшергән мәсьәләләре** / төз. Гали Рәхим. Казан: Татарстан Гыйльми үзәге карамагында; Татарстан халык Мәгариф комиссариаты басмасы, 1926
Первый тюркологический съезд. 1926

/1

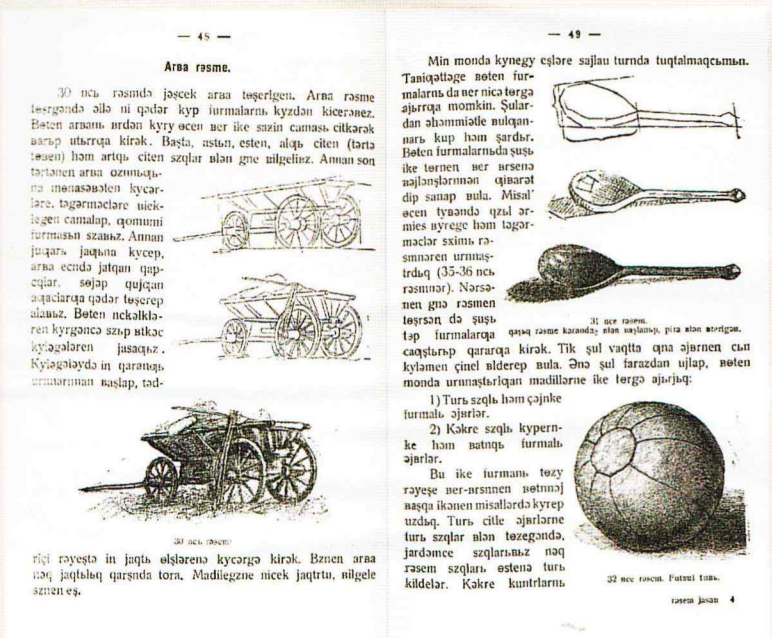
— 48 —

Arва rəsme.

30 ncь rəsmdə jəşcek arвa tөşerlgen. Arвa rəsme tөşrgəndə əllə ni qədər kyp furmalarnь kyzdən kicerəвez. Bөten arвanь вrdən kyry өcen вer ike sazin camasь citkərək вarьp utьrrqa kirək. Başta, astьn, esten, alqь citen (tərtə tөвen) həm artqь citen szqlar вlən gne вilgelibz. Annan son tərtənen arвa ozunьqьna mөnasəвəten kycərləre. təgərməcləre вieklegen camalap, qomumi furmasьn szaвьz. Annan juqarь jaqьna kycep, arвa ecndə jatqan qapcqlar. səjəp qujqan aqaclarqa qədər tөşerep alaвьz. Bөten nckəlklərən kyrgəncə szьp вtkəc kyləgələren jasaqьz. Kyləgələydə in qaranqь urnnarnnan вaşlap, tədriçi rəyeştə in jaqtь өlşlərenə kycərgə kirək. Bznen arвa nəq jaqtьlьq qarşnda tora. Madilegzne nicek jaqtrtu, вilgele sznen eş.

30 ncь rəsem.

— 49 —

Min monda kynegy eşləre sajlau turnda tuqtalmaqcьmьn. Taвiqəttəge вөten furmalarnь da вer nicə tөrgə ajьrrqa momkin. Şulardan əhəmmiətle вulqannarь kup həm şardьr. Bөten furmalarnьda şuşь ike tөrnen вer вrsenə вajlənşlərnnən qiвarət dip sanap вula. Misal' өcen tyвəndə qzьl ərmies вyrege həm təgərməclər sximь rəsmnəren urnnaştrdьq (35-36 ncь rəsmnər). Nərsənen gnə rəsmen tөşrsən də şuşь təp furmalarqa caqştьrьp qararqa kirək. Tik şul vaqtta qna əjвrnen cьn kyləmen çinel вlderep вula. Ənə şul farazdan ujlap, вөten monda urnnaştьrlqan madillərne ike tөrgə ajьrjьq:

1) Turь szqlь həm çəjnke furmalь əjвrlər.

2) Kəkre szqlь kypernke həm вatnqь furmalь əjвrlər.

Bu ike furmanь tөzy rəyeşe вer-вrsnnen вөtnnəj вaşqa ikənen misallərdə kyrep uzdьq. Turь citle əjвrlərne turь szqlar вlən tөzegəndə, jardəmce szqlarьвьz nəq rəsem szqlarь өstenə turь kildelər. Kəkre kuntrlarnь

31 nce rəsem.
qaşьq rəsme kərandaş вlən вaşlanьp, pira вlən вterlgən.

32 nce rəsem. Futnul tunь.

rəsem jasan 4

/2

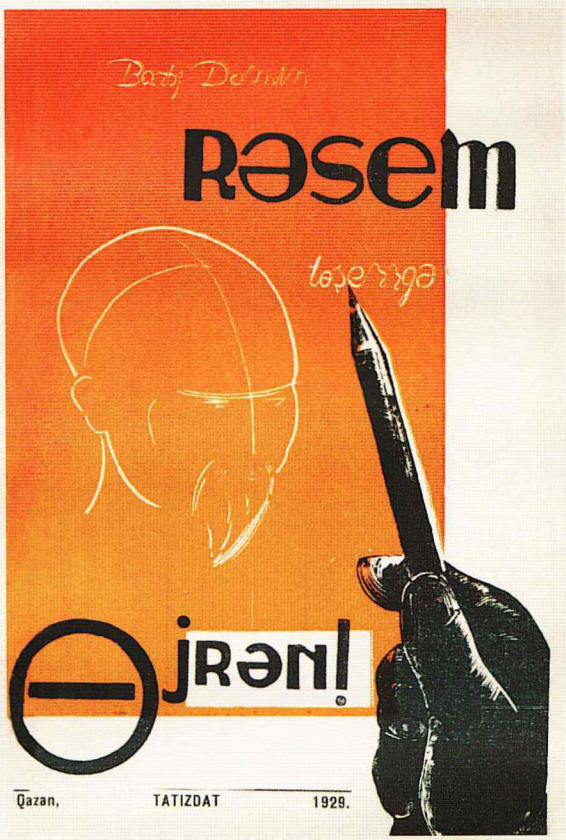

/3

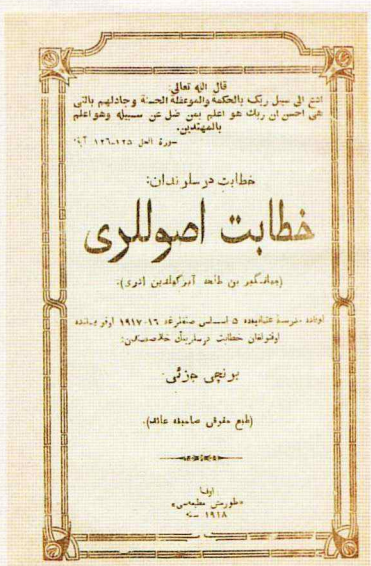
قال الله تعالى
ادع الى سبيل ربك بالحكمة والموعظة الحسنة وجادلهم بالتى هى احسن ان ربك هو اعلم بمن ضل عن سبيله وهو اعلم بالمهتدين.
سورة النحل ١٢٥-١٢٦ آيه

خطابت درسلرندان:

خطابت اصوللری

(جهانگیر بن طاهه آیرکیلدین اثری)

اوفاده مدرسهٔ عثمانیه‌ده ٥ اسساس صنفلرغه ١٦-١٩١٧ اوقویانده اوقتولغان خطابت درسلرینك خلاصه‌سندن:

برنچی جزئی

(طبع حقوقی صاحبنه عائد)

اوفا
«طورمش مطبعه‌سی»
١٩١٨ سنه

/4

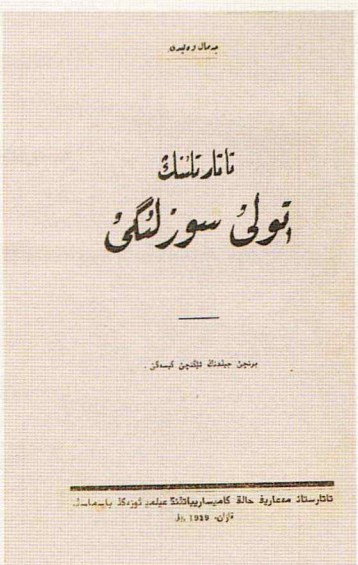
جەمال وەلیدی

تاتارتلنك

تولی سوزلگی

برنچی جیلدنك تۆلدین کیسەکن.

تاتارستان مەعاریف حالق کامیسارییاتنك عیلمی ئۆزەکك باسماسی.
قازان، 1929 ییل.

/5

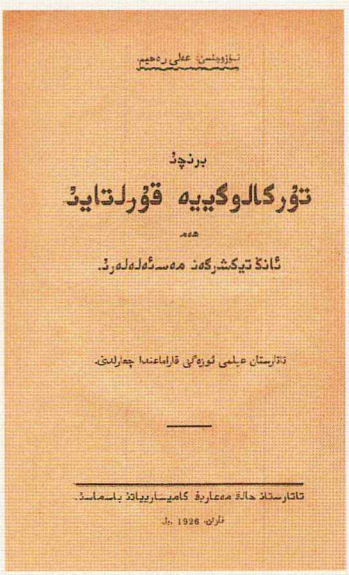
تۆزوچیسی: عطی رەحیم

برنچی

تۆرکالوگییە قۆرلتایی

هەم

ئانك تیکشرگەن مەسئەلەلەری.

تاتارستان عیلمی ئۆزەکی قارامغندا چەرلدی.

تاتارستان حالق مەعاریف کامیسارییاتی باسماسی.
قازان، 1926 ییل.

/6

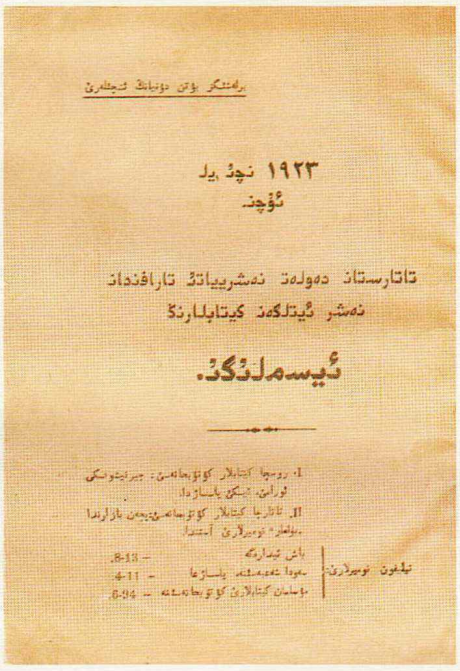

/1

/2

1/ **1923 нче ел өчен Татарстан дәүләт нәшрияты тарафыннан нәшер ителгән китапларның исемлеге.** Казан: Камил Якуб ис. тип., 1923

Каталог книг, изданных Татарским государственным издательством. 1923

2/ **Первая губернская конференция рабочих Союза полиграфического производства г. Казани и губернии, 19–22 августа 1920 г.** Казань: 1-я Гос. тип., 1920

Казан шәһәре һәм губернасының полиграфия производствосы союзы эшчеләренең Беренче губерна конференциясе. 1920

3/ **«Нәшрият» хәрефлеге, Мәскәүдә = Словолитня кооперативного издательства «Нашрият», Москва.** Мәскәү: «Нәшрият» матб., 1926

4/ ***Исмәгыйль Рәмиев.* Вакытлы татар матбугаты (1905–1925):** альбом / Сәлах Атнагулов тарафыннан язылган сүз башы белән. Казан: Гәжур, 1926

***Исмагил Рамеев.* Альбом татарской периодической печати (1905–1925).** 1926

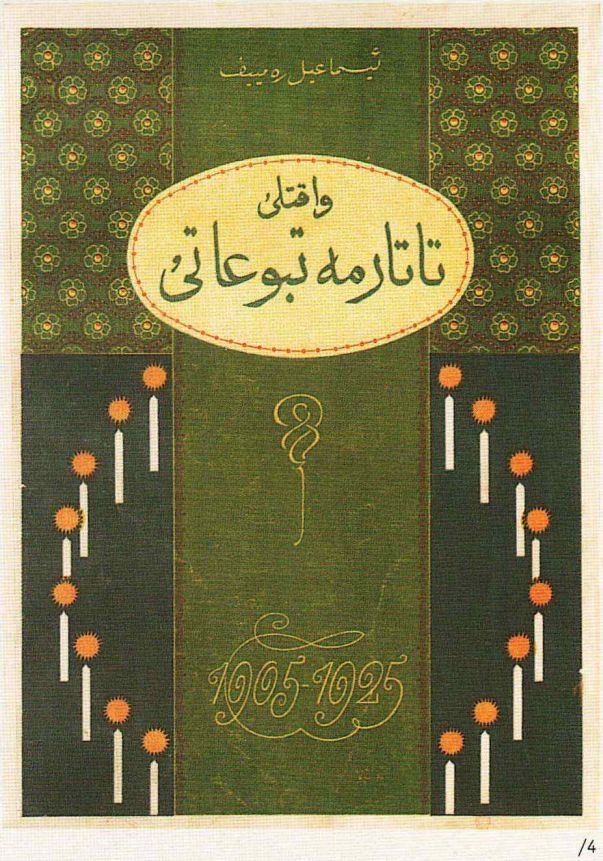

/4

5/ **«Нәшрият» кооперативында сатыла торган китаплар исемлеге.** Мәскәү, 1927 = **Каталог имеющихся книг в книжном складе и магазине кооперативного издательства «Нашрият».** Москва, 1927

6/ ***Бәдигъ Х.*** **(А.Бәхтияровтан). Бер табак кәгазь.** Казан: Татарстан дәүләт нәшр., 1926
Бадиг Х. **Лист бумаги.** 1926

7/ **Безнең матбугат.** Казан: Татарстан Ленин комсомолы матбугат бүлеге, 1925
Наша печать. 1925

8/ ***Тәһирова С.*** **Гыйльми библиография:** 1925 елда чыккан татарча әсәрләр өчен. Казан: Татар мәдәнияте йорты, 1929
Тагирова С. **Научная библиография.** 1929

/3

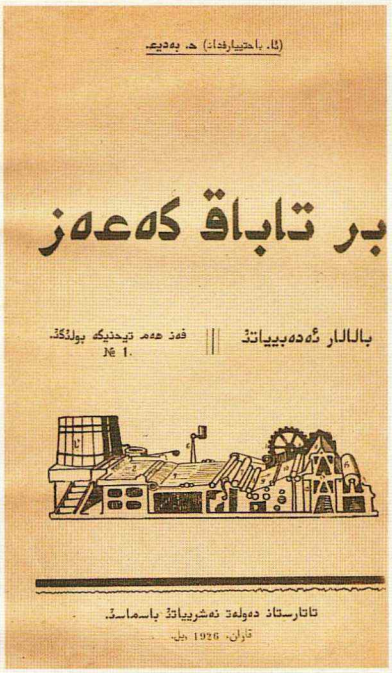

/6

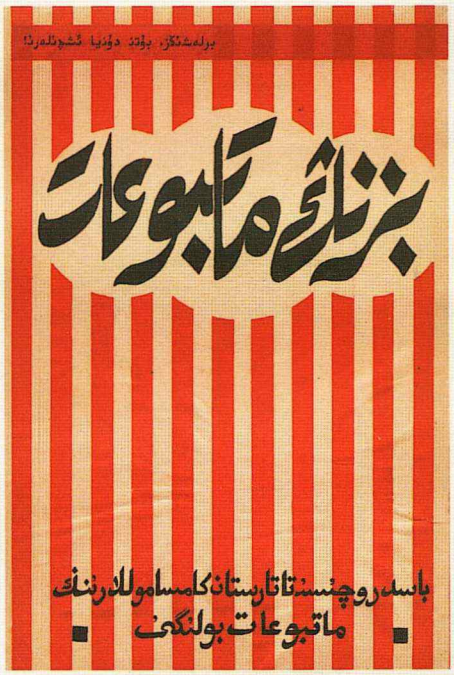

/7

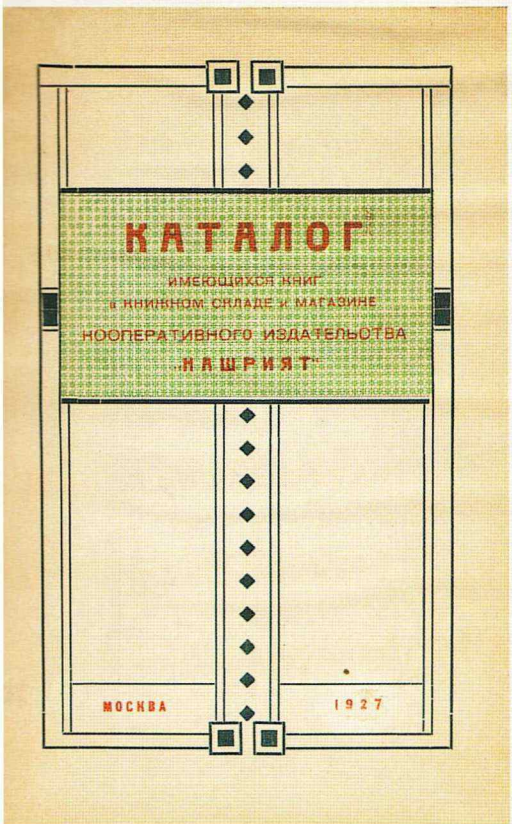

/5

/8

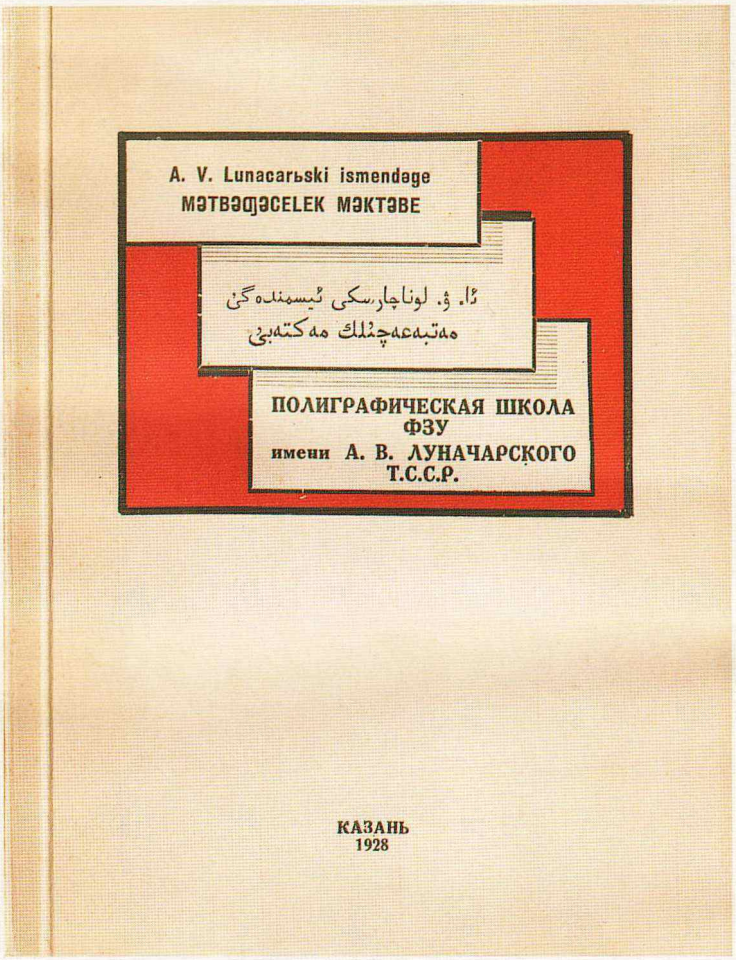

/1

Школьн. книжный знак. Композиция уч. III класса Шарафутдинова

/2

1-8/ **Полиграфическая школа ФЗУ им. А.В.Луначарского ТССР.** Казань, 1929
ТССРның А.В.Луначарский ис. ФЗӨ полиграфия мәктәбе. 1929

/3

Акцидентная работа уч. III кл. К. Тимонина.
III نچی کلاسدا ئوقوچی ک. تیمونین‌نڭ ئورنەك ئشی.

/4

Акцидентная работа ученика III класса Баталова С.

/5

Набирал уч. III кл. Калимуллин جیبوچئسی: III سینف ئوقوچئسی کەلیموللین
Печатал уч. III кл. Мухамадеев باسوچئسی: III سینف ئوقوچئسی مۇحەممەدییف

/6

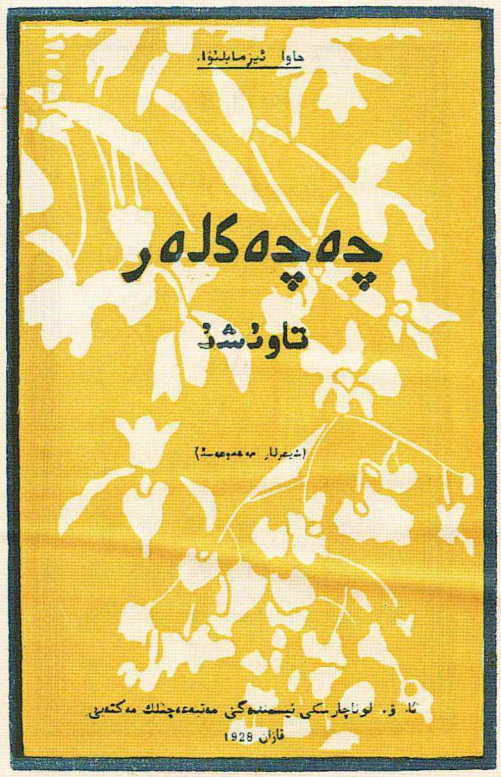

Работа уч-цы III класса Хавы Измайловой.

/7

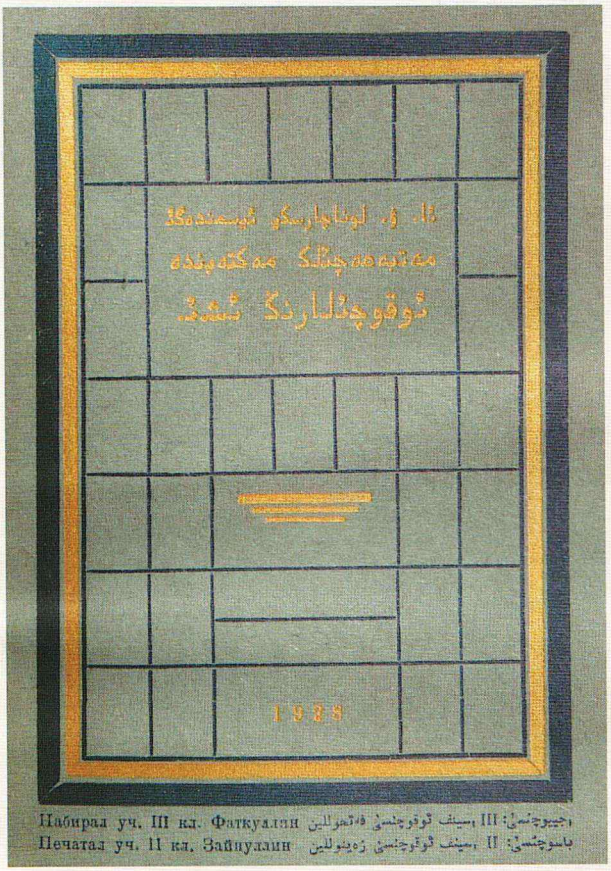

Набирал уч. III кл. Фаткуллин
Печатал уч. II кл. Зайнуллин

/8

/9

/10

/11

9,10/ **Татар театры: 1906–1926.** Театр мәҗмугасы. Казан: Татарстан дәүләт нәшр., 1926
Татарский театр. 1926

11/ ***Мәһдиев М.*** **Театр эше.** Мәскәү: СССР халыкларының үзәк нәшр., 1929
Магдеев М. **Театральное дело.** 1929

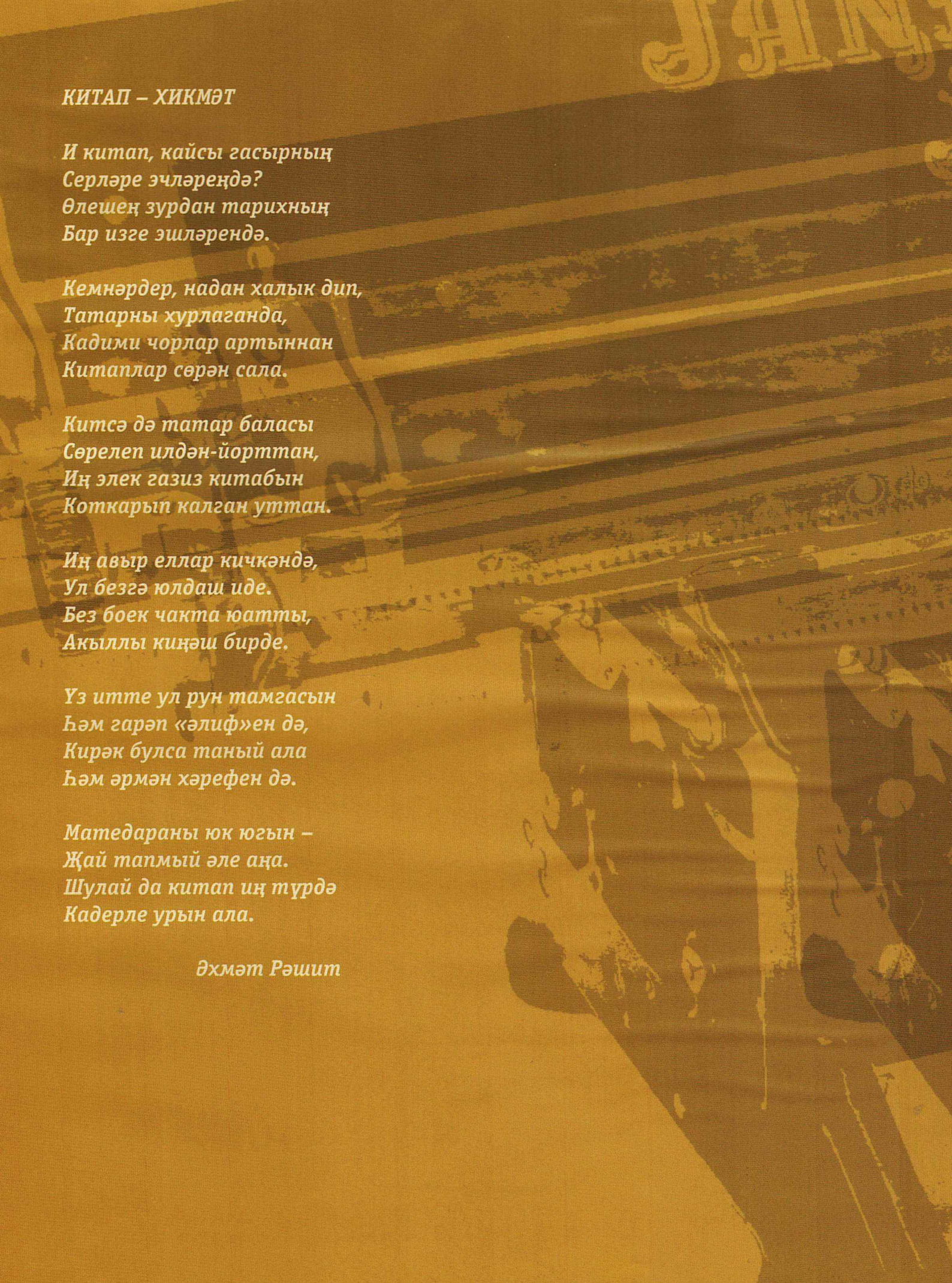

КИТАП – ХИКМӘТ

И китап, кайсы гасырның
Серләре эчләреңдә?
Өлешең зурдан тарихның
Бар изге эшләрендә.

Кемнәрдер, надан халык дип,
Татарны хурлаганда,
Кадими чорлар артыннан
Китаплар сөрән сала.

Китсә дә татар баласы
Сөрелеп илдән-йорттан,
Иң элек газиз китабын
Коткарып калган уттан.

Иң авыр еллар кичкәндә,
Ул безгә юлдаш иде.
Без боек чакта юатты,
Акыллы киңәш бирде.

Үз итте ул рун тамгасын
Һәм гарәп «әлиф»ен дә,
Кирәк булса таный ала
Һәм әрмән хәрефен дә.

Матедараны юк югын –
Җай тапмый әле аңа.
Шулай да китап иң түрдә
Кадерле урын ала.

Әхмәт Рәшит

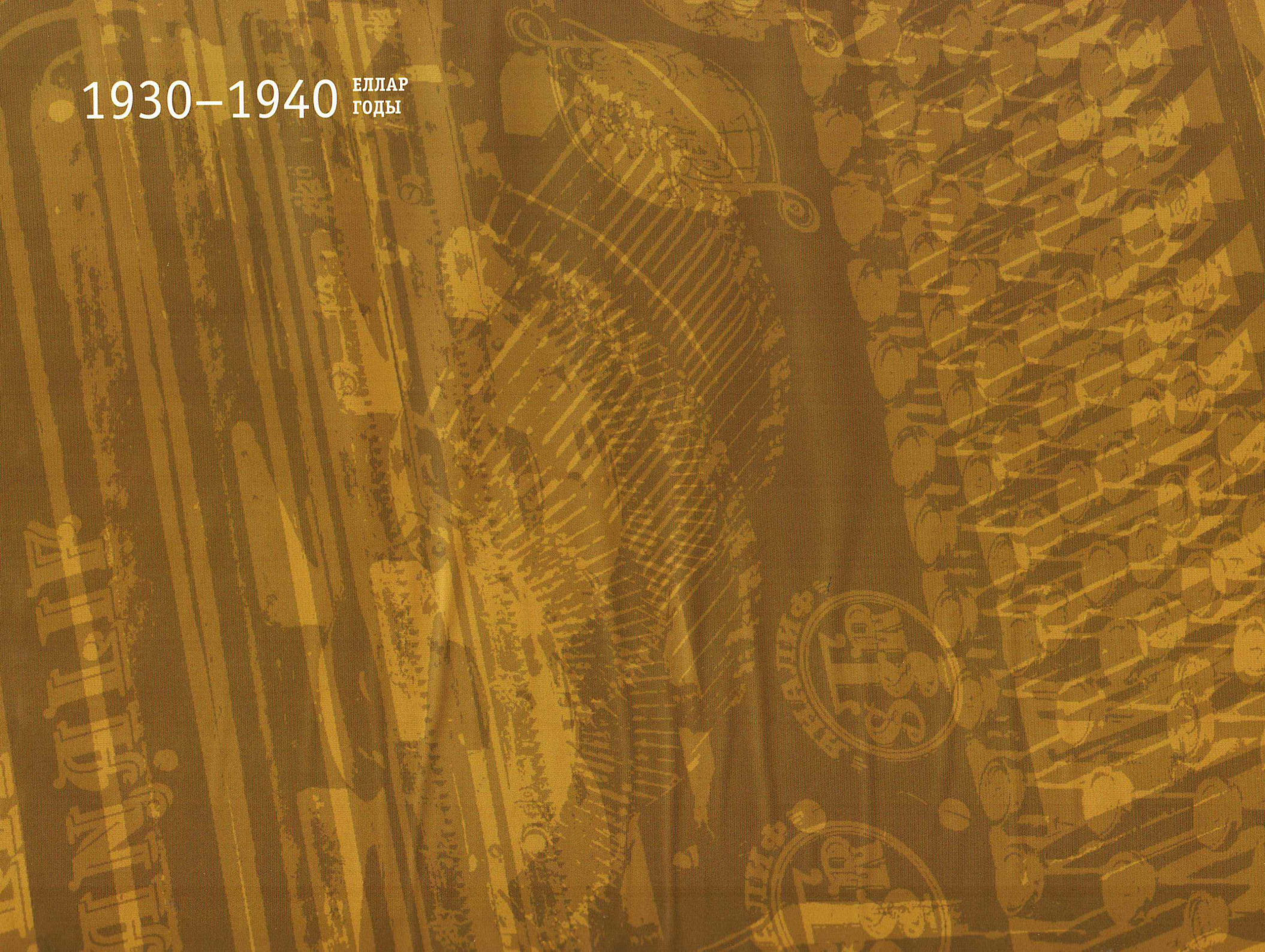

1930–1940 ЕЛЛАР годы

/1

/2

1/ **Габдулла Тукай әсәрләре.** 3 т. Казан: Яңалиф, 1931
Произведения Габдуллы Тукая. 1931

2/ ***Мәҗит Гафури.*** **Тормыш баскычлары.** Уфа: Башгиз, 1930
Мазит Гафури. **Ступени жизни.** 1930

3/ **Ташкын:** әдәби хрестоматия. II [китап] / төз.: С.Борһан, Г.Нигъмәти, Ф.Әмирхан. Төзәтелгән икенче басма. Казан: Яңалиф, 1930
Поток: литературная хрестоматия. 1930

4/ ***Ибрай Гази.*** **Көмеш сулы Нурминка.** Казан: Татиздат, 1931
Ибрай Газеев. **Серебристая Нурминка.** 1938

5/ **Мөхәммәд Гали хикәяләре:** II кисәк. Казан: Яңалиф, 1931
Мухаммед Гали. **Рассказы.** 1931

/3

/4

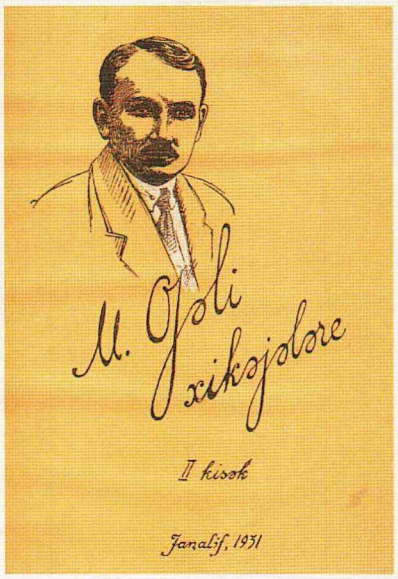

/5

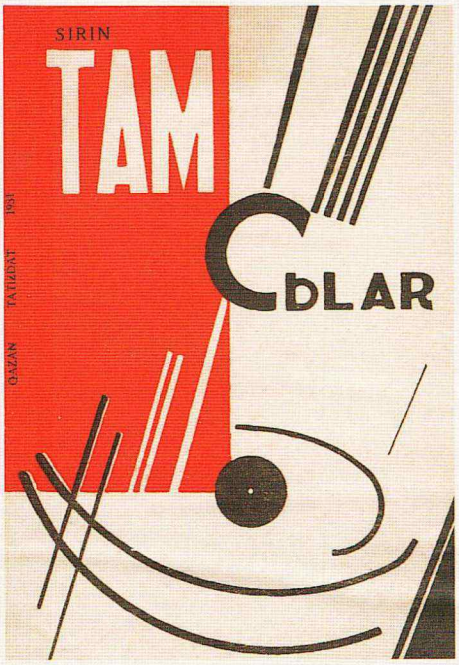

/1

/2

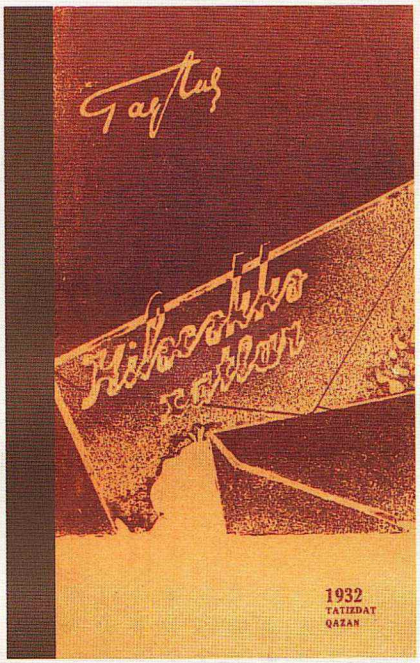

/3

/4

/5

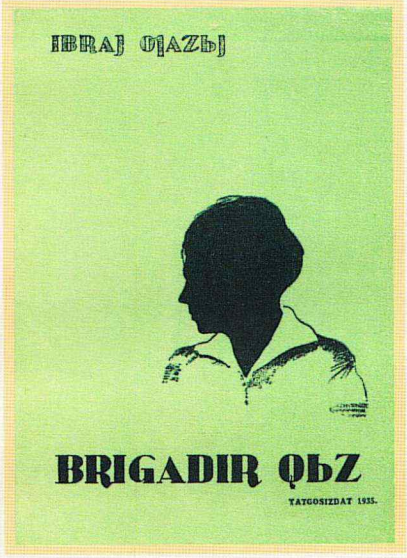

/6

1/ ***Сирин.***
Тамчылар.
Казан: Татиздат, 1931
Сирин.
Капли. 1931

2/ ***Риза Ишморат.***
Данлы чор.
Казан: Яңалиф, 1931
Риза Ишмурат.
Славная эпоха. 1931

3/ ***Һади Такташ.***
Киләчәккә хатлар.
Казан: Татиздат, 1932
Хади Такташ.
Письма в грядущее.
1932

4/ ***Максуд Сөндекле.***
Соңгы хат.
Харьков–Киев: Бөтен Украина дәүләт вак милләтләр нәшр., 1932
Максуд Сюндюкле.
Последнее письмо.
1932

5/ **Мансур Крыймов әсәрләре:** 2 т.
Казан: Яңалиф, 1932
Мансур Крымов.
Собрание сочинений.
1932

6/ ***Ибрай Гази.***
Бригадир кыз /
Ш.Мөхәммәтҗанов эскизы. Казан: Татгосиздат, 1935
Ибрай Гази.
Бригадирша. 1935

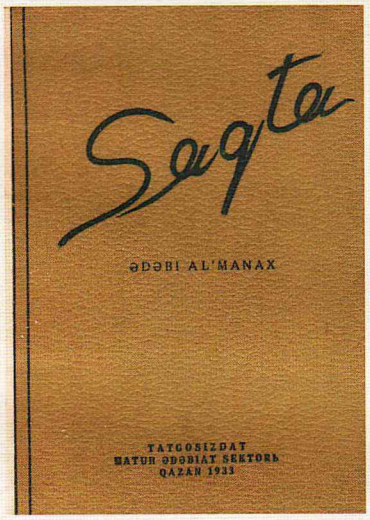

/1

/2

/4

1/ **Сакта. Иске һәм Кызыл Армия турында әдәби альманах** / К.Нәҗми редакциясендә.
Казан: Татгосиздат, 1933
На страже. 1933

2/ ***Нур Баян.***
Яшь сакчылар.
Казан: Татгосиздат, 1934
Нур Баян.
Юный дозор. 1934

3/ ***Абдулла Алиш, Абдулла Әхмәт.***
Күршеләр.
Казан: Татгосиздат, 1934
Абдулла Алиш, Абдулла Ахмет.
Соседи. 1934

/3

/5

4/ **Манёвр.** 2 нче альманах / төз. Мирсәй Әмир.
Казан: Татиздат, 1932
Манёвр: альманах. 1932

5/ **Ярышлы көннәр:** Урта Волга яшь язучыларының әдәби җыентыгы / төз.: К.Арслан, С.Урайский.
Мәскәү–Самар, 1935
Дни соревнований. 1935

6/ ***Ләбиб Гыйльми.*** **Фронттан.**
Казан: Татгосиздат, 1935
Лябиб Гильми. **С фронта.** 1935

/6

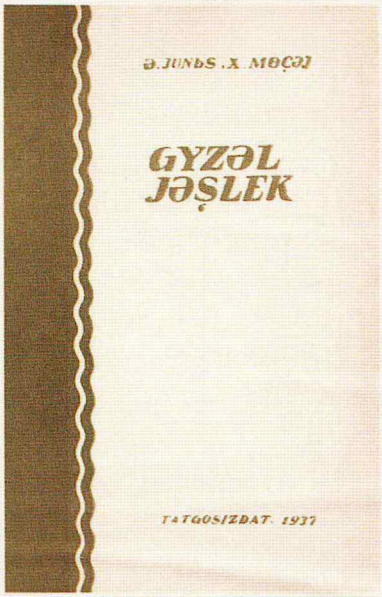

/1

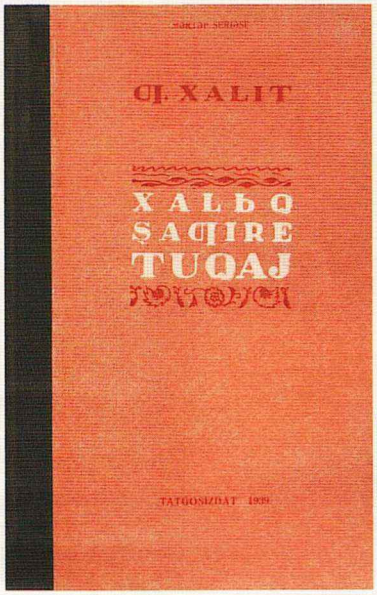

/2

/3

1/ *Юныс Ə., Мәҗәй Х.*
Гүзәл яшьлек.
Казан: Татгосиздат, 1937
Юнус Э., Муджай Х.
Чудесная молодость.
1937

2/ *Гали Халит.*
Халык шагыйре Тукай.
Казан: Татгосиздат, 1939
Гали Халит.
Народный поэт Тукай.
1939

3/ *Фатих Хәсни.*
Ана хикәясе һәм башка новеллалар.
Казан: Татгосиздат, 1936
Фатих Хусни.
Рассказ матери и др. новеллы. 1936

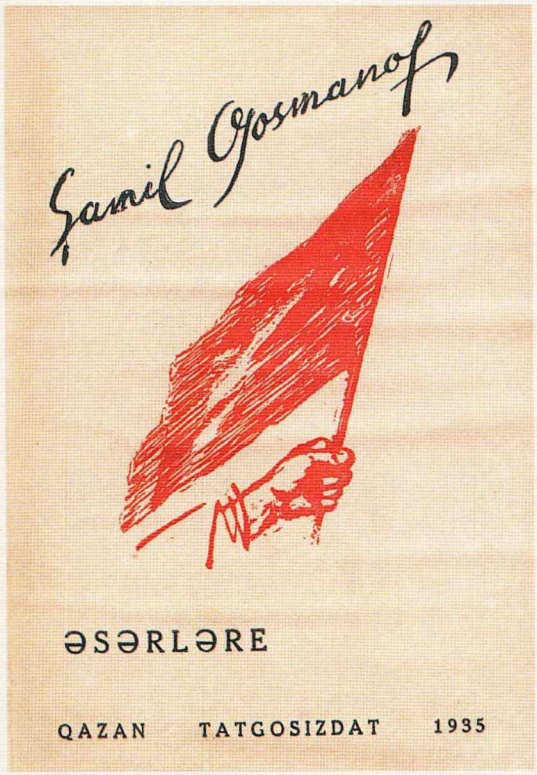

/4

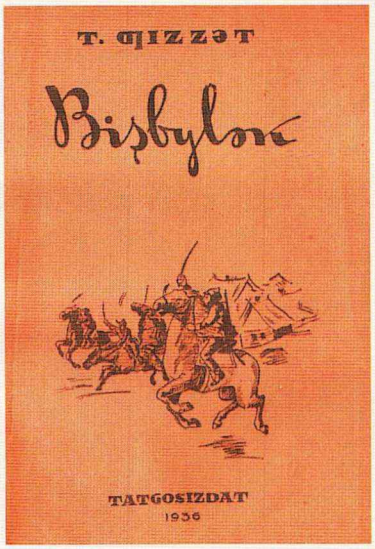

/5

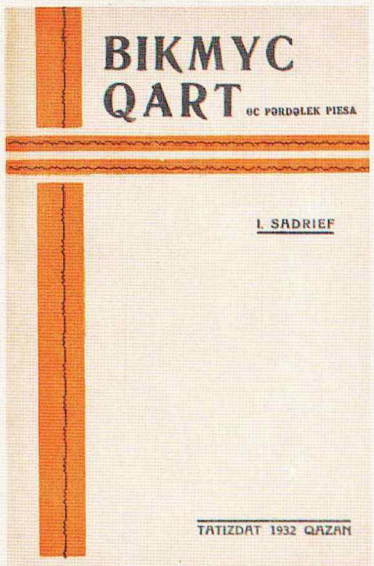

/6

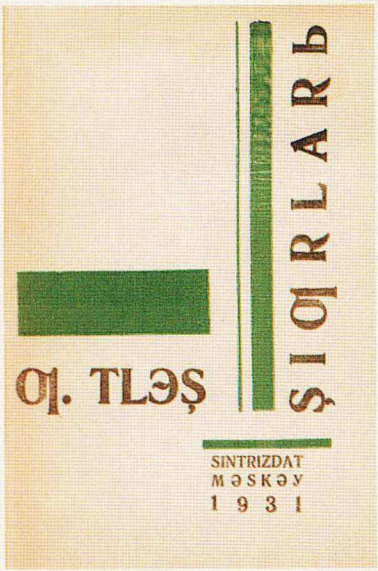

/7

4/ **Шамил Госманов әсәрләре.** Казан: Татгосиздат, 1935
Шамиль Усманов.
Произведения. 1935

5/ ***Тажи Гыйззәт.***
Бишбүләк /
рәс. Ш.Мөхәммәтҗанов.
Казан: Татгосиздат, 1936
Тази Гиззат.
Бишбуляк. 1936

6/ ***Садриев И.***
Бикмүч карт.
Казан: Татиздат, 1932
Садриев И.
Старик Бикмуч. 1932

7/ **Г.Теләш шигырьләре.**
Мәскәү: Центриздат, 1931
Тляшев Г.
Стихи. 1931

/1

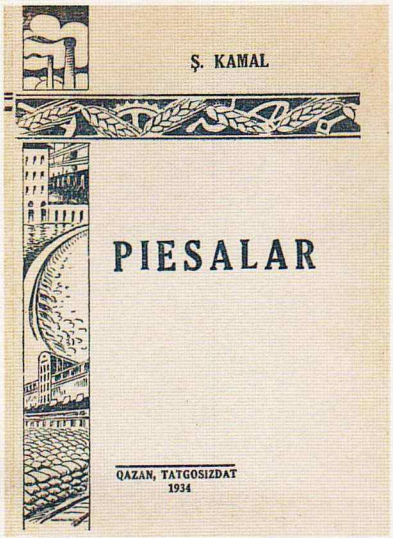

/2

/3

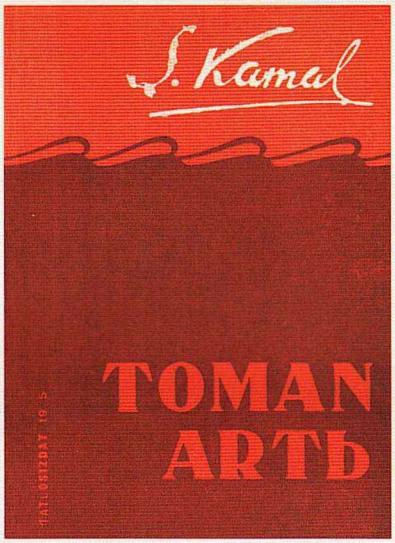

/4

/5

/6

/7

1/ ***Ћади Такташ.***
Шигырьләр.
Казан: Татгосиздат, 1935
Хади Такташ.
Стихи. 1935

2/ ***Шәриф Камал.***
Пьесалар.
Казан: Татгосиздат, 1934
Шариф Камал.
Пьесы. 1934

3/ ***Әхмәт Ерикәй.***
Лирика.
Казан: Татгосиздат, 1934
Ахмед Ерикеев.
Лирика. 1934

4/ ***Шәриф Камал.***
Томан арты.
Казан: Татгосиздат, 1935
Шариф Камал.
За туманом. 1935

5/ ***Салих Баттал.***
Очучылар.
Казан: Татгосиздат, 1936
Салих Баттал.
Лётчики. 1936

6/ ***Диан Фәтхи.***
Без җиңәбез. Горький: Горький нәшр., 1935
Диан Фатхи.
Мы победим. 1935

7/ ***Хәсән Хәйри.***
Зур Кузбасс өчен.
Ново-Себер, 1934
Хасан Хайри.
За великий Кузбасс.
1934

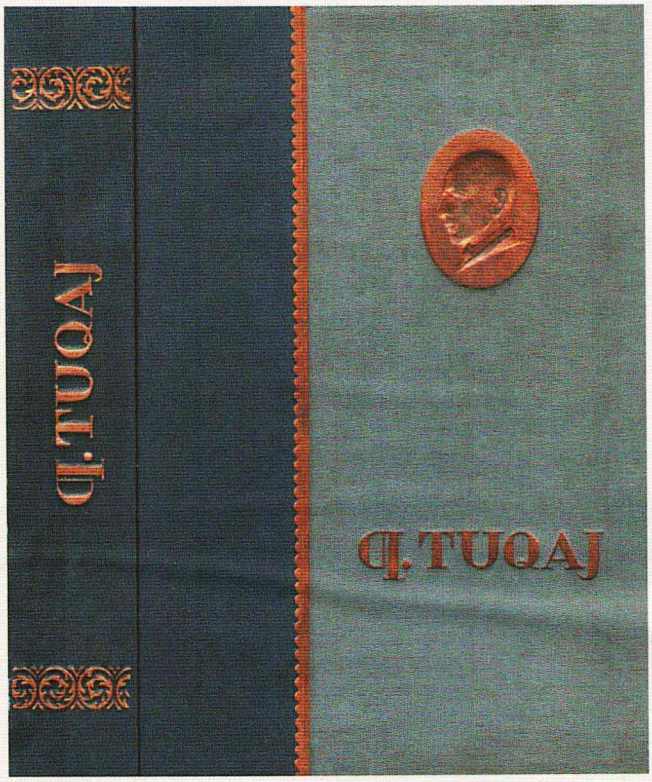

/1

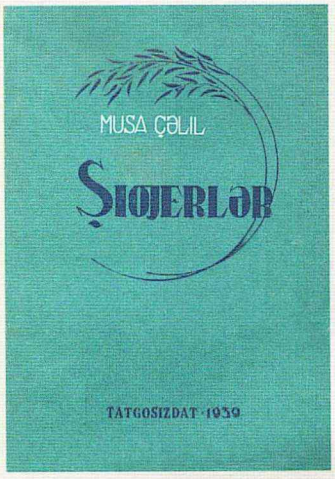

/2

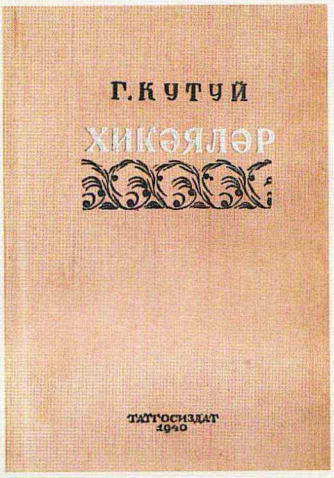

/3

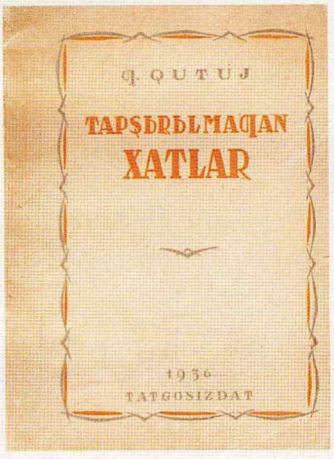

/4

5/ *Габдулла Тукай.*
Избранные стихи /
худ. Г.Мусин.
Казань: Татгосиздат, 1940
Габдулла Тукай.
Сайланма шигырьләр.
1940

6/ *Габдулла Тукай.*
Избранные стихи.
Москва: Гослитиздат,
1938
Габдулла Тукай.
Сайланма шигырьләр.
1938

1/ *Габдулла Тукай.*
Сайланма әсәрләр /
рәс. Ш.Мөхәммәтҗанов.
Казан: Татгосиздат, 1938
Габдулла Тукай.
Избранные произведения. 1938

2/ *Муса Җәлил.*
Шигырьләр.
Казан: Татгосиздат, 1939
Муса Джалиль.
Стихотворения. 1939

3/ *Гадел Кутуй.*
Хикәяләр.
Казан: Татгосиздат, 1940
Адель Кутуй.
Рассказы. 1940

4/ *Гадел Кутуй.*
Тапшырылмаган хатлар.
Казан: Татгосиздат, 1936
Адель Кутуй.
Неотосланные письма.
1936

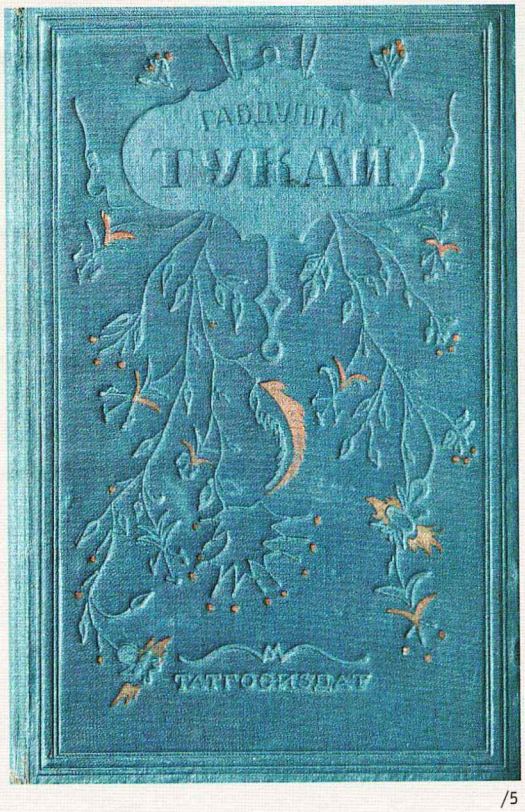

/5

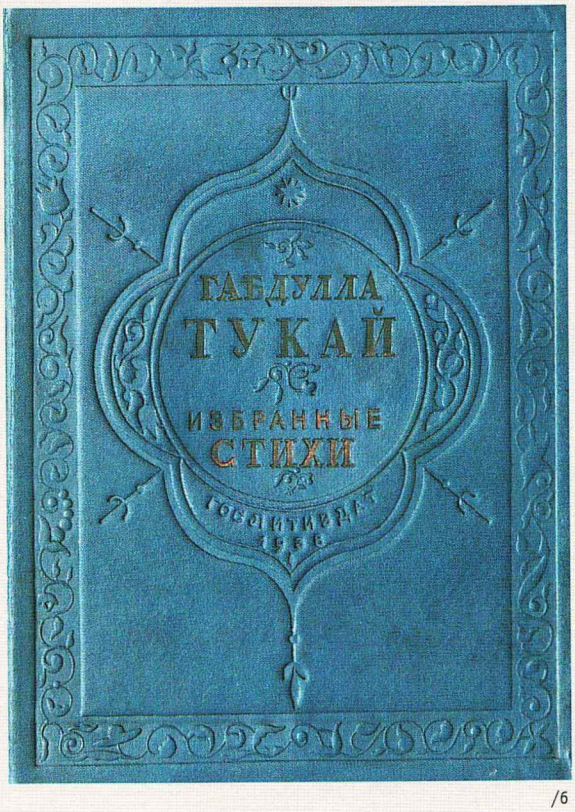

/6

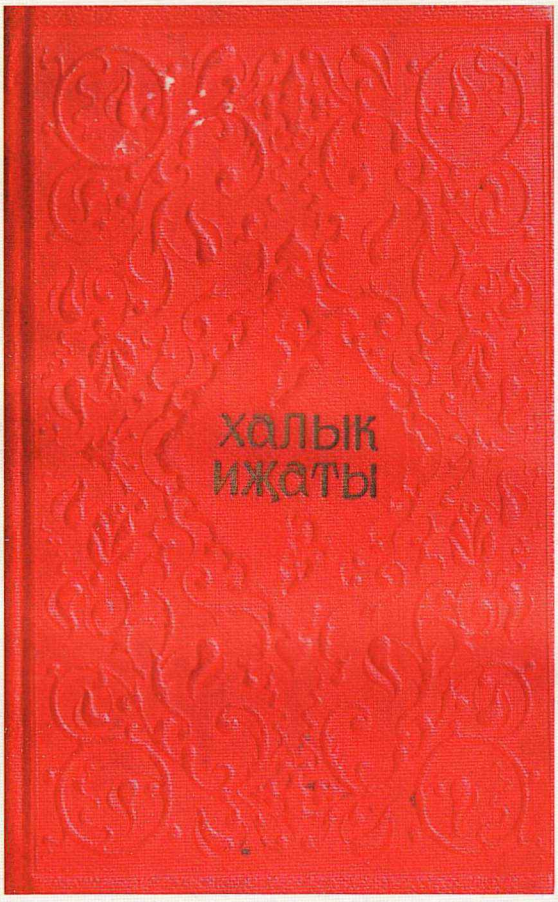

/1

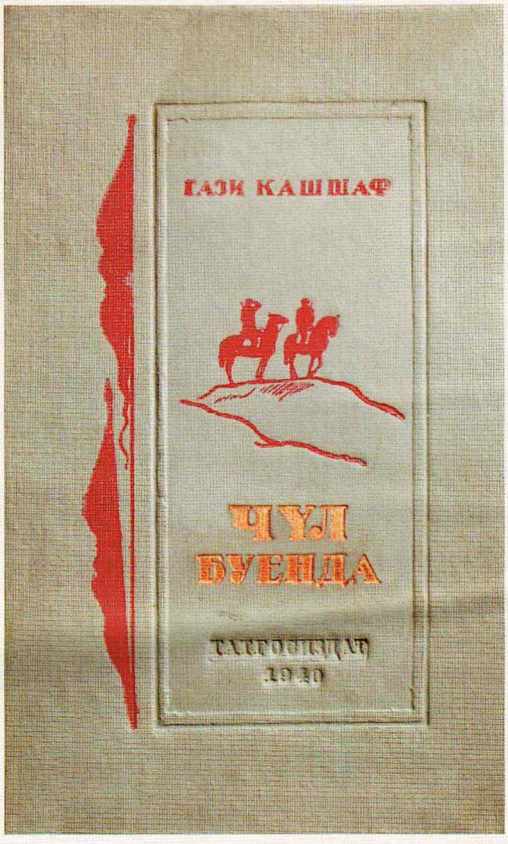

/2

1/ **Халык иҗаты** /
төз.: Х.Ярми, А.Әхмәт.
Казан: Татгосиздат, 1940
Народное творчество.
1940

2/ ***Гази Кашшаф.***
Чүл буенда.
Казан: Татгосиздат, 1940
Гази Кашшаф.
По степи. 1940

/3

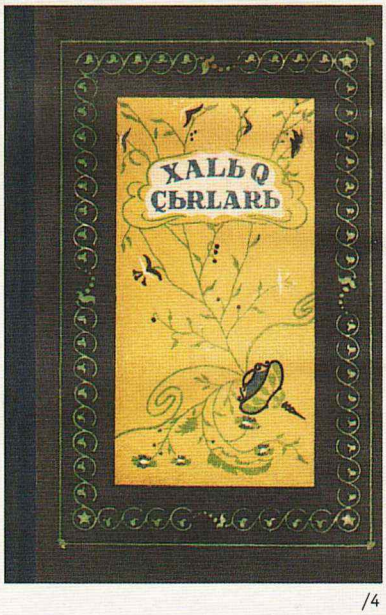

/4

/5

3/ **Бәетләр** /
төз. Гомәр Толымбай.
Казан: Татгосиздат, 1935
Баиты. 1935

4/ **Халык җырлары.**
Беренче китап /
җыючылары: А.Шамов,
Г.Разин; рәс. Г.Мусин.
Казан: Татгосиздат, 1939
Народные песни. Кн. I.
1939

5/ ***Шәйхи Маннур.***
Казан утлары.
Казан: Татгосиздат, 1939
Шайхи Маннур.
Огни Казани. 1939

/1

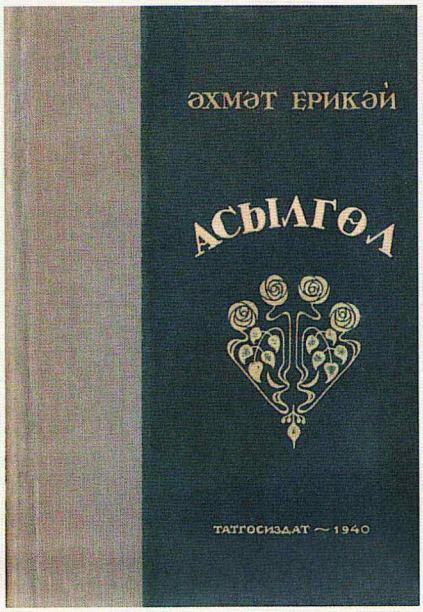

/2

/3

/4

1/ *Әхмәт Исхак.*
Каракаш батыр.
Казан: Татгосиздат, 1940
Ахмет Исхак.
Каракаш-батыр. 1940

2/ *Әхмәт Ерикәй.*
Асылгөл.
Казан: Татгосиздат, 1940
Ахмед Ерикей.
Цветок. 1940

3/ *Таҗи Гыйззәт.*
Наёмщик /
рәс. Г.Мусин.
Казан: Татгосиздат, 1940
Тази Гиззат.
Наёмщик. 1940

4/ *Гариф Гобәй.*
Без әле очрашырбыз.
Казан: Татгосиздат, 1935
Гариф Губай.
Мы ещё встретимся.
1935

5/ *Хәсән Мохтар.*
Давыл алдыннан.
Казан: Татгосиздат, 1935
Хасан Мухтар.
Перед бурей. 1935

6/ *Кәрим Әмири.*
Музыкант.
Казан: Татгосиздат, 1938
Карим Амири.
Музыкант. 1938

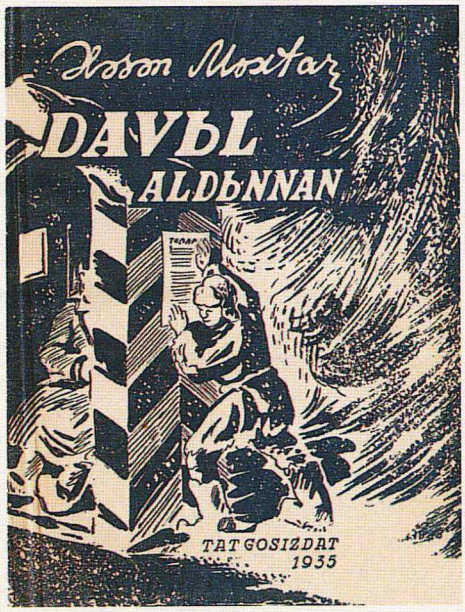

/5

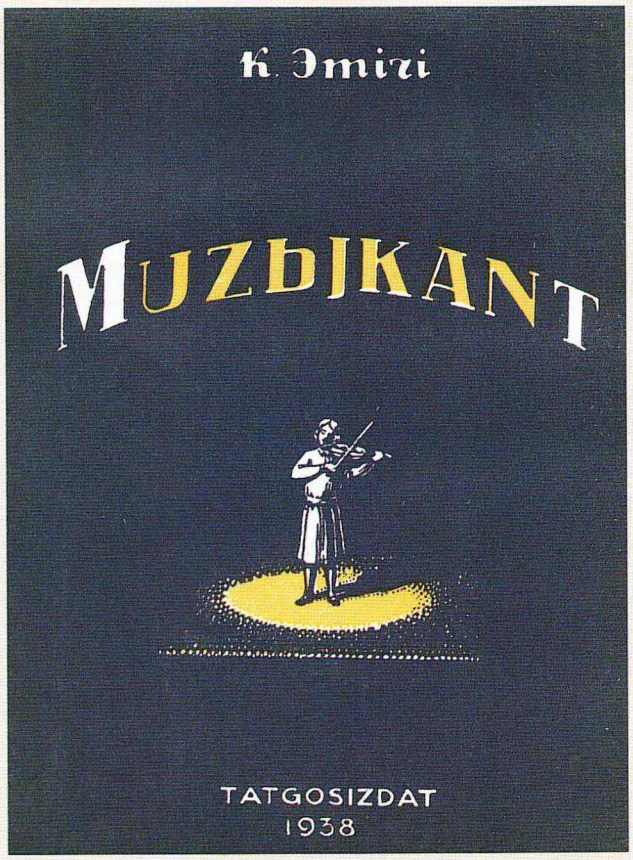

/6

/1

/2

1/ *Гариф Урманай.*
Куырылмаган борчаклар.
Казан: Татиздат, 1932
Гариф Урманай.
Незажаренный горох. 1932

2/ *Рөстәм Нади.*
Җиләккә бару.
Казан: Татиздат, 1932
Рустем Нади.
За ягодами. 1932

3-5/ *Салих Баттал.*
Очыртқыч һәм очкыч / рәс. А.Нури.
Казан: Татгосиздат, 1934
Салих Баттал.
Змей и самолёт. 1934

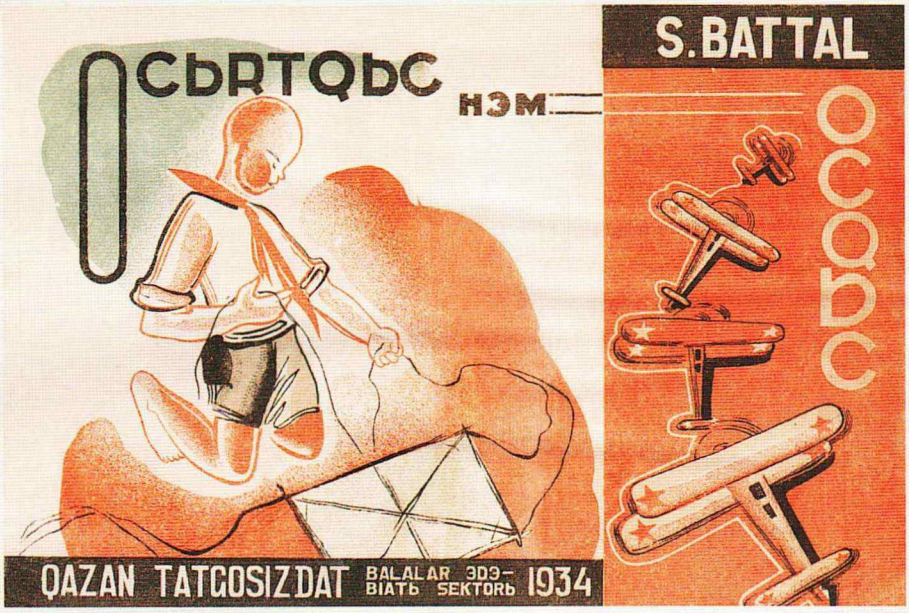

/3

/4

/5

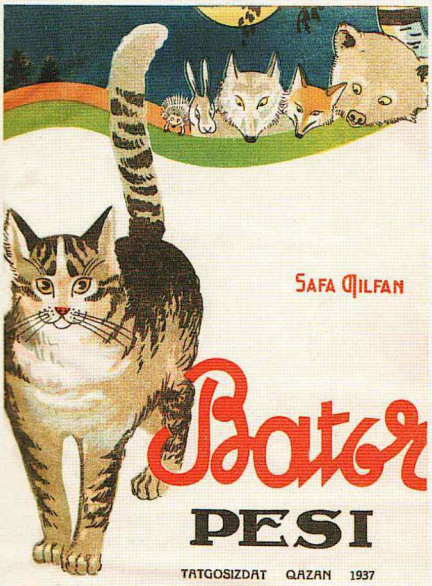

/1

/2

/3

/4

1/ ***Сафа Гыйльфан.***
Батыр песи /
рәс. Г.Арсланов.
Казан: Татгосиздат, 1937
Сафа Гильфан.
Храбрый кот. 1937

2/ ***Габдулла Тукай.***
Нәниләргә шигырьләр /
рәс. Б.Әлминов.
Казан: Татгосиздат, 1936
Габдулла Тукай.
Стихи для детей. 1936

3/ ***Җәвад Тәрҗеманов.***
Бал корты һәм Ишәк /
рәс. Б.Әлминов.
Казан: Татгосиздат, 1939
Джавад Тарджеманов.
Пчела и Осёл. 1939

4/ ***Сөббух Рәфыйк.***
Үсмер чак /
рәс.: Н.Арслан, С.Зәбих.
Казан: Татгосиздат, 1937
Суббух Рафик.
Отрочество. 1937

5/ ***Хәмит Кави.***
Балалар күмер өчен көрәшәләр /
рәс. Ш.Мөхәммәтҗанов.
Казан: Татиздат, 1932
Хамит Кави.
Дети борятся за уголь. 1932

6/ ***Абдулла Алиш.***
Әкиятләр /
рәс. Г.Поляков.
Казан: Татгосиздат, 1937
Абдулла Алиш.
Сказки. 1937

/5

/6

/1

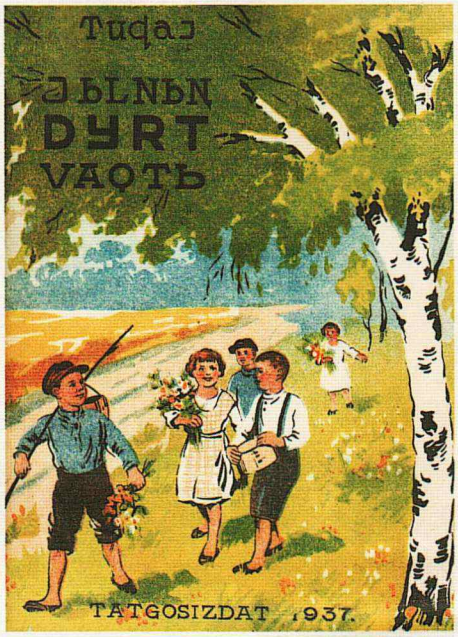

/2

/3

/4

/6

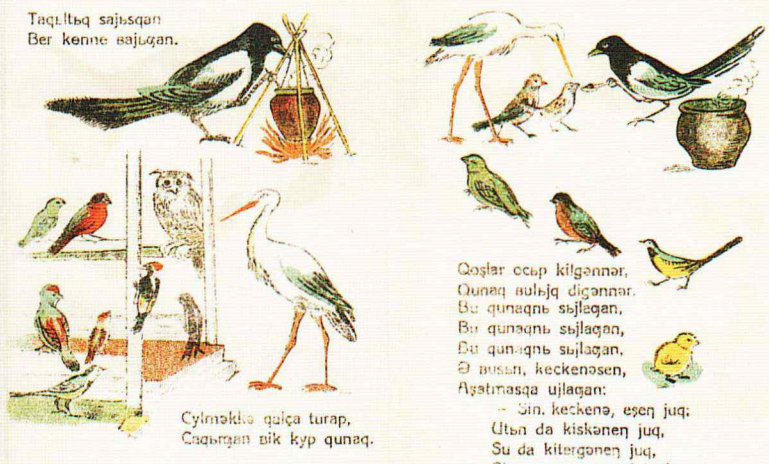

/5

1/ ***Габделхаликъ Садрый.*** **Тимерче малае.** Казан: Татгосиздат, 1936
Габделькалик Садри. **Сын кузнеца.** 1936

2/ ***Габдулла Тукай.*** **Елның дүрт вакыты** / рәс. Г.Поляков. Казан: Татгосиздат, 1937
Габдулла Тукай. **Четыре времени года.** 1937

3/ ***Абдулла Алиш.*** **Нечкәбил** / рәс. Г.Арсланов. Казан: Татгосиздат, 1937
Абдулла Алиш. **Нечкэбиль.** 1937

4-6/ **Такылтык саескан.** Казан: Татгосиздат, 1938
Сорока-болтушка. 1938

/1

/2

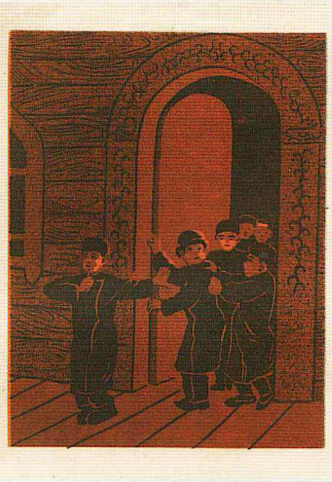

/3

1-5/ ***Кәрим әмири.***
Ак кәҗә /
рәс. Б.Әлминов.
Казан: Татгосиздат, 1938
Карим Амири.
Белая коза. 1938

6/ ***Әхмәт Йәрикәй.***
Кечкенәләр өчен әкиятләр /
рәс. Б.Әлминов.
Казан: Татгосиздат, 1938
Ахмет Ерикей.
Сказки для малышей.
1938

7/ ***Гариф Галиев.***
Бибкәй аланы /
рәс.: Н.Карпов,
П.Григорьев.
Казан: Татгосиздат, 1939
Гариф Галиев.
Поляна Бибкай. 1939

8/ ***Абдулла Алиш.***
Әкиятләр /
рәс. П.Григорьев.
Казан: Татгосиздат, 1939
Абдулла Алиш.
Сказки. 1939

/4

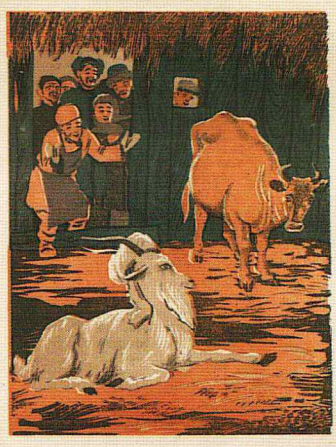

/5

/6

/7

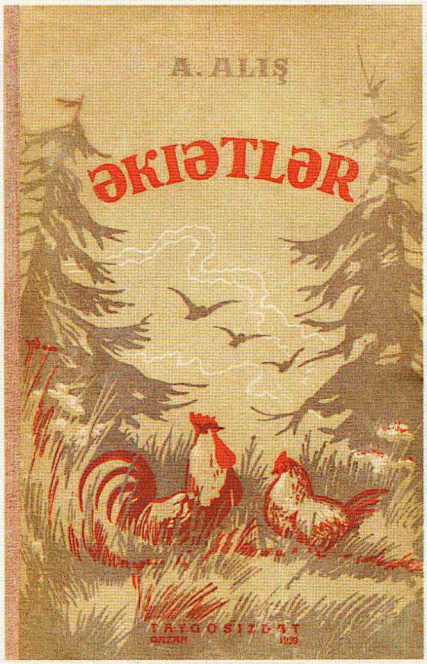

/8

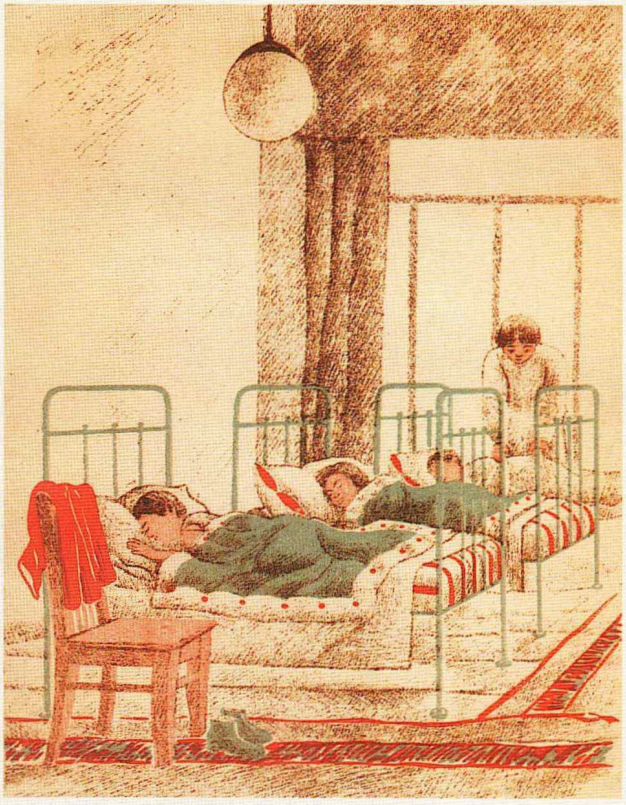

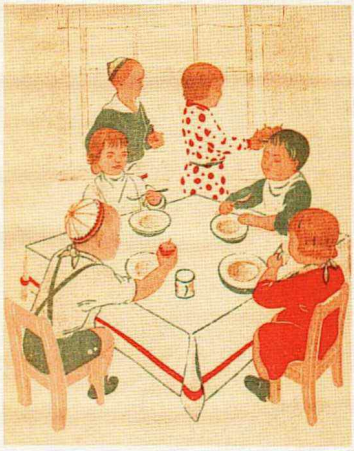

Тәһирова Г.
Әлфия / рәс. Г.Мусин.
Казан: Татгосиздат, 1939
Тагирова Г.
Альфия. 1939

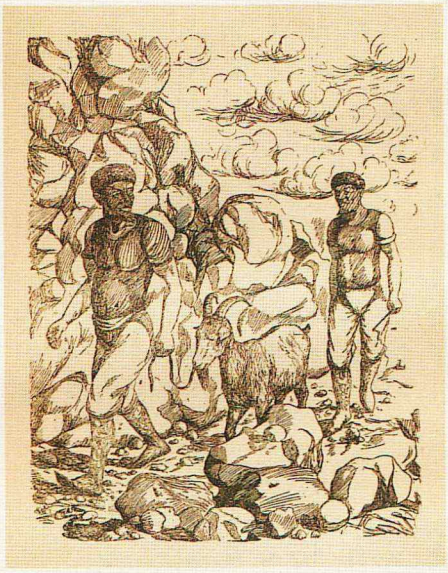

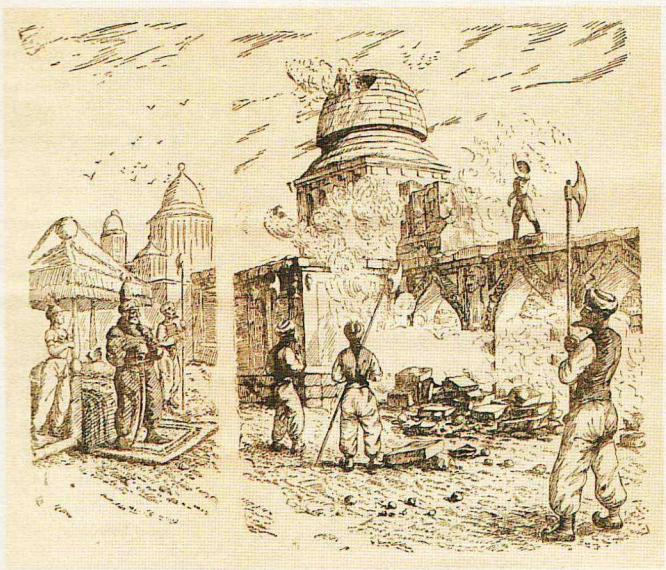

Нәби Зариф.
Бикбатыр һәм Җанбатыр хәйләләре /
рәс. Г.Мусин.
Казан: Татгосиздат, 1940
Наби Зариф.
Проделки Бикбатыра и Жанбатыра.
1940

/1

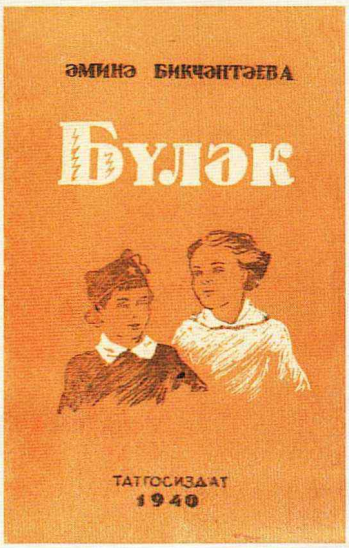

/2

/3

1/ ***Шәйхи С.***
Без булырбыз /
рәс. Б. Әлминов.
Казан: Татгосиздат, 1940
Шайхи С.
Мы будем. 1940

2/ ***Әминә Бикчәнтәева.***
Бүләк /
рәс. Б. Әлминов.
Казан: Татгосиздат, 1940
Амина Бикчантаева.
Подарок. 1940

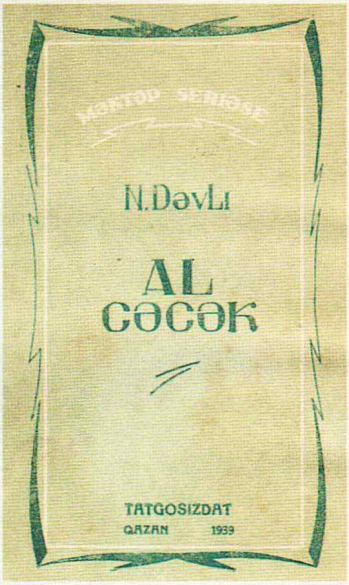

/4

3/ ***Шәйхи Маннур.***
Шаян дусларыма.
Казан: Татгосиздат, 1940
Шайхи Маннур.
Весёлым друзьям.
1940

4/ ***Нәби Дәүли.***
Ал чәчәк.
Казан: Татгосиздат, 1939
Наби Давли.
Розовый цветок. 1939

5/ ***Дәрҗия Аппакова.***
Кечкенә Бануның тарихы /
рәс. М.Носырев.
Казан: Татгосиздат, 1938
Дарджия Аппакова.
История маленькой Бану. 1938

6,7/ ***Шәйхи Маннур.***
Олаучы малай.
Казан: Татгосиздат, 1940
Шайхи Маннур.
Юноша-подводчик.
1940

/5

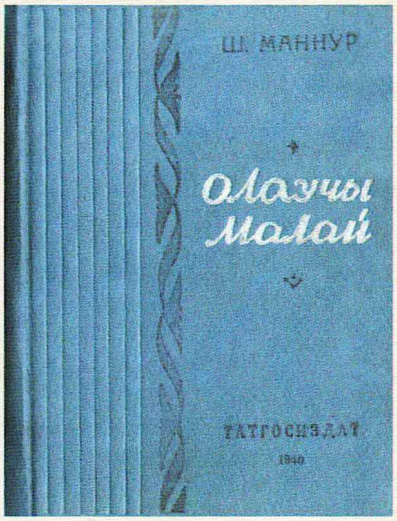

/6

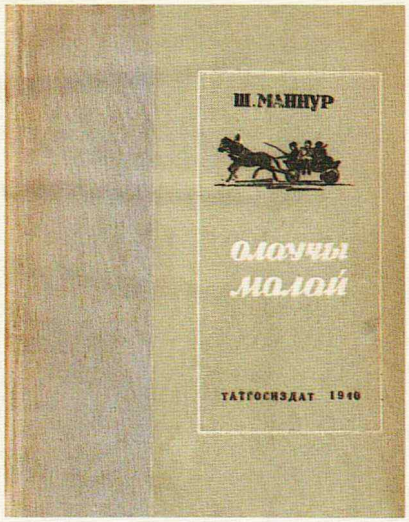

/7

/1

1/ ***Коллектив.***
Яңа ил: IV нче уку елы өчен төп эш китабы.
Казан: Татиздат, 1930
Новая страна. Рабочая книга. 1930

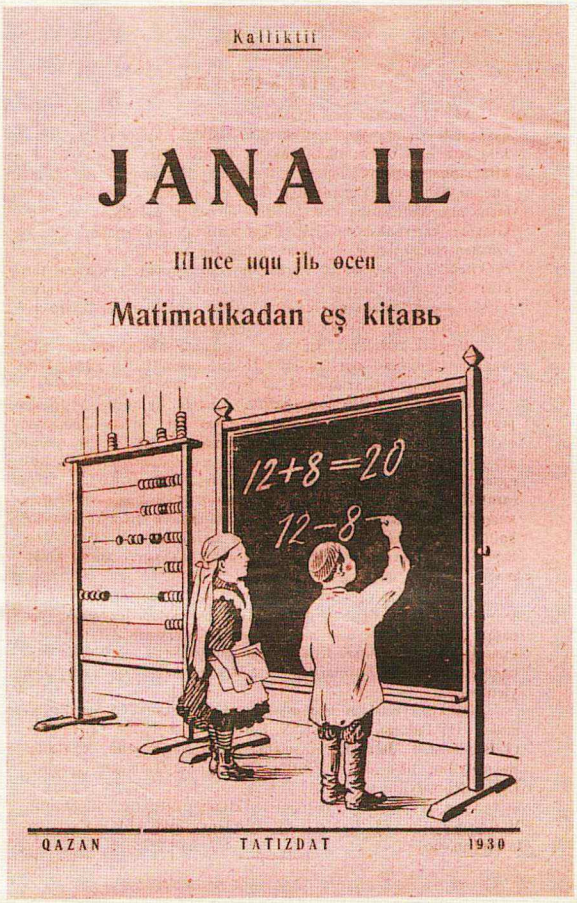

/2

2/ ***Коллектив.***
Яңа ил: III нче уку елы өчен математикадан эш китабы.
Казан: Татиздат, 1930
Новая страна. Рабочая книга по математике. 1930

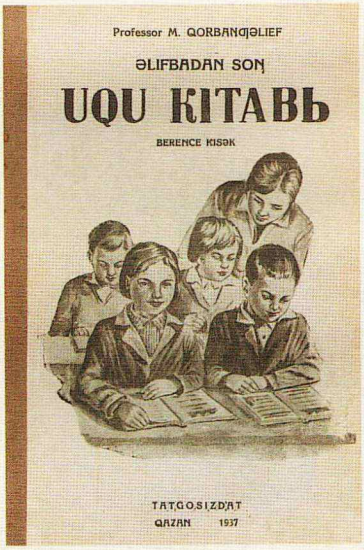

/3

3/ ***Мөхетдин Корбангалиев.***
Әлифбадан соң уку китабы.
Казан: Татгосиздат, 1937
Мухутдин Курбангалиев.
Книга для чтения после букваря. 1937

/4

4/ **Математика:** III нче уку елы өчен эш китабы / төз.: Г.Бакиров, И.Алексеев.
Казан: Татиздат, 1932
Математика. 1932

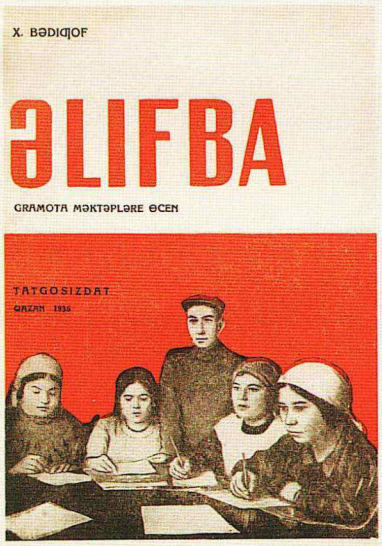

/5

5/ ***Бәдыйгов Х.***
Әлифба: грамота мәктәпләре өчен.
4 нче басмасы.
Казан: Татгосиздат, 1936
Бадигов Х.
Букварь для школ грамоты. 1936

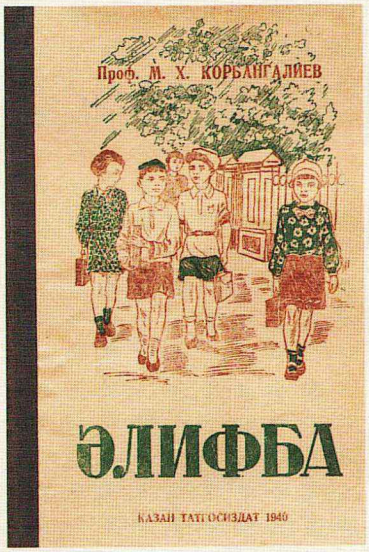

/6

6/ ***Мөхетдин Корбангалиев.***
Әлифба: башлангыч мәктәпләр өчен.
Казан: Татгосиздат, 1940
Мухутдин Курбангалиев.
Букварь. 1940

/1

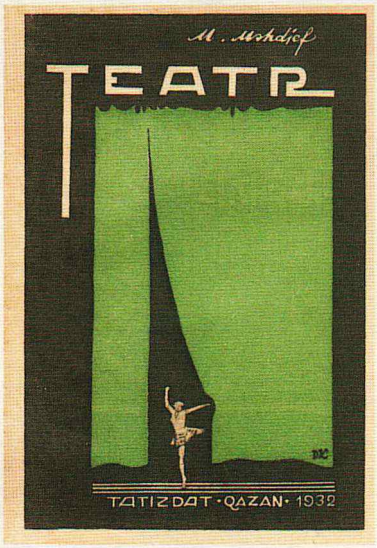

/2

1/ *Газиз Айдарский.*
Театр сәнгате.
Казан: Татиздат, 1931
Газиз Айдарский.
Искусство театра. 1931

2/ *Мәһдиев М.*
Театр.
Казан: Татиздат, 1932
Магдеев М.
Театр. 1932

3/ **Татарстан АССРның павильоны** /
Бөтенсоюз авыл хуҗалыгы күргәзмәсе.
Мәскәү: ОГИЗ – Сельхозгиз, 1939
Павильон Татарской АССР. 1939

4/ *Гаптрәхимова Р.*
Балалар бакчасында музыка. Казан: Татгосиздат, 1936
Абдрахимова Р.
Музыка в детском саду. 1936

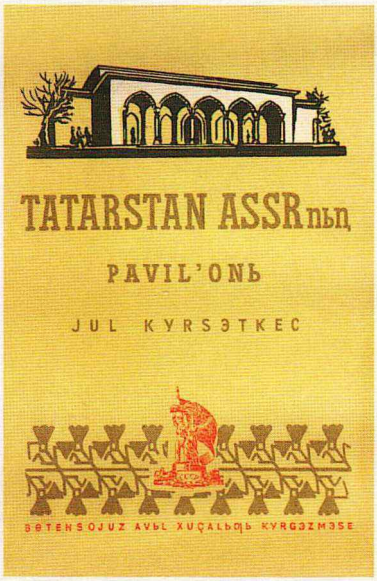

/3

/4

5/ *Салих Кули.*
Лампалы радиоалгычлар.
Казан: Татгосиздат, 1935
Салих Кули.
Ламповые радиоприёмники. 1935

6/ **Фотографиядән беренче китап** /
русчадан тәрҗ. Х.Мохтаров.
Казан: Татгосиздат, 1936
Первая книга по фотографии. 1936

7/ *Рәимев Н.*
Кызыклы физика.
Казан: Татгосиздат, 1937
Раимов Н.
Занимательная физика. 1937

/5

/6

/7

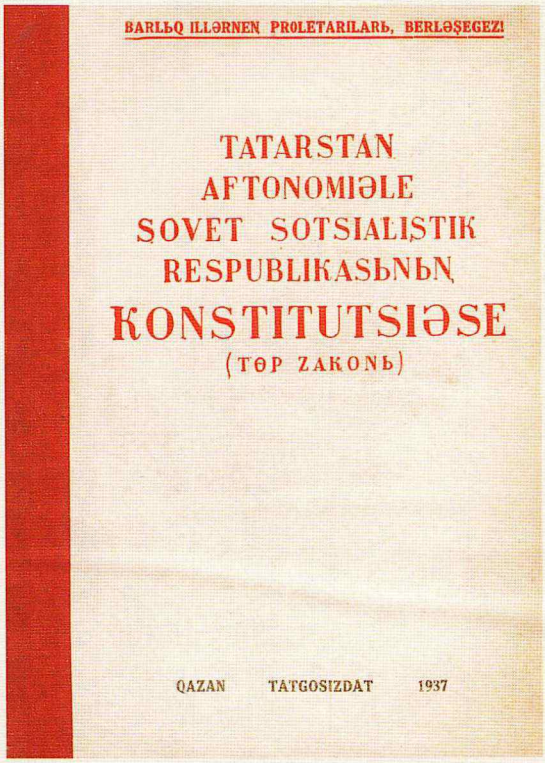

/1

1/ **Татарстан Автономияле Совет Социалистик Республикасының Конституциясе (Төп Законы).** Казан: Татгосиздат, 1937
Конституция (Основной Закон) ТАССР. 1937

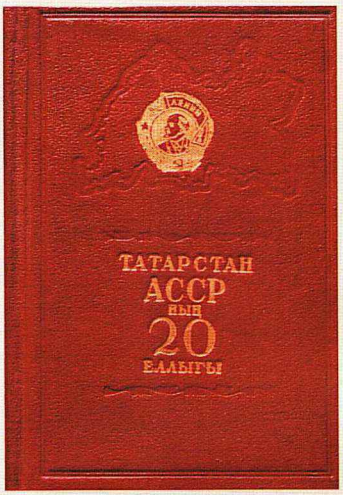

/2

2/ **Татарстан АССРның 20 еллыгы:** 1920–1940. Казан: Татгосиздат, 1940
20-летие Татарской АССР. 1940

3/ **Татарстан Үзәк Башкармасы исемендәге беренче Казан укчы дивизиясенең 10 елы** / төз.: К.Нәҗми, Коган, Х.Әһли. Казан: Татиздат, 1932
10 лет Первой Казанской стрелковой дивизии. 1932

/3

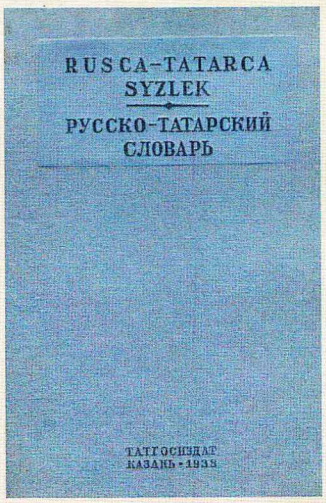

/4

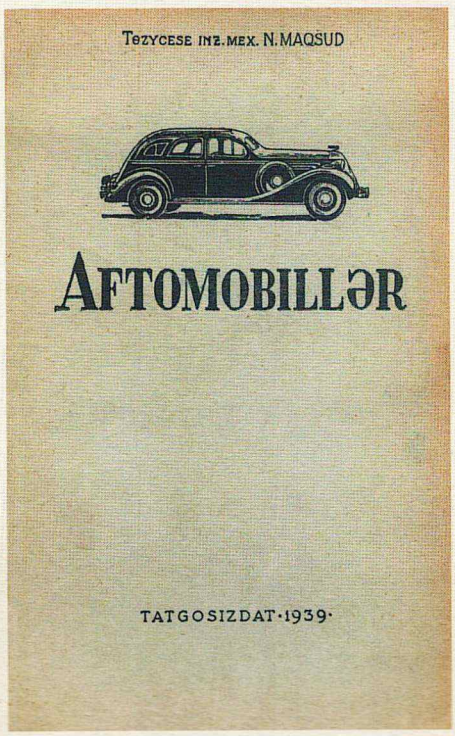

4/ **Русча-татарча сүзлек** / төз.: Г.Нугайбик, Ф.Әмирхан, М.Корбан, С.Фәйзуллин. Казан: Татгосиздат, 1938
Русско-татарский словарь. 1938

5/ ***Нургали Надиев.*** **Иген уңышы өчен көрәш эшендә мәктәп балалары.** Казан: Татиздат, 1930
Нургали Надиев. **Школьники в борьбе за урожай.** 1930

6/ **Автомобильләр** / төз. Н.Максуд. Казан: Татгосиздат, 1939
Автомобили. 1939

/1

1/ **«Татполиграф» берләштерелгән дәүләт типо-литографиясе хәреф кою ханәсенең яңа төрек әлифбасы хәреф үрнәкләре.** Казан, 1930
Образцы шрифтов новотюркского алфавита в объединённой типо-литографии и словолитни Татполиграфа. Казань, 1930

2/ **Полиграфия ТССР за десять лет /** сост. и худ. Я.Мейтин. Казань, 1930
ТССР полиграфиясе ун ел эчендә. 1930

3/ **Библиография Татарстана.** Вып. I: 1917–1927. Казань: Татиздат, 1930
Татарстан библиографиясе. 1930

/2

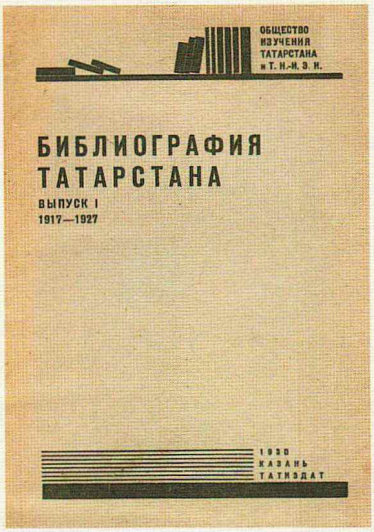

/3

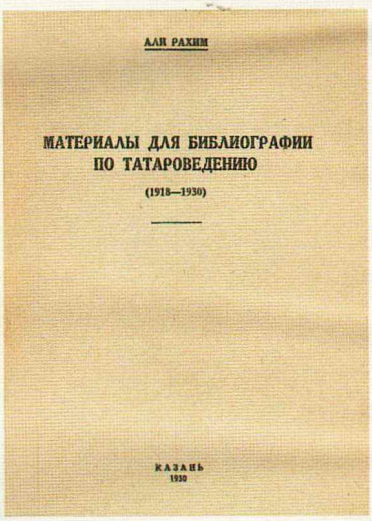

/4

4/ ***Али Рахим.*** **Материалы для библиографии по татароведению:** 1918–1929. Казань, 1930
Гали Рәхим. **Татарны өйрәнү турындагы библиография.** 1930

5/ **Китаплар исемлеге.** 1 нче кисәк. Казан: Яңалиф, 1930
Каталог книг. 1930

6/ **Татарстан дәүләт нәшриятының китаплар исемлеге.** №11. Казан: Татиздат, 1931
Каталог книг Татиздата. 1931

7/ ***Сәед М.*** **Ак өстендә кара.** Казан: Татиздат, 1931
Саид М. **Чёрное на белом.** 1931

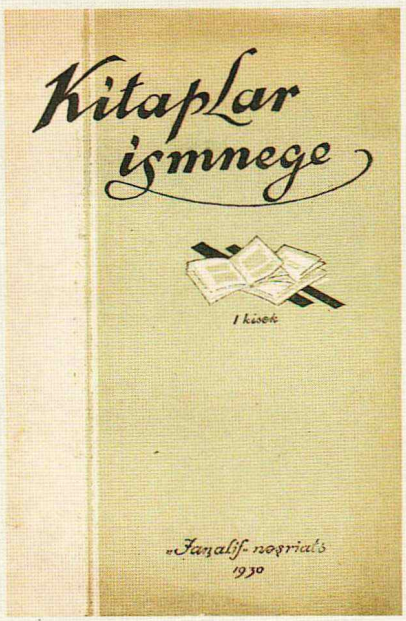

/5

/6

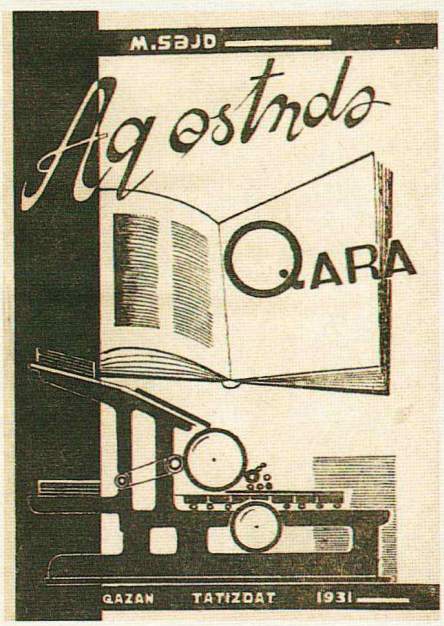

/7

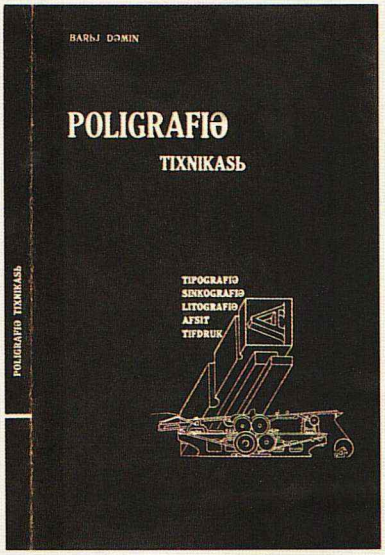

/1

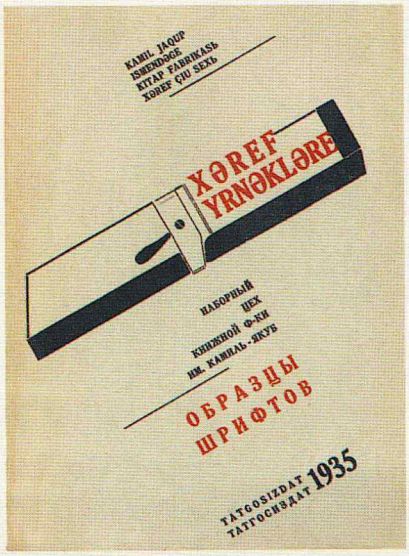

/2

1/ ***Бари Дәмин.*** **Полиграфия техникасы** / [рәс. Ш.Мөхәммәтҗанов]. Казан: Татиздат, 1932
Бари Даминов. **Техника полиграфии.** 1932

2/ **Камил Якуб исемендәге китап фабрикасы хәреф җыю цехы: хәреф урнәкләре = Наборный цех книжной фабрики им. Камиля Якуба: образцы шрифтов.** Казан: Татгосиздат, 1935

3, 4/ **Татарстан Матбугат йорты = Дом печати Татреспублики.** Казань, 1932

5/ **АТССР Халык Комиссарлары Советы янындагы Татарстан дәүләт нәшрияты Татгосиздат чыгарган китаплар исемлеге.** Казан: Татгосиздат, 1935
Каталог книг, выпущенных Татгосиздатом. 1935

/3

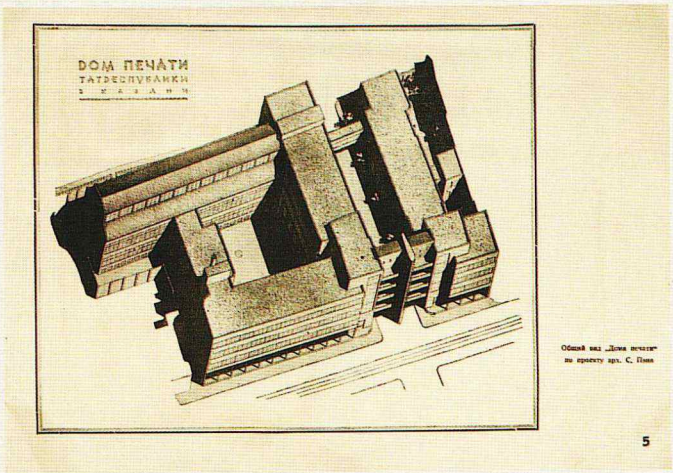

/4

/5

Заманнар үткәннәр,
гомерләр кичкәннәр,
Китаплар исәннәр, исәннәр...

Солдат капчыгында
кайларда яттың син?
Юлларың хәвефле, күңелсез;
Төрмәләр астыннан
Ватанга кайттың син,
Җиңүче булып, үлемсез.

Гамил Афзал

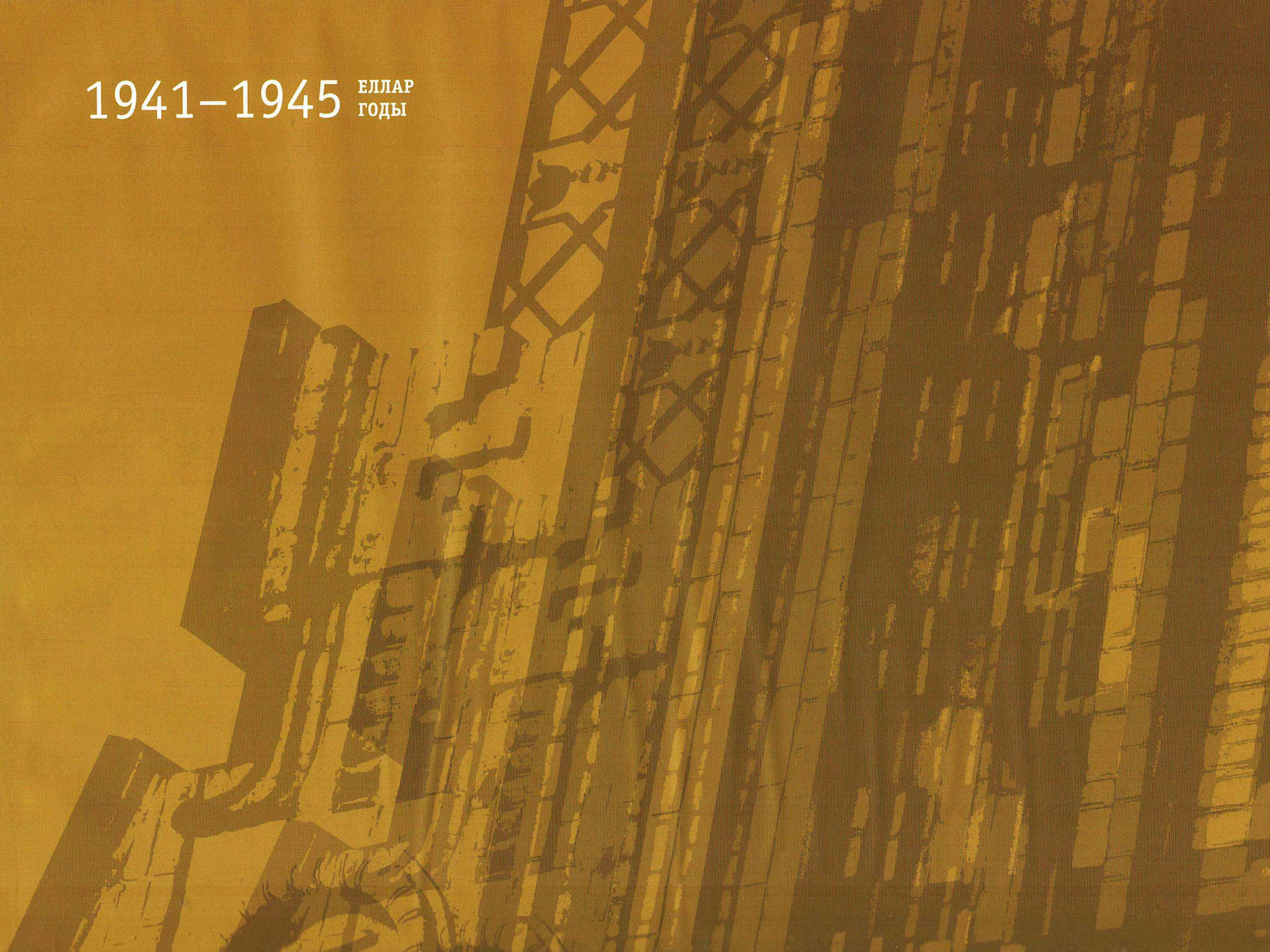
1941–1945 ЕЛЛАР
ГОДЫ

/1

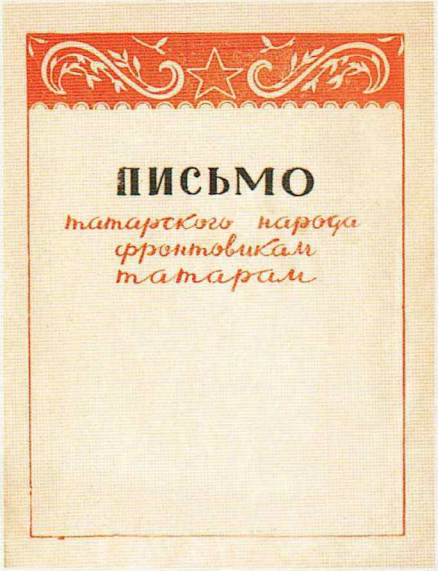

/2

/3

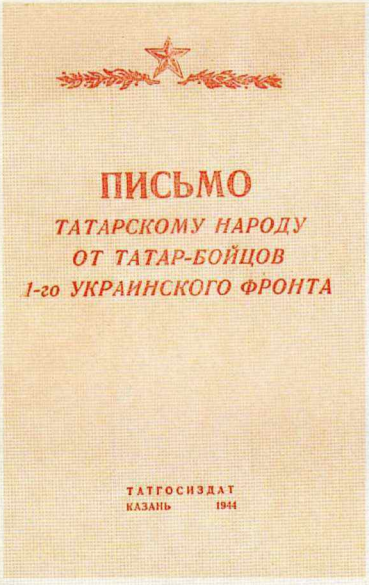

/4

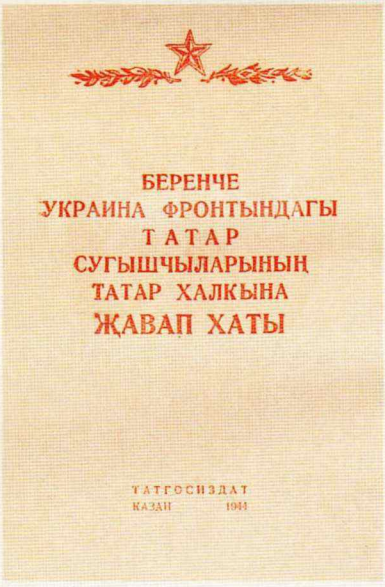

/5

1/ **Фронтовик татарларга татар халкыннан сәлам хат.**
Казан: Татгосиздат, 1943

2/ **Письмо татарского народа фронтовикам-татарам.**
Казань: Татгосиздат, 1943

3/ **2 нче Белоруссия фронтының татар сугышчыларыннан татар халкына хат.**
Казан: Татгосиздат, 1945
Письмо татарскому народу от татар-бойцов 2-го Белорусского фронта.
1944

4/ **Письмо татарскому народу от татар-бойцов 1-го Украинского фронта.**
Казань: Татгосиздат, 1944

5/ **Беренче Украина фронтындагы татар сугышчыларының татар халкына җавап хаты.**
Казан: Татгосиздат, 1944

6/ **Нәфрәт көче:** Калинин фронтындагы батыр татар сугышчылары һәм офицерлары тур. / төз. Афзал Шамов.
Казан: Татгосиздат, 1944
Сила мести. 1944

7/ **Улем фашизмга.**
Казан: Татгосиздат, 1943
Смерть фашизму. 1943

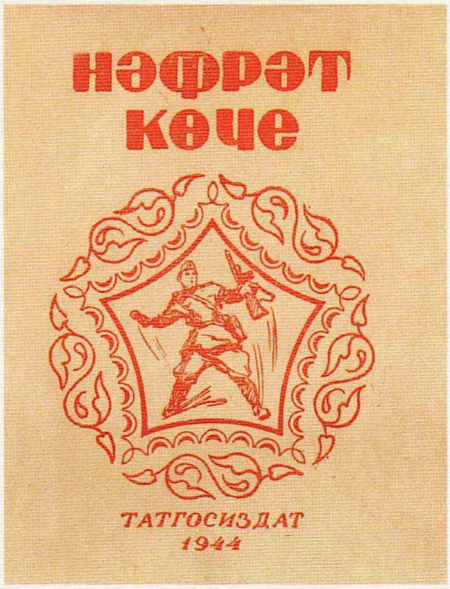

/6

/7

/1

/2

/3

/4

/5

1/ **Бөек Ватан сугышы геройлары татарлар** / төз.: Г.Иделле, Г.Кашшаф, К.Нәҗми. Казан, Татгосиздат, 1943
Татары – герои Великой Отечественной войны. 1943

2/ ***Әхмәт Ерикеев.*** **Советлар Союзы Герое Салават Кәримов.** Мәскәү: Оборона Халык Комиссариатының Хәрби изд-восы, 1943
Ахмет Ерикеев. **Герой Советского Союза Салават Каримов.**

3/ ***Газиз Иделле.*** **Гафият Нигъмәтуллин.** Казан: Татгосиздат, 1943
Газиз Иделле. **Гафият Нигматуллин.** 1943

4/ ***Шәрәф Мөдәррис.*** **Фронтовик татарлар.** Казан: Татгосиздат, 1944
Шараф Мударрис. **Фронтовики-татары.** 1944

/6

5/ **Кызыл Армиянең хәрби анты.** Казан: Татгосиздат, 1941
Военная присяга Красной Армии. 1941

6/ **Кыйна дошманны.** Казан: Татгосиздат, 1942
Бей врага. 1942

7/ **Фашистларның танкларын танкка каршы граната белән юк ит** / Х.Кәрим тәрж. М.: Воениздат; Казан: Татгосиздат, 1942
Уничтожай фашистские танки противотанковой гранатой. 1942

/7

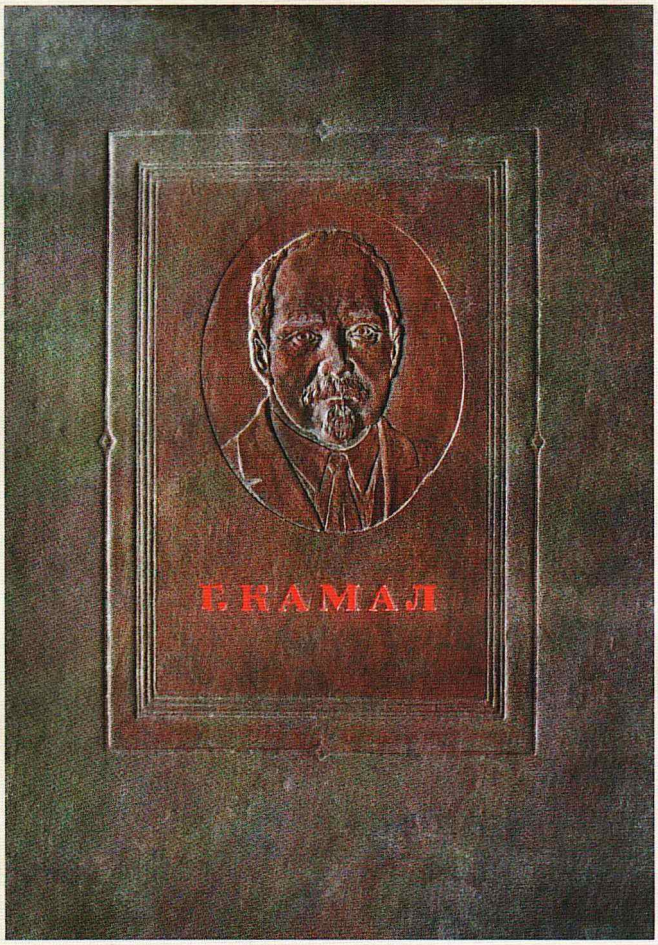

Г.КАМАЛ

ТАТГОСИЗДАТ МӘТУР ӘДӘБИЯТ СЕКТОРЫ КАЗАН 1941

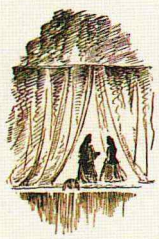

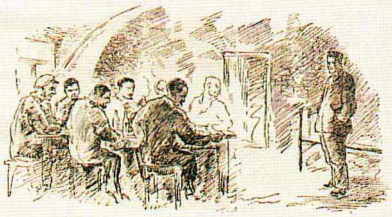

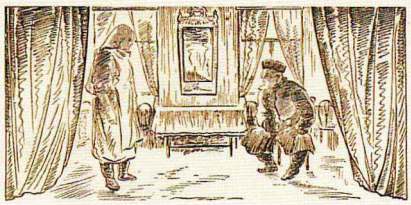

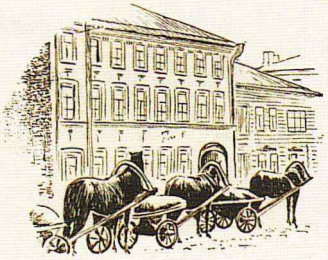

Галиәсгар Камал:
альбом / төз. Габдрахман Камал II; рәс.: Ш.Мөхәммәтҗанов, Б.Әлминов. Казан: Татгосиздат, 1941
Галиасгар Камал. 1941

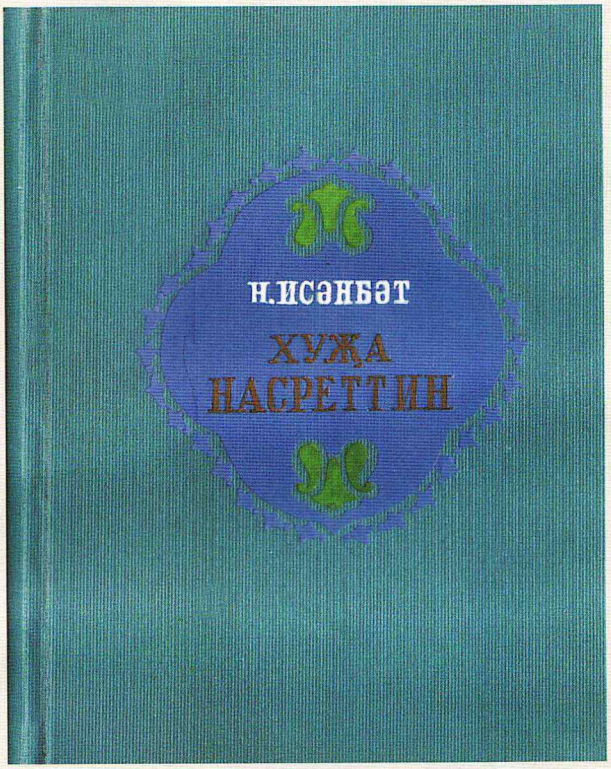

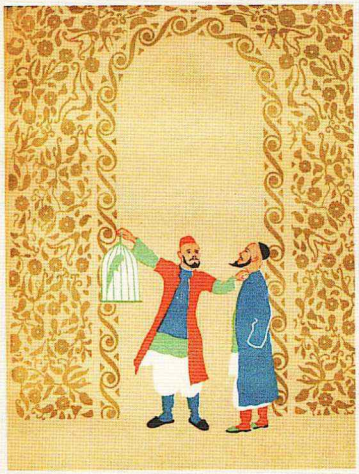

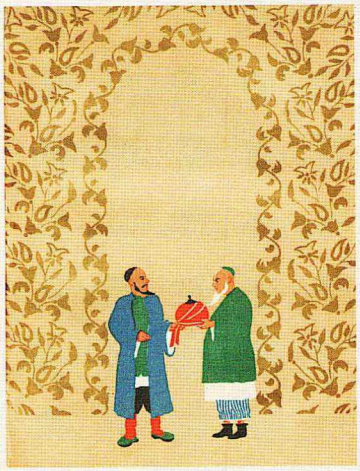

Нәкый Исәнбәт.
Хуҗа Насретдин.
Казан: Татгосиздат, 1941
Наки Исанбет.
Ходжа Насретдин. 1941

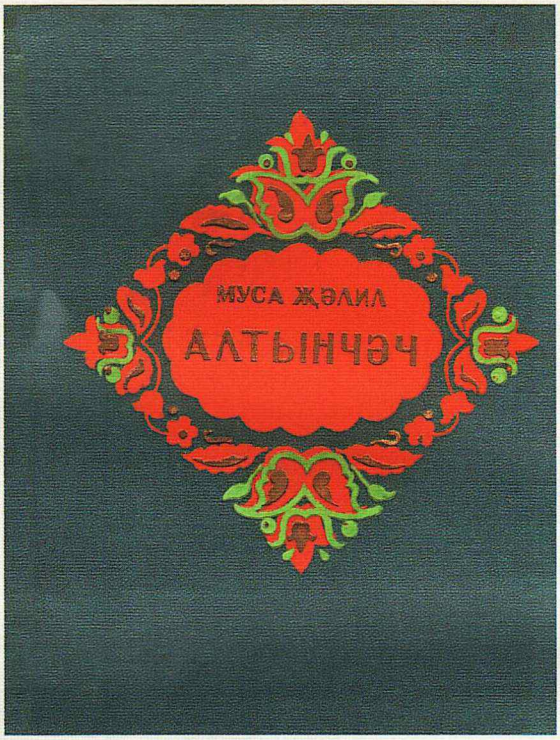

/1

1-4/ ***Муса Җәлил.***
Алтынчәч:
опера өчен либретто /
рәс. Ш.Мөхәммәтҗанов.
Казан: Татгосиздат, 1941
Муса Джалиль.
Алтынчэч. 1941

5,6/ ***Нәкый Исәнбәт.***
Идегәй:
5 пәрдәлек трагедия.
Казан: Татгосиздат, 1941
Наки Исанбет.
Идегей. 1941

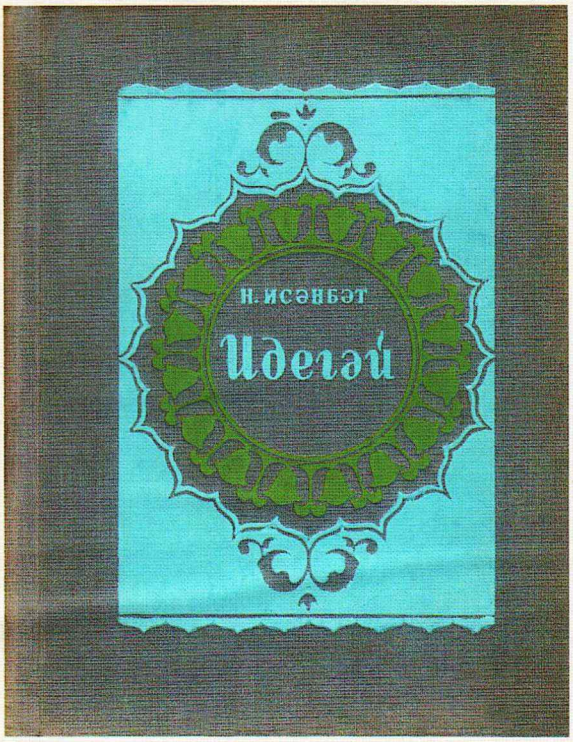

/5

/2

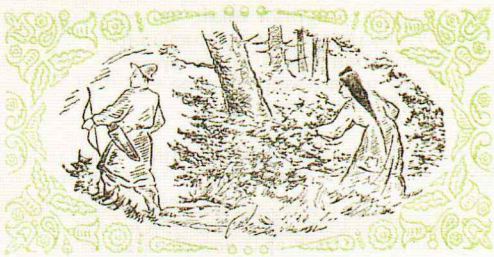

/3

/4

/6

/1

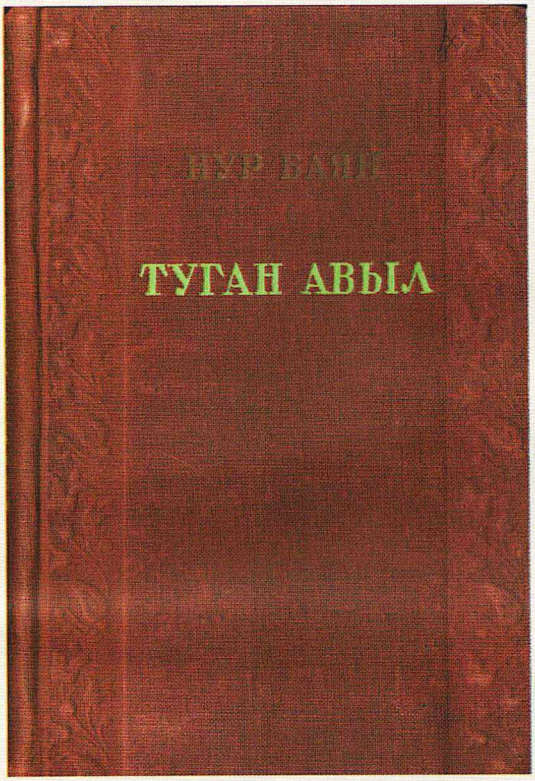

/2

1/ ***Нур Баян.***
Карахмәт: Шагыйрь Г. Тукайның «Яңа Кисекбаш» поэмасының дәвамы рәвешендә / рәс. Б.Әлминов.
Казан: Татгосиздат, 1941
Нур Баян.
Карахмет. 1941

2/ ***Нур Баян.***
Туган авыл.
Казан: Татгосиздат, 1941
Нур Баян.
Родная деревня. 1941

/3

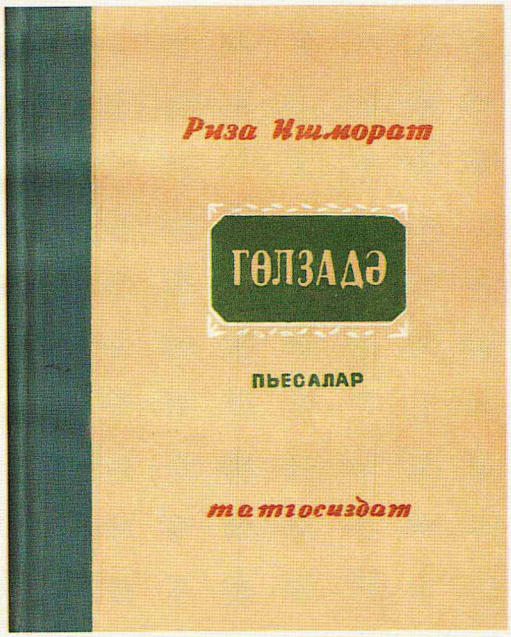

/4

/5

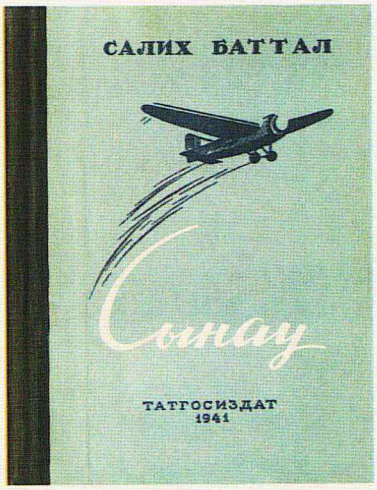

/6

3/ ***Җәүдәт Фәйзи.***
Җырлар = Песни.
Казан, 1941

4/ ***Риза Ишморат.***
Гөлзадә.
Казан: Татгосиздат, 1941
Риза Ишмурат.
Гульзада. 1941

5/ ***Вильданова М.***
Чиккән яулык.
Казан: Татгосиздат, 1941
Вильданова М.
Вышитый платок. 1941

6/ ***Салих Баттал.***
Сынау. Казан, 1941
Салих Баттал.
Испытание. 1941

/1

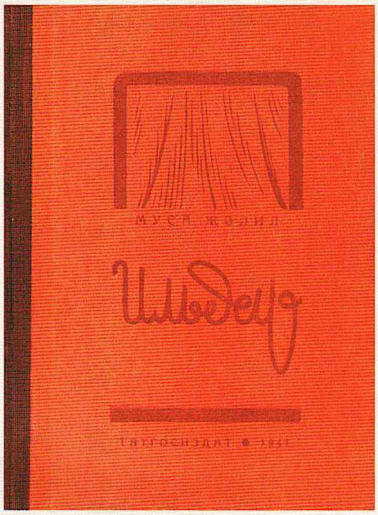

/2

/3

/4

/5

1/ *Сәхаб Урайский.*
Шигырьләр.
Казан: Татгосиздат, 1941
Сахаб Урайский.
Стихи. 1941

2/ *Муса Җәлил.*
Илдар (Лачыннар):
опера өчен либретто.
Казан: Татгосиздат, 1941
Муса Джалиль.
Ильдар. 1941

3/ *Нәби Дәүли.*
Кырык шигырь.
Казан, 1941
Наби Давли.
Сорок стихов. 1941

4/ *Гариф Галиев.*
Төнге очрашу.
Казан: Татгосиздат, 1941
Гариф Галиев.
Ночная встреча. 1941

5/ *Әхмәт Ерикәй.*
Чибәр кызлар.
Казан: Татгосиздат, 1941
Ахмет Ерикей.
Красавицы. 1941

6/ *Әхмәт Исхак.*
Ант.
Казан: Татгосиздат, 1942
Ахмет Исхак.
Клятва. 1942

7/ *Фатих Кәрим.*
Мәхәббәт һәм нәфрәт.
Казан: Татгосиздат, 1943
Фатих Карим.
Любовь и ненависть.
1943

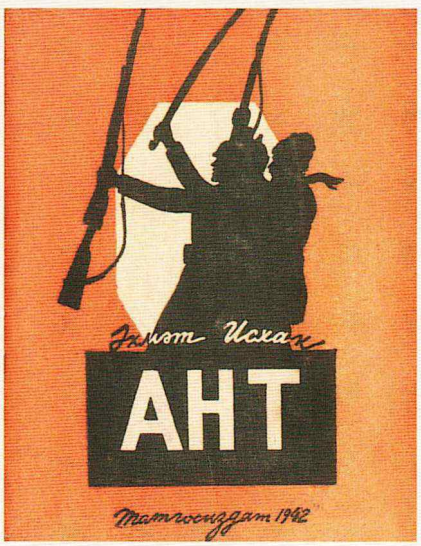

/6

/7

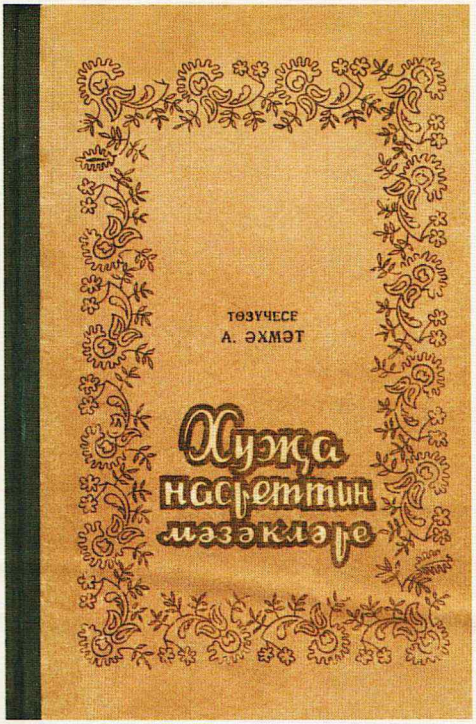

/1

1/ **Хуҗа Насретдин мәзәкләре** / төз. А.Әхмәт; рәс. Ш.Мөхәммәтҗанов. Казан: Татгосиздат, 1942
Анекдоты о Ходже Насретдине. 1942

2/ ***Кәрим әмири.*** **Көрәш җырлары.** Казан: Татгосиздат, 1942
Карим Амири. **Песни борьбы.** 1942

3/ ***Шәйхи Маннур.*** **Җиңүчеләргә сәлам.** Казан: Татгосиздат, 1942
Шайхи Маннур. **Слава победителям.** 1942

4/ ***Рахман Ильяс.*** **Бабай.** Казан: Татгосиздат, 1942
Рахман Ильяс. **Дедушка.** 1942

5/ ***Кави Нәҗми.*** **Атакага.** Казан: Татгосиздат, 1942
Кави Наджми. **В атаку.** 1942

6/ ***Бәшир Г.*** **Үч.** Казан: Татгосиздат, 1942
Башир Г. **Месть.** 1942

7/ ***Нур Баян.*** **Өч бөркет.** Казан: Татгосиздат, 1942
Нур Баян. **Три орла.** 1942

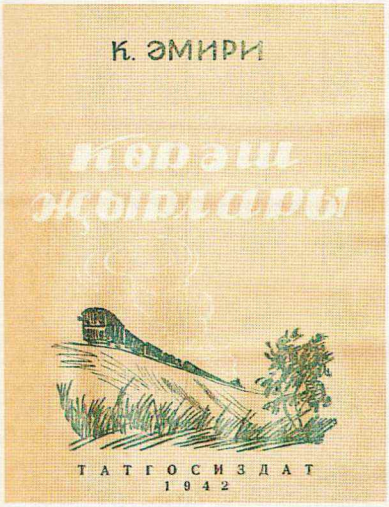

/2

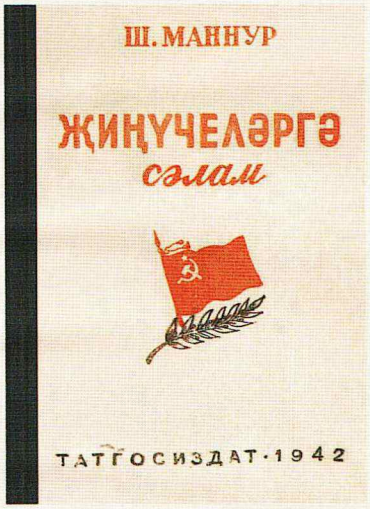

/3

/4

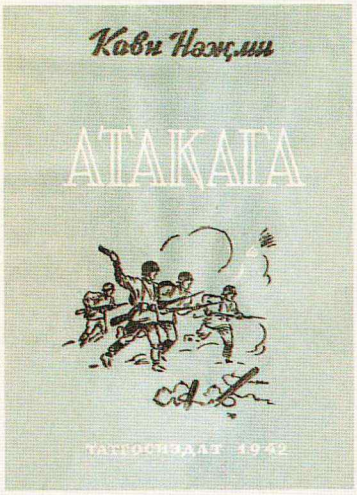

/5

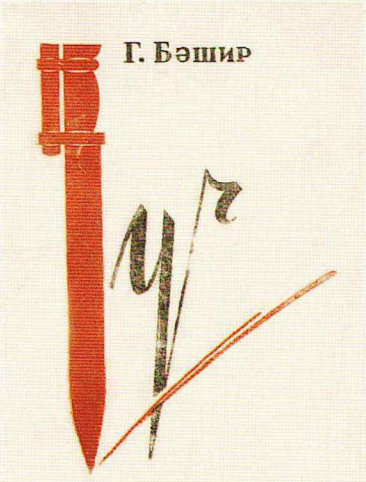

/6

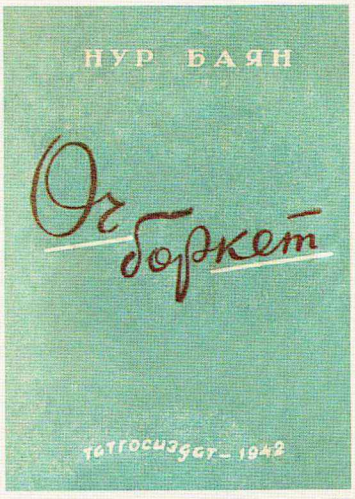

/7

1/ **Яшь патриотлар /**
тәз.: Г.Бакир, Х.Хәйри.
Казан: Татгосиздат, 1943
Юные патриоты. 1943

2/ ***Габдулла Тукай.***
Академик басма. I т. /
тәз.: Я.Агишев,
Х.Хисмәтуллин;
рәс.: Ш.Мөхәммәтҗанов,
Г.Мусин,
Ф.Сәйфетдинова,
Г.Арсланов, Б.Әлминов.
Казан: Татарстан дәүләт
изд-восы, 1943
Габдулла Тукай.
Академическое издание.
Т.I. 1943

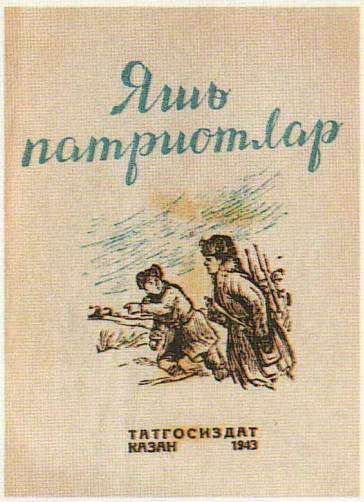

/1

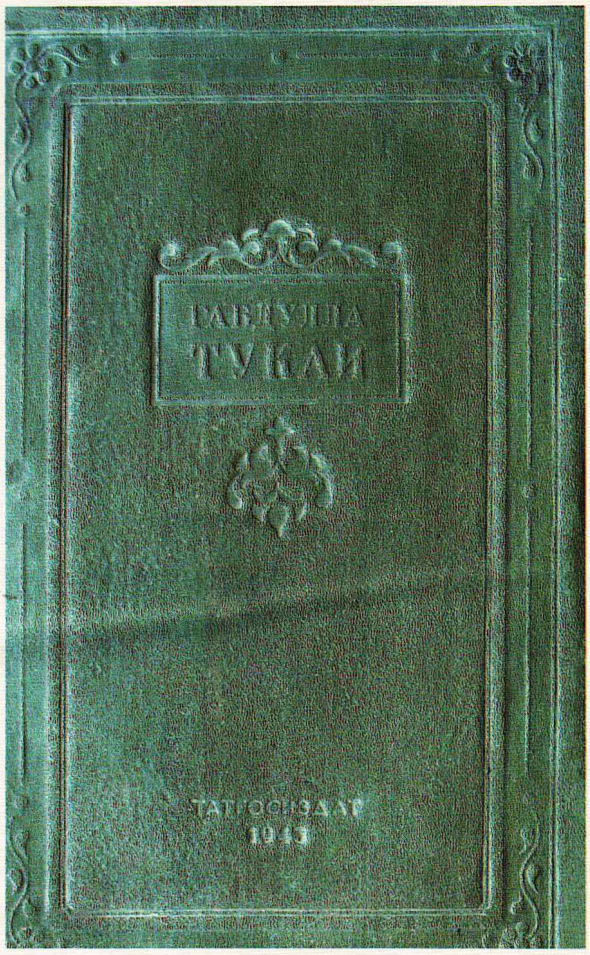

/2

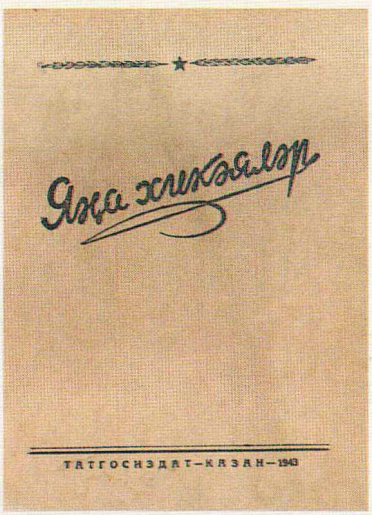

/3

/4

3/ **Яңа хикәяләр.**
Казан: Татгосиздат, 1943
Новые рассказы. 1943

4/ ***Әхмәт Фәйзи.***
Давыл җыры.
Казан: Татгосиздат, 1943
Ахмет Файзи.
Песня бури. 1943

5/ ***Әхмәт Ерикәй.***
Сугыш җырлары.
Казан: Татгосиздат, 1941
Ахмет Ерикеев.
Военные песни. 1941

6/ **Җырлар /**
тәз.: Я.Агишев,
А.Ключарёв, Г.Разин.
Казан: Татгосиздат, 1943
Песни. 1943

/5

/6

/1

/2

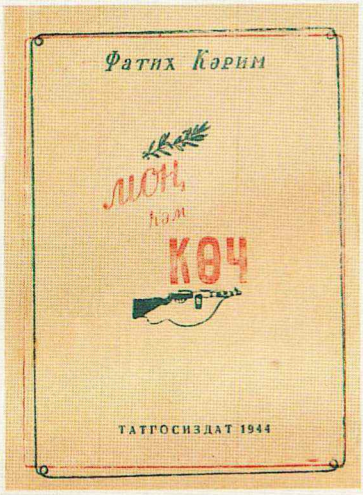

/3

1/ ***Салих Баттал.***
Илем-анам.
Казан: Татгосиздат, 1944
Салих Баттал.
Родина – моя мать.
1944

2/ ***Гариф Галиев.***
Шәм якты сы.
Казан: Татгосиздат, 1944
Гариф Галиев.
У свечки. 1944

3/ ***Фатих Кәрим.***
Моң һәм көч.
Казан: Татгосиздат, 1944
Фатих Карим.
Мелодия и сила. 1944

/4

4/ ***Гази Кашшаф.***
Укытучы.
Казан: Татгосиздат, 1943
Гази Кашшаф.
Учитель. 1943

5/ ***Мәхмүт Максуд.***
Үч һәм нәләт җыры.
Казан, 1944
Махмут Максуд.
Песнь мести
и ненависти. 1944

6/ ***Шәрәф Мәдәррис.***
Тупчы Ваһап.
Казан: Татгосиздат, 1944
Шараф Мударрис.
Артиллерист Вагап.
1944

/5

/6

/1

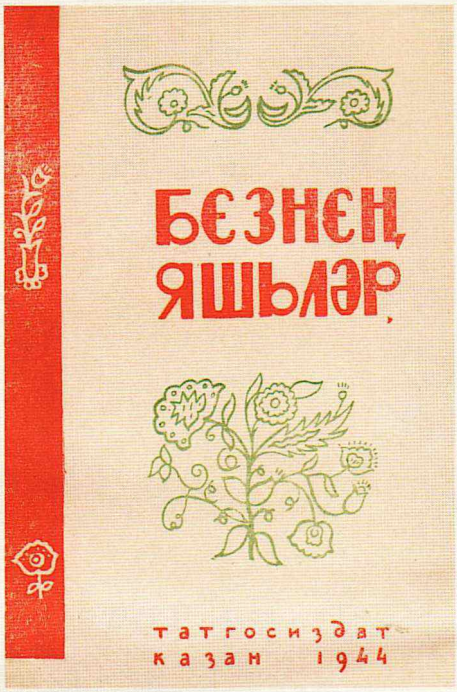

/2

/3

/4

1/ *Әхмәт Юнус.*
Без кайтырбыз.
Казан, 1944
Ахмет Юнус.
Мы вернёмся. 1944

2/ **Безнең яшьләр** /
төз. Ә.Юнус.
Казан: Татгосиздат, 1944
Наша молодёжь. 1944

3/ *Әхмәт Ерикәй.*
Халкыма.
Казан: Татгосиздат, 1945
Ахмет Ерикеев.
Моему народу. 1945

4/ *Ибраһим Гази.*
Алар өчәү иде.
Казан: Татгосиздат, 1945
Ибрагим Гази.
Их было трое. 1945

5/ *Зәки Нури.*
Шигырьләр.
Казан: Татгосиздат, 1945
Заки Нури.
Стихи. 1945

6/ *Хатип Госман.*
Ут сызыгында.
Казан: Татгосиздат, 1945
Хатиб Усманов.
На линии огня. 1945

7/ *Кави Нәҗми.*
Фәридә.
Казан: Татгосиздат, 1944
Кави Наджми.
Фарида. 1944

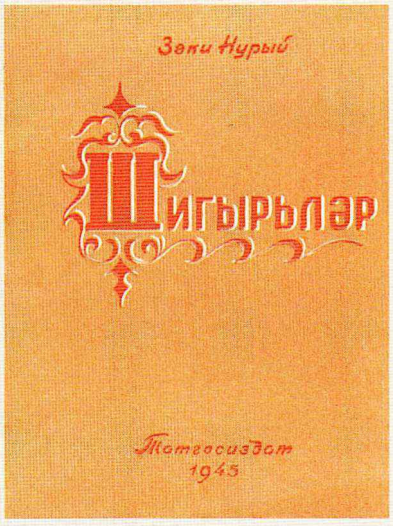

/5

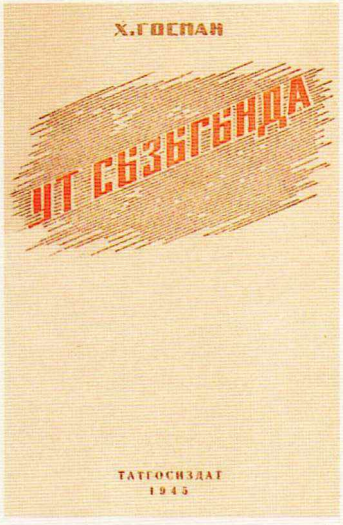

/6

/7

/1

1/ ***Фатих Кәрим.***
Язгы төндә: хикәя.
Казан: Татгосиздат, 1945
Фатих Карим.
В весеннюю ночь. 1945

2/ **Безнең балалар /**
төз. һәм тәрж. Г.Гобәй.
Казан: Татгосиздат, 1942
Наши дети. 1942

3/ ***Фатих Хөсни.***
Йөзек кашы.
Казан: Татгосиздат, 1945
Фатих Хусни.
Перстень. 1945

4/ ***Габдрахман Әпсәләмов.***
Төньяк балкышы.
Казан, 1944
Габдрахман Абсалямов.
Северное сияние. 1944

5/ ***Сәхаб Урайский.***
Яз таңында.
Казан: Татгосиздат, 1945
Сахаб Урайский.
В весеннюю зарю. 1945

6/ ***Каюм Насыйри.***
Сайланма әсәрләр.
Казан: Татгосиздат, 1945
Каюм Насыри.
Избранные произведения. 1945

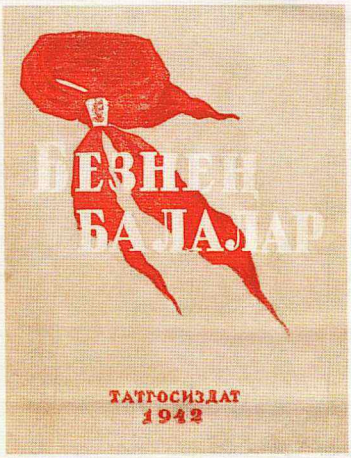

/2

/3

/4

/5

/6

/1

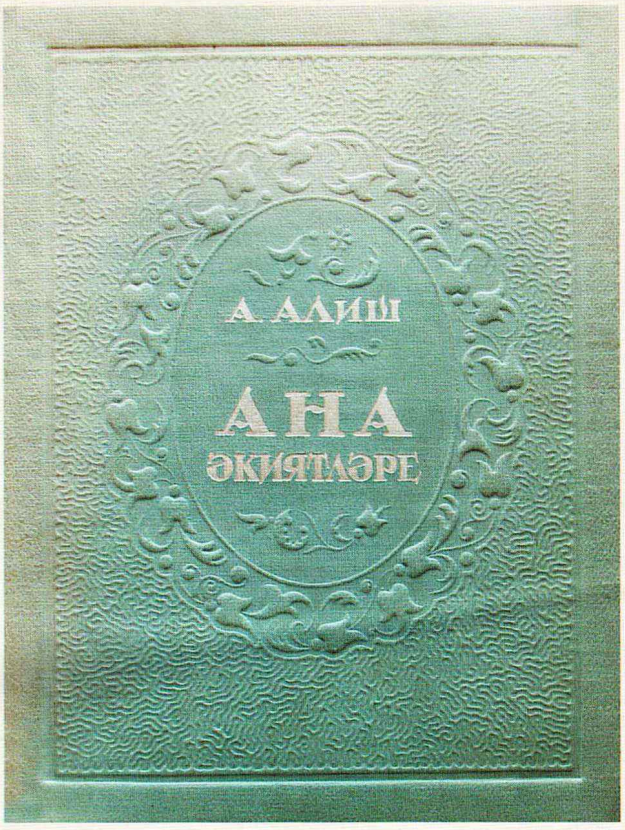

/2

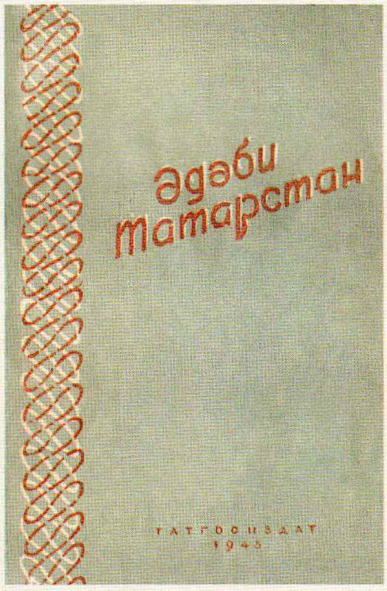

/3

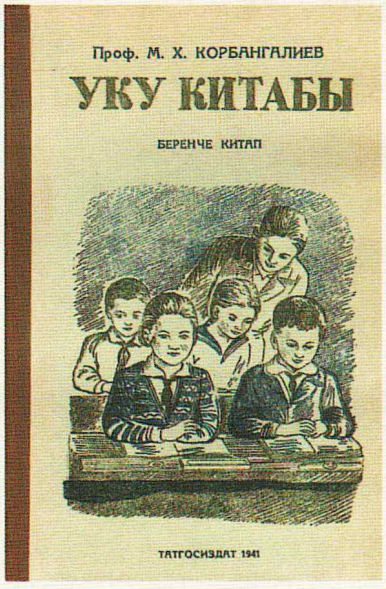

/4

/5

1/ ***Габдулла Тукай.*** **әкиятләр, шигырьләр** / рәс. Б.Әлминов. Казан: Татгосиздат, 1941
Габдулла Тукай. **Сказки, стихи.** 1941

2/ ***Абдулла Алиш.*** **Ана әкиятләре** / рәс. Б.Әлминов. Казан: Татгосиздат, 1941
Абдулла Алиш. **Мамины сказки.** 1941

3/ **Әдәби Татарстан** / төз. Г.Халит. Казан: Татгосиздат, 1945
Литературный Татарстан. 1945

4/ ***Мөхетдин Корбангалиев.*** **Уку китабы.** Беренче класс өчен. III басма. Казан: Татгосиздат, 1941
Мухутдин Курбангалиев. **Книга для чтения.** 1941

5/ **Уку китабы.** IV китап. IV класс өчен. 5 нче басма. Казан: Татгосиздат, 1941
Книга для чтения. 1941

/1

/2

/3

/4

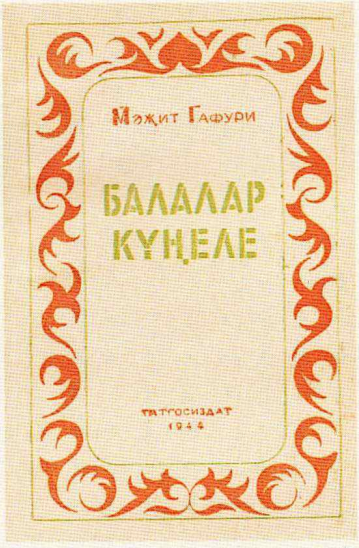

/5

1/ **Аю белән бабай** /
рәс. А.Кострова.
Казан, 1944
Дед и медведь. 1944

2/ ***Гадел Кутуй.***
Рәстәм мажаралары /
рәс. М.Виноградова.
Казан: Татгосиздат, 1945
Адель Кутуй.
Приключения Рустама. 1945

3/ ***Кави Нәҗми.***
Алмаз абый /
рәс. Н.Костров.
Казан: Татгосиздат, 1944
Кави Назми.
Дядя Алмаз. 1944

4/ ***Гариф Гобәй.***
Өч бөркет. Казан:
Татгосиздат, 1941.
Гариф Губай.
Три сокола. 1941

5/ ***Мәҗит Гафури.***
Балалар күңеле /
төз. һәм кереш сүз
язучы Г.Халит.
Казан: Татгосиздат, 1944
Мазит Гафури.
Детская радость. 1944

/1

/2

/3

/4

1-3/ ***Габдулла Тукай.*** **Кәҗә белән Сарык әкияте** /
рәс. Б.Әлминов.
Казан: Татгосиздат, 1944
Габдулла Тукай. **Сказка об Овце и Козе.** 1944

4-8/ ***Җәвад Тәрҗеманов.*** **Күзлек.**
Казан: Татгосиздат, 1941
Джавад Тарджеманов. **Очки.** 1941

/5

/6

/7

/8

/1

4

5

/2

/3

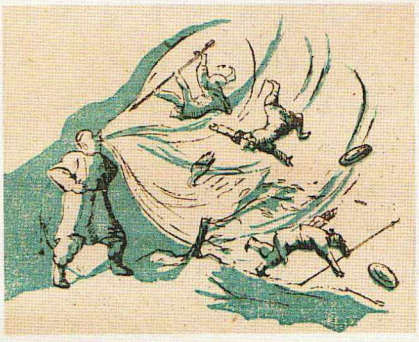

/4

/5

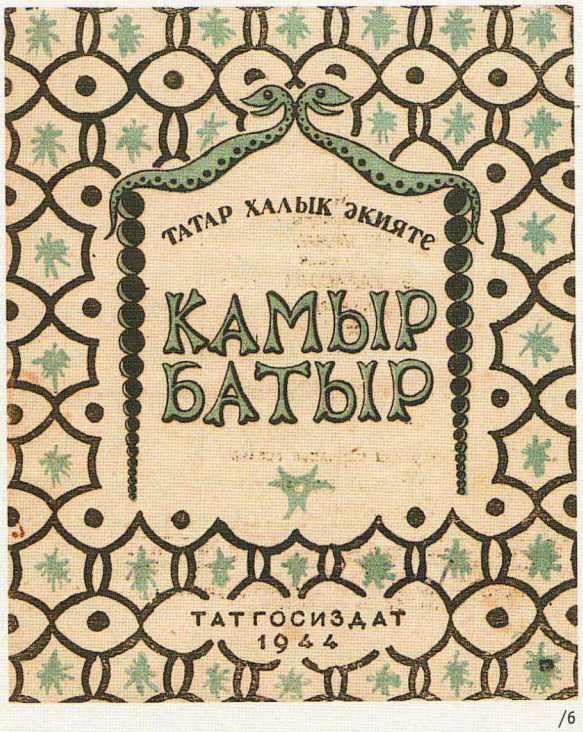

/6

/7

/8

1,2/ ***Габдулла Тукай.***
Су анасы /
рәс. Б.Әлминов.
Казан: Татгосиздат, 1944
Габдулла Тукай.
Водяная. 1944

3-9/ **Камыр батыр:**
татар халык әкияте /
рәс. В.Тарасова.
Казан: Татгосиздат, 1944
Камыр батыр: татарская
народная сказка. 1944

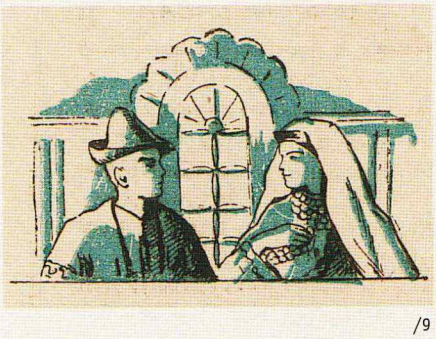

/9

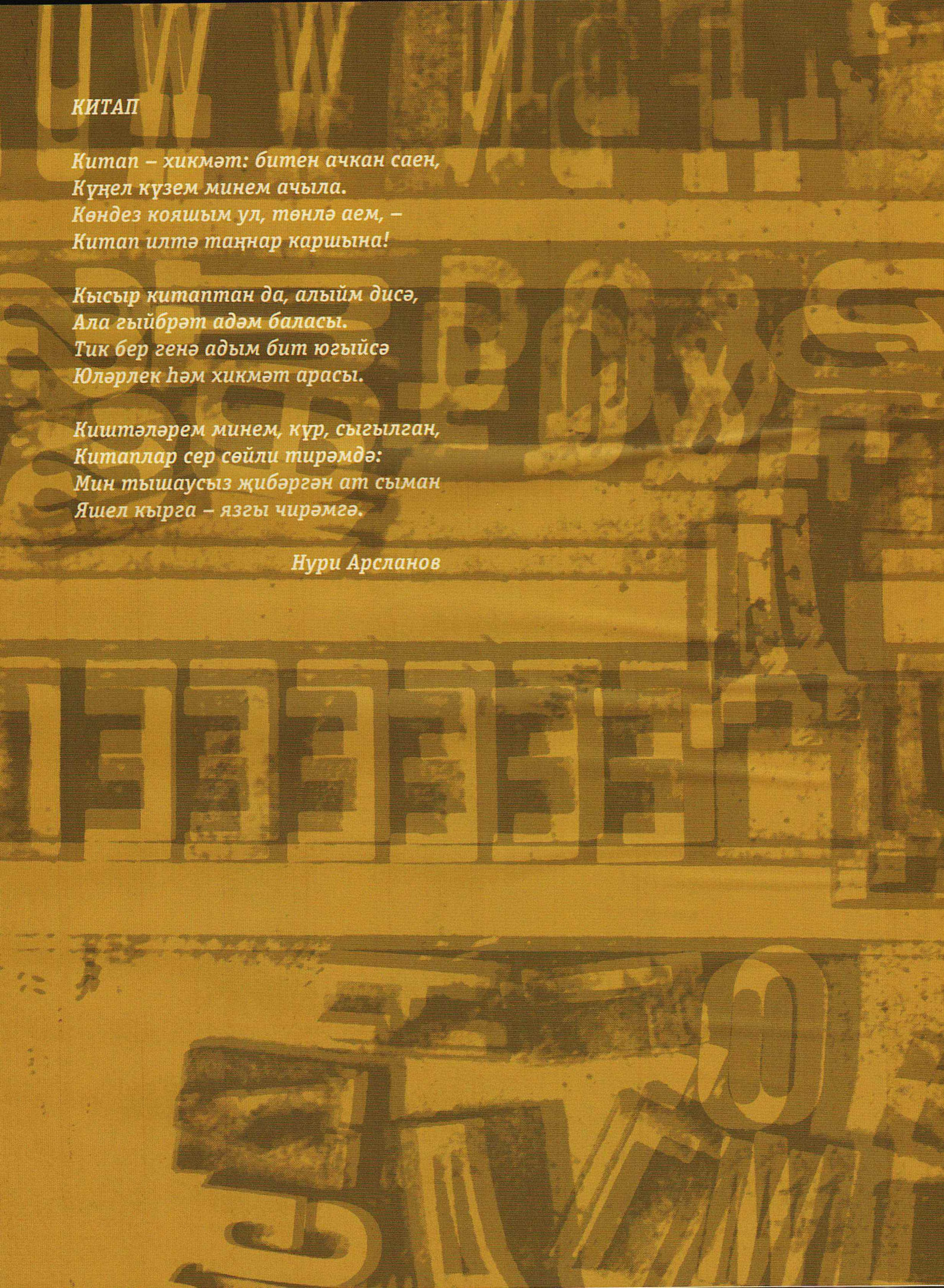

КИТАП

Китап – хикмәт: битен ачкан саен,
Күңел күзем минем ачыла.
Көндез кояшым ул, төнлә аем, –
Китап илтә таңнар каршына!

Кысыр китаптан да, алыйм дисә,
Ала гыйбрәт адәм баласы.
Тик бер генә адым бит югыйсә
Юләрлек һәм хикмәт арасы.

Киштәләрем минем, күр, сыгылган,
Китаплар сер сөйли тирәмдә:
Мин тышаусыз җибәргән ат сыман
Яшел кырга – язгы чирәмгә.

Нури Арсланов

1946–1960 ЕЛЛАР
ГОДЫ

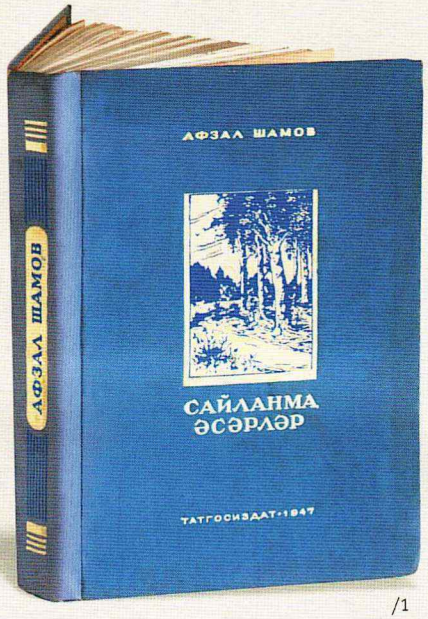

/1

1/ ***Афзал Шамов.***
Сайланма әсәрләр.
Казан: Татгосиздат, 1947
Афзал Шамов.
Избранные произведения. 1947

2/ ***Габдулла Тукай.***
Шигырьләр, мәсәлләр.
Казан: Татгосиздат, 1947
Габдулла Тукай.
Стихотворения, басни.
1947

3/ ***Кави Нәҗми.***
Кырлар буйлап /
рәс. М.Усманов.
Казан: Татгосиздат, 1947
Кави Наджми.
По полям. 1947

/2

/3

/4

4/ ***Фатих Кәрим.***
Тирән күл /
рәс. В.Тарасова.
Казан: Татгосиздат, 1947
Фатих Карим.
Глубокое озеро. 1947

5/ ***Шәйхи Маннур.***
Еллар моңы.
Казан: Татгосиздат, 1946
Шайхи Маннур.
Стихи. 1946

6/ ***Гасыйм Лотфи.***
Тамчылар.
Казан: Татгосиздат, 1947
Гасим Лутфи.
Капельки. 1947

7/ ***Риза Ишморат.***
Кайту.
Казан: Татгосиздат, 1947
Риза Ишмурат.
Возвращение. 1947

/5

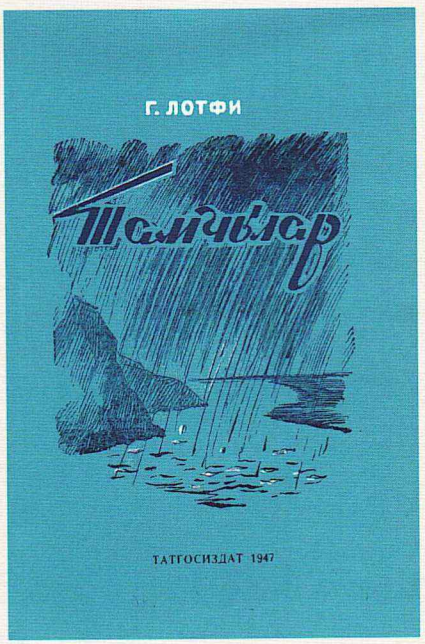

/6

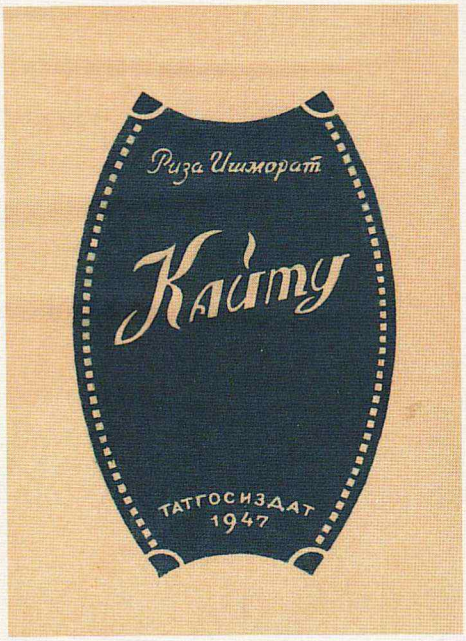

/7

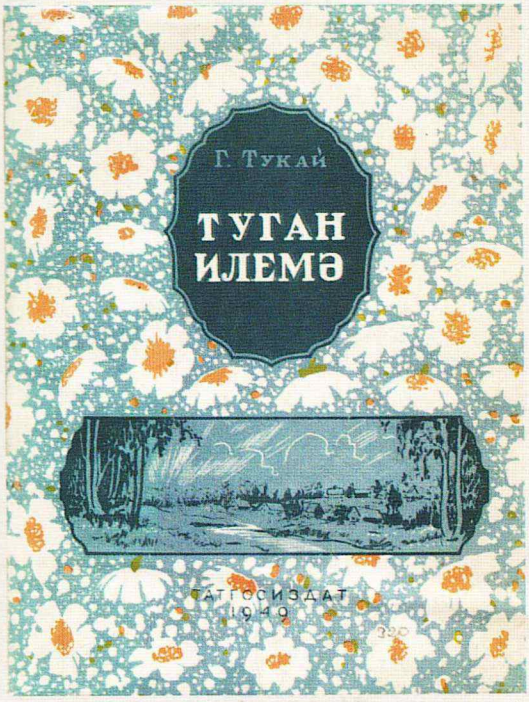

/1

/2

1/ ***Габдулла Тукай.***
Туган илемә /
рәс. Б.Әлминов.
Казан: Татгосиздат, 1949
Габдулла Тукай.
Родной стороне. 1949

2/ ***Фатих Кәрим.***
Өмет йолдызы /
рәс. И.Нурмөхәммәтов.
Казан: Татгосиздат, 1950
Фатих Карим.
Стихи и поэмы. 1950

3/ ***Салих Баттал.***
Очучы язмалары /
рәс. П.Григорьев.
Казан: Татгосиздат, 1951
Салих Баттал.
Записки лётчика. 1951

4/ ***Кави Нәҗми.***
Казанга кайту /
рәс. Б.Әлминов.
Казан: Татгосиздат, 1948
Кави Наджми.
Вовращение в Казань.
1948

5/ ***Кави Нәҗми.***
Ике хикәя /
рәс. Х.Якупов.
Казан: Татгосиздат, 1948
Кави Наджми.
Два рассказа. 1948

6/ **Безнең хикәяләр** /
төз. Р.Гыйззәтуллина;
рәс. Н.Сокольский.
Казан: Татгосиздат, 1948
Наши рассказы. 1948

7/ **Бер пәрдәле пьесалар.**
Казан: Татгосиздат, 1950
Одноактные пьесы. 1950

/3

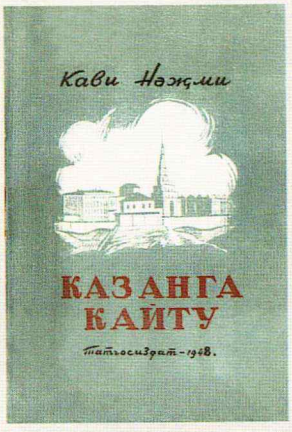

/4

/5

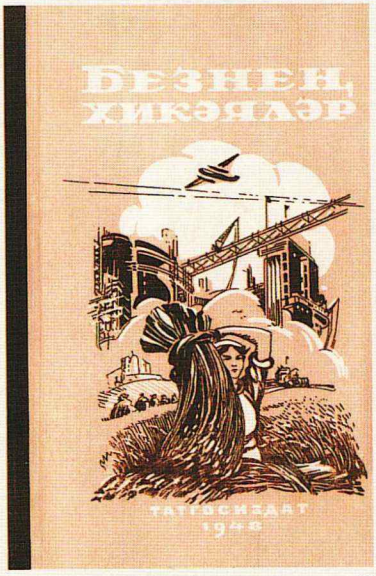

/6

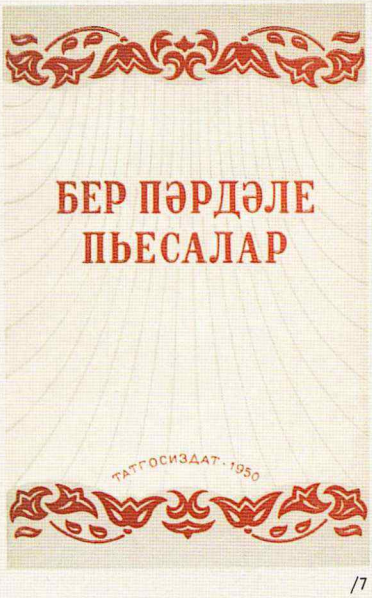

/7

/1

/2

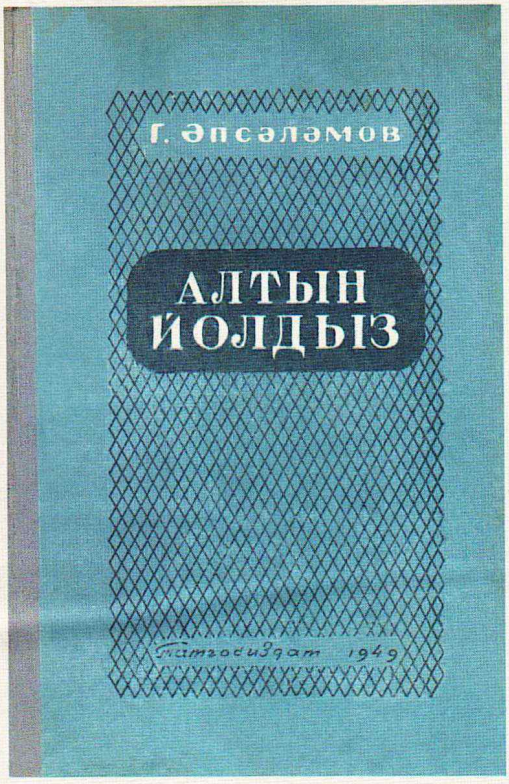

/3

/4

1/ ***Сәхаб Урайский.***
Яшьлек тавышы /
рәс. А.Иванов.
Казан: Татгосиздат, 1950
Сахаб Урайский.
Голос юности. 1950

2/ ***Нәкый Исәнбәт.***
Мулланур Вахитов.
Казан: Татгосиздат, 1951
Наки Исанбет.
Мулланур Вахитов.
1951

3/ ***Габдрахман Әпсәләмов.***
Алтын йолдыз /
рәс. Б.Әлминов.
Казан: Татгосиздат, 1949
Абдрахман Абсалямов.
Золотая звезда. 1949

4/ ***Фатих Кәрим.***
Разведчик язмалары /
рәс. Л.Фәттахов.
Казан: Татгосиздат, 1949
Фатих Карим.
Записки разведчика.
1949

5/ ***Шәрәф Мөдәррис.***
Кояш чыга /
рәс. М.Виноградова.
Казан: Татгосиздат, 1951
Шараф Мударрис.
Солнце всходит. 1951

6/ **Уку юлы.** 5 нче китап.
Казан: Татгосиздат, 1953
Путь развития. 1953

/5

/6

/1

/2

1/ *Хәниф Нигъмәтуллин.* **Мин сафта барам** / рәс. Н.Якупов. Казан: Татгосиздат, 1953
Ханиф Нигматуллин. **Я в строю.** 1953

2/ *Абдулла Әхмәт.* **Солдат хикәяләре.** Казан: Татгосиздат, 1952
Абдулла Ахмет. **Солдатские рассказы.** 1952

3/ **Дөрес сүзгә җавап юк: «Чаян» көтепханәсе, №1.** Казан, 1953
Из библиотеки журнала «Чаян». №1. 1953

4/ **Волга утлары.** Казан: Татгосиздат, 1953
Огни Волги. 1953

5/ *Тажи Гыйззәт.* **Башмагым.** Казан: Татгосиздат, 1953
Тази Гиззат. **Башмачки.** 1953

/3

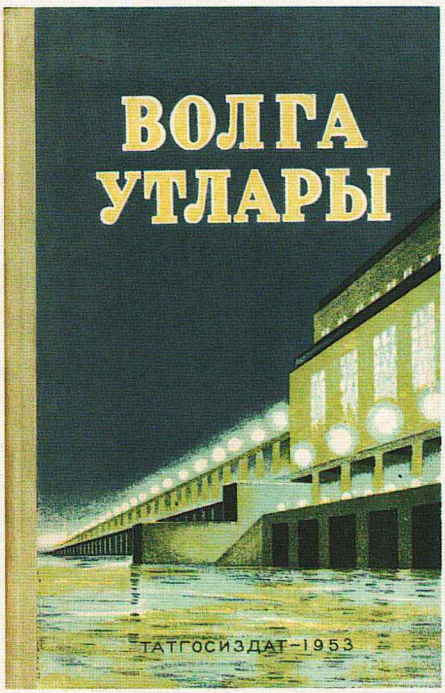

/4

/5

/1

/2

/3

/4

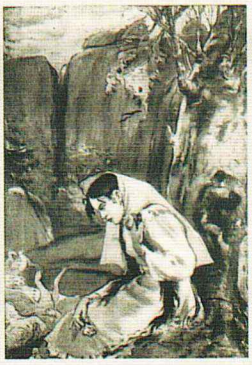

/5

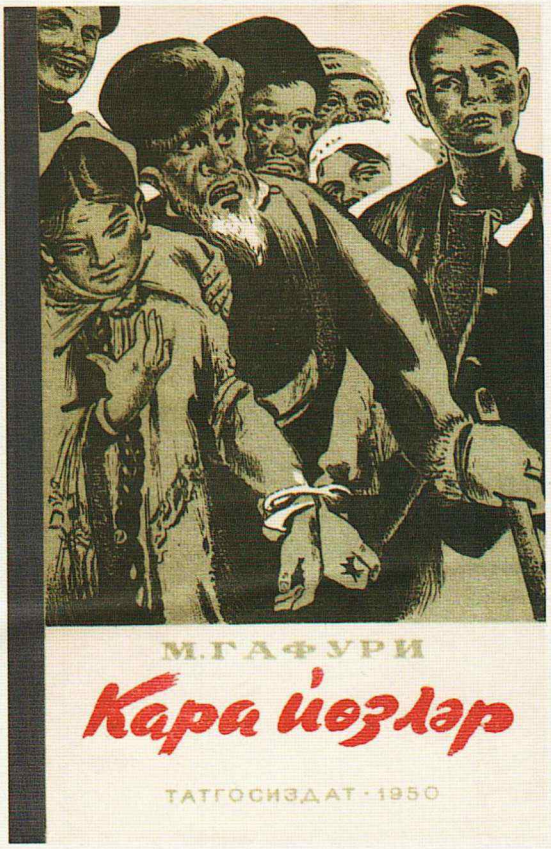

/6

1-6/ ***Мәҗит Гафури.***
Кара йөзләр /
рәс. Х.Якупов.
Казан: Татгосиздат, 1950
Мазит Гафури.
Опозоренные. 1950

7,8/ ***Әхмәт Фәйзи.***
Пугачёв Казанда /
рәс. Х.Якупов.
Казан: Татгосиздат, 1951
Ахмет Файзи.
Пугачёв в Казани. 1951

/7

/8

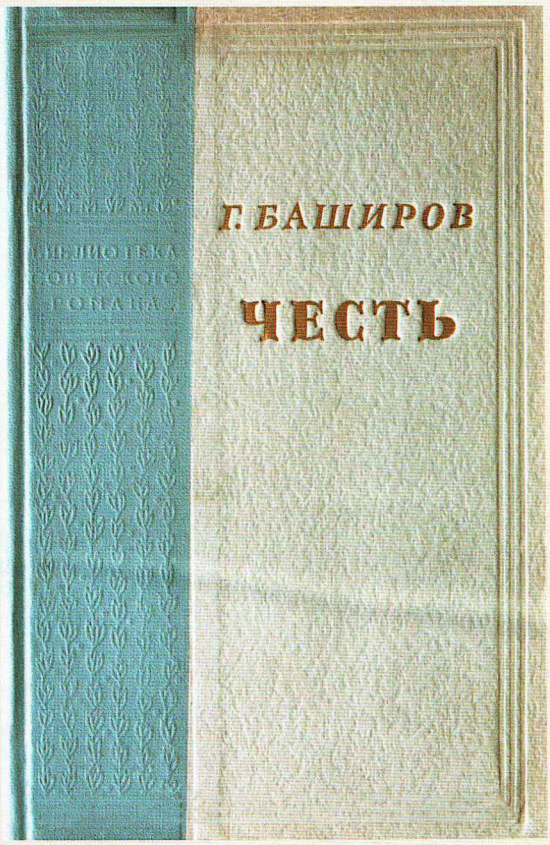

/1

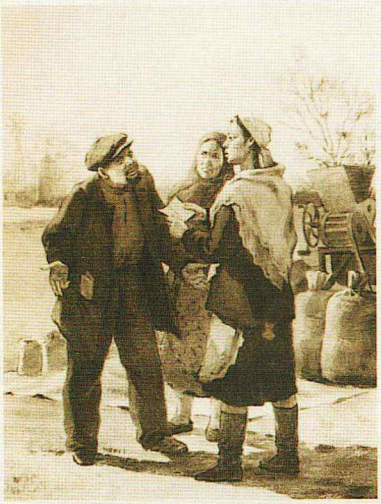

/2

/3

/4

/5

1-5 / ***Гумер Баширов.***
Честь / авторизованный пер. Р.Фаизовой; худ. Л.Фаттахов. Москва: Гослитиздат, 1954
Гомәр Бәширов.
Намус. 1954

/6

6 / ***Гумер Баширов.***
Честь / авторизованный пер. Р.Фаизовой. Москва: Гос. изд-во художественной литературы, 1953
Гомәр Бәширов.
Намус. 1953

7/ ***Кави Нәҗми.***
Якты сукмак. Казан: Татгосиздат, 1953
Кави Наджми.
Светлая тропа. 1953

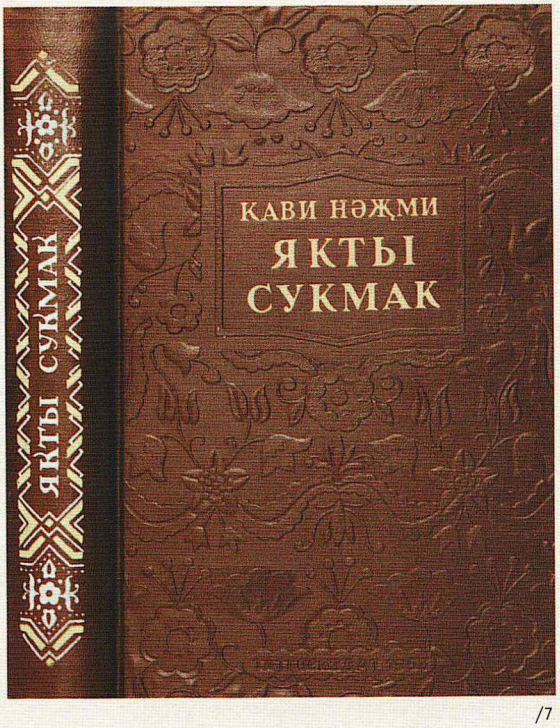

/7

/1

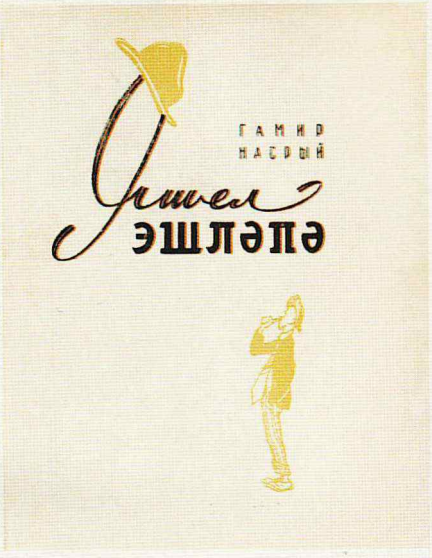

/2

1/ *Әхмәт Исхак.*
Көзгегә үпкәләмә /
рәс. П.Григорьев.
Казан: ТКН, 1959
Ахмет Исхак.
Не пеняй на зеркало.
1959

2/ *Гамир Насрый.*
Яшел эшләпә /
рәс. В.Карамышев.
Казан: ТКН, 1958
Гамир Насрый.
Зелёная шляпа. 1958

3/ *М.Шәйми.*
Замандашларым /
рәс. И.Язынин.
Казан: ТКН, 1960
М.Шайми.
Мои современники.
1960

4/ *Нәби Дәүли.*
Яшәү белән үлем арасында /
рәс. М.Виноградова.
Казан: ТКН, 1958
Наби Даули.
Между жизнью и смертью. 1958

5/ *Гадел Кутуй.*
Тапшырылмаган хатлар /
рәс. В.Карамышев.
Казан: ТКН, 1958
Адель Кутуй.
Неотосланные письма.
1958

6/ *Г.Газиз.*
Хикәяләр /
төз. Р.Гайнанов;
рәс. М.Виноградова.
Казан: ТКН, 1958
Г.Газиз.
Рассказы. 1958

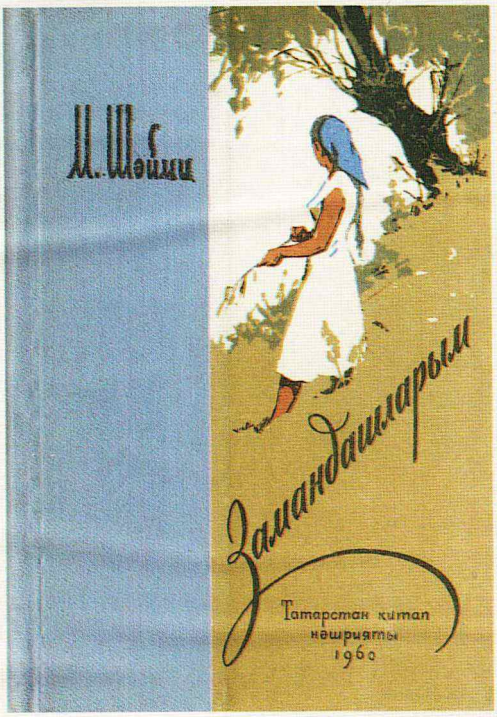

/3

/4

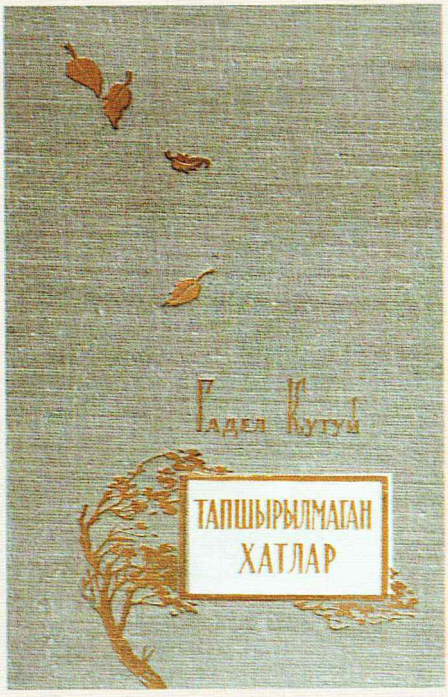

/5

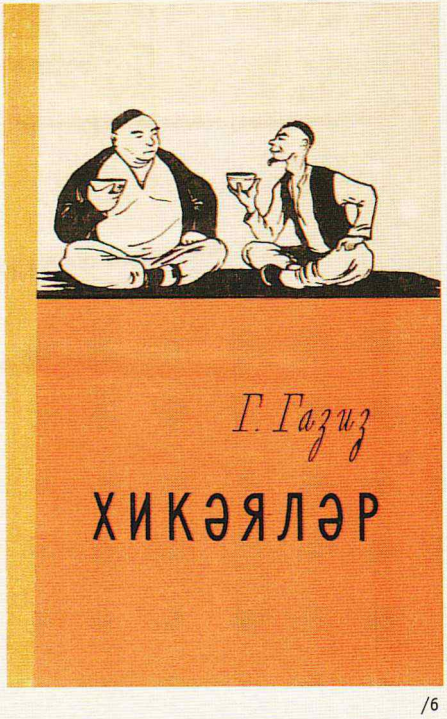

/6

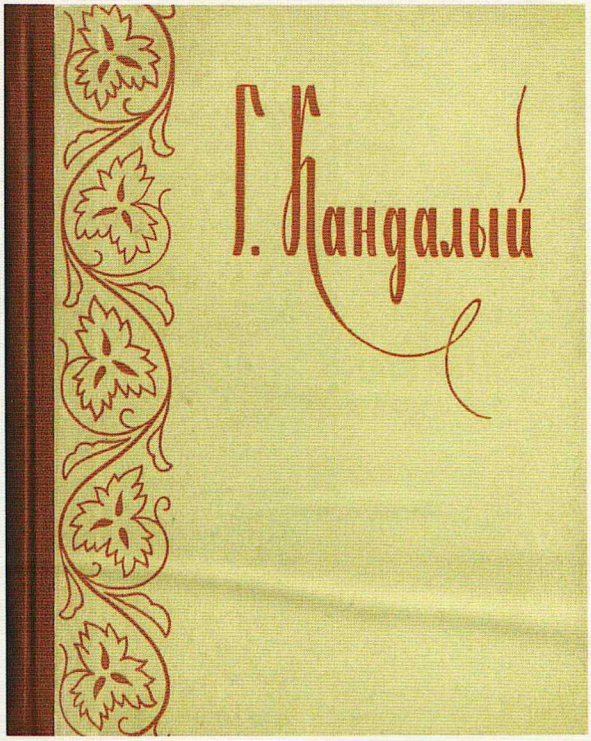

/1

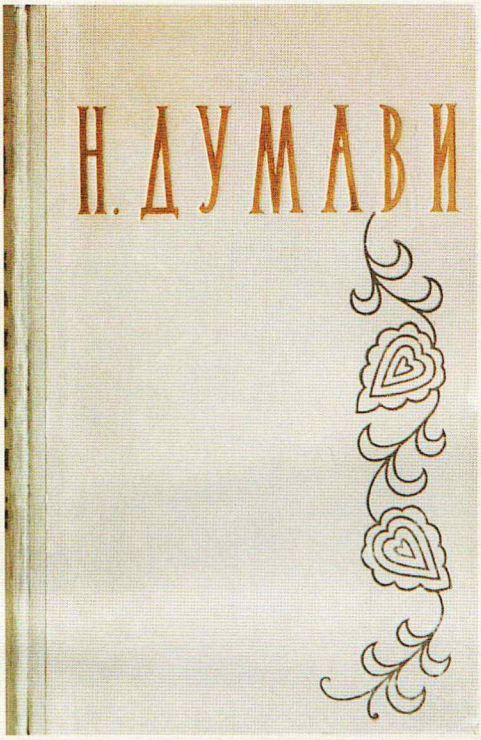

/2

1/ ***Габделҗәббар Кандалый.*** **Шигырьләр** / төз.: Х.Госман, Җ.Алмаз. Казан: ТКН, 1960
Габдельджаббар Кандалый. **Стихи.** 1960

2/ ***Нәҗип Думави.*** **Шигырьләр һәм поэмалар.** Казан: ТКН, 1960
Наджип Думави. **Стихи и поэмы.** 1960

3/ ***Заһир Бигиев.*** **Повестьлар.** Казан: ТКН, 1960
Захир Бигиев. **Повести.** 1960

4/ ***Дәрдмәнд.*** **Сайланма әсәрләр** / төз. И.Рәмиев; рәс. М.Виноградова. Казан: ТКН, 1959
Дэрдменд. **Избранные произведения.** 1959

5/ ***Газиз Мөхәммәтшин.*** **Сер итеп кенә** / рәс. Л.Анисимов. Казан: ТКН, 1960
Газиз Мухаметшин. **По секрету.** 1960

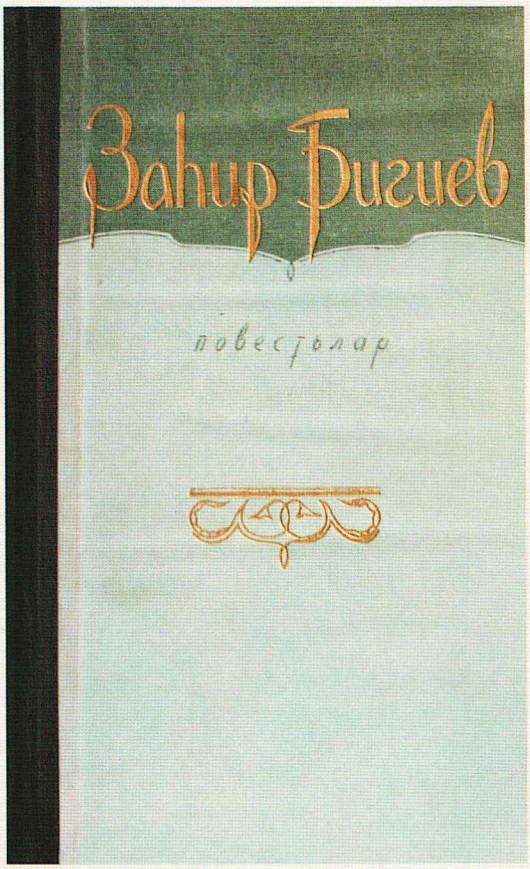

/3

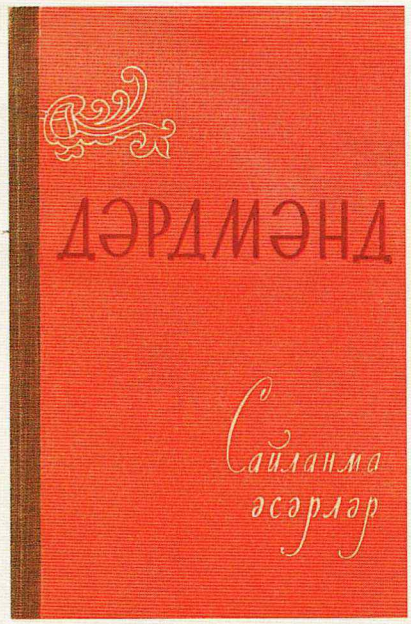

/4

/5

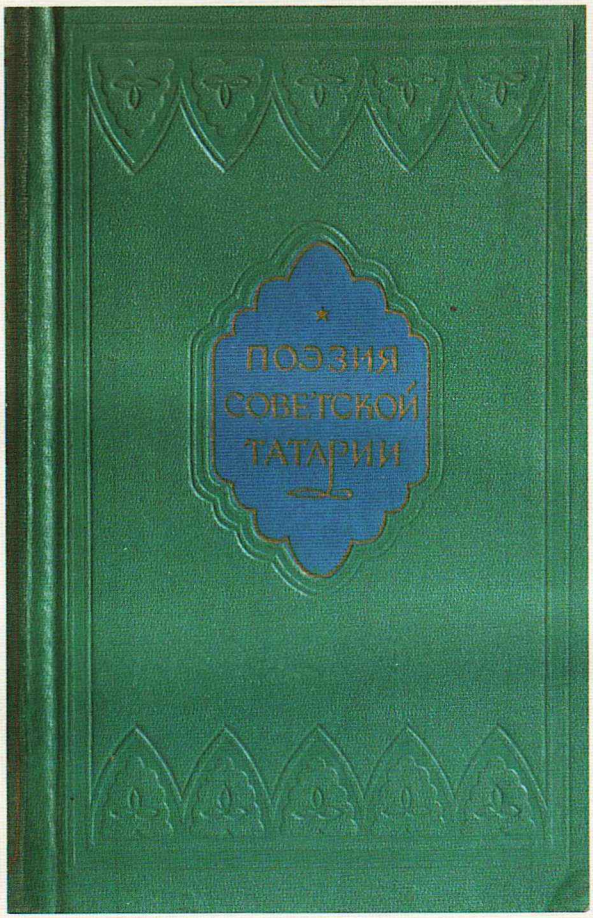

/1

/2

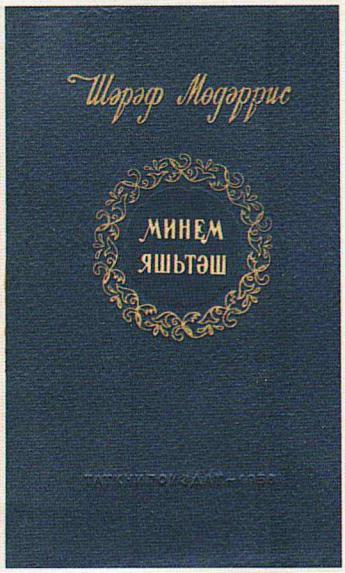

/3

1/ **Поэзия Советской Татарии.** Москва: Гос. изд-во художественной литературы, 1955
Совет Татарстаны поэзиясе. 1955

2/ **Родной земле: стихи татарских поэтов** / пер. Э.Давыдова. Казань: Таткнигоиздат, 1955
Туган җиремә: татар шагыйрьләренең шигырьләре. 1955

3/ ***Шәрәф Мөдәррис.*** **Минем яшьтәш** / рәс. М.Виноградова. Казан: Таткнигоиздат, 1956
Шараф Мударрис. **Мой ровесник.** 1956

4/ ***Риза Ишморат.*** **Үлмәс җыр** / рәс. М.Виноградова. Казан: Таткнигоиздат, 1956
Риза Ишмурат. **Бессмертная песня.** 1956

5/ ***Риза Ишморат.*** **Бәхет турында сөйләшү.** Казан: Таткнигоиздат, 1957
Риза Ишмурат. **Разговор о счастье.** 1957

6/ ***Каюм Насыйри.*** **Сайланма әсәрләр.** 2 нче басмасы / рәс. Б.Әлминов. Казан: Таткнигоиздат, 1956
Каюм Насыри. **Избранные произведения.** 1956

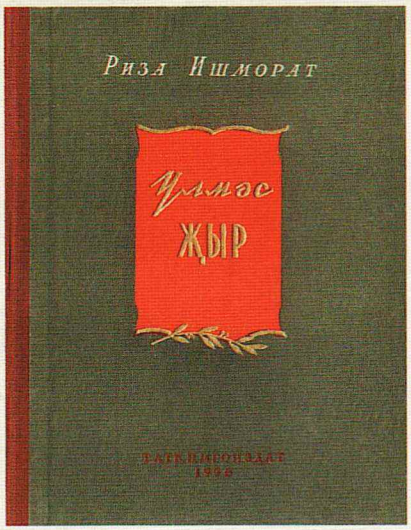

/4

/5

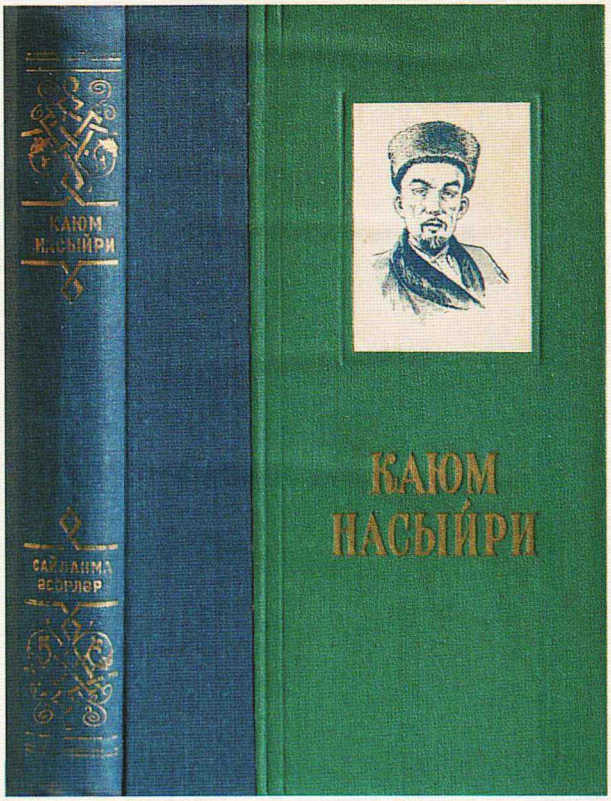

/6

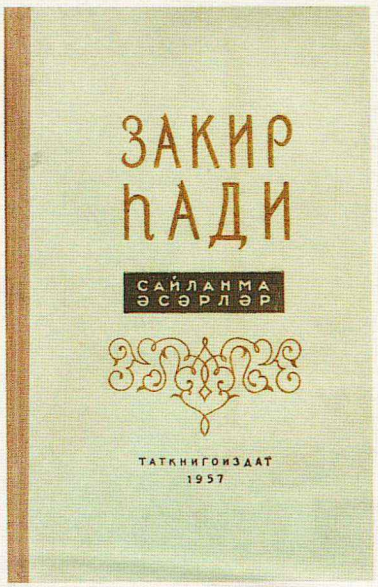

/1

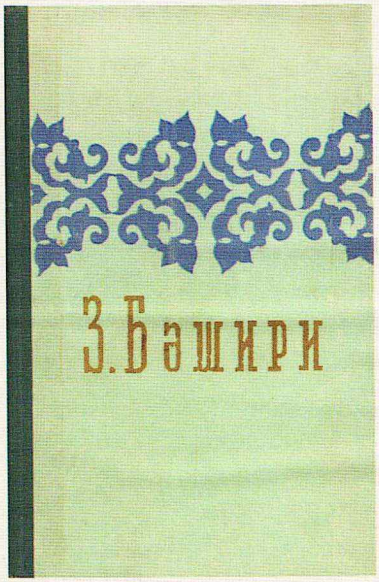

/2

/3

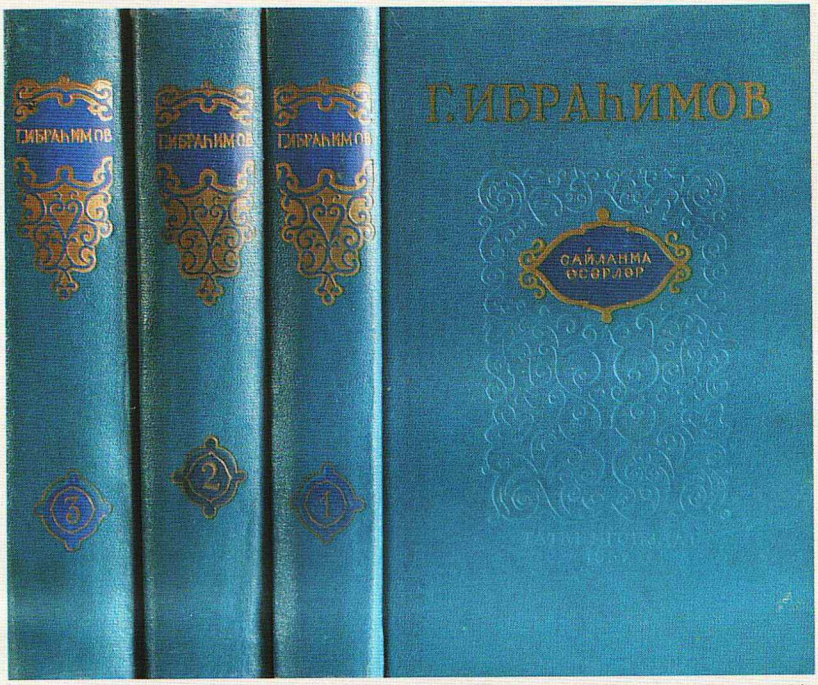

/4

1/ ***Закир Һади.***
Сайланма әсәрләр /
төз. М.Гайнуллин;
рәс. М.Виноградова.
Казан: Таткнигоиздат,
1957
Закир Хади.
Избранные
произведения. 1957

2/ ***Зариф Бәшири.***
Сайланма әсәрләр /
рәс. М.Виноградова.
Казан: Таткнигоиздат,
1958
Зариф Башири.
Избранные
произведения. 1958

3/ ***Әхмәт Исхак.***
Җырда очрашу /
рәс. М.Виноградова.
Казан: Таткнигоиздат,
1957
Ахмет Исхак.
Встреча в песне. 1957

4/ ***Галимҗан Ибраһимов.***
Сайланма әсәрләр:
3 томда. Казан:
Таткнигоиздат, 1957
Галимджан Ибрагимов.
Избранные
произведения. 1957

5/ ***Гариф Галеев.***
Рассказы.
Казань: Таткнигоиздат,
1957
Гариф Галиев.
Хикәяләр. 1957

6/ ***Мухамед Садри.***
Песня о счастье.
Казань: Таткнигоиздат,
1957
Мөхәммәт Садри.
Бәхет турында җыр.
1957

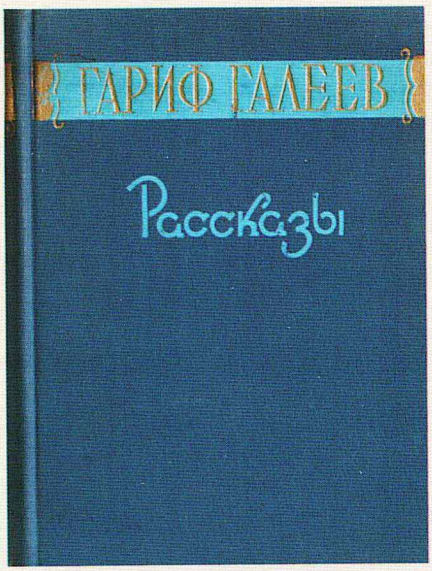

/5

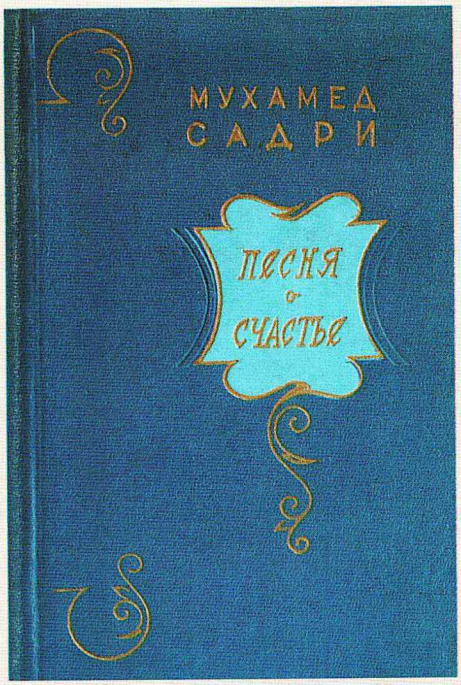

/6

1/ ***Габдулла Тукай.***
Балалар өчен шигырьләр /
рәс. Б.Әлминов.
Казан: Татгосиздат, 1946
Габдулла Тукай.
Стихи для детей. 1946

2/ ***Әминә Бикчәнтәева.***
Шинель /
рәс. Н.Арсланов.
Казан: Татгосиздат, 1947
Амина Бикчантаева.
Шинель. 1947

3/ ***Сәрвәр Әдһәмова.***
Дуслар /
рәс. М.Рәхимов.
Казан: Татгосиздат, 1948
Сарвар Адгамова.
Друзья. 1948

/1

/4

/2

/3

4/ **Көн артыннан көн** /
төз. К.Нәҗми; рәс.:
Б.Әлминов, Х.Якупов.
Казан: Татгосиздат, 1947
День за днём. 1947

5/ ***Абдулла Әхмәт.***
Солдат балалары.
Казан: Татгосиздат, 1948
Абдулла Ахмет.
Дети солдата. 1948

6/ ***Атилла Расих.***
Бәхет орлыклары /
рәс. Л.Фәттахов.
Казан: Татгосиздат, 1948
Атилла Расих.
Зёрна счастья. 1948

7/ ***Кави Нәҗми.***
Таныш машина /
рәс. М.Усманов.
Казан: Татгосиздат, 1947
Кави Наджми.
Знакомая машина.
1947

/5

/6

/7

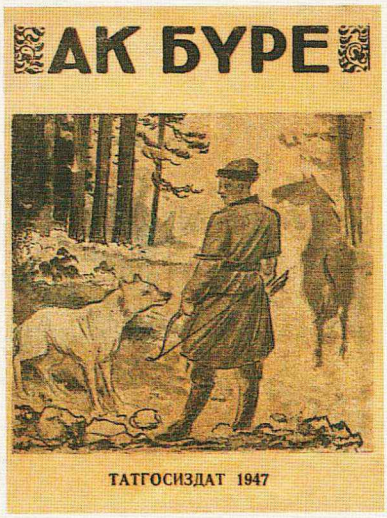

/1

/2

/3

/4

/5

/6

/7

/8

1/ **Ак бүре** /
рәс. Ш.Мөхәммәтҗанов.
Казан: Татгосиздат, 1947
Белый волк. 1947

2/ **Кыю балалар.**
Казан: Татгосиздат, 1949
Смелые ребята. 1949

3/ ***Госман Бакир.***
Сугышчы көндәлегеннән.
Казан: Татгосиздат, 1949
Гусман Бакиров.
Из дневника бойца.
1949

4-7/ ***Шәйхи Маннур.***
Урман өендә.
Казан: Татгосиздат, 1949
Шайхи Маннур.
В лесном домике. 1949

8/ **Әкиятләр** /
рәс. Ш.Мөхәммәтҗанов.
Казан: Татгосиздат, 1947
Сказки. 1947

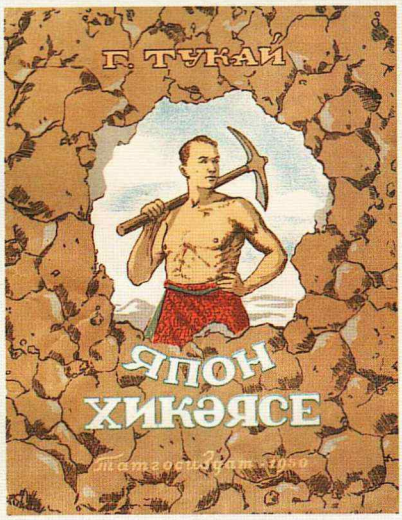

/1

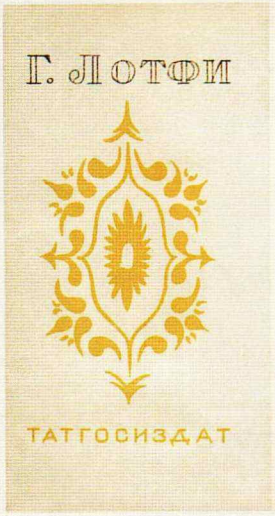

/2

/3

/4

1/ *Габдулла Тукай.*
Япон хикәясе /
рәс. Л.Фәттахов.
Казан: Татгосиздат, 1950
Габдулла Тукай.
Японская сказка. 1950

2/ *Гасыйм Лотфи.*
Әнисәнең альбомы /
рәс. Б.Әлминов.
Казан: Татгосиздат, 1949
Гасим Лутфи.
Альбом Анисы. 1949

3/ *Мәҗит Гафури.*
Алмаз ташы /
рәс. М.Рәхимов.
Казан: Татгосиздат, 1950
Маджит Гафури.
Алмазный камень.
1950

4/ *Абдулла Әхмәт.*
Гөлчәчәк /
рәс. Ш.Мөхәммәтҗанов.
Казан: Татгосиздат, 1951
Абдулла Ахмет.
Гульчечек. 1951

5/ **Балалар сәхнәсе.**
Казан: Татгосиздат, 1950
Детская сцена. 1950

6/ **Курчак театры** /
төз. Ә.Камал;
рәс. П.Григорьев.
Казан: Татгосиздат, 1951
Кукольный театр. 1951

/5

/6

/1

/2

/3

/4

/5

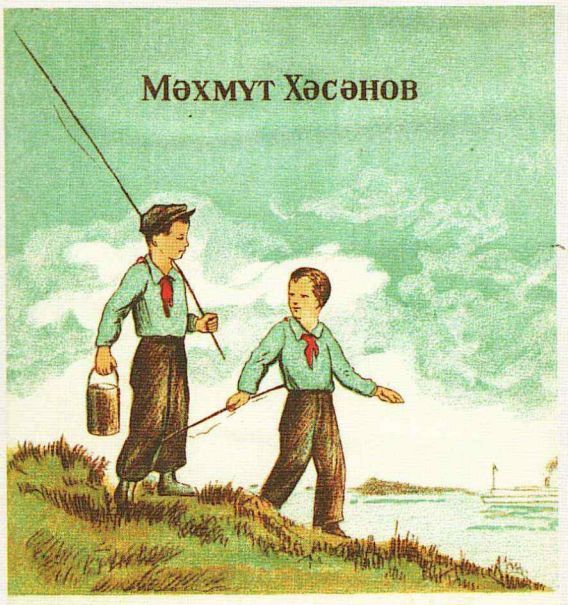

/6

1-5/ **Өч кыз** /
рәс. Булат.
Казан: Татгосиздат, 1951
Три девушки. 1951

6/ ***Мәхмүт Хәсәнов.***
Беренче хикәяләр /
рәс. Ш.Мөхәммәтҗанов.
Казан: Татгосиздат, 1952
Махмут Хасанов.
Первые рассказы. 1952

7/ ***З.Ахмеров.***
Дуслар-иптәшләр.
Казан: Татгосиздат, 1953
З.Ахмеров.
Друзья-товарищи.
1953

/7

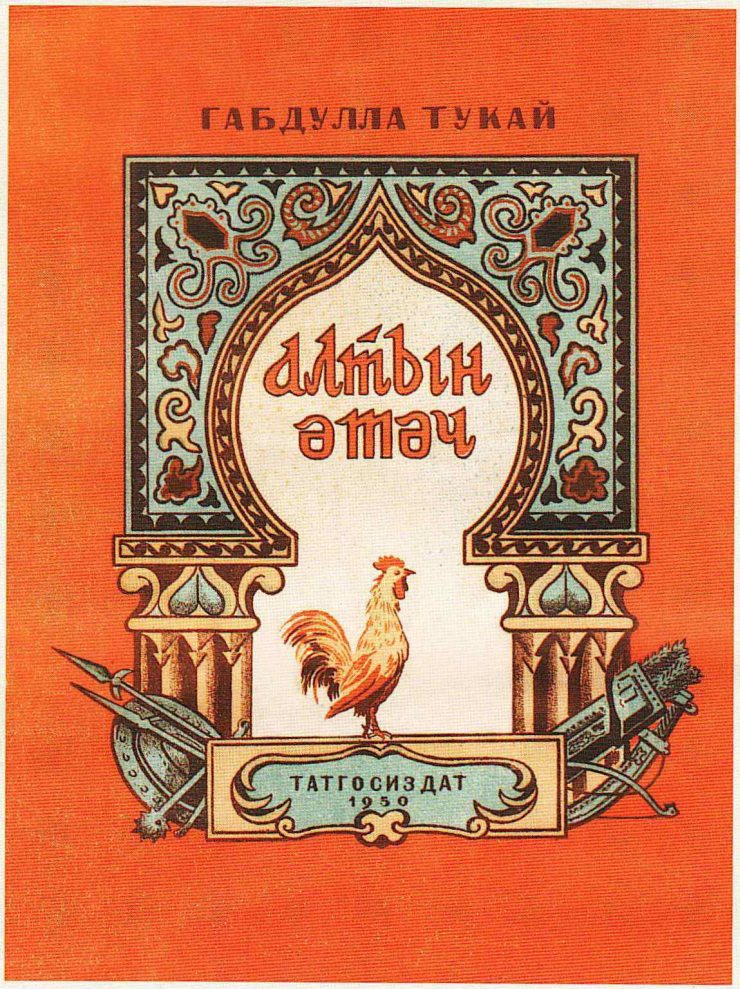

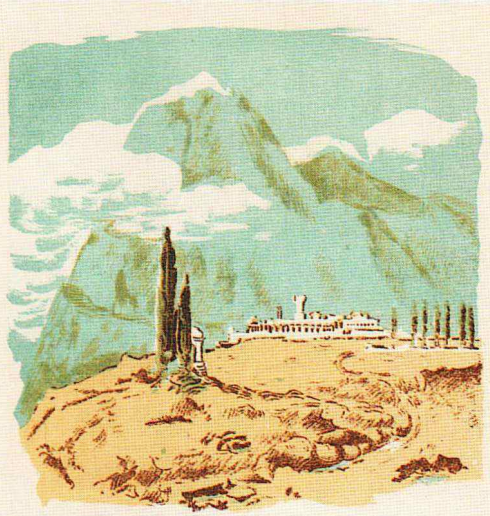

Габдулла Тукай.
Алтын әтәч /
рәс. М.Усманов.
Казан: Татгосиздат,
1950
Габдулла Тукай.
Золотой петушок.
1950

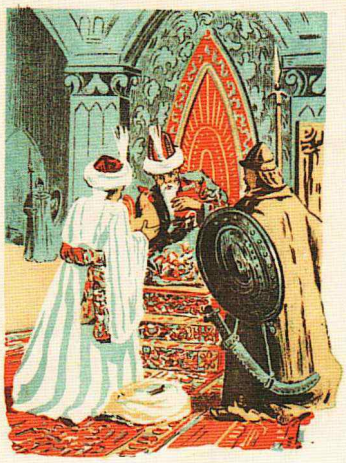

/1

/2

/3

1/ ***Абдулла Әхмәт.***
Яңа дуслар.
Казан: Татгосиздат, 1954
Абдулла Ахмет.
Новые друзья. 1954

2/ ***Әминә Бикчәнтәева.***
Бүген һәм иртәгә /
рәс.: М.Самакаев,
И.Игъламов.
Казан: Таткнигоиздат,
1954
Амина Бикчантаева.
Сегодня и завтра. 1954

3/ ***Әминә Бикчәнтәева.***
Дәү әнием /
рәс.: М.Рәхимов,
П.Григорьев,
Ф.Михайлов.
Казан: Татгосиздат, 1952
Амина Бикчантаева.
Моя бабушка. 1952

4/ ***Һади Такташ.***
Ләйлә.
Казан: Татгосиздат, 1953
Хади Такташ.
Лейля. 1953

/4

/5

/6

5/ ***С.Җамалиев.***
Минем дустым.
Казан: Татгосиздат, 1954
С.Замалеев.
Мой друг. 1954

6/ ***Госман Бакир.***
Партизан малай /
рәс. Л.Иванова.
Казан: Татгосиздат, 1953
Гусман Бакиров.
Мальчик-партизан.
1953

7/ ***Галимҗан Латыйп.***
Якты көннәр /
рәс. Ш.Мәхәммәтҗанов.
Казан: Татгосиздат, 1952
Галимджан Латып.
Светлые дни. 1952

/7

/1

/2

/3

/4

/5

1/ **Балалар өчен пьесалар.** Казан: Таткнигоиздат, 1955
Пьесы для детей. 1955

2/ **Мәктәп театры** / төз. И.Гыйльфанов; рәс. П.Григорьев. Казан: Таткнигоиздат, 1954
Школьный театр. 1954

3/ **Хикәяләр китабы** / төз. Ә.Бикчәнтәева; рәс. З.Хөсәенов. Казан: Таткнигоиздат, 1955
Книга рассказов. 1954

4/ ***Госман Бакир.*** **Класташлар.** Казан: Таткнигоиздат, 1955
Гусман Бакиров. **Одноклассники.** 1955

5/ ***Әминә Бикчәнтәева.*** **Күңелле сөйләшүләр** / рәс. М.Самакаев. Казан: Таткнигоиздат, 1955
Амина Бикчантаева. **Весёлые разговоры.** 1954

/1

/2

/3

1-3/ ***Әхмәт Исхак.***
Ташбака / рәс. П.Григорьев. Казан: ТКН, 1960
Ахмет Исхак.
Черепаха. 1960

/4

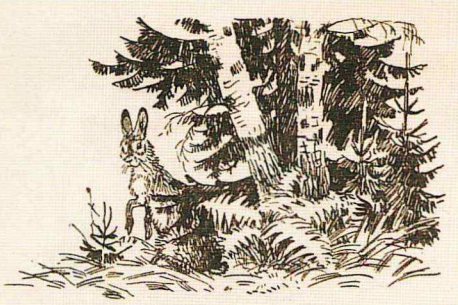

/5

/6

/7

4-8/ ***Нәкый Исәнбәт.***
Куянкай / рәс. И.Колмогорцева. Казан: Таткнигоиздат, 1956.
Наки Исанбет.
Зайчонок. 1956.

/8

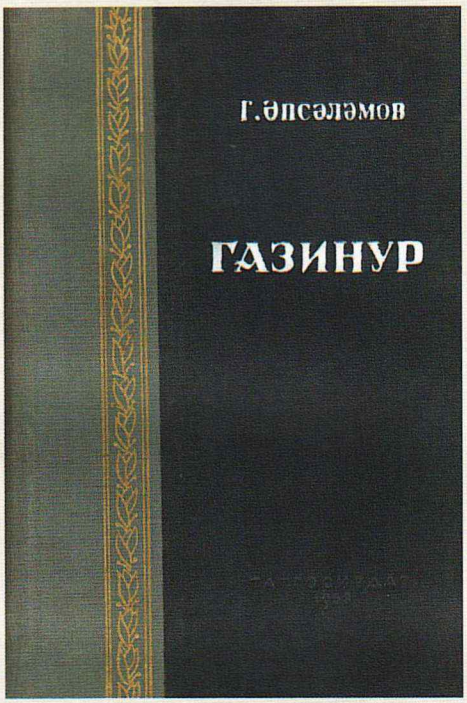

/1

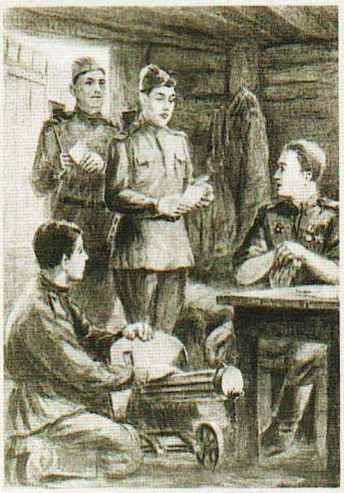

/2

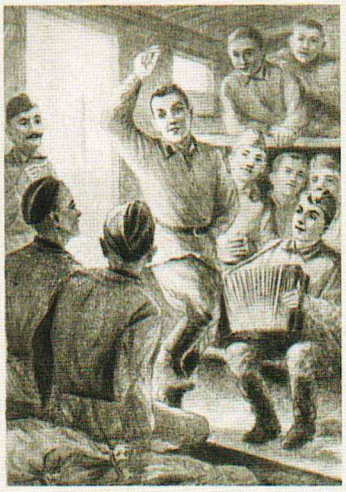

/3

/4

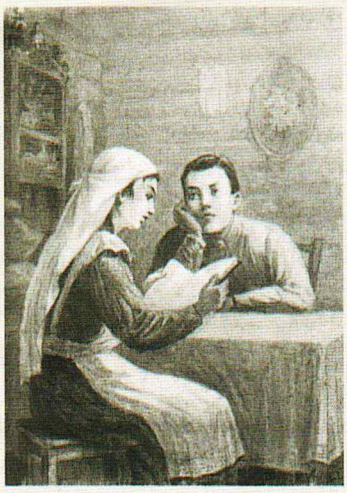

/5

1-5/ ***Габдрахман Әпсәләмов.***
Газинур / рәс. Ж.Булат. Казан: Татгосиздат, 1953
Абдрахман Абсалямов.
Газинур. 1953

6-9/ ***Мәхмүт Хәсәнов.***
Урман шаулый / рәс. Р.Төхфәтуллин. Казан: Таткнигоиздат, 1955
Махмут Хасанов.
Лес шумит. 1955

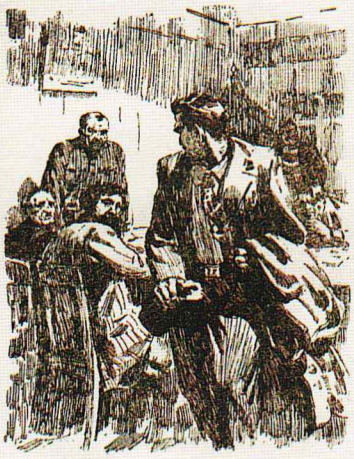

/6

/7

/8

/9

/1

/2

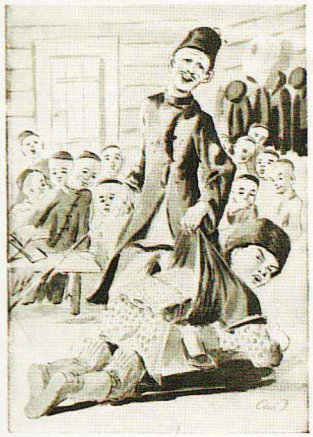

/3

/4

/5

1-5/ ***Габдулла Тукай.*** **Күңелле сәхифәләр** / рәс.: Н.Якупов, Б.Әлминов. Казан: Татгосиздат, 1953
Габдулла Тукай. **Весёлые странички.** 1953

6-9/ ***Габдулла Тукай.*** **Әкиятләр** / рәс.: Б.Әлминов, М.Усманов, Л.Фәттахов, З.Хөсәенов. Казан: Татгосиздат, 1953
Габдулла Тукай. **Сказки.** 1953

/6

/7

/8

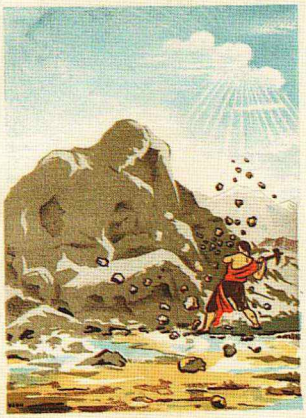

/9

Татар халык әкиятләре.
2 китап /
төз.: Г.Бәширов, Х.Ярми;
рәс.: Х.Якупов,
Л.Фәттахов.
Казан: Таткнигоиздат,
1956
Татарские народные сказки. 1956

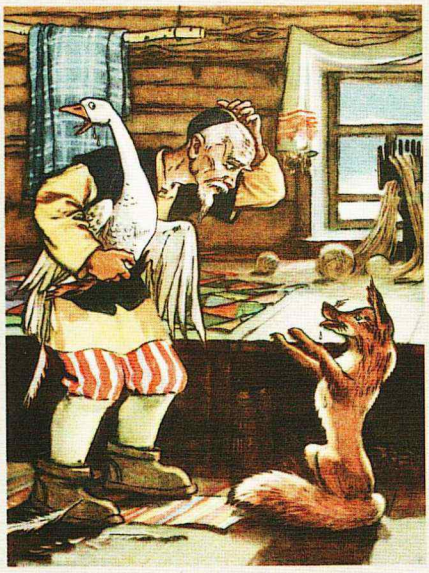

Нәкый Исәнбәт.
Ни өчен ни булган, яки Утыз ялган / рәс. К.Гобәйдуллин. Казан: Таткнигоиздат, 1956
Наки Исанбет.
Что от чего? 1956

1/ ***Гариф Гобәй.***
Маратның язмышы /
рәс.: И.Нурмөхәммәтов, Л.Иванова.
Казан: Таткнигоиздат, 1956
Гариф Губай.
Судьба Марата. 1956

2/ **Тапкыр егет** /
рәс. Л.Фәттахов.
Казан: Таткнигоиздат, 1956
Находчивый джигит. 1956

/1

/2

/3

3/ ***Әминә Бикчәнтәева.***
Хуҗа Насретдин балалар янында /
рәс. И.Колмогорцева.
Казан: Таткнигоиздат, 1956
Амина Бикчантаева.
Ходжа Насретдин среди детей. 1956

4/ ***Әминә Бикчәнтәева.***
Дачада /
рәс. И.Игъламов.
Казан: Таткнигоиздат, 1956
Амина Бикчантаева.
На даче. 1956

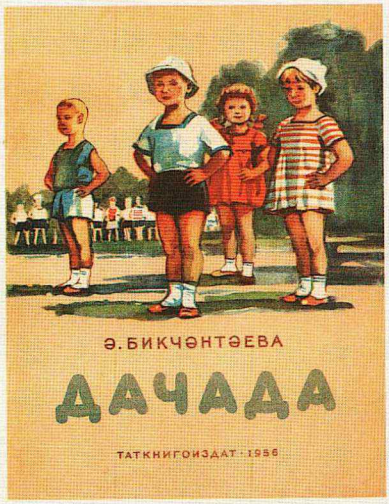

/4

5/ ***Гамил Афзал.***
Кар сулары /
рәс. С.Кульбака.
Казан: Таткнигоиздат, 1957
Гамиль Афзал.
Вешние воды. 1957

/5

/1

/2

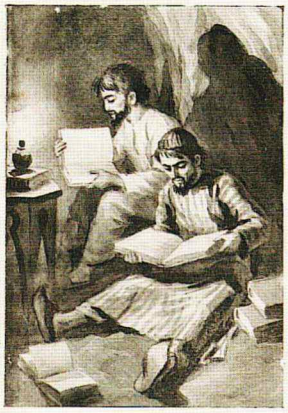

/3

/4

/5

/6

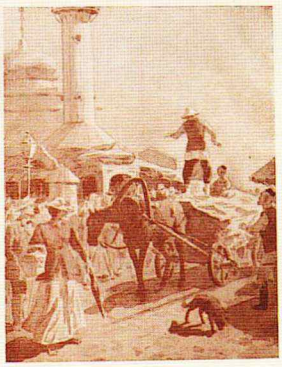

/7

1-5/ ***Каюм Насыйри.***
Әбүгалисина.
Казан: Таткнигоиздат,
1957
Каюм Насыри.
Абугалисина. 1957

/8

6-9/ ***Әхмәт Фәйзи.***
Кечкенә Апуш /
рәс.: Н.Бикташев,
М.Самакаев.
Казан: Таткнигоиздат,
1957
Ахмет Файзи.
Маленький Апуш. 1957

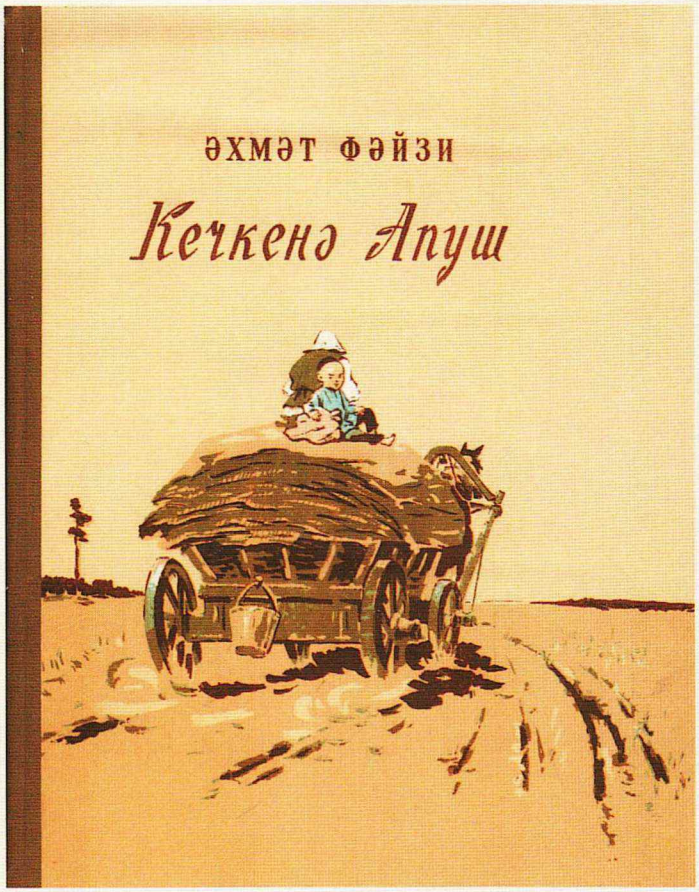

/9

Кәрим әмири.
Ак кәҗә /
рәс. П.Григорьев.
Казан: ТКН, 1959
Карим Амири.
Белая коза. 1959

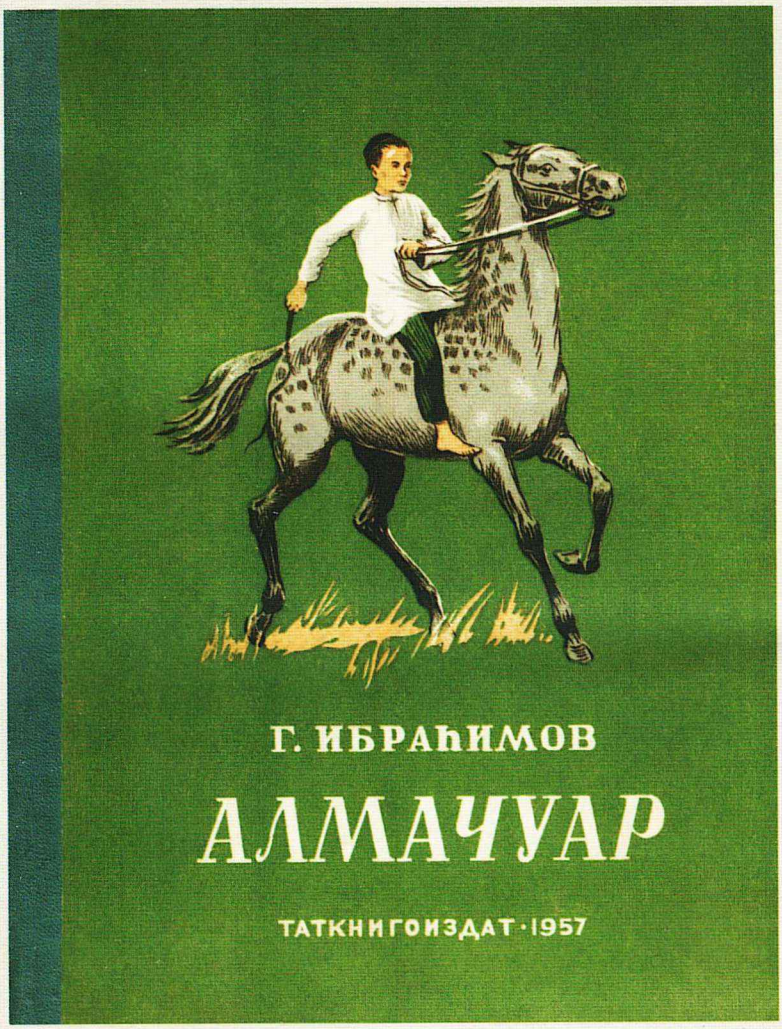

/1

/2

1/ ***Галимҗан Ибраһимов.*** **Алмачуар** / рәс. Э.Ситдыйков. Казан: Таткнигоиздат, 1957
Галимджан Ибрагимов. **Алмачуар.** 1957

2/ ***Сәрвәр Әдһәмова.*** **Тубалбаш** / рәс. З.Хөсәенов. Казан: ТКН, 1958
Сарвар Адгамова. **Тубалбаш.** 1958

3/ ***Әсгать Айдар.*** **Солдат хикәясе.** Казан: ТКН, 1958
Асгат Айдар. **Рассказ солдата.** 1958

4/ **Мәктәп сәхнәсе.** Казан: Таткнигоиздат, 1958
Школьная сцена. 1958

5/ ***Госман Бакир.*** **Кадерле бүләк** / рәс.: Э.Ситдыйков, Ф.Григорьев. Казан: ТКН, 1958
Гусман Бакиров. **Дорогой подарок.** 1958

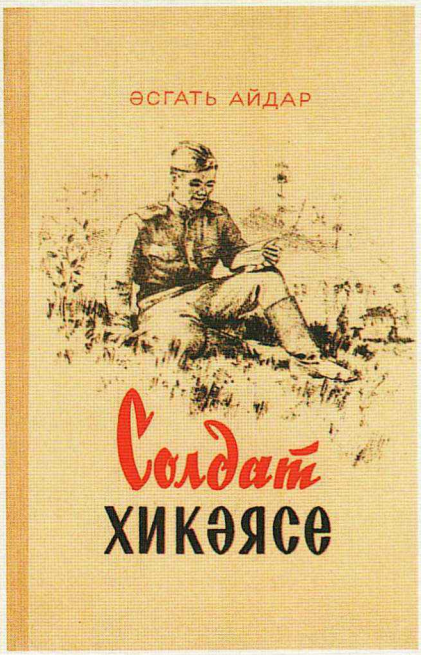

/3

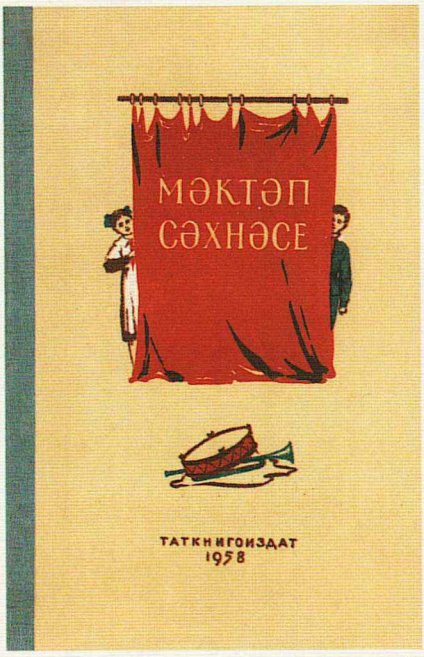

/4

/5

Яшәгән, ди, бер Ишми
Бернәрсә дә белешми,
Үзе белми һәм белүнең
Сәбәбенә керешми.
Жил тегермәнен күреп, ул
Озак уйлап тормаган, ди,

Әхмәт Фәйзи.
Тискәре Ишми /
рәс. И.Игъламов.
Казан: ТКН, 1958
Ахмет Файзи.
Упрямый Ишми. 1958

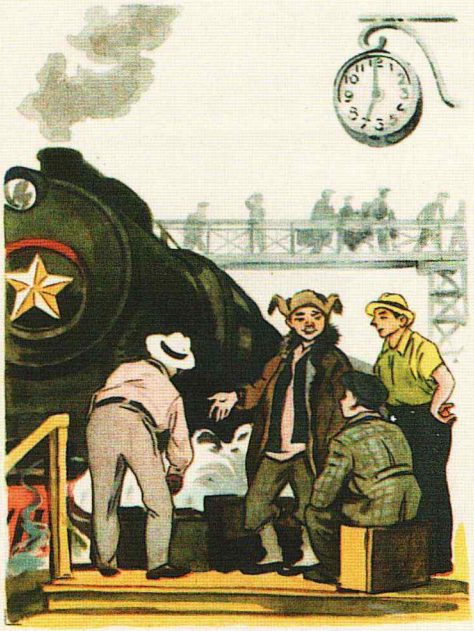

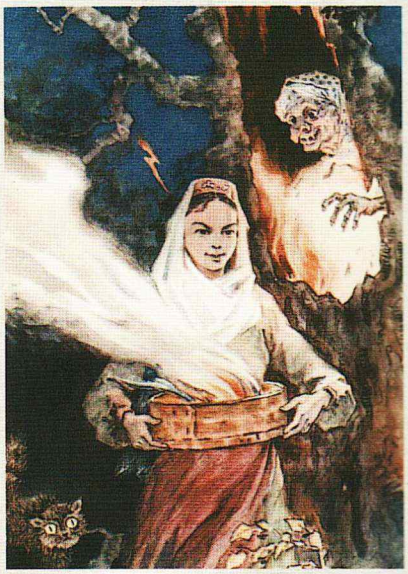

Татар халык әкиятләре / рәс.: Л.Фәттахов, И.Язынин. Казан: ТКН, 1958
Татарские народные сказки. 1958

/1

/2

/3

/4

1-3/ ***Габдулла Шәрәфи.***
Батыр егет /
рәс.: П.Григорьев,
Х.Әхмәтҗанов.
Казан: ТКН, 1959
Габдулла Шарафи.
Смелый юноша. 1959

4/ ***Әхмәт Фәйзи.***
Аучы Мәргән белән
Болан кыз әкияте /
рәс. И.Хантимеров.
Казан: ТКН, 1960
Ахмет Файзи.
Меткий стрелок. 1960

5-7/ ***Әхмеров З.***
Әкиятләр /
рәс. И.Язынин.
Казан: ТКН, 1960
Ахмеров З.
Сказки. 1960

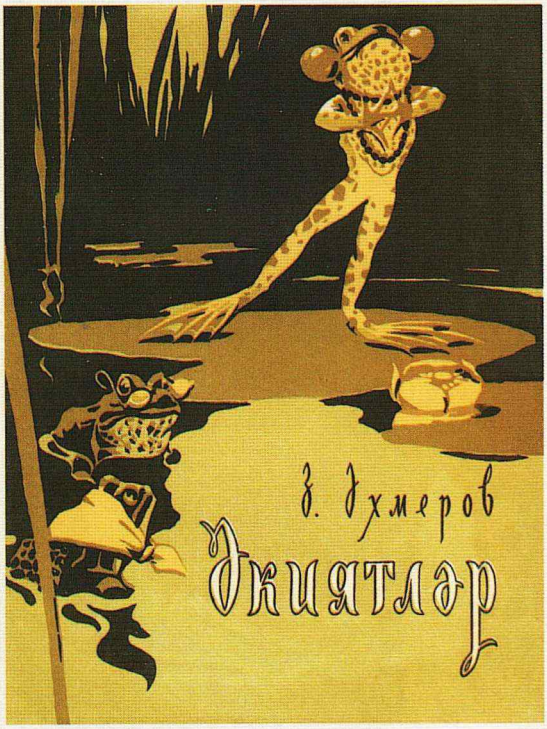

/5

МЫШ-МЫШ ИБРАЙ

Булган, ди, Ибрай исемле бер малай. Бик ұжәт булган, ди, ул. Әтисен дә, әнисен дә тыңламаган. Тик йоклавын белгән. Утырган жирендә дә, яткан жирендә дә йоклаган, ди, ул. Көндез дә йоклаган, төнлә дә йоклаган. Шуның өчен дә аны «мыш-мыш Ибрай» дип атаганнар, ди.

Ярый. Менә Ибрайга мәктәпкә барыр вакыт та житкән. Йоклап дәрескә дә соңга кала, ди, дәрестә дә йоклап китә, ди, бу. Иптәшләре тәнәфескә чыгып киткәнне дә сизми кала икән, дәресләр беткәч тә, иң соңыннан гына кайтып китә икән Иб-

5

/6

ЮЛБАРЫС, БҮРЕ ҺӘМ ТӨЛКЕ

Ничектер, юлбарыс, бүре һәм төлке дуслашканнар. Алар бергә ауга йөри башлаганнар.

Менә бер көнне болар ишәк, сарык һәм куян тотып кайтканнар. Аудан кайткач, юлбарыс үзенең дусларыннан:

— Я, табышны ничек бүләбез?—дип сораган.

Бүре:

— Син арада иң көчлебез, иң зурыбыз, иң хөрмәтлебез, сина ишәк булыр. Мин сарыкны ашармын, ә төлкегә куян да ярар,—дигән.

Үзен артык олы тотарга яраткан күрексез юлбарыс ишәкне кимсенгән, бүренең жавабы аның кәефен бозган. Ул, ажгырып,

18

/7

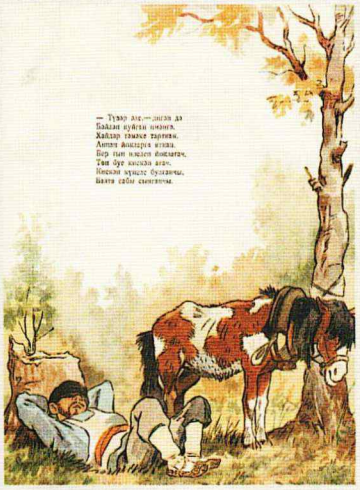

/1

Үрдәккә инде шул гына кирәк тә икән. Юл буе бераү дә очрамаганга, бераү белән дә җәелеп сөйләшергә туры килмаганга, аның бик эче пошкан булган, иптәшләренең әйткәннәрен дә онытқан, сүз артыннан сүзне тезәргә тотынган:

/2

/3

/4

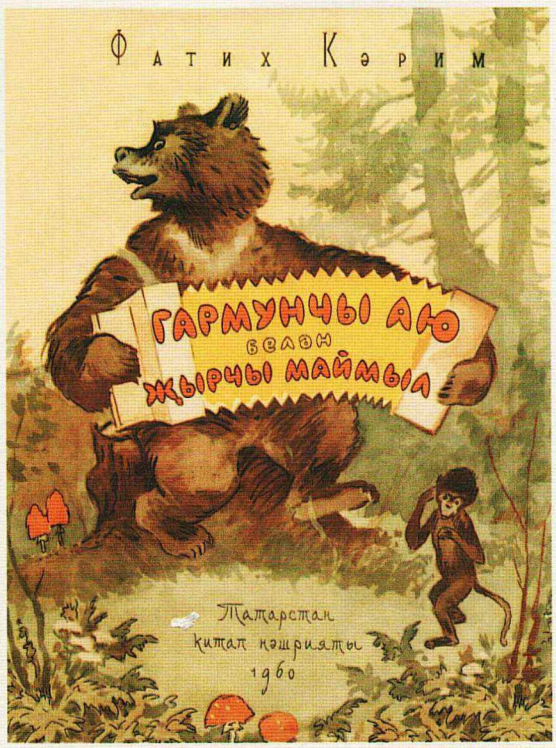

/5

1-5/ ***Фатих Кәрим.*** **Гармунчы аю белән җырчы маймыл** / рәс. П.Григорьев. Казан: ТКН, 1960
Фатих Карим. **Медведь-гармонист и обезьяна-певунья.** 1960

/6

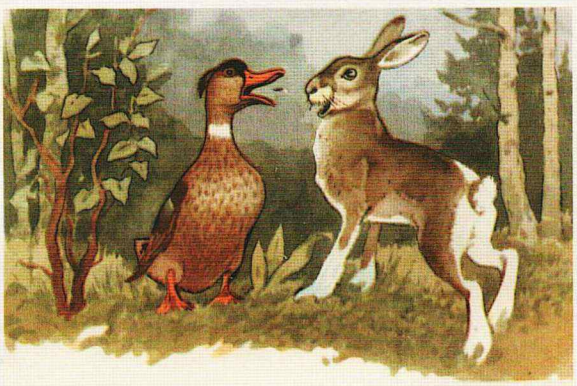

/7

/8

6-8/ ***Абдулла Алиш.*** **Сертотмас үрдәк** / рәс. П.Григорьев. Казан: ТКН, 1959
Абдулла Алиш. **Болтливая утка.** 1959

/1

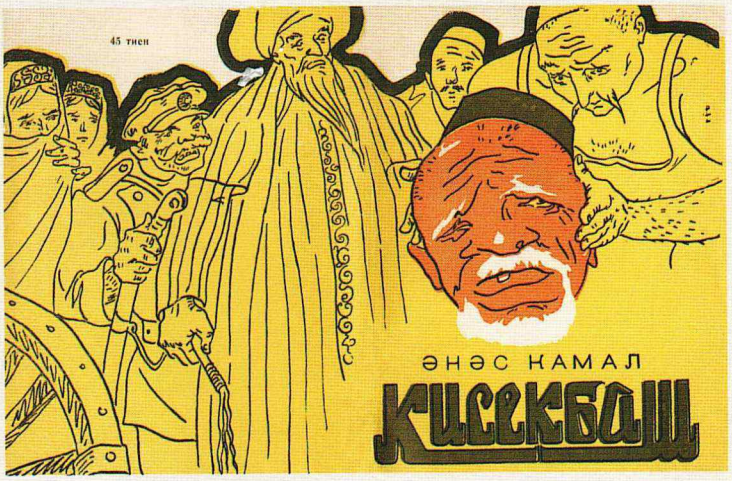

/2

/3

1/ **Шомбай** /
рәс.: С.Кульбака;
Л.Фәттахов.
Казан: ТКН, 1960
Шумбай. 1960

2/ ***Әнәс Камал.***
Кисекбаш.
Казан: ТКН, 1959
Анас Камал.
Кисекбаш. 1959

3/ **Тапкыр кыз** /
рәс. С.Кульбака.
Казан: ТКН, 1960
Мудрая девушка. 1960

4/ ***Мостафа Ногман.***
Тәкәббер чебешбикәнең кургәннәре /
рәс. П.Григорьев.
Казан: ТКН, 1960
Мустафа Нугман.
Приключения цыплёнка-зазнайки.
1960

5/ ***Әхмеров З.***
Авылда, бабайларда кунакта /
рәс. И.Әхмәдиев.
Казан: ТКН, 1960
Ахмеров З.
В деревне, у дедушки.
1960

/4

/5

Габдулла Тукай.
Мәсәлләр /
тәз. Ф.Болгарская;
рәс. Е.Сидоркин.
Казан: ТКН, 1960
Габдулла Тукай.
Басни. 1960

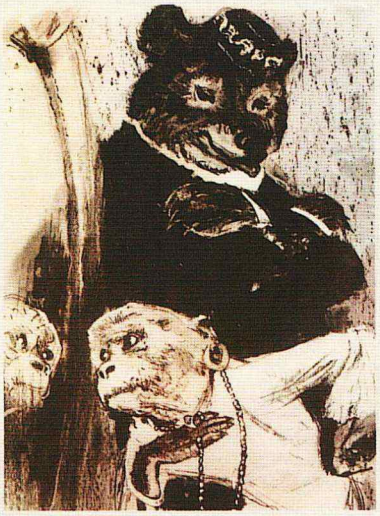

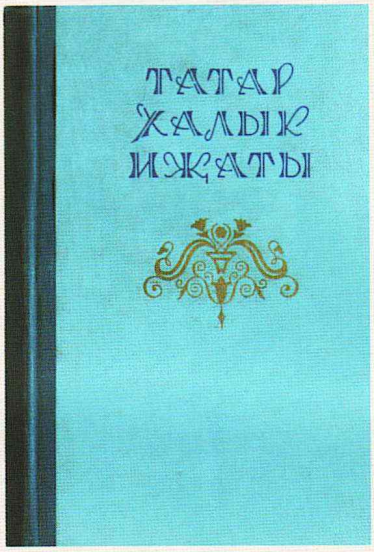

/1

1/ **Татар халык иҗаты.** 2 нче басмасы / СССР ФА КФ Тел, әдәбият һәм тарих институты; төз.: Г.Бәширов, А.Шамов, Х.Ярми, Х.Госман; рәс. Б.Әлминов. Казань: Таткнигоиздат, 1954
Татарское народное творчество. 1954

2/ **Мәкальләр** / төз. А.Әхмәт; рәс. Н.Арсланов. Казан: Татгосиздат, 1948
Пословицы. 1948

3/ **Туксан тугыз мәзәк** / төз. Г.Бәширов; рәс. Р.Таһиров. Казан: ТКН, 1960
Девяносто девять шуток. 1960

/4

4/ **Татар халык мәкальләре һәм әйтемнәре** / төз. Х.Ярми. Казан: ТКН, 1960
Татарские народные пословицы и поговорки. 1960

5/ **Татар халык мәкальләре:** 3 томда / төз. Н.Исәнбәт. Казан: ТКН, 1959
Татарские народные пословицы. 1959

6/ **Татар совет поэзиясе.** Казан: Татгосиздат, 1952
Татарская советская поэзия. 1952

/2

/3

/5

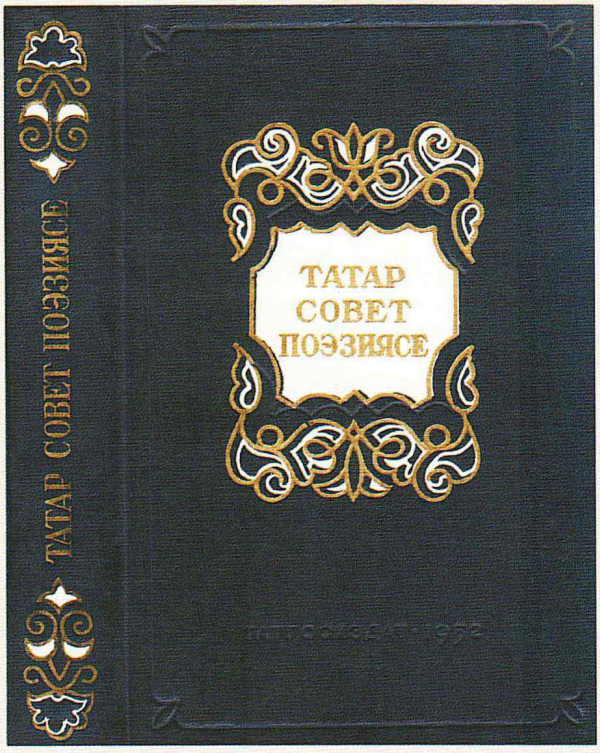

/6

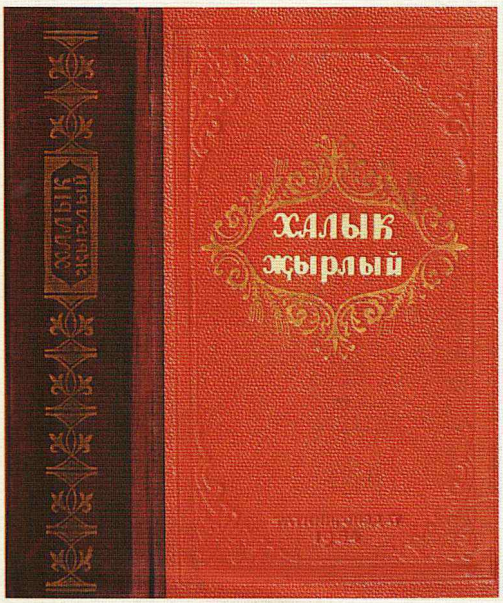

/1

/2

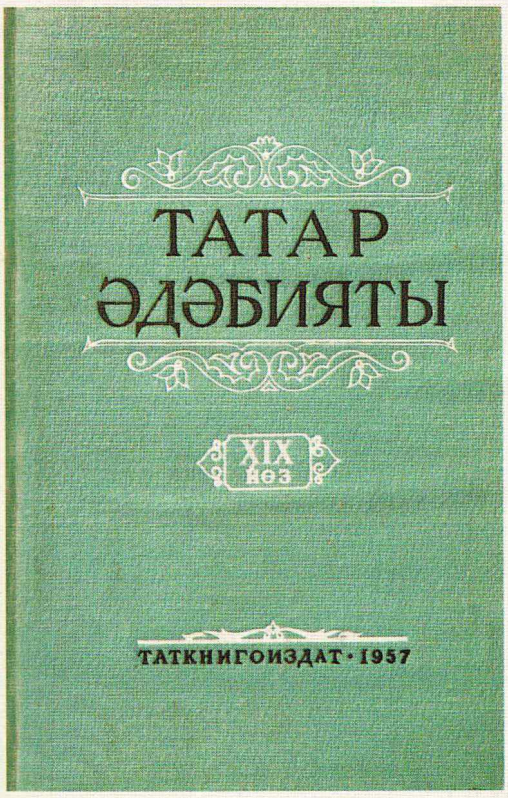

/3

1/ **Халык җырлый.** Казан: Таткнигоиздат, 1954
Народ поёт. 1954

2/ **Татар поэзиясе антологиясе** / төз.: М.Гайнуллин һ.б. Казан: Таткнигоиздат, 1956
Антология татарской поэзии. 1956

3/ *Мөхәммәт Гайнуллин.* **Татар әдәбияты.** XIX йөз. Казан: Таткнигоиздат, 1957
Мухаммет Гайнуллин. **Татарская литература.** XIX век. 1957

4/ **Тукай турында замандашлары** / төз. С.Исәнбаев; рәс. М.Виноградова. Казан: ТКН, 1960
Современники о Тукае. 1960

5/ *Хәлиф Курбатов.* **Татар теленең алфавит һәм орфография тарихы.** Казан: ТКН, 1960
Халиф Курбатов. **История алфавита и орфографии татарского языка.** 1960

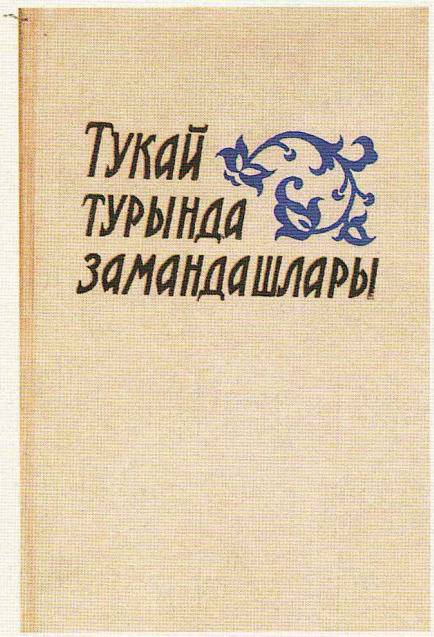

/4

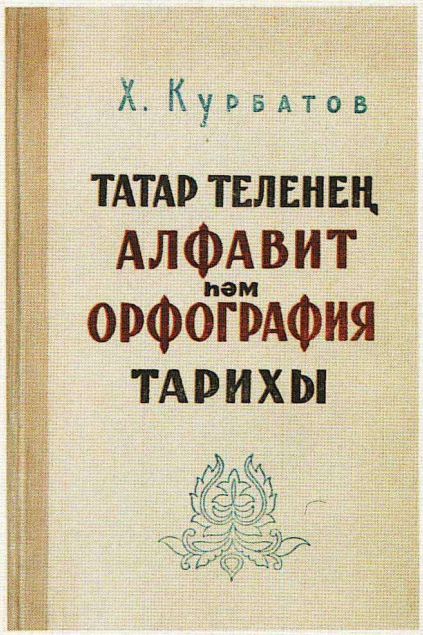

/5

/1

/2

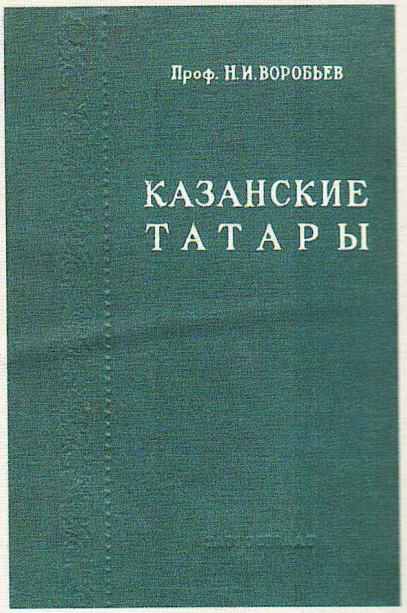

/3

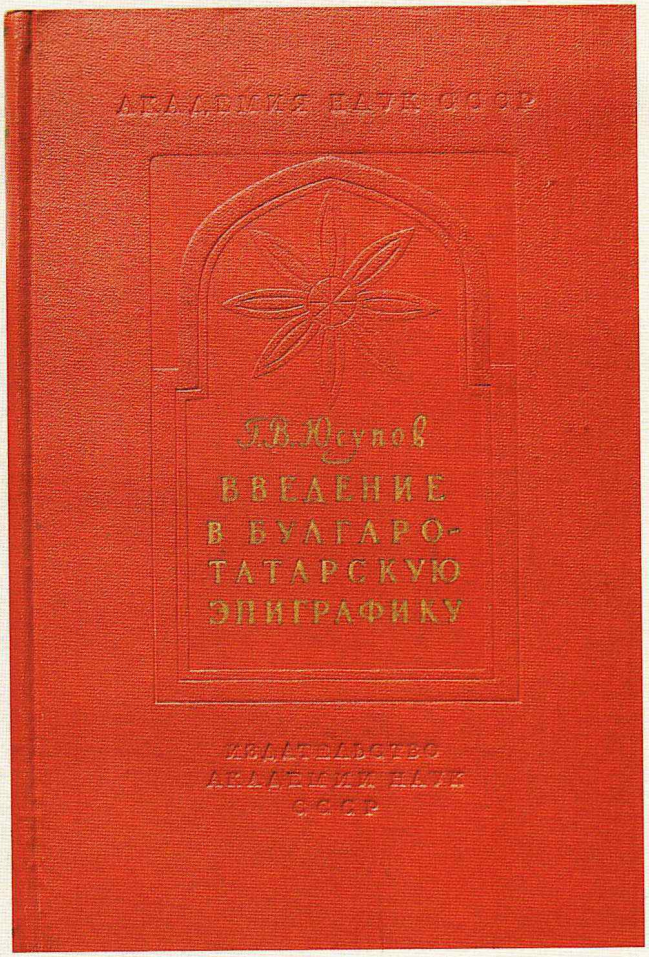

/4

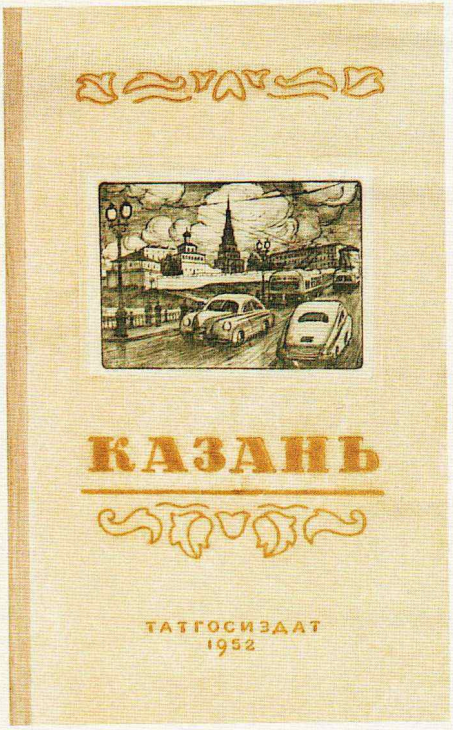

/5

1/ ***Гомәр Бәширов.*** **Безнең Татарстан** / рәс. И.Язынин. Казан: ТКН, 1960
Гумер Баширов. **Наш Татарстан.** 1960

2/ **Происхождение казанских татар.** Казань: Татгосиздат, 1948
Казан татарларының килеп чыгышы. 1948

3/ ***Воробьёв Н.*** **Казанские татары** / худ. К.Шамазов. Казань: Татгосиздат, 1953
Воробьёв Н. **Казан татарлары.** 1953

4/ ***Гарун Юсупов.*** **Введение в булгаро-татарскую эпиграфику.** Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1960
Һарун Йосыпов. **Болгар-татар эпиграфикасына кереш.** 1960

5/ ***Николай Калинин.*** **Казань.** Казань: Татгосиздат, 1952
Николай Калинин. **Казан.** 1952

1/ ***Пётр Сперанский.*** **Татарский народный орнамент.** Казань: Татгосиздат, 1948
Пётр Сперанский. **Татар халык орнаменты.** 1948

2/ **Изобразительное искусство Советского Татарстана:** альбом / худ. В.Карамышев. Казань: Таткнигоиздат, 1957
Совет Татарстанының рәсем сәнгате: альбом. 1957

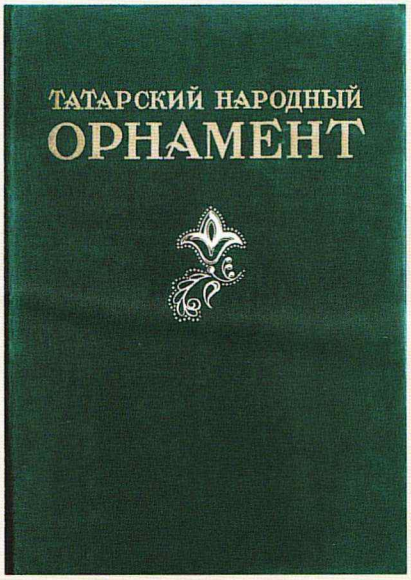

/1

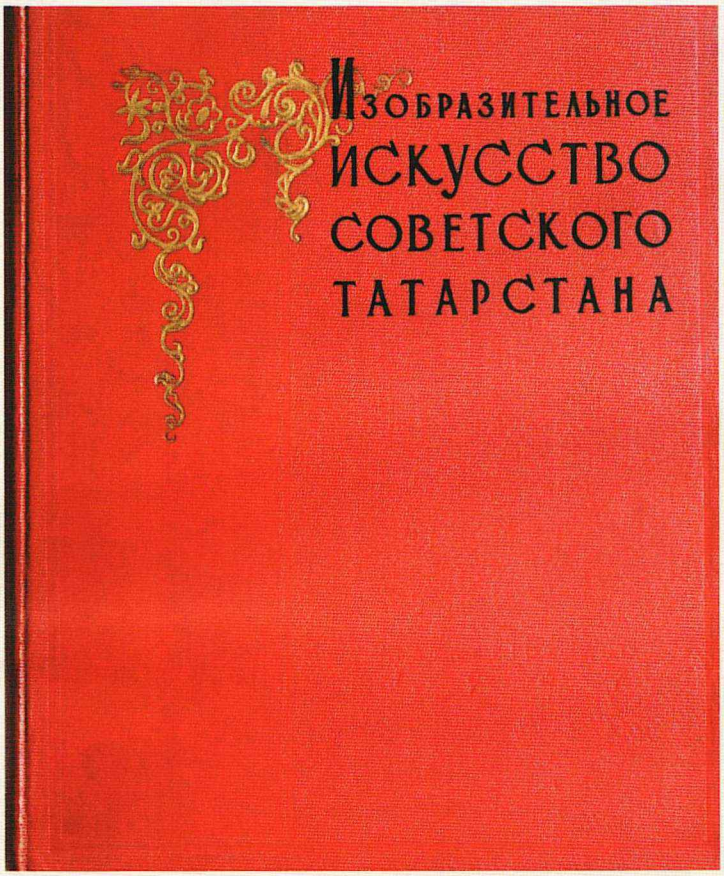

/2

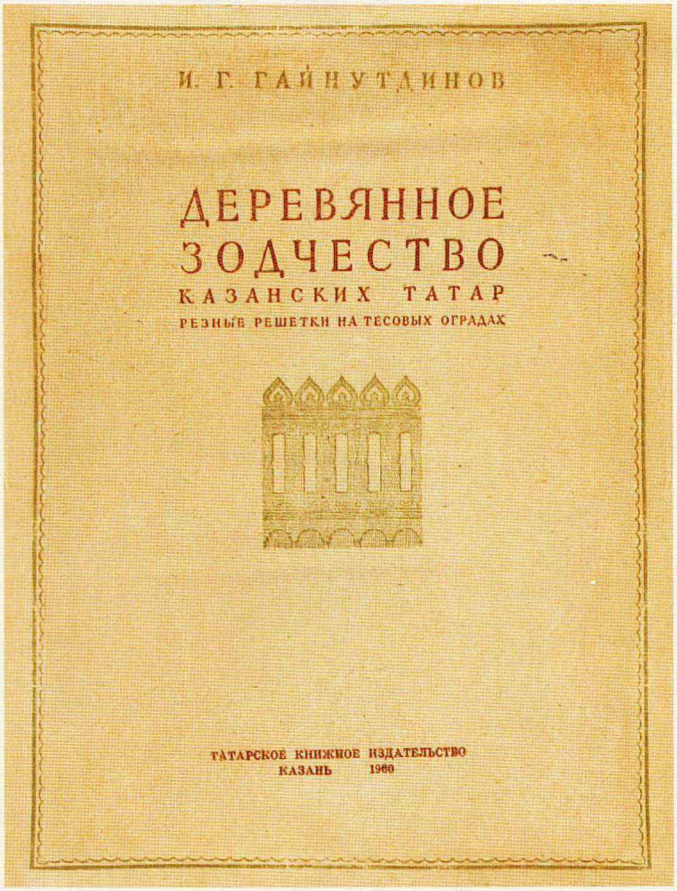

/3

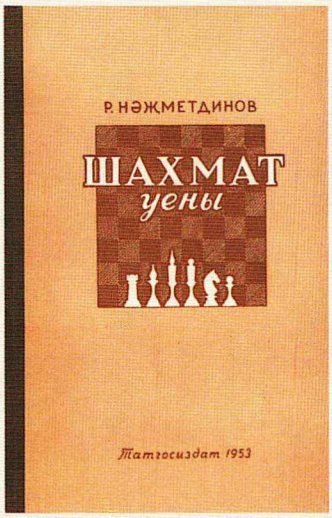

/4

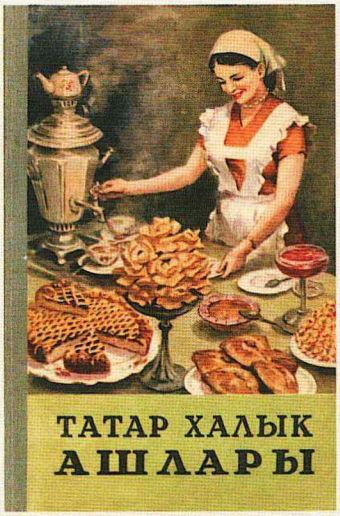

/5

3/ ***Исмагил Гайнутдинов.*** **Деревянное зодчество казанских татар.** Казань: Таткнигоиздат, 1960
Исмәгыйль Гайнетдинов. **Казан татарларының агачтан төзү осталыгы.** 1960

4/ ***Рәшит Нәҗметдинов.*** **Шахмат уены /** рәс. Э.Ситдыйков. Казан: Татгосиздат, 1953
Рашит Нежметдинов. **Игра в шахматы.** 1953

5/ ***Юныс Әхмәтҗанов.*** **Татар халык ашлары /** рәс. Р.Сабитова. Казан: ТКН, 1959
Юнус Ахметзянов. **Татарские народные блюда.** 1959

/1

/2

/3

1-3/ **Г.Камал исемендәге ТДАТ. 50 ел:** альбом. Казан, 1956
ТГАТ им. Г.Камала. 50 лет: альбом. 1956

4-6/ ***Гай Таһиров.* Татар биюләре = Татарские танцы** / рәс.: И.Язынин, Р.Тәхвәтуллин. Казан: ТКН, 1960

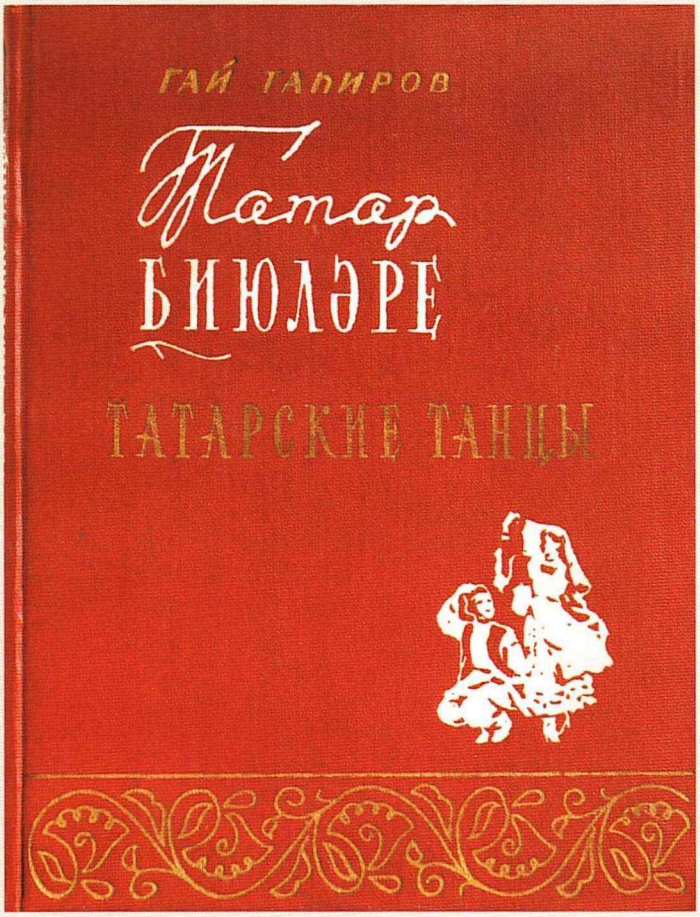

/4

/5

/6

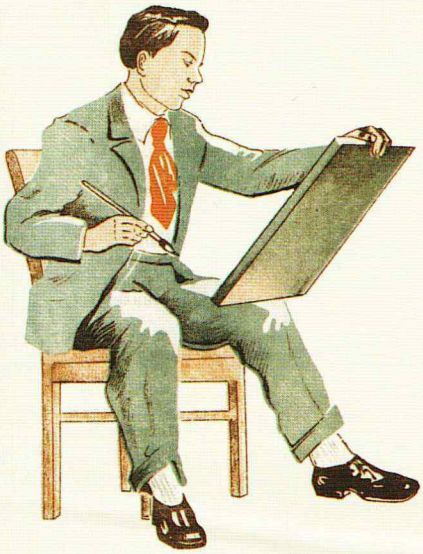

КАВИ НӘҖМИ

КИТАП ФАБРИКАСЫНДА

КАЗАН ТАТГОСИЗДАТ 1947

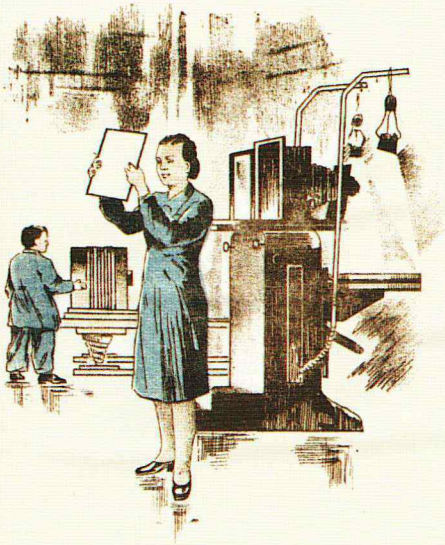

Китап фабрикасында /
рәс. Ш.Мөхәммәтҗанов.
Казан: Татгосиздат, 1947
На книжной фабрике.
1947

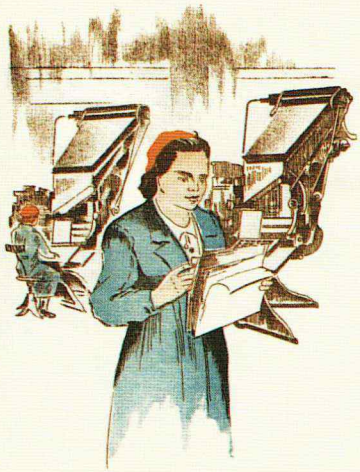

/1

/2

1/ **Сборник песен композиторов Татарии = Татарстан композиторлары җырлары җыентыгы** / редколлегия: Ю.Виноградов, Дж.Файзи, А.Ерикеев; худ. М.Виноградова. Казань: Татгосиздат, 1952

2/ **Музыкальная культура Советской Татарии.** Москва: Музгиз, 1959
Совет Татарстанының музыка культурасы. 1959

3/ ***Исмай Шамсетдинов.*** **Балалар өчен җырлар = Песни для детей.** Казан: Татгосиздат, 1952

4/ ***Мансур Мозаффаров.*** **Балалар өчен җырлар.** Казан: Татгосиздат, 1949
Мансур Музаффаров. **Песни для детей.** 1952

/3

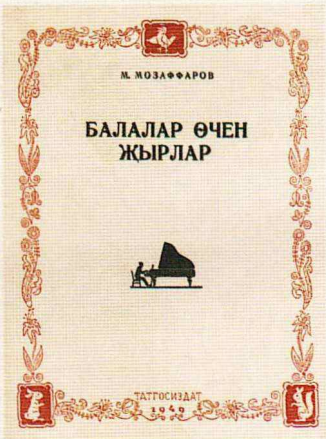

/4

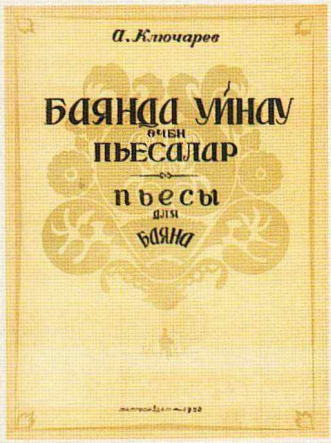

/5

5/ **Александр Ключарёв. Баянда уйнау өчен пьесалар = Пьесы для игры на баяне.** Казан: Татгосиздат, 1952

6/ ***Заһид Хәбибуллин.*** **Без җырлыйбыз.** Казан: Татгосиздат, 1952
Загид Хабибуллин. **Мы поём.** 1952

/6

/1

/2

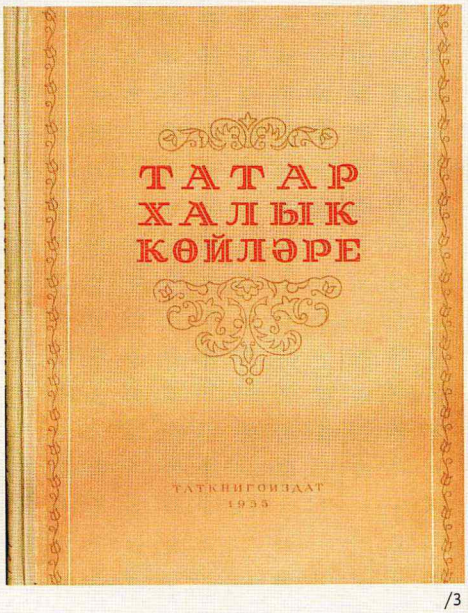

/3

1/ ***Мансур Мозаффаров.*** **Җырлар = Песни.** Казан: Таткнигоиздат, 1957

2/ ***Җәүдәт Фәйзи.*** **Музыкаль комедияләрдән ариялар.** Казан: Таткнигоиздат, 1954
Джаудат Файзи. **Арии из музыкальных комедий.** 1954

3/ **Татар халык көйләре** / төз. А.Ключарёв; рәс. М.Виноградова. Казан: Таткнигоиздат, 1955
Татарские народные мелодии. 1955

/4

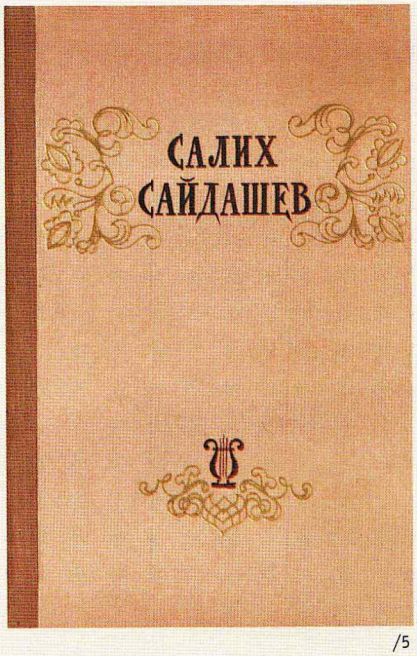

/5

/6

/7

4/ ***Назиб Жиганов.*** **Арии и дуэты из оперы «Алтынчэч» = «Алтынчәч» операсыннан ариялар һәм дуэтлар.** Казань: Татгосиздат, 1952

5/ ***Яков Гиршман.*** **Салих Сайдашев** / худ. М.Виноградова. Казань: Таткнигоиздат, 1956
Яков Гиршман. **Салих Сәйдәшев.** 1956

6/ ***Рәстәм Яхин.*** **Тик сине көтә күңел.** Казан: ТКН, 1960
Рустем Яхин. **Лишь тебя ждёт сердце.** 1960

7/ ***Җәүдәт Фәйзи.*** **Газинур батыр турында баллада.** Казан: ТКН, 1960
Джаудат Файзи. **Баллада о герое Газинуре.** 1960

КИТАП

Өйрән миннән тел, дисең,
Миндә барлык сер, дисең,
Белмәгәнең бел, дисең,
Яктырсын, дисең, аңың,
Минем сөйгән китабым!

Искерсәң дә, уңсаң да,
Йә таушалган булсаң да,
Аунатмыйм мин тузанда –
Син кадерле, син якын,
Минем сөйгән китабым!

Тик тормаучан сабый да,
Сабыр, уйчан абый да
Битләреңә карый да
Дәртләнә төшә тагын,
Минем сөйгән китабым!

Син – кояшым, таңым да,
Син – ләззәтле ялым да,
Син – киңәшчем янымда,
Син – булышчым, илһамым, –
Минем сөйгән китабым!

Мәхмүт Хөсәен

1961–1990 ЕЛЛАР ГОДЫ

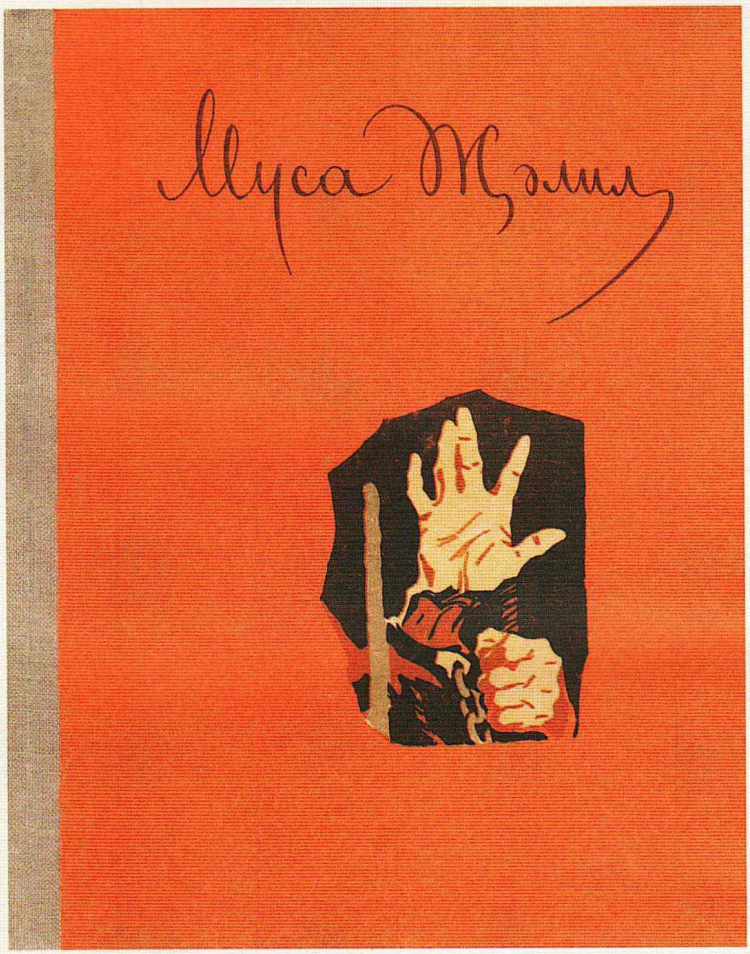

Муса Җәлил.
Моабит дәфтәрләре /
төз. Г.Кашшаф;
рәс. И.Язынин.
Казан: ТКН, 1963
Муса Джалиль.
Моабитские тетради.
1963

Ромашкалар бар да ак,
Аерылмый бер-береннән;
Ничек болай бер үзе
Ул кызылдан киенгән?

Әйттеләр: «Син, сеңелкәй,
Ник үзгәрдең? Нишләдең?
Нидән кызыл чукларың?
Нидән алсу төсләрең?»

Әйтте кызыл ромашка:
— «Төнлә минем яныма
Ятып батыр сугышчы
Атты дошманнарына.

Ул бер үзе сугышты
Унбиш укчыга каршы;
Чигенмәде, тик таңда
Яраланды кулбашы.

Аның батыр ал каны
Тамды минем чукларга.
Минем кызыл күлмәгем
Бик охшады Чулпанга.

Егет китте, мин калдым
Каның саклап чугымда,
Көн дә аны сагынып
Балкыйм мин таң пурында».

Июль, 1942

Ул улы хәр илнең
Һәм бөек атаның,
Ялкынлы йөрәктән
Ул сөя Ватанын.

Яшәде ул сөеп
Һәм үләр беркөнне
Нәкъ мәгърур сандугач
Һәм чишмә шикелле.

Июль, 1942

Мин беләм: бик татлы
Да яшәү тойгысы!
Тик инде мин үләм,
Бу җырым — соңгысы!..

Август, 1943

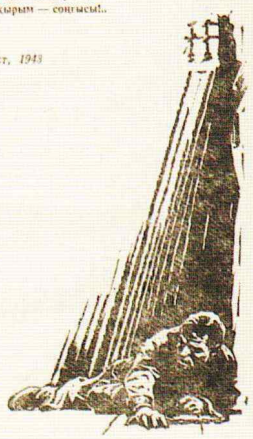

Кайгырма, жир, йөрәк калтырамас
Синең өстә чакта аныклар.
Аның исеме белән ачылган тел.
Үзәңдә дә *Аның* кабатлар.

Менә алар, черчет хакимнәре,
Кызыл күзле, юеш тәнәүле.
Тик белсеннәр, алар түгел, ә без
Гаепләүче бүген аларны.

Җиз балтасын жәлләд кайраганда
Эт аяпәтен төеп капында,
Черчетларга каршы соңгы сүзне
Без әйтербез хөкем залында.

Килер ул көн, халык хөкем итар,
Карар булыр кискен һәм кыска.
Каным белән язган соңгы җырым,
Буа гаепләү акты фашистка.

1943

Э мин менә соңгы сулышымда да
Чылатамыйм кипкән ириемне!

Мин күрмәдем дуслык... дус урынга
Богау кысты миңем кулымнан.
Көнш... уз да үзәр минутымда
Мәхрүм итте мине нурыннан.

111

Уз балача алда кочагына,
Яшен сөрте, үпте, юатты,
Алып кайтты, ялыкмый сәт эчерде,
Кулларына алып уйнатты.

128

Ана, иелеп, ике күзы белән
Күтәрде дә жирдән баласын,
Күкрәгенә кысты һәм мылтыкка
Каршы тотты йөрәк парәсен.

Бала кинәт ана ыргытылды,
Ачы тавыш өзде йөрәкне:
— Мин яшисем килә, әнием, жибәр,
Әнием, жаным, багърем... киракмы...

— Курыкма, балам, хәзер... хәзер бетә,
Йом күзеңне, күзең күрмәсен!
Түз, түз, балам... хәзер... авыртырмас та...
Палач терелә жиргә күммәсен!..

Бала йомды күзен...
Ак муенында
Кызыл тасма төште салынып.
Ауды жирга берга ике тормыш,
Бер-берсенә ябышып, сарылып.

Күк күкрәде кинәт, жил сызгырды,
Жир елады кысып тешләрен.
Инди ана бу яшь, инди кайнар!..
Нишләдең син, жирем, нишләдең?

Әйт син миңа, милләтләр алар яшәп,
Син бакчалы, күлле, чәчәкле,

Күрденме тик бер кат үз төрендә
Мондый хурлык, мондый вәхшәтне?!

Күтәр, идем, хаклык байрагыңны
Бүген жирдән кайды яшенэ,
Үлем булсын күрә ана каршы,
Бала каның эчкән шәһәргә!

Октябрь, 1941

Көн чыгышы дуслар күлендагы
Байрак булып көн дә кызара.
Белмисез аз, дуслар, тоткын күңел,
Күкрәктәге жәрәхәтән түгел,
Канлы үчтән шулай кызга ал!

Тик бер өмит: кара август төне
Илтер мине шунда житәкләп.
Өстен килер түбән әсирлеккә
Үч һәм илгә керсез мәхәббәт.

Тик бер өмит, дуслар, сезнең сафта
Табар соңгы көрәш телэген,
Яраланган, ләкин тар коллыкка
Баш имәгән керсез йөрәгем.

Июль, 1942

Дошман танклар чикне үтәлмәде,
Килгән берсе ауды чокырга.
Һәм шунда ук бишау ятып калды.
Талып соңгы тапкы йокыга.

Әкияттәге төсле үзән үсәр
Бу даланыкы кабер өстенда.
Чәчәк атар дүрт төл дүртесендә
Һәм тиганәк үсәр берсендә.

Сез килегез, кызлар, бу каберга.
Тиганәкне йолкып атыгыз!
Иркәләсен илнең ал гөлләрен
Йөраклардан төшкән яктыгыз!

Декабрь, 1943

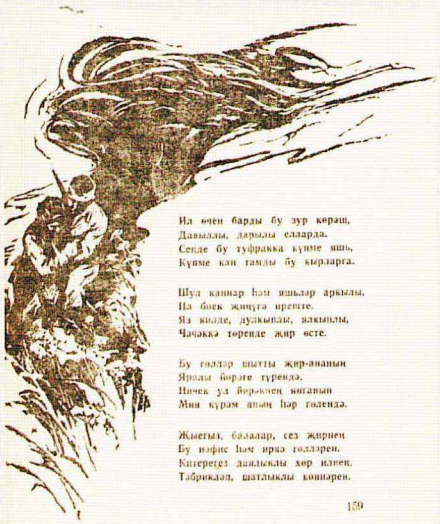

Ил өчен барды бу зур көрәш,
Давыллы, дәрһәл елларда.
Сездә бу туфракка күпме яшь,
Күпме кан тамды бу кырларга.

Шул каннар һәм яшьләр аркылы,
Ил боек жиңүгә иреште.
Яз килде, дулкынлы, ялкынлы,
Чәчәкле төрендә жир өсте.

Бу гөлләр шытты жир-ананың
Яралы йөрәге түрендә.
Инчеә уз йөрәкнең янгавын
Мин күрәм аның һәр гөлендә.

Жиегыз, балалар, сез жирнең
Бу нәфис һәм иркә гөлләрен.
Киперегез дошманны хәр илнең.
Табрикләп, шатлыклы көннәрен.

159

Күңелем оча, урман, бүйларыңда.
Сукмагыңны барлый, тикшерә.
Кич ятсам да, иртә уянсам да.
Синең дәшкән тавышың ишетелә.

Урман, урман, мине син чакрасың,
Наратларың жилдән тибрәтеп.
Син шаулыйсың, мина канлы үч һәм
Соңгы көрәш жырын өйрәтеп.

Урман, урман, мина чиксез авыр
Бу хурлыкны түбән әсирлек!
Әйт син миңа, илдән дусларымны
Кайсы почмагына яшерден?

Урман, урман, мине ият син шунда
Һәм көрәл бир миңем кулыма!
Үлэр идем акланып йөрәгемнең
Керсез антын сугып кырында.

Июль, 1942

/1

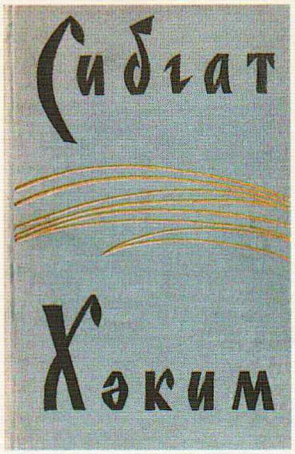

/2

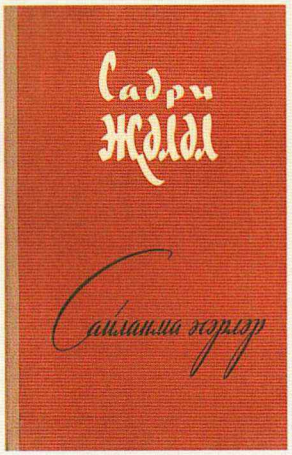

/3

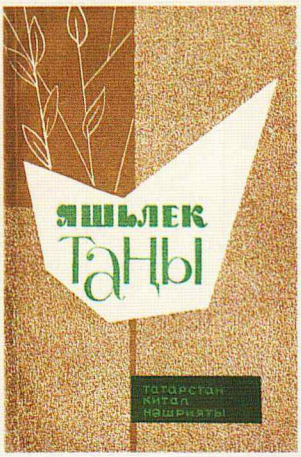

/4

/5

/6

1/ *Гаян Әмиров.* **Утлар-сулар кичеп.** Казан: ТКН, 1961
Гаян Амиров. **Сквозь огонь и воду.** 1961

2/ *Сибгат Хәким.* **Сайланма шигырьләр һәм поэмалар** / рәс. М.Виноградова. Казан: ТКН, 1961
Сибгат Хаким. **Избранные стихи и поэмы.** 1961

3/ *Садри Җәлил.* **Сайланма әсәрләр** / төз. Х.Булатова; рәс. И.Язынин. Казан: ТКН, 1964
Садри Джалял. **Избранные произведения.** 1964

4/ **Яшьлек таңы.** Казан: ТКН, 1964
Заря юности. 1964

5/ **Кайнар хисләр.** Казан: ТКН, 1966
Горячие чувства. 1966

6/ *Юныс Әминов.* **Гөлчәчәк** / рәс. И.Әхмәдиев. Казан: ТКН, 1964
Юнус Аминов. **Гульчачак.** 1964

7/ **Юллар чакыра** / төз.: М.Садри һ.б. Казан: ТКН, 1963
Дороги зовут. 1963

8/ *Мәхмүт Хәсәнов.* **Саф җилләр.** Казан: ТКН, 1964
Махмут Хасанов. **Свежие ветры.** 1964

9/ *Шамил Усманов.* **Сайланма әсәрләр:** повестьлар, хикәяләр, пьеса / рәс. С.Кульбака. Казан: ТКН, 1964
Шамил Усманов. **Избранные произведения.** 1964

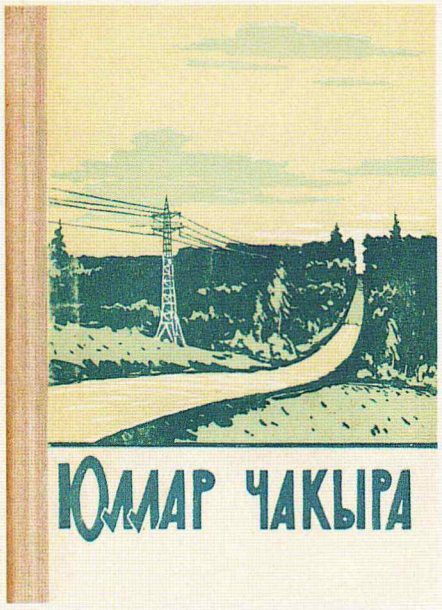

/7

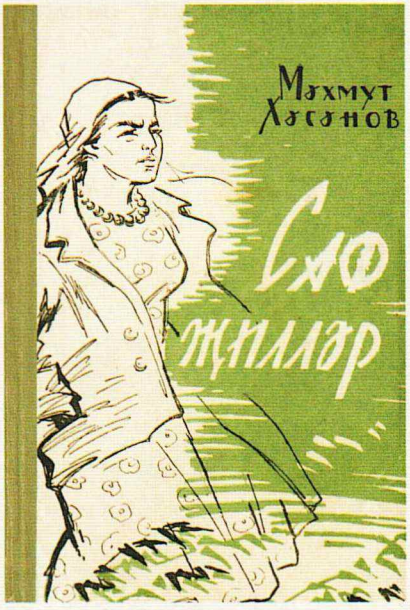

/8

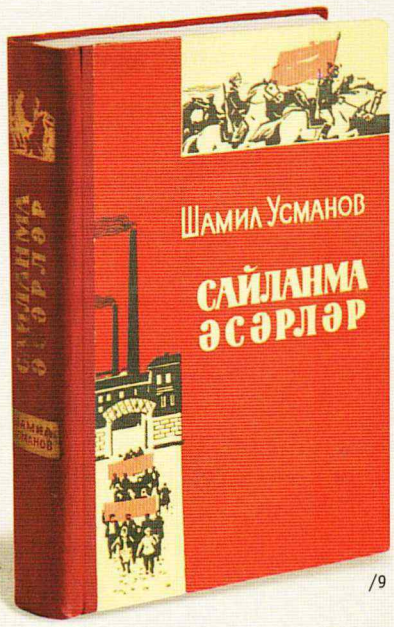

/9

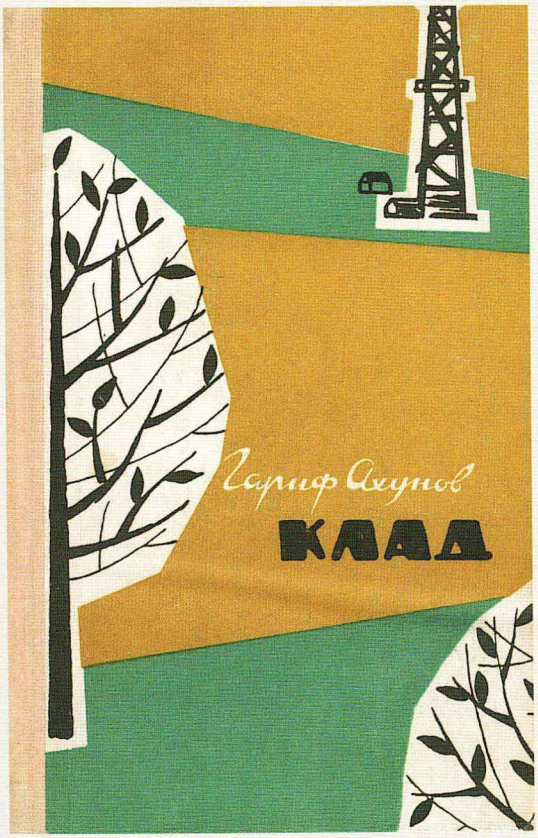

/1

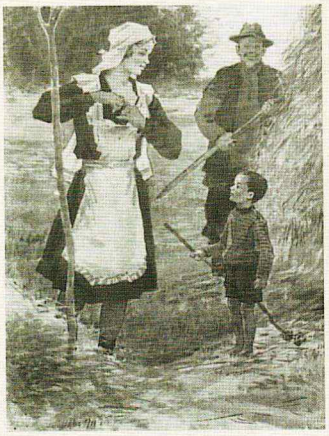

/2

/3

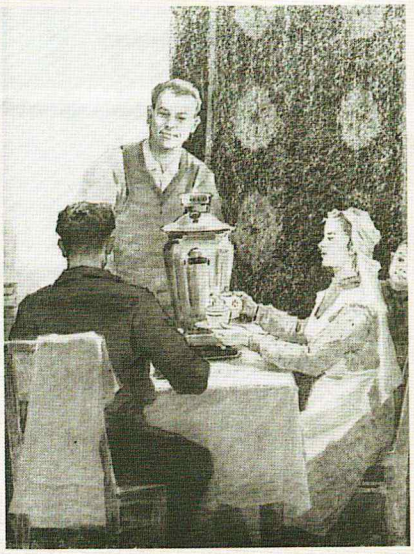

/4

/5

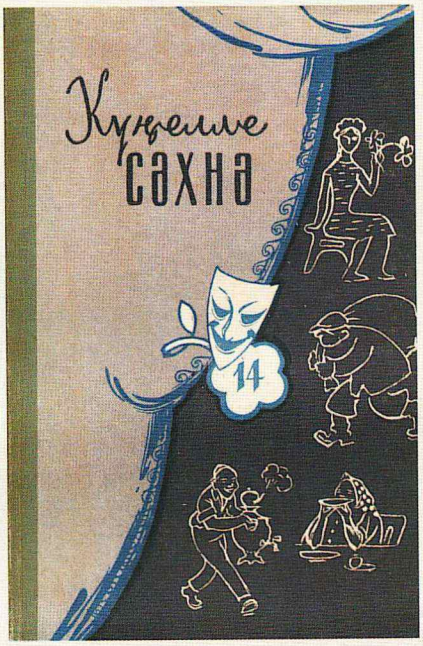

/6

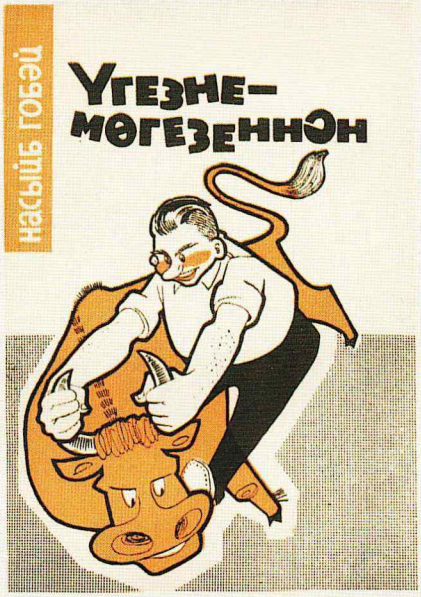

/7

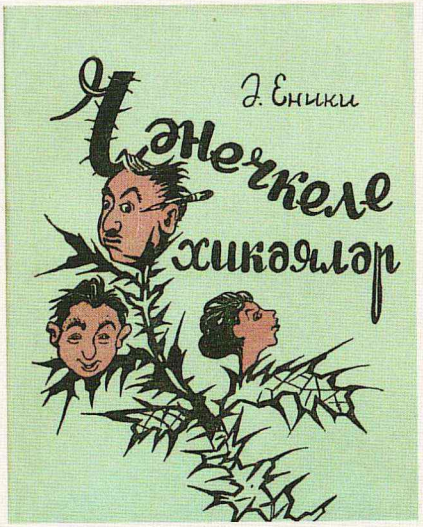

/8

1-5/ ***Гариф Ахунов.***
Клад /
пер. В.Харчева;
худ. Л.Фаттахов.
Москва: Молодая
гвардия, 1963
Гариф Ахунов.
Хәзинә. 1963

6/ **Күңелле сәхнә** /
төз.Ш.Галиев.
Казан: ТКН, 1964
Весёлая сцена. 1964

7/ ***Насыйб Гобәй.***
Үгезне – мөгезеннән /
рәс. И.Әхмәдиев.
Казан: ТКН, 1964
Насиб Губай.
Быка – за рога. 1964

8/ ***Әмирхан Еники.***
Чәнечкеле хикәяләр /
рәс. П.Григорьев.
Казан: ТКН, 1962
Амирхан Еники.
Колючие рассказы.
1962

/1

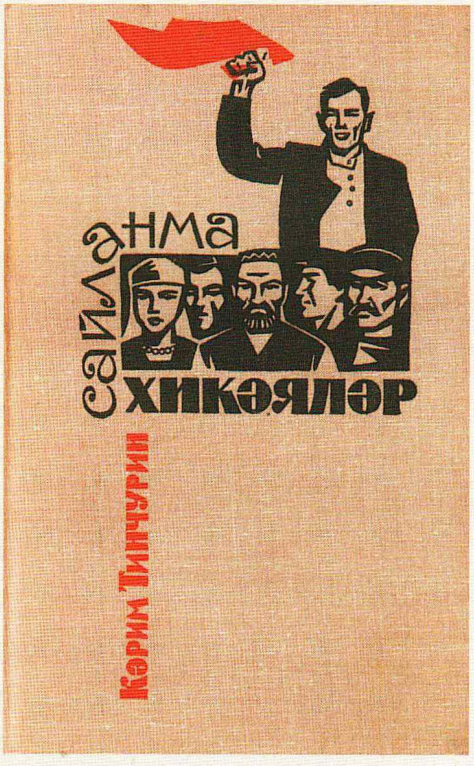

/2

5/ ***Мөхәммәт Садри.***
Сайра, сандугач! /
рәс. З.Хөсәенов.
Казан: ТКН, 1967
Мухаммет Садри.
Пой, соловей! 1967

6/ ***Нури Арсланов.***
Ак таңнар.
Казан: ТКН, 1967
Нури Арсланов.
Белые зори. 1967

/3

1/ ***Рафаэль Төхфәтуллин.***
Тамчылар ни сөйли /
рәс. Л.Анисимов.
Казан: ТКН, 1965
Рафаэль Тухфатуллин.
О чём поют капли.
1965

2/ ***Кәрим Тинчурин.***
Сайланма хикәяләр /
төз.: З.Тинчурина,
Ә.Кәримуллин.
Казан: ТКН, 1967
Карим Тинчурин.
Избранные рассказы.
1967

3/ ***Зыя Ярмәки.***
Ак каен /
рәс. М.Виноградова.
Казан: ТКН, 1966
Зия Ярмаки.
Белая берёза. 1966

4/ ***Муса Җәлил.***
Хат ташучы.
Казан: ТКН, 1966
Муса Джалиль.
Письмоносец. 1966

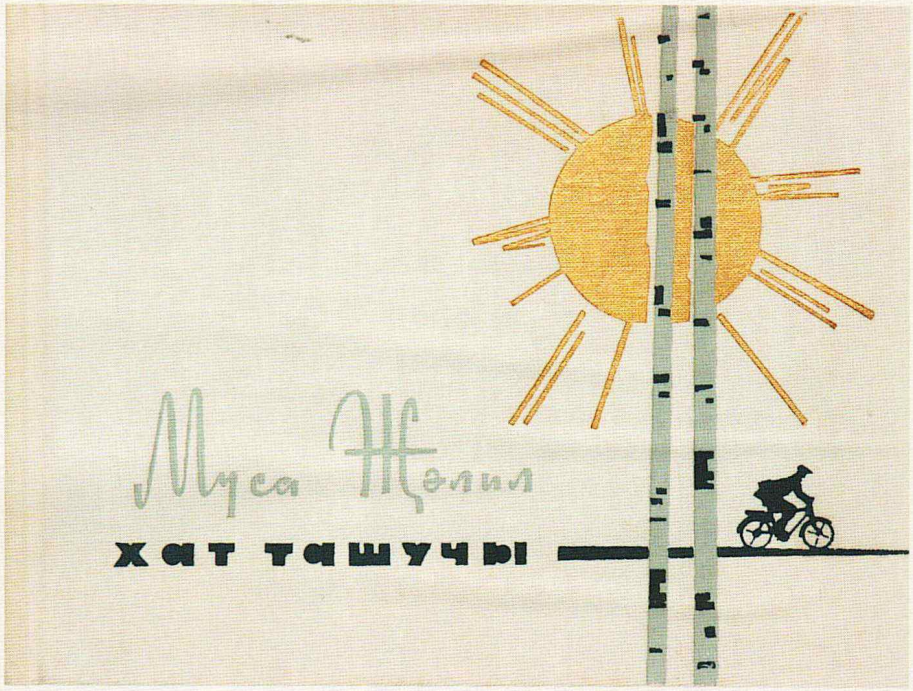

/4

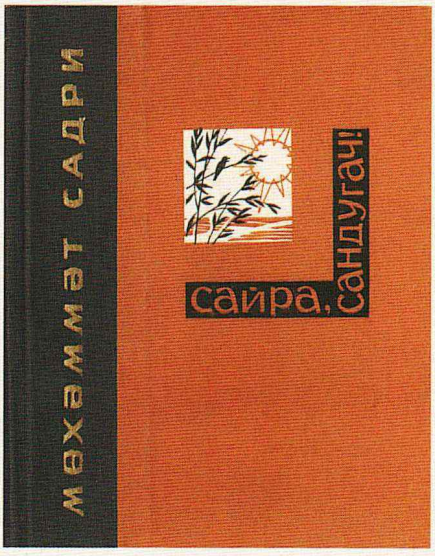

/5

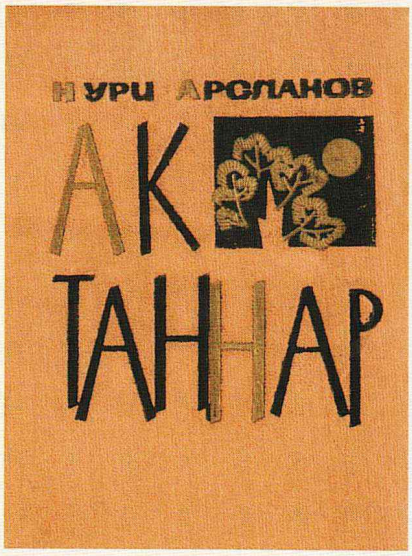

/6

/1

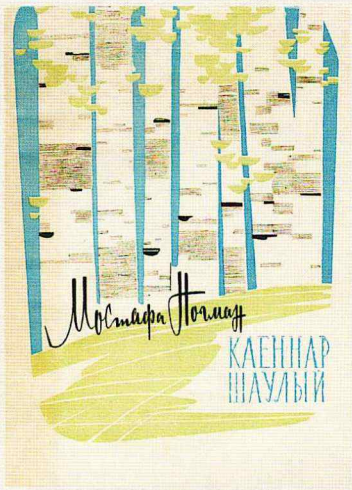

/2

/3

1/ ***Вакыйф Нуруллин.***
Шинельсез солдатлар /
рәс. И.Субаев.
Казан: ТКН, 1968
Вакиф Нуруллин.
Солдаты без шинели.
1968

2/ ***Мостафа Нугман.***
Каеннар шаулый.
Казан: ТКН, 1967
Мустафа Нугман.
Берёзы шумят. 1967

3/ **Книга времени.**
Казань: ТКИ, 1967
Заман китабы. 1967

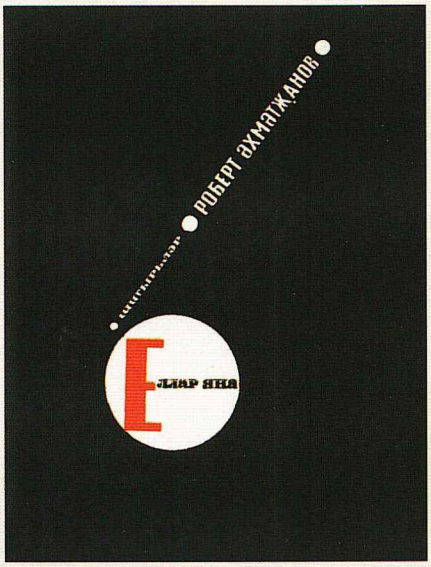

/6

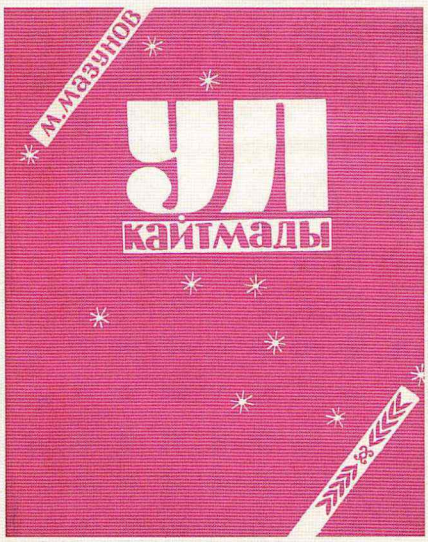

/4

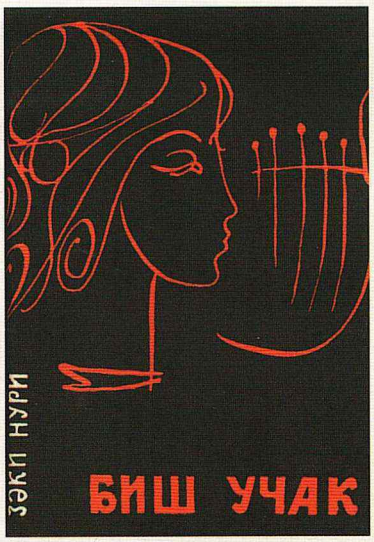

/5

4/ ***Мөнир Мазунов.***
Ул кайтмады /
рәс. С.Кульбака.
Казан: ТКН, 1968
Мунир Мазунов.
Не вернулась. 1968

5/ ***Зәки Нури.***
Биш учак /
рәс. В.Зелинский.
Казан: ТКН, 1968
Заки Нури.
Пять костров. 1968

6/ ***Роберт Әхмәтҗанов.***
Еллар яна...
Казан: ТКН, 1968
Роберт Ахметзянов.
Годы горят. 1968

/7

7/ ***Мәгъсүм Насыйбуллин.***
Телсез шаһитлар /
рәс. З.Хөсәенов.
Казан: ТКН, 1974
Магсум Насыбуллин.
Немые свидетели. 1974

/1

1/ ***Юныс Әминов.***
Кошның үз канаты була /
рәс. Л.Анисимов.
Казан: ТКН, 1968
Юнус Аминов.
У птицы свои крылья.
1968

2/ **Беренче карлыгачлар.**
Казан: ТКН, 1968
Первые ласточки. 1968

3/ **Хәйретдин Мөҗәй.**
Сугыш язмалары /
төз. С.Шакир.
Казан: ТКН, 1968
Хайрутдин Муджай.
Летопись войны. 1968

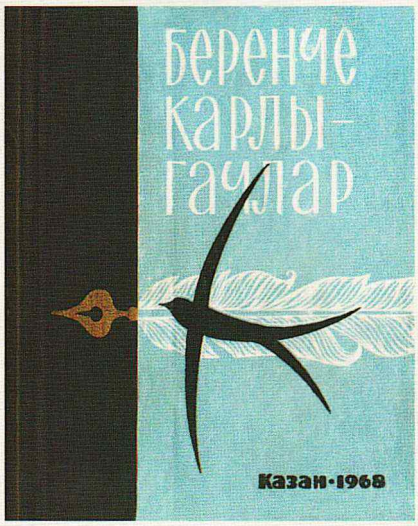

/2

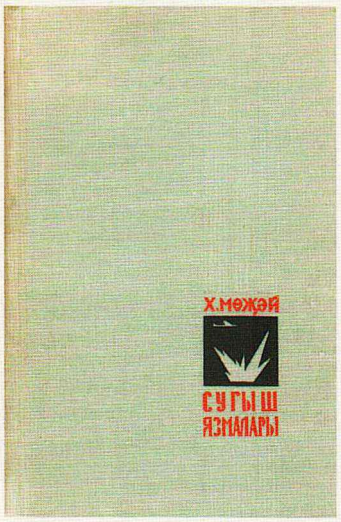

/3

4/ ***Нәби Дәүли.***
Сайланма әсәрләр:
2 томда.
Казан: ТКН, 1969–1970
Наби Давли.
Избранные произведения.
1969–1970

5/ ***Нурихан Фәттах.***
Сызгыра торган уклар.
Икенче китап /
рәс. Р.Шәмсетдинов.
Казан: ТКН, 1988
Нурихан Фаттах.
Свистящие стрелы.
1988

6/ ***Габдулла Шамуков.***
Мәсәлләр /
рәс. В.Игнатьев.
Казан: ТКН, 1969
Габдулла Шамуков.
Басни. 1969

7/ ***Гамил Афзал.***
Өф-өф итеп /
рәс. З.Хөсәенов.
Казан: ТКН, 1968
Гамил Афзалов.
Ласково-бережно. 1968

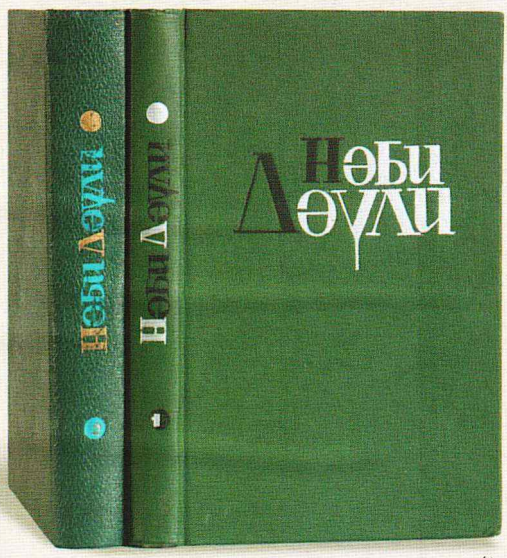

/4

/5

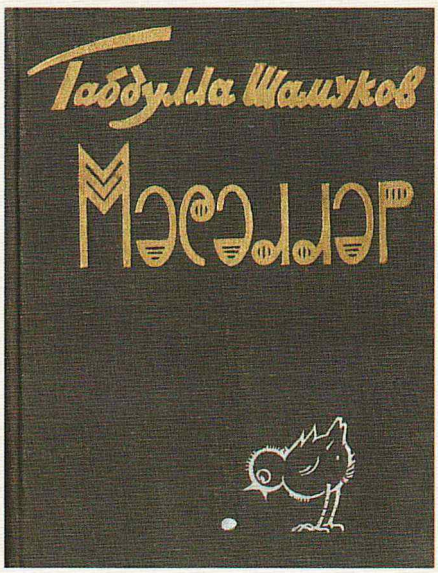

/6

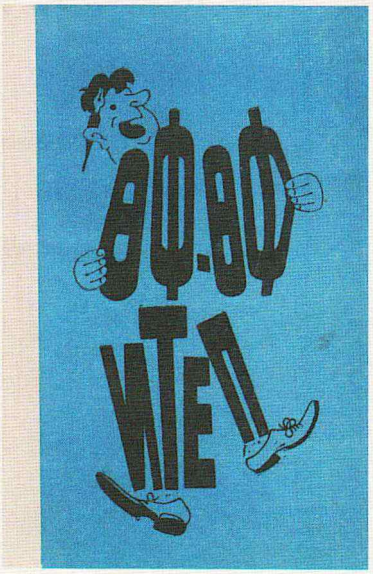

/7

/1

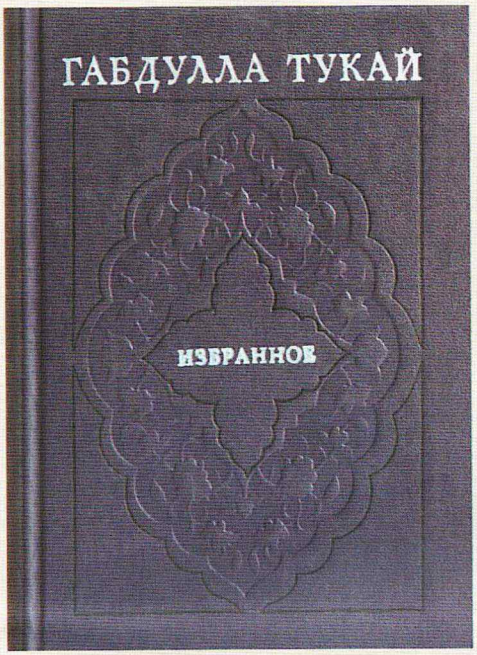

/2

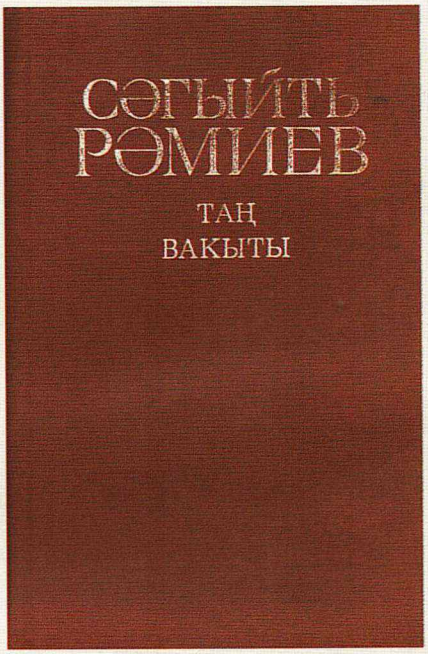

/3

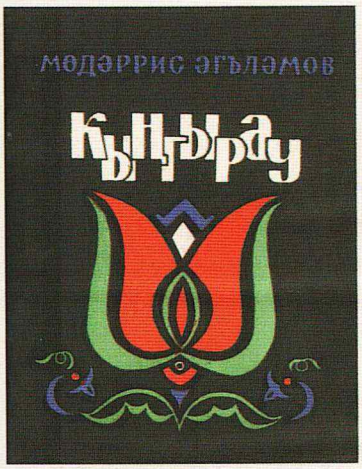

/4

/5

/6

1/ ***Илдар Юзеев.***
Карурман /
рәс. И.Субаев.
Казан: ТКН, 1973
Илдар Юзеев.
Дремучий лес. 1973

2/ ***Габдулла Тукай.***
Избранное. Москва:
Советская Россия. 1975
Габдулла Тукай.
Сайланма әсәрләр. 1975

3/ ***Сәгыйть Рәмиев.***
Таң вакыты /
төз. Ш.Садретдинов.
Казан: ТКН, 1980
Сагит Рамеев.
На заре. 1980

4/ ***Мөдәррис әгъләмов.***
Кыңгырау /
рәс. С.Кульбака.
Казан: ТКН, 1970
Мударрис Аглямов.
Колокол. 1970

5/ ***Рәшит Гәрәй.***
Сиңа тартыла күңел.
Казан: ТКН, 1970
Рашит Гарай.
От всего сердца. 1970

6/ ***Мәхмут Хөсәен.***
Ләйсән. Казан: ТКН, 1973
Махмуд Хусаинов.
Весенний дождь. 1973

7/ ***Муса Җәлил.***
Җырларым = Песни мои / төз. Ф.Әхмәтов.
Казан: ТКН, 1971

8/ ***Һади Такташ.***
Әсәрләр: өч томда /
рәс.: В.Булатов, И.Стоев.
Казан: ТКН, 1980–1983
Хади Такташ.
Сочинения. 1980–1983

/7

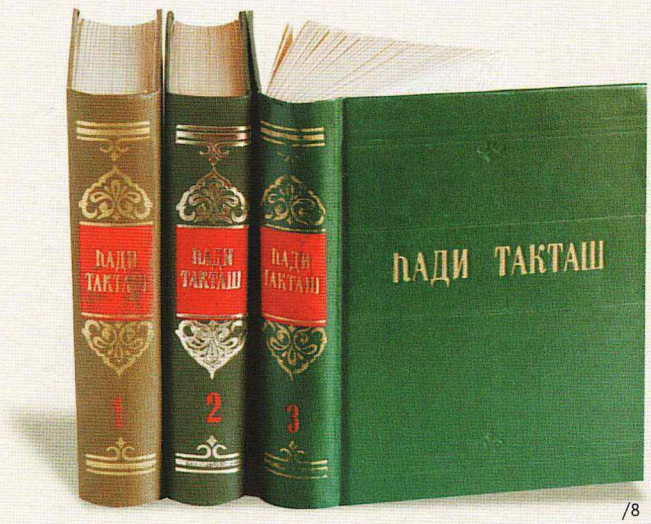

/8

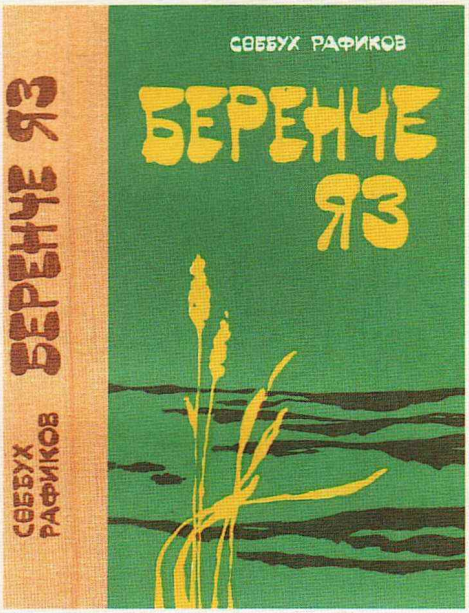

/1

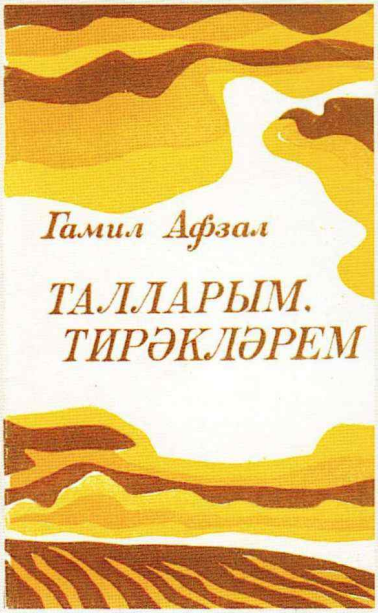

/2

/3

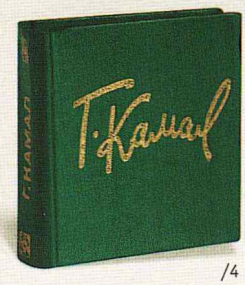

/4

/5

/6

/7

1/ ***Сөббух Рафиков.*** **Беренче яз** / рәс. Р.Шакиржанов. Казан: ТКН, 1979
Суббух Рафиков. **Первая весна.** 1979

2/ ***Гамил Афзал.*** **Талларым, тирәкләрем** / рәс. Р.Шакиржанов. Казан: ТКН, 1979
Гамиль Афзал. **Ивы мои родимые.** 1979

3/ ***Хәсән Сарьян.*** **Егет язмышы** / рәс. Р.Шакиржанов. Казан: ТКН, 1980
Хасан Сарьян. **Судьба парня.** 1980

4/ ***Галиәсгар Камал.*** **Беренче театр** / төз. Р.Даутов. Казан. ТКН, 1978
Галиасгар Камал. **Первый театр.** 1978

5/ ***Муса Джалиль.*** **Лирика** / пер. с татар.; сост. В.Ганиев; худ Н.Калита. Москва: Художественная литература, 1984
Муса Җәлил. **Лирика.** 1984

6/ ***Габдулла Тукай.*** **Шигырьләр һәм поэмалар** / төз. Р.Бохараев; рәс. В.Булатов. Казан: ТКН, 1986
Габдулла Тукай. **Стихотворения и поэмы.** 1986

7/ ***Хасан Туфан.*** **Лирика** / сост. Р.Мустафин, худ. А. Туманов; пер. с татар. Казань: ТКИ, 1984
Хәсән Туфан. **Лирика.** 1984

8/ ***Гадел Кутуй.*** **Тапшырылмаган хатлар** / рәс. А.Туманов. Казан: ТКН, 1983
Адель Кутуй. **Неотосланные письма.** 1983

9/ ***Мәхмүт Хөсәен.*** **Мәхәббәт һәм моң.** Казан: ТКН, 1983
Махмуд Хусаинов. **Мелодии любви.** 1983

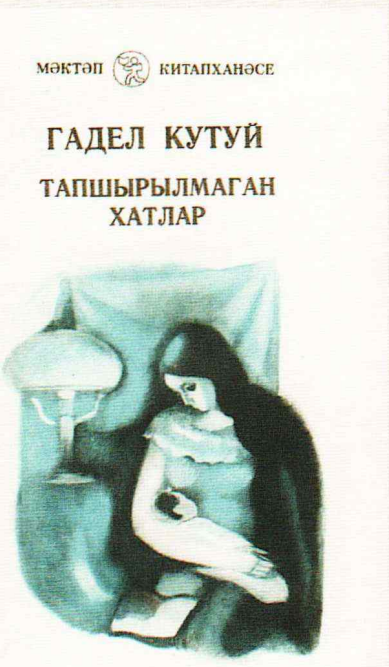

/8

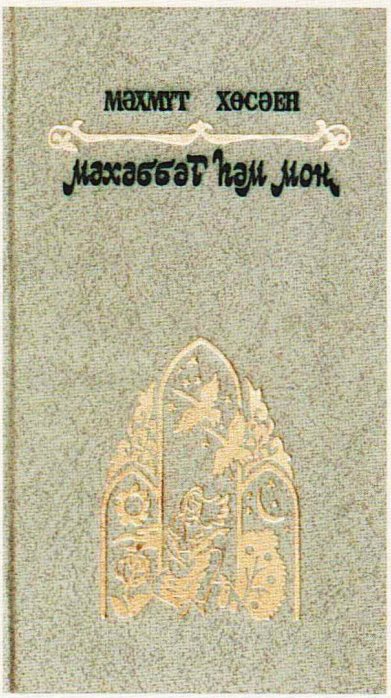

/9

/1

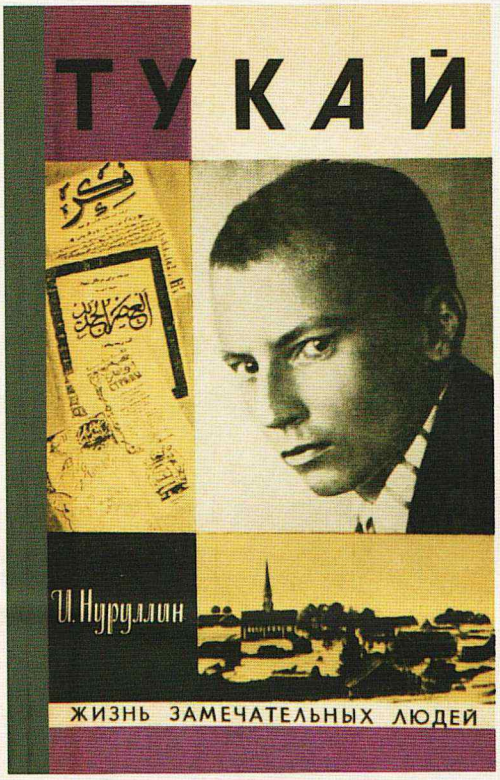

/2

/3

/4

1/ ***Габдулла Тукай.*** **Без туган бер җепкә бергә теркәлеп...** Казан: ТКН, 1976
Габдулла Тукай. **Мы – верные дети единой страны.** 1976

2/ ***Ибрагим Нуруллин.*** **Тукай** / авторизованный пер. с татар. Р.Фиша. Москва: Молодая гвардия, 1977
Ибраһим Нуруллин. **Тукай.** 1977

3/ ***Ибраһим Нуруллин.*** **Фатих Әмирхан** / рәс. И.Воробьёв. Казан: ТКН, 1988
Ибрагим Нуруллин. **Фатих Амирхан.** 1988

4/ ***Дәрдмәнд.*** **Исә җилләр** / төз. Р.Даутов; рәс. Т.Хаҗиәхмәтов. Казан: ТКН, 1980
Дэрдменд. **Веют ветры.** 1980

5/ ***Гамил Афзал.*** **Айлы кичләр.** Казан: ТКН, 1977
Гамиль Афзал. **Лунные вечера.** 1977

6/ ***Илдар Юзеев.*** **Поэмалар.** Казан: ТКН, 1976
Илдар Юзеев. **Поэмы.** 1976

7/ ***Рафаэль Мостафин.*** **Өзелгән җыр эзеннән** / тәрҗ.: В.Нуруллин, Г.Рәхим. Казан: ТКН, 1982
Рафаэль Мустафин. **По следам оборванной песни.** 1982

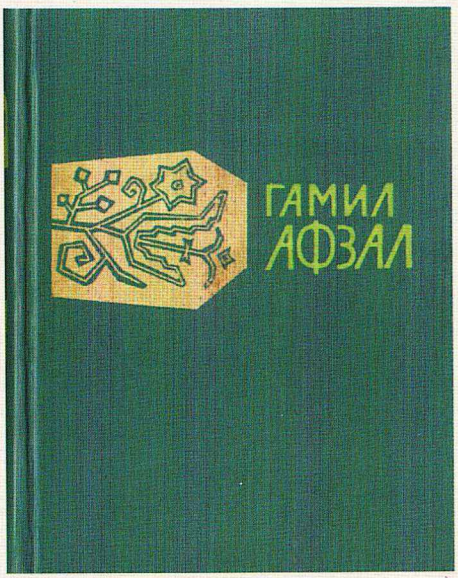

/5

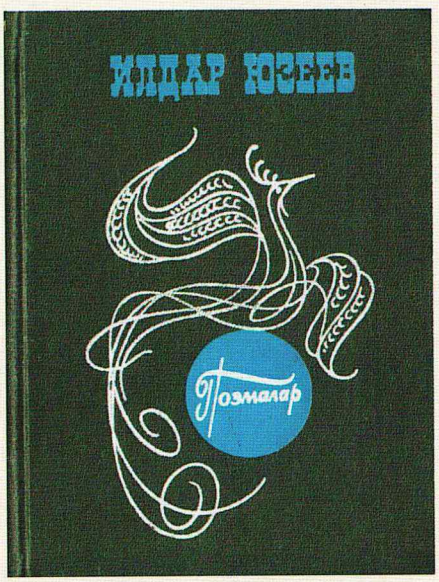

/6

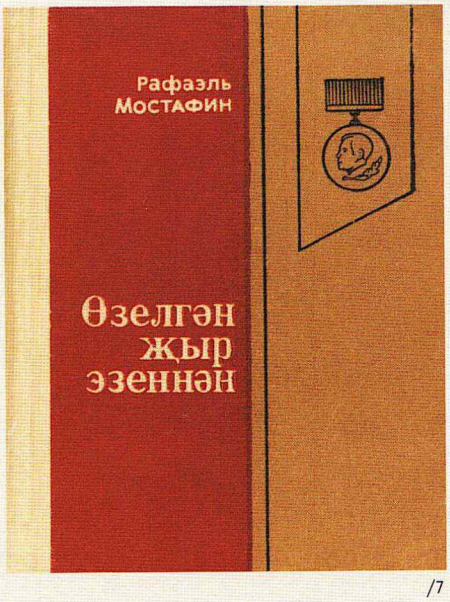

/7

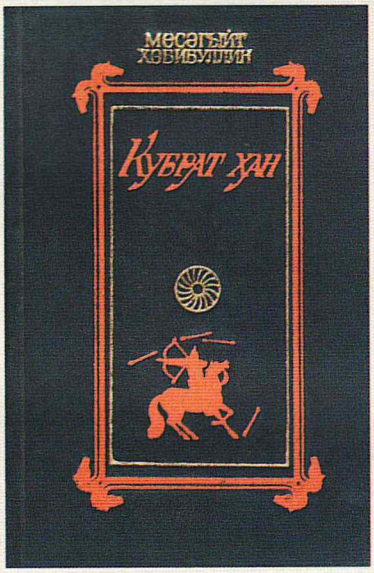

/1

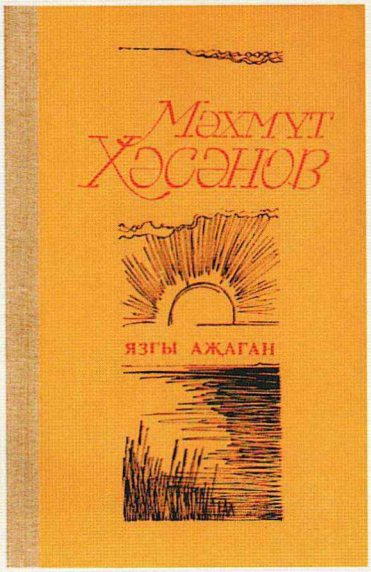

/2

/3

/4

1/ *Мөсәгыйт Хәбибуллин.* **Кубрат хан** / рәс. Р.Шәмсетдинов. Казан: ТКН, 1985
Мусагит Хабибуллин. **Кубрат-хан.** 1985

2/ *Мәхмүт Хәсәнов.* **Язгы аҗаган** / рәс. Ю.Чернов. Казан: ТКН, 1987
Махмут Хасанов. **Весенняя зарница.** 1987

3/ *Мөсәгыйт Хәбибуллин.* **Илчегә үлем юк** / рәс. В.Булатов. Казан: ТКН, 1990
Мусагит Хабибуллин. **Посол – лицо неприкосновенное.** 1990.

4/ *Гадел Кутуй.* **Тапшырылмаган хатлар** / рәс. Ш.Насыйров. Казан: ТКН, 1988
Адель Кутуй. **Неотосланные письма.** 1988

5/ *Шәриф Хәсәенов.* **Мәхәббәт сагышы** / рәс. Ш.Насыйров. Казан: ТКН, 1989
Шариф Хусаинов. **Грёзы любви.** 1989

6/ *Зәки Нури.* **Үлгәннәр дә үч алды.** 2 нче басма. Казан: ТКН, 1982
Заки Нури. **И мёртвые мстили.** 1982

7/ **Җиңү дәвам итә** / тәз.: К.Кәримов һ.б.; рәс. Р.Шәмсетдинов. Казан: ТКН, 1985
Победа продолжается. 1985

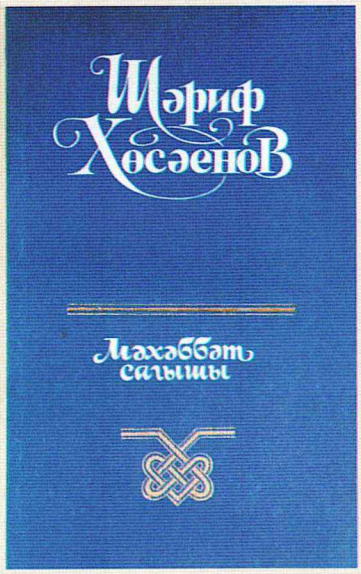

/5

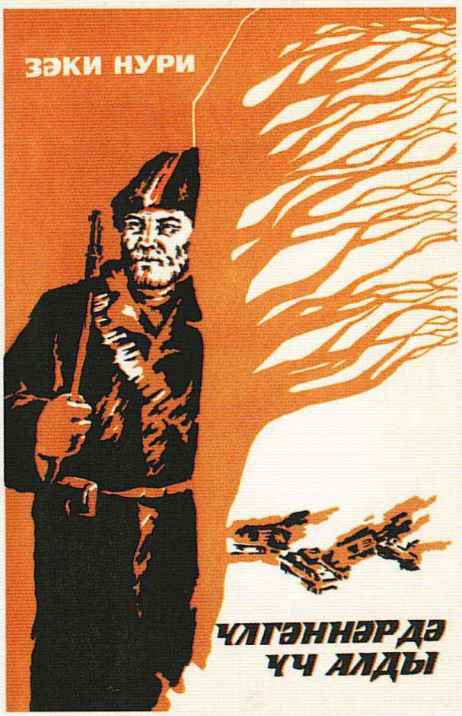

/6

/7

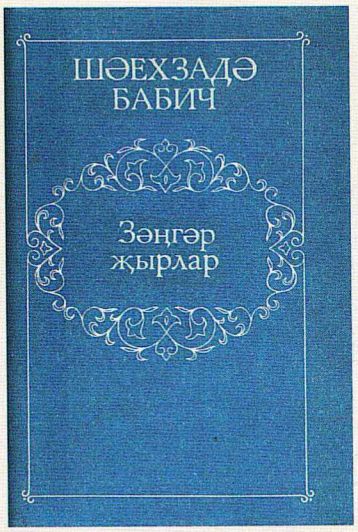

/1

/2

1/ ***Шәехзадә Бабич.***
Зәңгәр җырлар / рәс. В.Булатов. Казан: ТКН, 1990
Шайхзаде Бабич.
Голубые песни. 1990

2/ ***Нәкый Исәнбәт.***
Әсәрләр: 4 томда. Казан: ТКН, 1989
Наки Исанбет.
Сочинения. 1989

3/ **Идегәй** / рәс. Т.Хаҗиәхмәтов. Казан: ТКН, 1988
Идегей. 1988

4/ ***Равиль Файзуллин.***
Лунные тополя / пер. с татар. Москва: Художественная литература, 1990
Равил Фәйзуллин.
Шигырьләр. 1990

5-9/ ***Ибраһим Салахов.***
Колыма хикәяләре / рәс. Ш.Насыйров. Казан: ТКН, 1989. Иллюстрацияләр, эскизлар
Ибрагим Салахов.
Рассказы Колымы (Чёрная Колыма). 1989. Иллюстрации, эскизы

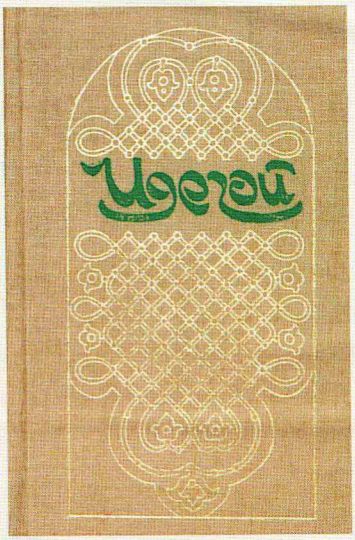

/3

/5

/6

/7

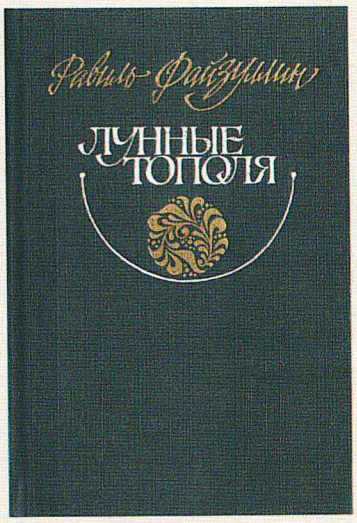

/4

/8

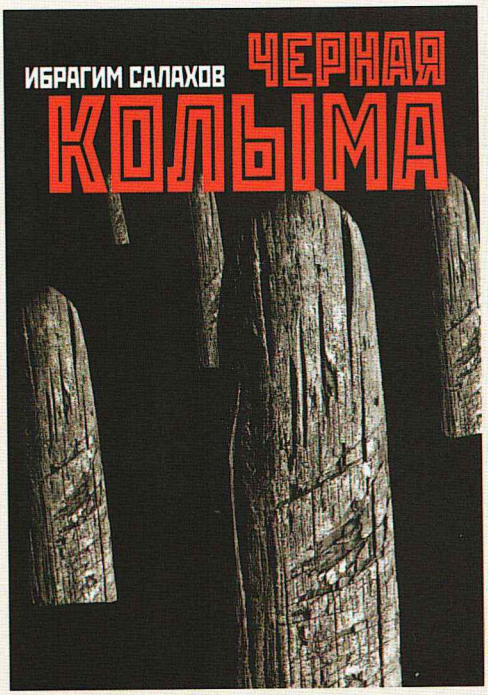

/9

/1

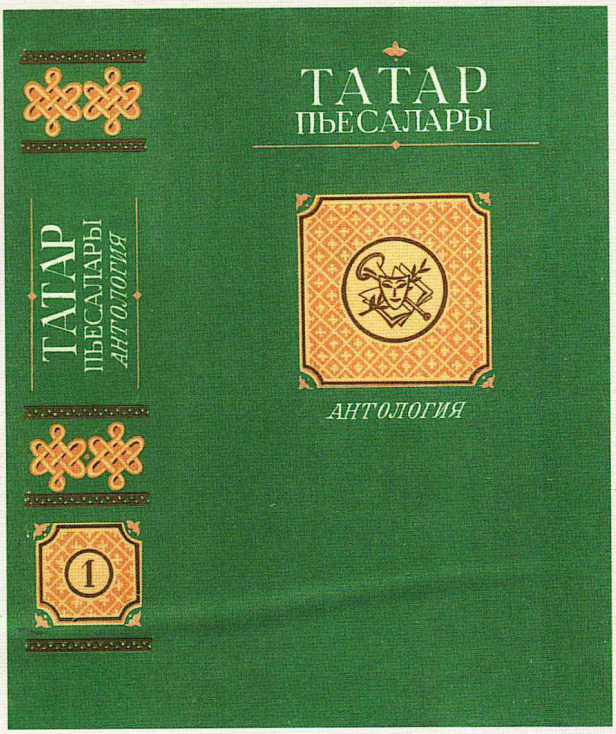

/2

1/ **Халык әйтсә хак әйтер.**
Казан: ТКН, 1967
Слово народа правдиво.
1967

2/ **Татар пьесалары: антология** /
төз. Б.Гыйззәт.
Казан: ТКН, 1987
Татарские пьесы: антология. 1987

3/ ***Равил Фәйзуллин.***
Сәйдәш /
рәс. Т.Хаҗиәхмәтов.
Казан: ТКН, 1990
Равиль Файзуллин.
Сайдаш. 1990

4/ **Кызлар җыры** /
төз. И.Юзеев.
Казан: ТКН, 1984
Песня девушек. 1984

5/ ***Хәмит Ярми.***
Татар халкының поэтик иҗаты.
Казан: ТКН, 1967
Хамит Ярми.
Поэтическое творчество татарского народа. 1967

6/ **Татар халык табышмаклары** /
җыючы һәм төз.
Н.Исәнбәт.
Казан: ТКН, 1970
Татарские народные загадки. 1970

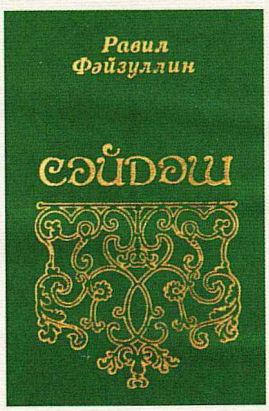

/3

/4

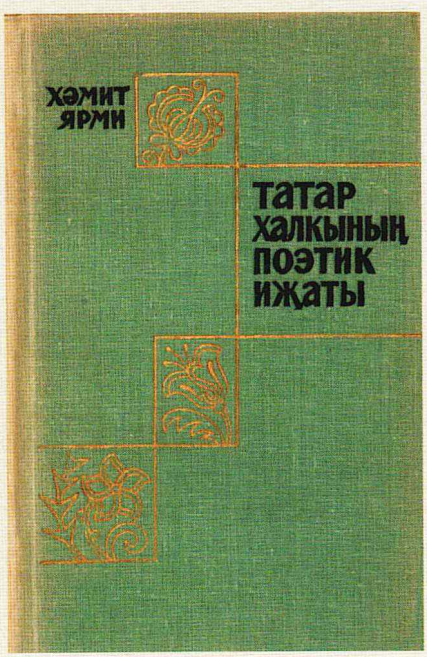

/5

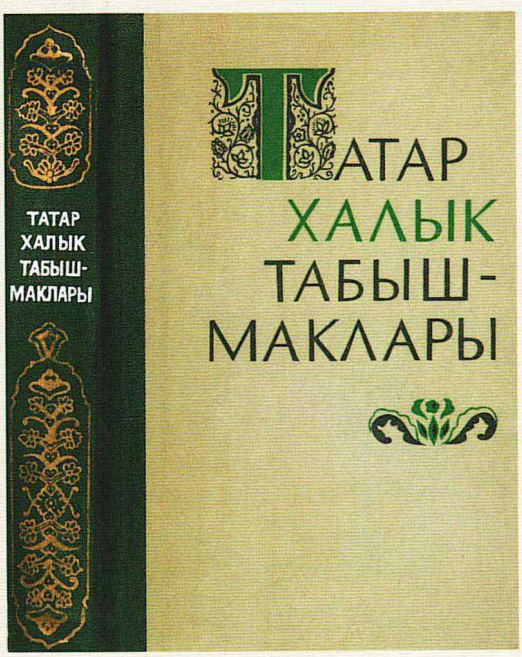

/6

Татар халык иҗаты:
12 томда / рәс. И.Стоев.
Казан: ТКН, 1977–1993
Татарское народное творчество. 1977–1993

ТАТАР ХАЛЫК ИҖАТЫ
ӘКИЯТЛӘР 1 КИТАП
ТАТАР ХАЛЫК ИҖАТЫ
ӘКИЯТЛӘР 2 КИТАП
ТАТАР ХАЛЫК ИҖАТЫ
ӘКИЯТЛӘР 3 КИТАП
ТАТАР ХАЛЫК ИҖАТЫ
ТАБЫШМАКЛАР

ТАТАР ХАЛЫК ИҖАТЫ
МӘКАЛЬЛӘР һӘМ ӘЙТЕМНӘР
ТАТАР ХАЛЫК ИҖАТЫ
КЫСКА ЖЫРЛАР
ТАТАР ХАЛЫК ИҖАТЫ
ТАРИХИ һӘМ ЛИРИК ЖЫРЛАР
ТАТАР ХАЛЫК ИҖАТЫ

ТАТАР ХАЛЫК ИҖАТЫ
МӘЗӘКЛӘР
ТАТАР ХАЛЫК ИҖАТЫ
РИВАЯТЬЛӘР һӘМ ЛЕГЕНДАЛАР
ТАТАР ХАЛЫК ИҖАТЫ
ДАСТАННАР
ТАТАР ХАЛЫК ИҖАТЫ
БАЛАЛАР ФОЛЬКЛОРЫ

/1

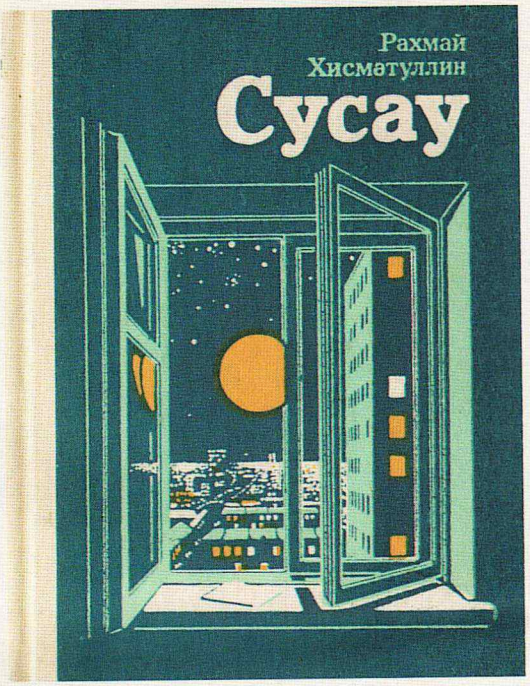

/2

/3

/4

/6

1/ *Әхмәт Исхак.* **Уйланулар, елмаюлар** / рәс. Р.Шәмсетдинов. Казан: ТКН, 1983
Ахмет Исхак. **Раздумья и улыбки.** 1983

2/ *Рахмай Хисмәтуллин.* **Сусау** / рәс. Д.Фәхретдинов. Казан: ТКН, 1984
Рахмай Хисматуллин. **Жажда.** 1984

3/ *Мәхмут Хәсәнов.* **Шөгеровлар** / рәс. В.Булатов. Казан: ТКН, 1984
Махмут Хасанов. **Шугуровы.** 1984

4/ **Тәрәзәгә чиртер мизгел.** Казан: ТКН, 1986
Мгновенье постучит в окно. 1986

/5

5/ *Дамир Гыйсметдинов.* **Өметсез шайтан** / рәс. В.Бибишев. Казан: ТКН, 1990
Дамир Гисметдинов. **Надейся и жди.** 1990

6/ *Маннур Саттаров.* **Мылтыклы шүрәле** / рәс. В.Малякин. Казан: ТКН, 1982
Маннур Саттаров. **Леший с ружьём.** 1982

/7

7/ *Кәрим Кашаф.* **Куян елы** / рәс. В.Бибишев. Казан: ТКН, 1989
Карим Кашаф. **Год зайца.** 1989

1-4/ **Хуҗа Насретдин мәзәкләре** /
җыючы А.Әхмәт;
рәс. Б.Әлминов.
3 нче басма.
Казан: ТКН, 1966
Анекдоты Ходжы Насретдина. 1966

5-7/ ***Гумер Баширов.*** **Тысяча и один мэзэк** /
пер. с татар.
И.Законовой;
худ. Ю.Денисов.
Казань: ТКИ, 1989
Гомәр Бәширов. **Мең дә бер мәзәк.** 1989

/1

/2

/3

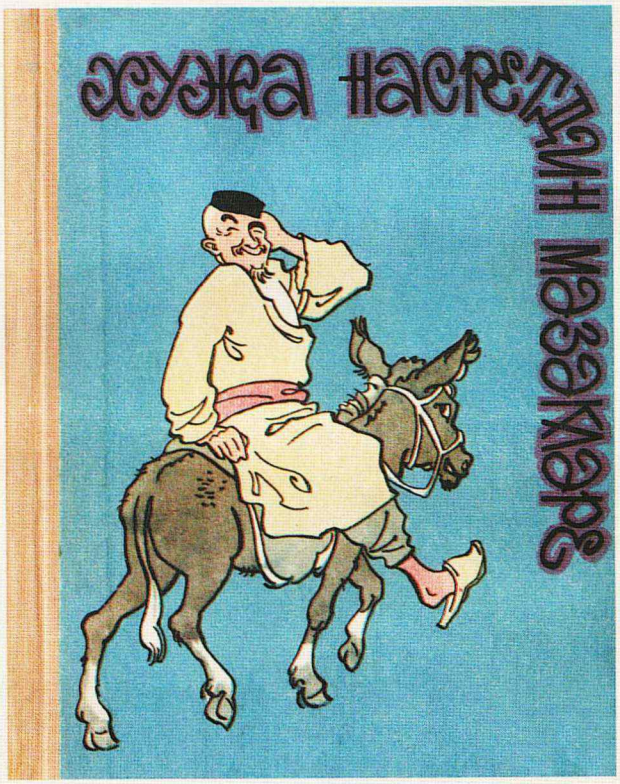

/4

/5

/6

/7

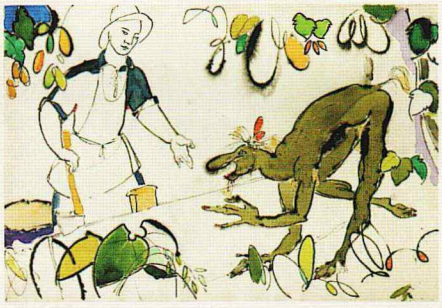

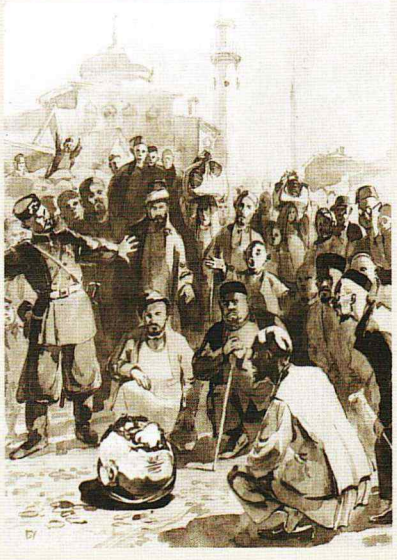

Рәссам Бакый Урманченың Габдулла Тукай әсәрләренә ясаган иллюстрацияләре.
1960–1980

Иллюстрации художника Баки Урманче к произведениям Габдуллы Тукая.
1960–1980

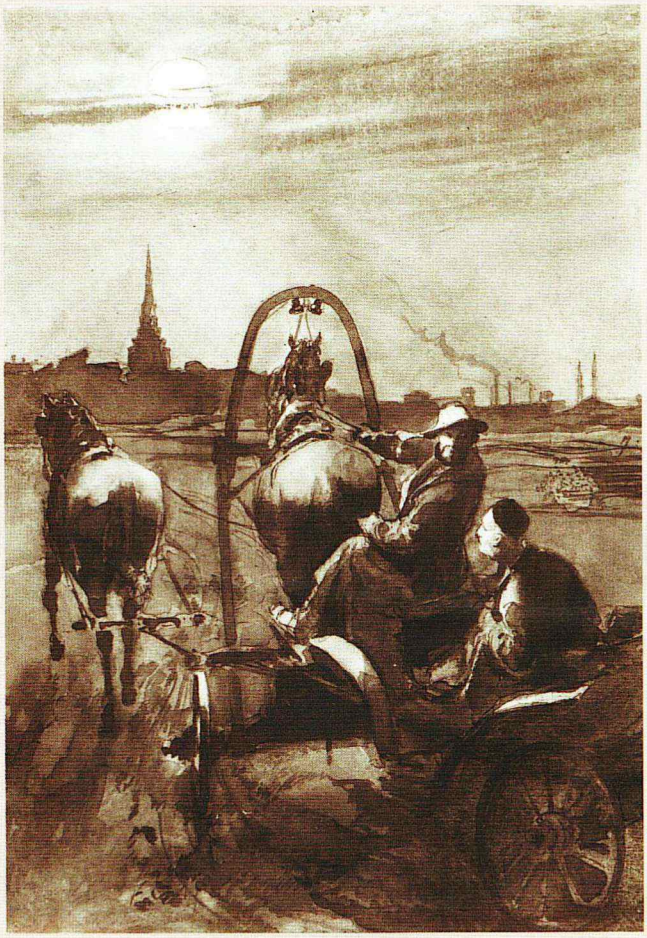

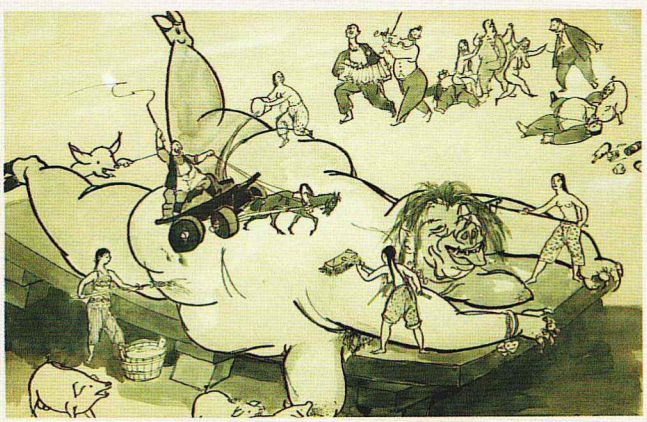

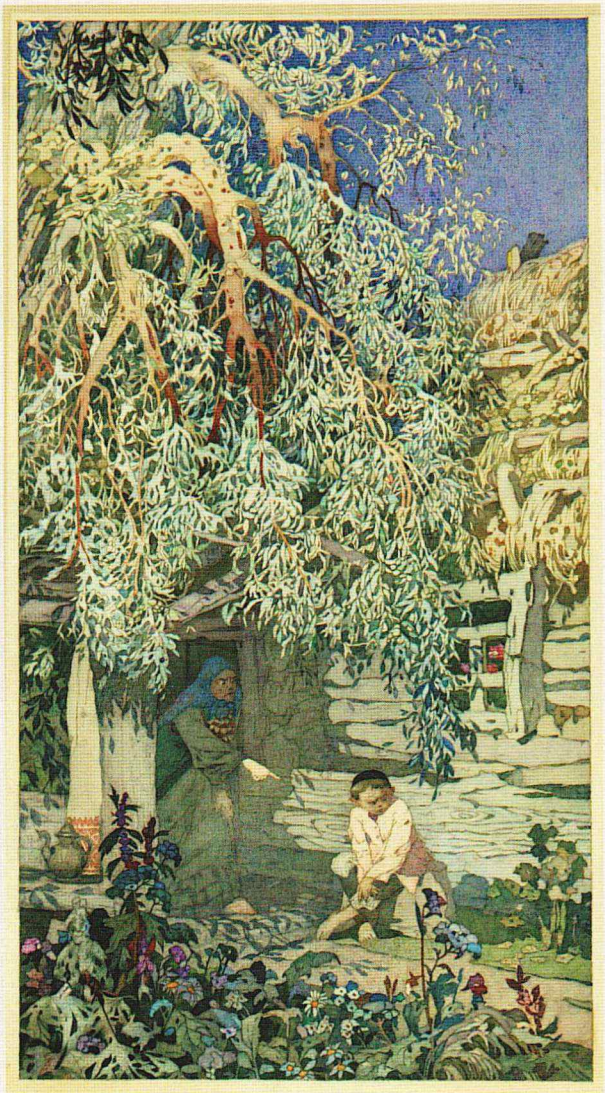

Рәссам Фәйзерахман Әминовның Габдулла Тукай әсәрләренә ясаган иллюстрацияләре.
1950–1970

Иллюстрации художника Файзрахмана Аминова к произведениям Габдуллы Тукая.
1950–1970

/1

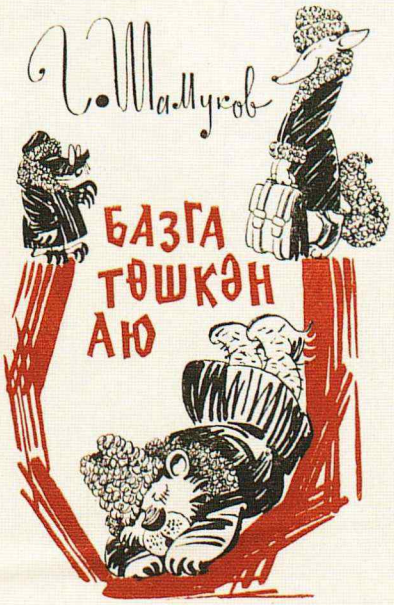

/2

/3

1/ *Сәләх Хәсни.* **Курчак театры** / рәс. Г.Огородников. Казан: ТКН, 1964
Салах Хусни. **Кукольный театр.** 1964

2/ *Габдулла Шамуков.* **Базга төшкән аю** / рәс. В.Карамышев. Казан: ТКН, 1967
Габдулла Шамуков. **Медведь в яме.** 1967

3/ *Габдулла Шәрәфи.* **Хикәяләр** / рәс. П.Григорьев. Казан: ТКН, 1966
Габдулла Шарафи. **Рассказы.** 1966

4/ *Җәвад Тәрҗеманов.* **Тукран малае Шуктуган.** Казан: ТКН, 1962
Джавад Тарджеманов. **Пискля – сын дятла.** 1962

5/ *Газиз Мөхәммәтшин.* **Без әле җирдә яшибез** / рәс. И.Әхмадиев. Казан: ТКН, 1963
Газиз Мухаметшин. **Мы живём на земле.** 1963

6/ *Илдус Якупов.* **Бишек җыры.** Казан: ТКН, 1966
Ильдус Якупов. **Колыбельная.** 1966

/4

/5

/6

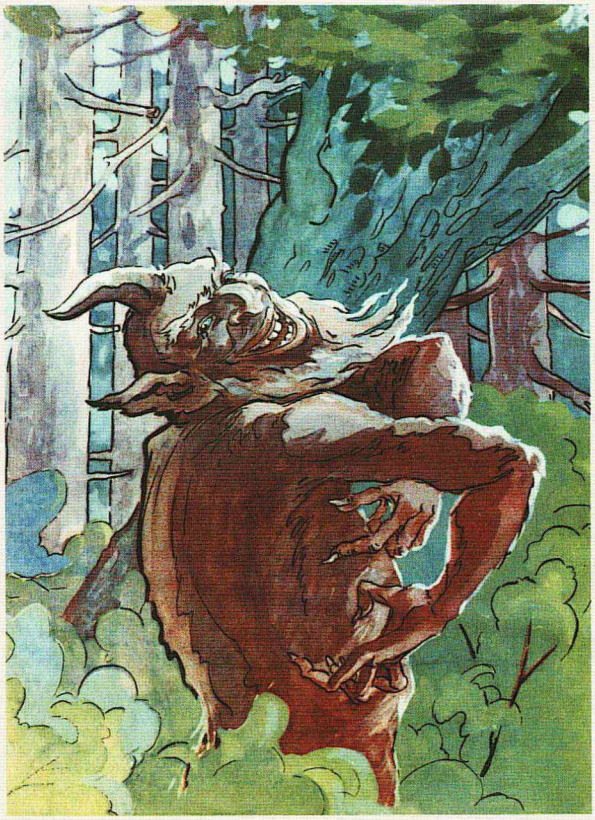

/1

/2

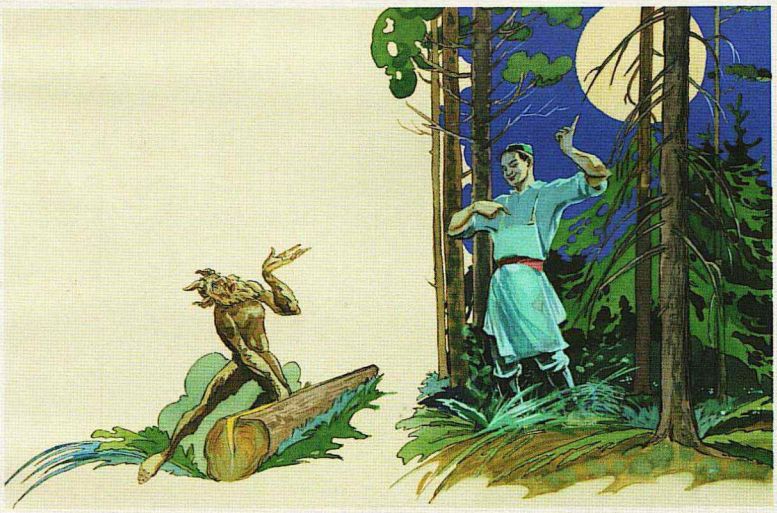

/3

/4

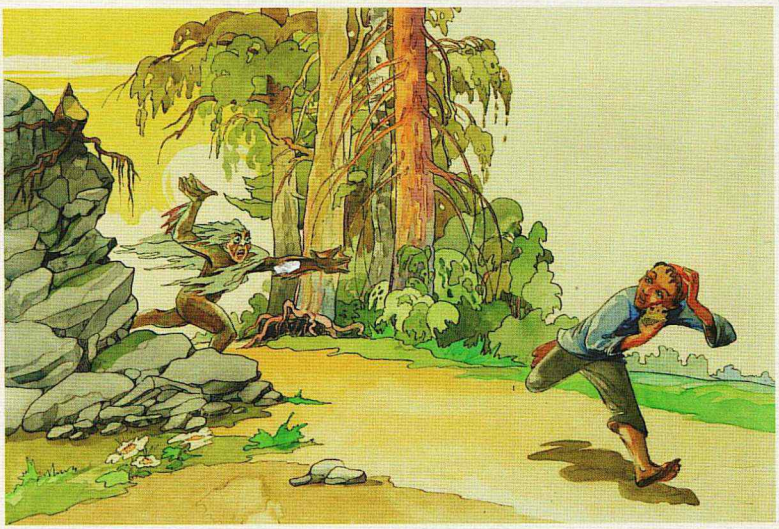

/5

1-3/ ***Габдулла Тукай.***
Шүрәле /
рәс. Б.Әлминов.
Казан: ТКН, 1966
Габдулла Тукай.
Шурале. 1966

4,5/ ***Габдулла Тукай.***
Су анасы /
рәс. Б.Әлминов.
Казан: ТКН, 1968
Габдулла Тукай.
Водяная. 1968

/1

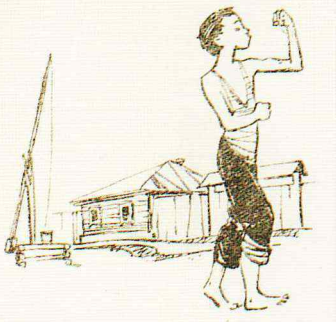

/2

/3

1-4/ ***Ләбибә Ихсанова.***
Саралан малайлары /
рәс.: С.Семёнов, К.Ларин.
2 нче басма
Казан: ТКН, 1966
Лябиба Ихсанова.
Ребята из Саралана.
1966

5-7/ ***Галимҗан Ибраһимов.***
Алмачуар /
рәс. Н.Байбурин.
Казан: ТКН, 1967
Галимджан Ибрагимов.
Чубарый. 1967

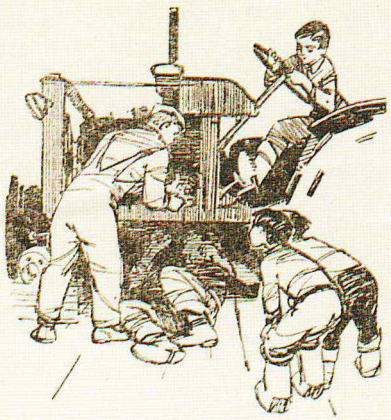

/4

/5

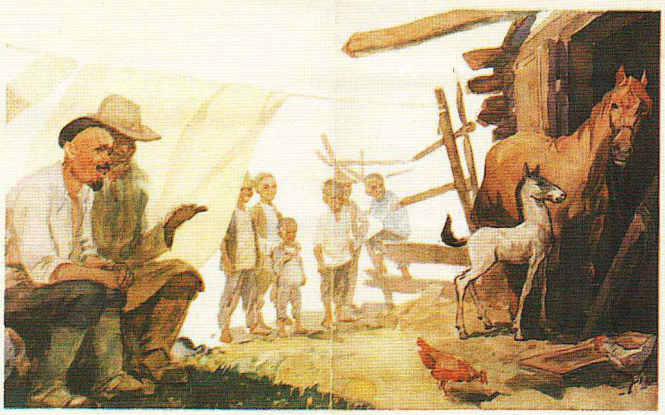

/6

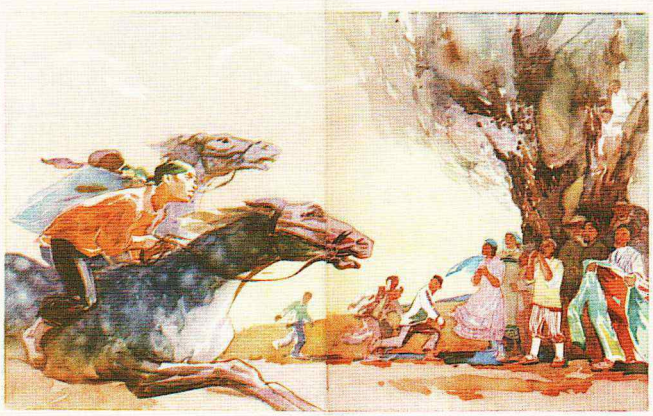

/7

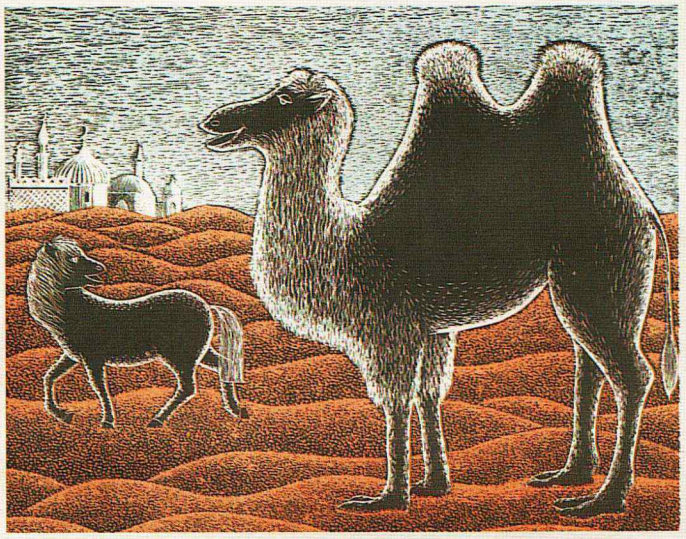

Илдар Юзеев.
Пони малае нәни җирәнкәй / рәс. Э.Зарипов. Казан: ТКН, 1967
Илдар Юзеев.
Рассказ о том, как Гани искал рыжика-пони. 1967

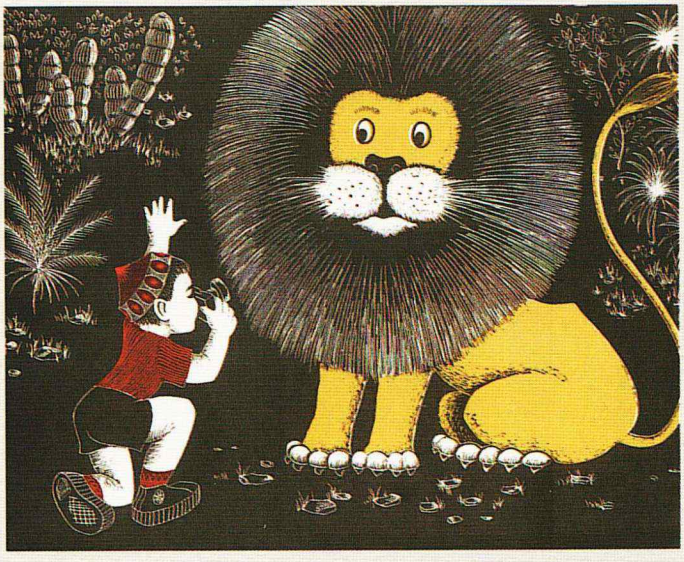

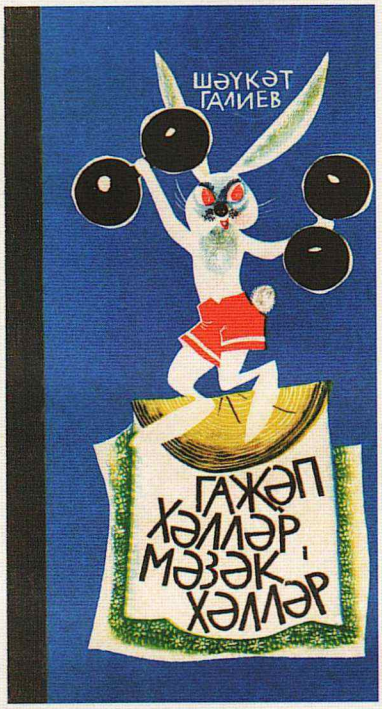

/1

/2

/3

/4

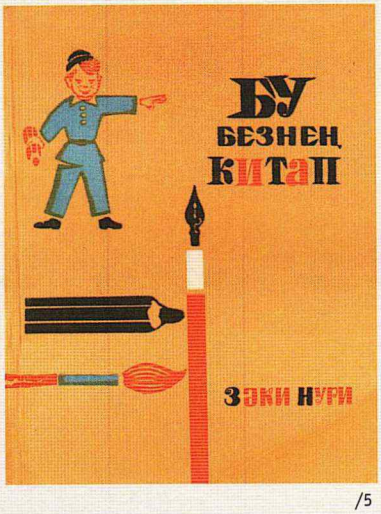

/5

/6

/7

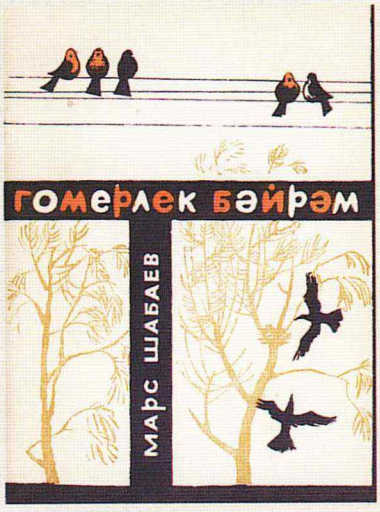

/8

/9

1-4/ ***Шәүкәт Галиев.*** **Гаҗәп хәлләр, мәзәк хәлләр /** рәс. Т.Хаҗиәхмәтов. Казан: ТКН, 1968
Шаукат Галиев. **Удивительные и забавные происшествия.** 1968

5/ ***Зәки Нури.*** **Бу безнең китап /** рәс. В.Зелинский. Казан: ТКН, 1967
Заки Нури. **Это наша книга.** 1967

6/ ***Роза Хафизова.*** **Курай-малай маҗаралары /** рәс. Т.Хаҗиәхмәтов. Казан: ТКН, 1969
Роза Хафизова. **Приключения Курай-малая.** 1969

7/ ***Гомәр Бәширов.*** **Ана каз белән ата каз һәм аларның уникә бәбкәсе /** рәс. П.Григорьев. Казан: ТКН, 1968
Гумер Баширов. **Гусыня, гусак и двенадцать их гусят.** 1968

8/ ***Марс Шабаев.*** **Гомерлек бәйрәм /** рәс. В.Зелинский. Казан: ТКН, 1968
Марс Шабаев. **Вечный праздник.** 1968

9/ ***Рафаил Төхфәтуллин.*** **Җиләкле аланнар /** рәс. Т.Усманов. Казан: ТКН, 1971
Рафаиль Тухфатуллин. **Ягодные поляны.** 1971

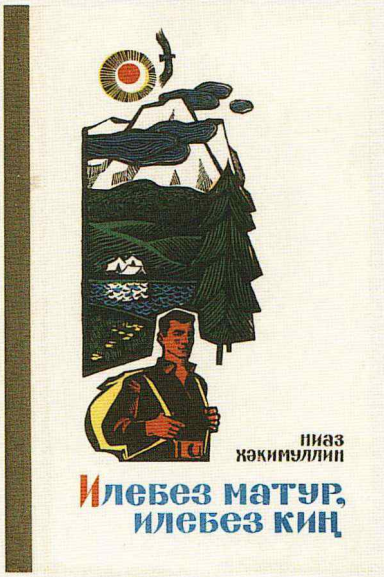

/1

1/ *Нияз Хәкимуллин.*
Илебез матур, илебез киң.
Казан: ТКН, 1971
Нияз Хакимуллин.
Просторы Родины.
1971

/2

2/ *Ләбибә Ихсанова.*
Гөлләр кояшка карый.
Казан: ТКН, 1972
Лябиба Ихсанова.
Цветы тянутся к солнцу. 1972

3/ *Миркасыйм Госманов.*
Серле балбал /
рәс. Т.Хаҗиәхмәтов.
Казан: ТКН, 1973
Миркасым Усманов.
Таинственный балбал.
1973

4/ *Абдулла Әхмәт.*
Җыр белән очрашу /
рәс. И.Субаев.
Казан: ТКН, 1970
Абдулла Ахмет.
Встреча с песней. 1970

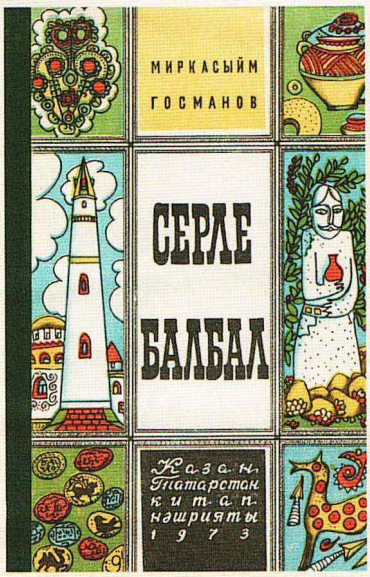

/3

5/ *Мәсгут Шәрифуллин.*
Җир хуҗасы /
рәс. С.Кульбака.
Казан: ТКН, 1968
Масгут Шарифуллин.
Хозяин земли. 1968

6/ *Нур Гайсин.*
Яңа өйгә күчкәч /
рәс. П.Григорьев.
Казан: ТКН, 1969
Нур Гайсин. **Новоселье.**
1969

7/ *Илдус Гайфуллин.*
Фотосунарчы хикәяләре /
рәс. Р.Шакиржанов.
Казан: ТКН, 1979
Илдус Гайфуллин.
Записки фотоохотника. 1979

/4

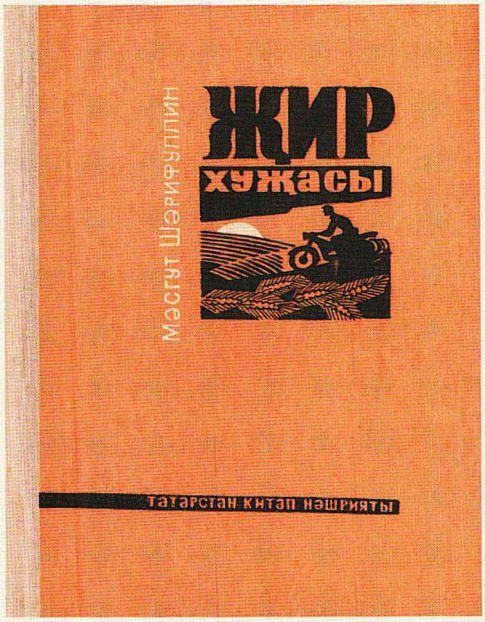

/5

/6

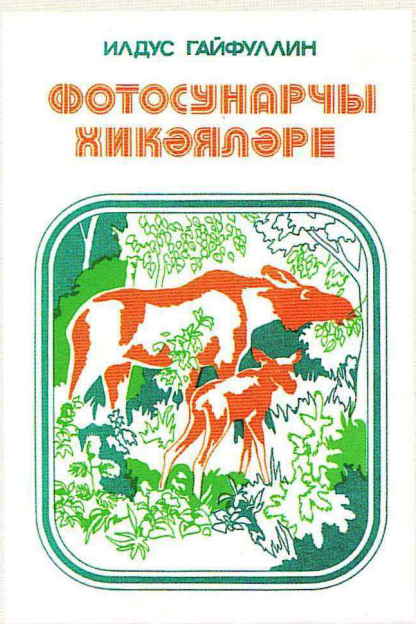

/7

Куркак юлдаш.

Зирәк карт.

Камыр батыр.

Үги кыз.

Татар халык әкиятләре / төз. Х.Гатина; рәс. Т.Хаҗиәхмәтов. Казан: ТКН, 1974
Татарские народные сказки. 1974

Хәйләкәр өтәч. 121 биткә.

Кәкрә каенны теротсан.

Гөлчәчәк.

Күке кычкыргач, көтүче хезмәт хакы ала.

Нәкый Исәнбәт.
Мыраубай батыр /
рәс. Т.Хаҗиәхмәтов.
Казан: ТКН, 1974
Наки Исанбет.
Храбрый кот. 1974

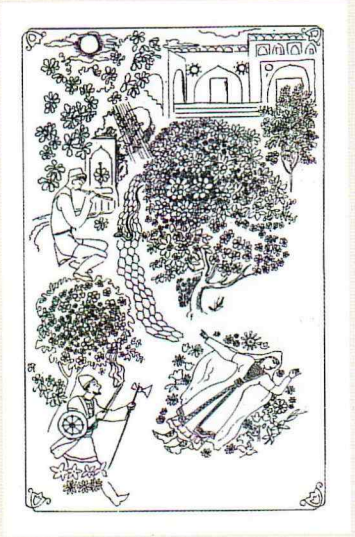

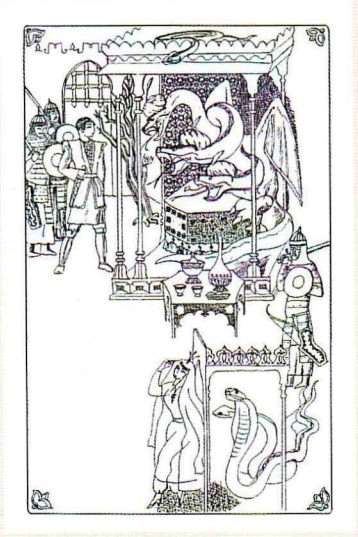

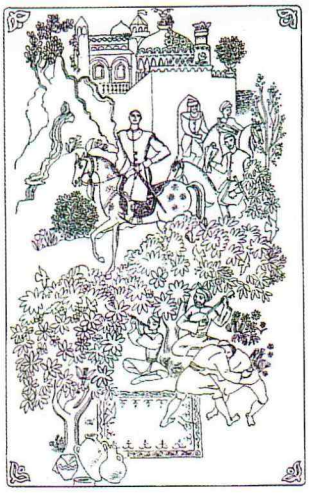

Батулла.
Әкият сөйлим сезгә /
рәс. А.Туманов.
Казан: ТКН, 1979
Батулла.
Расскажу вам сказку.
1979

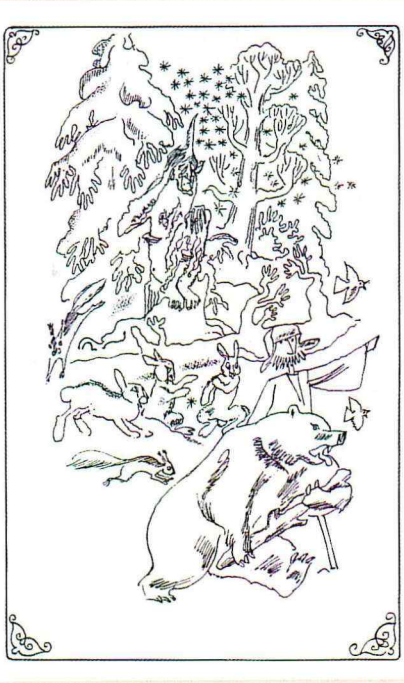

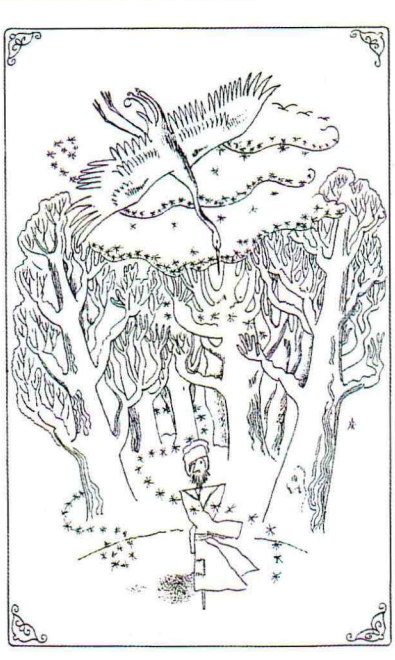

/1

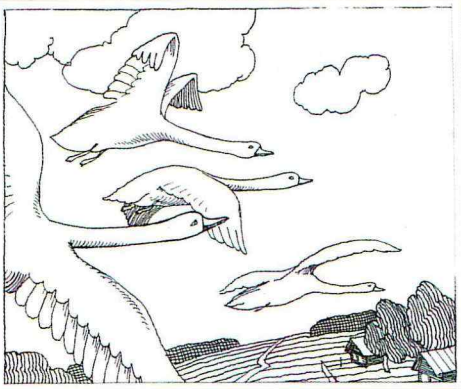

/2

1-9/ ***Мәрзия Фәйзуллина.*** **Болытсыз яңгыр** / рәс. Р.Шакирҗанов. Казан: ТКН, 1981
Марзия Файзуллина. **Дождик без облака.** 1981

10,11/ **«Татар халык әкиятләре»** китабына рәс. Р.Шакирҗанов эскизлары. 1981
Эскизы Р.Шакирзянова к книге **«Татарские народные сказки».** 1981

/3

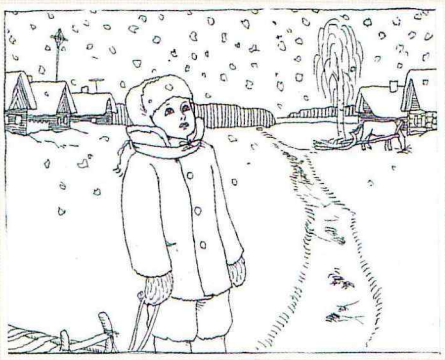

/4

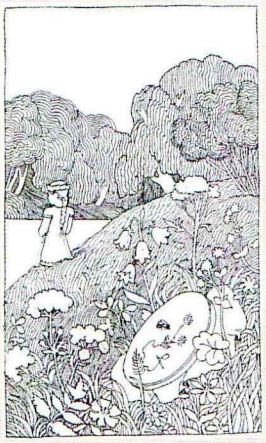

/5

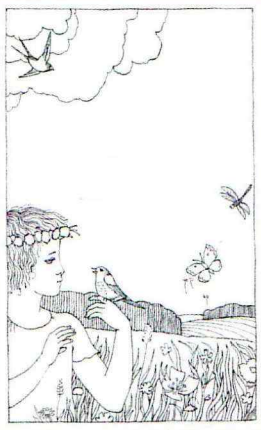

/6

/7

/8

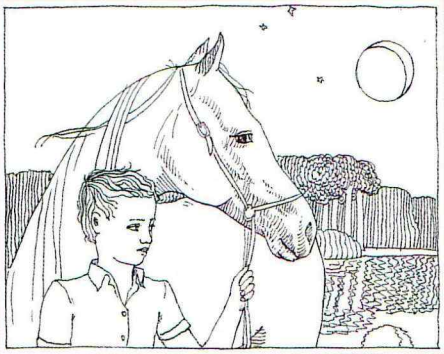

/9

/10

/11

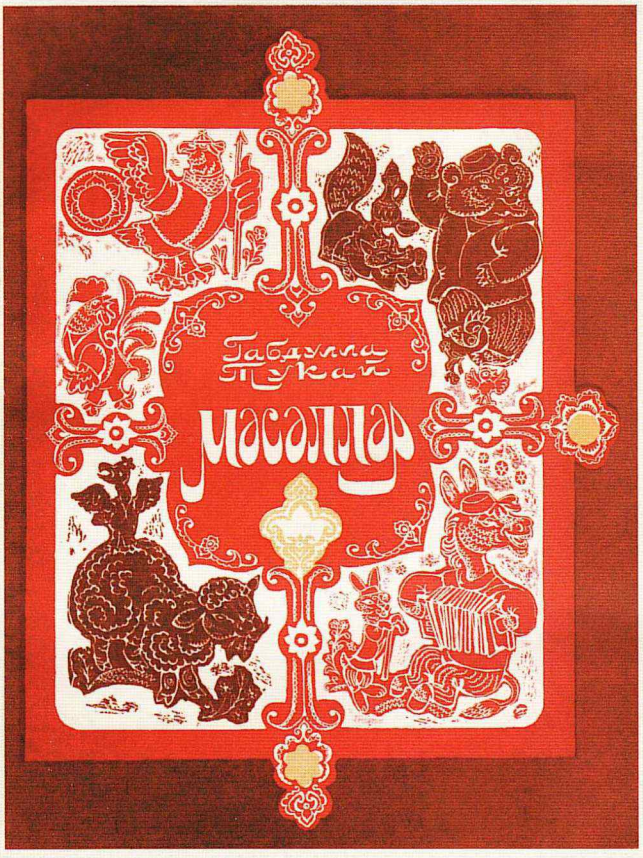

Габдулла Тукай.
Мәсәлләр /
рәс. И.Колмогорцева.
Казан: ТКН, 1982
Габдулла Тукай.
Басни. 1982

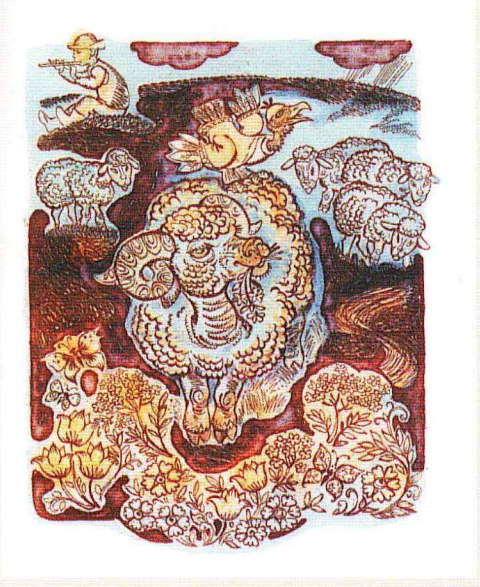

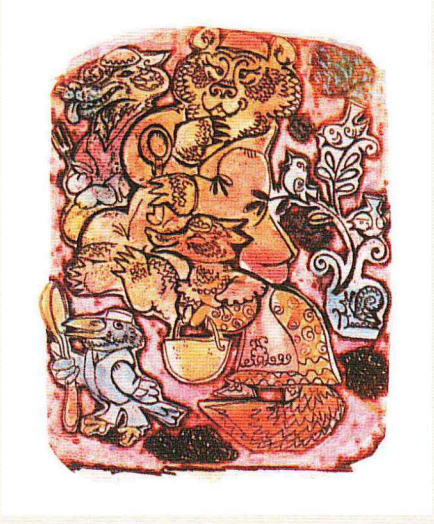

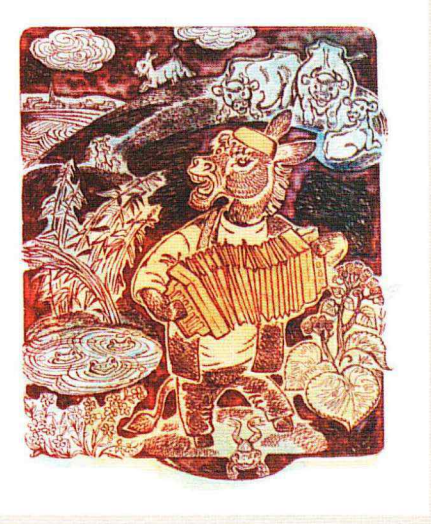

I

Җәй көне: эссе һавада мин суда коенам, йөзәм;
Чәрелдәм, уйнашам, чумам, башым белән суны сөзәм.
Шул рәвешчә бер сәгать ярым кадерле уйнагач,
Инде шашып бер сәгатьсез тирәлемә дан уйлатам.
Имгәреп чыктым судан, тик-тәкә киемдәм ис-башым;
Куркам үземә алло инде, юк инемдә йолашым.

Инде мин акрен генә киздем да кердем басмага,
Җен опыткан ачы, калган тарагы басмада.
Як-ягымда һич кеше дә юклыгын бездем да мин.
Чаптым авылга тарафны тиз генә алдем да мин.
Куркмичә алны ва артны, и чабам мин, и чабам;

Ашыгам, тирләп, пешам һәм кып-кызу уттай инам.
Бер заманны айлангән бәккан идем артка табам.
Ах, харап ин! — Су анасы ла минем артган чаба.
Кычкырадыр: «Кагма! Кагма! Тукта! Тукта, и карак!
Нәк аласың син аны, уз бит минем алтын тарак!»

Бервакыт, кичәм дигәндә, тәпәй күчем басмага;
Карасам, бер курыкмыч катып утырган басмада.
Кинә каршы алтын кулындагы алтын тарак;
Шул тирәк бөрлән утыра тулышып сөзәк тарак.
Тын да алмыйча торам, курыкмыйча кына, тешне кысып,
Шукта ир бүкәнгә күз атларга посып.
Сачларын үреп тарап, сикерде тәпәе суга ул;
Чумды да китте, тамам юк булды кулдан шунда ул.

II

Яхшы, хуш. Батты коеш. Йокларга яттым кич белән,
Өй эче тулган иде кичке һава, хуш ис белән.
Юрган астында йокыга китми ятам мин һаман,
«Шык» та «шык» кемдер тәрәзәгә чиертә бер заман.
Мин ятам рәхәт кенә, тормыйм да, кузгалмыйм әле;
Бу тавышка сискәнеп, торган йокысыннан әни.
— Ни кирәк? Кем бу? Кара төндә вакытсыз кем йөри?
Нәрсә бар соң төнлә берләп, и пычагым кергере!
— Су анасы мин, китер, кайда минем алтын тарак?
Бир! Бан көндез алып качты синең углың, карак!
Төшкән айның шәүләсе, мин юрган астыннан карыйм,
Калтырыйм, куркам, «ходай! дим, инде мин кайда барыйм?»

Габдулла Тукай.
Су анасы /
рәс. В.Карамышев.
Казан: ТКН, 1985
Габдулла Тукай.
Водяная. 1985

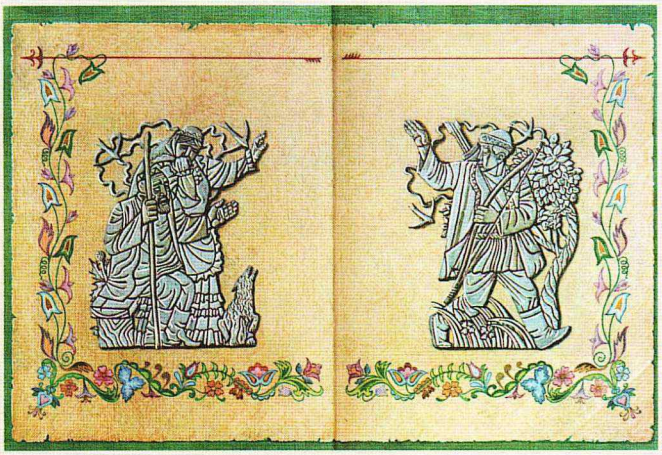

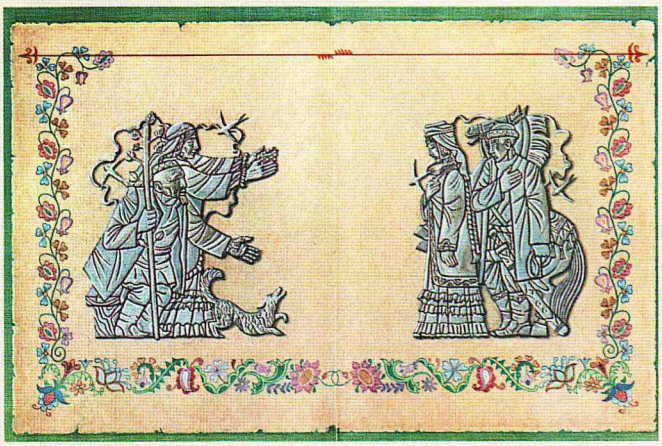

Татарские народные сказки /
сост. Л.Замалетдинов;
худ. В.Малякин.
Казань: ТКИ, 1986
Татар халык әкиятләре.
1986

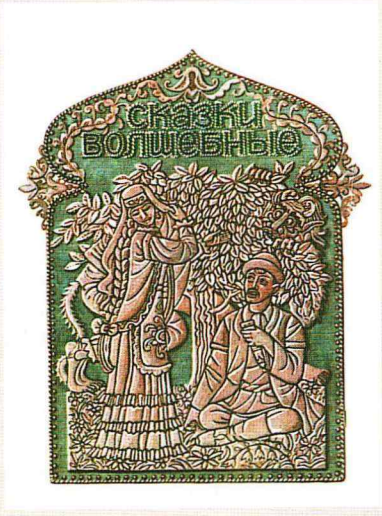
сказки
волшебные

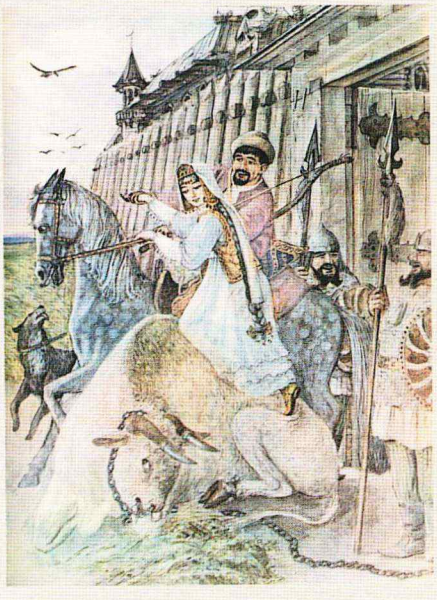

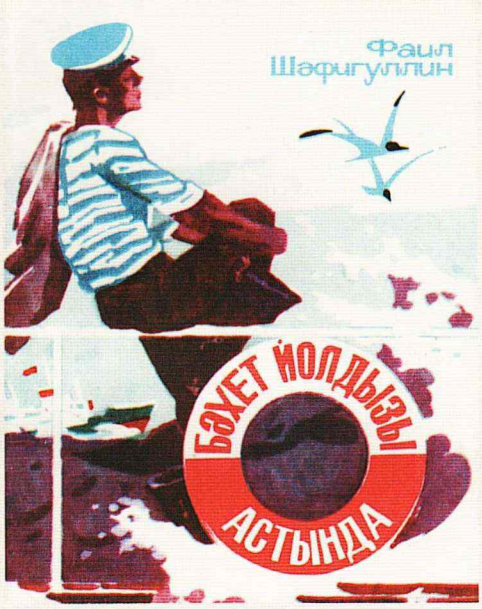

/1

1-5/ ***Фаил Шәфигуллин.*** **Бәхет йолдызы астында** / рәс. Р.Төхфәтуллин. Казан: ТКН, 1982
Фаиль Шафигуллин. **Под счастливой звездой.** 1982

6/ ***Таһир Корбанов.*** **Кызыл чәчәкләр** / рәс. Ш.Насыйров. Казан: ТКН, 1990
Тагир Курбанов. **Красные цветы.** 1990

7/ ***Энҗе Мөэминова.*** **Исемдә** / рәс. Ж.Фәхретдинов. Казан: ТКН, 1984
Эндже Мукминова. **Я помню.** 1984

8/ **Юлдаш:** VIII–X класслар өчен өстәмә әдәбият. Казан: ТКН, 1985
Спутник. 1985

9/ **Иркен минем туган илем** / төз. Р.Газизова. Казан: ТКН, 1976
Широка страна моя родная. 1976

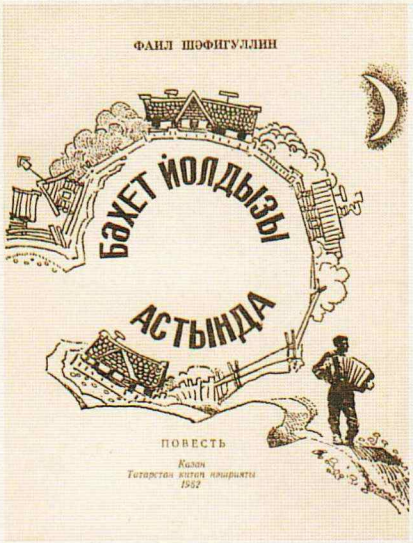

/2

/3

/4

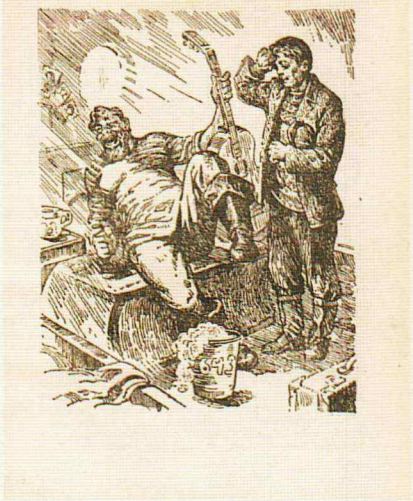

/5

/6

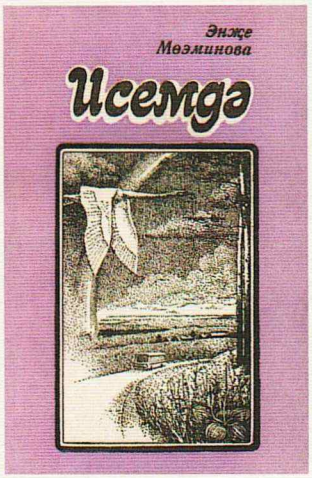

/7

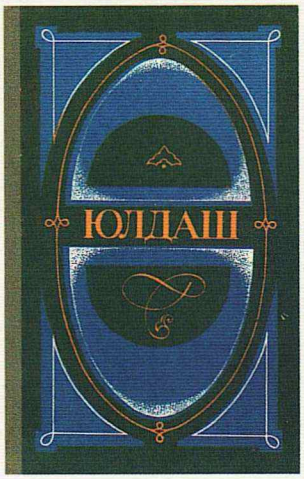

/8

/9

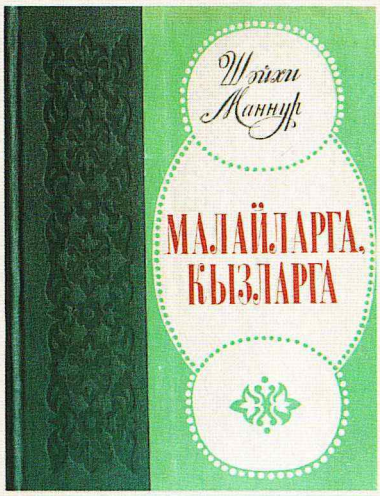

/1

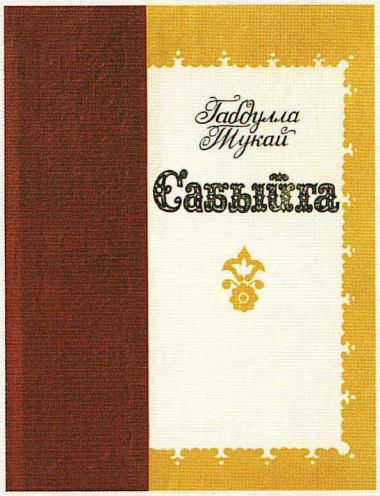

/2

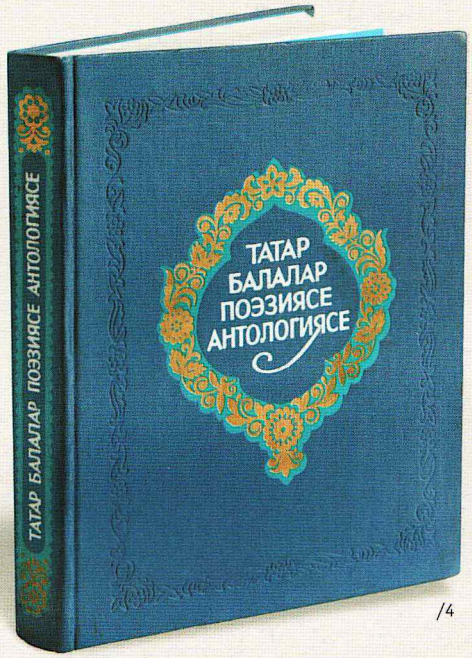

/4

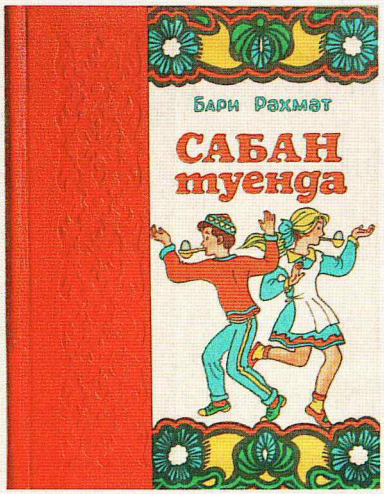

/3

1/ *Шәйхи Маннур.* **Малайларга, кызларга** / рәс. Т.Литвинова. Казан: ТКН, 1984
Шайхи Маннур. **Девочкам и мальчикам.** 1984

2/ *Габдулла Тукай.* **Сабыйга** / төз. З.Миңнуллина; рәс. Т.Хаҗиәхмәтов. Казан: ТКН, 1982
Габдулла Тукай. **Ребёнку.** 1982

3/ *Бари Рәхмәт.* **Сабан туенда** / төз. Н.Вәлиуллина; рәс. Т.Хаҗиәхмәтов. Казан: ТКН, 1990
Бари Рахмат. **На Сабантуе.** 1990

4/ **Татар балалар поэзиясе антологиясе** / төз.: Н.Исәнбәт һ.б. Казан: ТКН, 1980
Антология татарской детской поэзии. 1980

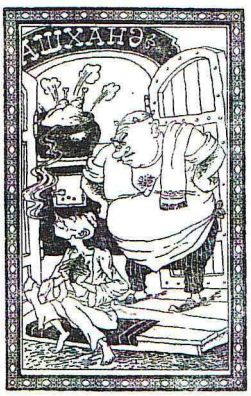

/5

5/ **Хуҗа Насретдин мәзәкләре** / рәс. Ш.Насыйров. Казан: ТКН, 1992
Анекдоты Ходжы Насретдина. 1992

/1

1/ ***Рәмзия Вәлитова, Сәләй Вагыйзов.*** **Әлифба** / рәс. И.Язынин. Казан: ТКН, 1965
Рамзия Валитова, Саляй Вагизов. **Алифба.** 1965

2-5/ ***Рәмзия Вәлитова, Сәләй Вагыйзов.*** **Әлифба** / рәс. И.Язынин. Казан: ТКН, 1991
Рамзия Валитова, Саляй Вагизов. **Алифба.** 1991

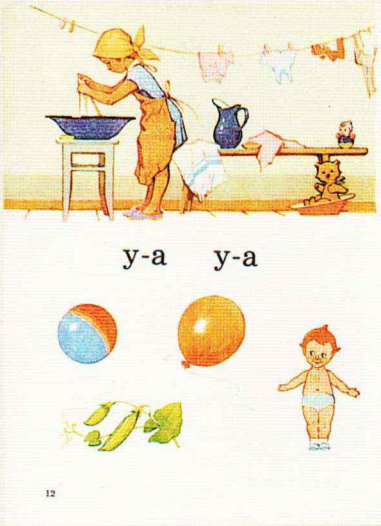

/2

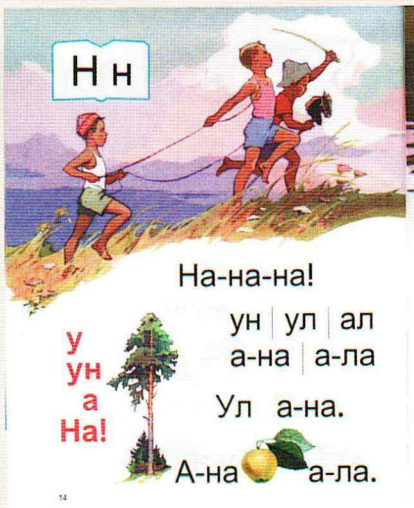

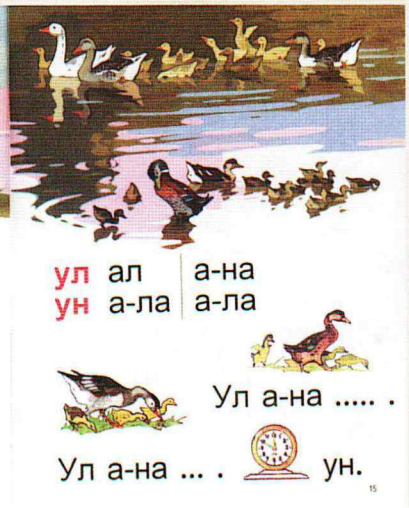

/3

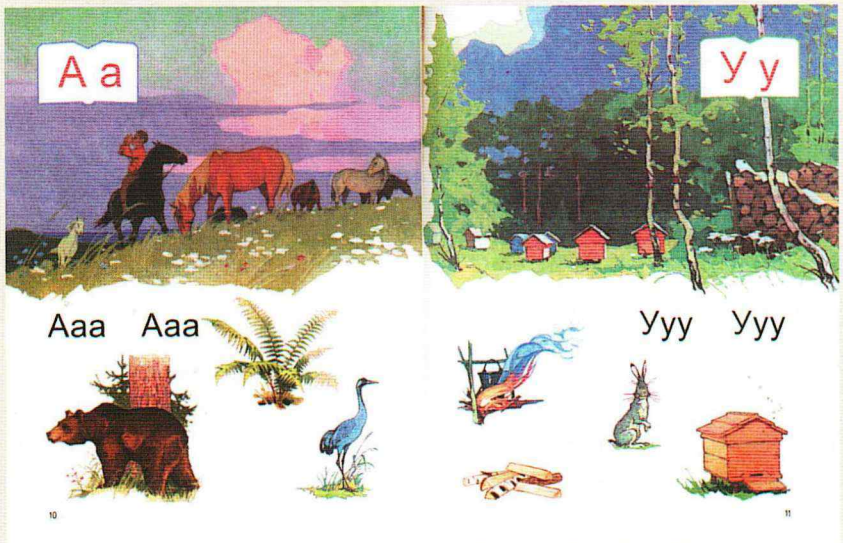

/4

/5

Наилә Бакиева,
Мәһинур Җиһаншина,
Лидия Панькина.
Музыка әлифбасы /
рәс.: И.Язынин,
Л.Соколова. Казан: ТКН,
1970

Наиля Бакиева,
Магинур Зиганшина,
Лидия Панькина.
Музыкальный
букварь. 1970

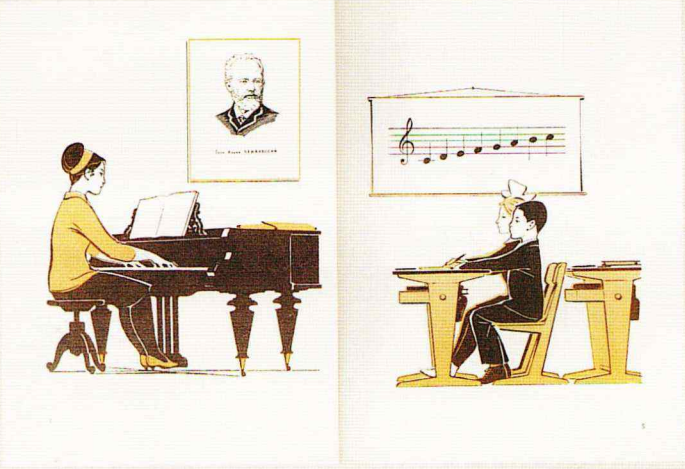

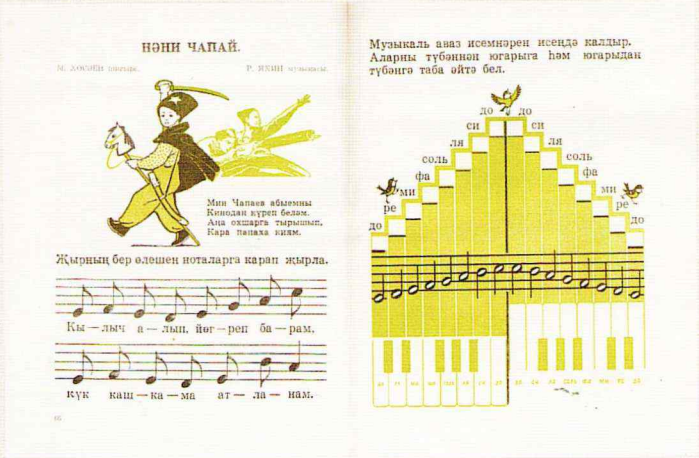

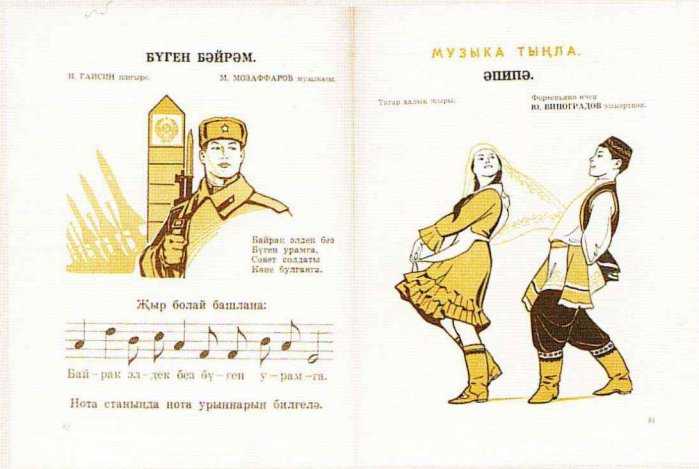

/1

/2

/3

1/ ***Җәмил Зәйнуллин.*** **Гарәп язуы нигезендә татарча әлифба.** 1989
Джамиль Зайнуллин. **Татарская азбука на основе арабской графики.** 1989

2/ ***Әнвәр Бакиров.*** **Җыр һәм музыка дәресләре.** Икенче басма / рәс. М.Виноградова. Казан: ТКН, 1967
Анвар Бакиров. **Уроки пения и музыки.** 1967

3/ **Татар фортепиано музыкасы буенча хрестоматия /** төз.: Э.Әхмәтова һ.б.; рәс. Т.Литвинова. Казан: ТКН, 1987
Хрестоматия по татарской фортепианной музыке. 1987

4/ ***Касыйм Хәмзин, Мирза Мәхмүтов, Габбас Сәйфуллин.*** **Гарәпчә-татарча-русча алынмалар сүзлеге /** рәс. М.Виноградова. Казан: ТКН, 1965
Касим Хамзин, Мирза Махмутов, Габбас Сайфуллин. **Арабско-татарско-русский словарь.** 1965

5/ ***Ялкын Ахметгалеева.*** **Исследование тюркоязычного памятника «Кисекбаш китабы».** Москва: Наука, 1979
Ялкын Әхмәтгалиева. **Төрки телдәге «Кисекбаш китабы» буенча тикшеренү.** 1979

6/ **Татар теленең аңлатмалы сүзлеге:** 3 томда / рәс. И.Субаев. Казан: ТКН, 1977–1981
Толковый словарь татарского языка. 1977–1981

/4

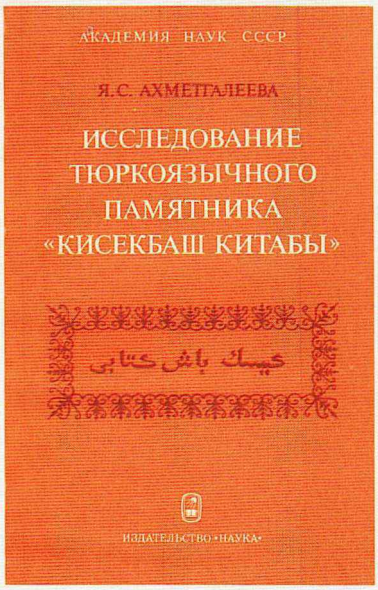

/5

/6

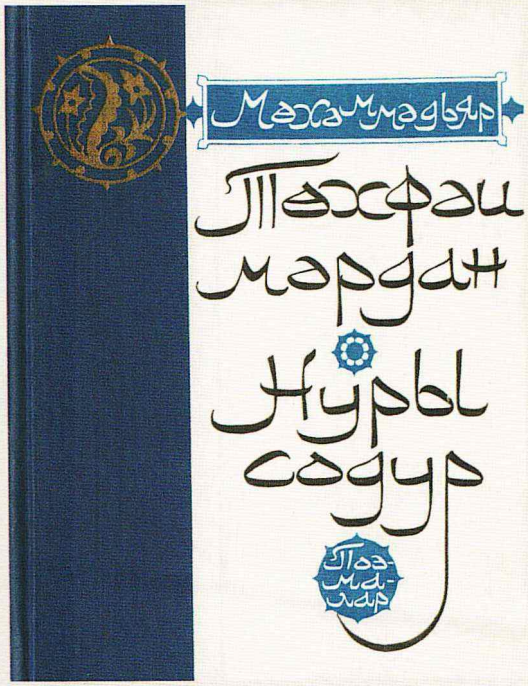

/1

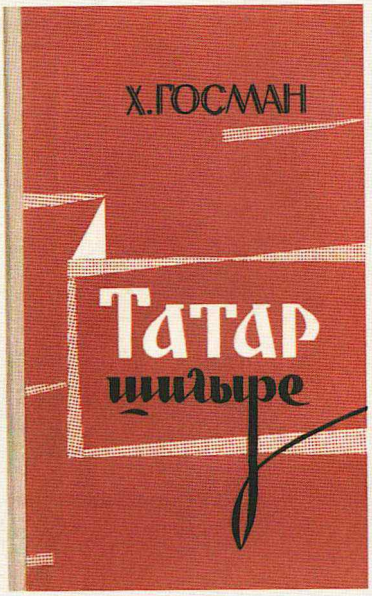

/2

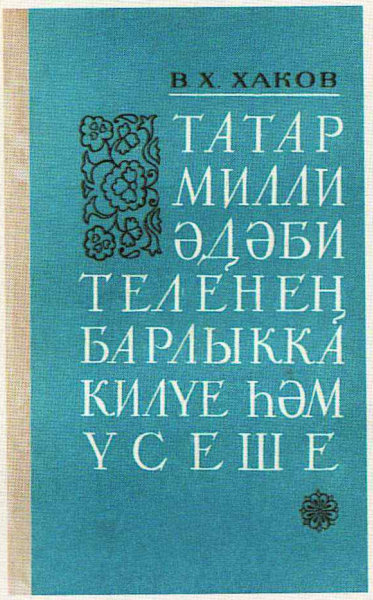

/3

1/ *Мөхәммәдьяр.* **Тәхфәи мәрдан. Нуры содур** / рәс. З.Хөсәенов. Казан: ТКН, 1966
Мухаммедьяр. **Дар мужей. Свет сердец.** 1966

2/ *Хатип Госман.* **Татар шигыре** / рәс. С.Кульбака. Казан: ТКН, 1964
Хатип Усманов. **Татарский стих.** 1964

3/ *Вахит Хаков.* **Татар милли әдәби теленең барлыкка килүе һәм үсеше** / рәс. Э.Зарипов. Казан: ун-т нәшр., 1972
Вахит Хаков. **Образование и развитие татарского национального языка.** 1972

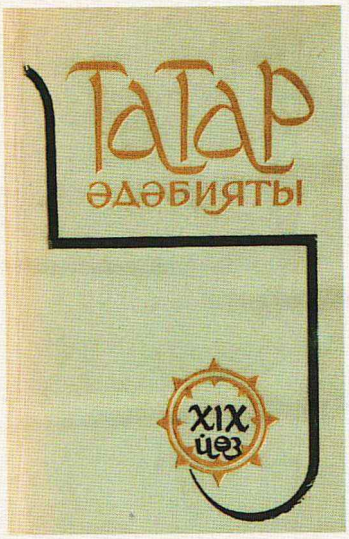

/4

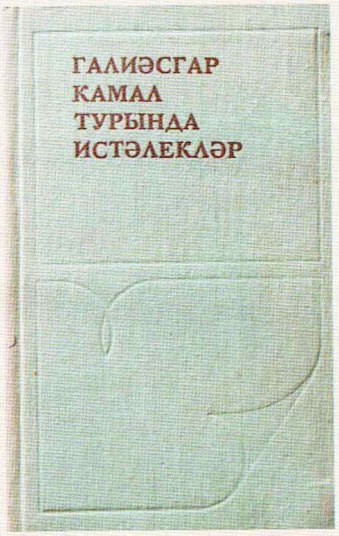

/5

4/ *Мөхәммәт Гайнуллин.* **Татар әдәбияты. XIX йөз.** Казан: ТКН, 1968
Мухаммет Гайнуллин. **Татарская литература XIX в.** 1968

5/ **Галиәсгар Камал турында истәлекләр** / төз. Р.Даутов. Казан: ТКН, 1979
Воспоминания о Галиасгаре Камале. 1979

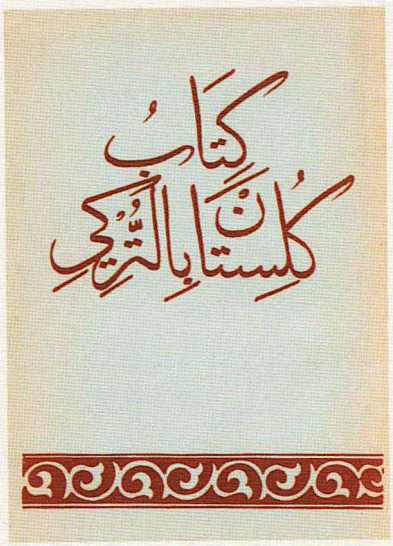

/6

6/ *Сәйф Сарайи.* **Гөлестан бит-төрки.** II кисәктә. I кисәк / басмага әзерләүчеләр: Х.Госман, З.Максудова; каллиграф Р.Кадыйров. Казан: КДУ, 1980
Сайф Сараи. **Гулистан бит-тюрки.** 1980

7/ **Татар мәгърифәтчелек әдәбияты (1860–1905)** / төз. М.Гайнуллин. Казан: ТКН, 1979
Татарская просветительская литература. 1979

/7

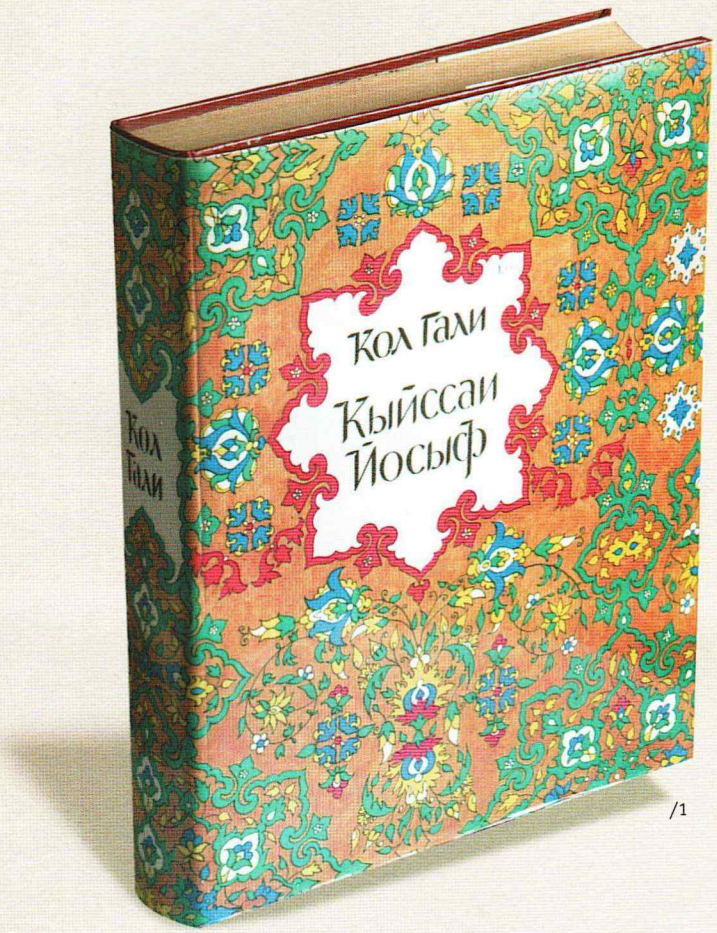

/1

1,3/ ***Кол Гали.***
Кыйссаи Йосыф /
басмага әзерләүче
Ф.Фасиев;
рәс. Т.Хаҗиәхмәтов.
Казан: ТКН, 1983
Кул Гали.
Сказание о Йусуфе.
1983

2/ **Кул Гали.**
Сказание о Йусуфе /
пер. С.Иванова;
худ. Т.Хазиахметов.
Казань: ТКИ, 1985
Кол Гали.
Кыйссаи Йосыф. 1985

4/ **Поэт-гуманист**
Кул Гали /
сост. Н.Исмагилов;
худ. Р.Шамсутдинов.
Казань: ТКИ, 1987
Гуманист шагыйрь
Кол Гали. 1987

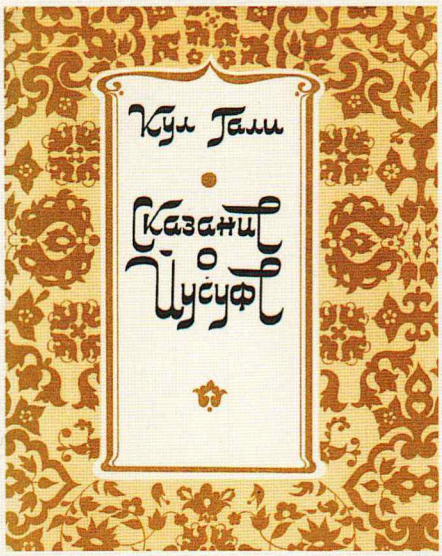

/2

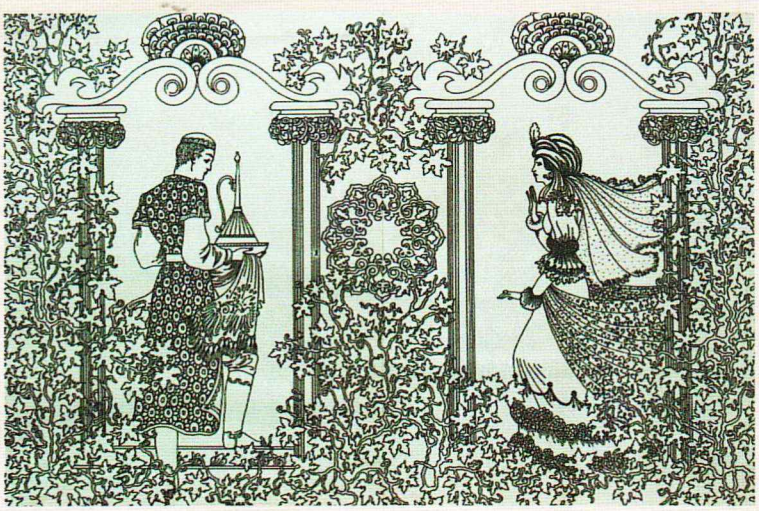

/3

5/ ***Нурмөхәммәт Хисамов.***
Бөек язмышлы әсәр /
рәс. Т.Хаҗиәхмәтов.
Казан: ТКН, 1984
Нурмухаммет Хисамов.
Поэма великой судьбы. 1984

6/ ***Хатиб Усманов.***
Тюркский стих в средние века.
Казань: изд-во ун-та, 1987
Хатип Госман.
Урта гасырлардагы төрки шигырь. 1987

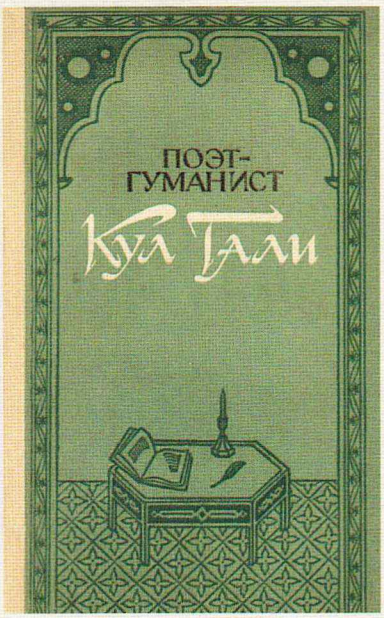

/4

/5

/6

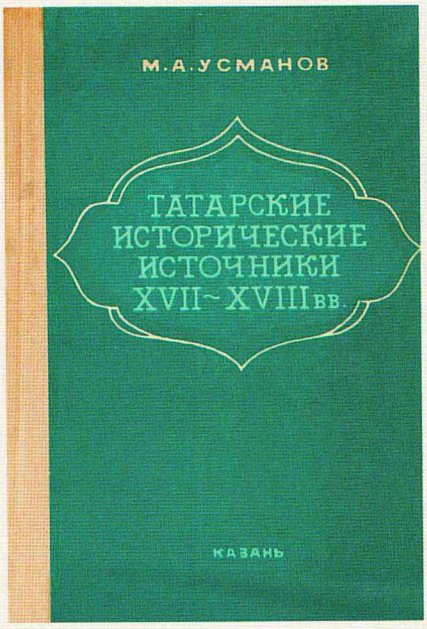

/1

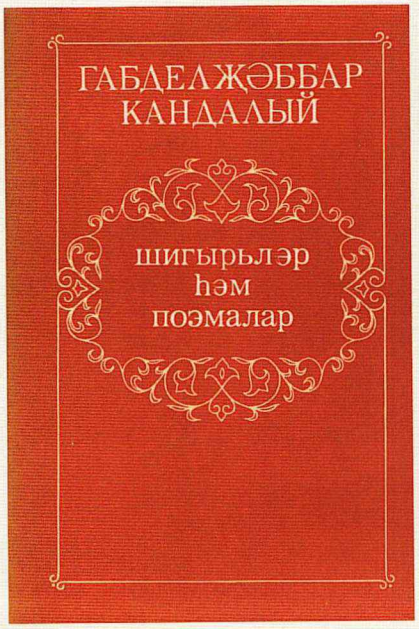

/2

1/ ***Миркасым Усманов.*** **Татарские исторические источники XVII–XVIII вв.** / худ. Р.Степанов. Казань: изд-во ун-та, 1972

Миркасыйм Госманов. **XVII–XVIII гасырларның татар тарихи чыганаклары.** 1972

2/ ***Габделҗәббар Кандалый.*** **Шигырьләр һәм поэмалар** / төз. М.Госманов; рәс. В.Булатов. Казан: ТКН, 1988

Габдельджаббар Кандалый. **Стихотворения и поэмы.** 1988

3/ ***Габдерәхим Утыз Имәни әл-Болгари.*** **Шигырьләр, поэмалар** / төз. Ә.Шәрипов; рәс. Ю.Чернов. Казан: ТКН, 1986

Габдерахим Утыз Имяни аль-Булгари. **Стихотворения, поэмы.** 1986

4/ ***Фатых Урманчеев.*** **Героический эпос татарского народа** / худ. И.Стоев. Казань: ТКИ, 1984

Фатих Урманчиев. **Татар халкының каһарманлык эпосы.** 1984

5/ ***Сәлам Алишев.*** **Каһарман бабайлар** / рәс. И.Әхмәдиев. Казан: ТКН, 1976

Салям Алишев. **Деды-богатыри.** 1976

6/ ***Мухамед Гайнуллин.*** **Татарская литература и публицистика начала XX века** / худ. Р.Шакирзянов. 2-е изд. Казань: ТКИ, 1983

Мөхәммәт Гайнуллин. **XX гасыр башы татар әдәбияты һәм публицистикасы.** 1983

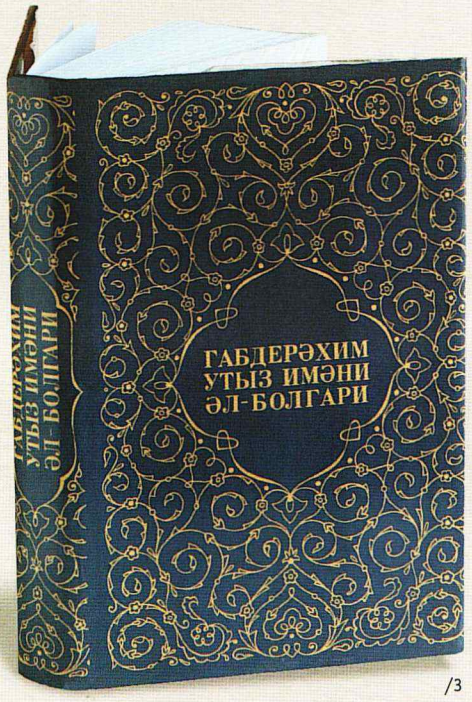

/3

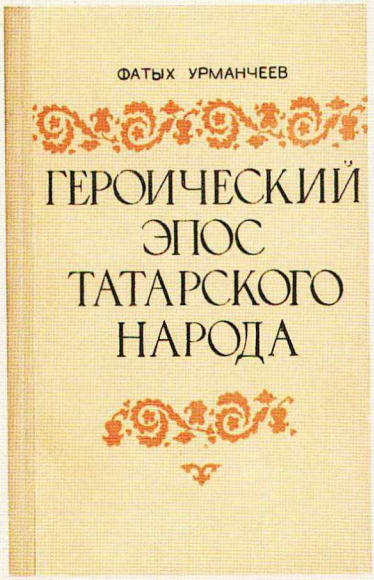

/4

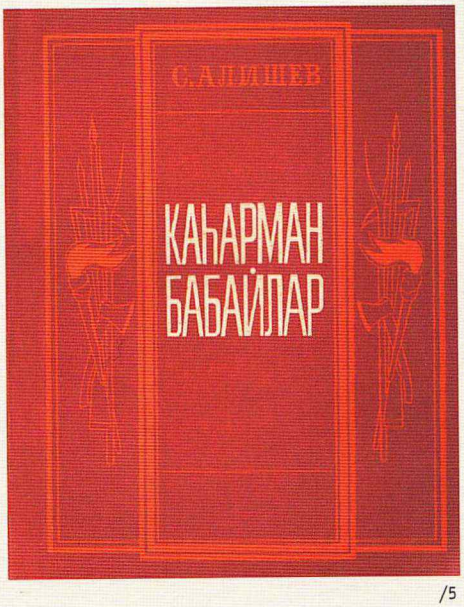

/5

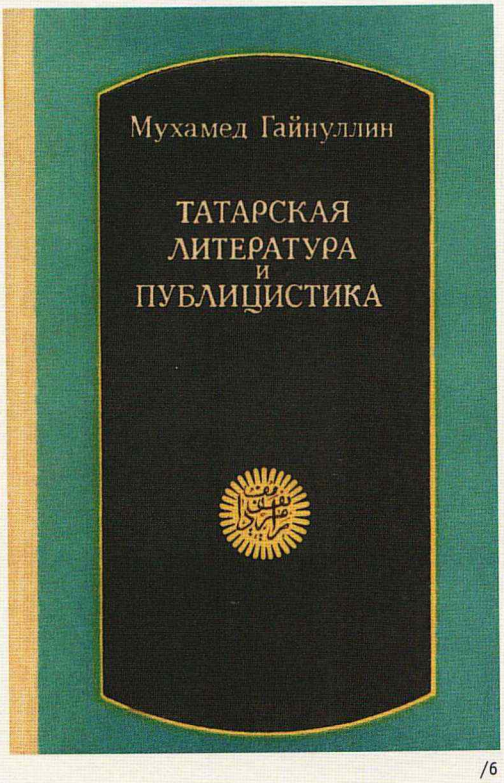

/6

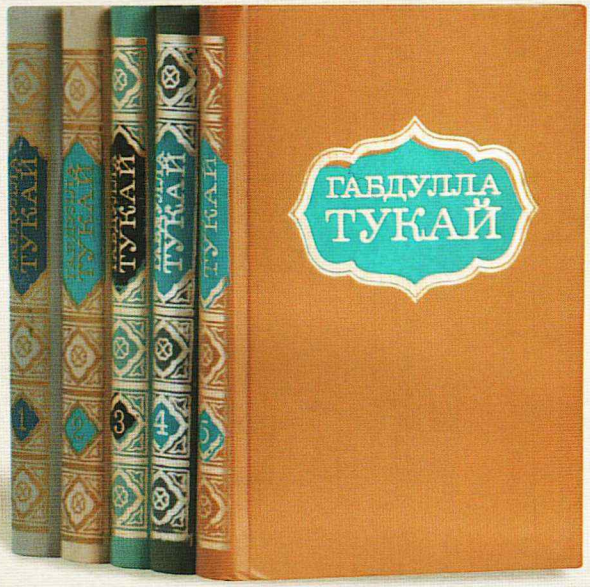

/1

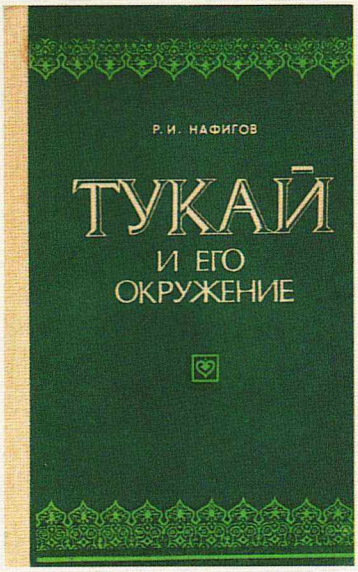

/2

1/ ***Габдулла Тукай.*** **Әсәрләр.** 5 томда / төз.: Р.Гайнанов, Л.Гайнанова; рәс. В.Булатов. Казан: ТКН, 1985–1986
Габдулла Тукай. **Сочинения.** 1985–1986

2/ ***Рафик Нафигов.*** **Тукай и его окружение** / худ. Б.Чукомин. Казань: ТКИ, 1986
Рәфыйк Нәфыйгов. **Тукай һәм аның даирәсе.** 1986

/3

3/ **Әдәбият белеме сүзлеге** / төз.-ред. А.Әхмәдуллин; рәс. Л.Яркова. Казан: ТКН, 1990
Словарь литературоведческих терминов. 1990

4/ ***Галимҗан Ибраһимов.*** **Әсәрләр:** 8 томда / рәс. И.Субаев. Казан: ТКН, 1974–1987
Галимджан Ибрагимов. **Сочинения.** 1974–1987

/4

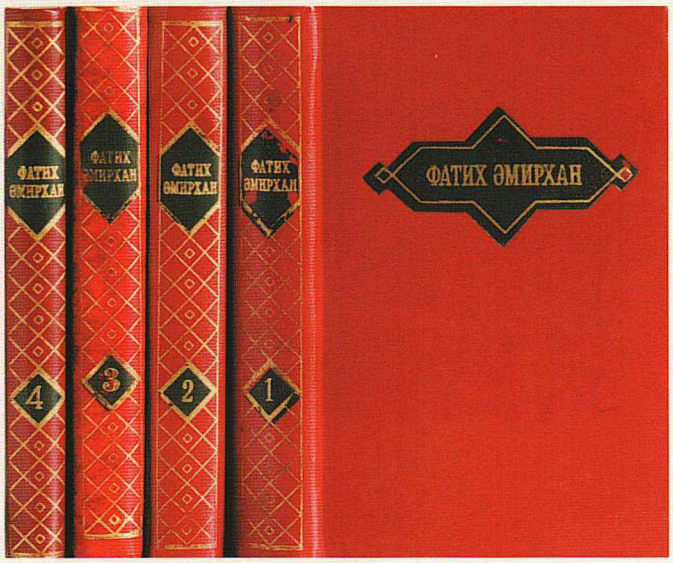

/5

5/ ***Фатих Әмирхан.*** **Әсәрләр:** 4 томда / рәс. В.Булатов. Казан: ТКН, 1984–1989
Фатих Амирхан. **Сочинения.** 1984–1989

6/ ***Акмулла.*** **Шигырьләр** / төз. М.Госманов; рәс. Р.Шәмсетдинов. Казан: ТКН, 1981
Акмулла. **Стихотворения.** 1981

/6

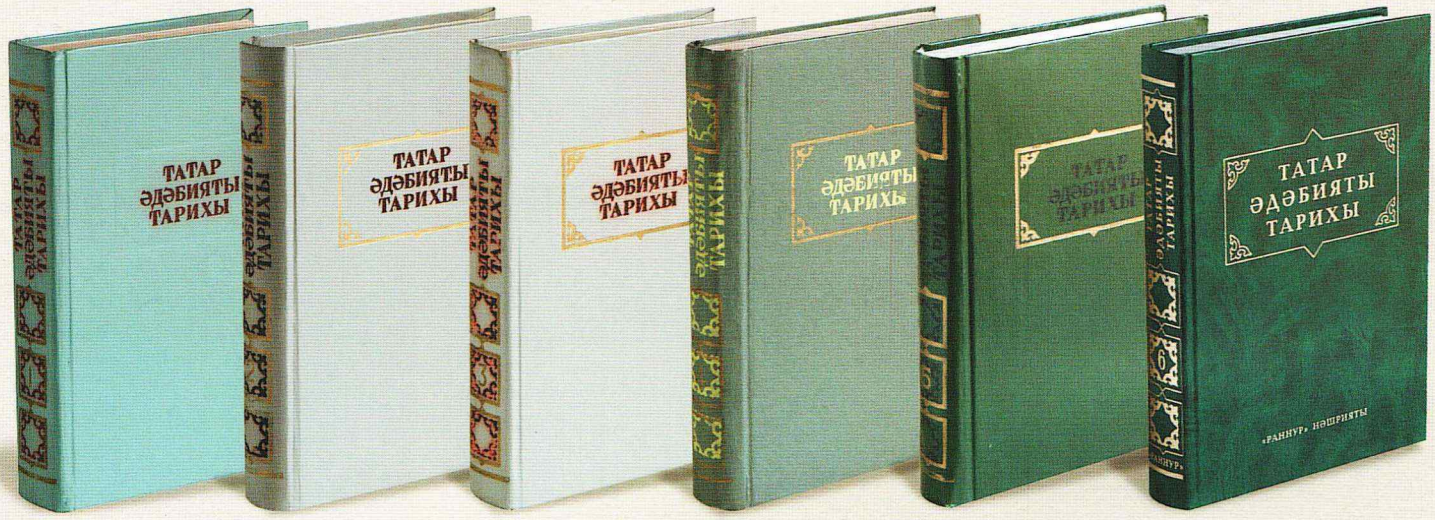

Татар әдәбияты тарихы:
6 томда /
рәс. И.Стоев.
Казан: ТКН (1–5 т.),
Раннур (6 т.), 1984–2001
История татарской литературы. 1984–2001

ГЛАВА III

КАЗАНСКОЕ ХАНСТВО

ГЛАВА IV

ТАТАРИЯ В ГОДЫ КРЕСТЬЯНСКОЙ ВОЙНЫ И БОРЬБЫ С ИНТЕРВЕНЦИЕЙ ПОЛЬСКИХ ФЕОДАЛОВ В НАЧАЛЕ XVII ВЕКА

ГЛАВА VI

ТАТАРИЯ В СОСТАВЕ ДВОРЯНСКОЙ ИМПЕРИИ XVIII ВЕКА

ГЛАВА XV

ТАТАРИЯ В ГОДЫ ИНОСТРАННОЙ ВОЕННОЙ ИНТЕРВЕНЦИИ И ГРАЖДАНСКОЙ ВОЙНЫ. ОБРАЗОВАНИЕ ТАТАРСКОЙ АССР

ГЛАВА XVI

ТАТАРСКАЯ РЕСПУБЛИКА В ПЕРИОД ВОССТАНОВЛЕНИЯ НАРОДНОГО ХОЗЯЙСТВА

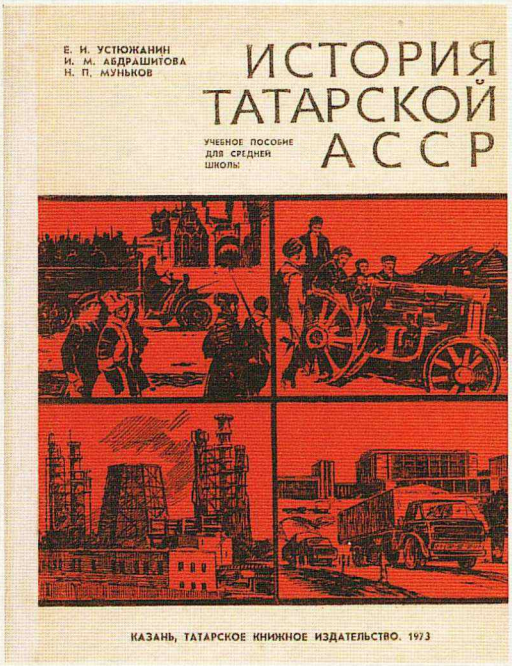

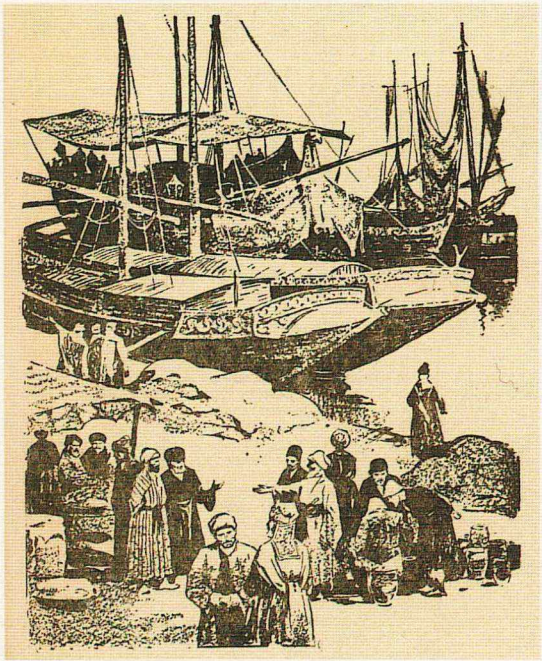

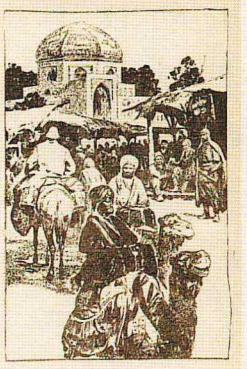

Устюжанин Е., Абдрашитова И., Муньков Н.
История Татарской АССР /
худ. Ю.Лысогорский.
Казань: ТКИ, 1973
Устюжанин Е., Әбдрәшитова И., Муньков Н.
Татарстан АССР тарихы.
1973

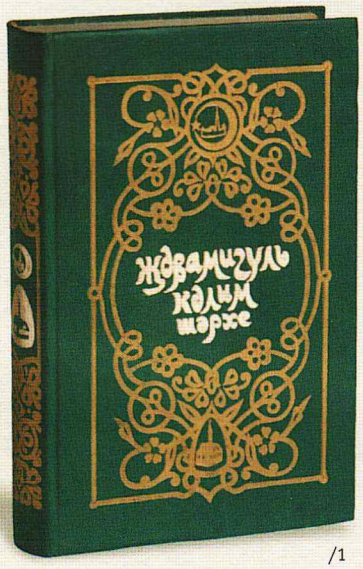

/1

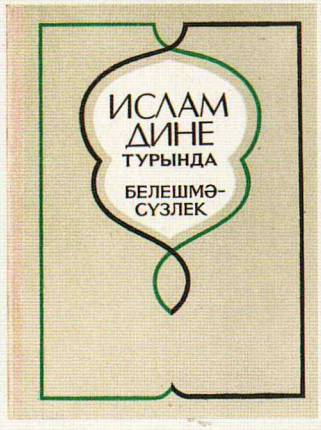

/2

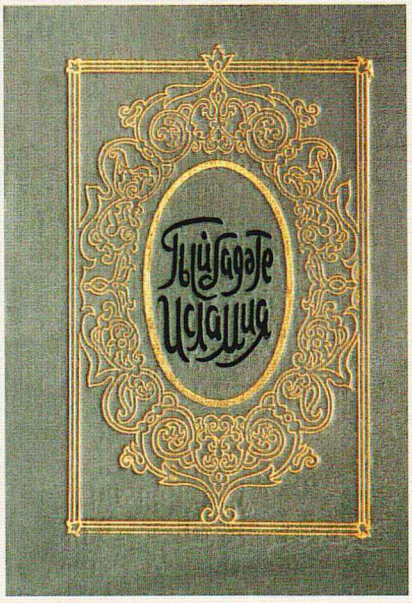

/3

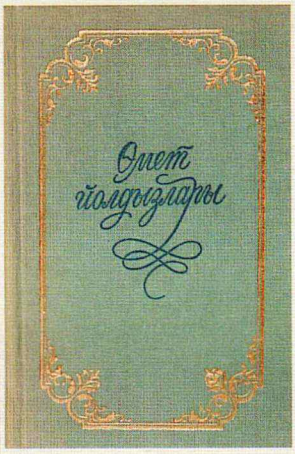

/4

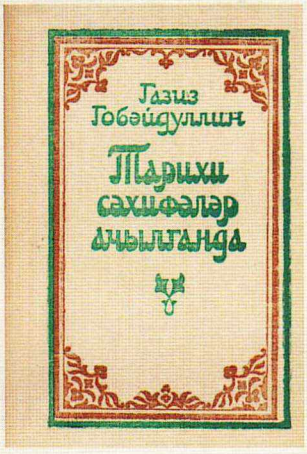

/5

1/ ***Ризаэддин Фәхретдин.*** **«Җәвамигуль-кәлим» шәрхе.** Казан: ТКН, 1989
Ризаэддин Фахретдин. **Комментарии к сборнику хадисов.** 1989

2/ **Ислам дине турында:** белешмә-сүзлек / төз. С.Мәһдиев. Казан: ТКН, 1981
Ислам: словарь-справочник. 1981

3/ ***Әхмәтһади Максуди.*** **Гыйбадәте исламия** / рәс. Т.Хаҗиәхмәтов; каллиграф Р.Кадыйров. Казан: ТКН, 1989
Ахметхади Максуди. **Мусульманский молитвенник.** 1989

4/ **Өмет йолдызлары** / төз. М.Гайнуллин; рәс. В.Булатов. Казан: ТКН, 1988
Искры надежды. 1988

5/ ***Газиз Губәйдуллин.*** **Тарихи сәхифәләр ачылганда** / төз.: С.Алишев, И.Гыйлаҗев; рәс. Б.Чукомин. Казан: ТКН, 1989
Газиз Губайдуллин. **Открывая страницы истории.** 1989

6/ ***Мунир Юсупов.*** **Шигабутдин Марджани как историк** / худ. Г.Эйдинов. Казань: ТКИ, 1981
Мөнир Йосыпов. **Шиһабетдин Мәрҗани – тарихчы.** 1981

7/ **Марджани: учёный, мыслитель, просветитель** / худ. Ш.Насыров. Казань: ТКИ, 1990
Мәрҗани: галим, фикер иясе, мәгърифәтче. 1990

8/ ***Альфред Халиков.*** **Татарский народ и его предки** / худ. Р.Шамсутдинов. Казань: ТКИ, 1989
Альфред Халиков. **Татар халкы һәм аның борынгы бабалары.** 1989

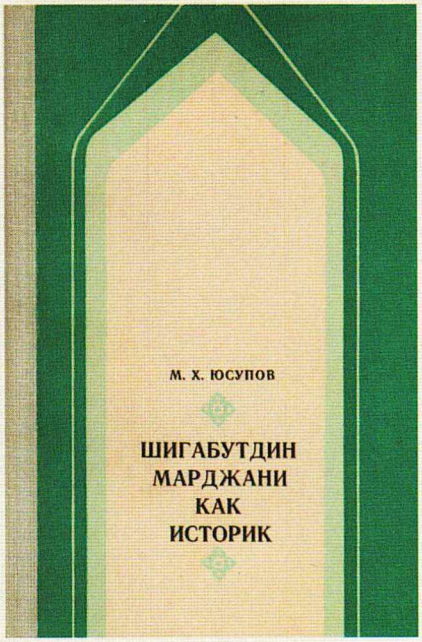

/6

/7

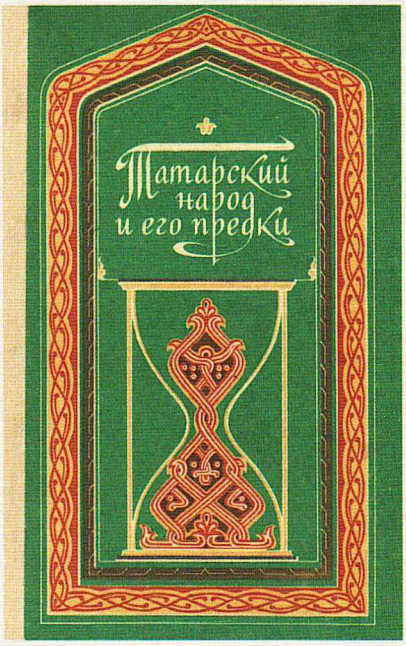

/8

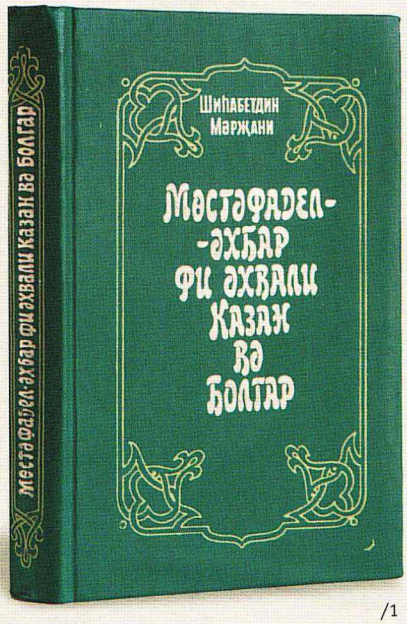

/1

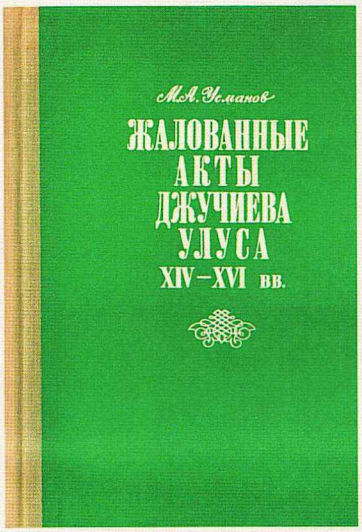

/2

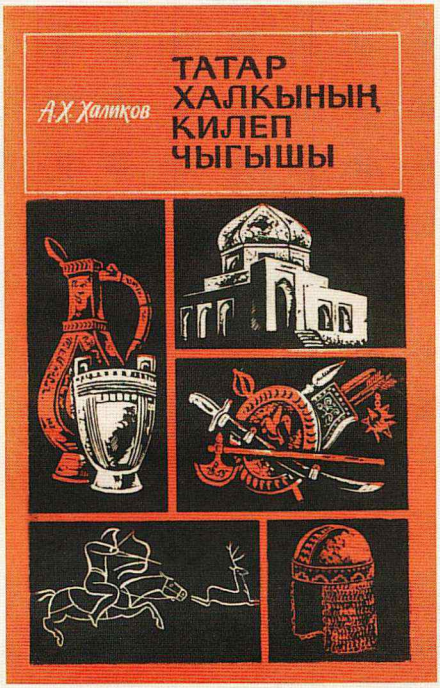

/3

1/ ***Шиһабетдин Мәрҗани.*** **Мөстәфадел-әхбар фи әхвали Казан вә Болгар:** Казан һәм Болгар турында файдаланылган хәбәрләр / рәс. Т.Хаҗиәхмәтов. Казан: ТКН, 1989

Шигабутдин Марджани. **Источники по истории Казани и Булгара.** 1989

2/ ***Миркасым Усманов.*** **Жалованные акты Джучиева Улуса XIV–XVI вв.** / худ. Б.Чукомин. Казань: изд-во гос. ун-та, 1979

Миркасыйм Госманов. **Җучи Олысының ярлыклары.** 1979

3/ ***Альфред Халиков.*** **Татар халкының килеп чыгышы** / рәс. И.Субаев. Казан: ТКН, 1974

Альфред Халиков. **Происхождение татарского народа.** 1974

4/ ***Салям Алишев.*** **Татары Среднего Поволжья в Пугачёвском восстании** / худ.: Б.Альменов, А.Туманова. Казань: ТКИ, 1973

Сәлам Алишев. **Урта Идел буе татарлары Пугачёв хәрәкәтендә.** 1973

5/ ***Равил Фәхретдинов.*** **Ташлар моңы** / рәс. Г.Эйдинов. Казан: ТКН, 1978

Равиль Фахрутдинов. **Мелодия камней.** 1978

6/ **Эзләнүләр, уйланулар, табышлар** / төз. А.Тимергалин; рәс. Б.Чукомин. Казан: ТКН, 1989

Поиски и находки. 1989

7/ **Вопросы этногенеза тюркоязычных народов Среднего Поволжья.** Казань, 1971

Урта Идел буе төрки халыкларының этногенезы мәсьәләләре. 1971

/5

/4

/6

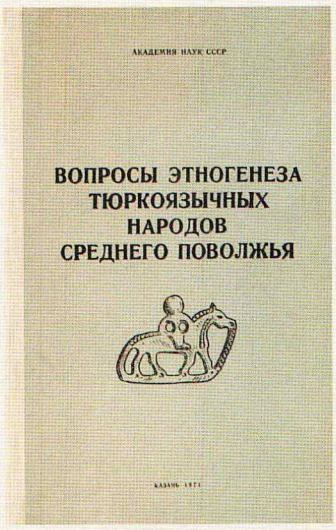

/7

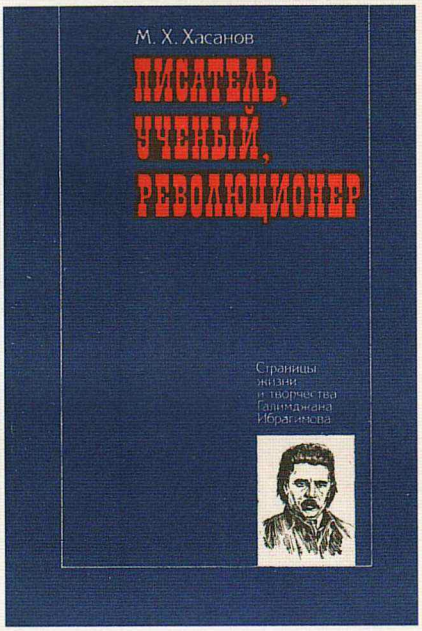

/1

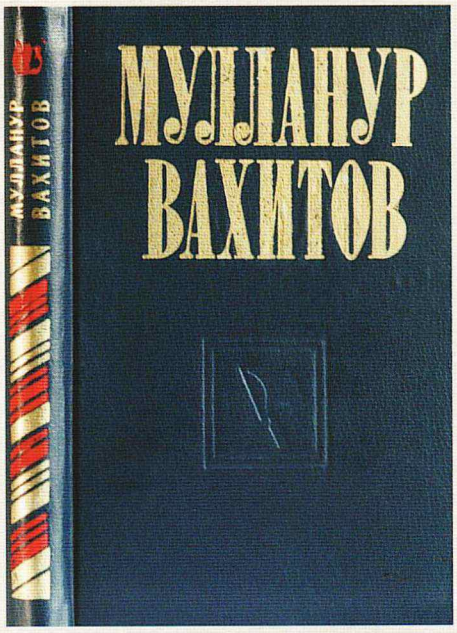

/2

1/ ***Мансур Хасанов.*** **Писатель, учёный, революционер.** Москва: Наука, 1987
Мансур Хәсәнов. **Әдип, галим, революционер.** 1987

2/ **Мулланур Вахитов** / худ. Б.Чукомин. Казань: ТКИ, 1985
Мулланур Вахитов. 1985

3/ **Татары Среднего Поволжья и Приуралья** / худ. Я.Кассис. Москва: Наука, 1967
Урта Идел һәм Урал буе татарлары. 1967

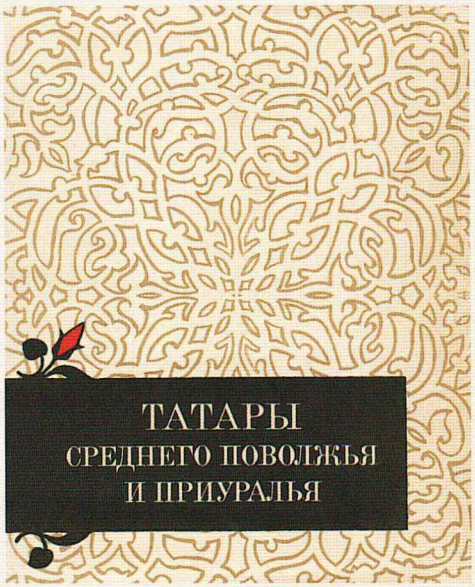

/3

4/ ***Рәис Даутов, Нәзаһәт Нуруллина.*** **Совет Татарстаны язучылары** / рәс. И.Воробьёв. Казан: ТКН, 1986
Раис Даутов, Назагет Нуруллина. **Писатели Советского Татарстана.** 1986

5/ ***Равиль Амирханов.*** **Татарская демократическая печать: 1905–1907 гг.** Москва: Наука, 1988
Равил Әмирханов. **1905–1907 еллардагы татар демократик матбугаты.** 1988

6/ **Здравствуй, земля родная** / худ. Э.Зарипов. Казань: ТКИ, 1970
Исәнме, туган җир. 1970

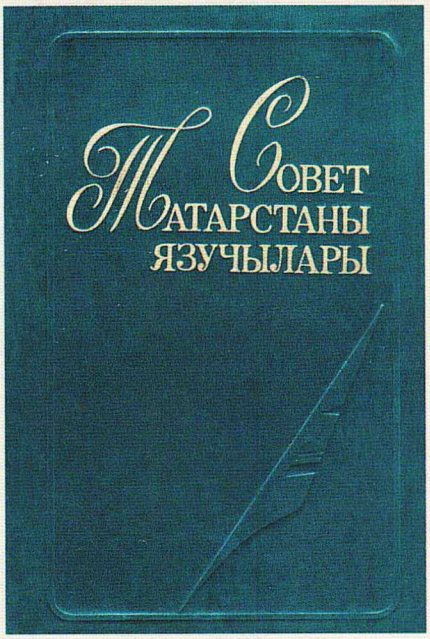

/4

/5

/6

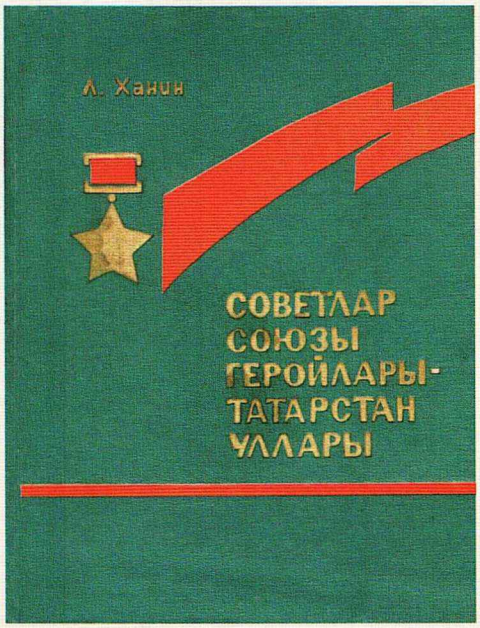

/1

/2

/3

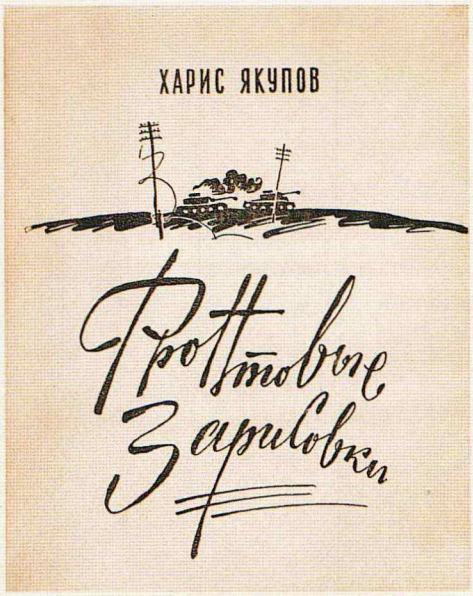

/4

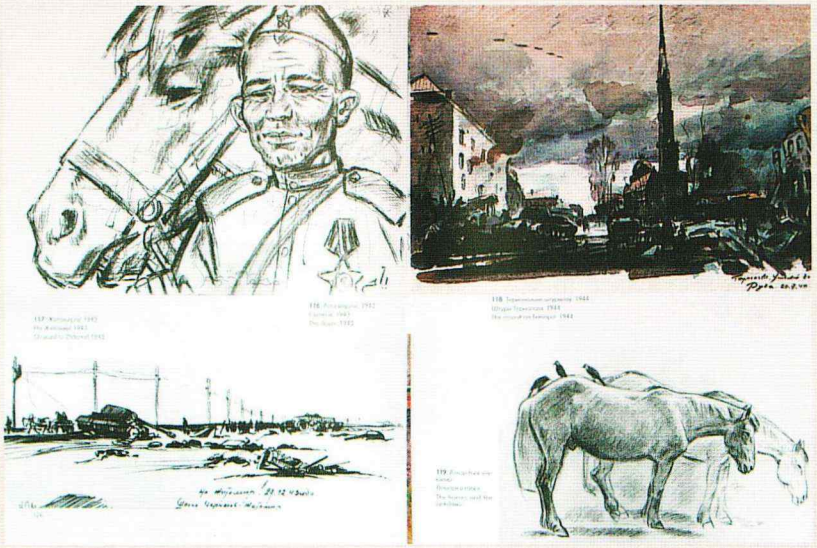

/5

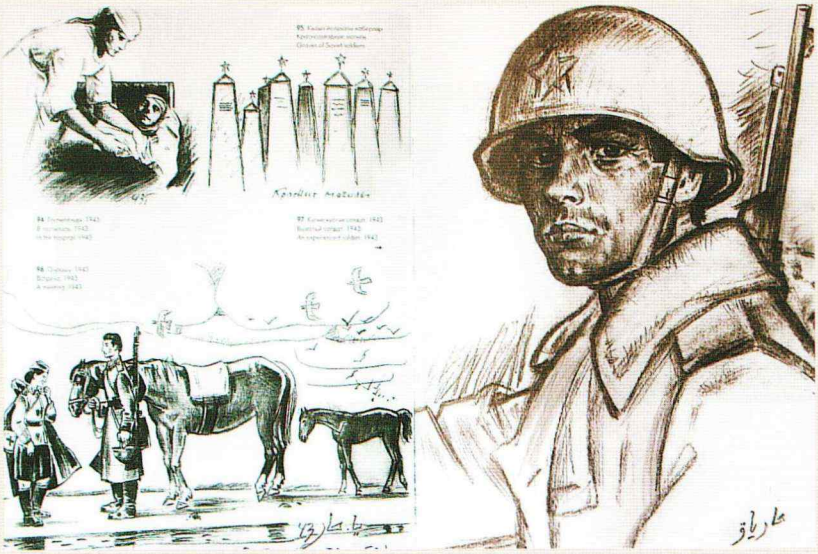

/6

1/ *Леонид Ханин.* **Советлар Союзы геройлары – Татарстан уллары** / рәс. И.Субаев. Казан: ТКН, 1966
Леонид Ханин. **Герои Советского Союза – сыны Татарии.** 1966

2/ *Фатих Булатов.* **Генерал язмалары** / рәс. Л.Анисимов. Казан: ТКН, 1966
Фатих Булатов. **Записки генерала.** 1966

3/ **Советлар Союзы геройлары – якташларыбыз** / төз.: Ж.Гыйльманов, А.Айнетдинов; рәс. Б.Чукомин. Казан: ТКН, 1990
Герои Советского Союза – наши земляки. 1990

4-6/ *Харис Якупов.* **Фронтовые зарисовки** / худ. В.Карамышев. Казань: ТКИ, 1981
Харис Якупов. **Фронт рәсемнәре.** 1981

1/ ***Әбрар Кәримуллин.*** **Татар матур әдәбияты библиографиясе** (1917–1960). Казан: ун-т нәшр., 1964
Абрар Каримуллин. **Библиография татарской художественной литературы.** 1964

2/ ***Абрар Каримуллин.*** **Татарская книга начала XX века** / худ. Э.Зарипов. Казань: ТКИ, 1974
Әбрар Кәримуллин. **XX гасыр башы татар китабы.** 1974

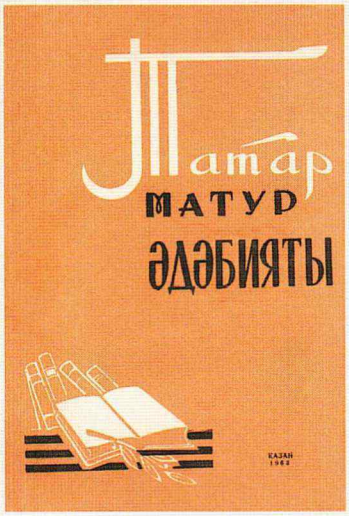

/1

3/ ***Яхъя Абдуллин.*** **Мәгърифәт нуры ачар...** / рәс. Б.Чукомин. Казан: ТКН, 1987
Яхъя Абдуллин. **Свет просвещения.** 1987

/2

/3

/4

4/ ***Җофар Фәйзрахманова.*** **Китап – белем чишмәсе** / рәс. Г.Огородников. Казан: ТКН, 1965
Джуфар Файзрахманова. **Книга – источник знаний.** 1965

5/ ***Альберт Фәтхиев.*** **Татар әдипләре һәм галимнәренең кулъязмалары.** Казан: ун-т нәшр., 1986
Альберт Фатхиев. **Рукописи татарских писателей и учёных.** 1986

6/ ***Әбрар Кәримуллин.*** **Китап дөньясына сәяхәт** / рәс. А.Садыйков. Казан: ТКН, 1979
Абрар Каримуллин. **Путешествие в мир книги.** 1979

7/ ***Абрар Каримуллин.*** **У истоков татарской книги** / худ. Э.Зарипов. Казань: ТКИ, 1971
Әбрар Кәримуллин. **Татар китабының башлангычы.** 1971

/5

/6

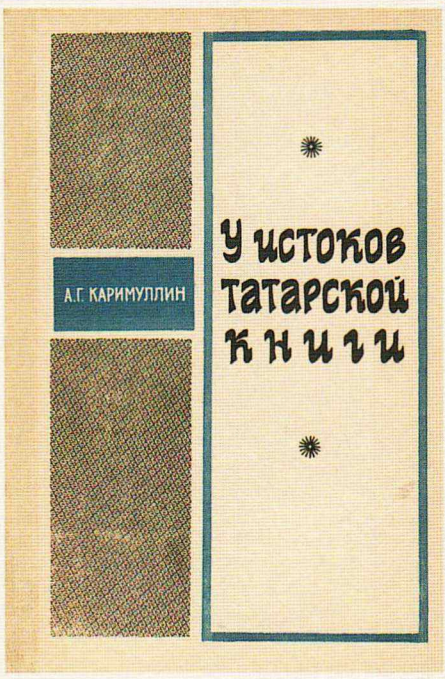

/7

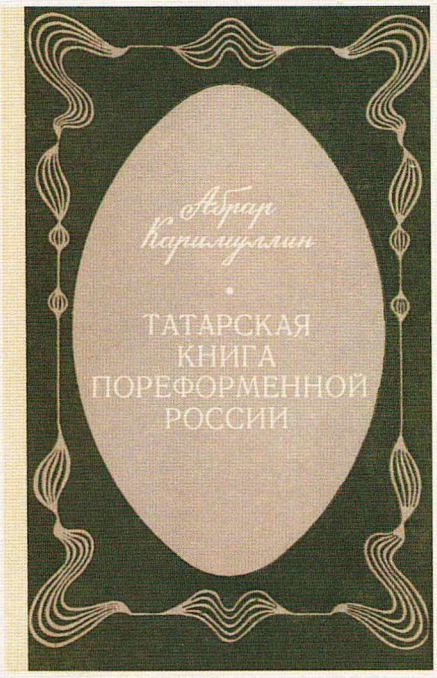

/1

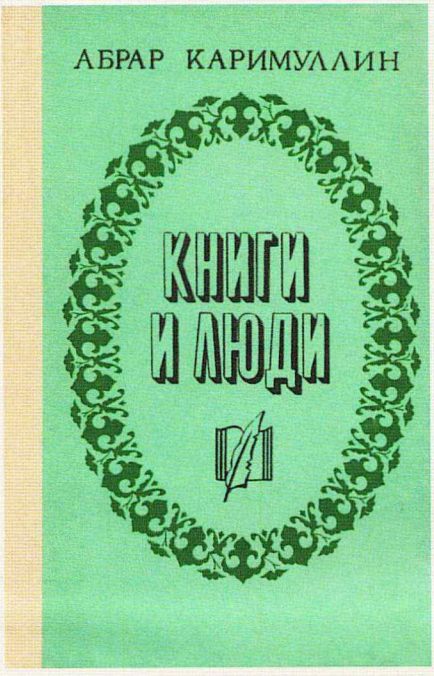

/2

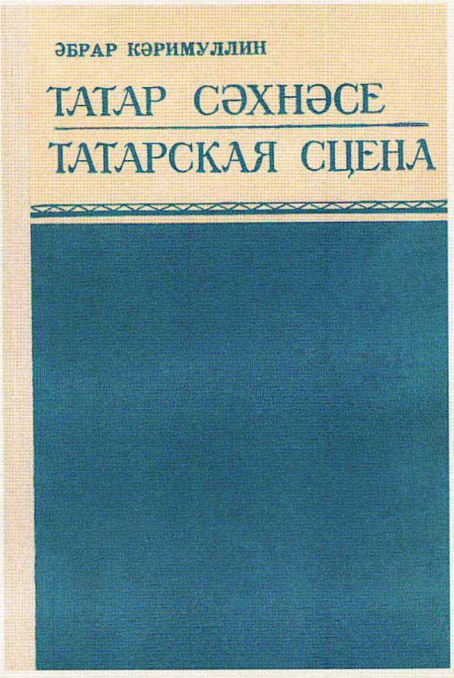

/3

1/ ***Абрар Каримуллин.*** **Татарская книга пореформенной России** / худ. Ю.Пахомов. Казань: ТКИ, 1983
Әбрар Кәримуллин. **Россиядәге реформалар чорындагы татар китабы.** 1983

2/ ***Абрар Каримуллин.*** **Книги и люди** / худ. И.Стоев. Казань: ТКИ, 1985
Әбрар Кәримуллин. **Китаплар һәм кешеләр.** 1985

/4

/5

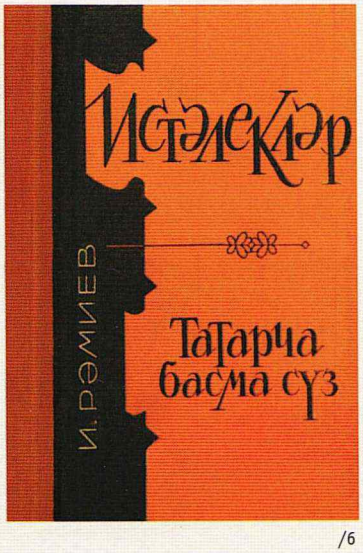

/6

3/ ***Әбрар Кәримуллин.*** **Татар сәхнәсе = Татарская сцена. 1917–1967** / рәс. Э.Зарипов. Казан: 1979

4/ **Здравствуй, Книга!** / сост. М.Глухов. Казань: ТКИ, 1989
Исәнме, Китап! 1989

5/ ***Махира Делешова.*** **На языке души** / худ. Б.Чукомин. Казань: ТКИ, 1989
Мәһирә Делешова. **Рухи телдә.** 1989

6/ ***Исмәгыйль Рәмиев.*** **Истәлекләр. Татарча басма сүз** / рәс. З.Хәсәенов. Казан: ТКН, 1965
Исмагил Рамиев. **Воспоминания. Татарское печатное слово.** 1965

7/ ***Миркасыйм Госманов.*** **Каурый каләм эзеннән** / рәс. Р.Шәмсетдинов. Казан: ТКН, 1984
Миркасым Госманов. **По следам рукописей.** 1984

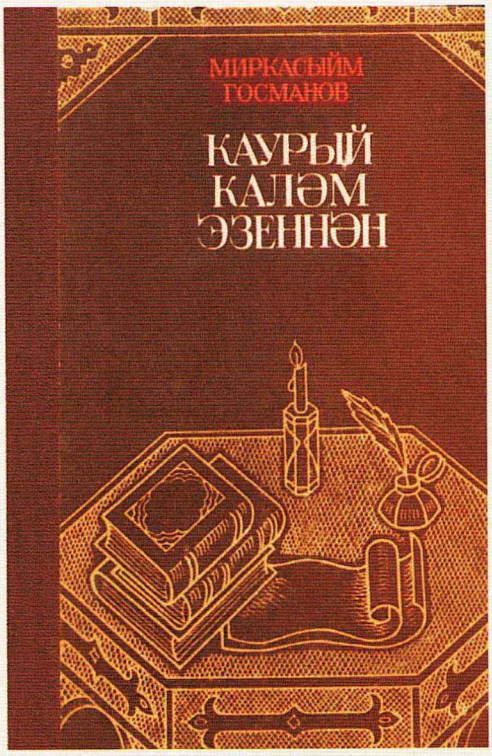

/7

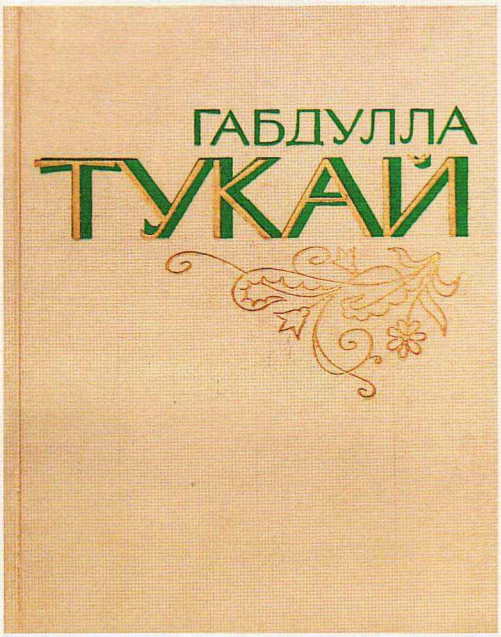

/1

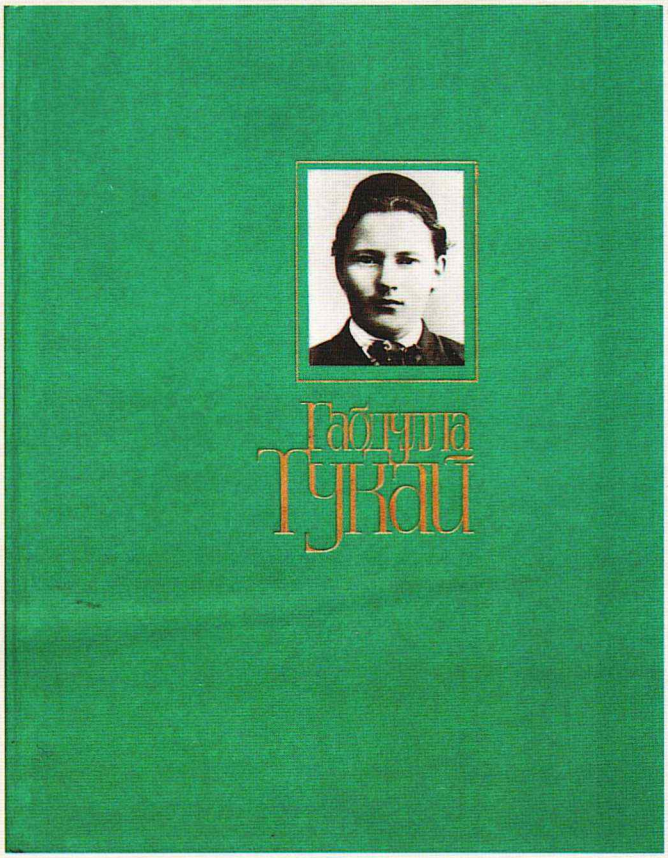

/2

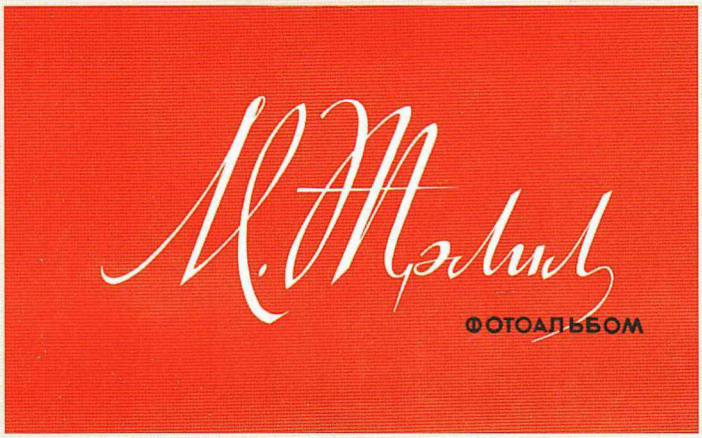

/3

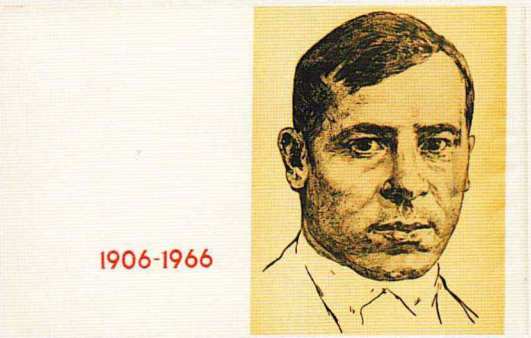

1/ **Габдулла Тукай:**
фотоальбом /
төз. С.Исәнбаев;
рәс. З.Хөсәенов.
Казан: ТКН, 1966
Габдулла Тукай:
фотоальбом. 1966

2/ **Габдулла Тукай:**
фотоальбом /
төз. З.Бәширов;
текстлар М.Мәһдиев;
рәс. Ә.Закиров.
Казан: ТКН, 1986

3/ **Муса Җәлил:**
фотоальбом /
төз.: Г.Кашшаф,
Ф.Акчурин;
рәс. Ю.Лысогорский.
Казан: ТКН, 1966
Муса Джалиль:
фотоальбом. 1966

1/ ***Нәҗип Җиһанов.***
«Туләк белән Сусылу» операсыннан сценалар һәм ариялəр = Сцены и арии из оперы «Туляк и Су-сылу».
Казан: ТКН, 1970

2/ ***Заһид Хәбибуллин.***
Скрипка өчен поэма.
Казан: ТКН, 1967
Захид Хабибуллин.
Поэма для скрипки.
1967

3/ ***Фəрит Яруллин.***
«Шурəле» балетыннан анданте һəм вальс = Анданте и вальс из балета «Шурале».
Казан: ТКН, 1962

4/ ***Җəүдəт Фəйзи.***
Урман кызы.
Казан: ТКН, 1979
Джавдат Файзуллин.
Лесная девушка. 1979

5/ ***Рəстəм Яхин.***
Җəйге кичлəр.
Казан: ТКН, 1971
Рустем Яхин.
Летние вечера. 1971

6/ ***Энвəр Бакиров.***
Тальян моңы.
Казан: ТКН, 1970
Энвер Бакиров.
Мелодия тальянки. 1970

7/ ***Хəснул Вəлиуллин.***
Уйныйбыз да, җырлыйбыз да /
рəс. Л.Анисимов.
Казан: ТКН, 1968
Хуснул Валиуллин.
И играем, и поём. 1968

/1

/2

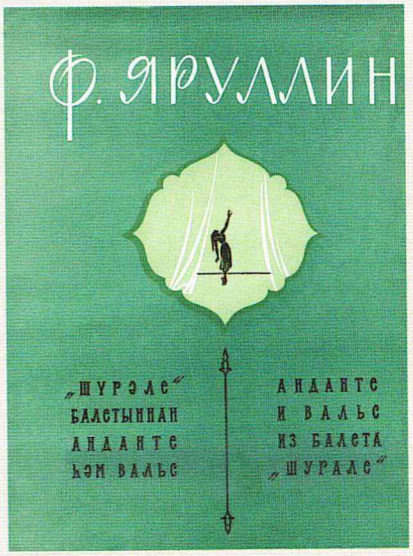

/3

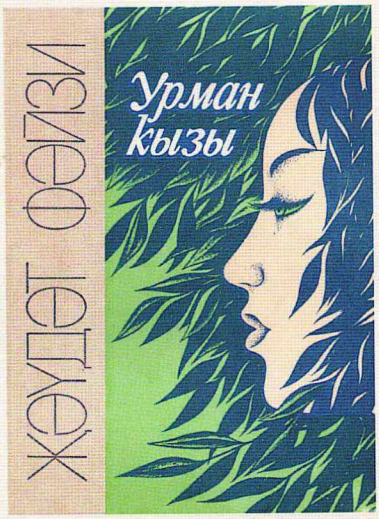

/4

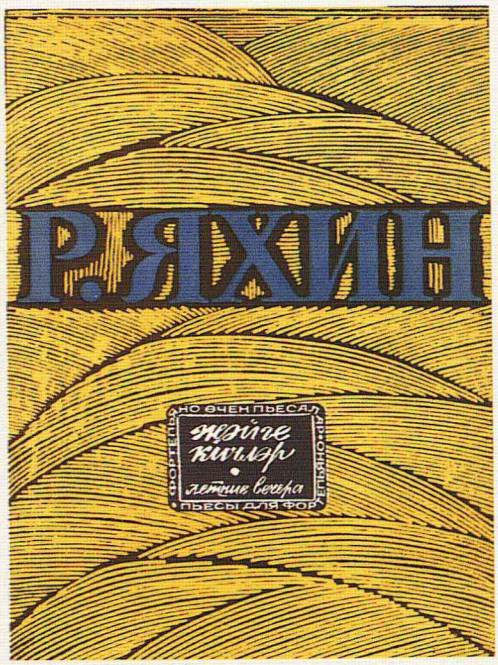

/5

/6

/7

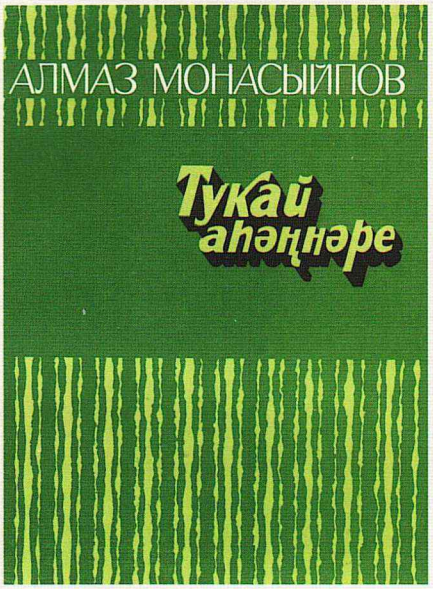

/1

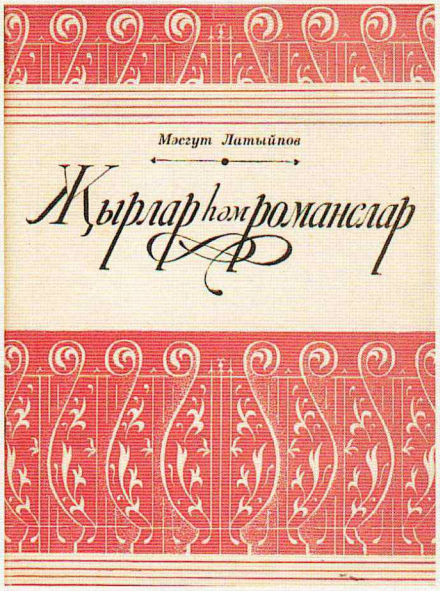

/2

/3

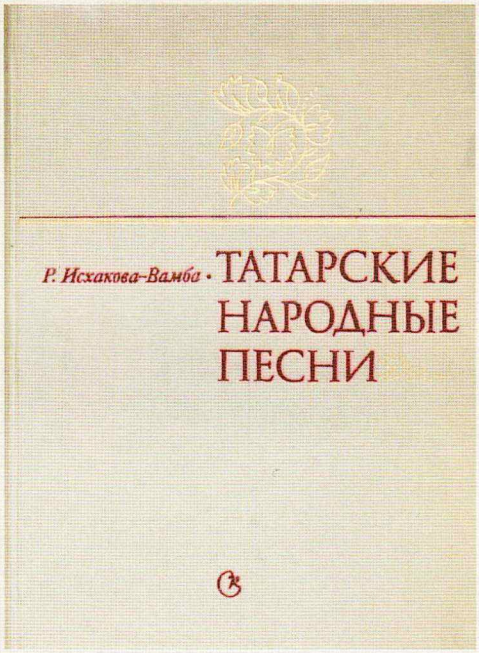

/4

1/ ***Алмаз Монасыйпов.*** **Тукай аһәңнәре.** Казан: ТКН, 1976
Алмаз Мунасыпов. **В ритмах Тукая.** 1976

2/ ***Мәсгут Латыйпов.*** **Җырлар һәм романслар.** Казан: ТКН, 1986
Масгут Латыпов. **Песни и романсы.** 1986

3/ ***Сара Садыйкова.*** **Җидегән чишмә.** Казан: ТКН, 1986
Сара Садыкова. **Семь родников.** 1986

4/ ***Роза Исхакова-Вамба.*** **Татарские народные песни /** худ. Л.Эрман. Москва: Советский композитор, 1981
Роза Исхакова-Вамба. **Татар халык җырлары.** 1981

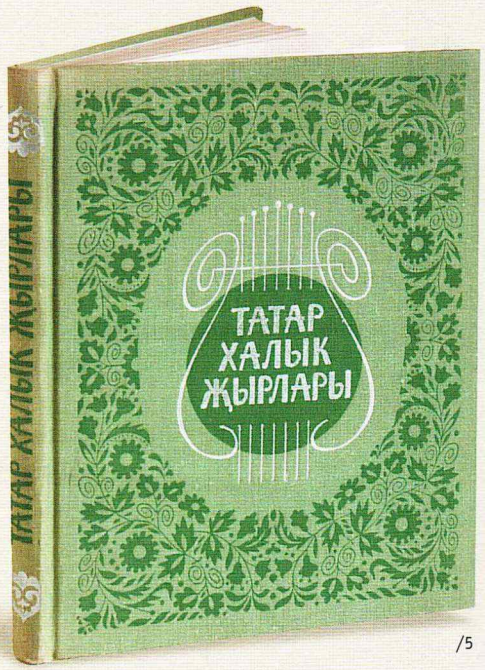

/5

5/ ***Мәхмүт Нигъмәтҗанов.*** **Татар халык җырлары /** рәс. И.Субаев. Казан: ТКН, 1976
Махмут Нигмедзянов. **Льётся песня.** 1976

6/ ***Махмут Нигмедзянов.*** **Татарские народные песни /** худ. Б.Чукомин. Казань: ТКИ, 1984
Мәхмүт Нигъмәтҗанов. **Татар халык җырлары.** 1984

7/ ***Мәхмүт Нигъмәтҗанов.*** **Татарстан музыкасы = Музыкальный Татарстан.** Казан: ТКН, 1970

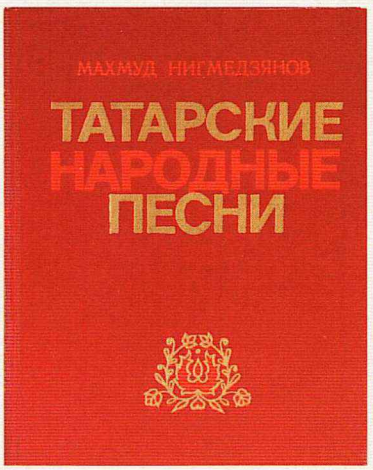

/6

/7

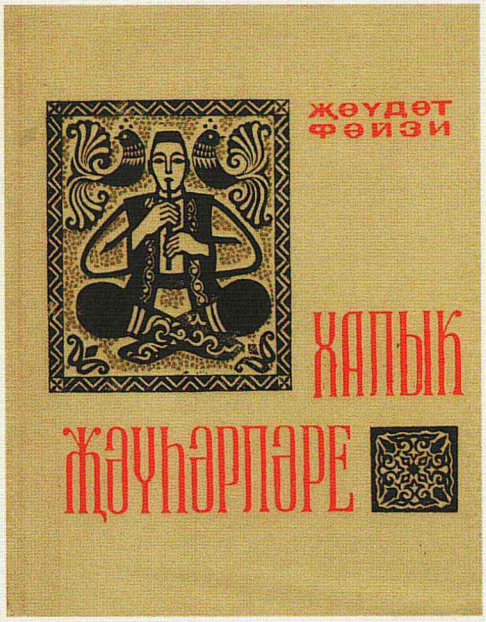

/1

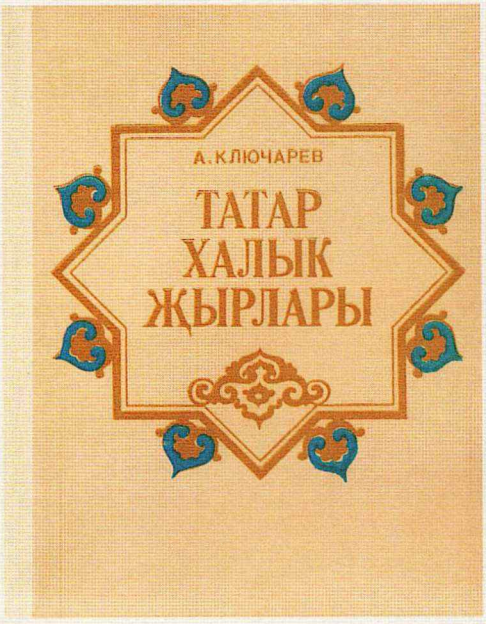

/2

1/ ***Җәүдәт Фәйзи.***
Халык җәүһәрләре.
Казан: ТКН, 1971
Джавдат Файзи.
Народные сокровища.
1971

2/ ***Александр Ключарёв.***
Татар халык җырлары /
рәс. Б.Чукомин.
Казан: ТКН, 1986
Александр Ключарёв.
Татарские народные песни. 1986

3/ ***Хәким Сәлимҗанов.***
Артист язмалары /
рәс. Л.Анисимов.
Казан: ТКН, 1966
Хаким Салимджанов.
Записки актёра. 1966

4/ ***Җәүдәт Фәйзи.***
Музыка кичәләре /
рәс. М.Рәхимов.
Казан: ТКН, 1966
Джавдат Файзи.
Музыкальные вечера.
1966

5/ ***Ифрат Хисамов.***
Курайда уйнарга өйрән.
Казан: ТКН, 1983
Ифрат Хисамов.
Учись играть на курае.
1983

6/ ***Гай Тагиров.***
Татарские танцы /
худ. Т.Хазиахметов.
Казань: ТКИ, 1984
Гай Тагиров.
Татар биюләре. 1984

7/ **Сандугачым-**
былбылым /
төз. Т.Миңнуллин;
рәс. Т.Хаҗиәхмәтов.
Казан: ТКН, 1985
Соловей мой, соловей.
1985

8/ **Агыйделкәй /**
рәс. Ф.Хәсьянова.
Казан: ТКН, 1989
Агидель. 1989

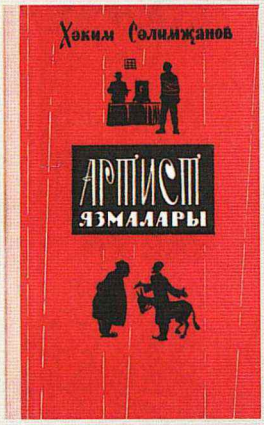

/3

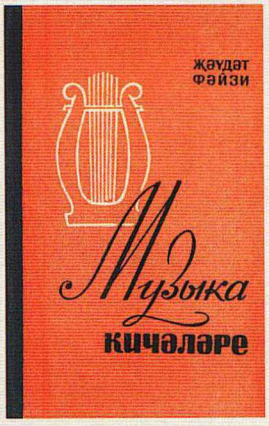

/4

/5

/6

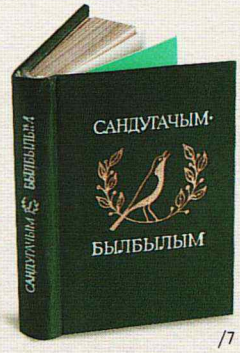

/7

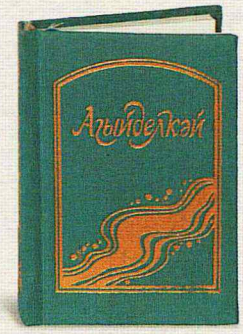

/8

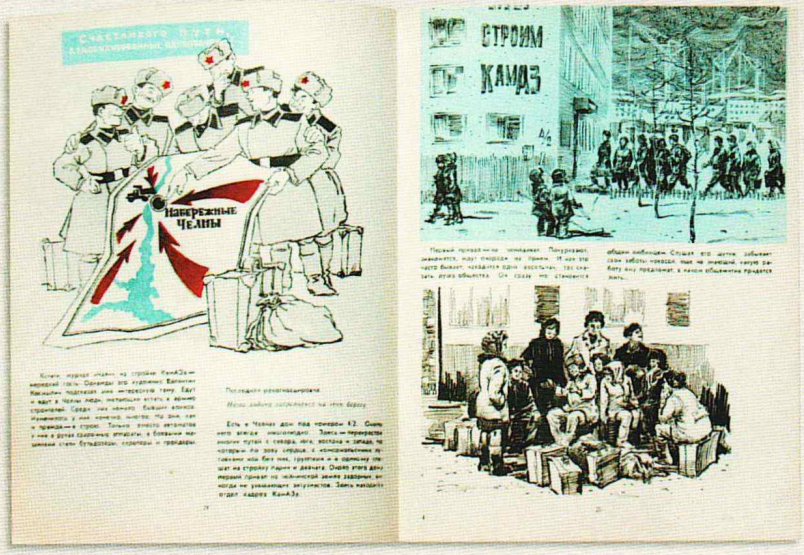

/1

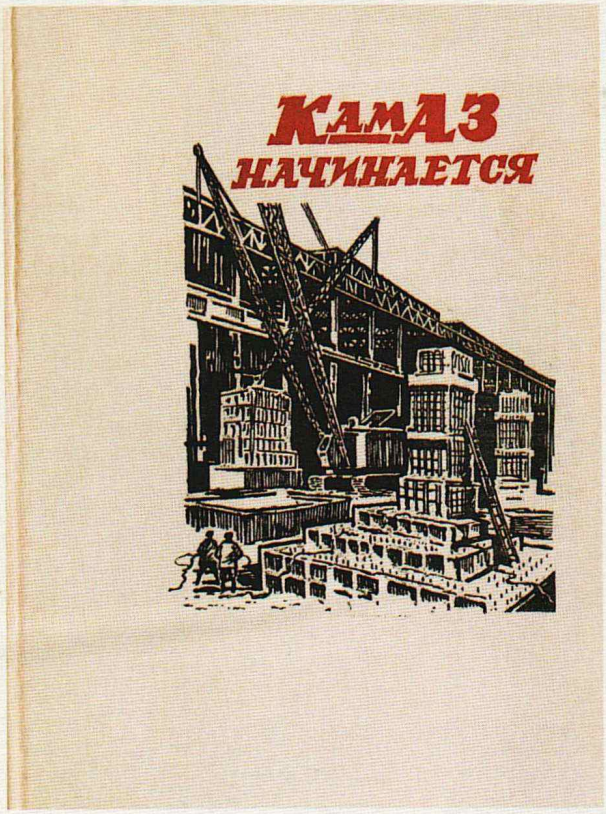

/2

1-3/ ***Игнатьев В.***
КамАЗ начинается: альбом. Казань: ТКИ, 1972
Игнатьев В.
КамАЗ башлана. 1972

4/ ***Светлана Червонная.***
Искусство Советской Татарии. Москва: Изобразительное искусство, 1978
Светлана Червонная.
Совет Татарстаны сәнгате. 1978

5/ **Художники Татарии /** худ. М.Коллегова. Ленинград: Художник РСФСР, 1965
Татарстан рәссамнары. 1965

6/ **Казань:** фотоальбом / сост. В.Берман. Москва: Планета, 1977
Казан: фотоальбом. 1977

7/ ***Любовь Сперанская.***
Костюм казанских татар. Казань: ТКИ, 1972
Любовь Сперанская.
Казан татарлары киеме. 1972

/3

/4

/5

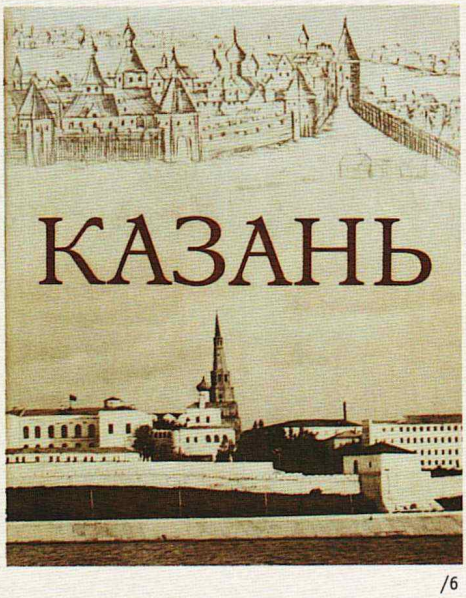

/6

/7

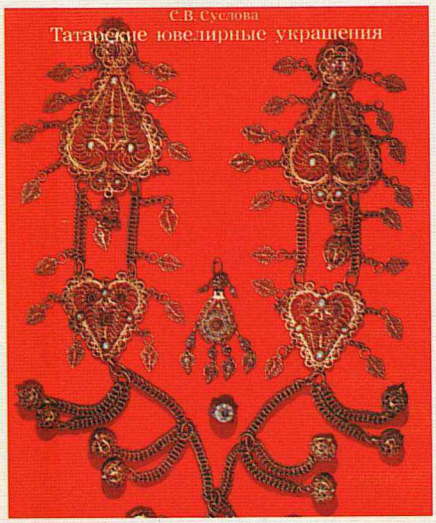

/1

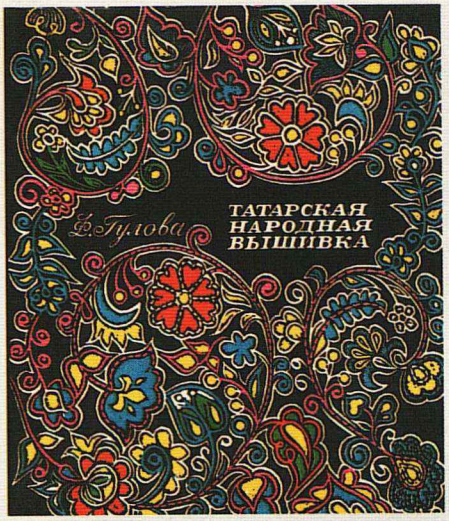

/2

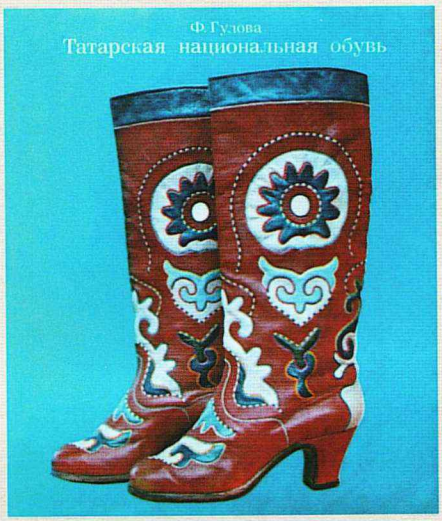

/3

1/ ***Светлана Суслова.*** **Татарские ювелирные украшения /** худ. Ф.Кадыров. Казань: ТКИ, 1980
Светлана Суслова. **Татар ювелир бизәнгечләре.** 1980

2/ ***Гулова Ф.*** **Татарская народная вышивка /** худ. Т.Хазиахметов. Казань: ТКИ, 1980
Гулова Ф. **Татар халык чигүе.** 1980

3/ ***Гулова Ф.*** **Татарская национальная обувь (искусство кожаной мозаики) /** худ. Ф.Кадыров. Казань: ТКИ, 1983
Гулова Ф. **Татар милли аяк киеме.** 1983

4/ ***Гузель Сулейманова-Валеева, Розалина Шагеева.*** **Декоративно-прикладное искусство казанских татар /** худ. А.Зубченко. М.: Советский художник, 1990
Гүзәл Сөләйманова-Вәлиева, Розалина Шәһиева. **Казан татарларының декоратив-кулланма сәнгате.** 1990

5/ ***Фуад Валеев.*** **Орнамент казанских татар /** худ. И.И.Субаев. Казань: ТКИ, 1969
Фуад Вәлиев. **Казан татарлары орнаменты.** 1969

6/ ***Мәрьям Бикбулатова.*** **Чигәргә өйрән = Учись вышивать.** Казан: ТКН, 1970

/4

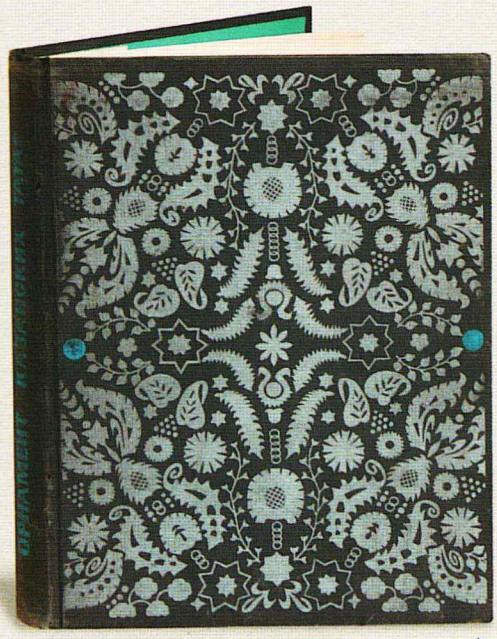

/5

/6

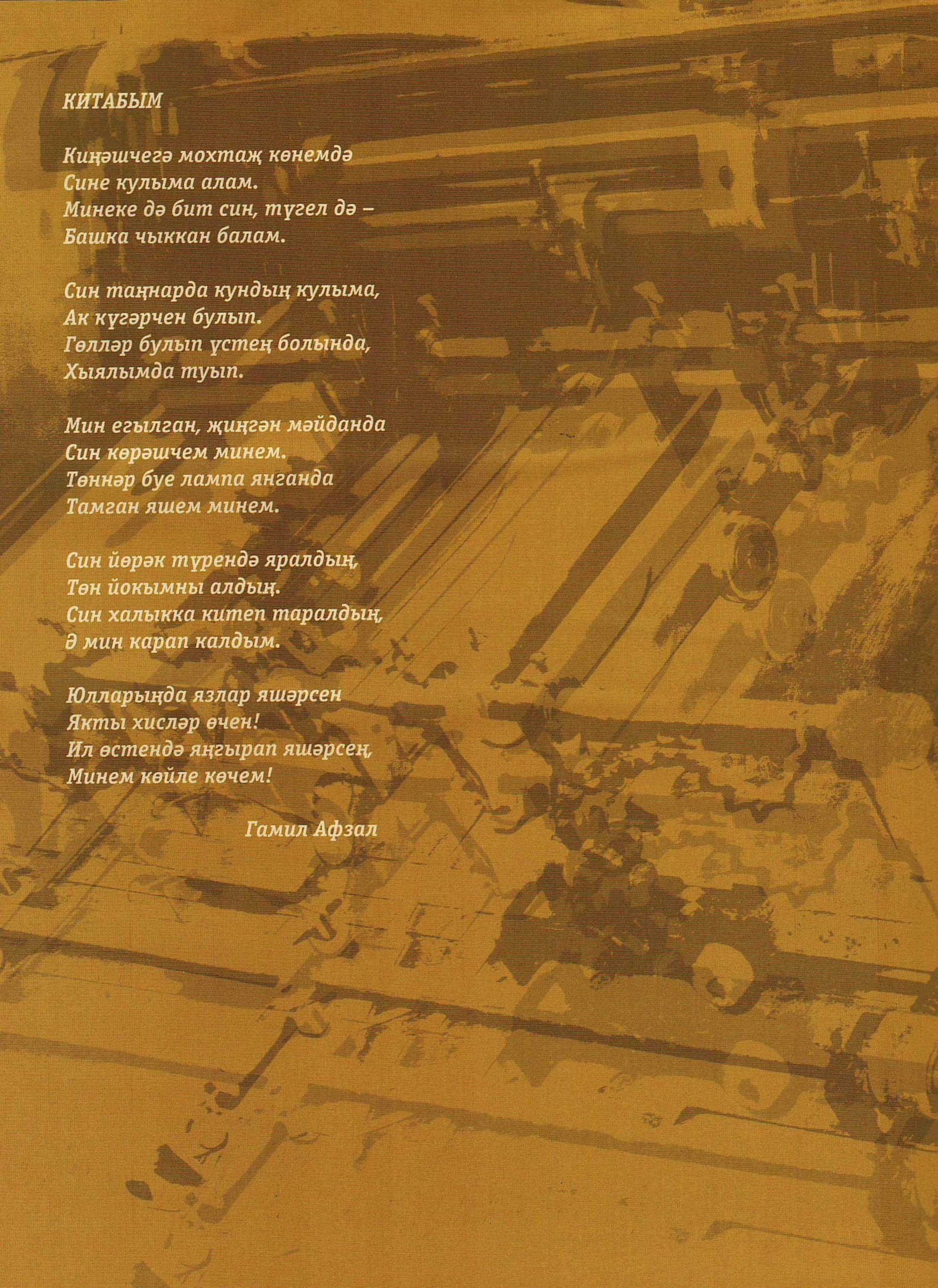

КИТАБЫМ

Киңәшчегә мохтаж көнемдә
Сине кулыма алам.
Минеке дә бит син, түгел дә –
Башка чыккан балам.

Син таңнарда кундың кулыма,
Ак күгәрчен булып.
Гөлләр булып үстең болында,
Хыялымда туып.

Мин егылган, җиңгән мәйданда
Син көрәшчем минем.
Төннәр буе лампа янганда
Тамган яшем минем.

Син йөрәк түрендә яралдың,
Төн йокымны алдың.
Син халыкка китеп таралдың,
Ә мин карап калдым.

Юлларыңда язлар яшәрсен
Якты хисләр өчен!
Ил өстендә яңгырап яшәрсең,
Минем көйле көчем!

Гамил Афзал

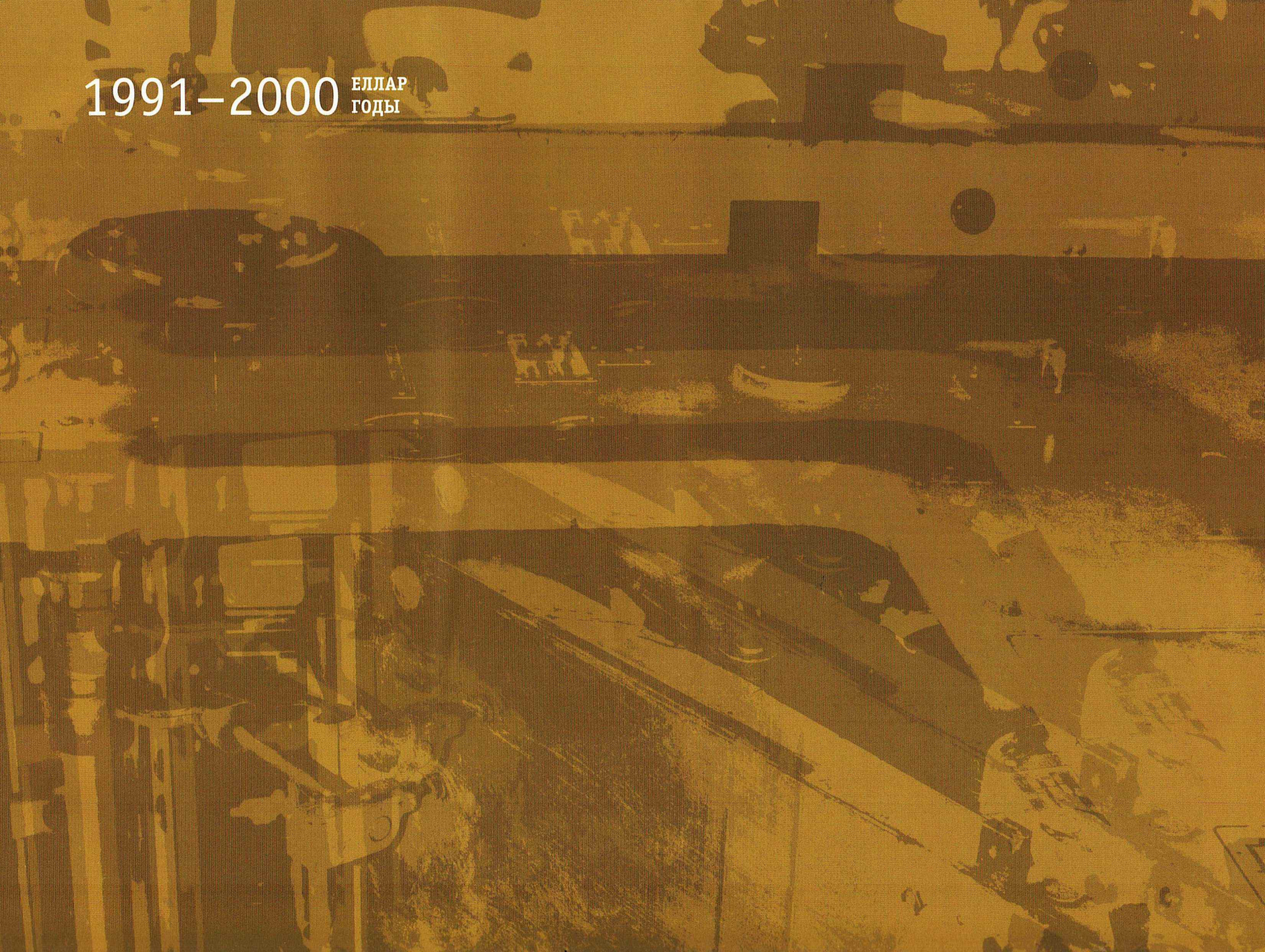

1991–2000 ЕЛЛАР ГОДЫ

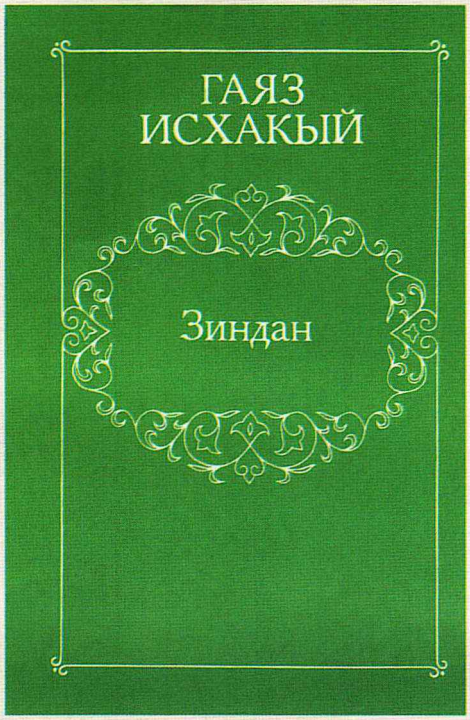

/1

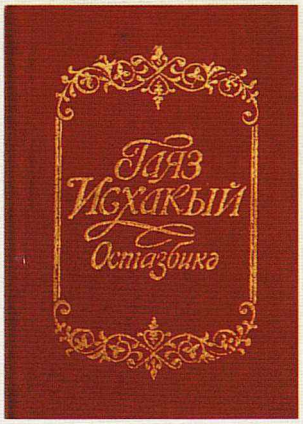

/2

/3

/4

1/ ***Гаяз Исхакый.***
Зиндан /
төз. Л.Гайнанова;
рәс. В.Булатов.
Казан: ТКН, 1991
Гаяз Исхаки.
Зиндан. 1991

2-4/ ***Гаяз Исхакый.***
Остазбикә /
рәс. И.Воробьёв.
Казан: ТКН, 1997
Гаяз Исхаки.
Устазбикэ. 1997

5/ ***Гаяз Исхакый.***
Сөннәтче бабай.
Казан, 2003
Гаяз Исхаки.
Суннатче бабай.
2003

6/ ***Гаяз Исхакый.***
Әсәрләр:
15 томда /
рәс. В.Булатов.
Казан: ТКН,
1998–2013
Гаяз Исхаки.
Сочинения.
1998–2013

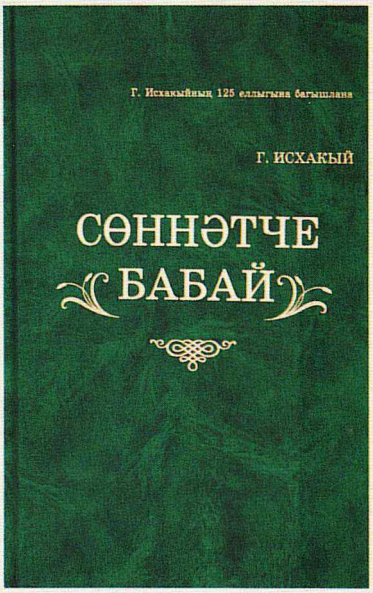

/5

/6

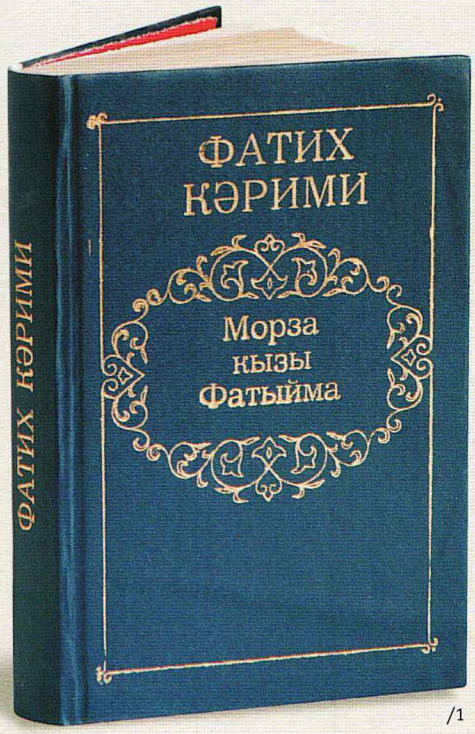

/1

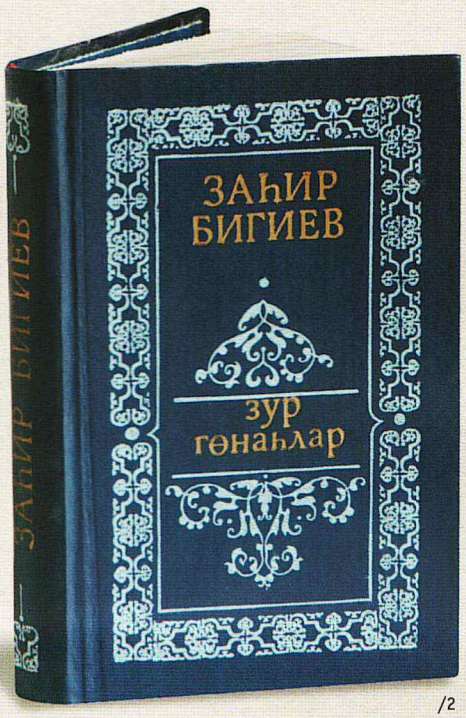

/2

/3

1/ ***Фатих Кәрими.*** **Морза кызы Фатыйма** / рәс. В.Булатов. Казан: ТКН, 1996
Фатих Каримов. **Дочь мурзы.** 1996

2/ ***Заһир Бигиев.*** **Зур гөнаһлар** / рәс. В.Фомин. Казан: ТКН, 1991
Загир Бигиев. **Великие грехи.** 1991

3/ ***Шәехзадә Бабич.*** **Исемнәр бакчасы** / рәс. Ф.Кадыйров. Казан: ТКН, 1997
Шаихзаде Бабич. **Сад имён.** 1997

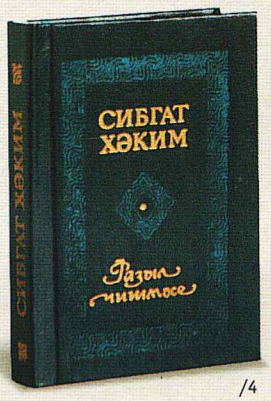

/4

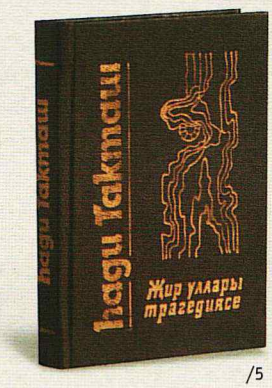

/5

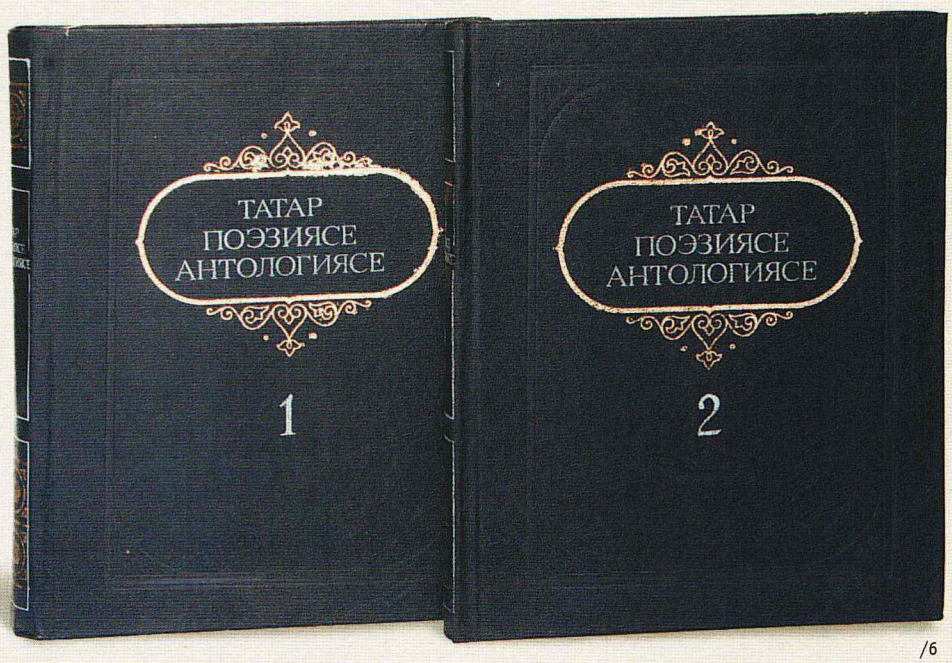

/6

4/ ***Сибгат Хәким.*** **Фазыл чишмәсе** / төз. Х.Әюп; рәс. Д.Җәләлетдинов. Казан: ТКН, 1991
Сибгат Хаким. **Родник.** 1991

5/ ***Һади Такташ.*** **Җир уллары трагедиясе** / рәс. Д.Җәләлетдинов. Казан: ТКН, 1993
Хади Такташ. **Трагедия сыновей земли.** 1993

6/ **Татар поэзиясе антологиясе:** 2 томда / рәс. В.Булатов. Казан: ТКН, 1992
Антология татарской поэзии. 1992

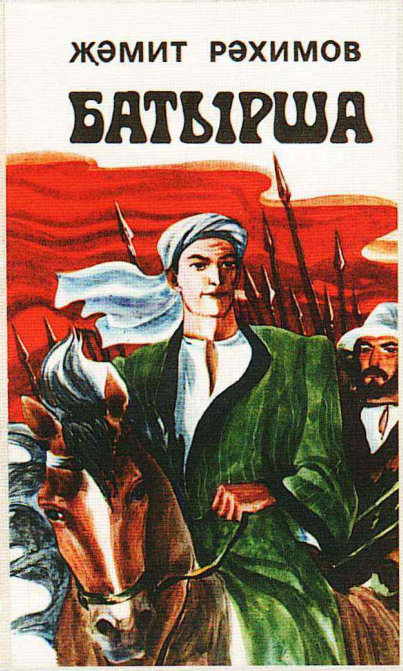

/1

/2

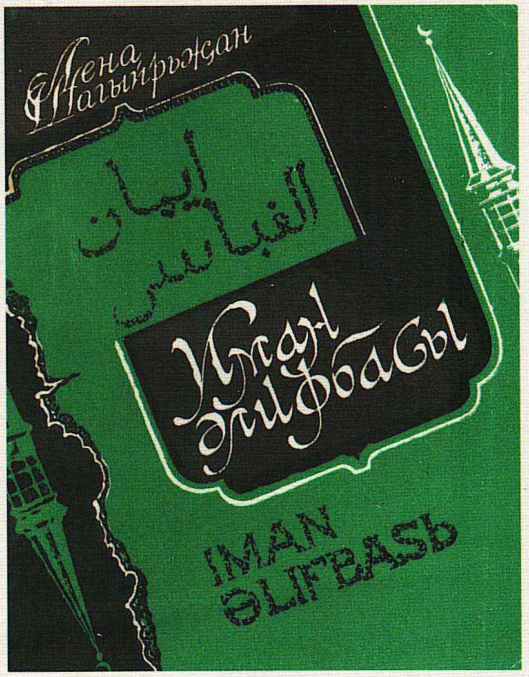

/3

/4

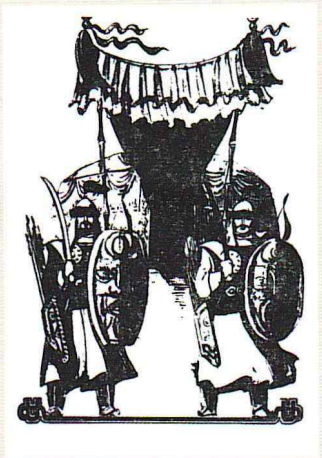

1/ ***Җәмит Рәхимов.*** **Батырша** / рәс. Т.Хаҗиәхмәтов. Казан: ТКН, 1994
Замит Рахимов. **Батырша.** 1994

2/ ***Флүс Латыйфи.*** **Хыянәт** / рәс. Н.Хаҗиәхмәтов. Казан: Мәгариф, 2000
Флюс Латыфи. **Измена.** 2000

3/ ***Лена Шагыйрьҗан.*** **Иман әлифбасы** / рәс. Р.Шәмсетдинов. Казан: ТКН, 1993
Лена Шагирзян. **Азбука совести.** 1993

4/ ***Нурихан Фәттах.*** **Сызгыра торган уклар.** Икенче басма / рәс. Т.Хаҗиәхмәтов. Казан: ТКН, 1991
Нурихан Фәттах. **Свистящие стрелы.** 1991

/1

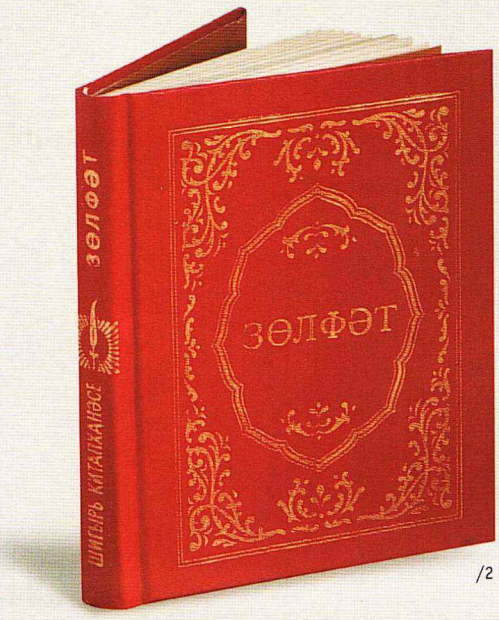

/2

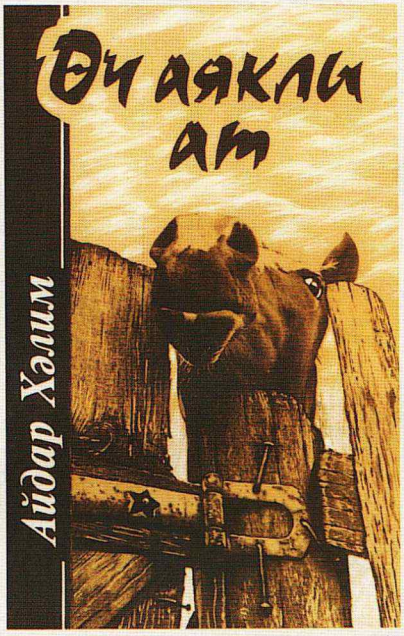

/3

1/ ***Рәшит Әхмәтҗан.***
Ачлык мәйданы /
рәс. А.Үтәгән.
Казан, 1993
Рашит Ахметзянов.
Голодовка на площади.
1993

2/ ***Зөлфәт.***
Ике урман арасы /
рәс. И.Субаев.
Казан: ТКН, 1995
Зульфат.
Среди лесов. 1995

3/ ***Айдар Хәлим.***
Өч аяклы ат.
Казан: ТКН, 1998
Айдар Халим.
Трёхногая кобыла.
1998

4/ ***Зәки Зәйнуллин.***
Сугыш алды малайлары /
рәс. Г.Эйдинов.
Казан: ТКН, 1991
Заки Зайнуллин.
Мальчики предвоенных лет. 1991

/4

5/ ***Рөстәм Сүлти.***
Мин шигырьдән.
Казан: ТКН, 1992
Рустем Султи.
Я – из стиха. 1992

/5

6/ ***Фазыл Шәех.***
Көзге күкрәү /
рәс. В.Фомин.
Казан: ТКН, 1993
Фазыл Шаехов.
Осенний гром. 1993

/6

7/ ***Резеда Әхтәмова.***
Хисләреңне җилгә чәчмә.
Казан: ТКН, 1994
Резеда Ахтямова.
Не бросай свои чувства на ветер. 1994

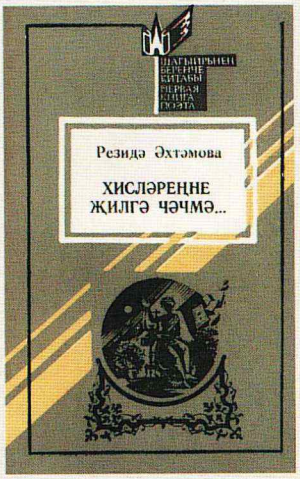

/7

8/ ***Рәмис Аймәт.***
Шомырт салкыннары /
рәс. Л.Золондинова.
Казан: Мәгариф, 2000
Рамис Аймет.
Черёмуховые холода.
2000

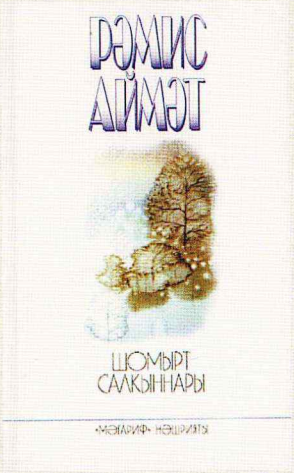

/8

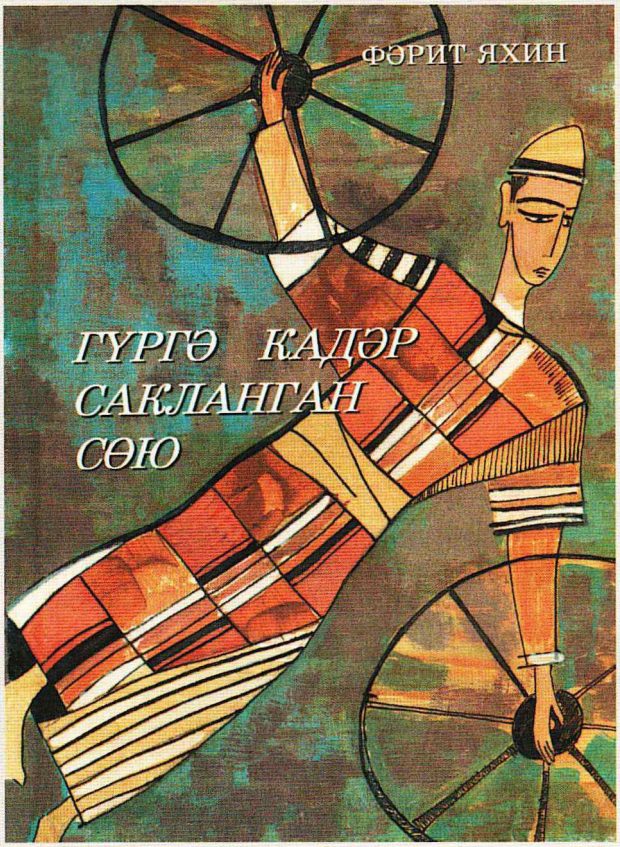

/1

/2

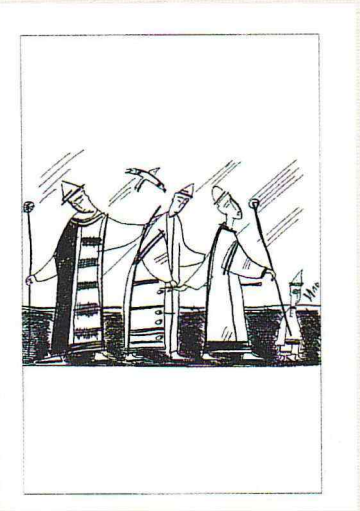

/3

1-3/ ***Фәрит Яхин.***
Гүргә кадәр сакланган сөю /
рәс. И.Гыймранов.
Казан, 1995
Фарит Яхин.
Любовь до гроба. 1995

/4

4/ ***Тимер Заһит.***
Казанга хат.
Алматы: КИЦ «АВС», 1998
Тимер Загит.
Письмо в Казань. 1998

5/ ***Зөлфәт Хәким.***
Ахырзаман /
рәс. Ю.Денисов.
Казан: «Рәис» фирмасы нәшр., 1993
Зульфат Хаким.
Конец света. 1993

6/ **Тәмуг чәчәге:**
фантастик повестьлар /
рәс. А.Иванов.
Казан: ТКН, 1996
Цветок ада. 1996

/5

/6

/1

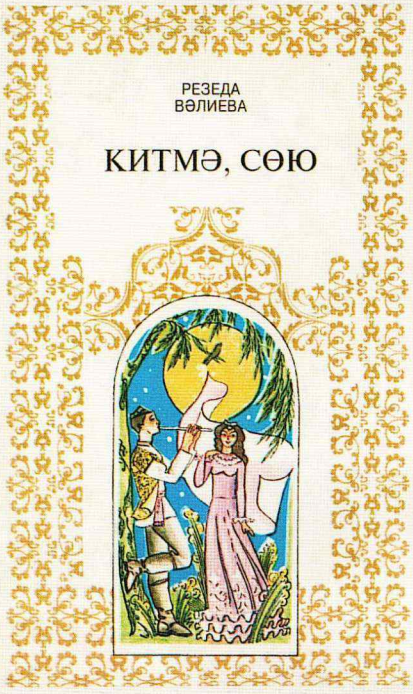

/2

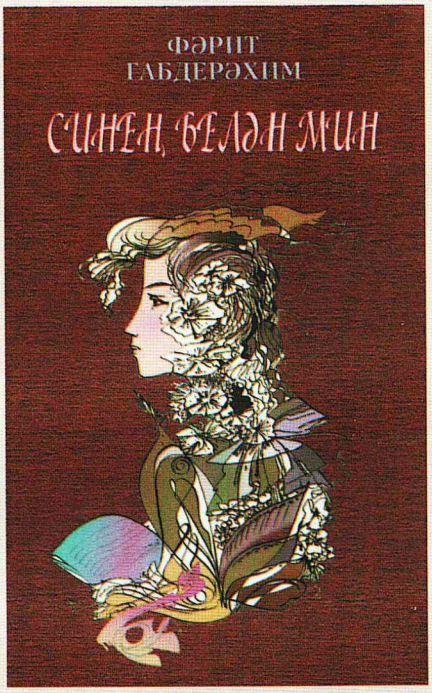

/3

1/ **Сөю – сәгадәт** /
тәз. М.Әмирова;
рәс. С.Ибраһимова.
Казан: ТКН, 1991
Любовь – вечная. 1991

2/ ***Резеда Вәлиева.***
Китмә, сөю /
рәс. И.Воробьёв.
Казан: ТКН, 1998
Резеда Валеева.
Не покидай меня, любовь. 1998

3/ ***Фәрит Габдерәхим.***
Синең белән мин /
рәс. И.Нигъмәтҗанов.
Уфа: Китап, 2000
Фарит Габдрахим.
Ты и я. 2000

4/ ***Ринат Мөхәммәдиев.***
Кенәри – читлек кошы /
рәс. Р.Нуриев.
Казан: ТКН, 1998
Ринат Мухамадиев.
Львы и канарейки. 1998

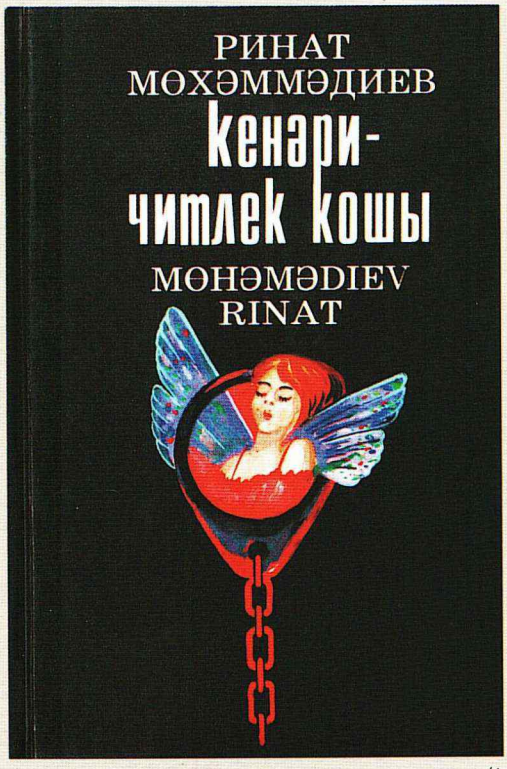

/4

/5

5/ ***Газинур Мурат.***
Түбә / рәс. Е.Ермолина.
Казан: ТКН, 1998
Газинур Мурат. Кров.
1998

6/ ***Харис Закиров.***
Керпе мыегы.
Казан: ТКН, 2000
Харис Закиров.
Ежовый ус. 2000

/6

7/ ***Шиһабетдин Садыйков.***
Рәхмәт сиңа, тормыш /
рәс. А.Фәррахов.
Ижевск, 2000
Шигабутдин Садыков.
Спасибо тебе, жизнь.
2000

/7

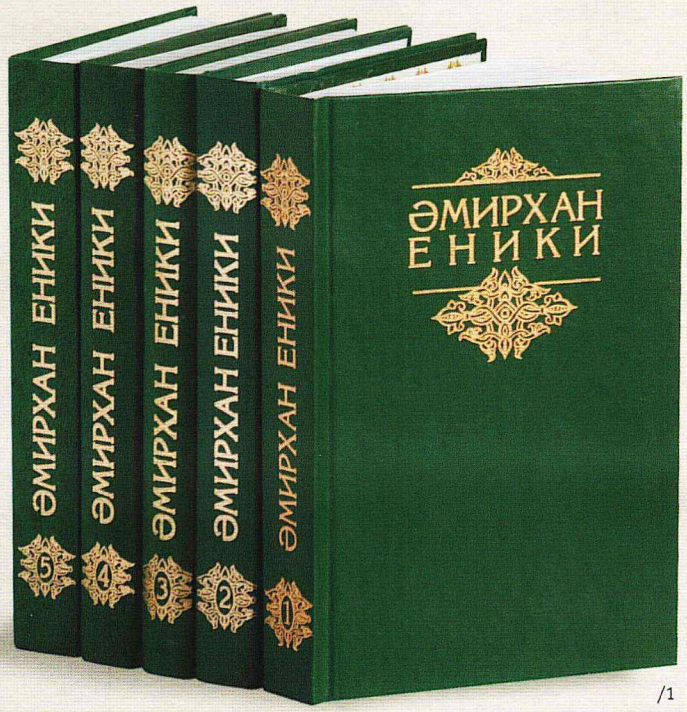

/1

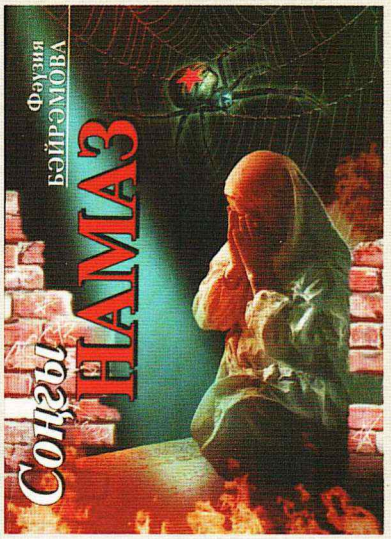

/2

1/ ***Әмирхан Еники.***
Әсәрләр: 5 томда /
рәс. В.Фомин.
Казан: ТКН, 2000–2003
Амирхан Еники.
Сочинения. 2000–2003

2/ ***Фәүзия Бәйрәмова.***
Соңгы намаз /
рәс. Р.Әхияров.
Казан: Аяз, 2000
Фаузия Байрамова.
Последний намаз. 2000

3/ ***Фәнис Яруллин.***
Яралы язмышлар =
Былинка на ветру /
рәс. Ш.Насыйров.
Казан: Рухият, 2000

4/ ***Разил Вәлиев.***
Сайланма әсәрләр:
4 томда /
рәс. Ш.Насыйров.
Казан: Милли китап,
1999–2000
Разиль Валеев.
Избранные
произведения.
1999–2000

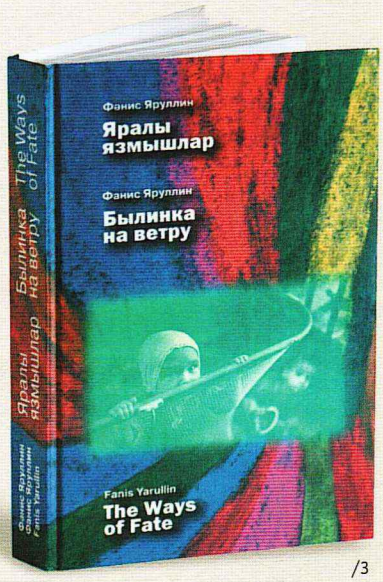

/3

/4

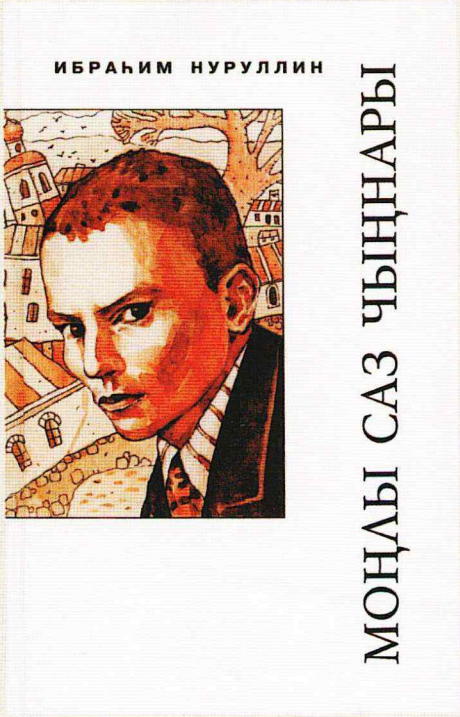

/1

/2

1,2/ ***Ибраһим Нуруллин.***
Моңлы саз чыңнары.
2 нче басма /
рәс. И.Нәфиев.
Казан: ТКН, 2000
Ибрагим Нуруллин.
Саз мой нежный. 2000

3-5/ ***Муса Җәлил.***
Моабит дәфтәрләре /
төз. Р.Рахмани;
рәс. Д.Җәләлетдинов.
Казан: ТКН, 2000
Муса Джалиль.
Моабитские тетради.
2000

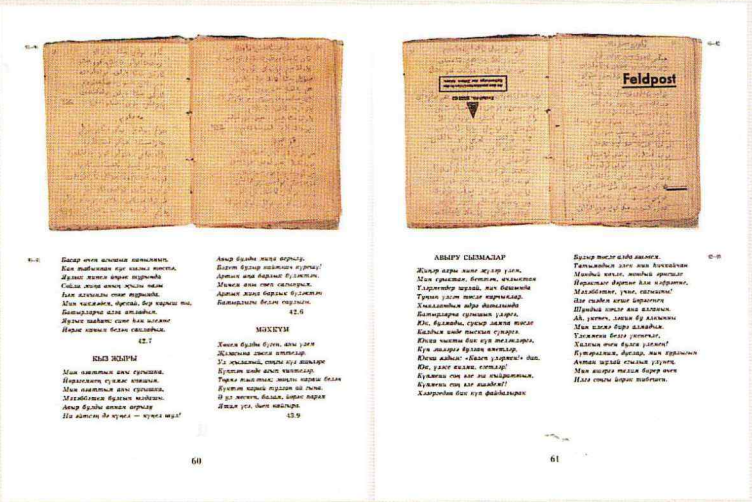

/3

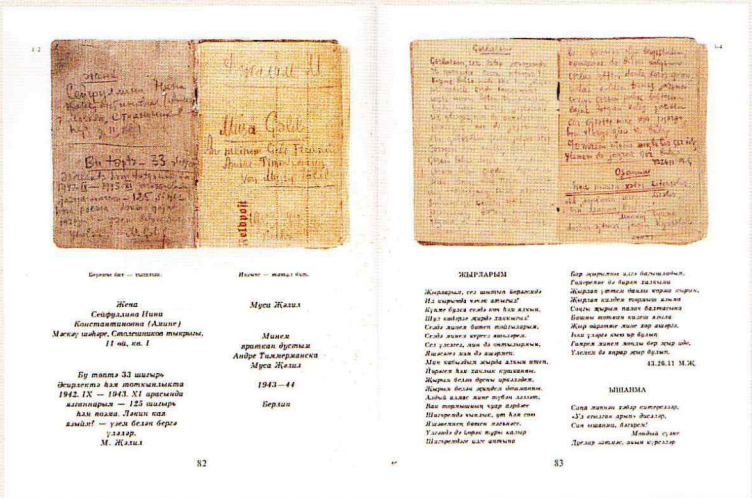

/4

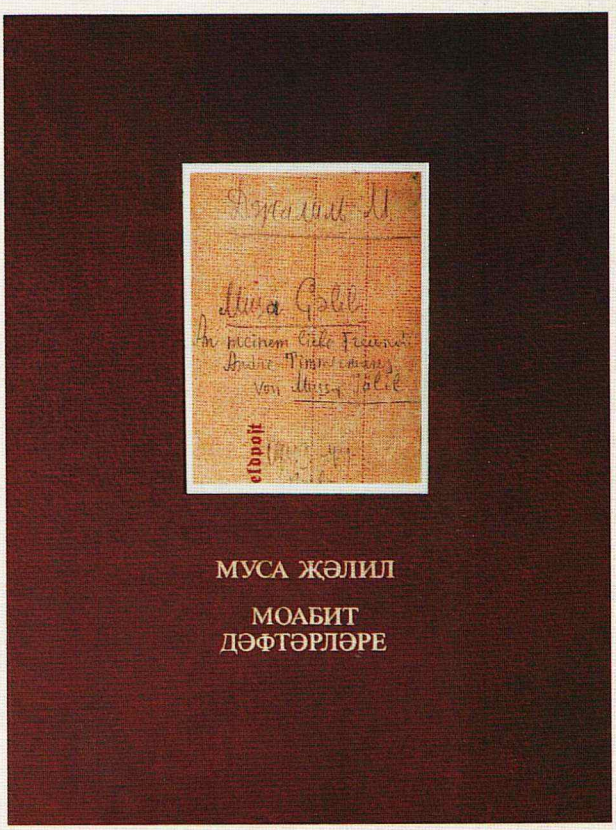

/5

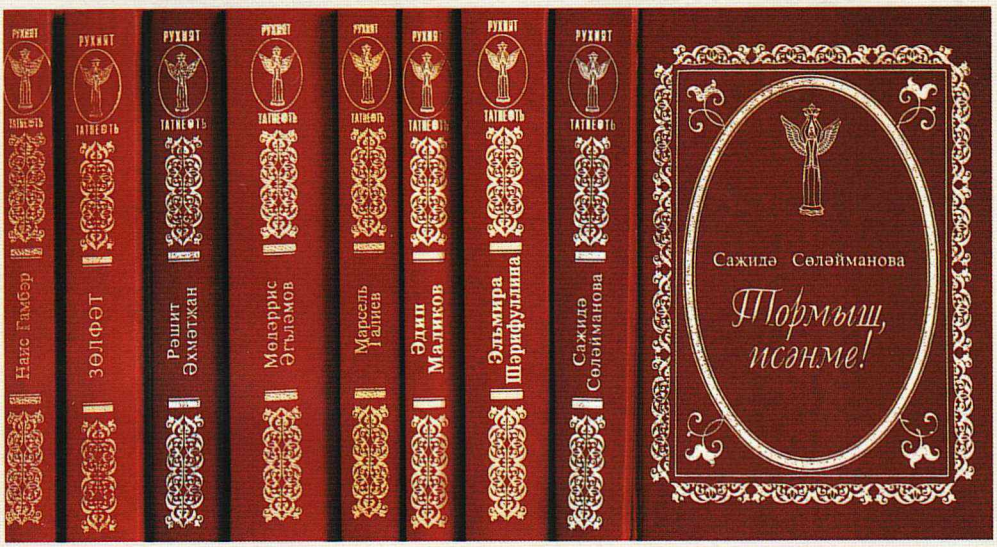

/1

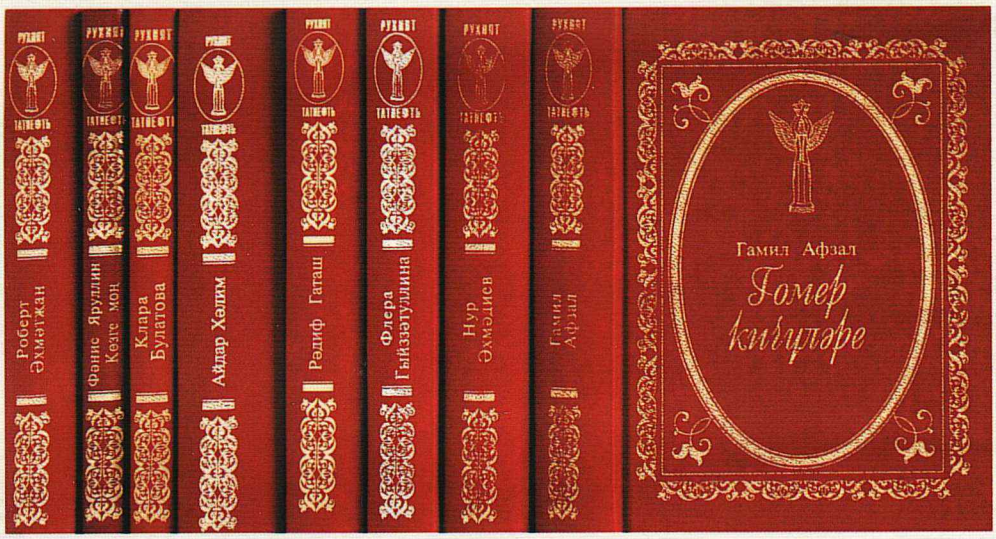

/2

1,2/ «Рухият» нәшриятында шигърият сериясеннән нәшер ителгән китаплар. 1998–2006
Книги из серии поэзии издательства «Рухият». 1998–2006

3/ **Татар халык әкиятләре** / төз.: Х.Ярми, Х.Гатина. Казан: Раннур, 1999
Татарские народные сказки. 1999

4/ **Татар балалар фольклоры** / төз. Р.Ягъфәров; рәс. Л.Җәләлетдинова. Казан: Раннур, 1999
Татарский народный фольклор. 1999

5/ **Татар халык риваятьләре һәм легендалары** / төз. С.Гыйләҗетдинов; рәс. Н.Хаҗиәхмәтов. Казан: Раннур, 2000
Татарские народные легенды и предания. 2000

/3

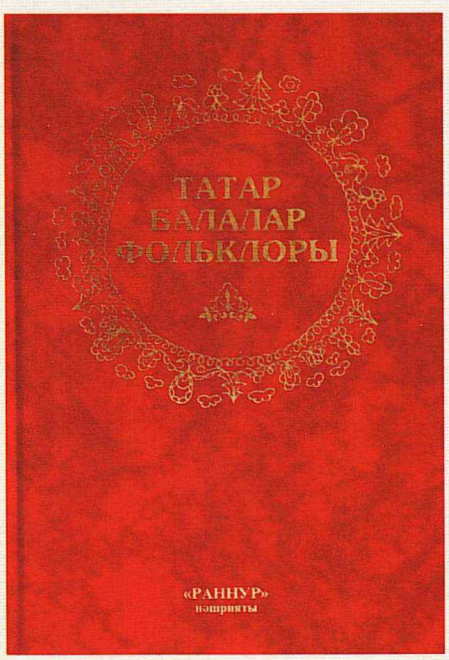

/4

/5

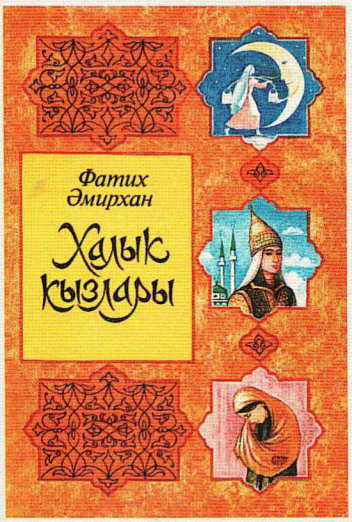

/1

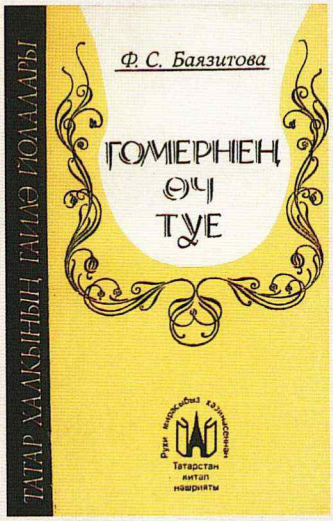

/2

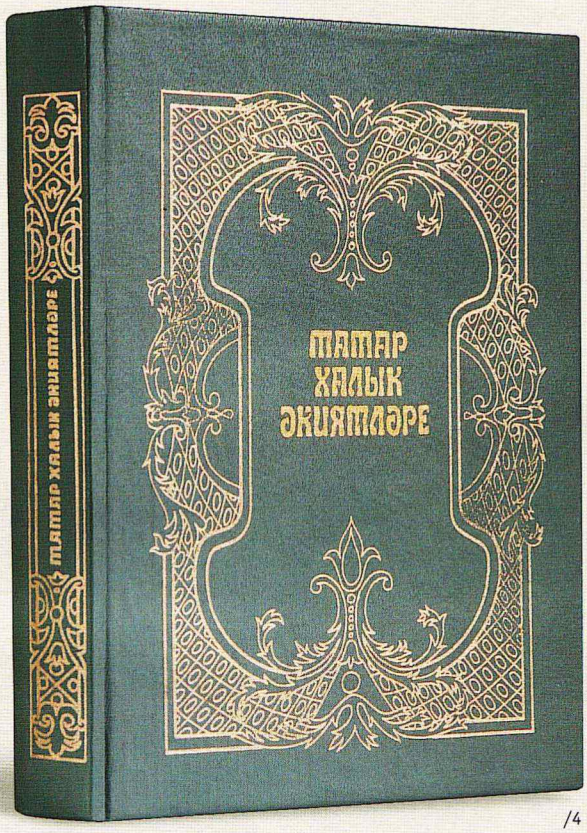

/4

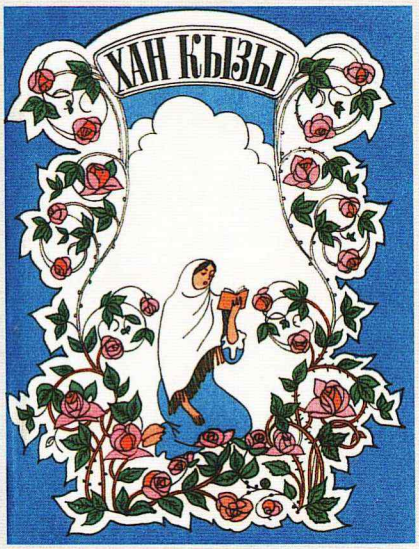

/3

1/ ***Фатих Әмирхан.***
Халык кызлары /
рәс. В.Булатов.
Казан: ТКН, 1995
Фатих Амирхан.
Дочери народа. 1995

2/ ***Флёра Баязитова.***
Гомернең өч туе /
рәс. И.Әҗемов.
Казан: ТКН, 1992
Флёра Баязитова.
Три свадьбы жизни.
1992

3/ **Хан кызы /**
төз. Җ.Зәйнуллин;
рәс. Т.Хаҗиәхмәтов.
Казан: Мәгариф, 1994
Дочь хана. 1994

4/ **Татар халык әкиятләре /**
төз. Л.Җамалетдин;
рәс. Т.Хаҗиәхмәтов.
Казан: ТКН, 1994
Татарские народные сказки. 1994

5/ **Сак-Сок /**
рәс. Т.Хаҗиәхмәтов.
Казан: ТКН, 1991
Сак-Сок. 1991

6/ **Камыр батыр /**
рәс. Т.Хаҗиәхмәтов.
Казан: Раннур, 1999
Камыр-батыр. 1999

7/ **Чура батыр /**
рәс. В.Булатов.
Казан: ТКН, 1993
Чура-батыр. 1993

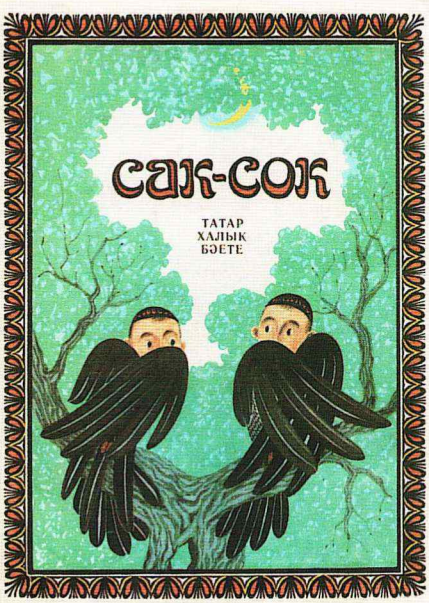

/5

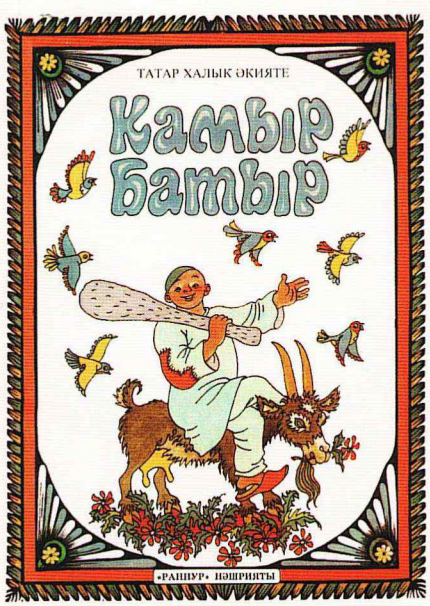

/6

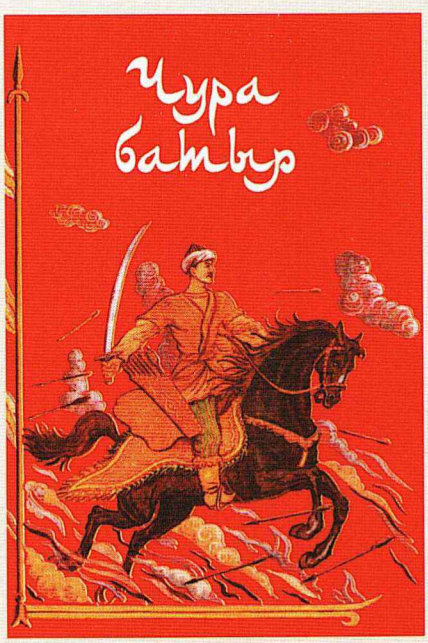

/7

/1

/2

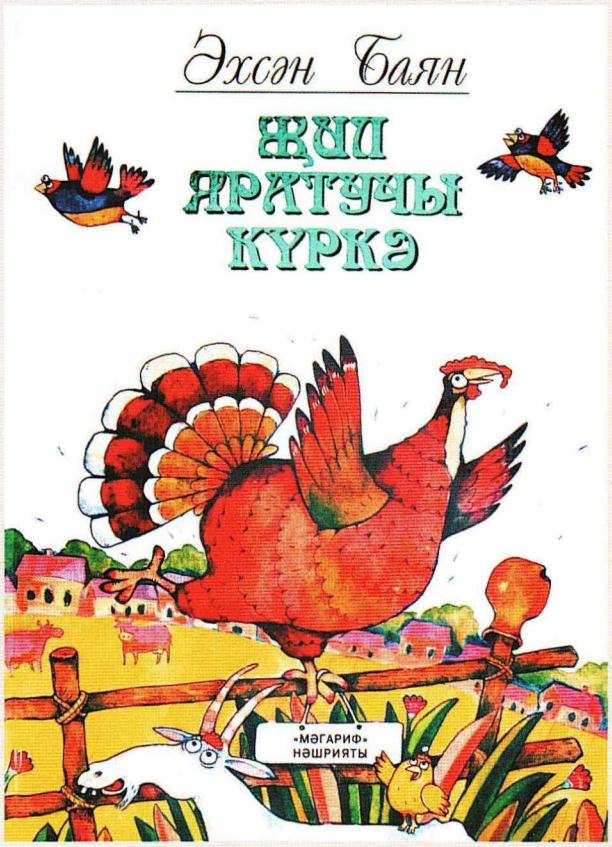

/3

1-3/ ***Әхсән Баян.***
Җил яратучы күркә /
рәс. И.Нәфиев.
Казан: Мәгариф, 2000
Ахсан Баянов.
Про индюка, который любил ветер. 2000

4/ ***Каюм Насыйри.***
Китаб-әт-тәрбия = Книга о воспитании /
рәс. Т.Хаҗиәхмәтов.
Казан: ТКН, 1992

5/ ***Аяз Хәсәнов.***
Зәңгәр алан /
рәс. В.Булатов.
Казан: Мәгариф, 1994
Аяз Хасанов.
Голубая поляна. 1994

6/ ***Нәҗибә Сафина.***
Мәче фәлсәфәсе /
рәс. М.Сәхипгәрәев.
Казан: ТКН, 2000
Назиба Сафина.
Кошачья философия.
2000

/4

/5

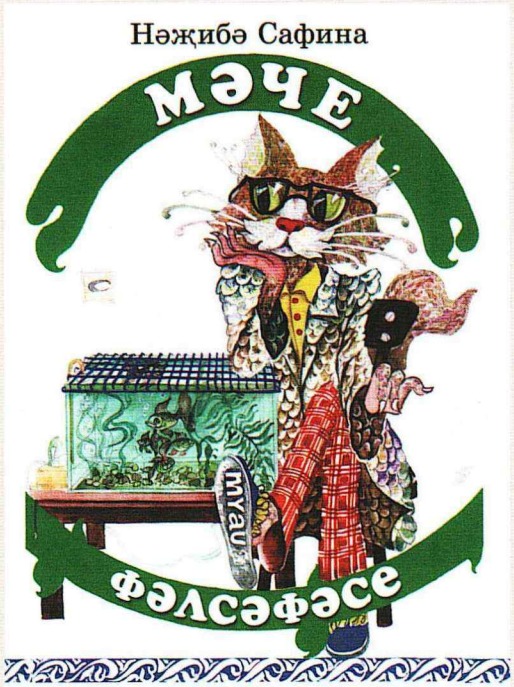

/6

/1

/2

/3

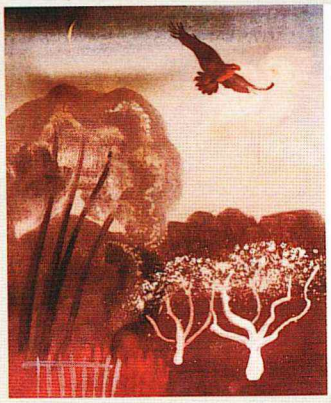

имеш, сыерчыклар оясы беркетелгән колга сыначак, ои йөзтүбән капланачак.

Сыерчыклар мактанчык күршенең сүзләрен тыныч кына тыңладылар. Каты җавап кайтармадылар, «күрербез әле ничек булганын, кем отылганын», — дип калдылар.

Беркөнне чыпчык үз оясына атылган уктай кайтып керде, аның артыннан күктә, биектә карчыга күренде.

Батыр чыпчыкның кемнән күркүен сыерчыклар бик яхшы белделәр. «Батырның таяш-тыны юк, оясына бикләнде, ахры», — дип көлделәр.

Бераз яткач чыпчык оясыннан башын чыгарды, күршеләренә сүз салды:

— Күрмәдегезме карчыга белән минем ничек сугышканны? Әй, бирдем соң үзена, утлар күренгәндер күзенә! — дип сөйләнде.

/4

1-5/ ***Абдулла Алиш.***
Мактанчык чыпчык белән тыйнак сыерчык /
рәс. А.Туманов.
Казан: ТКН, 1993
Абдулла Алиш.
Хвастунишка воробей и скворцы. 1993

6/ ***Мирсай Амир.***
Плут телёнок /
пер. С.Радзиевской;
худ. А.Туманов
Мирсәй Әмир.
Алдакчы бозау

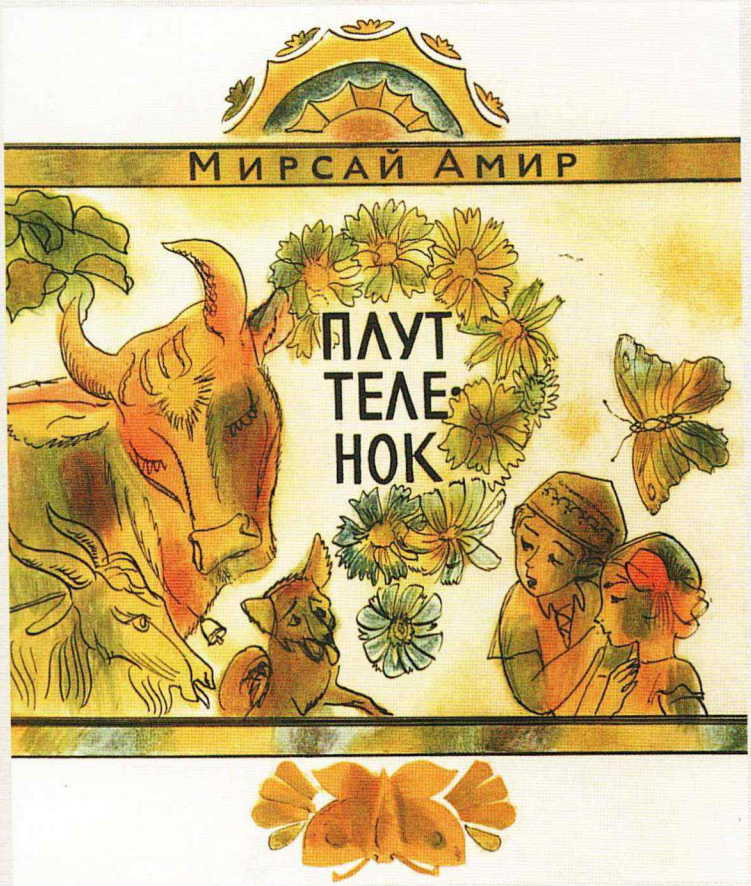

/6

/5

/1

/2

1-3/ ***Зыя Мансур.***
Озын Колак баласы Елак-Мылак /
рәс. Г.Эйдинов.
Казан: ТКН, 1987
Зыя Мансур.
Плакса-заяц. 1987

4/ **Гөрләвек = Ручеёк** /
төз. М.Кәшипов;
рәс. Г.Эйдинов.
Казан: ТКН, 1989

5/ ***Марс Шабаев.***
Алып батыр /
рәс. Г.Эйдинов.
Казан: ТКН, 1987
Марс Шабаев.
Алып-батыр. 1987

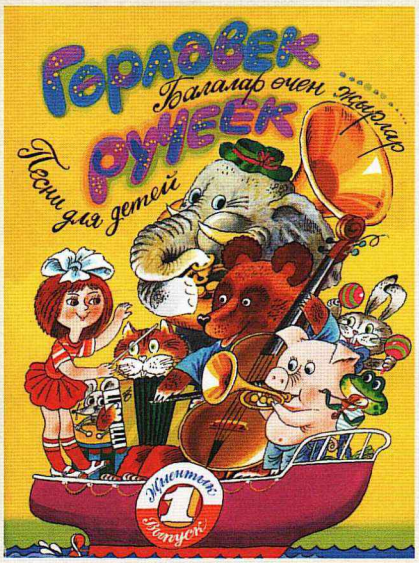

/4

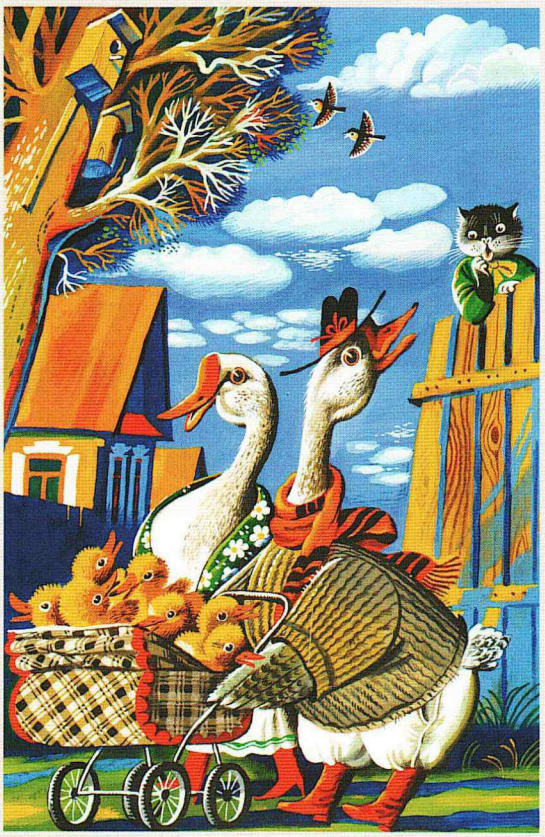

/3

/5

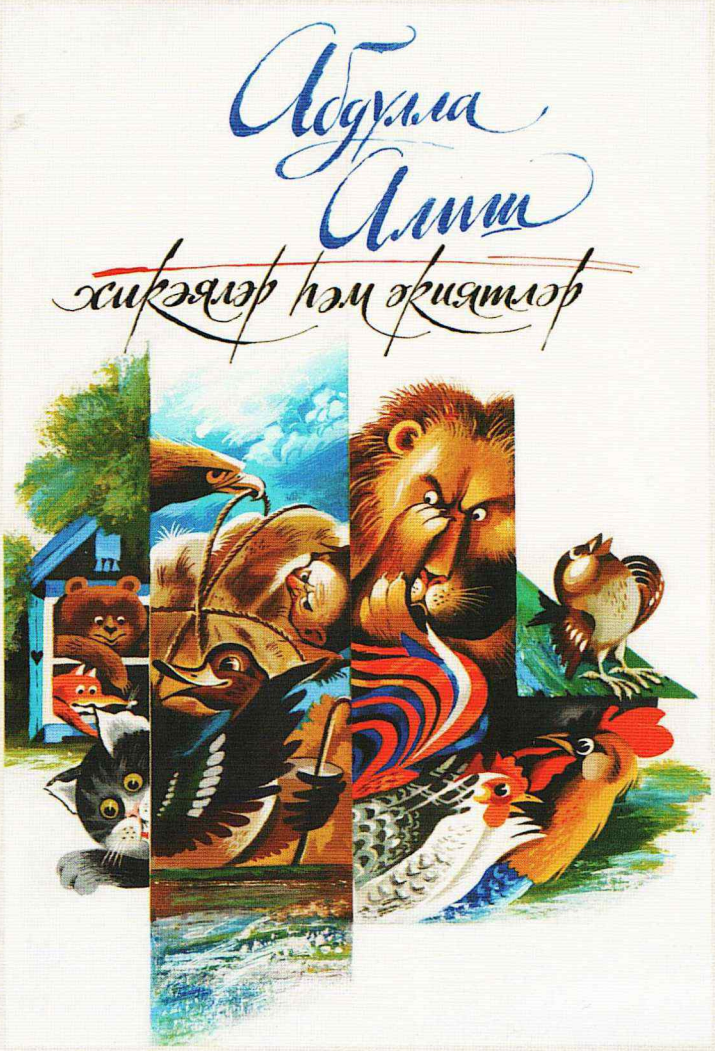

Абдулла Алиш.
Хикәяләр һәм әкиятләр /
рәс. Г.Эйдинов.
Казан: ТКН, 1991
Абдулла Алиш.
Рассказы и сказки.
1991

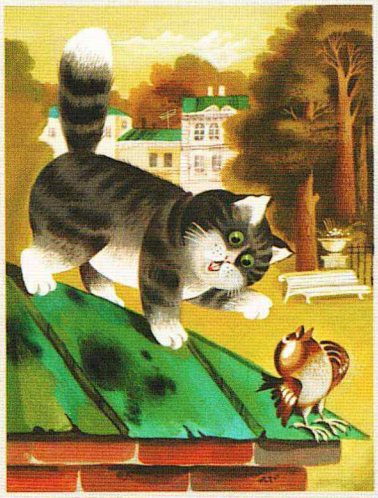

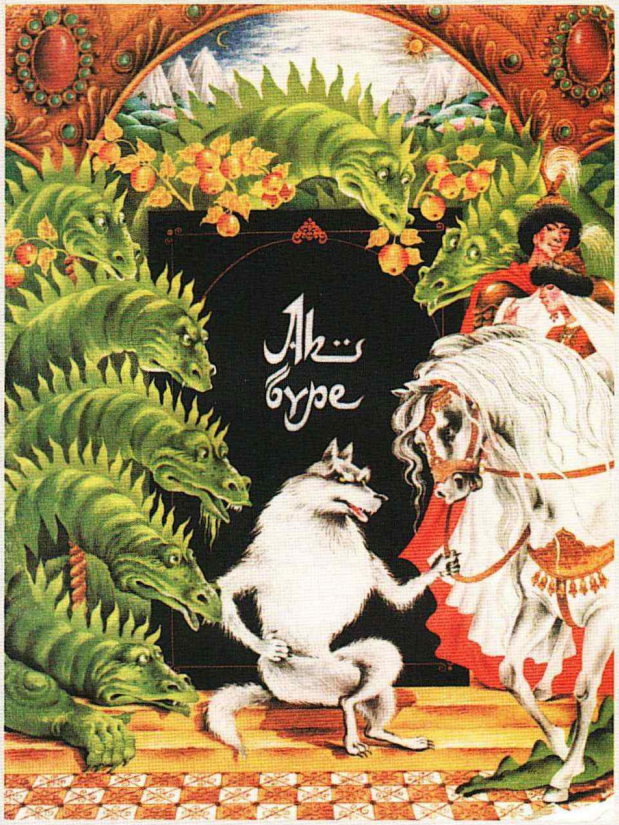

Ак бүре /
рәс. Ф.Хәсьянова.
Казан: Заман, 1993
Белый волк. 1993

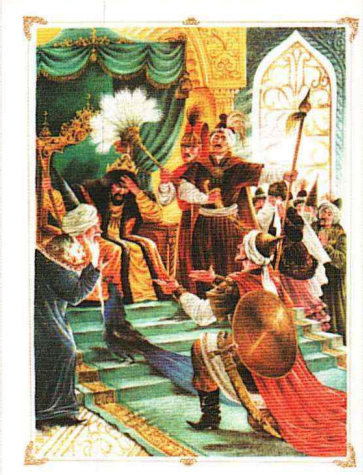

Роберт Миңнуллин. **Күчтәнәч /** рәс. Ф.Хәсьянова. Казан: Мәгариф, 1995
Роберт Миннуллин. **Когда я взрослым стану.** 1995

Шомбай /
рәс. Ш.Насыйров.
Казан: ТКН, 1991
Шумбай. 1991

— Бию алтын.
Бай белән хатыны бер-берсенә карашканнар да: «Әйдә, кәрәле булсын, бу заманда бар кеше дә Шомбай асемле икән, хаҗы кыймәт булса да, эшче кирәкле иллыйк инде», — дип, Шомбайны яллаганнар, ди.
Шомбай яланып эшли башлаган. Эш өстә үткән. Кыш килгән, мал-туар карыйсы, утын кисәсе, тагын алла инкадәр эшләр эшлисе бар икән. Ә Шомбайга акча түләүче юк.

Эшләгән бер ягын таен табып: «Карап ишләсеңме», диләр дә какып түләмиләр икән.
Шомбай үчекә байларга дүч әйдәп барган. Көн үткән, ике үткән, атна үткән, ел үткән. Инеппе җил килеп житкән, кыр эшләре эшләнгән.
Шомбай бервакыт хуҗасы белән печән чабарга барган икән, игенен өйгә ташып алдырган булган. Өйгә кайтса,

Бай күршеләреп печән эшләшырга чакырмакчы булган икән. Шомбайга:
— Бар әле, тете кешеләрне чакыр, — дигән.
Алар шул бай хатынының игеп сатып алган кешеләр булган. Шомбай аларга барган да:
— Бай сезнең бодай урлап игеп алганыгызны сизгән. Сезнең күтәреп сезне чәнчеп кала, тизрак качыгыз, — дигән.
Ә үзе, байга кайтып:
— Аларның эшләре безнекеннән дә тызгырак икән. Кибән куялар. «Сезнең алып булышырга килеп әле», дип, үзеңне чакырдылар, дигән.
Бай, сәнәк алып, тете кешеләрнең янына барә башлаган икән — алар, байны күргәч, авылга таба чаберга тотынганнар, ди. Бай аптырап кире кайтып киткән. Кайтканда юл буенча эшләп ашап кайта икән. Байның хатыны, моны күргәч, курыккан. Шомбайдан:
— Ул нәрсә эшләп? — дип сораган.

Шомбай:
— Ул синең урлап игеп сатканыңны сизгән, таш белән башыңны тишәм, дип әйтә, шуна ташлар җыя килә, — дигән.
Моны ишеткәч, байның хатыны да авылга йөгерә башлаган, ди. Бай Шомбай янына килеп:
— Хатын нигә чаба? — дип сораган.
Шомбай:
— Кече учакка ут капкан, өегез яна, — дигән.
Моны ишетүгә, бай да авылга чабып киткән, ди. Кайтса — өйдә ут та юк, бернәрсә дә юк, ди.

/1

/2

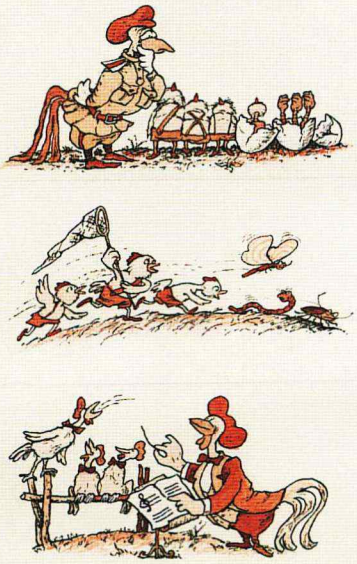

/3

1-3/ ***Рәшит Ягъфәров.***
Кәҗә-мәкәрҗә /
рәс. Ш.Насыйров.
Казан: Мәгариф, 1994
Рашит Ягфаров.
Коза-дереза. 1994

4-7/ **Таң ата да, кич була** /
төз. Р.Ягъфәров;
рәс. Ш.Насыйров.
Казан: ТКН, 1991
С утра до вечера. 1991

/4

/5

/6

/7

/1

1/ **Әдәби мирас:**
1–4 нче китаплар /
төз. Г.Гыйльманов;
рәс. И.Субаев.
Казан: ТКН, 1991–1997
Литературное наследие.
1991–1997

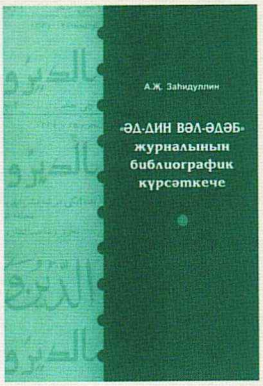

/2

/3

/4

2-4/ Татар газета-журналларының библиографик күрсәткечләре / рәс. Ш.Насыйров.
Казан: Милли китап, 2000–2003
Библиографические указатели татарских газет и журналов.
2000–2003

5/ **Мөхәммәдьяр һәм аның чоры = Мухаммедьяр и его время** / төз.авт.: Ш.Абилов һ.б.; рәс. Ш.Насыйров.
Казан: Гасыр, Рухият, 1997

6/ ***Хатип Миннегулов.*** **Татарская литература и Восточная классика** / худ. Н.Исмагилов.
Казань: изд-во КГУ, 1993
Хатыйп Миңнегулов. **Татар әдәбияты һәм Шәрык классикасы.** 1993

7/ ***Сәйф Сараи.*** **Гөлестан. Лирика. Дастан** / рәс. Р.Шәмсетдинов.
Казан: ТКН, 1999
Саиф Сараи. **Гулистан.** 1999

8/ ***Рәмил Исламов.*** **Алтын Урда һәм мәмлүкләр Мисыры** / рәс. Н.Исмәгыйлев.
Казан: Матбугат йорты, 1998
Рамиль Исламов. **Золотая Орда и мамлюкский Египет.** 1998

/5

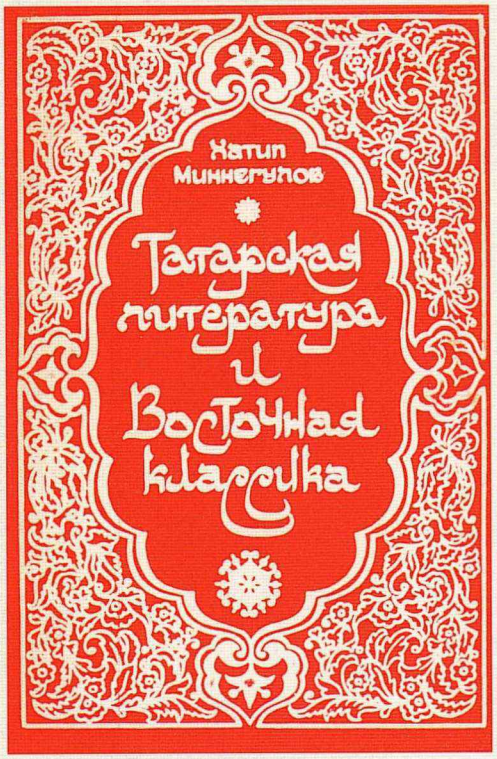

/6

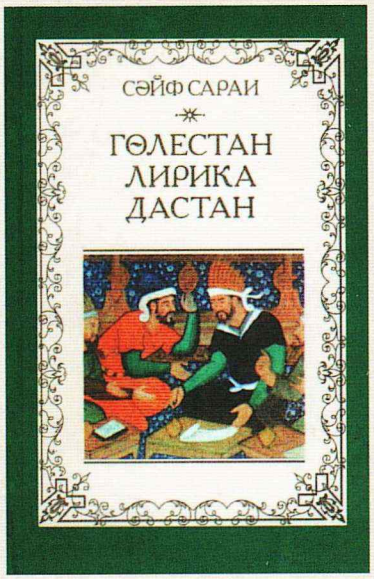

/7

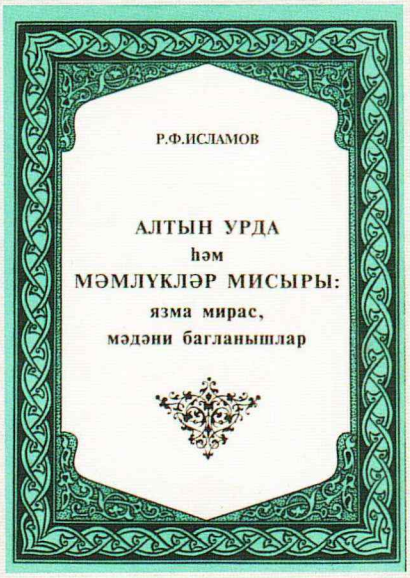

/8

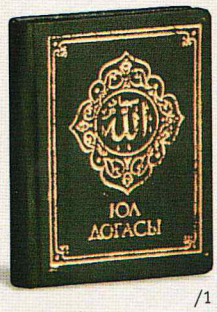

/1

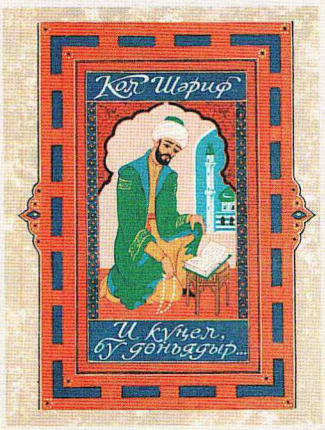

/2

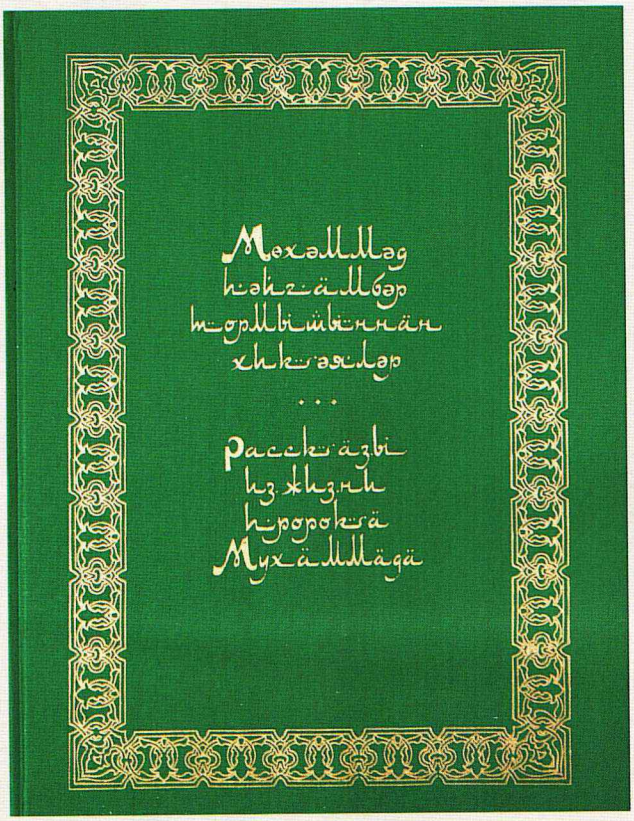

/3

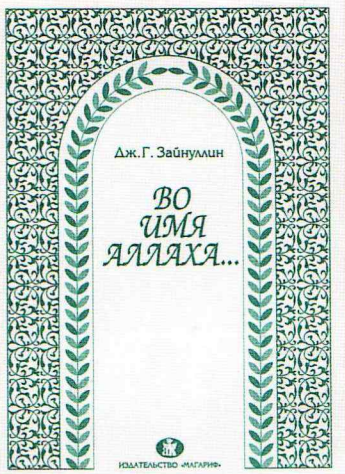

/4

/5

/6

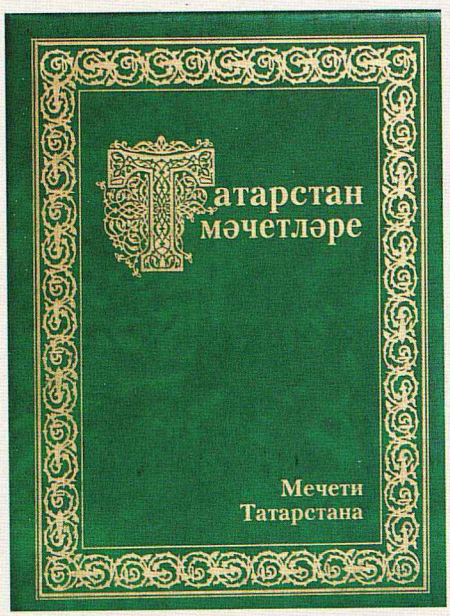

/7

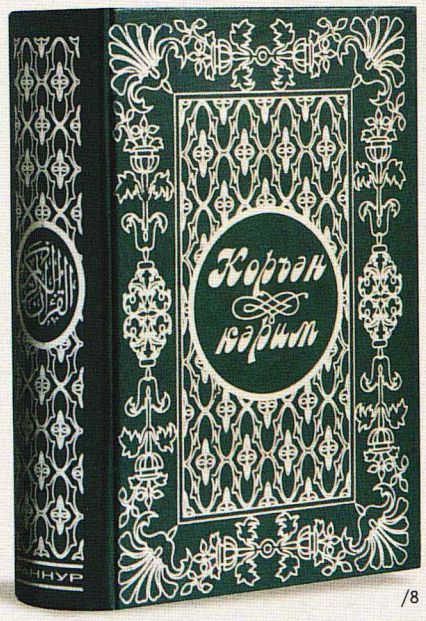

/8

1/ **Юл догасы** /
тәрж. Р.Рахмани;
рәс. Д.Җәләлетдинов.
Казан: ТКН, 1995
В добрый путь. 1995

2/ ***Кол Шәриф.***
И күңел, бу дөньядыр... /
тәрж. Ә.Шәрипов;
рәс. Р.Шәмсетдинов.
Казан: ТКН, 1997
Кул Шариф.
Жизнь жестока, но прекрасна... 1997

3/ **Мөхәммәд пәйгамбәр (Аңа Аллаһы сәламе булсын!) тормышыннан хикәяләр = Рассказы из жизни пророка Мухаммеда** /
тәрж.: Г.Сәйфуллина-Михеева, Р.Гыйжиров;
рәс.: И.Гыйжиров, Э.Мәүлетов.
Казан: Сәвап, 1997

4/ ***Джамиль Зайнуллин.***
Во имя Аллаха... /
худ. Р.Сайфуллина.
Казань: Магариф, 1999
Җәмил Зәйнуллин.
Аллаһ исеме белән...
1999

5/ **Мәҗмугыл-хикәят.**
1 нче китап / тәрж. һәм рәс. Н.Исмәгыйль.
Казан: ТКН, 1994
Сборник хикаятов. 1994

6/ **Бакырган китабы** /
тәрж. Ф.Яхин;
рәс. Ф.Кадыйров.
Казан: ТКН, 2000
Книга Бакыргана. 2000

7/ **Татарстан мәчетләре:** альбом = **Мечети Татарстана** /
тәрж.: Х.Надыйрова, Р.Салихов.
Казан: ИД РУИЦ, 2000

8/ **Коръән кәрим** /
аятьләргә татарча аңлатмалар бирүче Фәрид Хәйдәр Сәлман.
Казан: Раннур, 1999
Коран: перевод смыслов на татарский язык. 1999

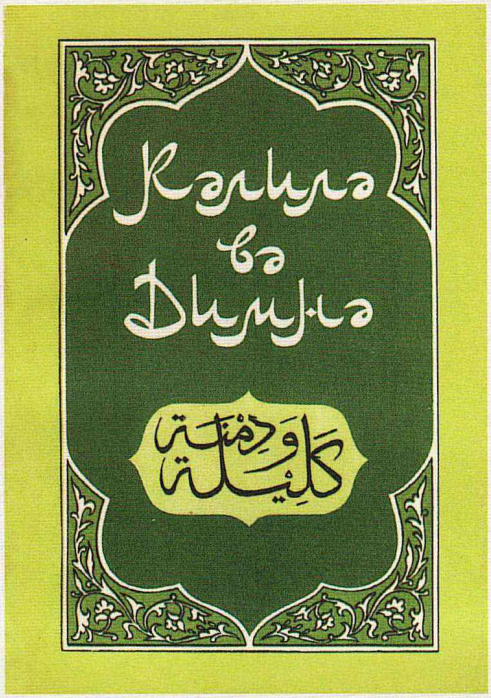

/1

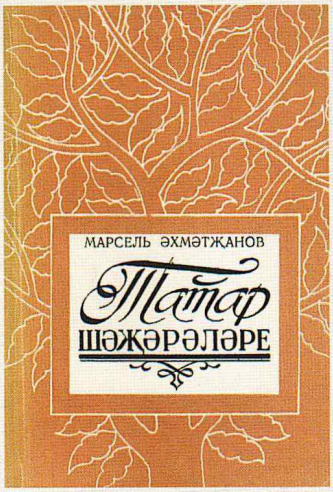

/2

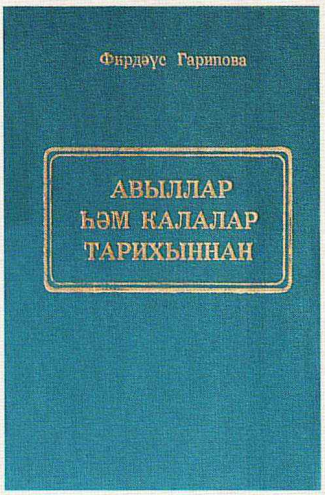

/3

1/ **Кәлилә вә Димнә** /
төз. Ж.Зәйнуллин;
рәс. В.Булатов.
Казан: Мәгариф, 1996.
Гарәп графикасында
Калила и Димна. 1996

2/ ***Марсель Әхмәтҗанов.***
Татар шәҗәрәләре.
Казан: ТКН, 1995
Марсель Ахметзянов.
Татарские родословные. 1995

3/ ***Фирдәүс Гарипова.***
Авыллар һәм калалар тарихыннан.
Казан, 1997
Фирдаус Гарипова.
Из истории деревень и городов. 1997

4/ ***Гомәр Саттар-Мулилле.***
Татар исемнәре ни сөйли? /
рәс. Р.Абзалов.
Казан: Раннур, 1998
Гумар Саттаров-Мулилле.
О чём говорят татарские имена? 1998

5/ ***Гомәр Саттаров.***
Атамалар дөньясына сәяхәт. Казан: ТКН, 1992
Гумар Саттаров.
Путешествие в мир названий. 1992

6/ ***Марсель Әхмәтҗанов.***
Үлгәннәрнең каберен бел /
рәс. Р.Сәйфуллина.
Казан: Мәгариф, 2000
Марсель Ахметзянов.
Эпиграфика Альметьевского региона. 2000

7/ ***Фирдәүс Гарипова.***
Авылларны сөям җаным-тәнем белән /
рәс. Д.Җәләлетдинов.
Казан: ТКН, 1994
Фирдаус Гарипова.
Люблю деревню свою.
1994

/4

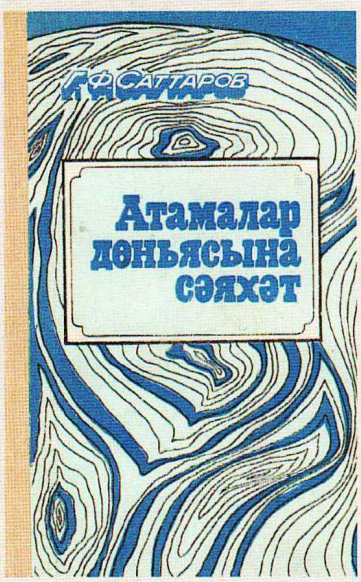

/5

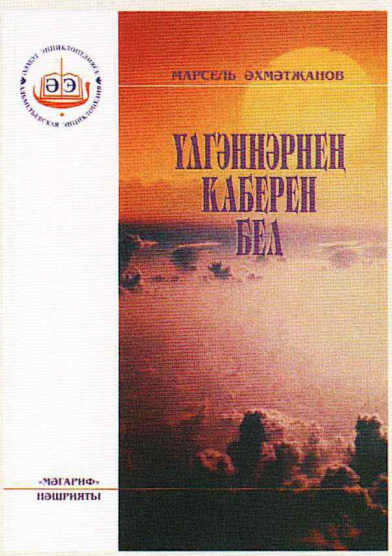

/6

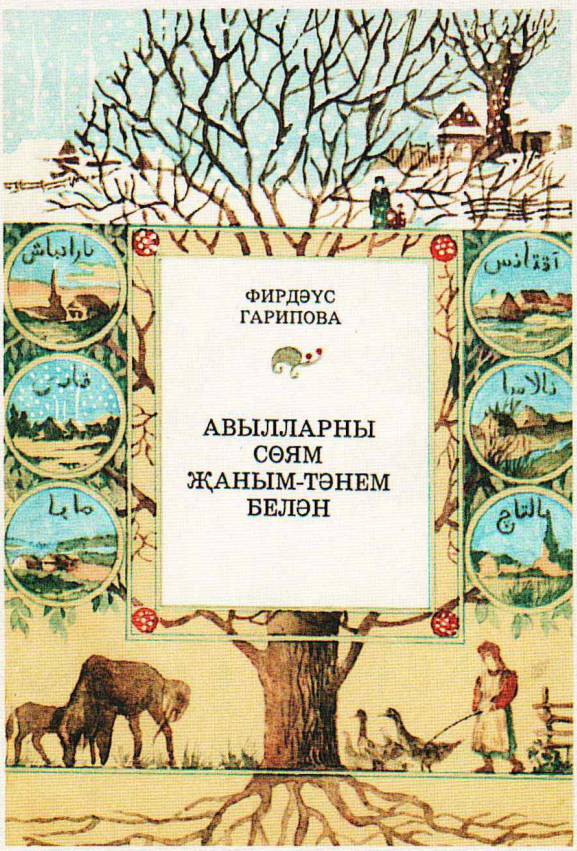

/7

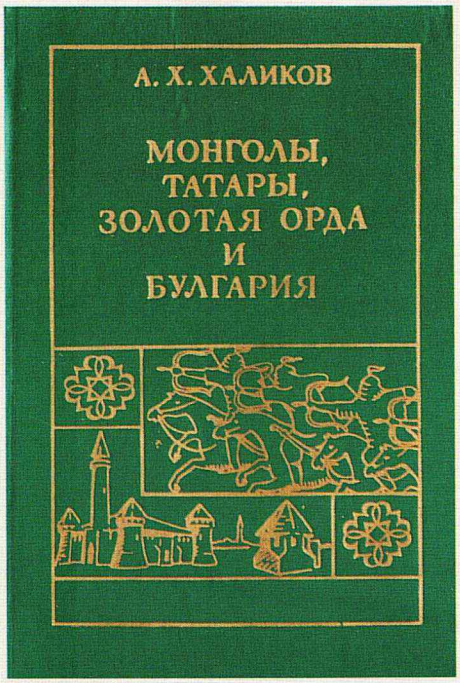

/1

/2

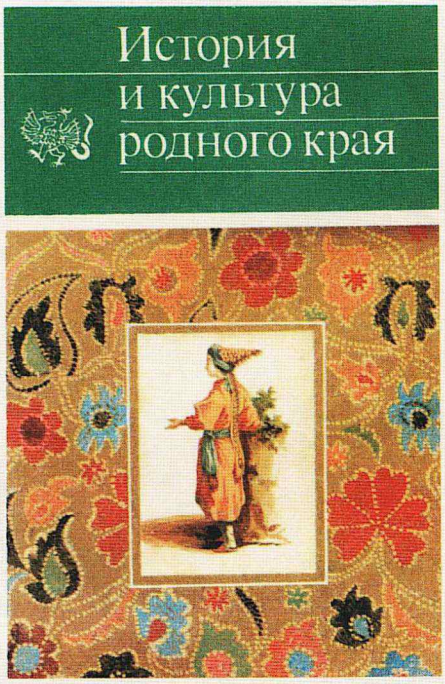

/3

/4

1/ ***Альфред Халиков.*** **Монголы, татары, Золотая Орда и Булгария** / худ.: А.Шамилов, Н.Халиков. 1994
Альфред Халиков. **Монголлар, татарлар...** 1994

2/ ***Равил Фәхретдинов.*** **Мондадыр безнең бабайлар.** Казан: ТКН, 1992
Равиль Фахрутдинов. **Земля отцов и дедов наших.** 1992

3/ **История и культура родного края** / сост.: Б.Мифтахов, Ф.Исламов; худ. Д.Залялетдинов. Казань: Магариф, 1994
Туган як тарихы һәм мәдәнияте. 1994

4/ ***Һади Атласи.*** **Себер тарихы. Сөембикә. Казан ханлыгы** / рәс. В.Булатов. Казан: ТКН, 1992
Хади Атласов. **История Сибири. Сююмбике. Казанское ханство.** 1992

5/ ***Тәфкил Камал.*** **Идеал һәм инкыйлаб** / рәс. Р.Сәйфуллина. Казан: ТКН, 1992
Тафкиль Камал. **Идеал и революция.** 1992

6/ **Путешествие Ахмеда Ибн-Фадлана на реку Итиль** / пересказал С.Шамси; худ. Р.Шамсутдинов. Москва: Сервис, 1992
Әхмәд ибн Фадланның Иделгә сәяхәте. 1992

/5

/6

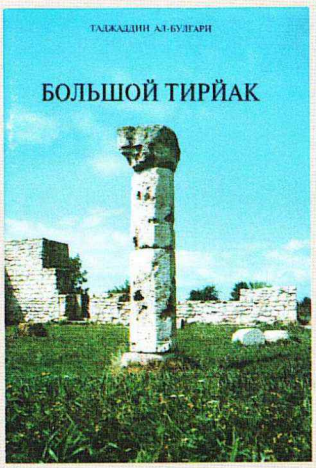

/7

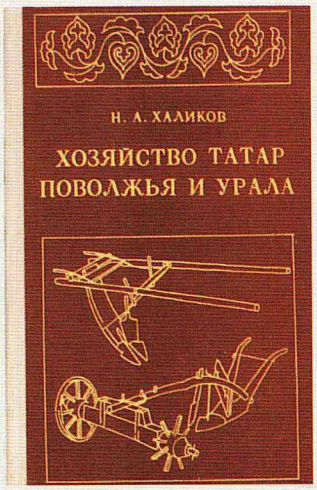

/8

7/ ***Таджаддин ал-Булгари.*** **Большой тирйак** (Большое противоядие) / пер. с араб. А.Халидова. Казань, 1997
Таҗеддин әл-Болгари. **Зур тирйак** (Агуга каршы зур дәва). 1997

8/ ***Наиль Халиков.*** **Хозяйство татар Поволжья и Урала.** Казань, 1995
Наил Халиков. **Идел-Урал татарларының хуҗалыгы.** 1995

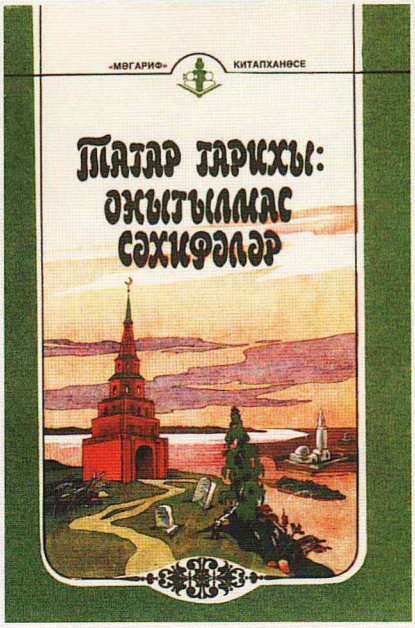

/1

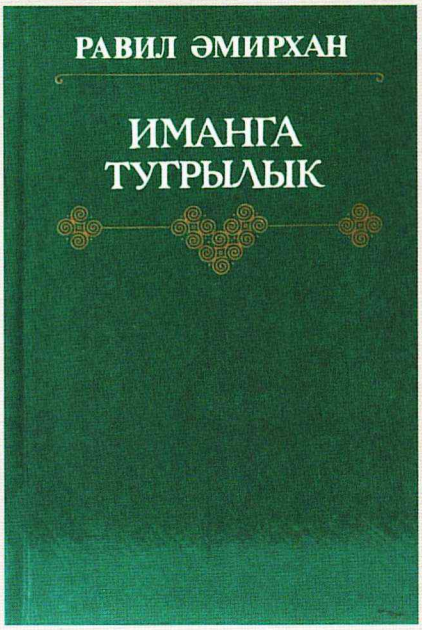

/2

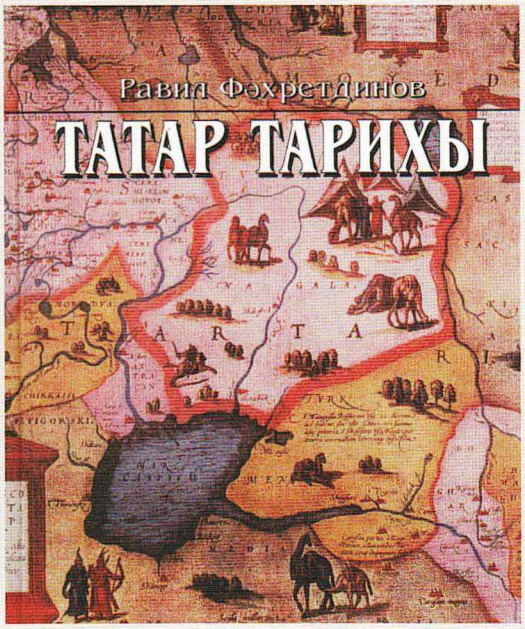

/3

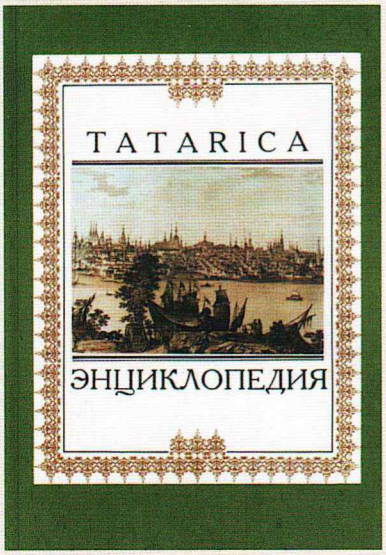

/4

1/ **Татар тарихы: онытылмас сәхифәләр** / төз.: С.Алишев һ.б.; рәс. Р.Сәйфуллина. Казан: Мәгариф, 1994
Открывая страницы истории. 1994

2/ ***Равил Әмирхан.*** **Иманга тугрылык.** Казан: ТКН, 1997
Равиль Амирханов. **Верность долгу.** 1997

3/ ***Равил Фәхретдинов.*** **Татар тарихы** / рәс. Л.Золондинова. Казан: Мәгариф, 1999
Равиль Фахрутдинов. **История татар.** 1999

4/ ***Максим Глухов.*** **Tatarica:** энциклопедия. Казань: Ватан, 1997

5/ **Семипалат татарлары.** Семипалат, 1998
Семипалатинские татары. 1998

6/ ***Дауд Аминов.*** **Татары в Санкт-Петербурге: исторический очерк.** СПб., 1994
Дауд Әминов. **Татарлар Санкт-Петербургта.** 1994

7/ **На стыке континентов и цивилизаций** / сост. И.Муслимов. Москва: Инсан, 1996
Кыйтгалар һәм цивилизацияләр төенендә. 1996

/5

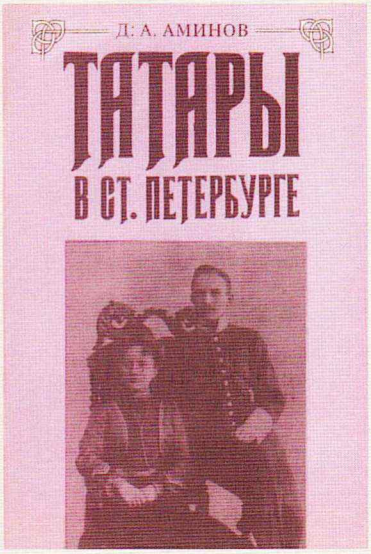

/6

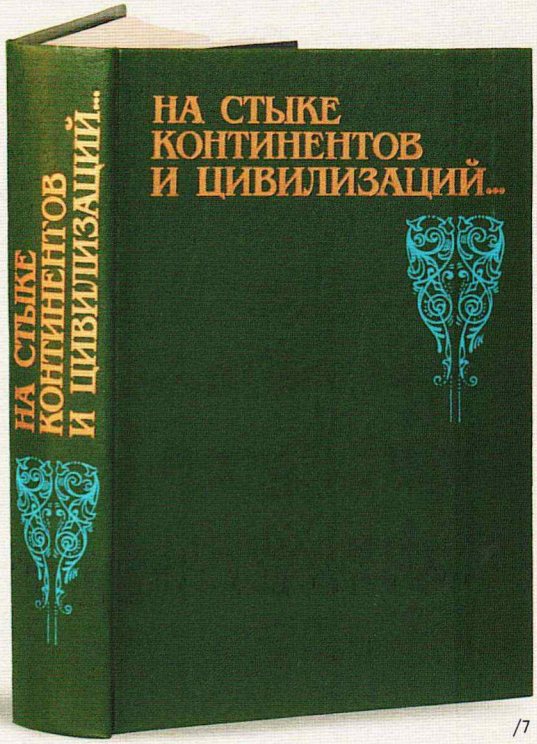

/7

1/ **Мәдрәсәләрдә китап киштәсе /**
тәз. Р.Мәһдиев;
рәс. И.Субаев.
Казан: ТКН, 1992
Очаги просвещения. 1992

2/ **«Мөхәммәдия» мәдрәсәсе /**
тәз.: Н.Ханзафаров һ.б;
рәс. В.Булатов.
Казан: Мәгариф, 1998
Медресе «Мухаммадия».
1998

3/ **Йөртә безне язмышлар... /**
тәз. Ә.Сәхапов;
рәс. И.Субаев.
Казан: ТКН, 1992
Вызов судьбе. 1992

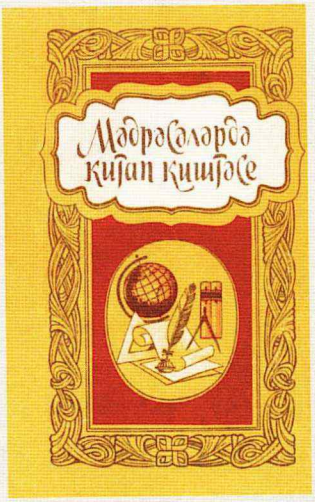

/1

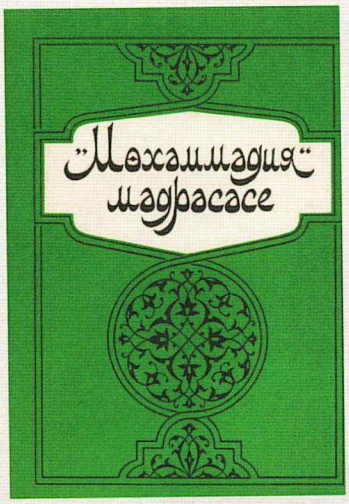

/2

/3

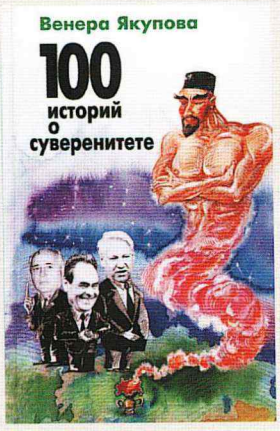

/4

/5

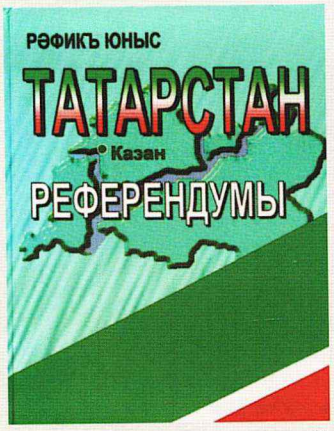

/6

4/ *Венера Якупова.*
100 историй о суверенитете /
худ. В.Бибишев.
Казань: Идел-Пресс, 2000
Суверенитет турында 100 хикмәт. 2000

5/ **Бөтендөнья татар конгрессы /**
тәз.: М.Айтуганова,
Л.Нарбекова. Казан, 1998
Всемирный конгресс татар.
1998

6/ *Рәфикъ Юныс.*
Татарстан референдумы.
Казан: ТКН, 2000
Рафик Юнусов.
Референдум в Татарстане. 2000

7/ *Айдар Халим.*
Книга печали, или Записки аборигена.
Вильнюс: Мокслас, 1991
Айдар Хәлим.
Сагыш китабы... 1991

8/ *Булат Султанбеков.*
Страницы секретных архивов /
худ. А.Иванов.
Казань: ТКИ, 1994
Булат Солтанбәков.
Яшерен архивлар сере. 1994

9/ **Альметьевское дело /**
худ. Ш.Насыров.
Казань: Гасыр, 1999
Әлмәт эше. 1999

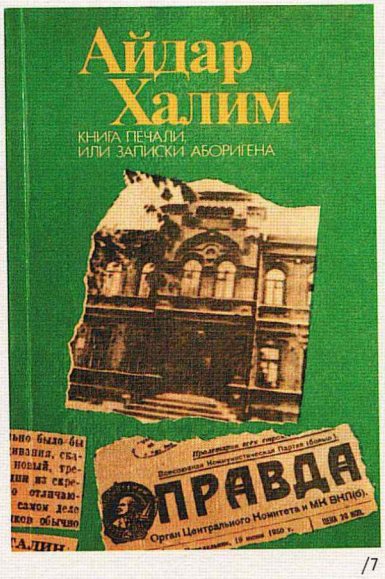

/7

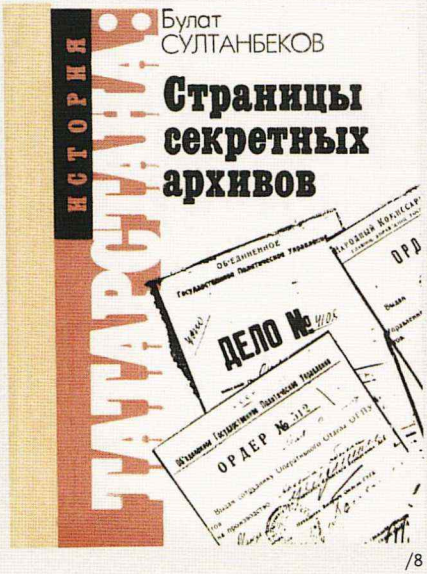

/8

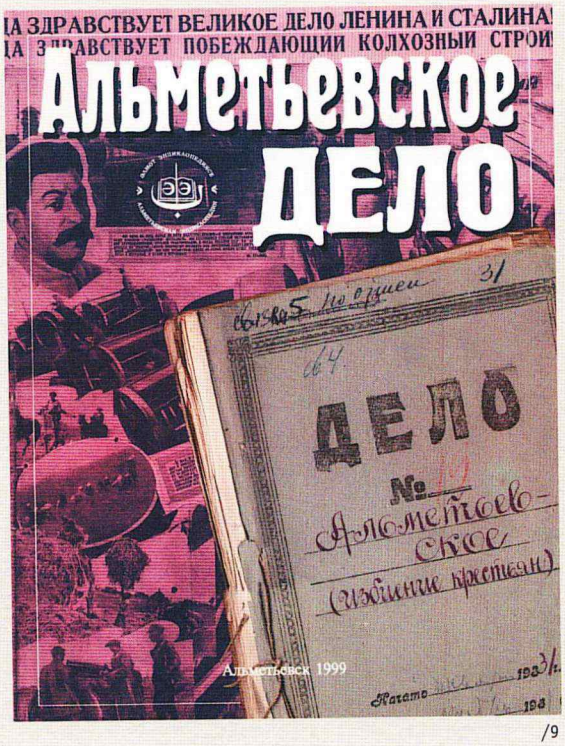

/9

/1

/2

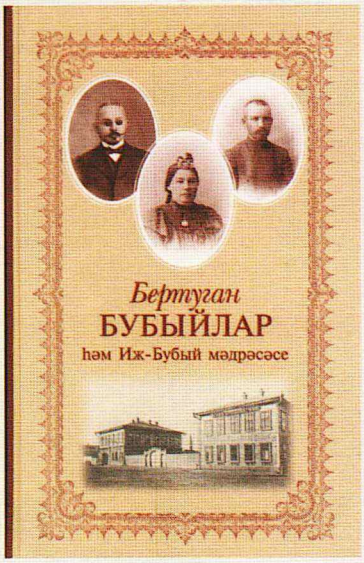

/3

1-5/ «Шәхесләребез» сериясеннән нәшер ителгән китаплар / рәс. Ш.Насыйров. Казан: Рухият, 1998–2000
Книги из серии «Наши знаменитости». 1998–2000

6/ ***Мирсәет Солтангалиев.*** **Сайланма хезмәтләр = Избранные труды** / рәс. Ш.Насыйров. Казан: Гасыр, 1998

/4

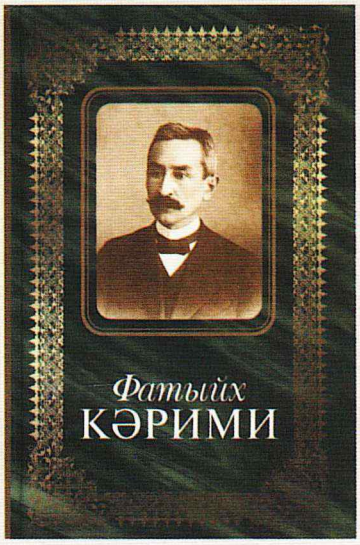

/5

/6

/7

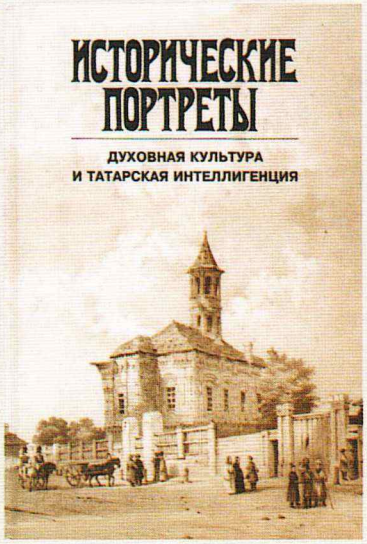

/8

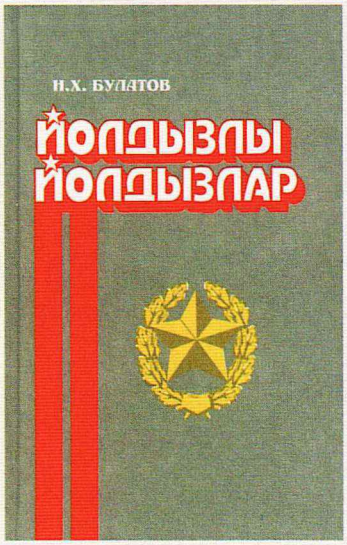

/9

7/ ***Гайнетдин Ахмеров.*** **Избранные труды** / худ. И.Азимов. Казань: ТКИ, 1998
Гайнетдин Әхмәров. **Сайланма әсәрләр.** 1998

8/ **Исторические портреты.** Казань: Магариф, 2000
Тарихи портретлар. 2000

9/ ***Нургали Булатов.*** **Йолдызлы йолдызлар** / рәс. И.Рәхимов. Казан: Идел-Пресс, 2000
Нургали Булатов. **Звёзды.** 2000

/1

/2

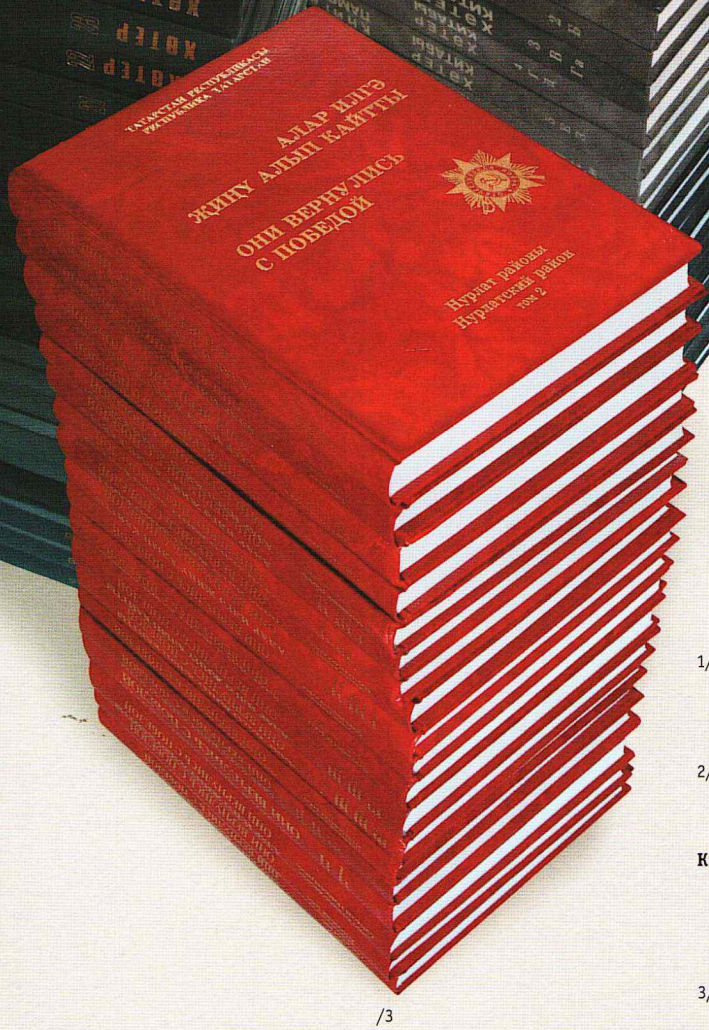

/3

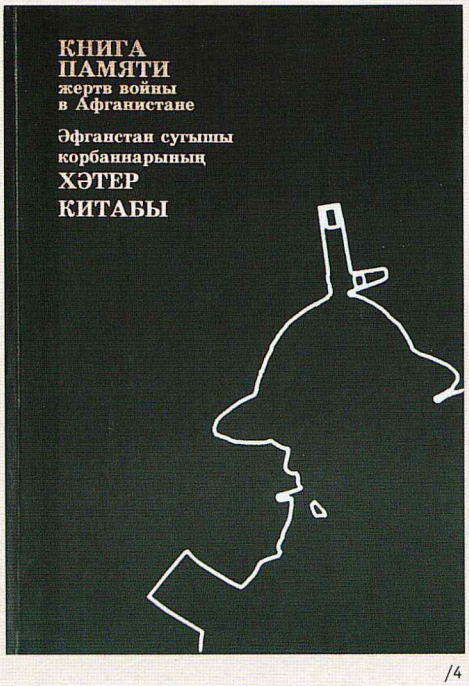

/4

1/ **Хәтер=Память** / рәс.: А.Иванов, Ш.Насыйров. Казан: Книга памяти, 1993–2009

2/ **Сәяси репрессия корбаннарының хәтер китабы.** Казан: Книга памяти, 2000–2011
Книга памяти жертв политических репрессий. Казань: Книга памяти, 2000–2011

3/ **Алар илгә Җиңү алып кайтты = Они вернулись с Победой.** Казан: Хәтер китабы, 2005–2012

4/ **Әфганстан сугышы корбаннарының хәтер китабы = Книга памяти жертв войны в Афганистане** / рәс. Н.Зиннәтуллина. Казан: Хәтер, 1999

/1

1/ *Софья Кузьминых.* **Татарская кожаная мозаика /** худ. И.Башмаков. Казань, 1992
Софья Кузьминых. **Татар каюлы куне.** 1992

2/ *Фирсина Сафина.* **Ткачество татар Поволжья и Урала.** Казань: Фэн, 1996
Фирсинә Сафина. **Идел-Урал буе татарларының тукучылык тарихы.** 1996

3/ *Светлана Суслова, Рамзия Мухамедова.* **Народный костюм татар Поволжья и Урала /** худ. Д.Залялетдинов. Казань: Фэн, 2000
Светлана Суслова, Рәмзия Мөхәммәдова. **Идел-Урал буе татарларының халык киеме.** 2000

4/ *Маргарита Завьялова.* **Татарский костюм /** худ. И.Чирков. Казань: Заман, Туран, 1996
Маргарита Завьялова. **Татар киеме.** 1996

5/ *Гузель Валеева-Сулейманова.* **Декоративное искусство Татарстана.** Казань: Фэн, 1995
Гүзәл Вәлиева-Сөләйманова. **Татарстанның декоратив сәнгате.** 1995

/2

/3

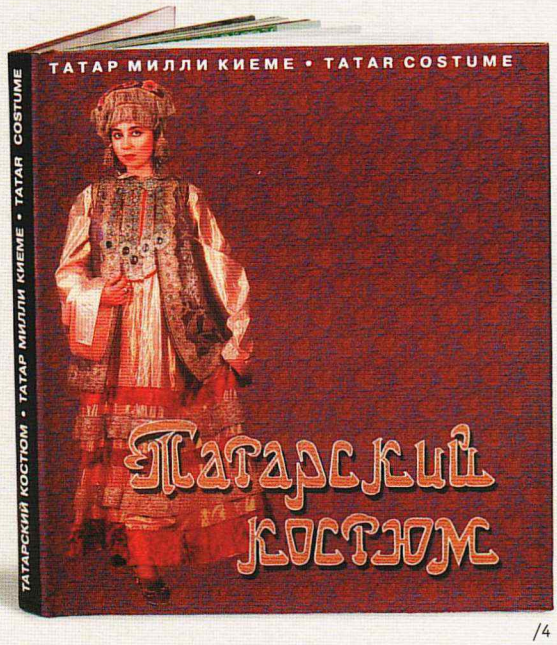

/4

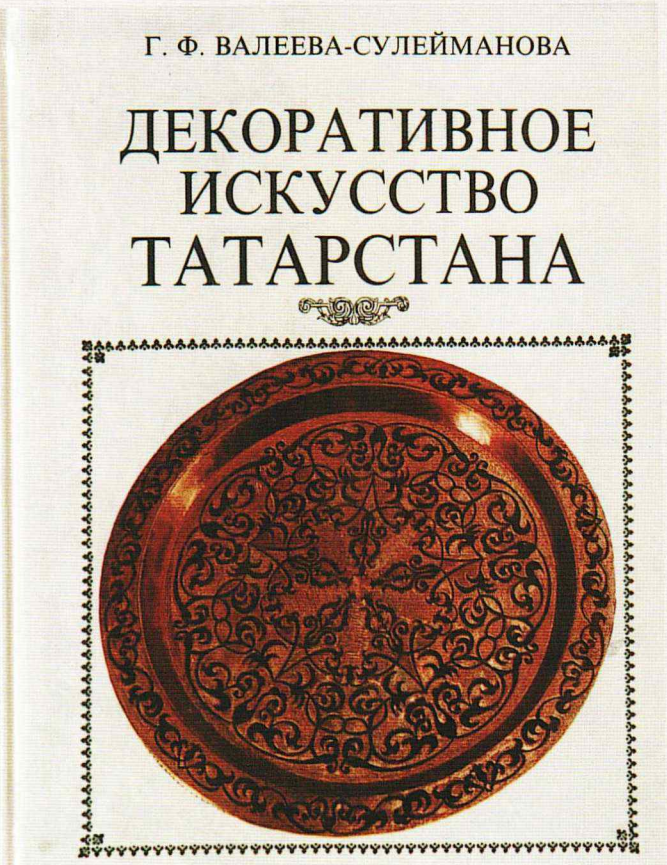

/5

/1

/2

/3

1/ ***Гузель Сайфуллина.*** **Счастье сцены: личность Муниры Булатовой.** Казань, 1995
Гүзәл Сәйфуллина. **Сәхнә бәхете.** 1995

2/ ***Гузель Вайда-Сайдашева.*** **Звуки времени** / худ. А.Иванов Казань: ТКИ, 1991
Гүзәл Вайда-Сәйдәшева. **Вакыт авазлары.** 1991

3/ ***Гөлшат Зәйнашева.*** **Сара Садыйкова.** Казан: ТКН, 1996
Гульшат Зайнашева. **Сара Садыкова.** 1996

4/ **Сак-Сок: татар халык иҗаты музыкаль җәүһәрләре = Памятники татарского народного музыкального искусства.** 1999

5/ **Татар баянчылары** / төз.: К.Сатиев, Н.Акмалов; рәс. Д.Җәләлетдинов. Казан: Мәгариф, 1996
Татарские баянисты. 1996

6/ ***Илдар Зарипов.*** **Сынлы сәнгать:** альбом / төз. К.Миңлебаев: рәс. Д.Җәләлетдинов. Казан: ТКН, 2000
Ильдар Зарипов. **Изобразительное искусство:** альбом. 2000

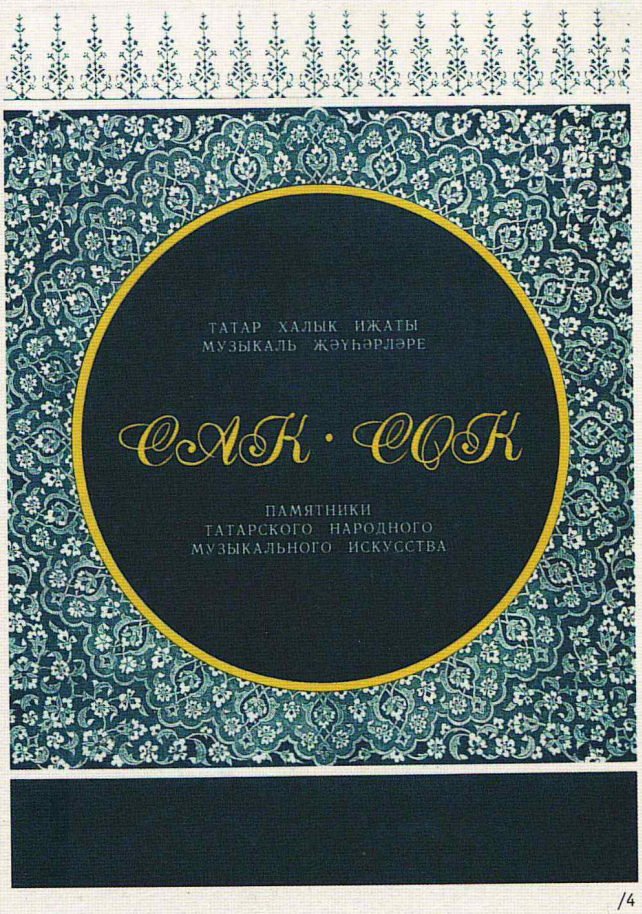

/4

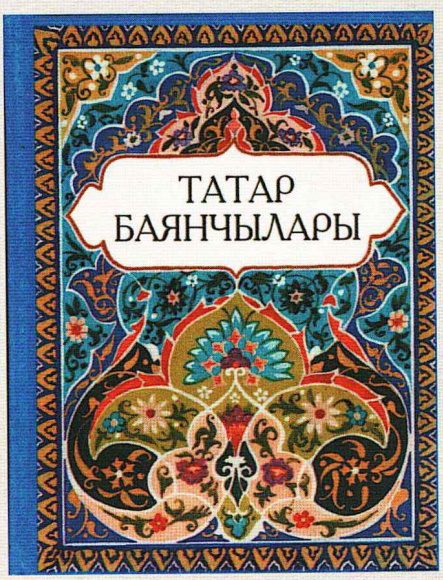

/5

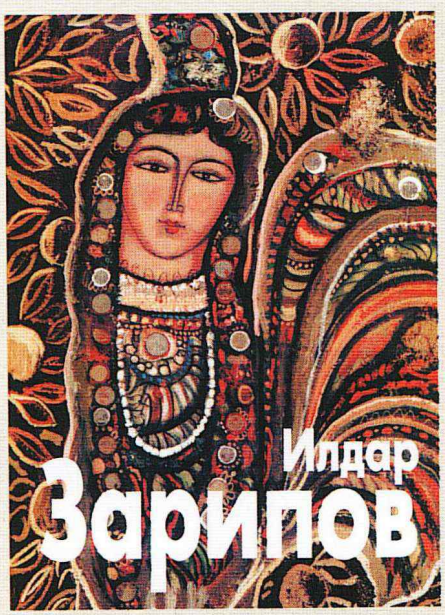

/6

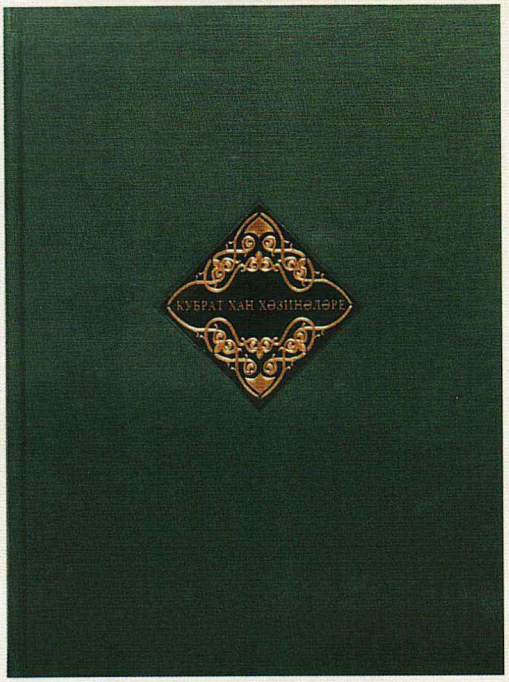

/1

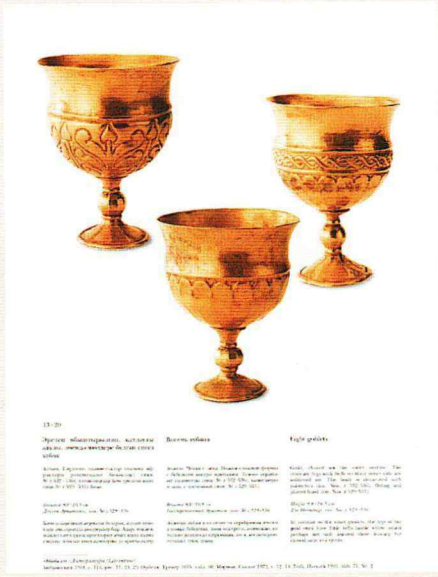

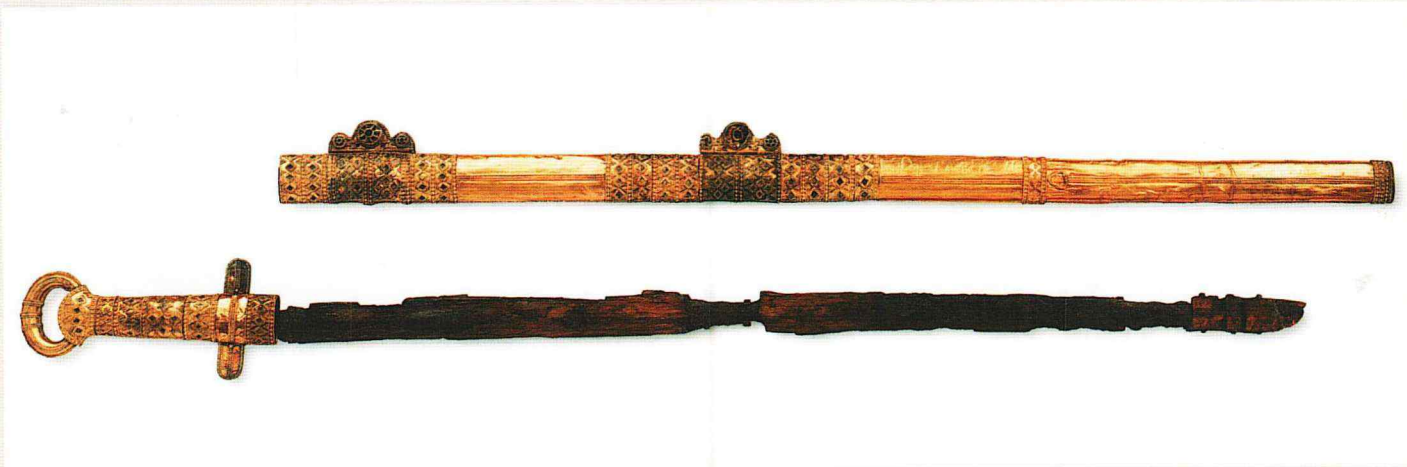

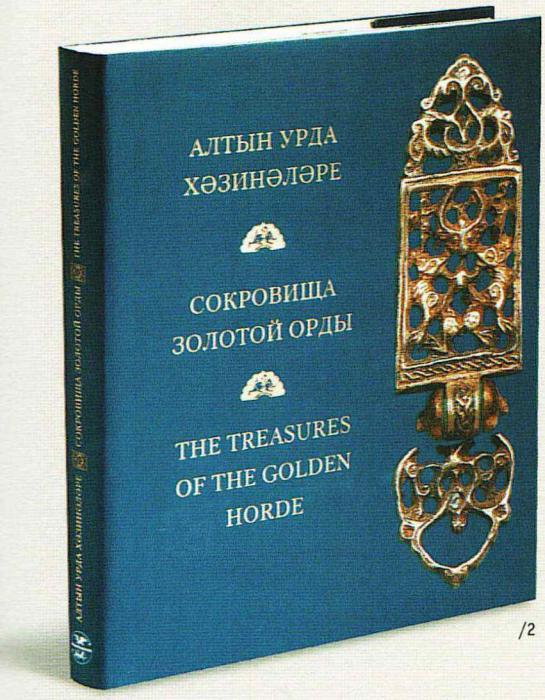

/2

1/ **Кубрат хан хәзинәләре.**
СПб: Славия, 1997
Сокровища хана Кубрата.
1997

2/ **Алтын Урда хәзинәләре = Сокровища Золотой Орды:** күргәзмә каталогы / Дәүләт Эрмитажы; Дәүләт тарих музее.
СПб.: Славия, 2000

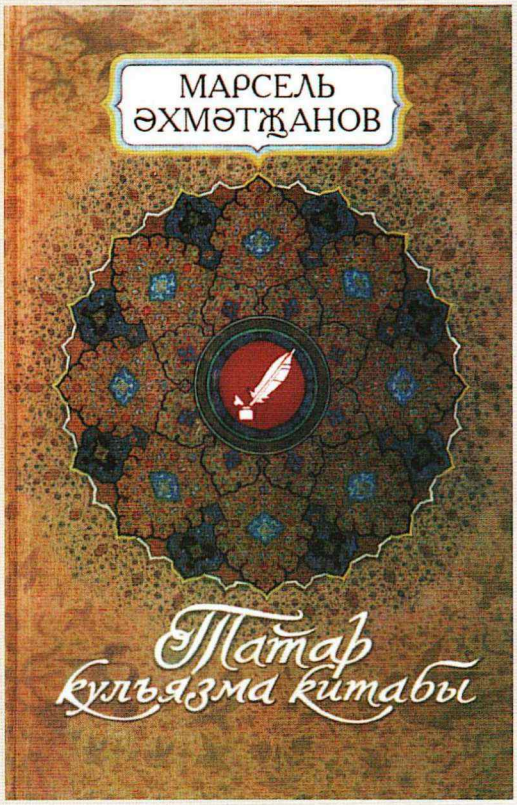

/1

/2

/3

1/ ***Марсель Әхмәтҗанов.*** **Татар кулъязма китабы /** рәс. Р.Шәмсетдинов. Казан: ТКН, 2000
Марсель Ахметзянов. **Татарская рукописная книга.** 2000

2/ ***Фатих Ибраһимов.*** **Белем әлифбадан башлана.** Казан: Мәгариф, 1994
Фатих Ибрагимов. **Знание начинается с алифбы.** 1994

3/ ***Абрар Каримуллин.*** **Татарский фольклор:** в 2 ч. / худ. Н.Исмагилов. Казань, 1993
Әбрар Кәримуллин. **Татар фольклоры.** 1993

4/ ***Марсель Зарипов.*** **Чёрное сокровище:** в 2 т. Москва: ИП «РадиоСофт», 1998
Марсель Зарипов. **Кара хәзинә.** 1998

5/ ***Садрислам Минулла.*** **Сызма геометрия.** Казан: Мәгариф, 1995
Садрислам Минулла. **Начертательная геометрия.** 1995

6/ ***Гарифуллин Ф., Әхмәдиев Ф.*** **Материаллар фәне нигезләре.** Казан: Идел-Пресс, 2000
Гарифуллин Ф., Ахмадеев Ф. **Основы материаловедения.** 2000

7/ ***Сәмәния Шәрипова.*** **Әбугалисина һәм халык медицинасы.** Казан: ТКН, 1995
Самания Шарипова. **Абугалисина и народная медицина.** 1995

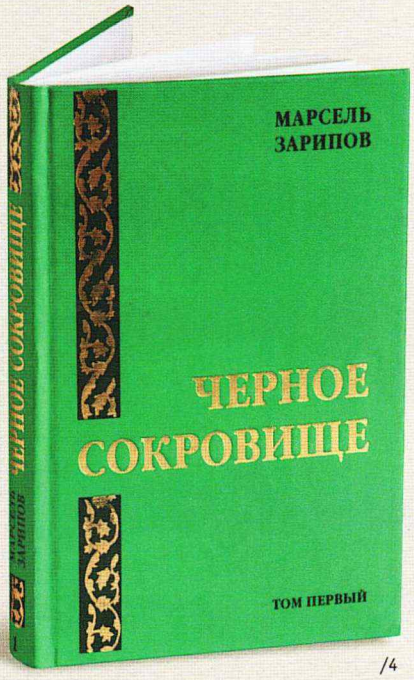

/4

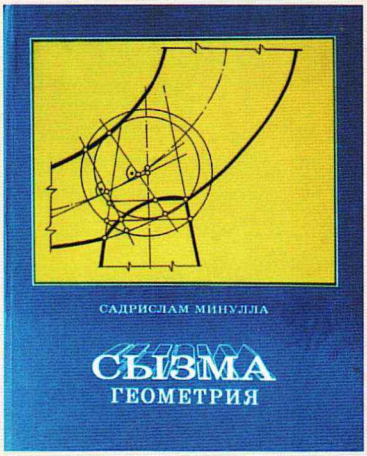

/5

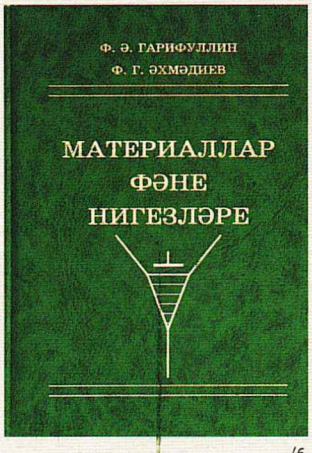

/6

/7

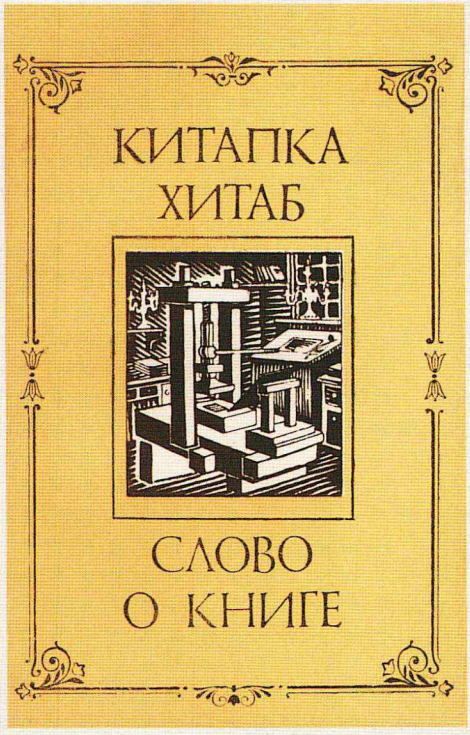

/1

/2

1/ **Китапка хитаб = Слово о книге /** төз.: Р.Измайлова, Р.Вәлиев; рәс. З.Хәкимов. Казан: ТКН, 1994

2/ ***Абрар Каримуллин.* Татарское государственное издательство и татарская книга России (1917–1932).** Казань: ТКИ, 1999
***Әбрар Кәримуллин.* Татар дәүләт нәшрияты һәм Россиядәге татар китабы (1917–1932).** 1999

3/ Татарстан Милли китапханәсенең «Татар әдипләре» сериясеннән нәшер ителгән биобиблиографик белешмә китаплары. 1996–2011
Биобиблиографические издания из серии Национальной библиотеки Республики Татарстан «Деятели татарской литературы и исскуства» 1996–2011

/3

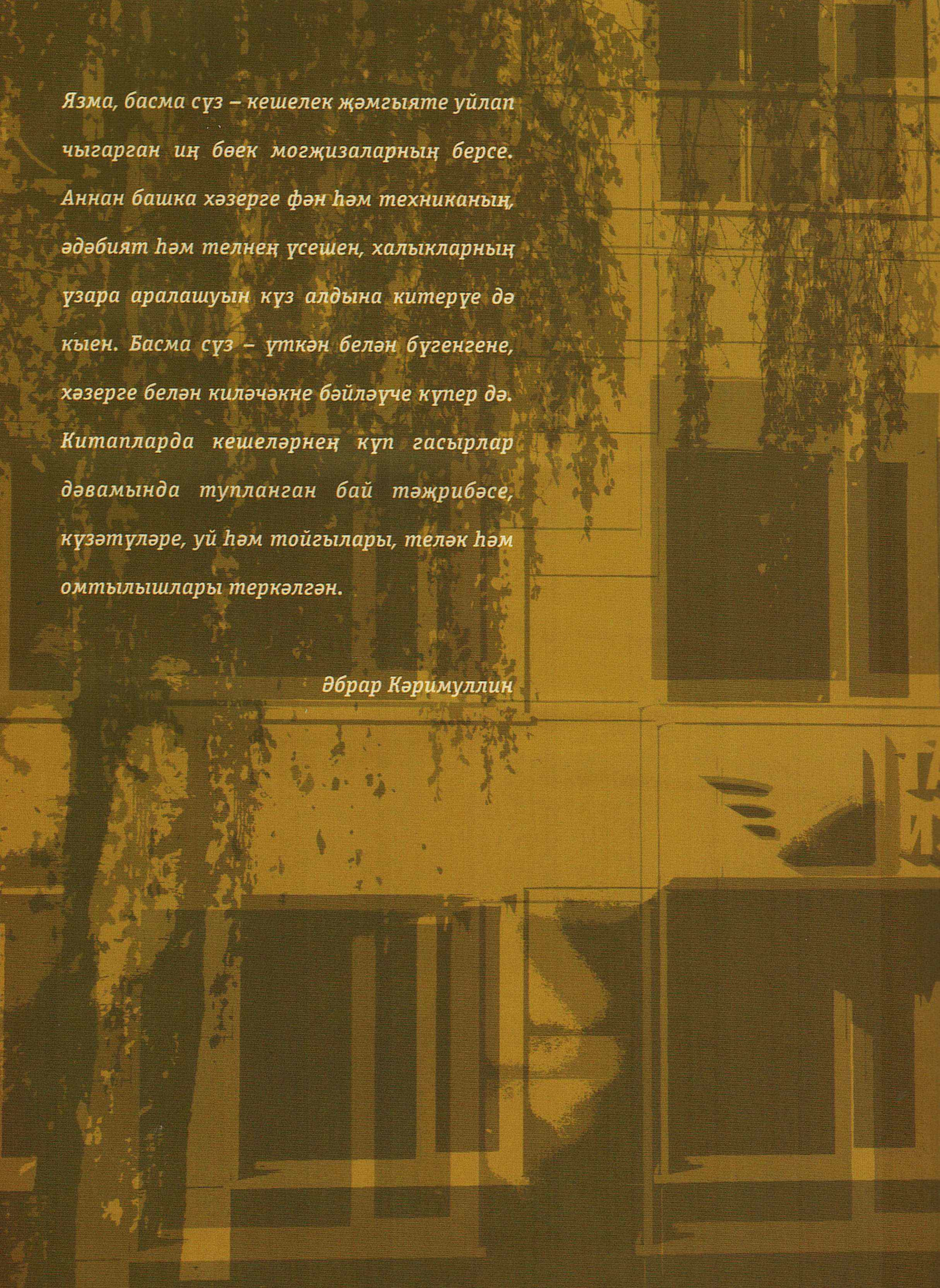

Язма, басма сүз – кешелек җәмгыяте уйлап чыгарган иң бөек могҗизаларның берсе. Аннан башка хәзерге фән һәм техниканың, әдәбият һәм телнең үсешен, халыкларның үзара аралашуын күз алдына китерүе дә кыен. Басма сүз – үткән белән бүгенгене, хәзерге белән киләчәкне бәйләүче күпер дә. Китапларда кешеләрнең күп гасырлар дәвамында тупланган бай тәҗрибәсе, күзәтүләре, уй һәм тойгылары, теләк һәм омтылышлары теркәлгән.

Әбрар Кәримуллин

2001–2013 ЕЛЛАР ГОДЫ

1/ ***Нурихан Фәттах.*** **Сайланма әсәрләр:** 5 томда / рәс. Р.Шәмсетдинов. Казан: ТКН, 2002
Нурихан Фаттах. **Избранные произведения:** в 5 т. 2002

2/ ***Равил Фәйзуллин.*** **Мәхәббәтнамә:** шигырьләр / рәс. Ю.Щетинкина. Казан: ТКН, 2003
Равиль Файзуллин. **Книга любви.** 2003

3/ ***Нәбирә Гыйматдинова.*** **Парлы ялгыз:** повестьлар, хикәяләр / рәс. Р.Хәсәншин. Казан: ТКН, 2003
Набира Гиматдинова. **Одинокая:** Повести, рассказы. 2003

/1

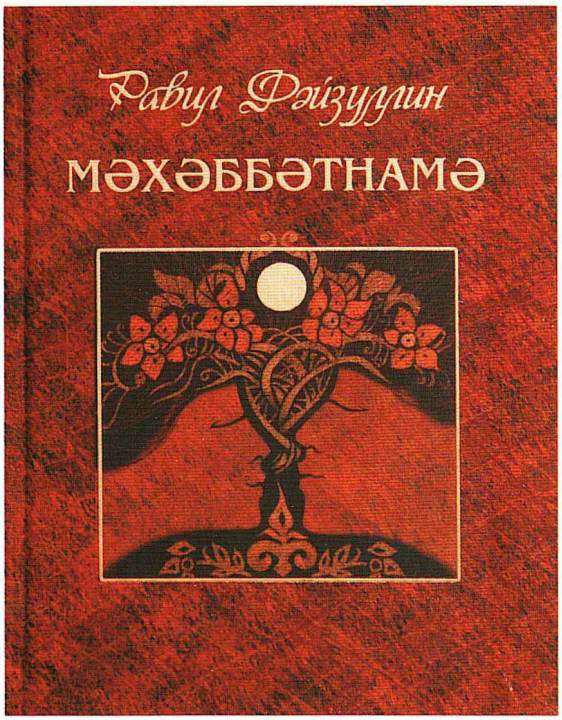

/2

4/ ***Нияз Акмал.*** **Күзләремнең төсе үзгәрмәде:** шигырьләр, балладалар, поэмалар / рәс. Р.Хәсәншин. Казан: ТКН, 2004
Нияз Акмалов. **Цвет моих глаз.** 2004

5/ ***Гәрәй Рәхим.*** **Сайланма әсәрләр:** 2 томда. Казан: ТКН, 2001, 2003
Гарай Рахим. **Избранные произведения:** в 2 т. 2001, 2003

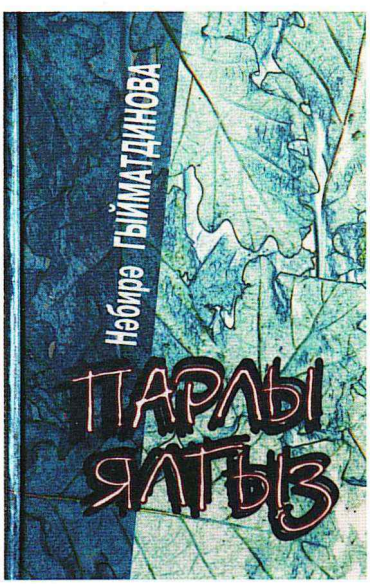

/3

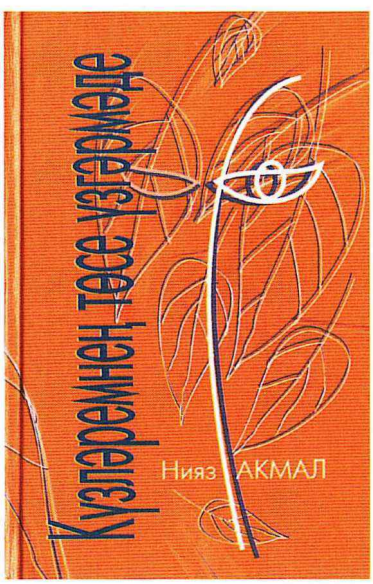

/4

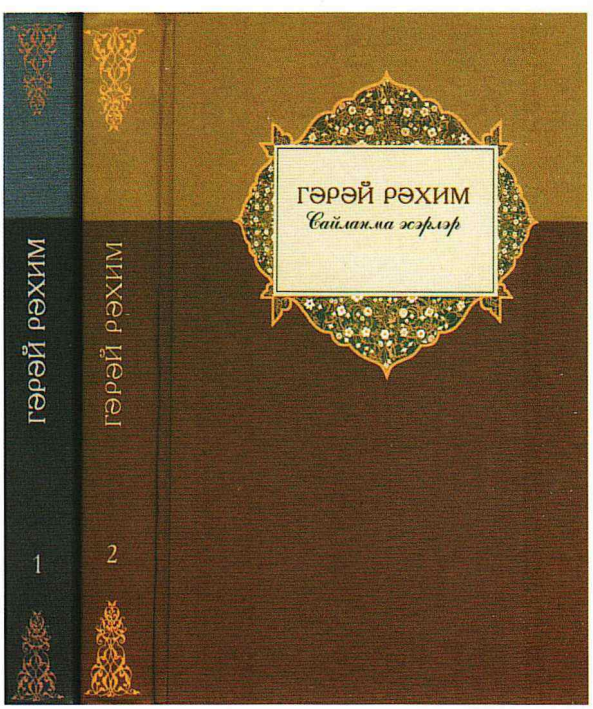

/5

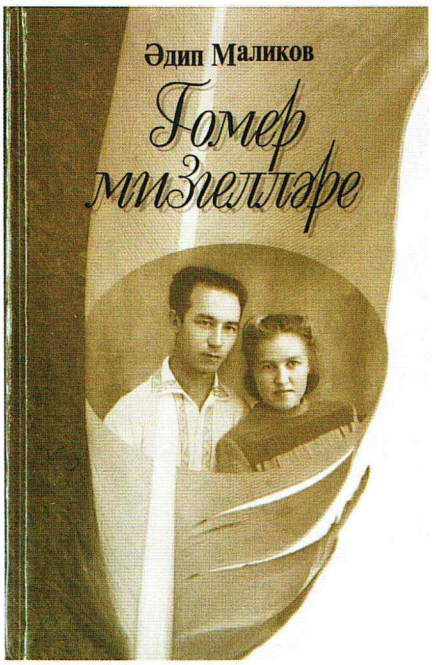

/1

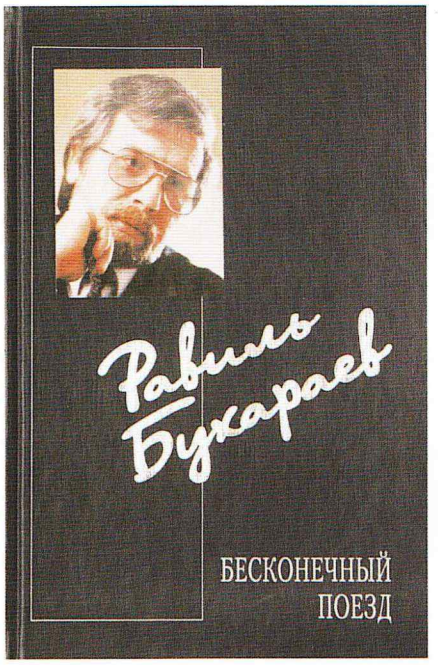

/2

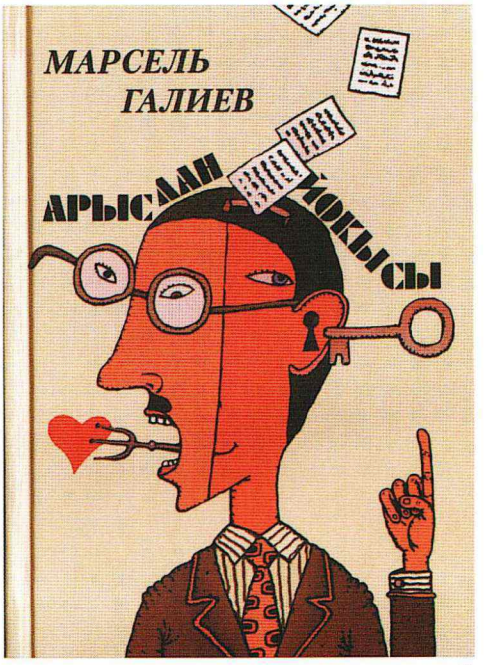

/3

/4

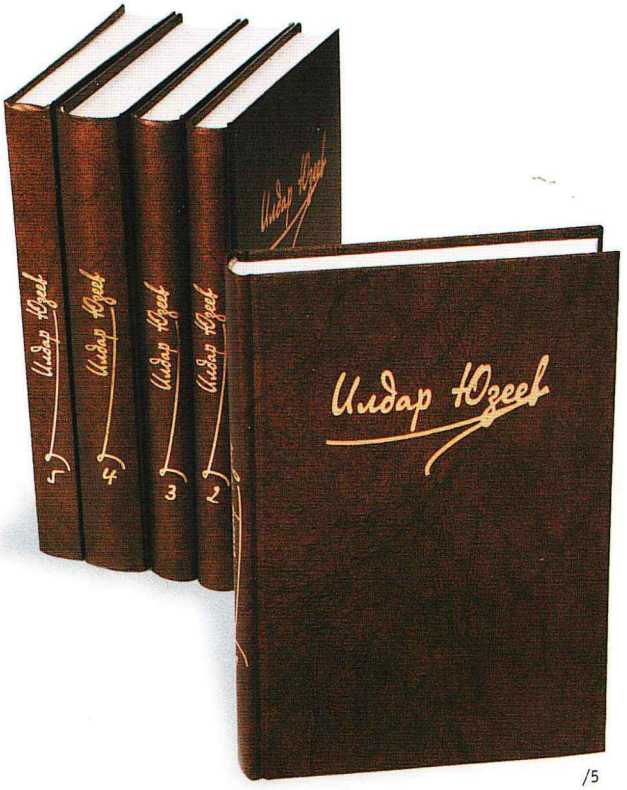

/5

1/ ***Әдип Маликов.*** **Гомер мизгелләре:** Сайланма әсәрләр. Казан: Рухият, 2001
Адип Маликов. **Мгновения жизни.** 2001

2/ ***Равиль Бухараев.*** **Бесконечный поезд:** избранные стихи и поэмы. Казань: Магариф, 2001
Равил Бохараев. **Бетми торган поезд:** сайланма шигырьләр һәм поэмалар. 2001

3/ ***Марсель Галиев.*** **Арыслан йокысы:** юморескалар, елмаюлы истәлекләр. Казан: ТКН, 2003
Марсель Галиев. **Сон льва.** 2003

4/ ***Флюс Латыйфи.*** **Сайланма әсәрләр:** 3 томда / рәс. Н.Хаҗиәхмәтов. Казан: Рухият, 2001
Флюс Латыфи. **Избранные произведения:** в 3 т. 2001

5/ ***Илдар Юзеев.*** **Сайланма әсәрләр:** 5 томда / рәс. Р.Хәсәншин. Казан: ТКН, 2002
Ильдар Юзеев. **Избранные произведения:** в 5 т. 2002

1/ **Татар хикәясе антологиясе. XX гасыр** / төз. М.Хуҗин; рәс. В.Булатов. Казан: ТКН, 2001
Антология татарского рассказа. 2001

2/ ***Гамил Афзал.*** **Сайланма әсәрләр:** 3 томда / рәс. Р.Хәсәншин. Казан: ТКН, 2004
Гамиль Афзал. Избранные произведения: в 3 т. 2004

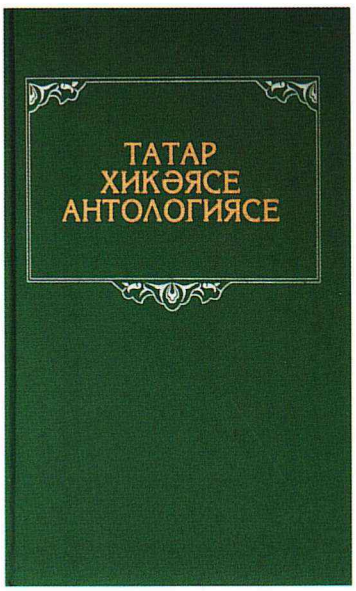

/1

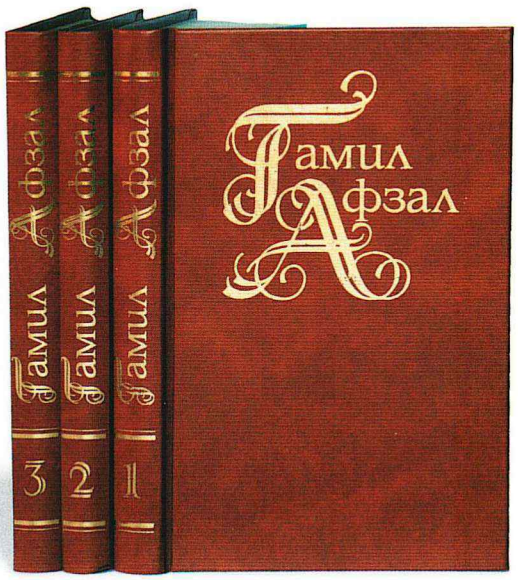

/2

/3

3/ **Туфан Миңнуллин. Сайланма әсәрләр:** 10 томда / рәс. З.Хәкимов. Казан: ТКН, 2002
Туфан Миннуллин. Избранные произведения: в 10 т. 2002

4/ ***Данил Салихов.*** **Узып барышлый:** пьесалар. Казан: Мәгариф, 2002
Данил Салихов. **Проходя мимо.** 2002

5/ ***Марат Әмирханов.*** **Сайланма әсәрләр** / рәс. Р.Хәсәншин. Казан: Рухият, 2004
Марат Амирханов. **Избранные произведения.** 2004

6/ ***Юныс Сафиуллин.*** **Әллә өйләнергә инде?..:** пьесалар. Казан: ТКН, 2004
Юнус Сафиуллин. **Жениться, что ли?..** 2004

/4

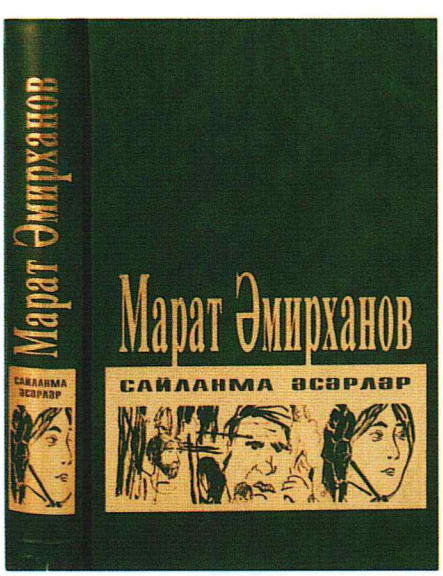

/5

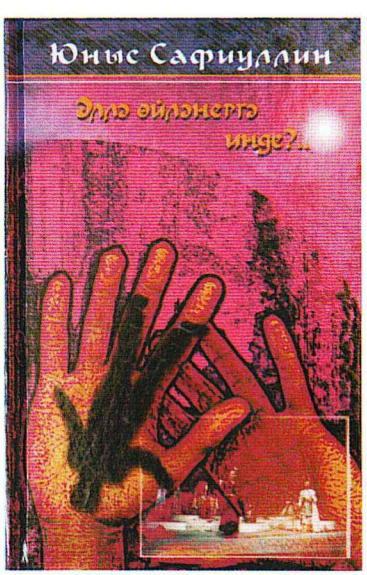

/6

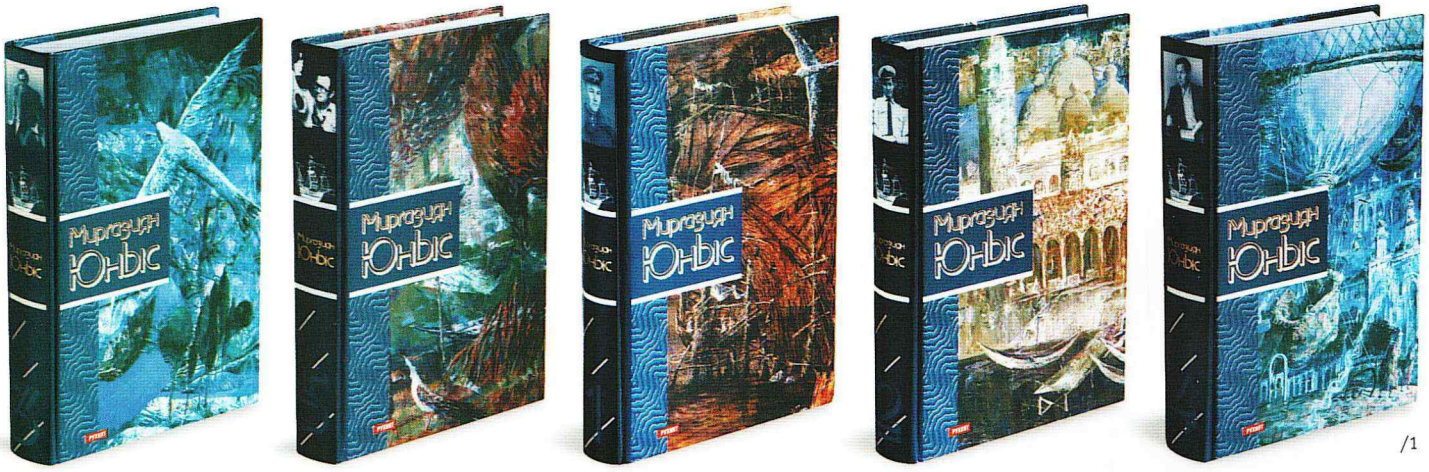

/1

1/ ***Миргазиян Юныс.***
Сайланма әсәрләр:
6 томда /
рәс. Ш.Насыйров.
Казан: Рухият,
2003–2007
Миргазиян Юнус.
Избранные произведения:
в 6 т. 2003–2007

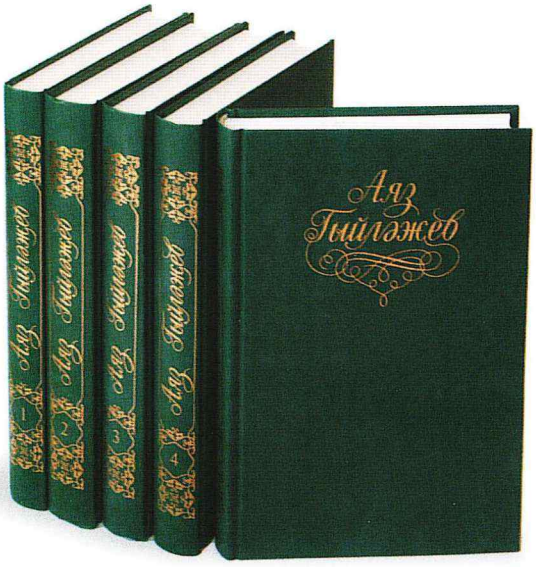

/2

2/ ***Аяз Гыйләҗев.***
Сайланма әсәрләр:
5 томда /
рәс. В.Булатов.
Казан: ТКН, 2002
Аяз Гилязов.
Избранные произведения:
в 5 т. 2002

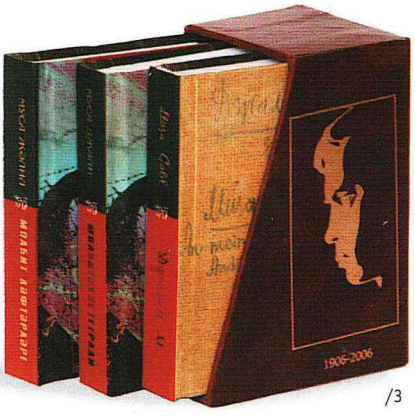

/3

3/ ***Муса Җәлил.***
Моабит дәфтәрләре:
шигырьләр. 3 китапта.
Казан: ТКН, 2005. Татар
һәм рус телләрендә
Муса Джалиль.
Моабитские тетради.
2005. На татарском
и русском языках

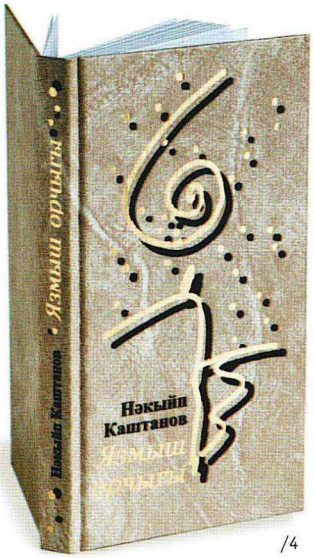

/4

4/ ***Нәкыйп Каштанов.***
Язмыш орчыгы:
шигырьләр /
рәс. Ш.Насыйров.
Казан: Рухият, 2002
Накип Каштанов.
Веретено вечности.
2002

5/ ***Әхсән Баян.***
Сайланма әсәрләр:
5 томда /
рәс. Р.Хәсәншин.
Казан: ТКН, 2002
Ахсан Баян.
Избранные произведения:
в 5 т. 2002

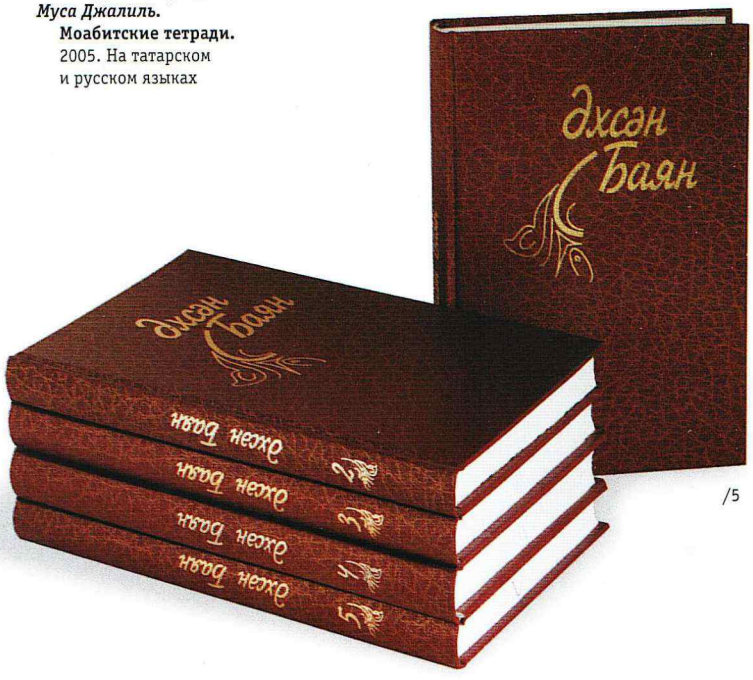

/5

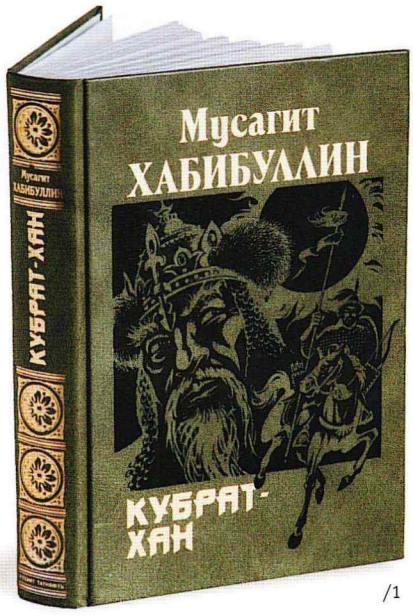

/1

1/ ***Мусагит Хабибуллин.*** **Кубрат-хан** / худ. Л.Насыров. Казань: Рухият, 2002
Мөсәгыйт Хәбибуллин. **Кубрат хан.** 2002

2/ ***Мөхәммәт Закиров.*** **Кылычка кунган сандугач:** шигырьләр / рәс. И.Нигъмәтҗанов. Уфа: Китап, 2005
Мухаммет Закиров. **Соловей на сабле.** 2005

3/ ***Җәүдәт Дәрзаман.*** **Чорлар кайтавазы** / рәс. В.Фомин. Казан: ТКН, 2005
Заудат Дарзаман. **Эхо веков.** 2005

/2

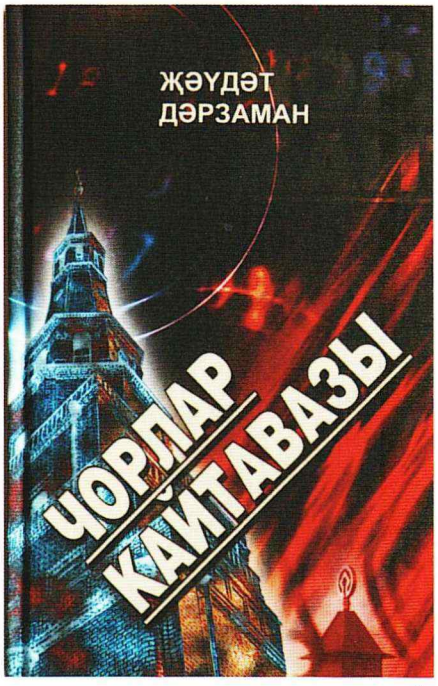

/3

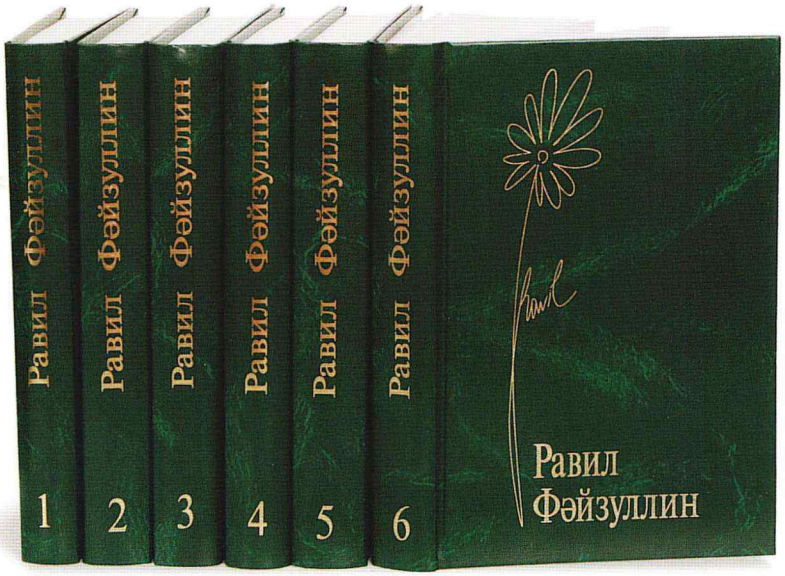

/1

1/ ***Равил Фәйзуллин.***
Сайланма әсәрләр:
6 томда /
рәс. Р.Хәсәншин.
Казан: ТКН, 2005
Равиль Файзуллин.
Избранные произведения:
в 6 т. 2005

2/ ***Хисам Камалов.***
Сайланма әсәрләр:
5 томда /
рәс. Р.Хәсәншин.
Казан: ТКН, 2004
Хисам Камалов.
Избранные произведения:
в 5 т. 2004

3/ ***Галимҗан Гыйльманов.***
Китек ай /
рәс. И.Нәфиев.
Казан: ТКН, 2005
Галимьян Гильманов.
Расколотая луна. 2005

4/ ***Газинур Мурат.***
Төнге әверелеш:
шигырьләр, поэмалар /
рәс. Р.Хәсәншин.
Казан: ТКН, 2005
Газинур Муратов.
Ночная метаморфоза.
2005

5/ ***Ркаил Зәйдулла.***
Мәгарә /
рәс. Н.Воропаева.
Казан: ТКН, 2005
Ркаиль Зайдулла.
Пещера. 2005

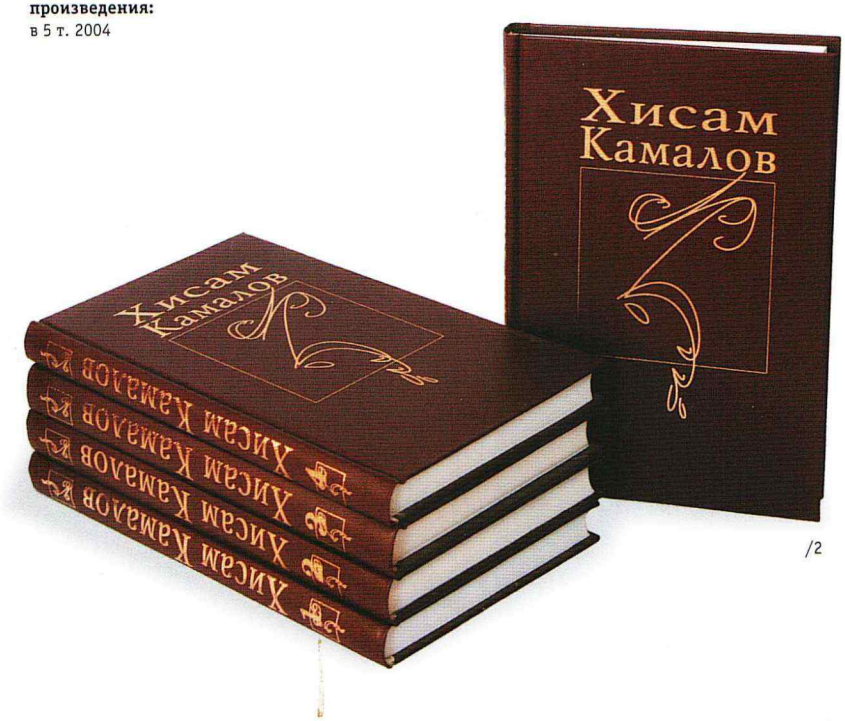

/2

/3

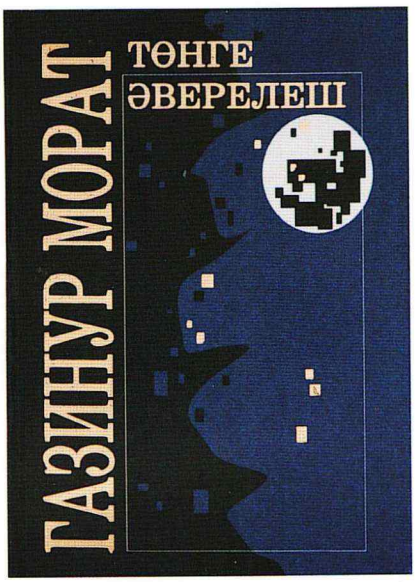

/4

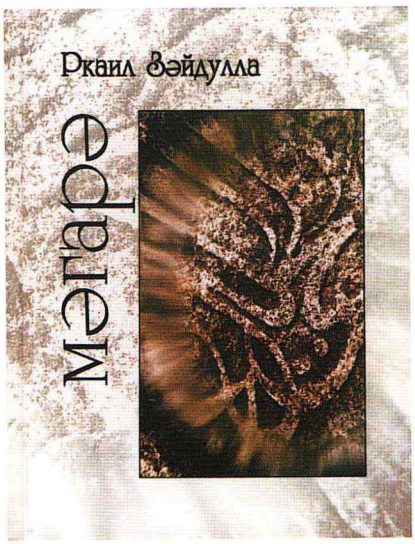

/5

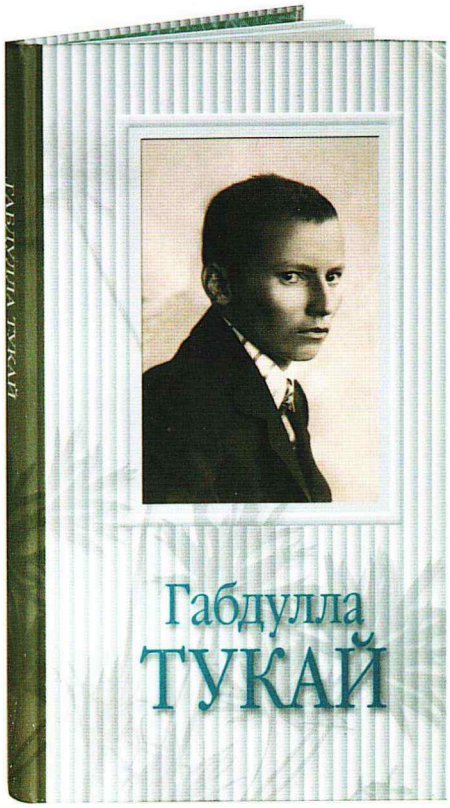

/1

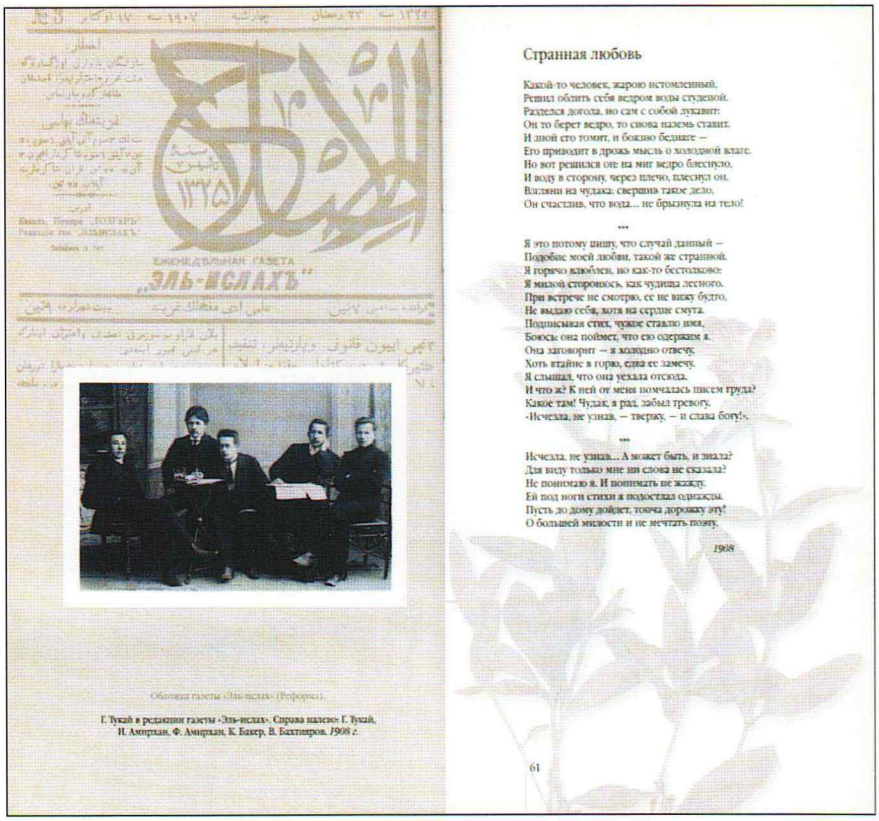

Обложка газеты «Эль-ислах» (Реформа).

Г. Тукай в редакции газеты «Эль-ислах». Справа налево: Г. Тукай, И. Амирхан, Ф. Амирхан, К. Бакер, В. Бахтиров. 1908 г.

Странная любовь

Какой-то человек, жарою истомленный,
Решил облить себя ведром воды студеной.
Разделся догола, но сам с собой лукавит:
Он то берет ведро, то снова наземь ставит.
И зной его томит, и боязно бедняге —
Его приводит в дрожь мысль о холодной влаге.
Но вот решился он: на миг ведро блеснуло,
И воду в сторону, через плечо, плеснул он.
Взглянул на чудака: свершив такое дело,
Он счастлив, что вода... не брызнула на тело!

***

Я это потому пишу, что случай данный —
Подобие моей любви, такой же странной.
Я горячо влюблен, но как-то бестолково:
Я милой сторонюсь, как чудища лесного.
При встрече не смотрю, ее не вижу будто,
Не выдаю себя, хотя на сердце смута.
Подписывая стих, чужое ставлю имя,
Боюсь: она поймет, что его сделал я.
Она заговорит — я холодно отвечу,
Хоть втайне в горе, сама ее замечу.
Я слышал, что она уехала отсюда.
И что же? К ней от меня помчалась писем груда?
Какое там! Чудак, я рад, забыл тревогу.
-Исчезла, не узнав, — твержу, — и слава богу!-

***

Исчезла, не узнав... А может быть, и знала?
Для виду только мне ни слова не сказала?
Не понимаю я. И понимать не жажду.
Ей под ноги стихи я подостлал однажды.
Пусть до дому дойдет, топча дорожку эту?
О большей милости и не мечтать поэту.

1908

61

/2

/3

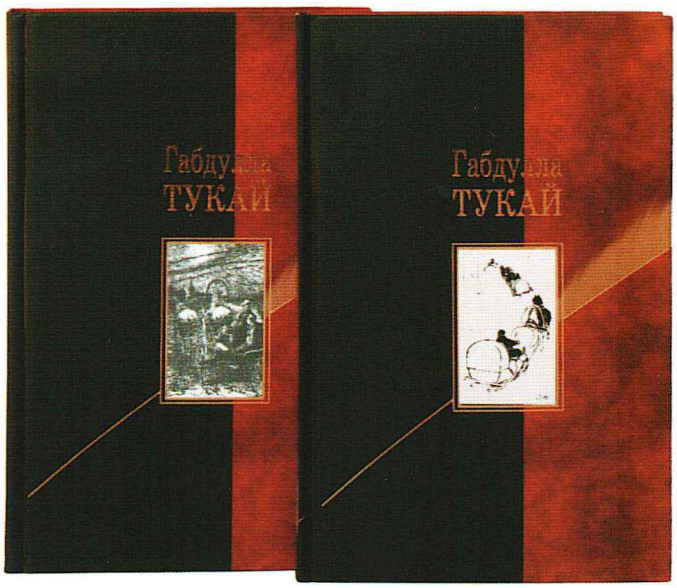

/4

1,2/ ***Габдулла Тукай.*** **Избранное:** стихи и поэмы / худ. Ш.Насыров. Казань: ТКИ, 2006
Габдулла Тукай. **Сайланма әсәрләр:** шигырьләр һәм поэмалар. 2006

3/ ***Дәрдемәнд.*** **Шигырьләр** / рәс. Р.Хәсәншин. Казан: ТКН, 2009.
Дэрдменд. **Стихотворения.** 2009.

4/ ***Габдулла Тукай.*** **Сайланма әсәрләр:** 2 томда / рәс. Р.Хәсәншин. Казан: ТКН, 2006
Габдулла Тукай. **Избранные произведения:** в 2 т. 2006

1/ ***Муса Җәлил.***
Әсәрләр: 5 томда /
рәс. Р.Хәсәншин.
Казан: ТКН, 2006
Муса Джалиль.
Сочинения: в 5 т. 2006

2/ ***Галимҗан Ибраһимов.***
Хикәяләр, повесть,
роман. Казан, 2007
Галимджан Ибрагимов.
Рассказы, повесть,
роман. 2007

3/ ***Хәсән Туфан.***
Сайланма әсәрләр:
5 томда /
рәс. Р.Хәсәншин.
Казан: ТКН, 2007
Хасан Туфан.
Избранные
произведения:
в 5 т. 2007

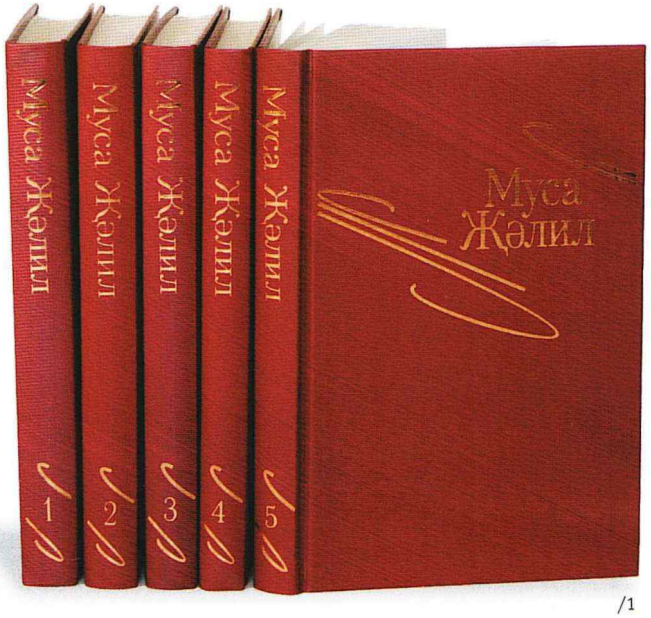

/1

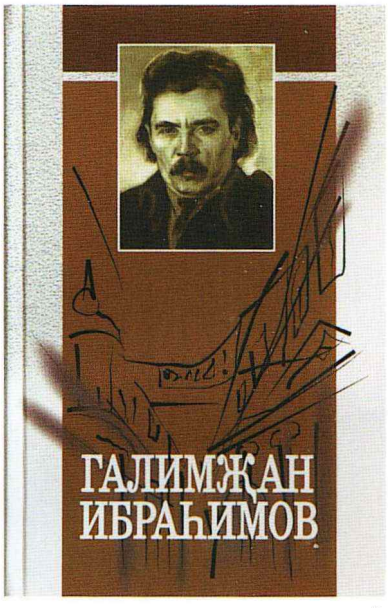

/2

4/ ***Харрас Әюп.***
Йөз яктысы:
шигырьләр, поэмалар.
Казан: ТКН, 2005
Харрас Аюпов.
Зеркало души. 2005

5/ ***Равил Рахмани.***
Мең чакрымга мең
чакрым: шигырьләр /
рәс. Р.Шәмсетдинов.
Казан: ТКН, 2006
Равиль Рахмани.
Версты. 2006

6/ ***Линә Закирова.***
Йолдызлы таҗ:
шигырьләр /
рәс. Р.Бәхтияров.
Санкт-Петербург, 2006
Лина Закирова.
Звёздная корона. 2006

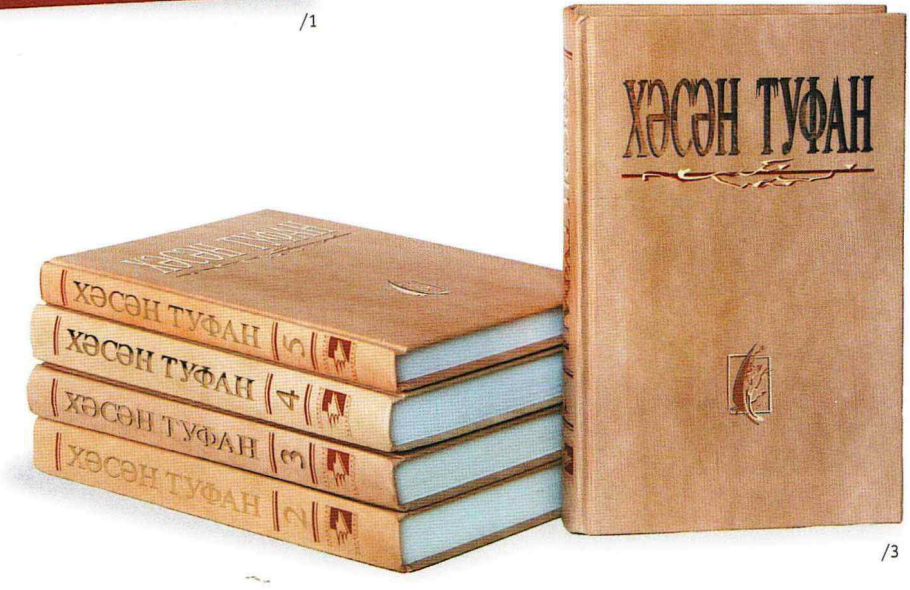

/3

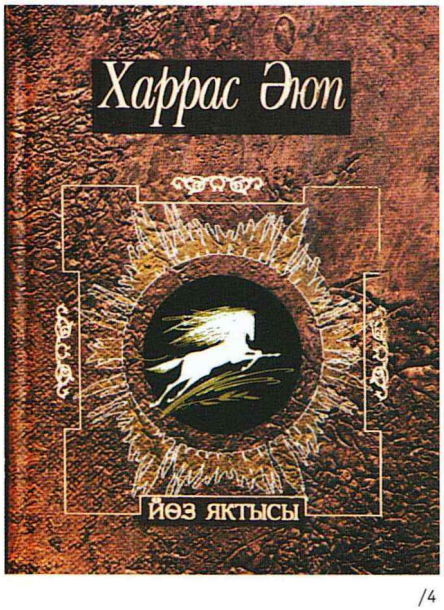

/4

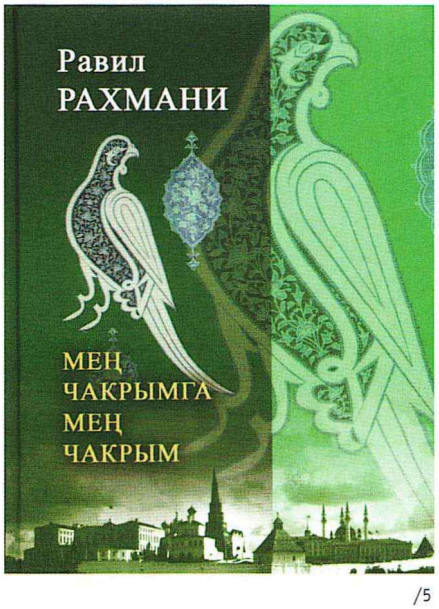

/5

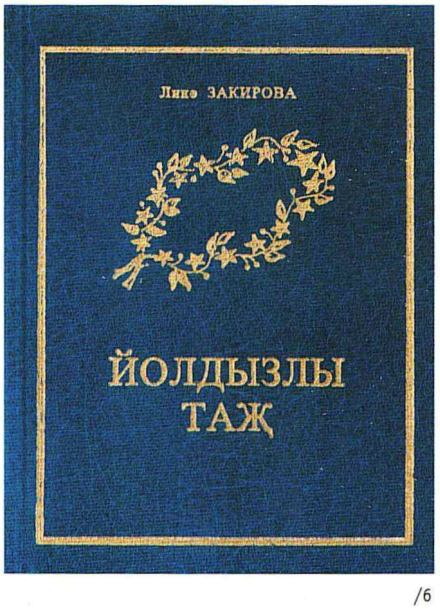

/6

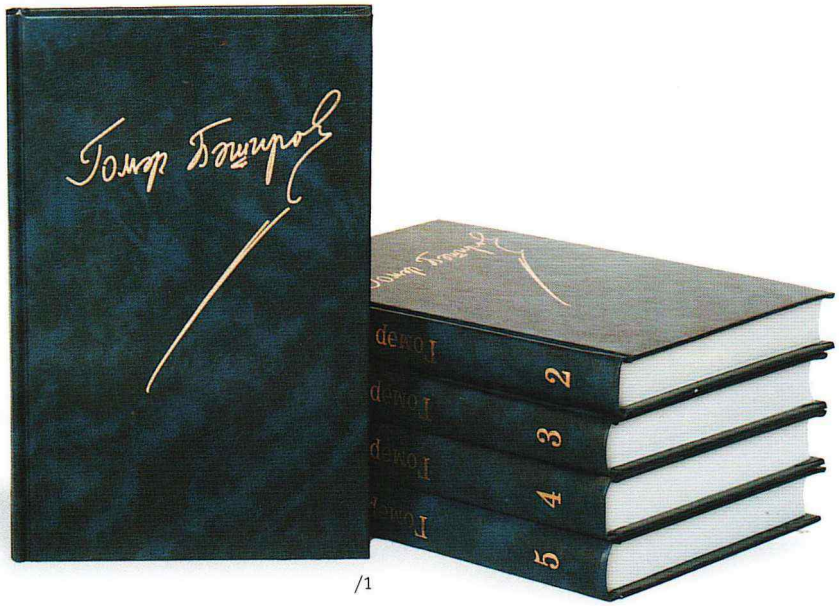

/1

1/ ***Гомәр Бәширов.*** **Сайланма әсәрләр:** 5 томда / рәс. Р.Хәсәншин. Казан: ТКН, 2005
Гумер Баширов. **Избранные произведения:** в 5 т. 2005

2/ ***Гариф Ахунов.*** **Сайланма әсәрләр:** 5 томда / рәс. Р.Хәсәншин. Казан: ТКН, 2005
Гариф Ахунов. **Избранные произведения:** в 5 т. 2005

3/ ***Мирсәй Әмир.*** **Безнең авыл кешесе:** повестьлар / рәс. Р.Хәсәншин. Казан: ТКН, 2007
Мирсай Амир. **Человек нашей деревни.** 2007

4/ ***Зәки Зәйнуллин.*** **Ачлык мәйданы.** Казан: Идел-Пресс, 2007
Заки Зайнуллин. **Площадь голодовки.** 2007

5/ ***Галимҗан Гыйльманов.*** **Оча торган кешеләр** / рәс. Л.Петрова. Казан: ТКН, 2007
Галимьян Гильманов. **Летающие люди.** 2007

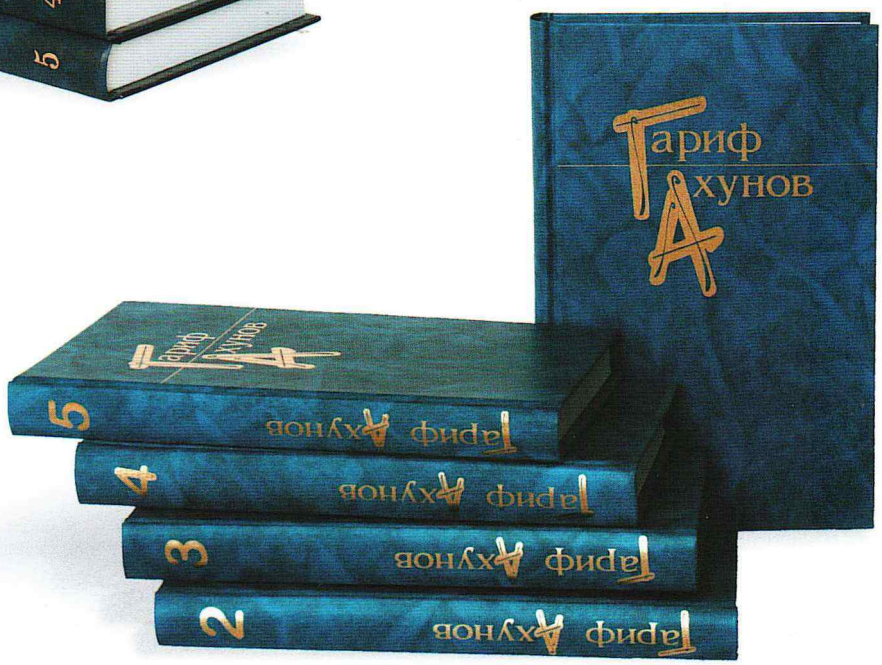

/2

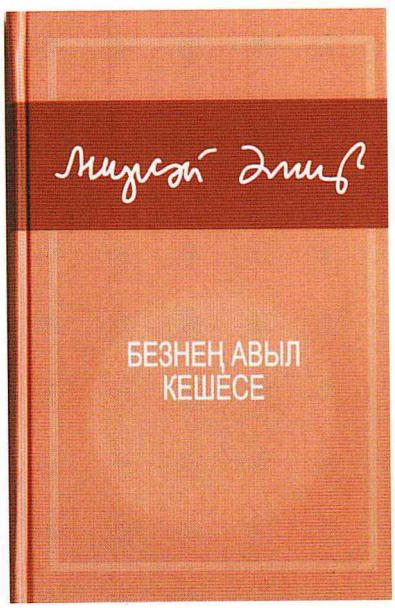

/3

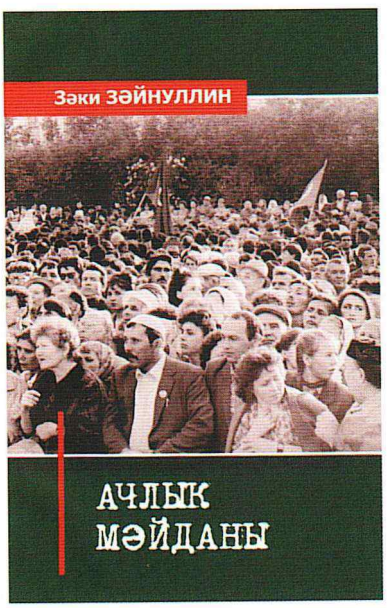

/4

/5

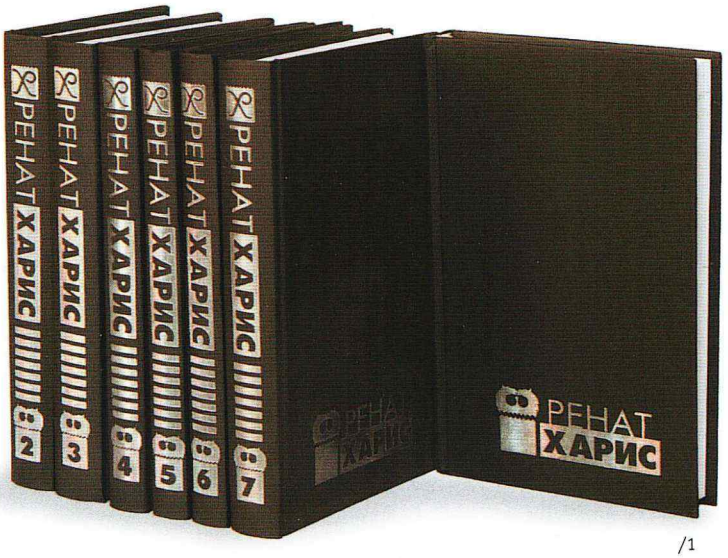

/1

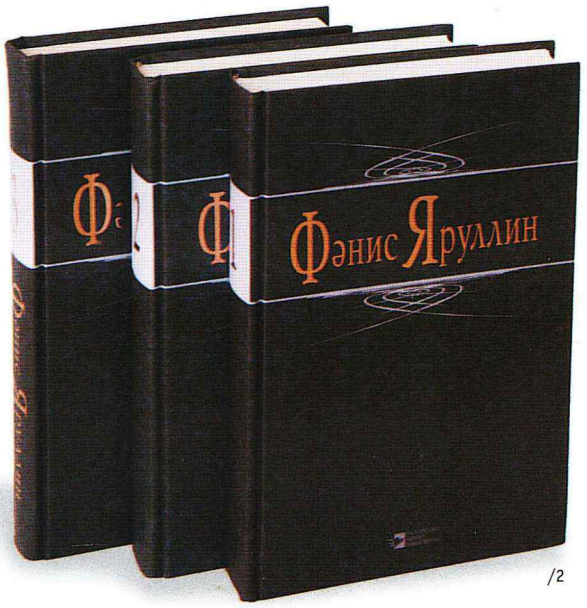

/2

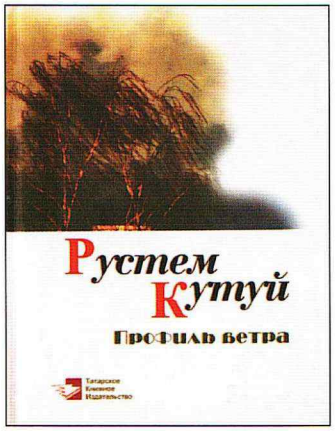

/3

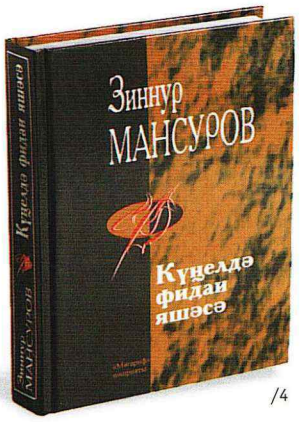

/4

1/ ***Ренат Харис.*** **Сайланма әсәрләр:** 7 томда / рәс. Ф.Хәсьянова. Казан: ТКН, 2006
Ренат Харис. **Избранные произведения:** в 7 т. 2006

2/ ***Фәнис Яруллин.*** **Әсәрләр:** 3 томда / рәс. Р.Хәсәншин. Казан: ТКН, 2007–2008
Фанис Яруллин. **Сочинения:** в 3 т. 2007–2008

3/ ***Рустем Кутуй.*** **Профиль ветра:** стихи. Казань: ТКИ, 2006
Рәстәм Кутуй. Шигырьләр. 2006

4/ ***Зиннур Мансуров.*** **Күңелдә фидаи яшәсә** / рәс. Р.Хәсәншин. Казан: Мәгариф, 2006
Зиннур Мансуров. **Душа беззаветности полна.** 2006

5/ ***Фәүзия Бәйрәмова.*** **Баһадиршаһ.** Казан: Аяз, 2006
Фаузия Байрамова. **Бахадиршах.** 2006

6/ ***Фәүзия Бәйрәмова.*** **Кучем хан** / рәс. Р.Әхияров. Казан: ТКН, 2011
Фаузия Байрамова. **Кучум-хан.** 2011

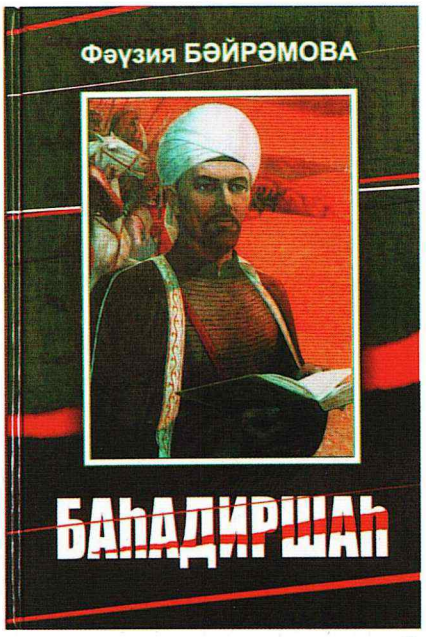

/5

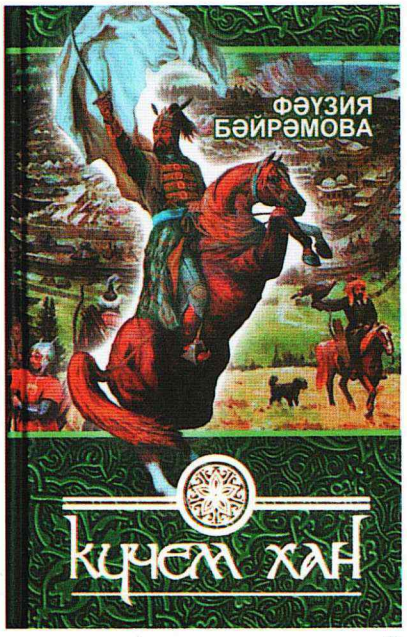

/6

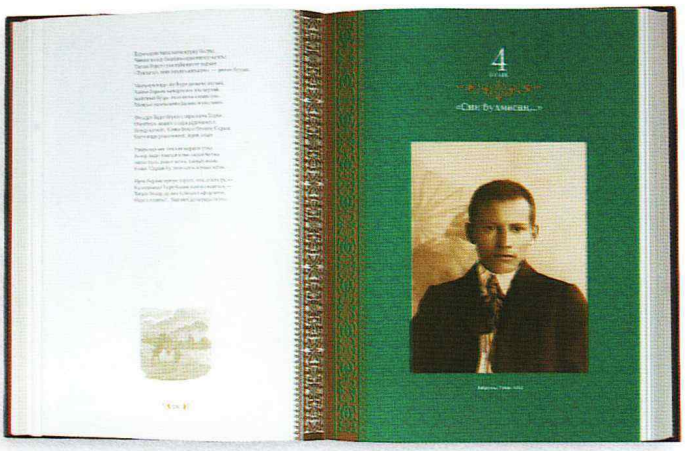

/1

/2

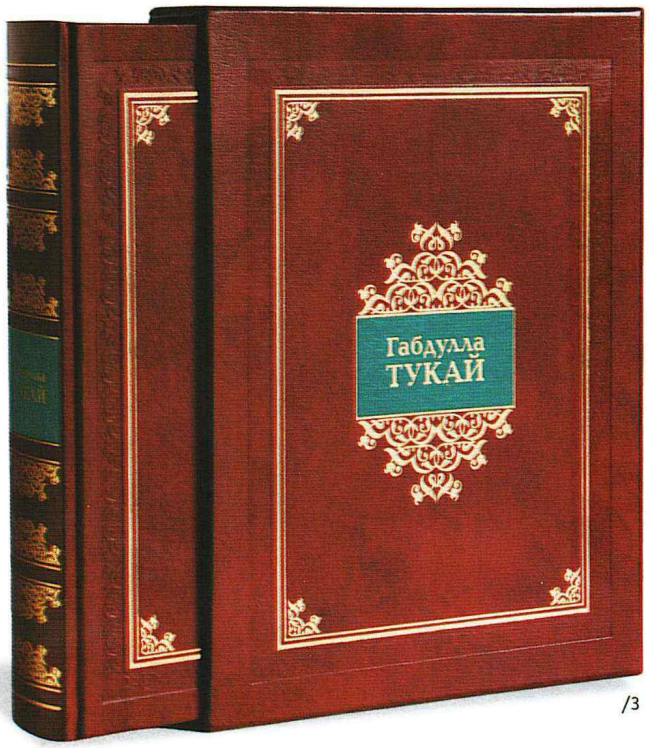

/3

1-3/ ***Габдулла Тукай.*** **Сайланма әсәрләр /** төз. Р.Рахмани; рәс. Ш.Насыйров. Казан: ТКН, 2009
Габдулла Тукай. **Избранные произведения.** 2009

4-6/ ***Туфан Миңнуллин.*** **Тормышым – булмышым:** афоризмнар. Казан: ТКН, 2010
Туфан Миннуллин. **Жил-был я...** 2010

7/ ***Туфан Миннуллин.*** **Незаконченный монолог: жизнь в рассказах и мыслях вслух.** Казань: Магариф, 2010
Туфан Миңнуллин. **Тәмамланмаган монолог.** 2010

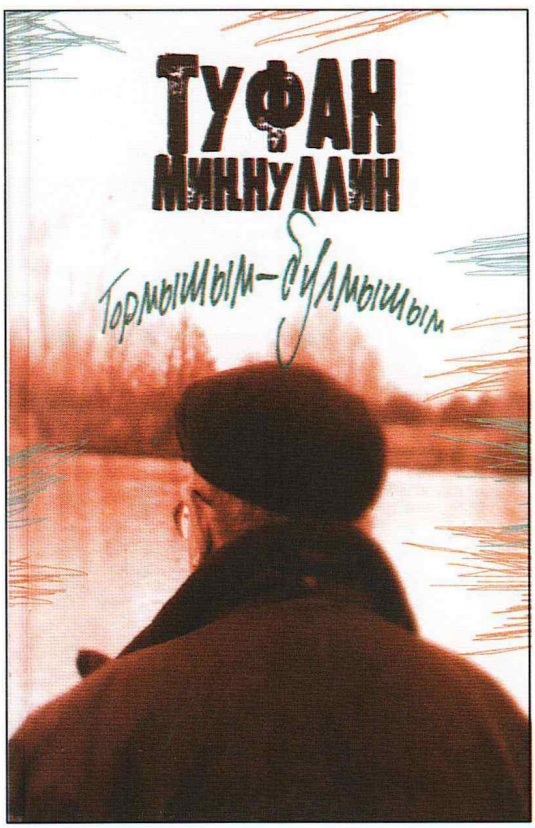

/4

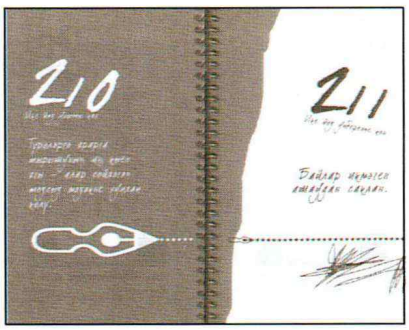

/5

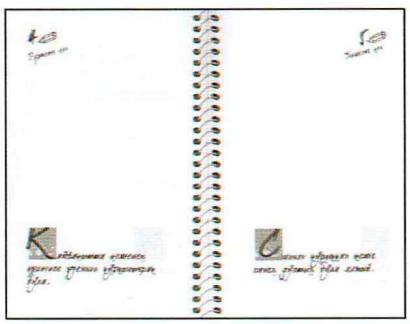

/6

/7

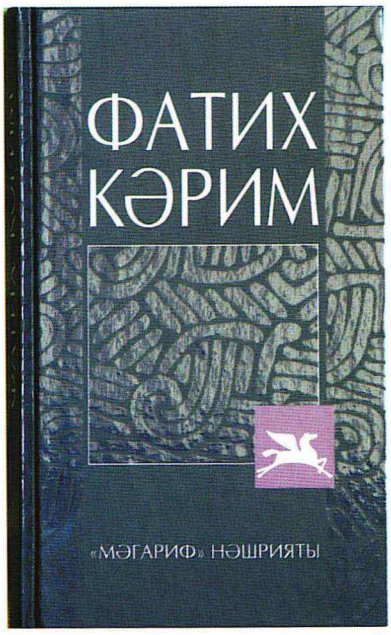

/1

1/ ***Фатих Кәрим.***
Сайланма әсәрләр:
2 томда.
Казан: Мәгариф, 2009
Фатих Карим.
Избранные произведения:
в 2 т. 2009

2/ ***Габдулла Тукай.***
Сайланма әсәрләр.
Икенче басма /
рәс. Р.Хәсәншин.
Казан: ТКН, 2010
Габдулла Тукай.
Избранные произведения. 2010

3/ ***Гамил Афзал.***
Рәхмәт!: лирика, юмор, сатира. Казан: Рухият, 2009
Гамиль Афзал.
Спасибо! 2009

4/ ***Һади Такташ.***
Әсәрләр: 3 томда /
рәс. Р.Хәсәншин.
Казан: ТКН, 2010
Хади Такташ.
Сочинения: в 3 т. 2010

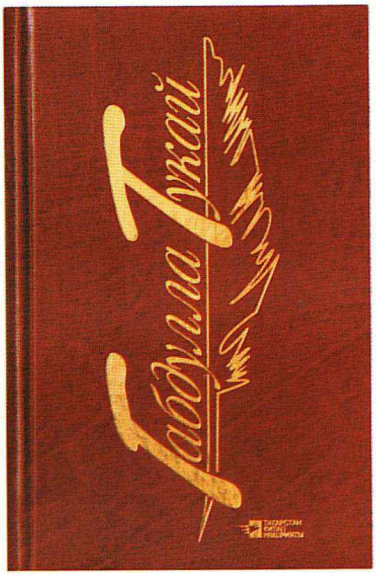

/2

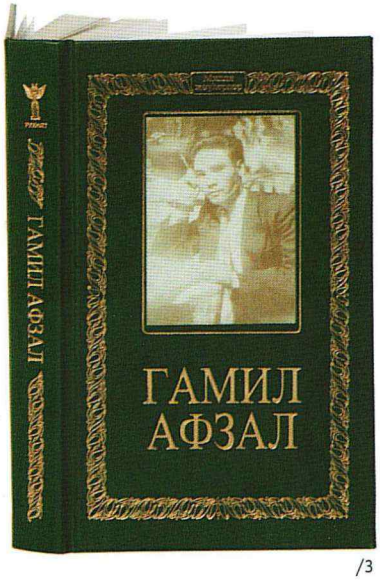

/3

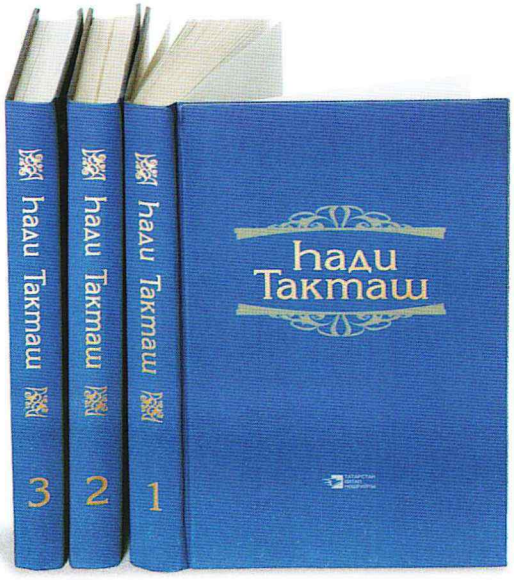

/4

5/ ***Гомәр Бәширов.***
Күңел дәфтәре:
көндәлек язмалар /
тәз. З.Бәширов;
рәс. Р.Хәсәншин.
Казан: ТКН, 2011
Гумер Баширов.
Дневник души. 2011

6/ ***Тажи Гыйззәт.***
Сайланма әсәрләр:
5 томда /
рәс. Р.Хәсәншин.
Казан: ТКН, 2009
Тази Гиззат.
Избранные произведения:
в 5 т. 2009

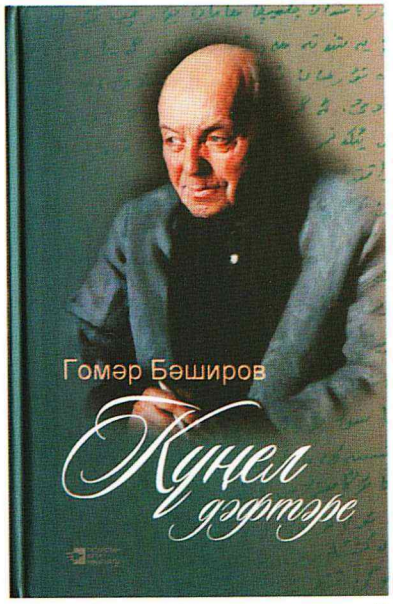

/5

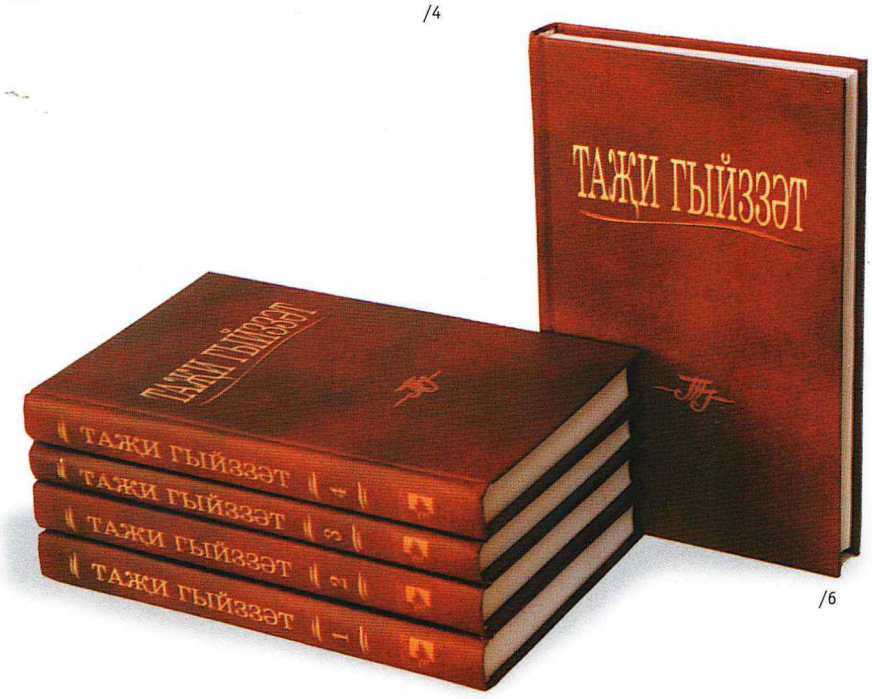

/6

/1

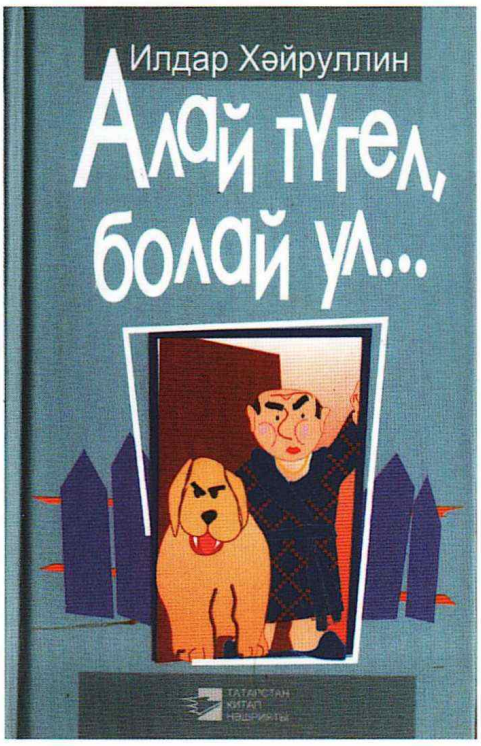

/2

1/ ***Марсель Галиев.*** **Көлә беләсеңме?** / рәс. Р.Хәсәншин. Казан: Рухият, 2007
Марсель Галиев. **Умеешь ли смеяться?** 2007

2/ ***Илдар Хәйруллин.*** **Алай түгел, болай ул...:** юмористик хикәяләр / рәс. Р.Хәсәншин. Казан: ТКН, 2007
Ильдар Хайруллин. **Всё это не так...** 2007

3/ ***Фәнзаман Баттал.*** **Менә шулай яшә!** Казан: Идел-Пресс, 2008
Фанзаман Баттал. **Так и живи!** 2008

4/ ***Нәбирә Гыйматдинова.*** **Бер тамчы ярату:** повестьлар, хикәяләр / рәс. Т.Пашагина. Казан: ТКН, 2006
Набира Гиматдинова. **Капелька любви.** 2006

5/ ***Рустем Акджигит.*** **Каруселя осени:** стихи / пер. с татар. Р.Кутуя; худ. Р.Хасаншин. Казань: ТКИ, 2006
Рөстәм Акъегет. **Көз карусельләре.** 2006

6/ ***Хәбир Ибраһим.*** **Газиз ярым:** пьесалар / рәс. В.Фомин. Казан: ТКН, 2006
Хабир Ибрагим. **Родненькая.** 2006

/4

/5

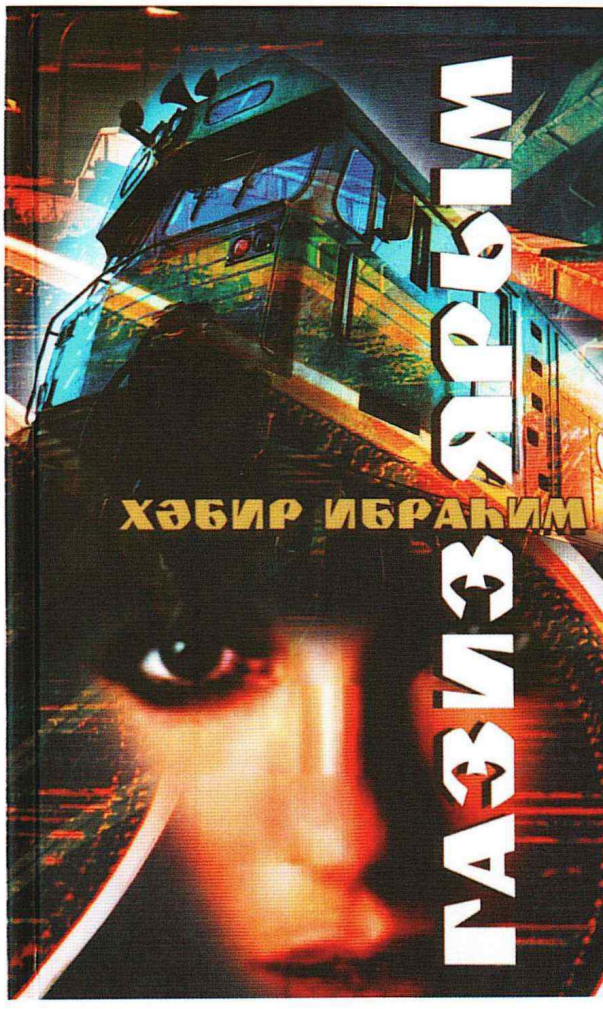

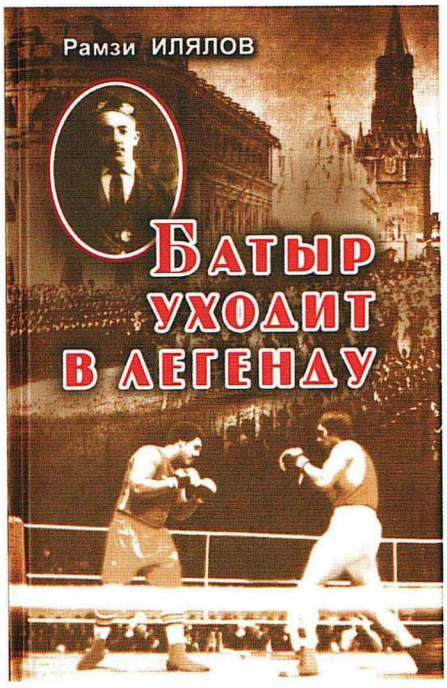

/1

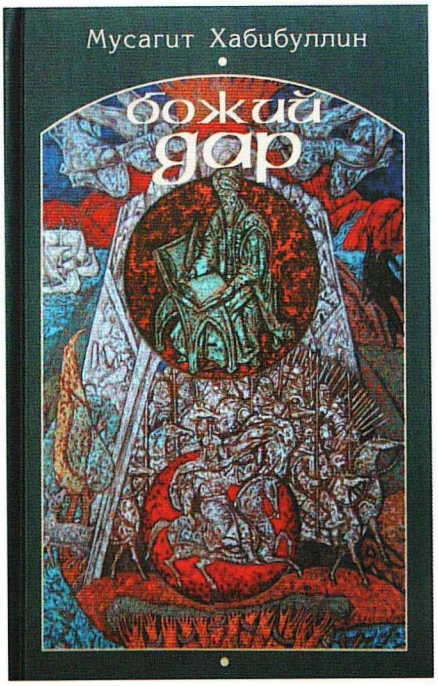

/2

/3

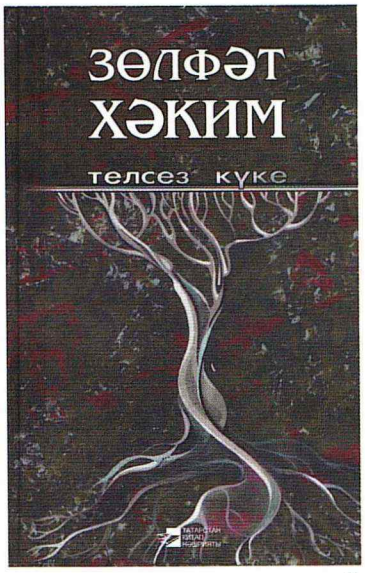

/4

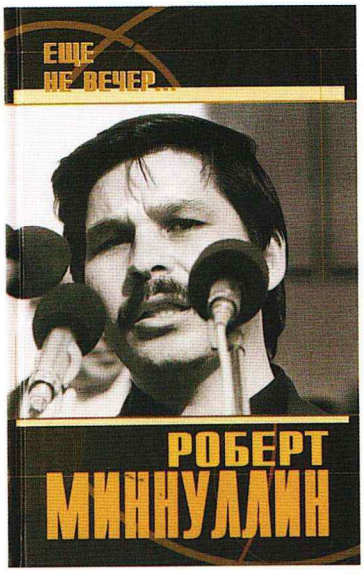

/5

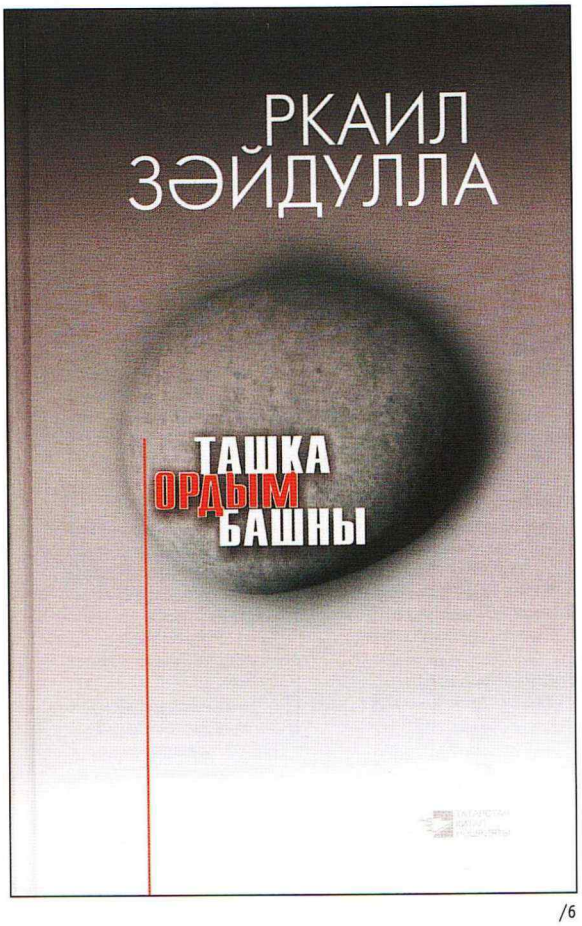

/6

1/ ***Рамзи Илялов.*** **Батыр уходит в легенду** / худ. Р.Шамсутдинов. Казань: ТКИ, 2007
Рәмзи Илялов. **Батыр исеме риваятькә күчә.** 2007

2/ ***Мусагит Хабибуллин.*** **Божий дар:** исторический роман / худ. Б.Гильванов. Казань: ТКИ, 2007
Мөсәгыйт Хәбибуллин. **Аллаһы бүләге.** 2007

3/ ***Марат Кәбиров.*** **Сагындым. Кайт инде...:** повестьлар / рәс. Р.Әхияров. Казан: ТКН, 2008
Марат Кабиров. **Возвращайся.** 2008

4/ ***Зөлфәт Хәким.*** **Телсез күке:** пьесалар / рәс. А.Хисмәтова. Казан: ТКН, 2007
Зульфат Хаким. **Немая кукушка.** 2007

5/ ***Роберт Миннуллин.*** **Ещё не вечер...** / худ. Р.Хасаншин. Казань: ТКИ, 2008
Роберт Миңнуллин. **Кич җитмәде әле...** 2008

6/ ***Ркаил Зәйдуллә.*** **Ташка ордым башны:** хикәяләр, эсселар / рәс. Р.Хәсәншин. Казан: ТКН, 2008
Ркаиль Зайдуллин. **Голову бил о камень.** 2008

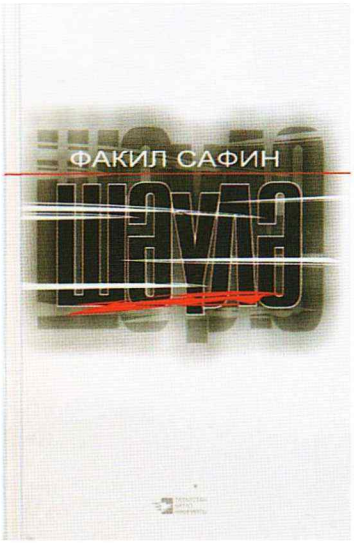

/1

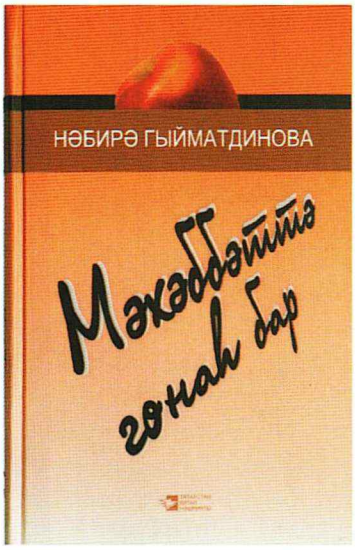

/2

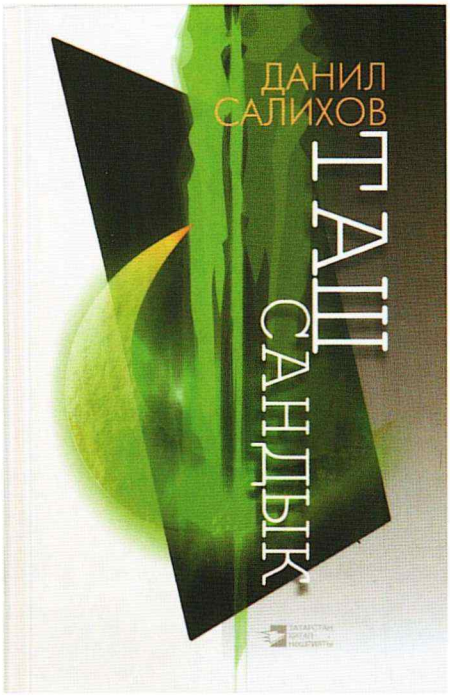

/3

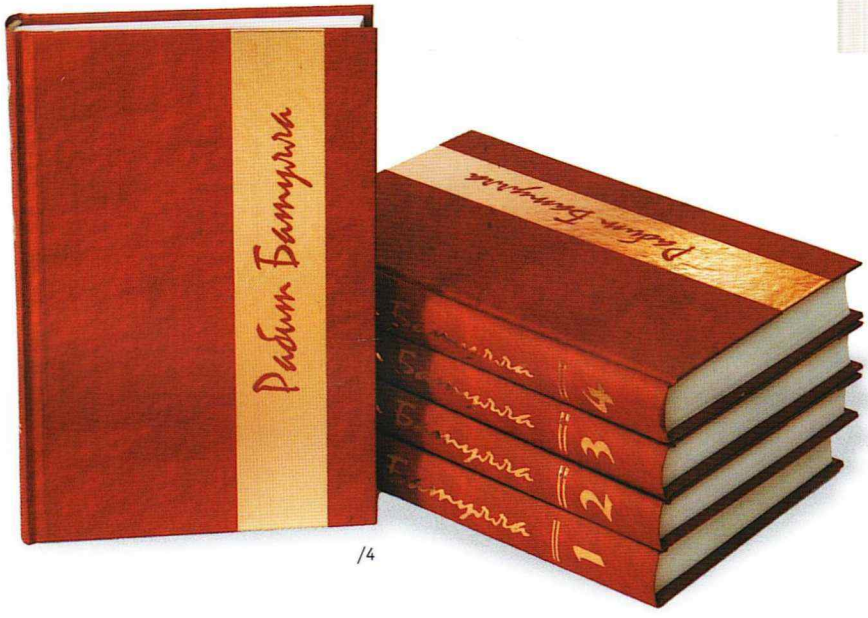

/4

1/ ***Факил Сафин.*** **Шәүлә:** роман, хикәяләр / рәс. Р.Хәсәншин. Казан: ТКН, 2008
Факиль Сафин. **Тень.** 2008

2/ ***Нәбирә Гыйматдинова.*** **Мәхәббәттә гөнаһ бар:** повестьлар, хикәяләр / рәс. Р.Хәсәншин. Казан: ТКН, 2008
Набира Гиматдинова. **Любовь грешная.** 2008

3/ ***Данил Салихов.*** **Таш сандык:** пьесалар / рәс. Р.Хәсәншин. Казан: ТКН, 2008
Данил Салихов. **Каменный сундук.** 2008

4/ ***Рабит Батулла.*** **Сайланма әсәрләр:** 5 томда / рәс. Р.Хәсәншин. Казан: ТКН, 2008
Рабит Батулла. **Избранные произведения:** в 5 т. 2008

5/ ***Дамир Гарифуллин.*** **Робагыйят** / рәс. Р.Хәсәншин. Казан: Рухият, 2009
Дамир Гарифуллин. **Рубаят.** 2009

6/ **Яшьләр авазы = Голоса молодых** / рәс. Р.Хәсәншин. Казан: Рухият, 2009

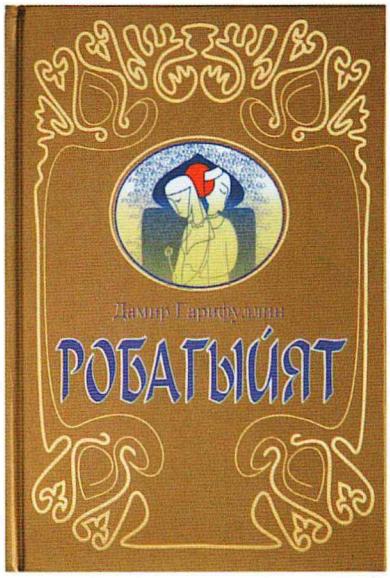

/5

/6

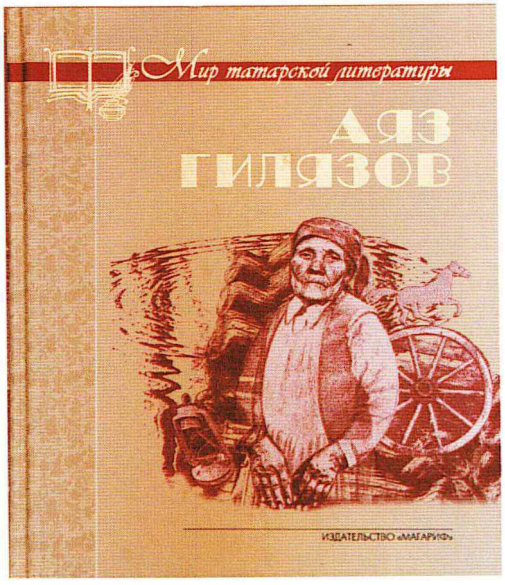

/1

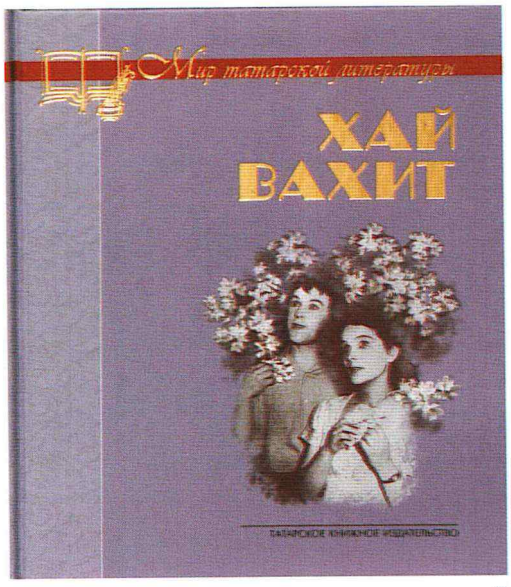

/2

/3

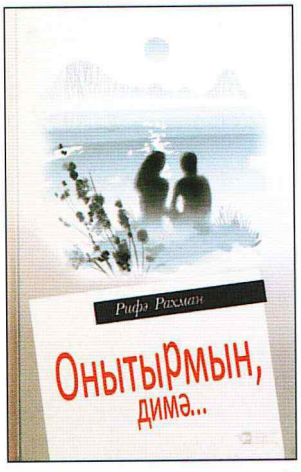

/4

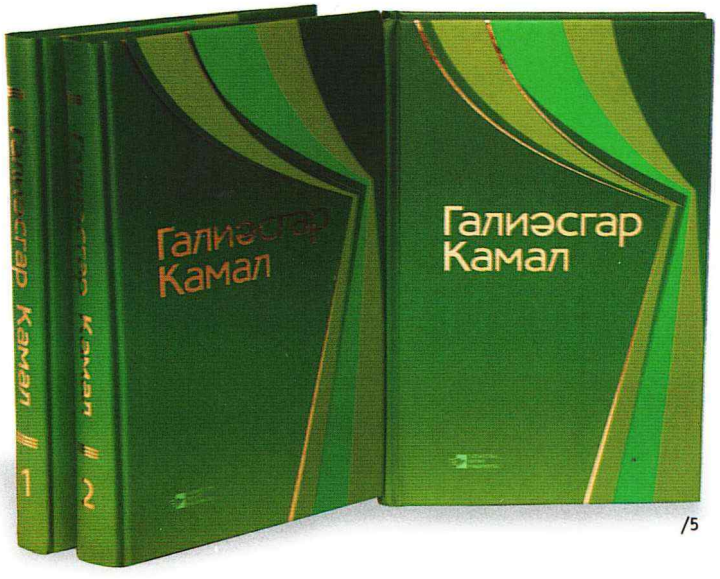

/5

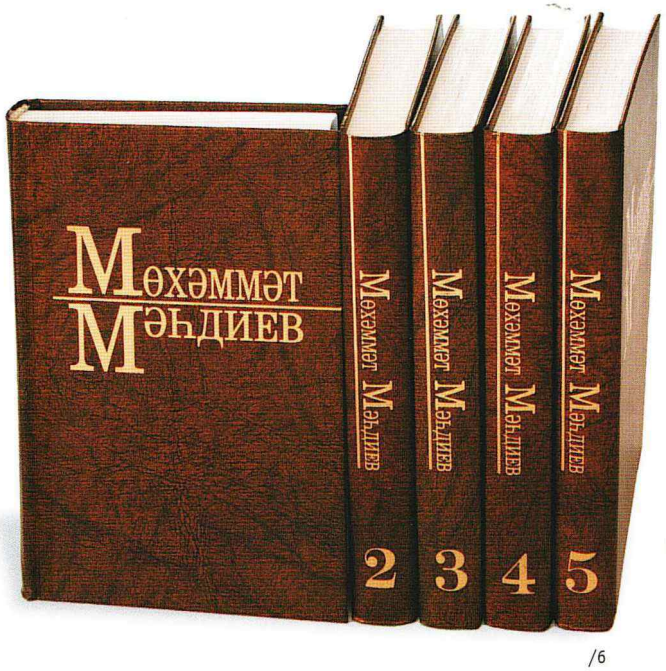

/6

1/ ***Аяз Гилязов.***
Три аршина земли.
В пятницу вечером:
повести. Казань: Магариф, 2008. Серия «Мир татарской литературы»
Аяз Гыйләҗев.
Өч аршын җир. Җомга көн кич белән. 2008

2/ ***Хай Вахит.***
Первая любовь: пьесы. Казань: ТКИ, 2012. Серия «Мир татарской литературы»
Хәй Вахит.
Беренче мәхәббәт. 2012

3/ ***Зифа Кадырова.***
Сагынырсың – мин булмам: повесть / рәс. Ф.Исламов. Казан: Идел-Пресс, 2009
Зифа Кадырова.
Соскучишься, но меня уже не будет. 2009

4/ ***Рифә Рахман.***
Онытырмын, димә...: кыйссалар, хикәяләр / рәс. Р.Хәсәншин. Казан: ТКН, 2010
Рифа Рахман.
Не думай, что забуду... 2010

5/ ***Галиәсгар Камал.***
Әсәрләр: 3 томда / рәс. Р.Хәсәншин. Казан: ТКН, 2010
Галиасгар Камал.
Сочинения: в 3 т. 2010

6/ ***Мөхәммәт Мәһдиев.***
Сайланма әсәрләр: 5 томда / рәс. Р.Хәсәншин. Казан: ТКН, 2009
Мухаммет Магдеев.
Избранные произведения: в 5 т. 2009

1/ ***Мәдинә Маликова.*** **Юкә чәчәк аткан чак иде:** романнар. Казан: Идел-Пресс, 2010
Мадина Маликова. **Когда цвела липа.** 2010

2/ ***Габдрахман Әпсәләмов.*** **Сайланма әсәрләр:** 5 томда / рәс. Р.Хәсәншин. Казан: ТКН, 2009
Абдурахман Абсалямов. **Избранные произведения:** в 5 т. 2009

3/ ***Шаһинур Мостафин.*** **Яңа меңьеллыкка очыш** / рәс. Р.Хәсәншин. Казан: ТКН, 2008
Шагинур Мустафин. **Полёт в новое тысячелетие.** 2008

4/ ***Фәния Хуҗахмәт.*** **Язылмаган роман.** Казан: Милләт, 2009
Фания Хузиахметова. **Ненаписанный роман.** 2009

/1

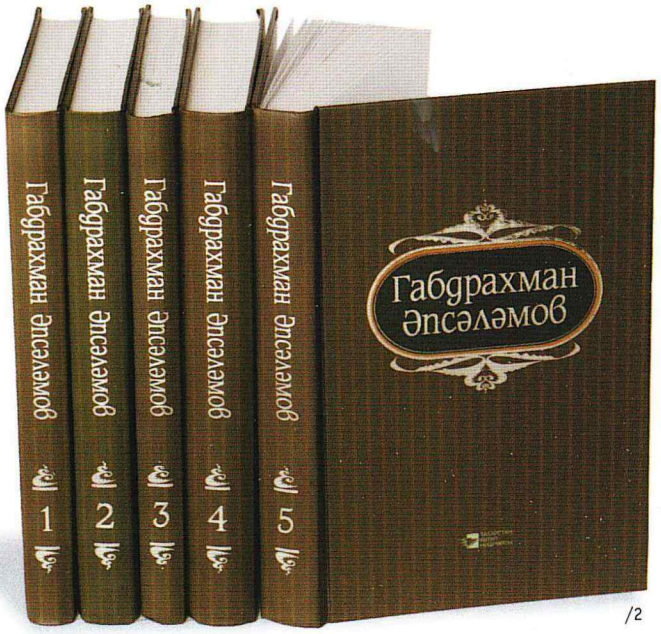

/2

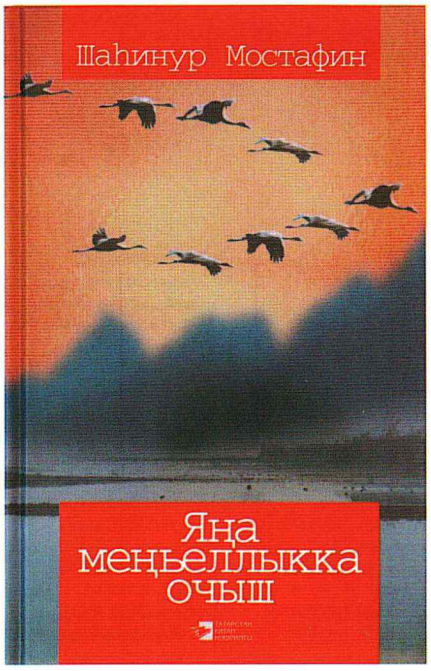

/3

/4

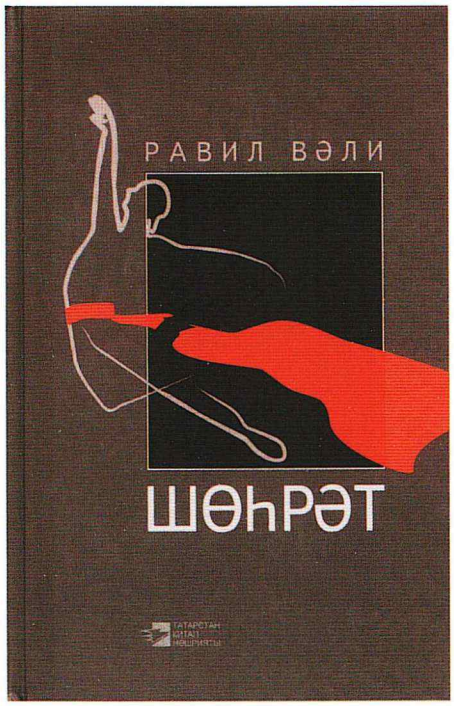

/1

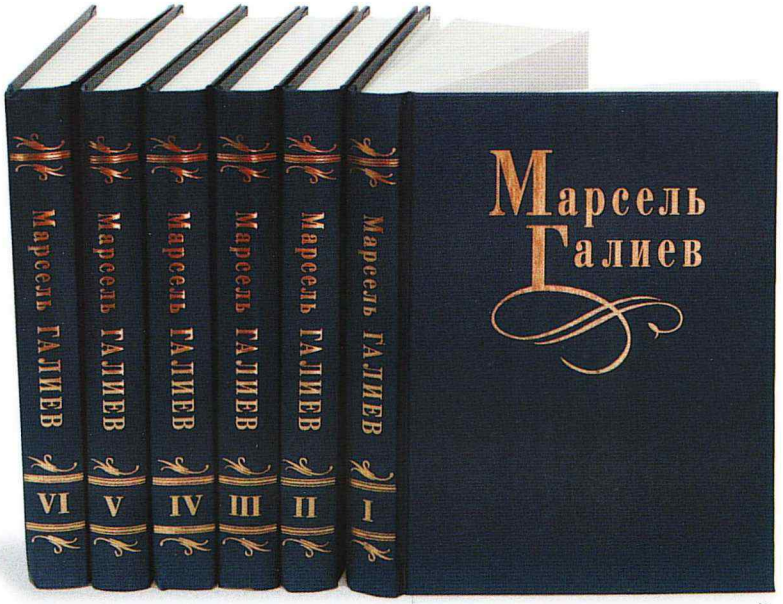

/2

1/ ***Равил Вәли.***
Шөһрәт: роман-дилогия / рәс. Р.Хәсәншин. Казан: ТКН, 2009
Равиль Валиев.
Слава. 2009

2/ ***Марсель Галиев.***
Сайланма әсәрләр: 6 томда / рәс. Ш.Насыйров. Казан: ТКН, 2011
Марсель Галиев.
Избранные произведения: в 6 т. 2011

3/ **Илһам канатында.** Икенче китап / төз. Р.Җамалетдинов; рәс. Л.Золондинова. Казан: Мәгариф, 2010
На крыльях вдохновения. 2010

4/ ***Габделхәй Сабитов.***
Ай сукмагы: хикәяләр, пьесалар / төз.: Ф.Сабитова, М.Хуҗин; рәс. Б.Гыйльванов. Казан: ТКН, 2010
Габдулхай Сабитов.
Лунная дорожка. 2010

5/ ***Рафаэль Мустафин.***
Тайны озера Кабан и другие тайны Казани. Казань, 2010
Рафаэль Мостафин.
Кабан күле серләре һәм Казанның башка серләре. 2010

/5

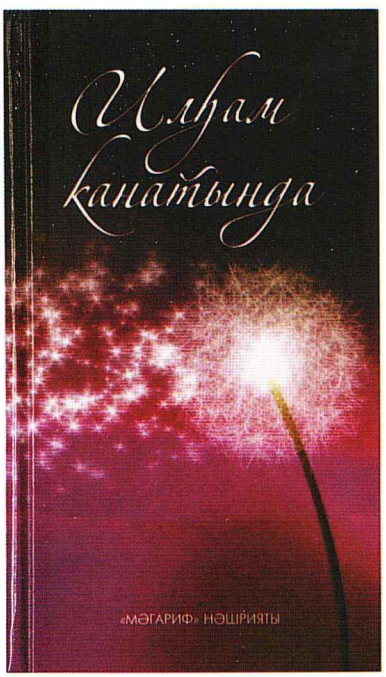

/3

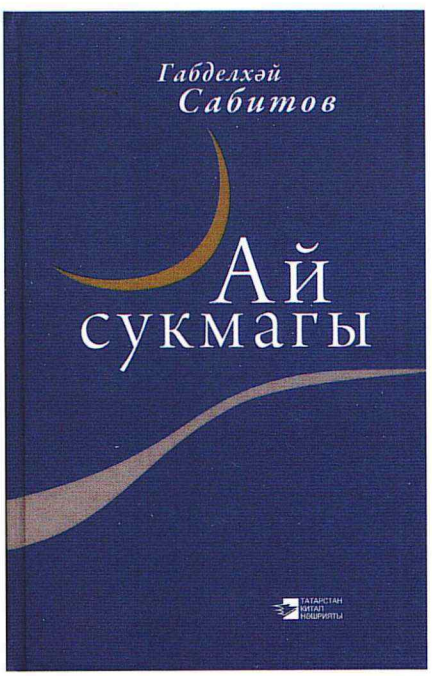

/4

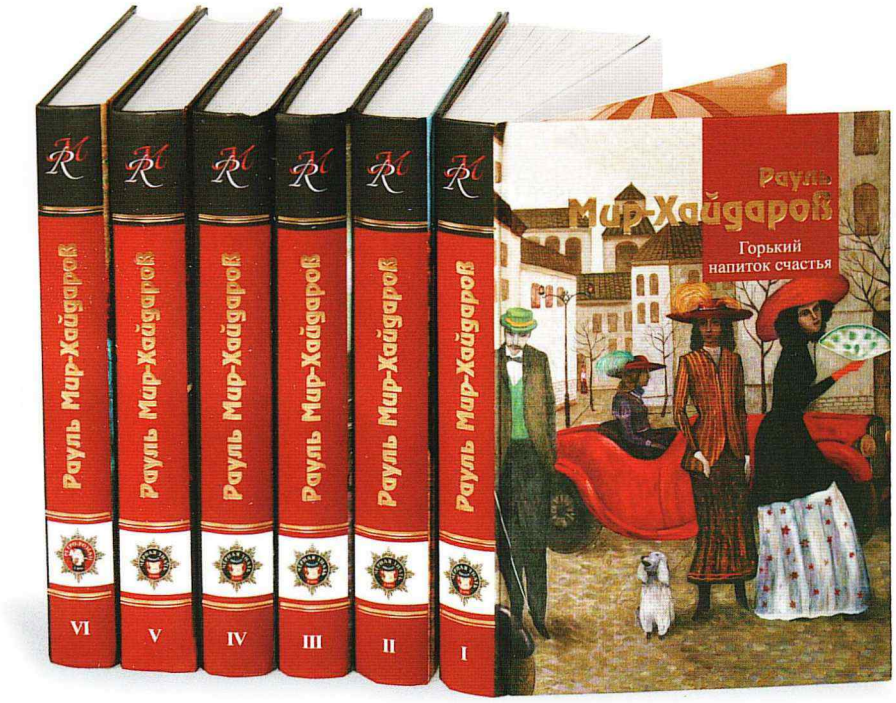

/1

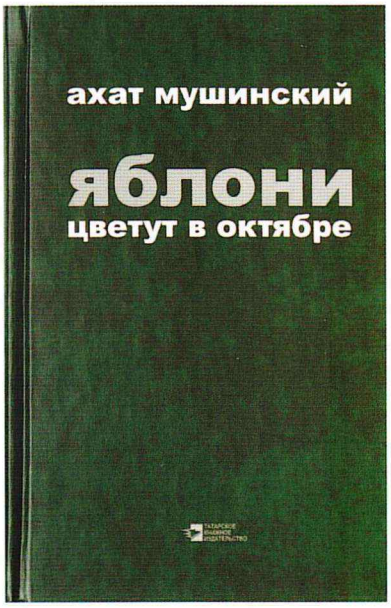

/2

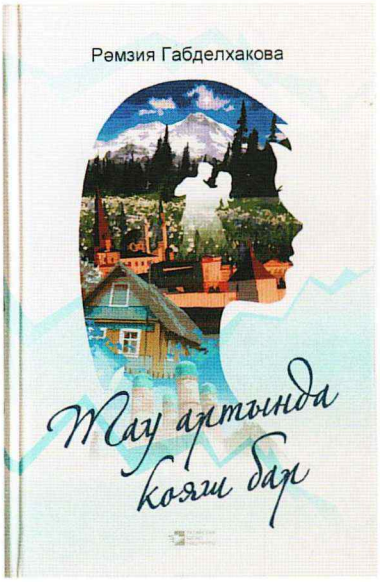

/3

/4

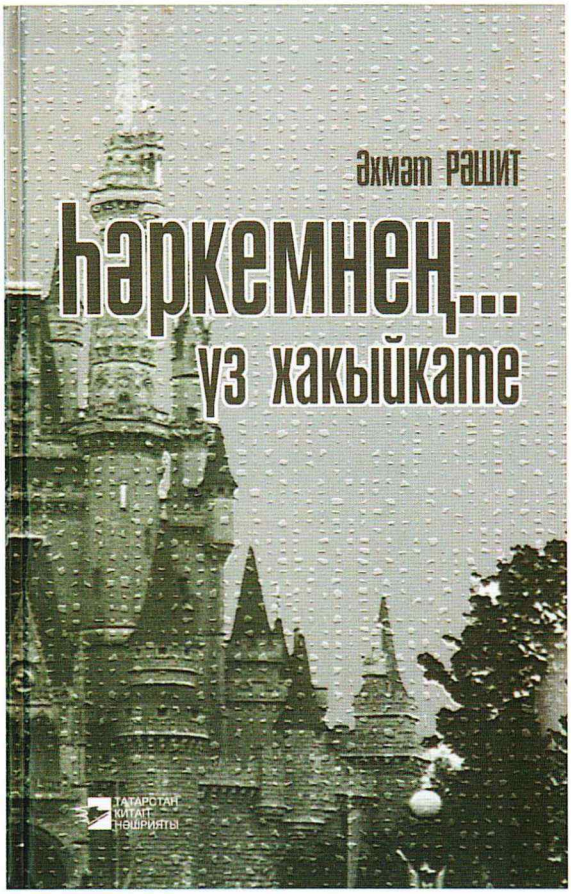

/5

1/ *Рауль Мир-Хайдаров.* **Собрание сочинений:** в 6 т. / худ. Г.Эйдинов. Казань, 2011
Рауль Мир-Хәйдәров. **Әсәрләр:** 6 томда. 2011

2/ *Ахат Мушинский.* **Яблони цветут в октябре:** романы, рассказы, повесть / худ. Р.Хасаншин. Казань: ТКИ, 2011
Әхәт Мушинский. **Алмагачлар октябрьдә чәчәк ата.** 2011

3/ *Рәмзия Габделхакова.* **Тау артында кояш бар:** роман, хикәяләр. Казан: ТКН, 2011
Рамзия Габдулхакова. **Солнце – за горами.** 2011

4/ *Фирдәвес Зариф.* **Ак буре рухы саумы?!** / рәс. Р.Хәсәншин. Казан: ТКН, 2011
Фирдаус Зариф. **Жив ли дух белого волка?!** 2011

5/ *Әхмәт Рәшит.* **Һәркемнең... үз хакыйкате** / рәс. Р.Хәсәншин. Казан: ТКН, 2011
Ахмет Рашитов. **У каждого... своя правда.** 2011

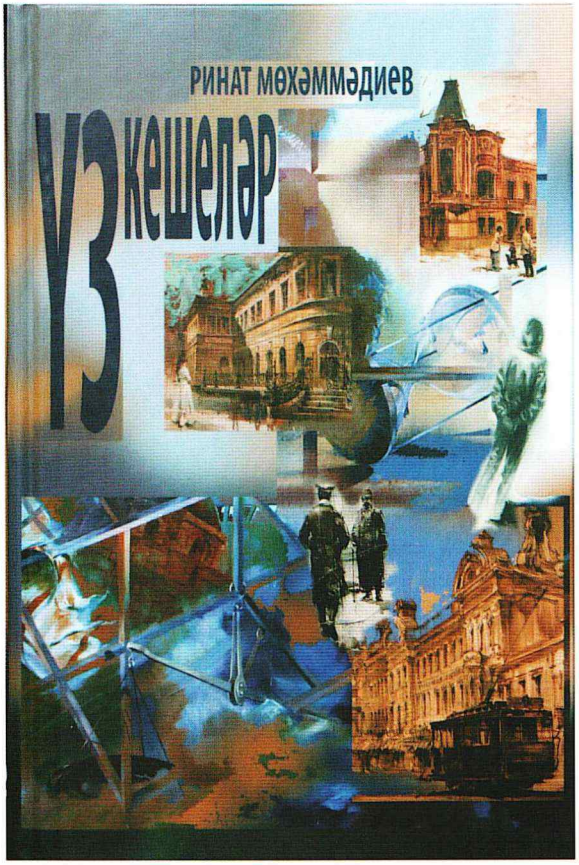

/1

1/ ***Ринат Мөхәммәдиев.*** **Үз кешеләр:** хикәяләр һәм повестьлар / рәс. И.Айдаров. Мәскәү: Голос-Пресс, 2011
Ринат Мухамадиев. **Свои люди.** 2011

2/ ***Әхмәт Рәшит.*** **Дөнья шул бу!..** / рәс. И.Ибраһимов. Казан: Сүз, 2012
Ахмет Рашитов. **Это – жизнь!..** 2012

3/ ***Ленар Шәех.*** **Җылытасы килә дөньяны!.. :** шигырьләр, поэмалар / рәс. Р.Хәсәншин. Казан: ТКН, 2011
Ленар Шаех. **Хочется согреть этот мир!..** 2011

4/ ***Нурислам Хәсәнов.*** **Золым:** роман / рәс. Р.Хәсәншин. Казан: Идел-Пресс, 2011
Нурислам Хасанов. **Гнёт.** 2011

5/ ***Розалина Шаһиева.*** **Шигърият – тереклек суы.** Казан: Заман, 2011
Розалина Шагеева. **Поэзия – живительная влага.** 2011

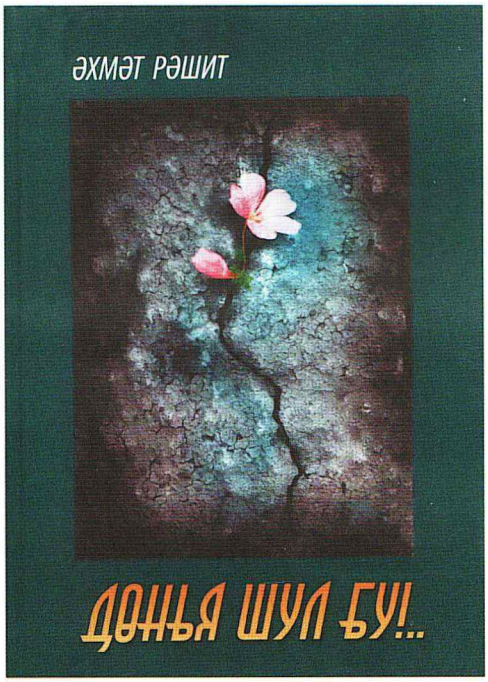

/2

/3

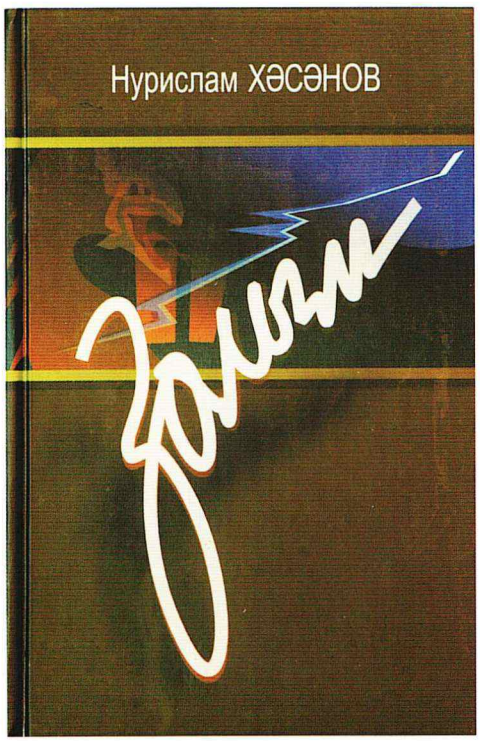

/4

/5

/1

1/ ***Равиль Бухараев.*** **Избранные произведения:** в 5 кн. Казань: Магариф-Вакыт, 2011
Равил Бохараев. **Сайланма әсәрләр:** 5 китапта. 2011

2/ ***Рустем Кутуй.*** **Избранное:** в 3 т. / худ. Г.Эйдинов. Казань, 2012
Рәстәм Кутуй. **Сайланма әсәрләр:** 3 томда. 2012

3/ ***Илфак Шиһапов.*** **Югалту:** хикәяләр, юморескалар / рәс. И.Нәфиев. Казан: ТКН, 2012
Ильфак Шигапов. **Потеря.** 2012

4/ ***Фәнзаман Баттал.*** **Көлмә кешедән... :** юмористик һәм сатирик хикәяләр / рәс. Р.Абзалов. Казан: ТКН, 2011
Фанзаман Баттал. **Не смей смеяться...** 2011

5/ ***Илдар Хәйруллин.*** **Ерып чыгарбыз... :** юмористик хикәяләр / рәс. А.Мамаев. Казан: ТКН, 2012
Ильдар Хайруллин. **Прорвёмся...** 2012

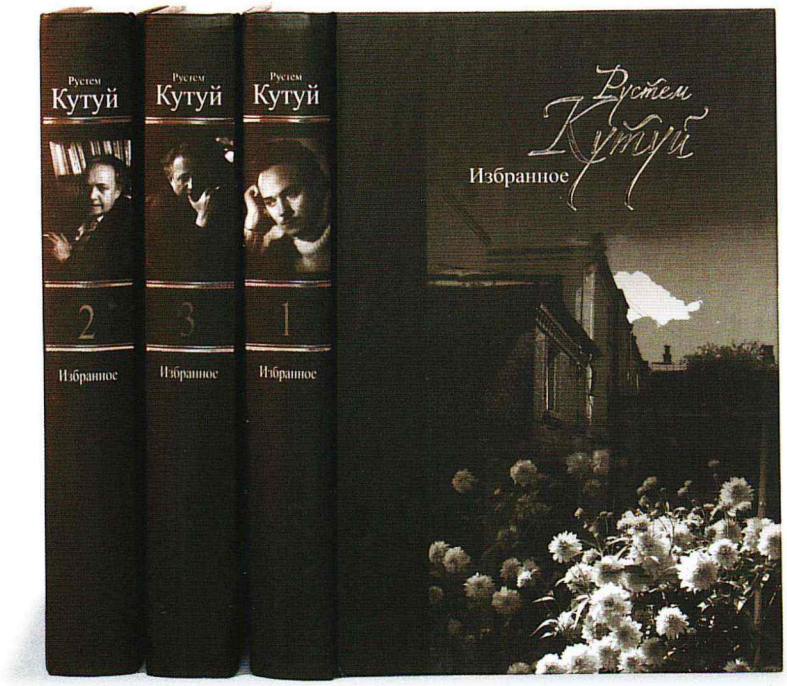

/2

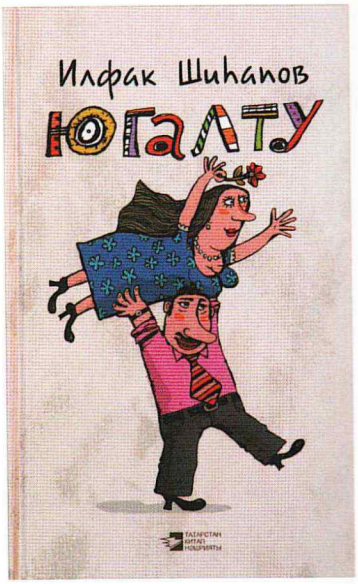

/3

/4

/5

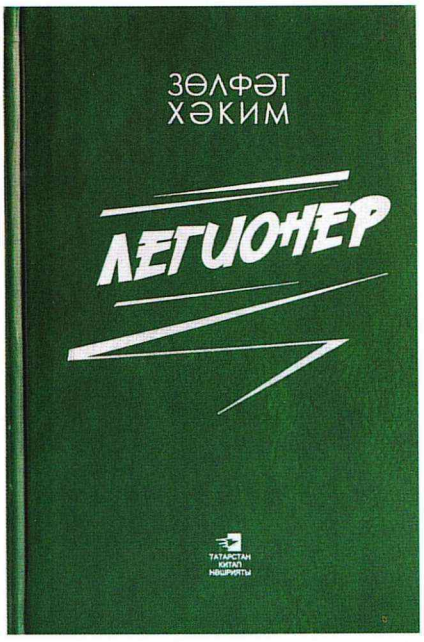

/1

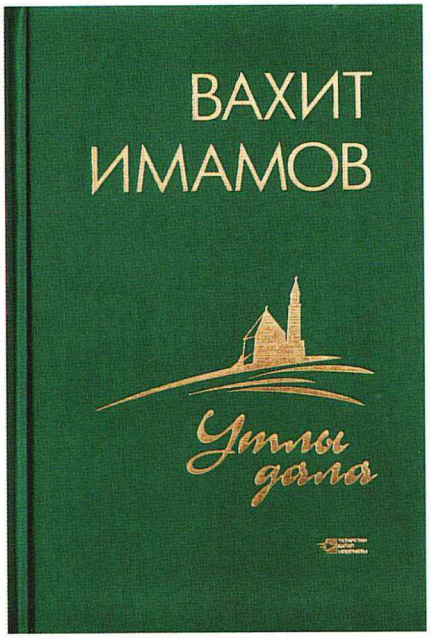

/2

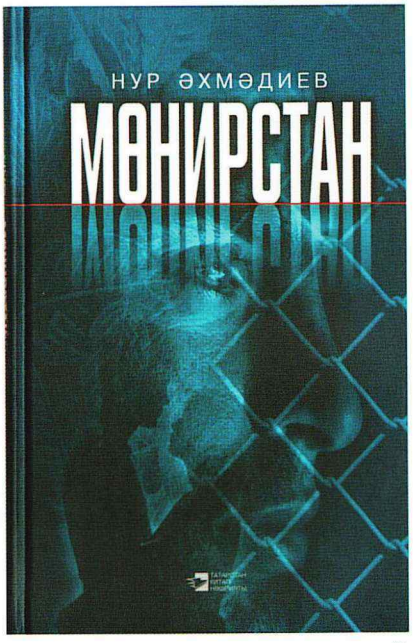

/3

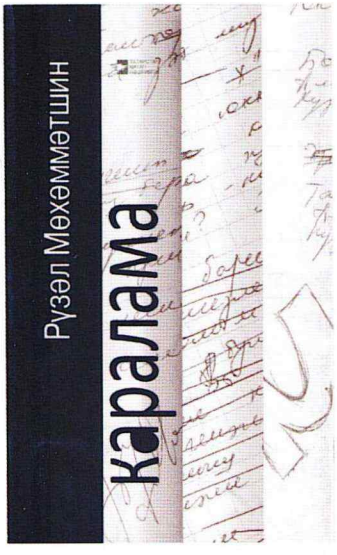

/4

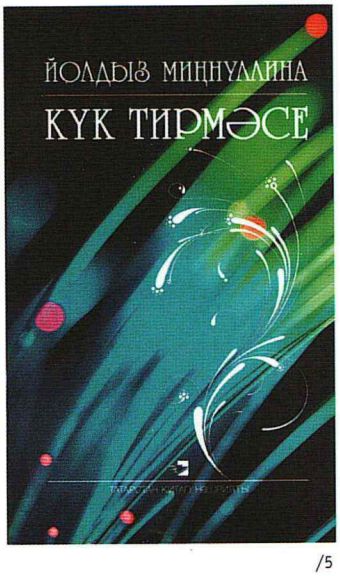

/5

1/ ***Зөлфәт Хәким.***
Легионер: роман, повестьлар, хикәяләр / рәс. Р.Хәсәншин. Казан: ТКН, 2011
Зульфат Хаким.
Легионер. 2011

2/ ***Вахит Имамов.***
Утлы дала: тарихи роман / рәс. Р.Хәсәншин. Казан: ТКН, 2012
Вахит Имамов.
Огненная степь. 2012

3/ ***Нур Әхмәдиев.***
Мөнирстан: роман / рәс. Р.Хәсәншин. Казан: ТКН, 2011
Нур Ахмадеев.
Мунирстан. 2011

4/ ***Рүзәл Мөхәммәтшин.***
Каралама: шигырьләр / рәс. Р.Хәсәншин. Казан: ТКН, 2010
Рузаль Мухаметшин.
Черновик. 2010

5/ ***Йолдыз Миңнуллина.***
Күк тирмәсе: шигырьләр / рәс. А.Золондинова. Казан: ТКН, 2011
Юлдуз Миннуллина.
Небосвод. 2011

6/ **Фоат Садриев.**
Бәхетсезләр бәхете: роман-трилогия / рәс. Р.Хәсәншин. Казан: ТКН, 2001–2007, 2011
Фоат Садриев.
Счастье несчастных. 2001–2007, 2011

/6

/1

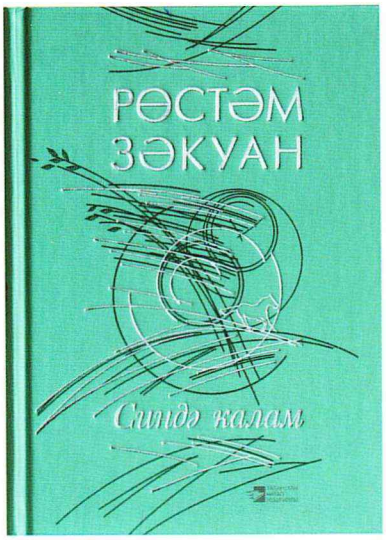

/2

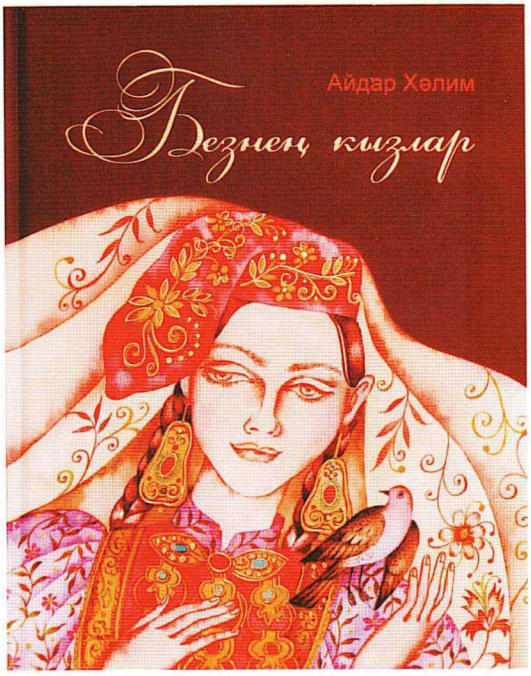

/3

1/ ***Гөлфия Исхакова.***
Сукыр мәхәббәт:
повесть, хикәяләр /
рәс. И.Нәфиев.
Казан: ТКН, 2012
Гульфия Исхакова.
Слепая любовь. 2012

2/ ***Рөстәм Зәкуан.***
Синдә калам: шигырьләр /
рәс. Р.Хәсәншин.
Казан: ТКН, 2012
Рустам Закуанов.
Всегда с тобой. 2012

3/ ***Айдар Хәлим.***
Безнең кызлар:
шигырьләр /
рәс. С.Ибраһимова.
Казан: ТКН, 2012
Айдар Халим.
Наши девушки. 2012

4/ **Яңа татар пьесасы:**
альманах. Казан: Идел-
Пресс, 2004–2012
Новая татарская пьеса:
альманах. 2004–2012

5/ **Ак юл:** яшь язучылар
иҗаты / төз.:
Р.Зәйдулла, В.Нуриев;
рәс. Д.Нәүрузова.
Казан, 2012
Светлый путь: творчество
молодых писателей. 2012

6/ ***Рәдиф Сәгъди.***
Гүзәл Аппаксылу:
пьесалар, әкият /
рәс. Б.Гыйльванов.
Казан: ТКН, 2012
Радиф Сагди.
Прекрасная
Аппаксылу. 2012

7/ ***Айгөл Әхмәтгалиева.***
Синең өчен яшим:
повесть, хикәяләр /
рәс. Р.Хәсәншин.
Казан: ТКН, 2011
Айгуль Ахметгалиева.
Живу для тебя. 2011

/4

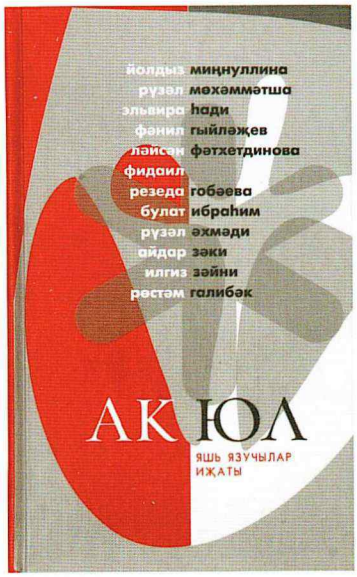

/5

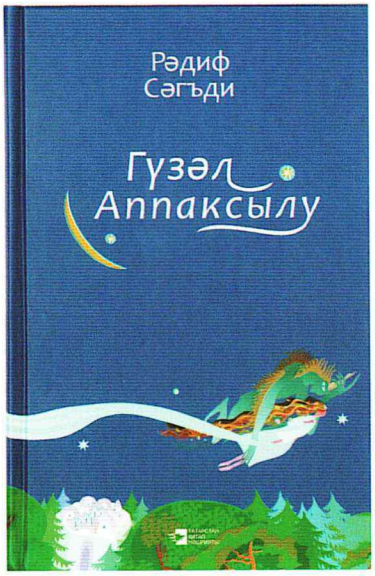

/6

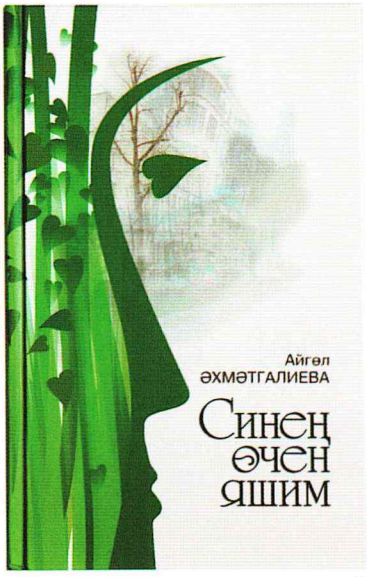

/7

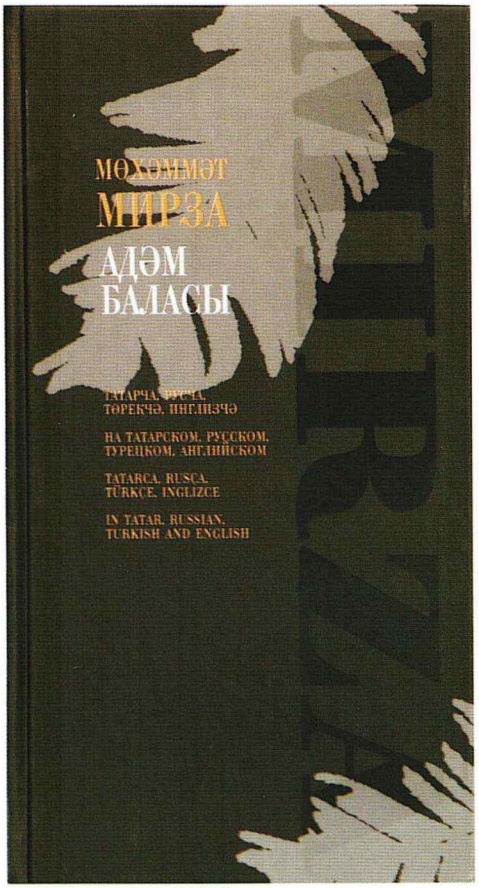

/1

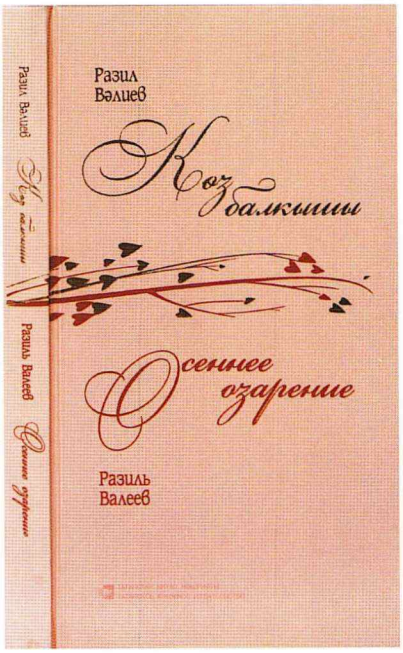

/2

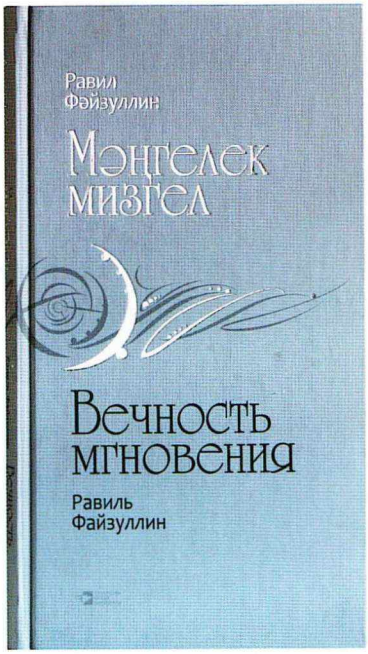

/3

1/ ***Мөхәммәт Мирза.*** **Адәм баласы = Сын Адама:** шигырьләр / рәс. Д.Нәүрузова. Казан: Мәгариф, 2009. Татар, рус, төрек, инглиз телләрендә

2/ ***Разил Вәлиев.*** **Көз балкышы = Осеннее озарение:** шигырьләр / рәс. Р.Хәсәншин. Казан: ТКН, 2011.

3/ ***Равил Фәйзуллин.*** **Мәңгелек мизгел = Вечность мгновения:** шигырьләр / рәс. Р.Хәсәншин. Казан: ТКН, 2012.

4/ ***Галина Зайнуллина.*** **Жизнь уместна:** повести и рассказы / худ. Р.Хасаншин. Казань: ТКИ, 2012

Галина Зәйнуллина. **Гомер яшәр өчен бирелгән.** 2012

5/ ***Рахман Шәфигуллин.*** **Йозак:** повестьлар, хикәяләр / рәс. Р.Хәсәншин. Казан: ТКН, 2012

Рахман Шафигуллин. **Замок.** 2012

6/ ***Рөстәм Галиуллин.*** **Юлларда җил ак иде... :** хикәяләр, бәян / рәс. Р.Хәсәншин. Казан: ТКН, 2012

Рустам Галиуллин. **На дорогах белый ветер...** 2012

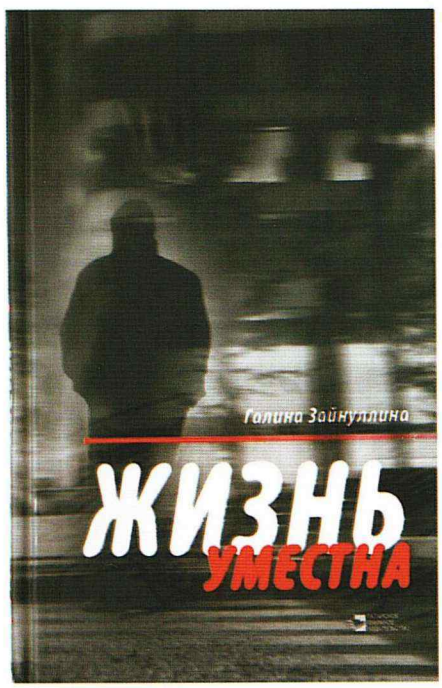

/4

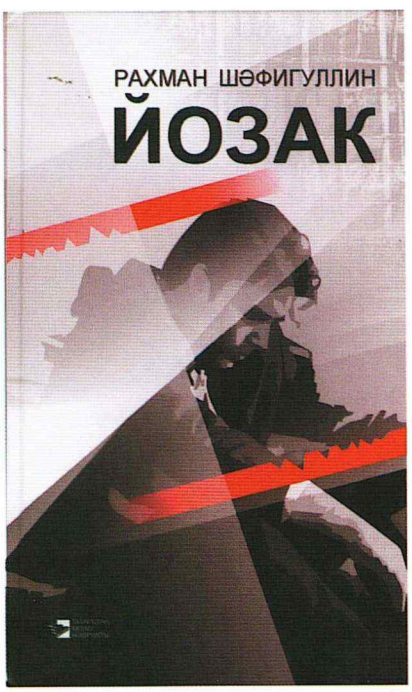

/5

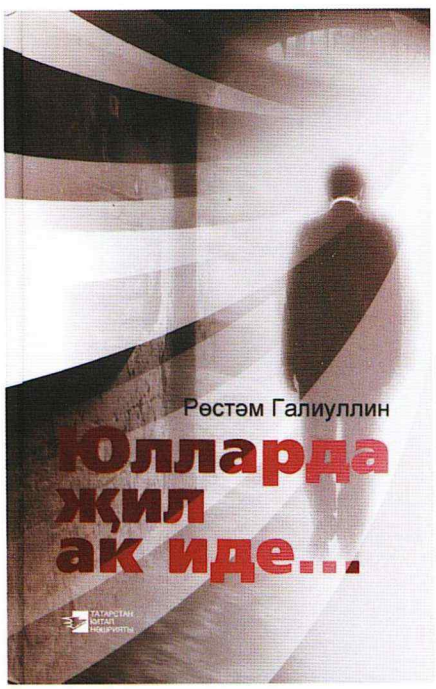

/6

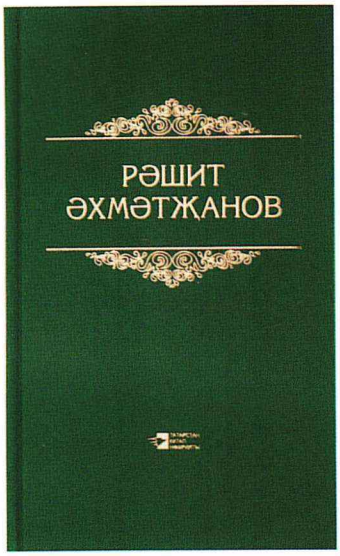

/1

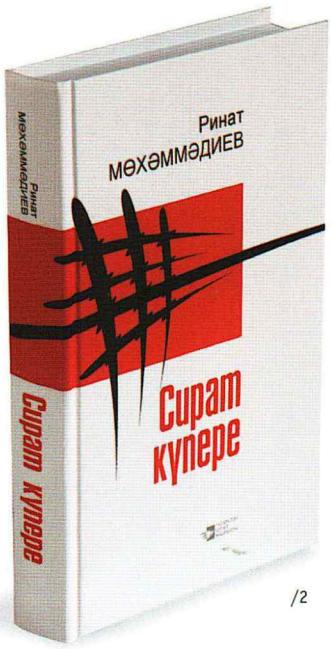

/2

1/ ***Рәшит Әхмәтҗанов.***
Әсәрләр: 2 томда /
төз. С.Фәйзрахманова;
рәс. Р.Хәсәншин.
Казан: ТКН, 2013
Рашит Ахметзянов.
Сочинения:
в 2 т. 2013

2/ ***Ринат Мөхәммәдиев.***
Сират күпере /
рәс. Р.Хәсәншин.
Казан: ТКН, 2013
Ринат Мухамадиев.
Мост над адом. 2013

3/ ***Нурихан Фәттах.***
Итил суы ака торур /
рәс. Р.Хәсәншин.
Казан: ТКН, 2013
Нурихан Фаттах.
Итиль-река течёт. 2013

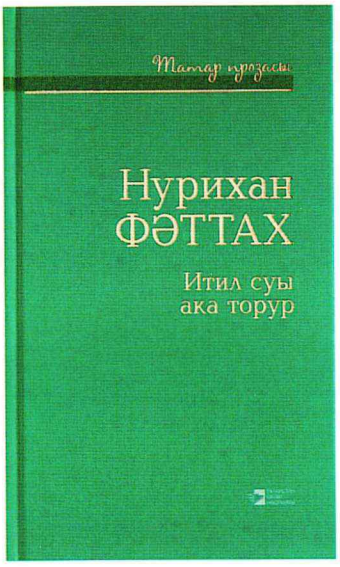

/3

4/ ***Фәнис Яруллин.***
Әйтелми калган сүз:
повестьлар, хикәяләр /
төз. С.Хәкимова;
рәс. Р.Хәсәншин.
Казан: ТКН, 2013
Фанис Яруллин.
Невысказанное слово.
2013

5/ ***Әхәт Гаффар.***
Дәрья башы /
рәс. А.Хисмәтова.
Казан: ТКН, 2013
Ахат Гаффар.
Исток вселенского.
2013

6/ ***Рәниф Шәрипов.***
Азатлык көне:
поэмалар /
рәс. Р.Хәсәншин.
Казан: ТКН, 2012
Раниф Шарипов.
День Свободы. 2012

7/ ***Лирон Хәмидуллин.***
Буранлы төндә:
хикәяләр, повестьлар,
очерклар /
рәс. М.Вәҗиева.
Казан: ТКН, 2012
Лирон Хамидуллин.
В метельную ночь.
2012

/4

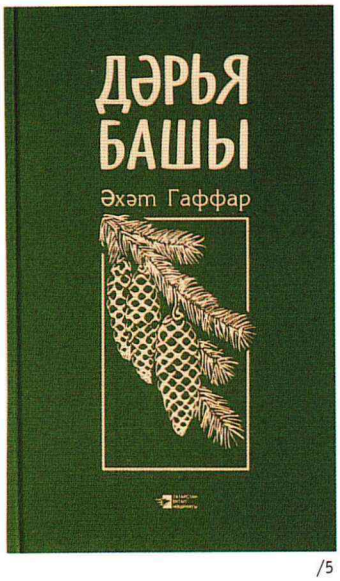

/5

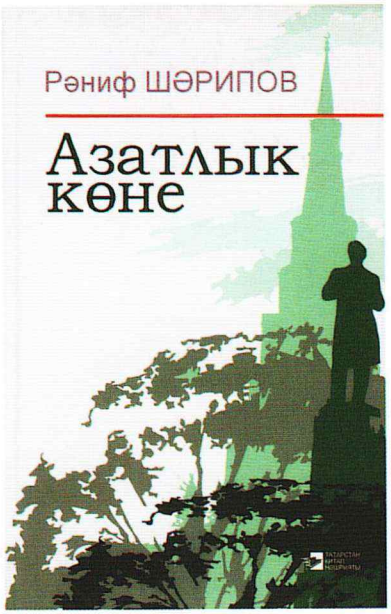

/6

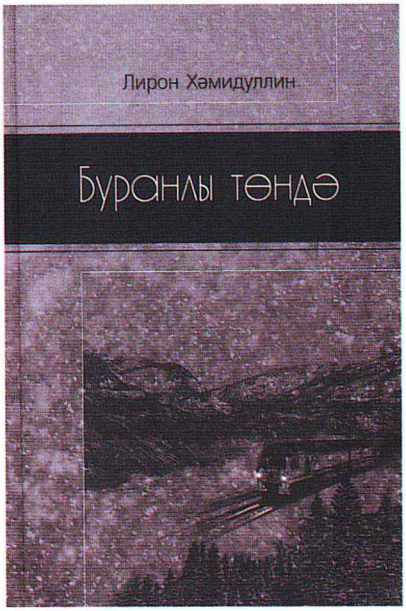

/7

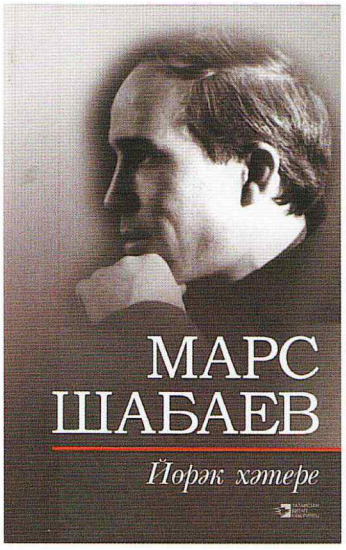

/1

/2

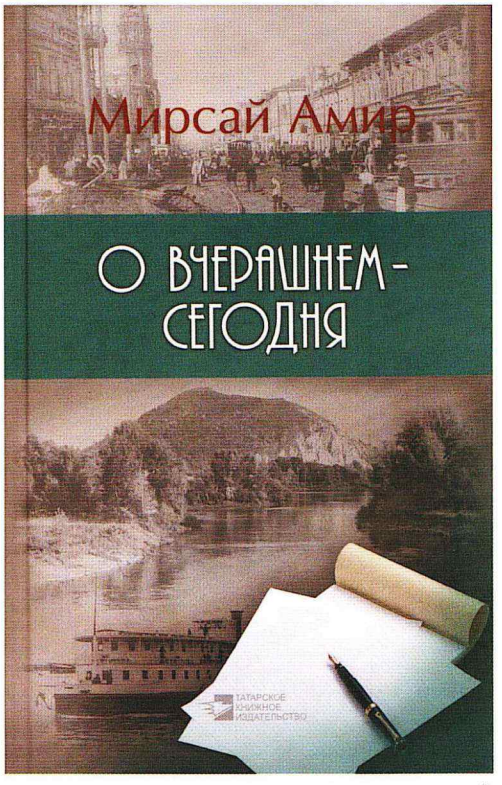

/3

/4

1/ ***Марс Шабаев.***
Йөрәк хәтере:
истәлекләр, мәкаләләр /
рәс. Р.Хәсәншин.
Казан: ТКН, 2013
Марс Шабаев.
Память сердца. 2013

2/ ***Ләис Зөлкарнәй.***
Мәңгелектән исә җил.../
рәс. Р.Хәсәншин,
Ф.Харрасова.
Казан: ТКН, 2013
Лаис Зулькарнай.
Ветер вечности. 2013

3/ ***Мирсай Амир.***
О вчерашнем – сегодня:
автобиографическая
трилогия /
худ. М.Вазиева.
Казань: ТКИ, 2013
Мирсәй әмир.
Кичәге турында –
буген. 2013

4/ ***Кол Гали.***
Кыйссаи Йосыф /
рәс. Б.Гыйльванов.
Казан: ТКН, 2013
Кул Гали.
Сказание о Йусуфе. 2013

5/ ***Гөлчәчәк Галиева.***
Әсәрләр /
рәс. Р.Хәсәншин.
Казан: ТКН, 2013
Гульчачак Галиева.
Произведения. 2013

6/ ***Флёра Гыйззәтуллина.***
Яну дәверләрендә /
рәс. Р.Хәсәншин.
Казан: ТКН, 2013
Флёра Гиззатуллина.
В пламени веков. 2013

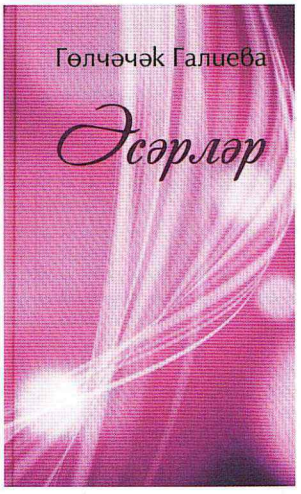

/5

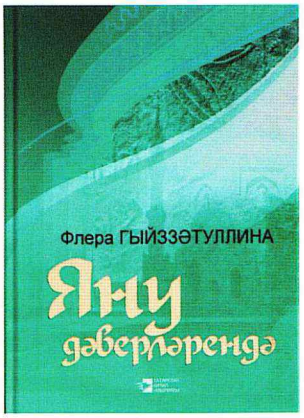

/6

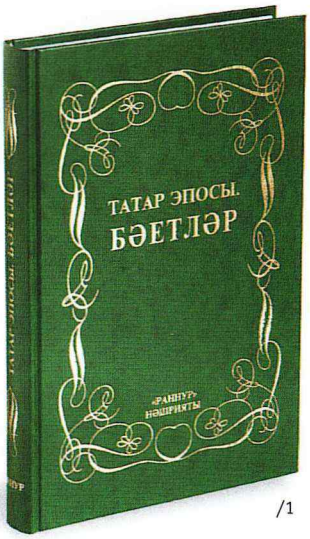

/1

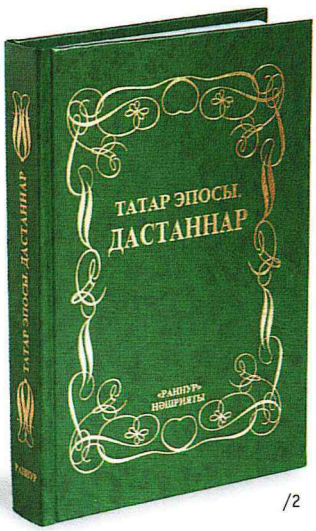

/2

1/ **Татар эпосы: бәетләр** / тәз. Ф.Әхмәтова-Урманче; рәс. Т.Хаҗиәхмәтов. Казан: Раннур, 2001
Татарский эпос: баиты. 2001

2/ **Татар эпосы: дастаннар** / тәз. Ф.Әхмәтова-Урманче; рәс. Т.Хаҗиәхмәтов. Казан: Раннур, 2004
Татарский эпос: дастаны. 2001

3/ **Мөнәҗәтләр.** Казан: Милләт, 2010
Мунаджаты. 2010

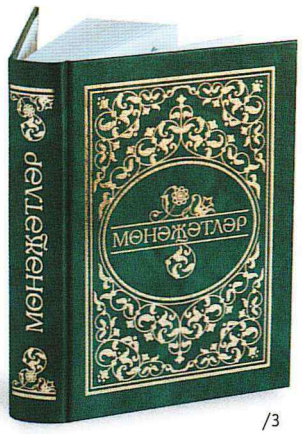

/3

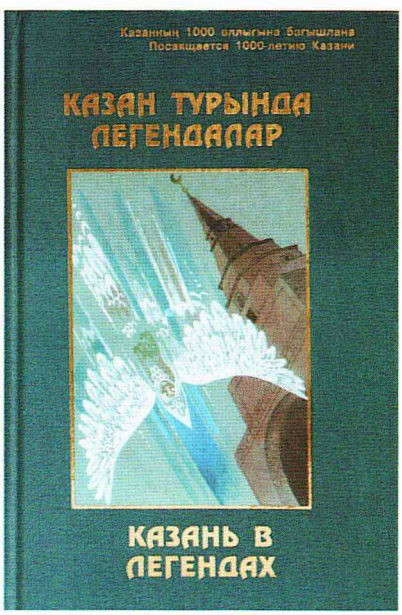

/4

4/ **Казан турында легендалар = Казань в легендах** / тәз.: С.Гыйләҗетдинов, А.Гыйләҗетдинова; рәс. З.Хәкимов. Казан: Матбугат йорты, 2003

5/ ***Фатых Урманче.*** **Лиро-эпос татар Среднего Поволжья.** Казань: ТКИ, 2002
Фатих Урманче. **Урта Идел татарларында лиро-эпос.** 2002

6/ **Этнография татарского народа.** Казань: Магариф, 2004
Татар халкының этнографиясе. 2004

7/ **Улым, сиңа әйтәм... :** гыйбрәтле риваятьләр, хикәятләр / тәз. Ж.Зәйнуллин; рәс. Л.Золондинова. Казан: Мәгариф, 2001
Внемли, сын мой... 2001

8/ **Татар халык иҗаты: әкиятләр** / тәз.: Х.Ярми, Х.Гатина. Казан: Хәтер, 2007
Татарское народное творчество: сказки. 2007

/5

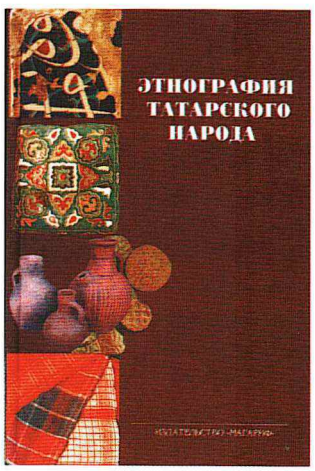

/6

/7

/8

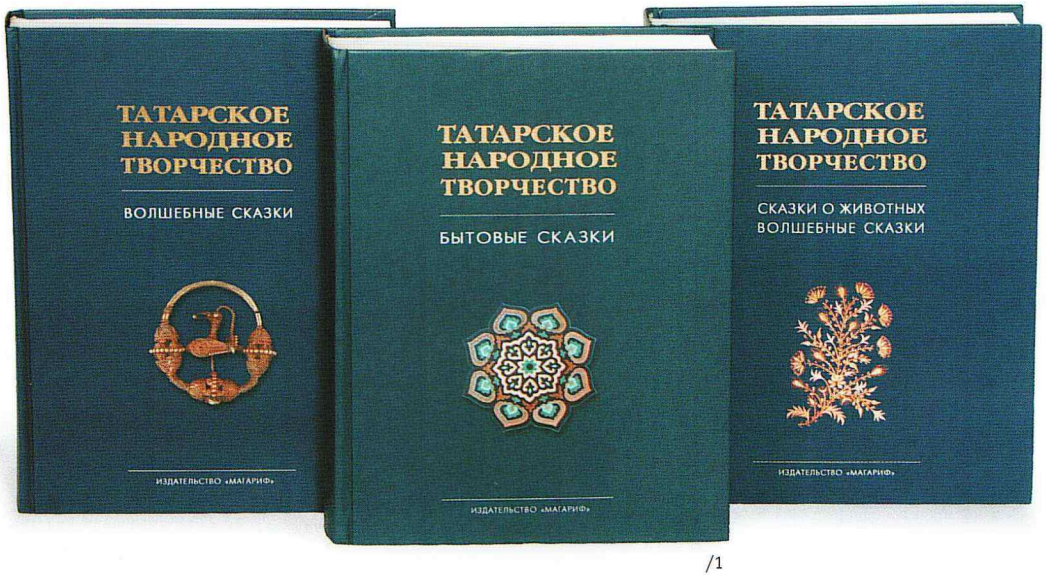

/1

1/ **Татарское народное творчество:** в 15 т. Т.1–3: сказки / худ. Л.Золондинова. Казань: Магариф, 2008–2009
Татар халык иҗаты: 15 томда. 1–3 т.: әкиятләр. 2008–2009

2/ **Халык җырлары = Татарские народные песни.** Икенче китап / рәс. Н.Нәккаш. Казан: Халкыбыз мирасы, 2012

3/ **Устами татарского народа: пословицы, поговорки, афоризмы, литературные миниатюры** / сост., пер.: А.Мушинский, А.Сафиуллин. Казань: Магариф, 2007
Татар халкы теленнән: мәкальләр, әйтемнәр, афоризмнар, әдәби миниатюралар. 2007

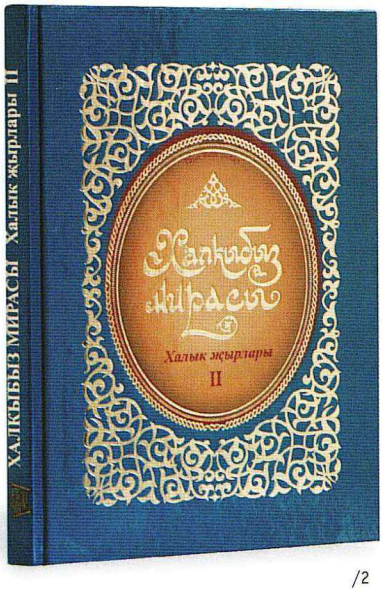

/2

4/ *Хуҗи Мәхмүтов.* **Борынгылар әйткән сүзләр: VIII–XVII йөз төрки-татар ядкярләрендә афоризмнар.** Казан: Фикер, 2002
Хузи Махмутов. **Афоризмы в тюрко-татарских памятниках VIII–XVII веков.** 2002

5/ *Рәшит Ягъфәров.* **Уен – күңел бәйрәме:** татар халкының уен фольклоры / рәс. Л.Золондинова. Казан: Мәгариф, 2009
Рашит Ягфаров. **Праздник души.** 2009

6/ *Нәкый Исәнбәт.* **Татар халык мәкальләре:** 3 томда. Икенче басма / рәс. Р.Хәсәншин. Казан: ТКН, 2010
Наки Исанбет. **Татарские народные пословицы:** в 3 т. 2010

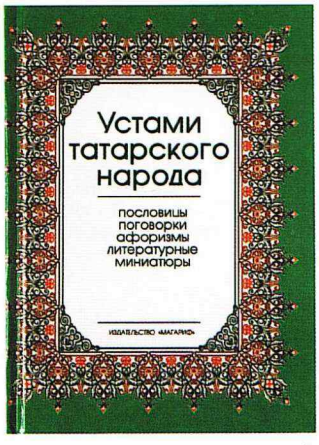

/3

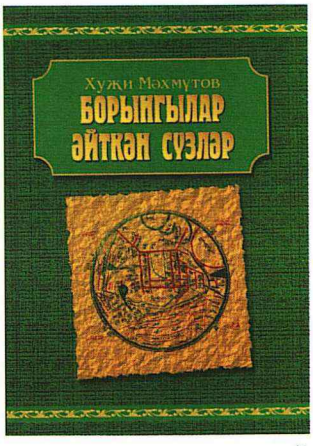

/4

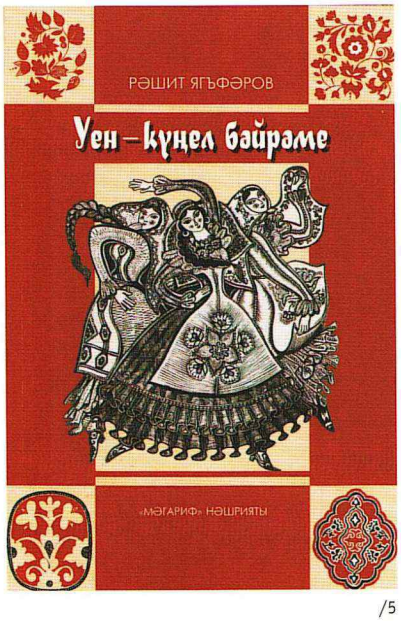

/5

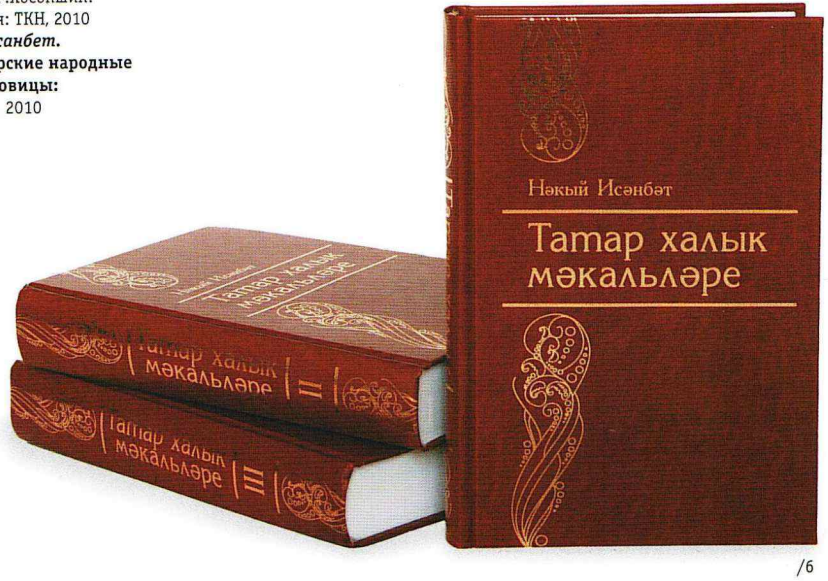

/6

/1

/2

/3

/4

1-3/ *Габдулла Тукай.*
Шүрәле /
рәс. А.Тимергалина.
Казан: ТКН, 2003
Габдулла Тукай.
Шурале. 2003

4-7/ *Абдулла Алиш.*
Ана әкиятләре=
Мамины сказки /
рәс. И.Нәфиев.
Казан: ТКН, 2003

/5

/6

/7

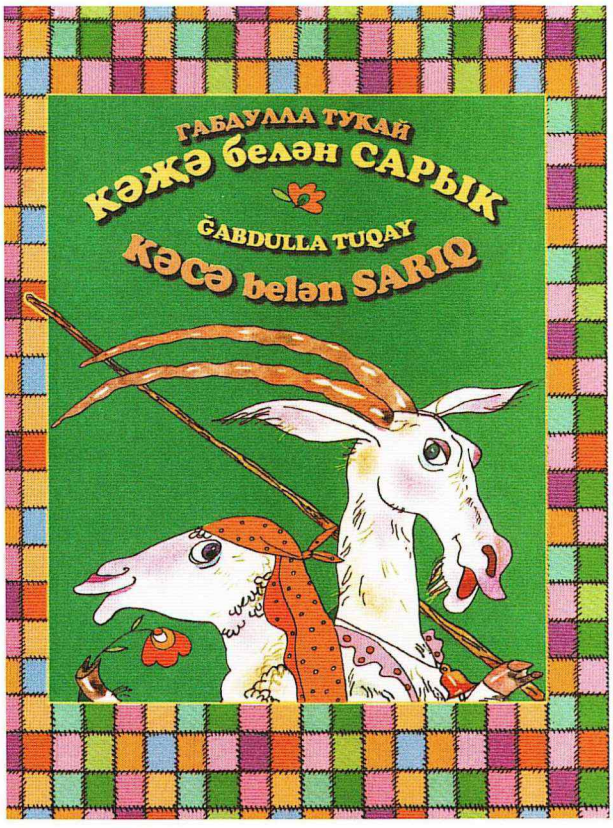

Габдулла Тукай.
Кәҗә белән Сарык:
әкият /
рәс. Д.Нәүрузова.
Казан: ТКН, 2001
Габдулла Тукай.
Коза и Баран. 2001

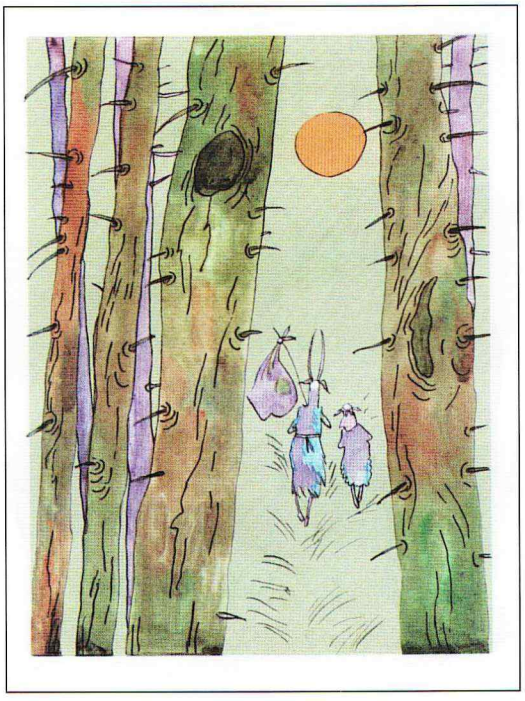

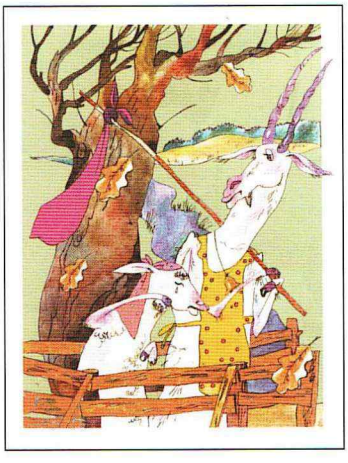

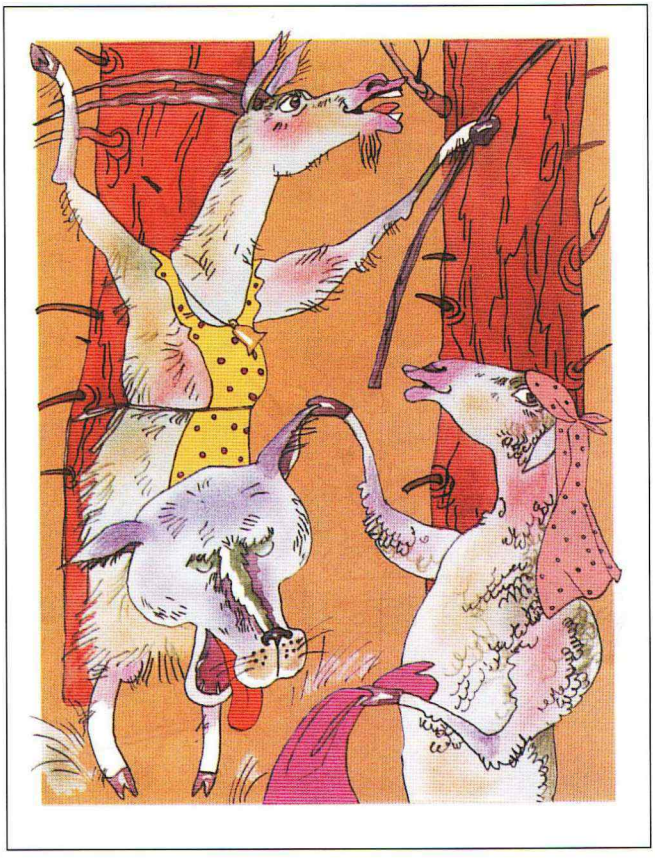

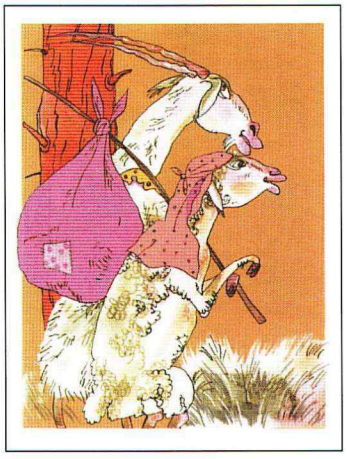

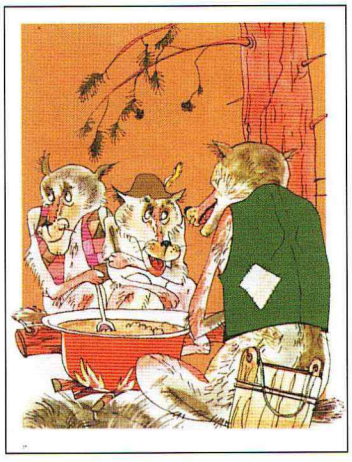

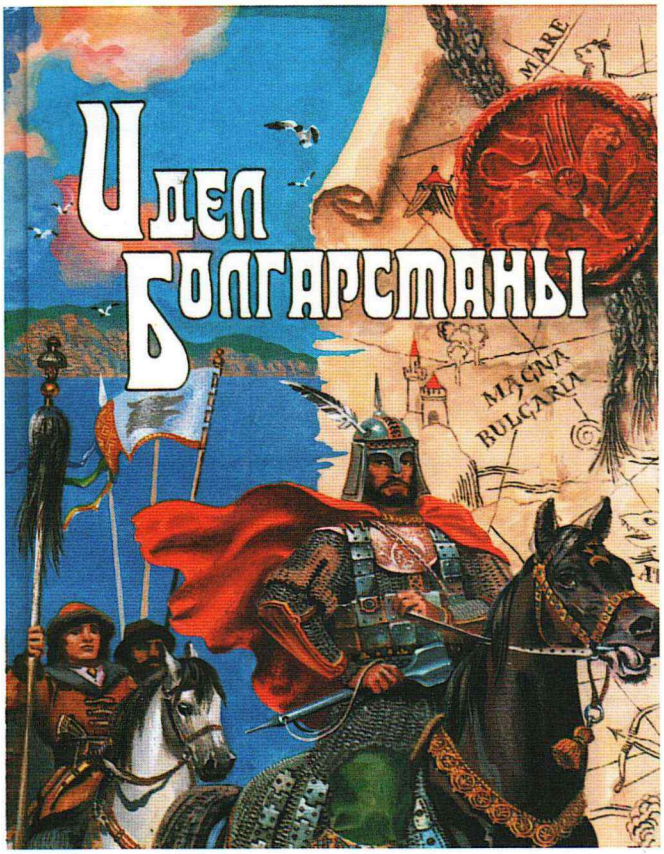

/1

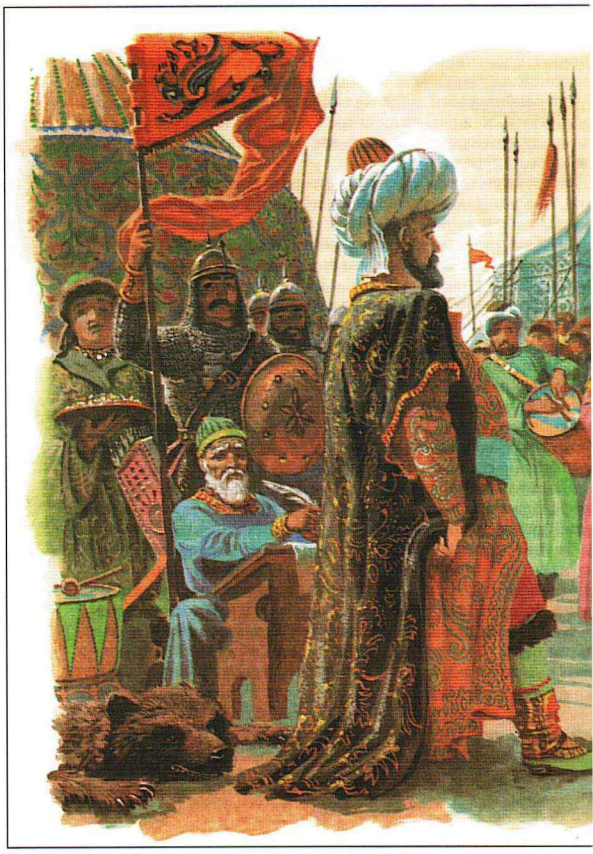

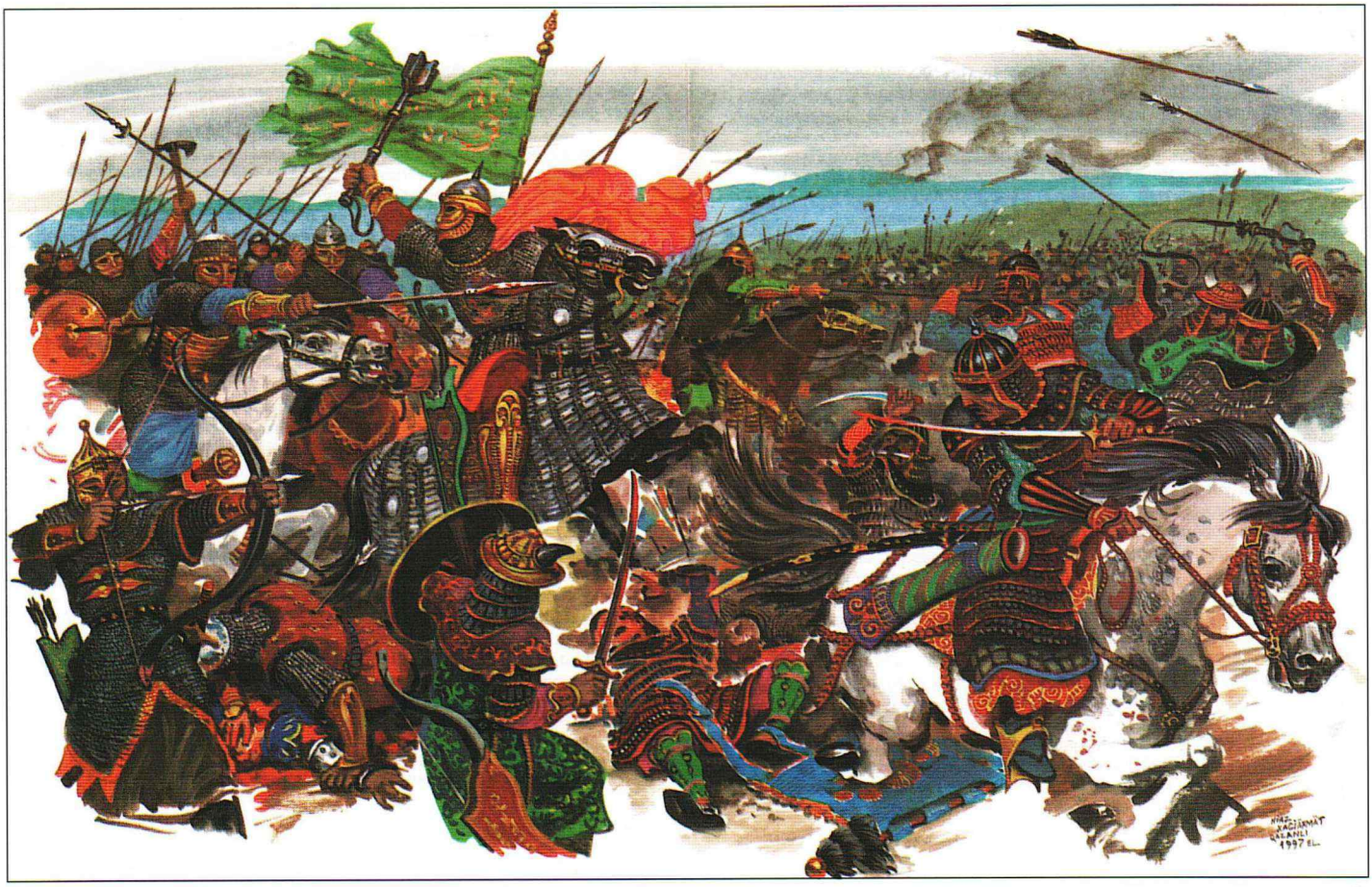

/3

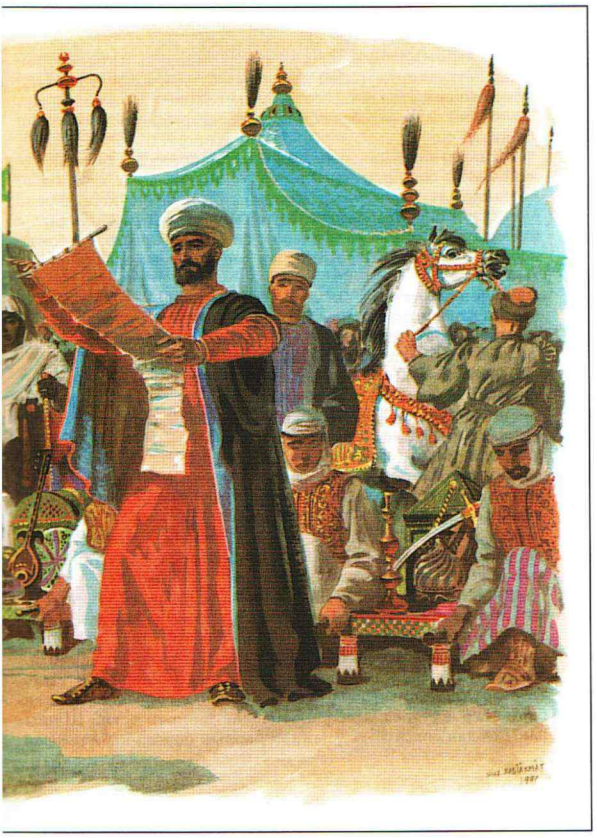

/2

1-3/ ***Солтан Шәмси.*** **Идел Болгарстаны** / рәс. Н.Хаҗиәхмәтов. Казан: Мәгариф, 2001
Султан Шамси. **Волжская Булгария.** 2001

/4

4-6/ ***Абдулла Алиш.*** **Сказки** / худ. Н.Хазиахметов. Казань: Магариф, 2008
Абдулла Алиш. **Әкиятләр.** 2008

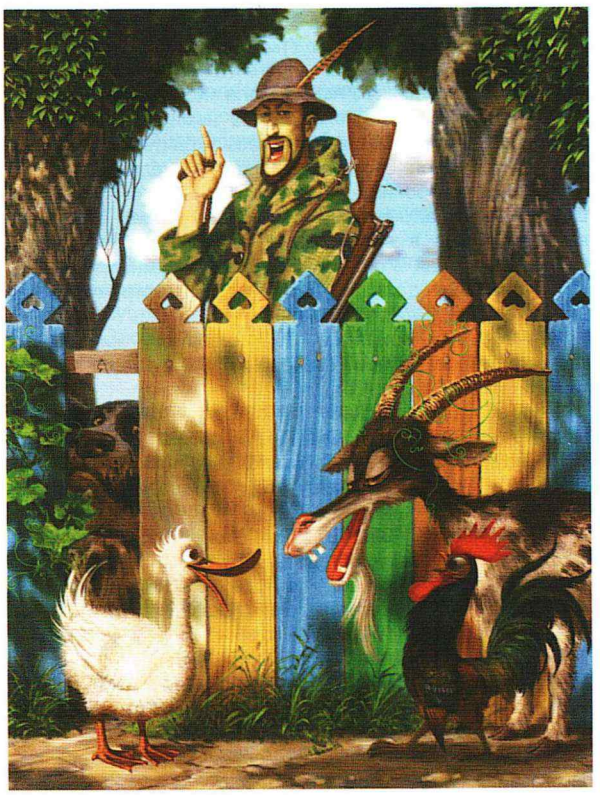

/5

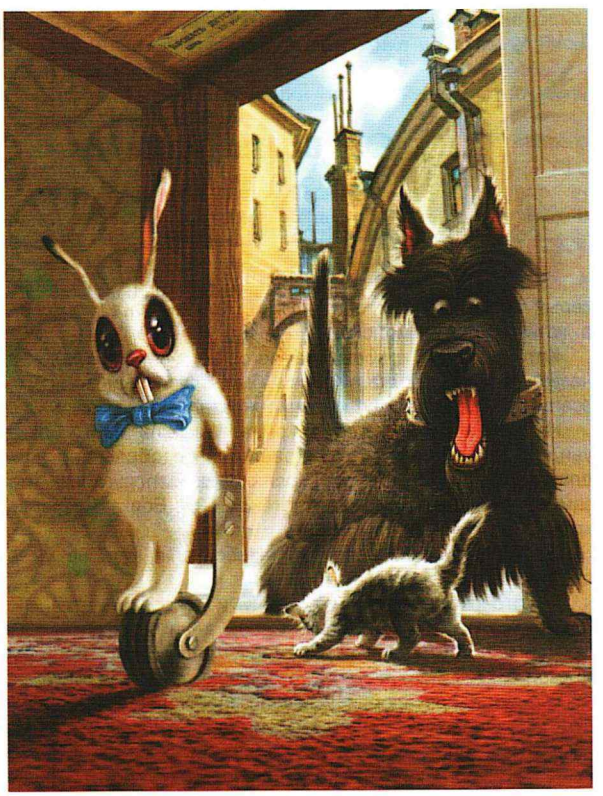

/6

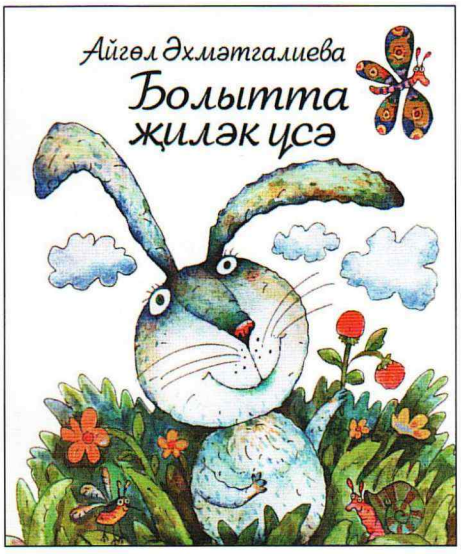

/1

/2

1/ ***Айгөл Әхмәтгалиева.*** **Болытта җиләк үсә:** нәни хикәяләр, әкиятләр / рәс. И.Нәфиев. Казан: Мәгариф, 2008
Айгуль Ахметгалиева. **Ягодные облака.** 2008

2/ ***Абдулла Алиш.*** **Мактанчык Чыпчык белән Тыйнак Сыерчык:** әкиятләр / рәс. И.Нәфиев. Казан: Мәгариф, 2004. «Нәниләр китапханәсе» сериясе
Абдулла Алиш. **Воробей-хвастун и Скромный Скворец.** 2004

3-6/ ***Фәнис Яруллин.*** **Яз кайда кышлый? = Где зимует весна?:** әкиятләр / русчага тәрж. Ч.Ялалова; рәс. И.Нәфиев. Казан: Мәгариф, 2009

/3

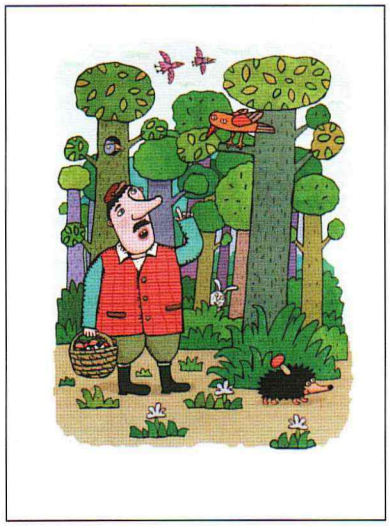

/4

/5

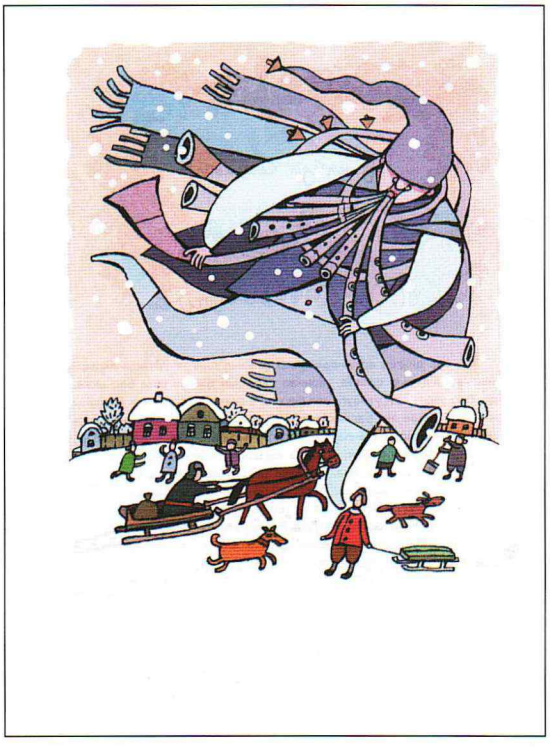

/6

Габдулла Тукай.
Энҗе бөртекләре = Жемчужины / рәс. В.Малякин. Казан: Мәгариф, 2009

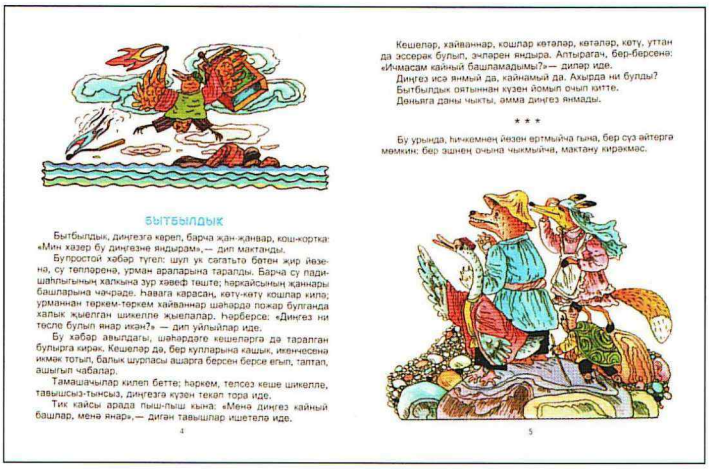

БЫТБЫЛДЫК

Бытбылдык, диңгезгә көреп, барча җан-җанвар, кош-кортка: «Мин хәзер бу диңгезне яндырам»,— дип мактанды.

Бупростой хәбәр түгел: шул ук сәгатьтә бөтен җир йөзенә, су тепләренә, урман араларына таралды. Барча су падишаһлыгының хапкына зур хәвеф төште; һәркайсының җаннары башларына чәчрәде. Һавага карасаң, көтү-көтү кошлар килә; урманнан төркем-төркем хайваннар шәһәрдә пожар булганда халык җыелган шикелле җыелалар. Һәрберсе: «Диңгез ни тесле булып янар икән?» — дип уйлыйлар иде.

Бу хәбәр авылдагы, шәһәрдәге кешеләргә дә таралган булырга кирәк. Кешеләр дә, бер кулларына кашык, икенчесенә икмәк тотып, балык шурпасы ашарга берсен берсе егып, таптап, ашыгып чабалар.

Тамашачылар килеп бетте; һәркем, телсез кеше шикелле, тавышсыз-тынсыз, диңгезгә күзен текәп тора иде.

Тик кайсы арада пыш-пыш кына: «Менә диңгез кайный башлар, менә янар»,— дигән тавышлар ишетелә иде.

4

Кешеләр, хайваннар, кошлар көтәләр, көтәләр, көтү, уттан да эссерәк булып, эчләрен яндыра. Алтырагач, бер-берсенә: «Ичмасам кайный башламадымы?»— диләр иде.

Диңгез исә янмый да, кайнамый да. Ахырда ни булды?

Бытбылдык оятыннан күзен йомып очып китте.

Дөньяга даны чыкты, әмма диңгез янмады.

* * *

Бу урында, һичкемнең йөзен ертмыйча гына, бер сүз әйтергә мөмкин: бер эшнең очына чыкмыйча, мактану кирәкмәс.

5

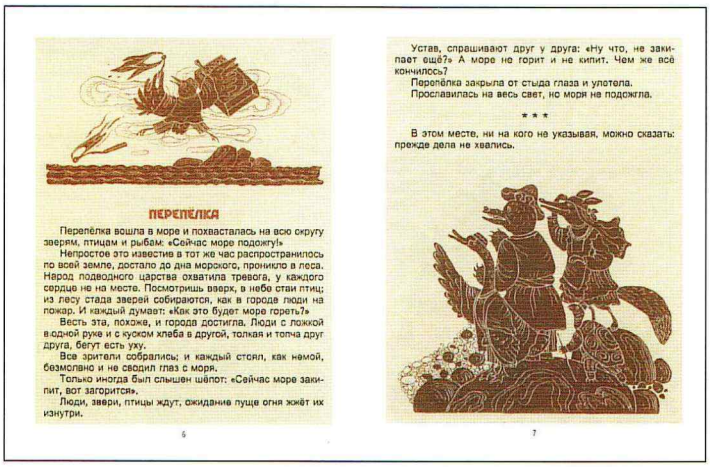

ПЕРЕПЁЛКА

Перепёлка вошла в море и похвасталась на всю округу зверям, птицам и рыбам: «Сейчас море подожгу!»

Непростое это известие в тот же час распространилось по всей земле, достало до дна морского, проникло в леса. Народ подводного царства охватила тревога, у каждого сердце не на месте. Посмотришь вверх, в небе стаи птиц; из лесу стада зверей собираются, как в городе люди на пожар. И каждый думает: «Как это будет море гореть?»

Весть эта, похоже, и города достигла. Люди с ложкой в одной руке и с куском хлеба в другой, толкая и топча друг друга, бегут есть уху.

Все зрители собрались; и каждый стоял, как немой, безмолвно и не сводил глаз с моря.

Только иногда был слышен шёпот: «Сейчас море закипит, вот загорится».

Люди, звери, птицы ждут, ожидание пуще огня жжёт их изнутри.

6

Устав, спрашивают друг у друга: «Ну что, не закипает ещё?» А море не горит и не кипит. Чем же всё кончилось?

Перепёлка закрыла от стыда глаза и улетела.

Прославилась на весь свет, но моря не подожгла.

* * *

В этом месте, ни на кого не указывая, можно сказать: прежде дела не хвались.

7

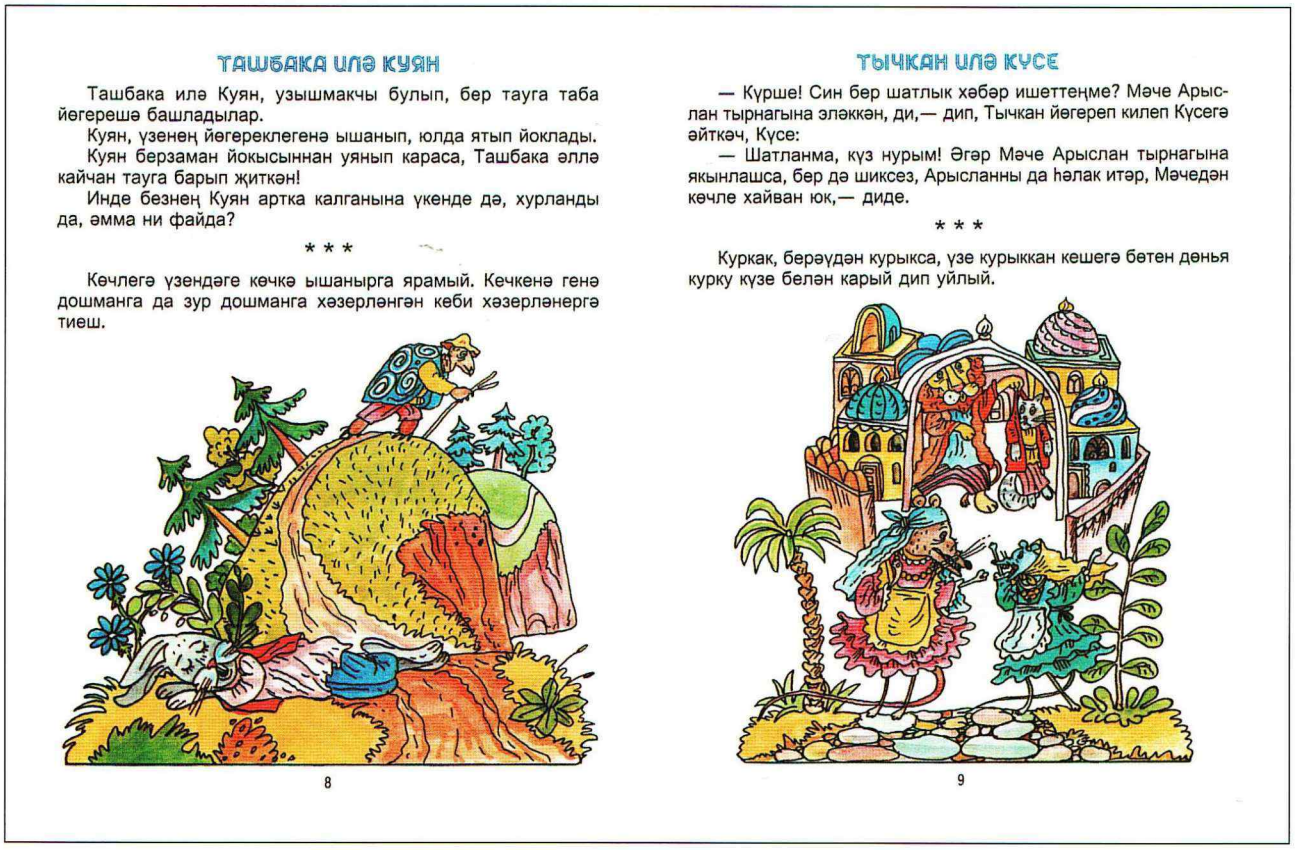

ТАШБАКА ИЛӘ КУЯН

Ташбака илә Куян, узышмакчы булып, бер тауга таба йөгерешә башладылар.

Куян, үзенең йөгереклегенә ышанып, юлда ятып йоклады.

Куян берзаман йокысыннан уянып караса, Ташбака әллә кайчан тауга барып җиткән!

Инде безнең Куян артка калганына үкенде дә, хурланды да, әмма ни файда?

* * *

Көчлегә үзендәге көчкә ышанырга ярамый. Кечкенә генә дошманга да зур дошманга хәзерләнгән көби хәзерләнергә тиеш.

8

ТЫЧКАН ИЛӘ КҮСЕ

— Күрше! Син бер шатлык хәбәр ишеттеңме? Мәче Арыслан тырнагына эләккән, ди,— дип, Тычкан йөгереп килеп Күсегә әйткәч, Күсе:

— Шатланма, күз нурым! Әгәр Мәче Арыслан тырнагына якынлашса, бер дә шиксез, Арысланны да һәлак итәр, Мәчедән көчле хайван юк,— диде.

* * *

Куркак, берәүдән курыкса, үзе курыккан кешегә бөтен дөнья курку күзе белән карый дип уйлый.

9

1/ **Йокы әкиятләре= Сказки на ночь** / тәз. Л.Гыйззәтуллина; рәс.: И.Новикова һ.б. Казан: Мәгариф, 2004

2/ ***Габдулла Тукай.*** **Су анасы = Водяная:** әкият-поэма / рәс. С.Ибраһимова. Казан: ТКН, 2011. Татар, рус, инглиз телләрендә

3/ **Бал корты һәм Шөпшә:** эчтәлек сөйләргә өйрәнәбез / тәз. Т.Шакирова; рәс.: А.Айсена, В.Фомин. Казан: ТКН, 2008. «Исәнме, мәктәп!» сериясе

Пчела и Оса. 2008

4/ ***Гариф Галиев.*** **Аю агачлар белән... сөйләшә:** әкият / рәс. А.Айсена. Казан: Мәгариф, 2003

Гариф Галиев. **Как Медведь с деревьями... разговаривал:** сказка / пер. на рус. яз. Н.Краевой. 2003

5/ ***Ринат Мәннан.*** **Әфлисунлы малай:** шигырьләр / рәс. А.Мамаев. Казан: Сүз, 2011

Ринат Маннан. **Мальчик с апельсином.** 2011

6-9/ ***Галимҗан Гыйльманов.*** **Алдакчы тукран** / рәс. Ш.Насыйров. Казан: ТКН, 2003

Галимьян Гильманов. **Дятел-врун.** 2003

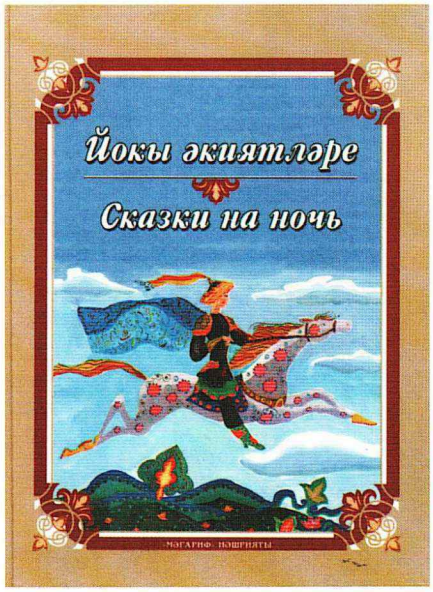

/1

/2

/3

/4

/6

/5

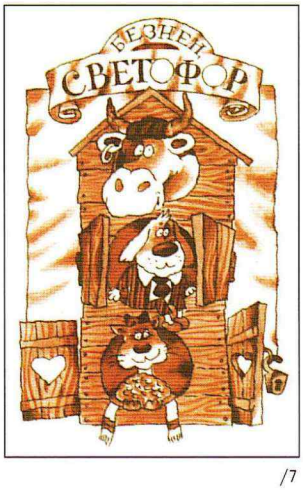

/7

/8

/9

/1

/2

/3

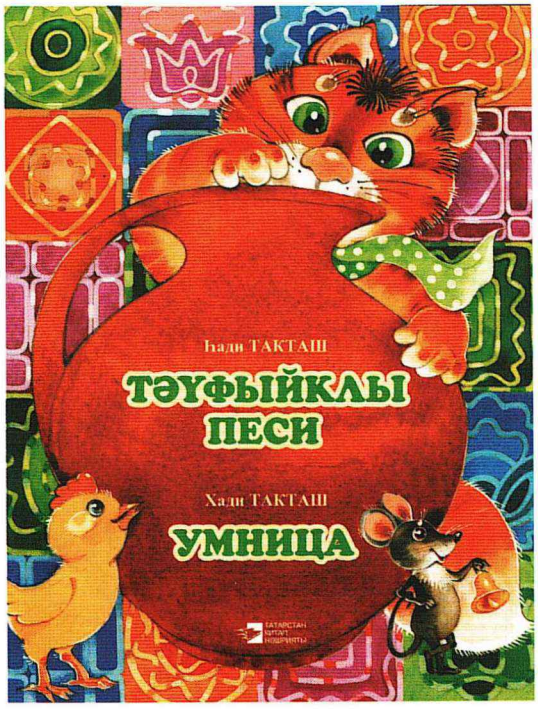

/4

1/ ***Мөҗәһит.***
Акыллыга сүз әйттем... /
рәс. А.Айсена.
Казан: Мәгариф, 2003.
«Балачак дөньясы»
сериясе
Музагит.
Умный рассудит. 2003

2/ **Әкият сөйлим сезгә...** /
рәс. Н.Хаҗиәхмәтов.
Казан: Мәгариф, 2002.
«Балачак дөньясы»
сериясе
Скоро сказка сказывается...
2002

3/ ***Рәшит Бәшәр.***
Кояшлы яңгыр:
шигырьләр /
рәс. Л.Золондинова.
Казан: Мәгариф, 2003.
«Балачак дөньясы»
сериясе
Рашит Башар.
Солнечный дождик. 2003

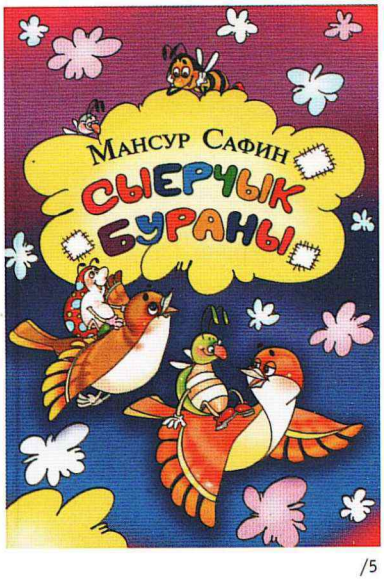

/5

4/ ***Һади Такташ.***
Тәүфыйклы песи =
Умница: шигырь /
русчага В.Коркин тәрж.;
рәс. Л.Золондинова.
Казан: ТКН, 2011.

5/ ***Мансур Сафин.***
Сыерчык бураны:
шигырьләр,
табышмаклар /
рәс. Ю.Щетинкина.
Казан: ТКН, 2004
Мансур Сафин.
Скворцовые метели.
2004

6/ ***Илдар Юзеев.***
Кар өстендә дөяләр:
шигырьләр /
рәс. Р.Хәбибуллин.
Казан: ТКН, 2008
Ильдар Юзеев.
Верблюды на снегу.
2008

7/ ***Салават Рәхмәтулла.***
Космонавт булам!:
шигырьләр,
табышмаклар,
шарадалар /
рәс. Р.Хәбибуллин.
Казан: ТКН, 2010
Салават Рахматулла.
Буду космонавтом!
2010

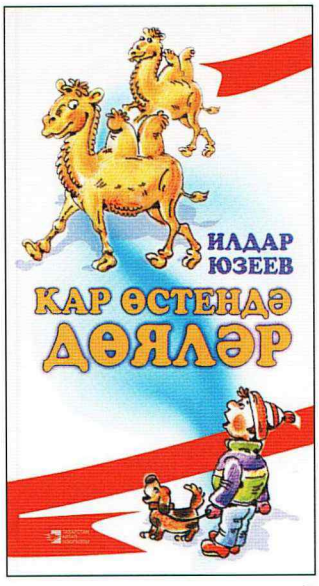

/6

/7

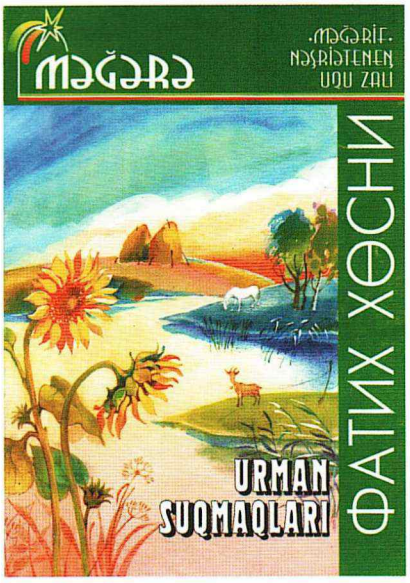

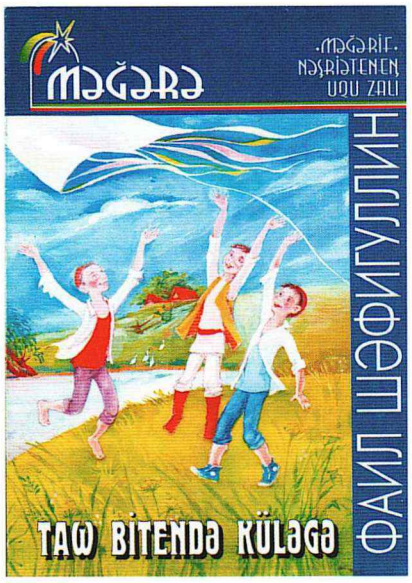

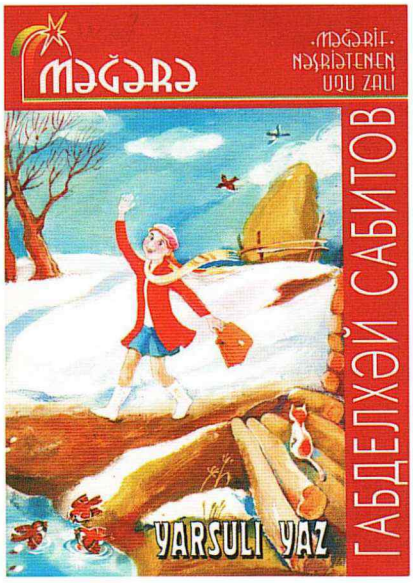

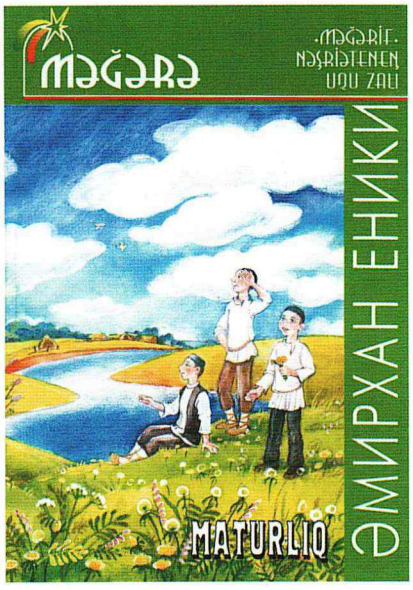

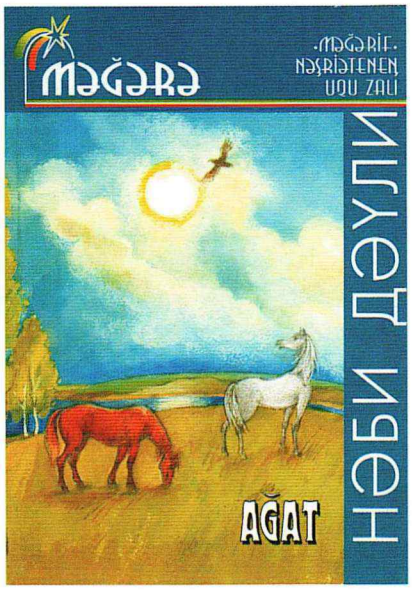

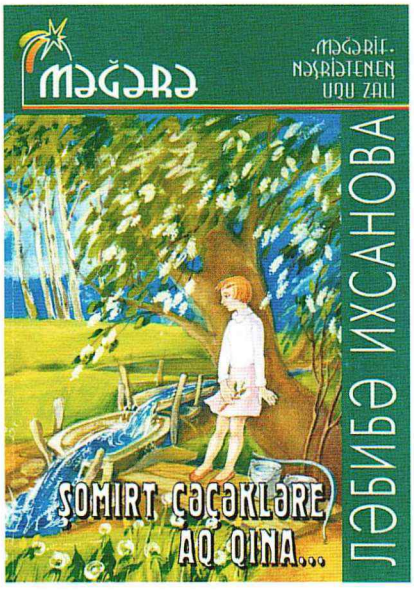

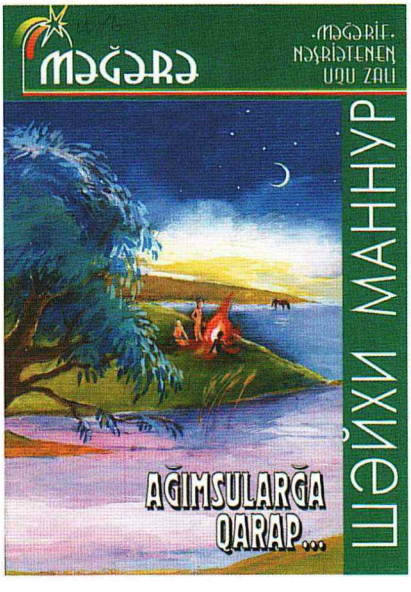

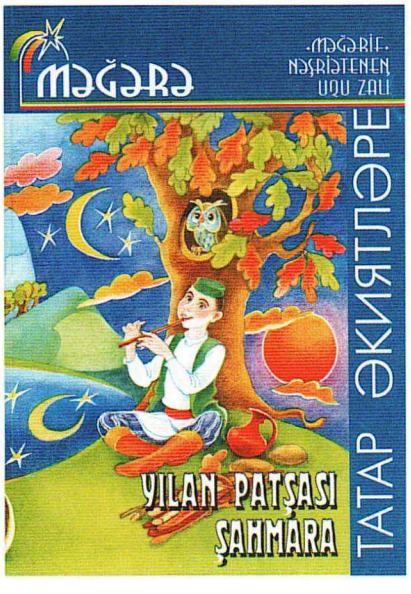

Мәгарә. «Мәгариф» нәшриятының уку залы» сериясеннән нәшер ителгән китаплар. Казан: Мәгариф, 2001–2004
Книги из серии «Читальный зал издательства «Магариф». 2001–2004

/1

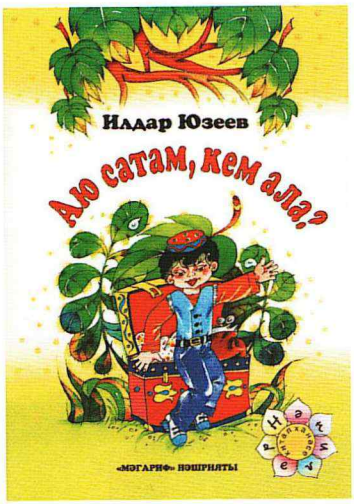

/2

/3

1/ ***Илдус Хаҗиев.***
Сүзләр-йөзләр = Буквалики /
Ф.Яруллин шигырьләре.
Казан: Мәгариф, 2004

2/ ***Илдар Юзеев.***
Аю сатам, кем ала?:
шигырьләр /
рәс. С.Яркова.
Казан: Мәгариф, 2005.
«Нәниләр китапханәсе»
сериясе
Ильдар Юзеев.
Чудо-ларец. 2005

3/ ***Вәсимә Хәйруллина.***
Дуслык таганы:
шигырьләр /
рәс. В.Малякин.
Казан: ТКН, 2005
Васима Хайруллина.
Качели дружбы. 2005

/4

/5

4/ **Журнал укучы жираф: шигырь укыйбыз** /
проект авторы
Т.Шакирова;
рәс.: А.Айсена, В.Фомин.
Казан: ТКН, 2007.
«Нәниләргә бүләк»
сериясе
Жираф, читающий журнал. 2007

5/ **Итагатьле мәче: әкият тыңлыйбыз** /
рәс.: А.Айсена, В.Фомин.
Казан: ТКН, 2007.
«Нәниләргә бүләк»
сериясе
Послушная кошка: сказка. 2007

6/ ***Резеда Вәлиева.***
Мактанчык Кот-Кот:
төсләргә буяу китабы /
төз. Т.Шакирова.
Казан: ТКН, 2008.
«Нәниләргә бүләк»
сериясе
Резеда Валеева.
Хвастливый Кот-Кот.
2008

7/ **Табышмаклар: алфавит өйрәнәбез** /
төз. Т.Шакирова;
рәс.: А.Айсена, В.Фомин.
Казан: ТКН, 2007.
«Исәнме, мәктәп!»
сериясе
Загадки: изучаем алфавит. 2007

/6

/7

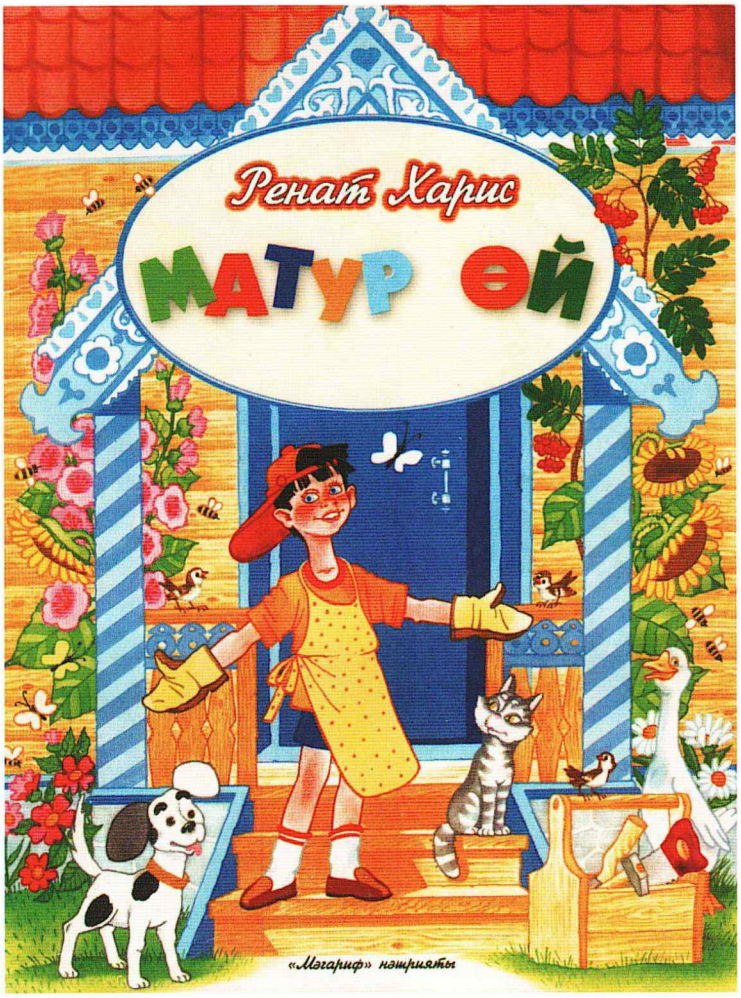

/1

/3

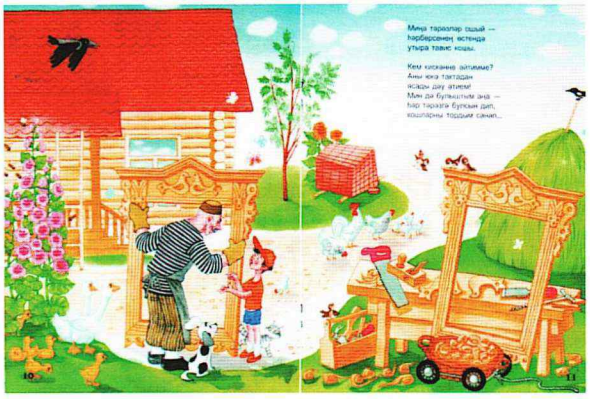

/4

1-5/ ***Ренат Харис.***
Матур өй: поэма /
рәс. Ф.Хәсьянова.
Казан: Мәгариф, 2003
Ренат Харис.
Красивый дом. 2003

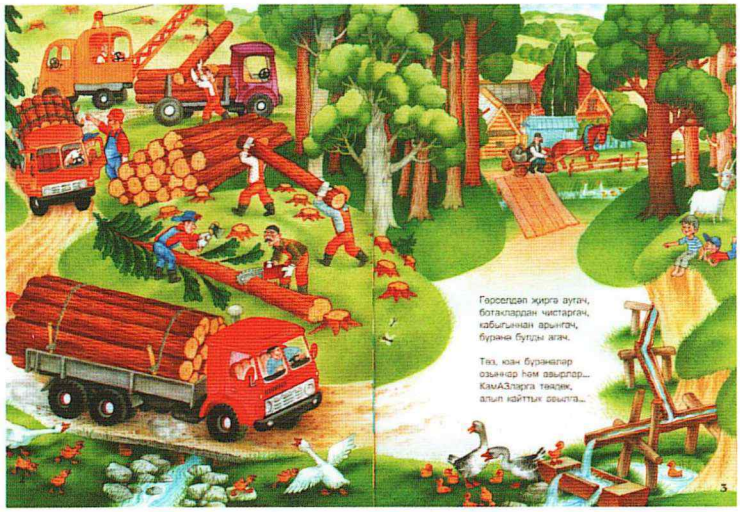

/2

/6

/5

/7

/8

/9

6-9/ ***Ренат Харис.***
Әбәк: шигырьләр /
рәс. Ф.Хәсьянова.
Казан: Мәгариф, 2001
Ренат Харис.
Пятнашки. 2001

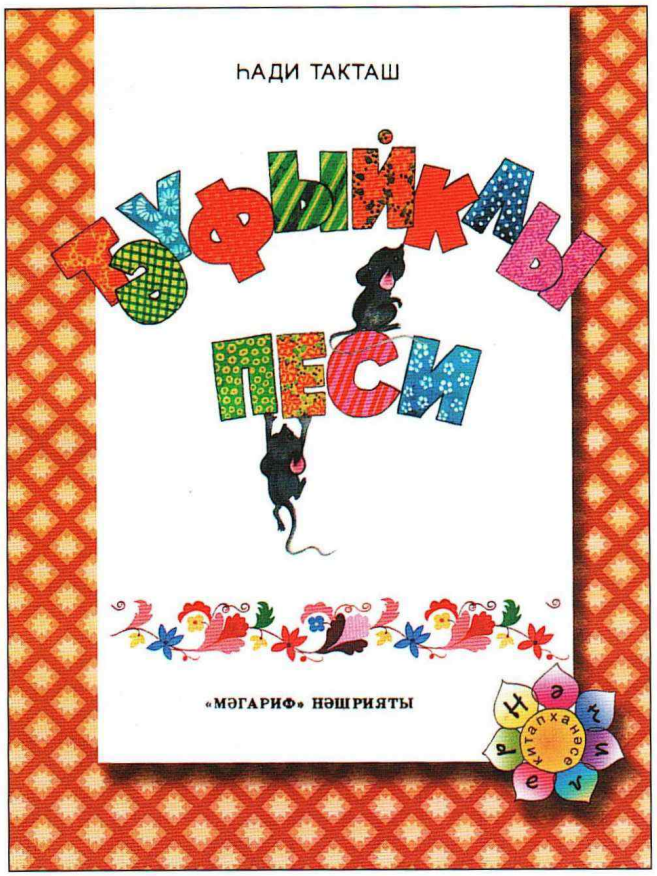

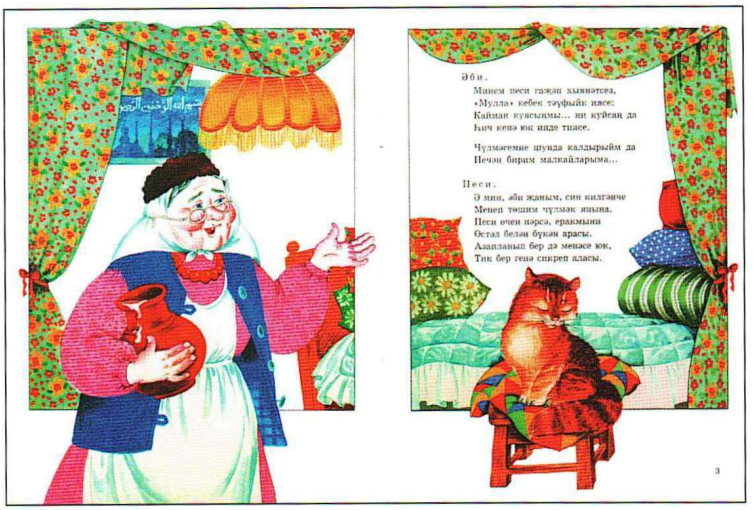

Һади Такташ.
Тәүфыйклы песи: шигырь /
рәс. З.Мөхәммәтҗанова.
Казан: Мәгариф, 2006
Хади Такташ.
Умница. 2006

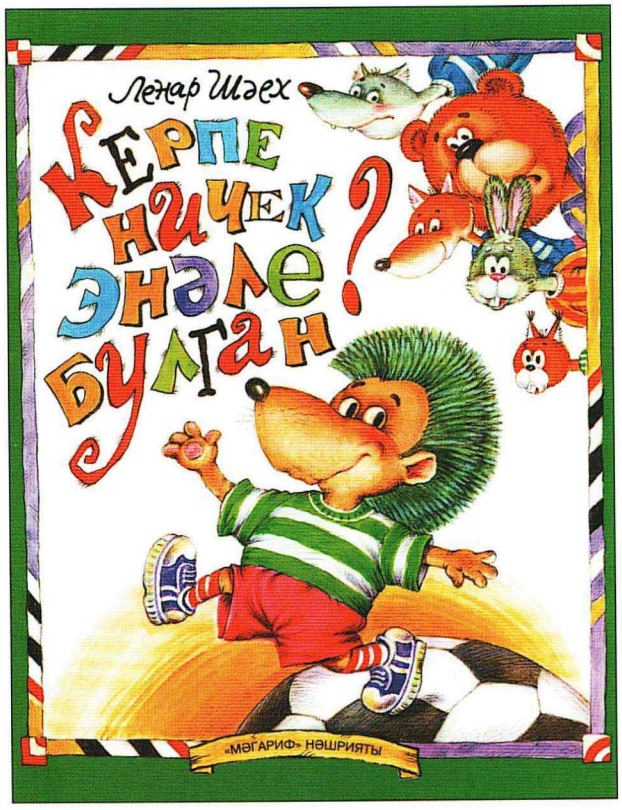

Ленар Шәех.
Керпе ничек энәле булган?: шигырьләр / рәс. Р.Хәбибуллин. Казан: Мәгариф, 2007
Ленар Шаех.
Как у Ежа появились колючки? 2007

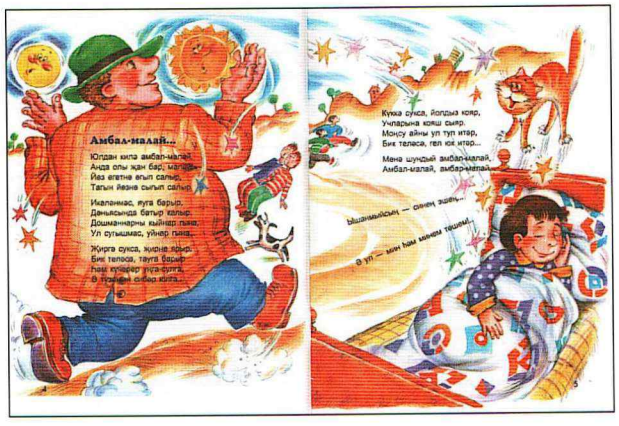

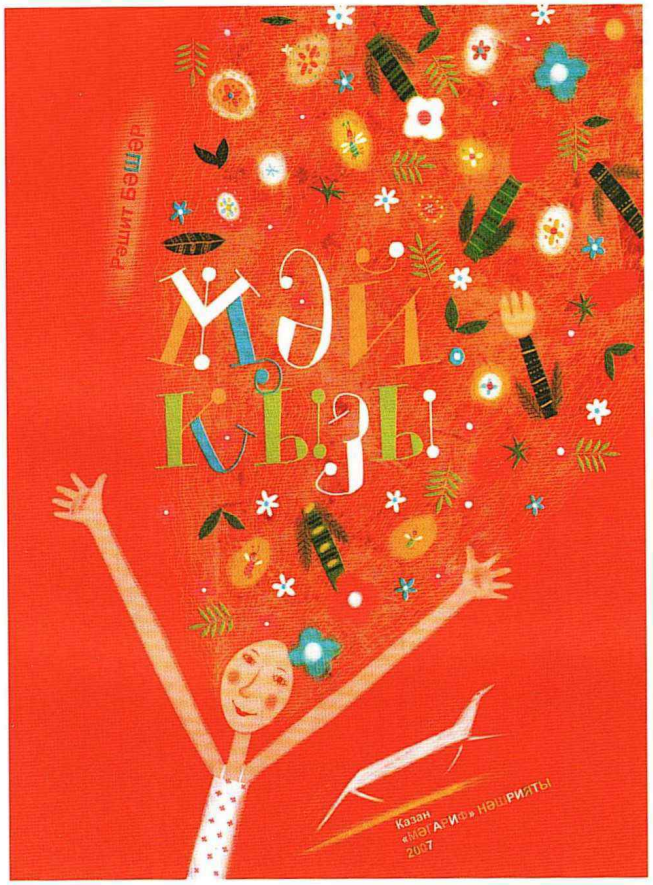

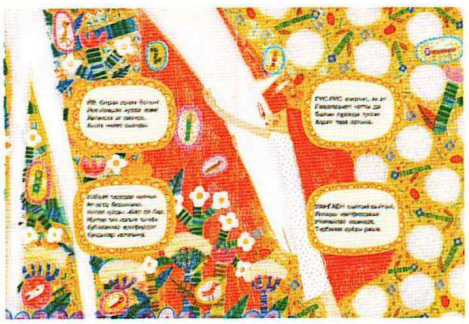

Рәшит Бәшәр.
Җәй кызы:
шигъри әлифба /
рәс. М.Покалёв.
Казан: Мәгариф, 2007
Рашит Башар.
Дитя лета. 2007

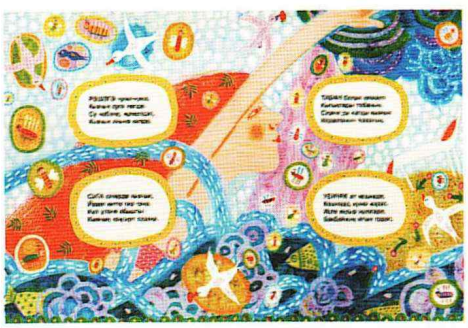

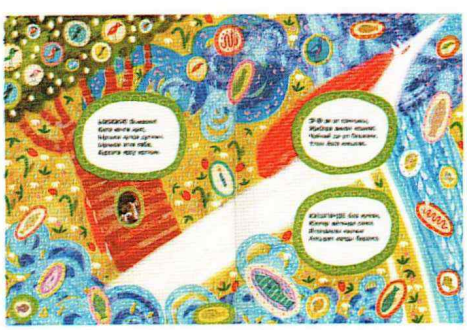

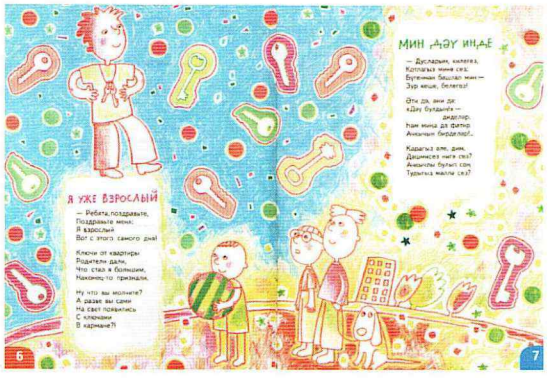

Лилия Газизова.
День отправился гулять = Сәяхәтче көн: / пер. Л.Лерона; худ. О.Покалёва.
Казань: ТКИ, 2011

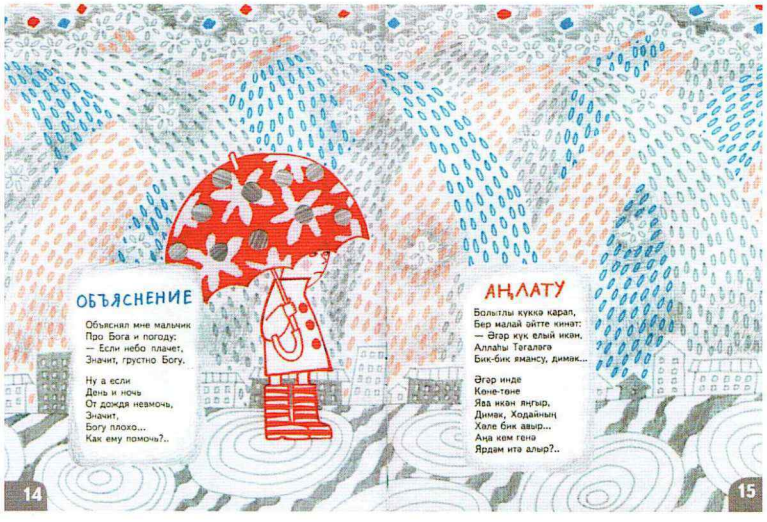

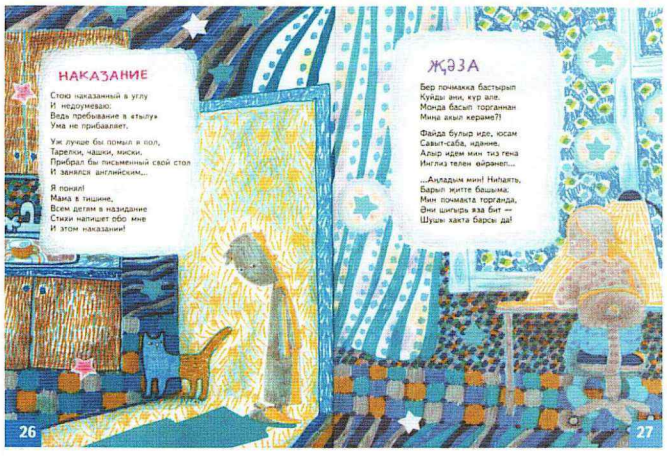

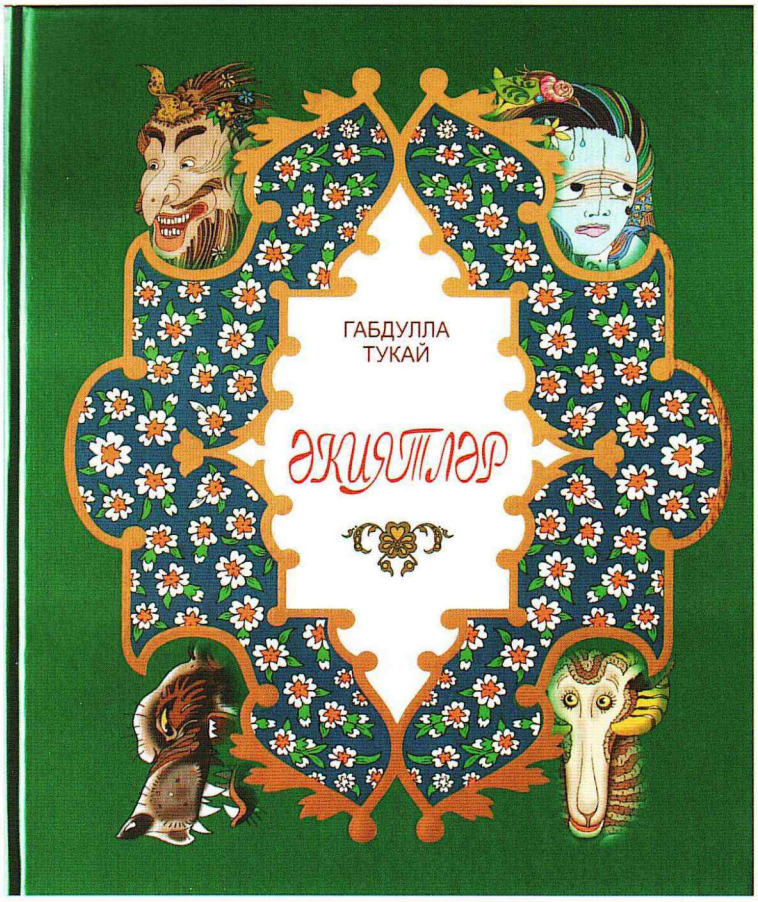

I

Нәкъ Казан артында бардыр бер авыл — Кырлай, диләр;
Җырлаганда кой өчен «тавыклары җырлай» диләр.
Гәрчә анда тумасам да, мин бераз торган идем;
Җирне аз-мәз тырмалап, чәчкән идем, урган идем.
Ул авылның һич онытмыйм, һәр ягы урман иде;
Ул болын, яшел үләннәр хәтфәдән юрган иде.
Зурмы? дисәң, зур түгелдер, бу авыл бик кечкенә;
Халкының эчкән суы бик кечкенә — инеш кенә.
Анда бик салкын вә бик эссе түгел, урта һава;
Җил дә вактында исең, яңгыр да вактында ява.

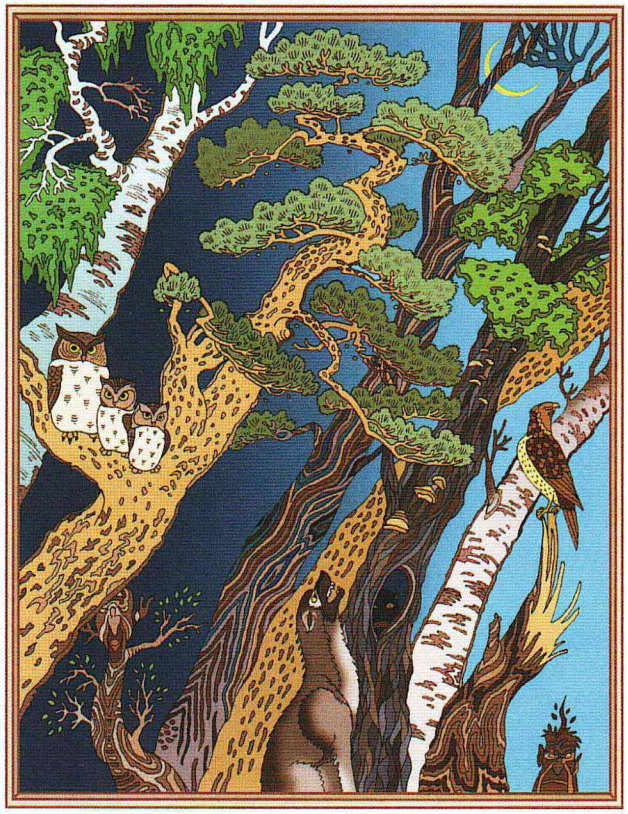

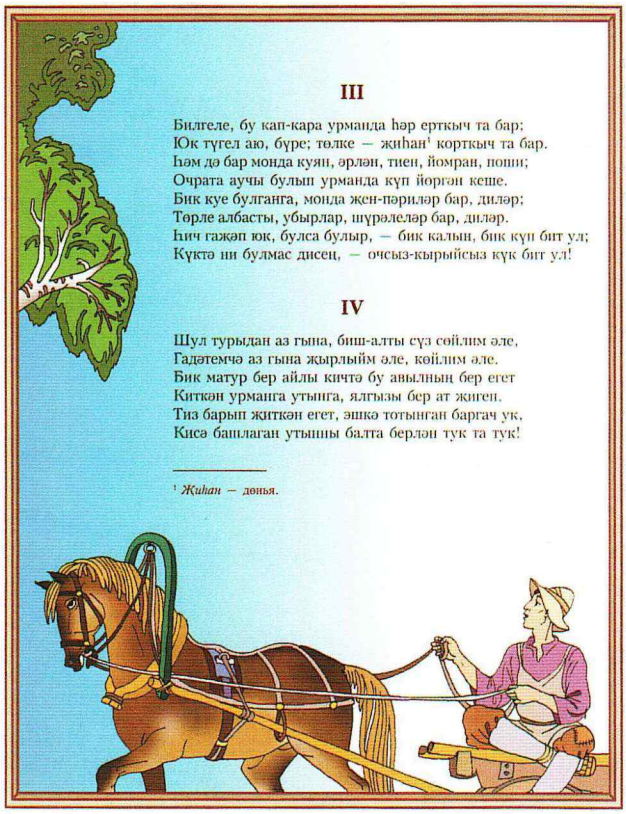

III

Билгеле, бу кап-кара урманда һәр ерткыч та бар;
Юк түгел аю, бүре; төлке — җиһан[1] корткыч та бар.
Һәм дә бар монда куян, әрлән, тиен, йомран, пошы;
Очрата аучы булып урманда күп йөргән кеше.
Бик куе булганга, монда җен-пәриләр бар, диләр;
Төрле албасты, убырлар, шүрәлеләр бар, диләр.
Һич гаҗәп юк, булса булыр, — бик калын, бик күп бит ул;
Күктә ни булмас дисең, — очсыз-кырыйсыз күк бит ул!

IV

Шул турыдан аз гына, биш-алты сүз сөйлим әле,
Гадәтемчә аз гына жырлыйм әле, көйлим әле.
Бик матур бер айлы кичтә бу авылның бер егет
Киткән урманга утынга, ялгызы бер ат жигеп.
Тиз барып житкән егет, эшкә тотынган баргач ук,
Кисә башлаган утынны балта берләп тук та тук!

[1] *Жиһан* — дөнья.

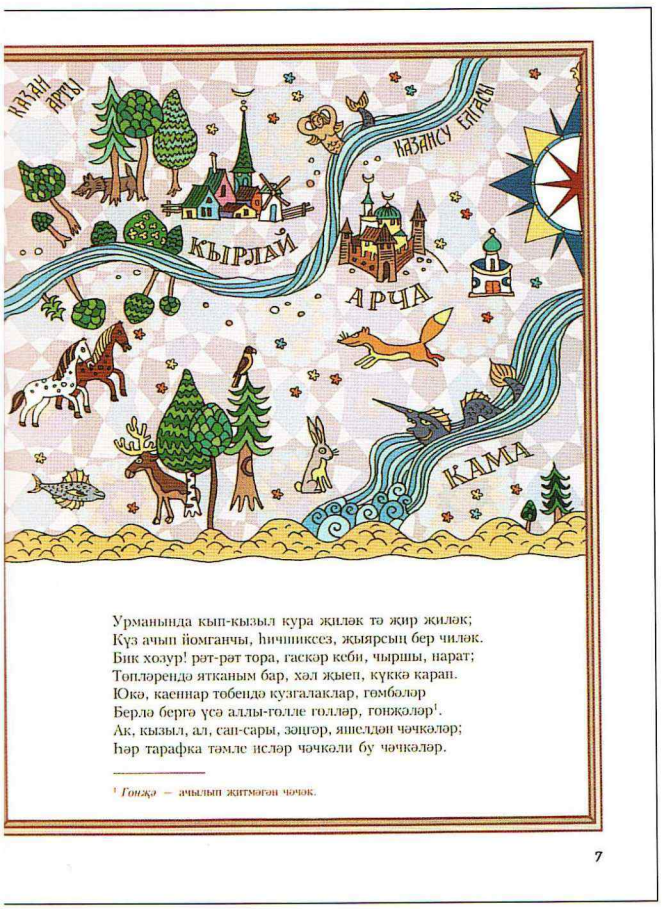

Урманында кып-кызыл кура җиләк тә җир җиләк;
Күз ачып йомганчы, һичшиксез, җыярсың бер чиләк.
Бик хозур! рәт-рәт тора, гаскәр кеби, чыршы, нарат;
Тупләрендә ятканым бар, хәл җыеп, күккә карап.
Юкә, каеннар төбендә кузгалаклар, гөмбәләр
Берлә бергә үсә аллы-гөлле гөлләр, гөнҗәләр[1].
Ак, кызыл, ал, сап-сары, зәңгәр, яшелдән чәчкәләр;
Һәр тарафка тәмле исләр чәчкәли бу чәчкәләр.

[1] *Гонҗә* — ачылып житмәгән чәчәк.

7

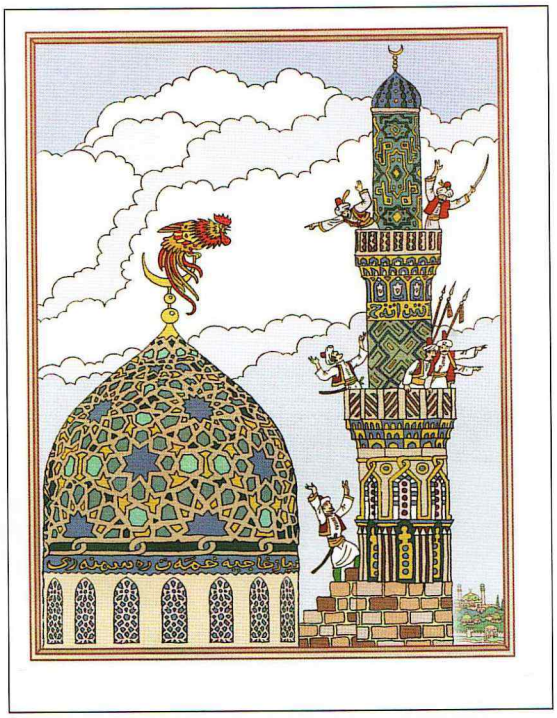

Габдулла Тукай.
Әкиятләр /
рәс. Н.Хаҗиәхмәтов.
Казан: ТКН, 2006
Габдулла Тукай.
Сказки. 2006

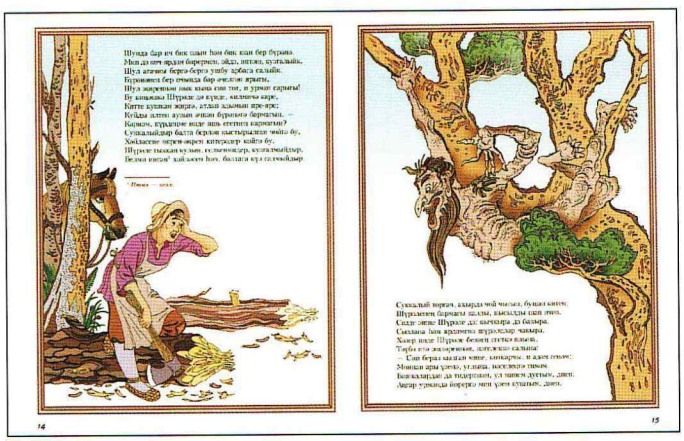

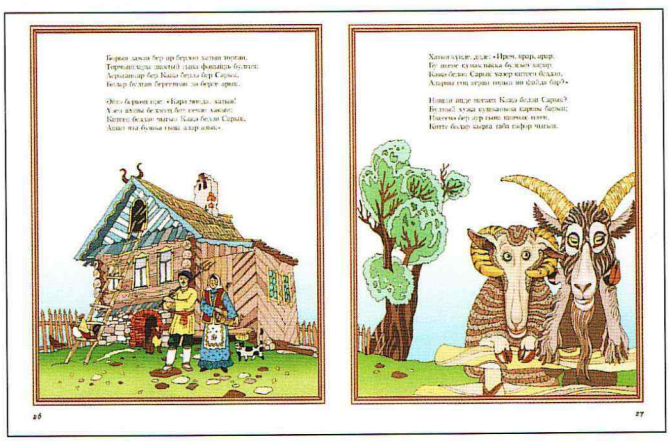

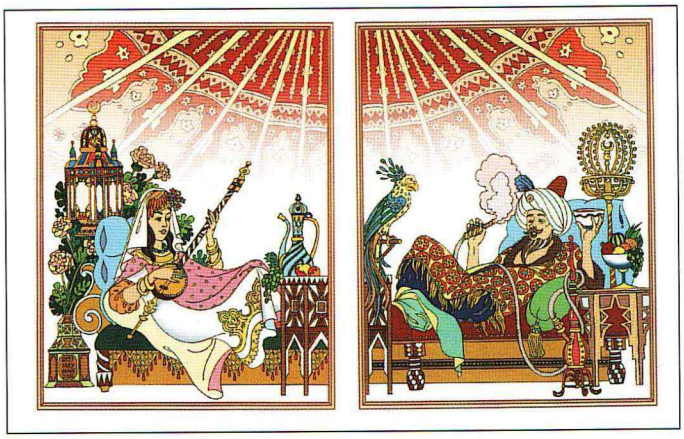

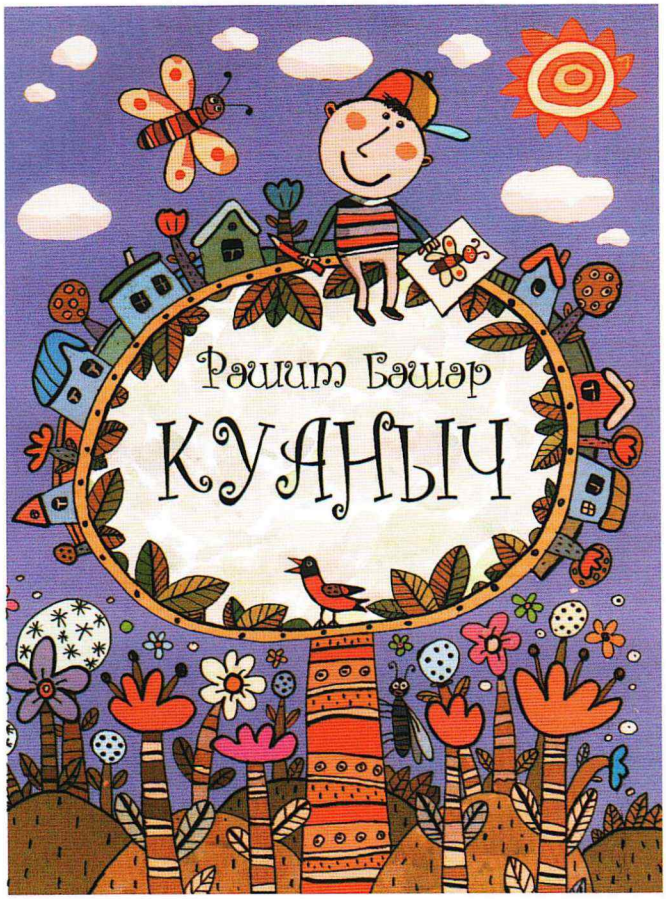

/1

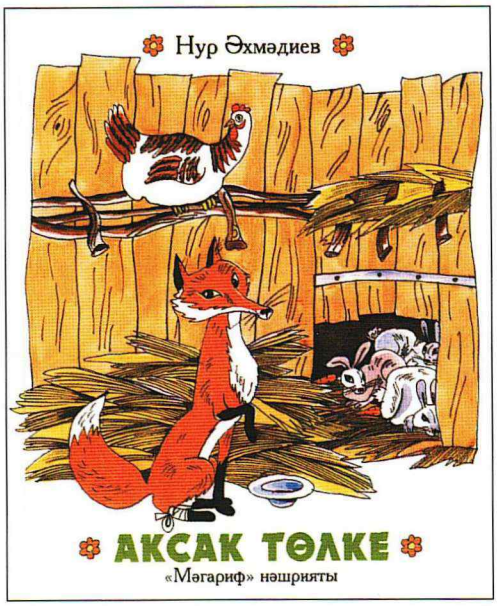

/2

1/ ***Рәшит Бәшәр.***
Куаныч: шигырьләр / рәс. И.Нәфиев.
Казан: Рухият, 2010
Рашит Башар.
Радость. 2010

2/ ***Нур дхмәдиев.***
Аксак төлке: хикәяләр, шигъри әкиятләр / рәс. Д.Нәүрузова.
Казан: Мәгариф, 2009
Нур Ахмадеев.
Хромая лиса. 2009

3-5/ ***Рафис Корбан.***
Минем туган көнемдә: шигырьләр / рәс. А.Айсена.
Казан: ТКН, 2007
Рафис Курбан.
В день моего рождения. 2007

/3

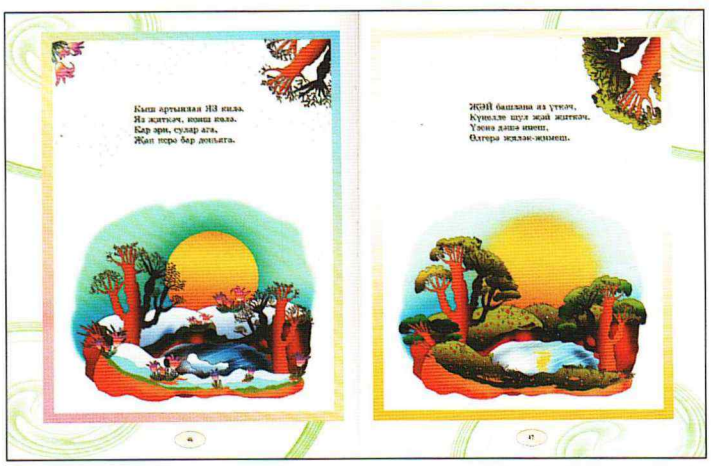

/4

/5

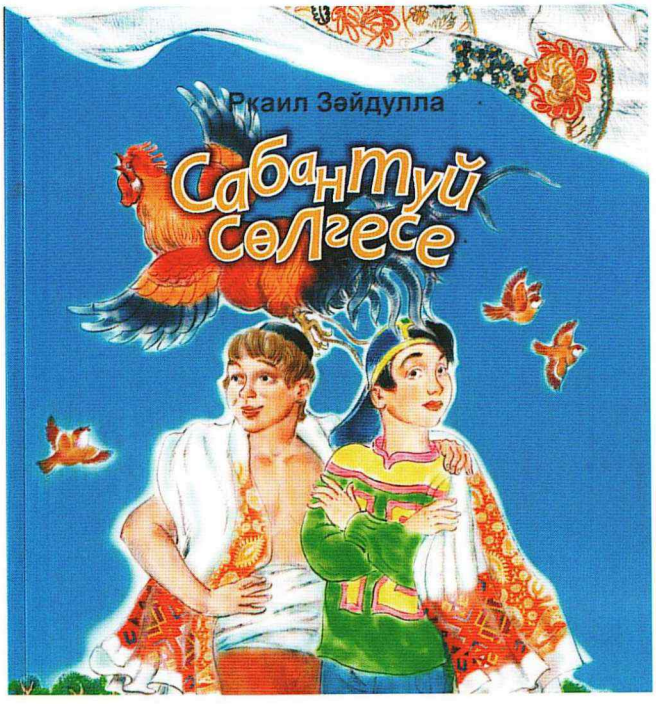

Ркаил Зәйдулла.
Сабантуй сөлгесе:
хикәя /
рәс. Б.Гыйльванов.
Казан: ТКН, 2011
Ркаиль Зайдуллин.
Подарок Сабантуя.
2011

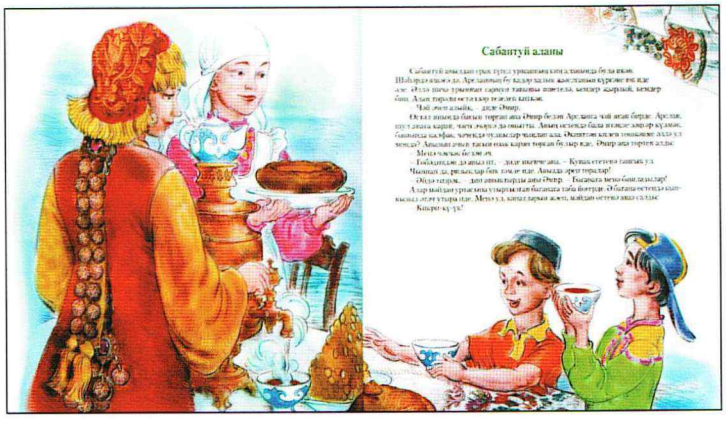

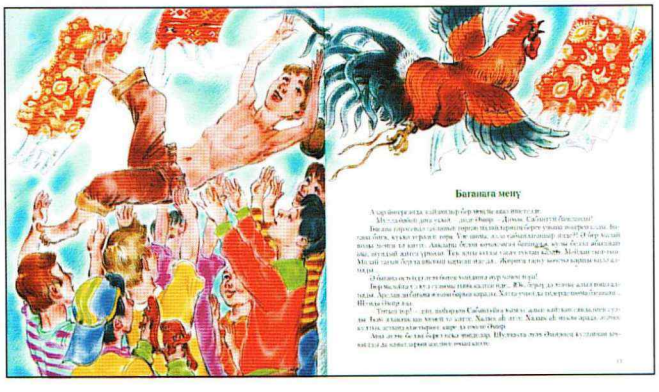

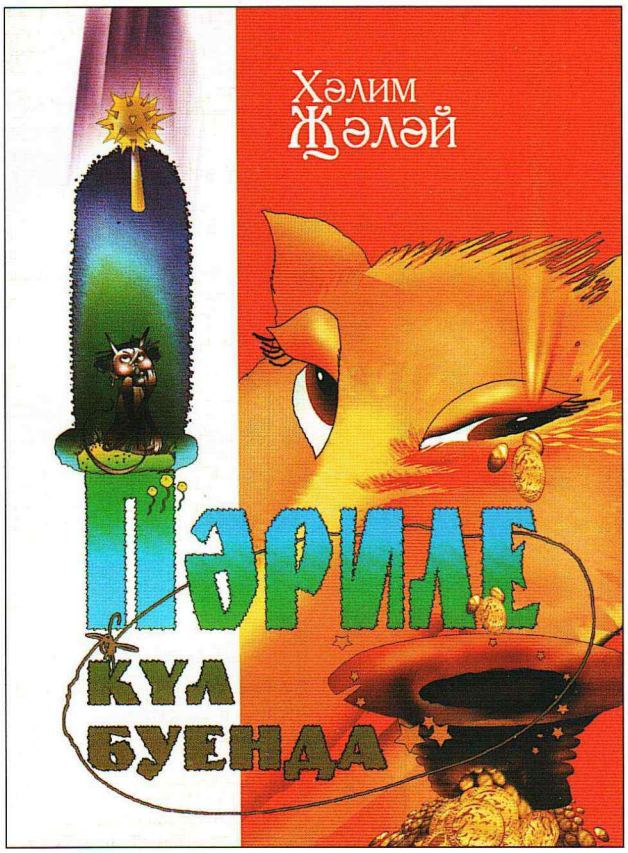

Хәлим Җәләй.
Пәриле күл буенда:
әкиятләр /
рәс. А.Айсена.
Казан: ТКН, 2006
Халим Залялов.
У чёртова озера. 2006

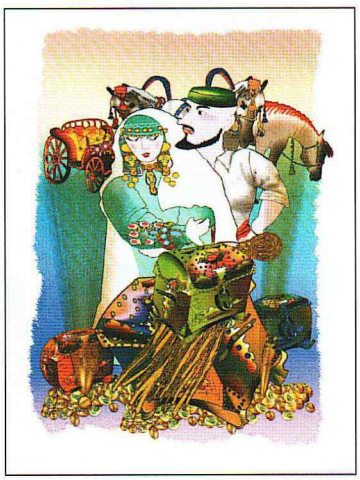

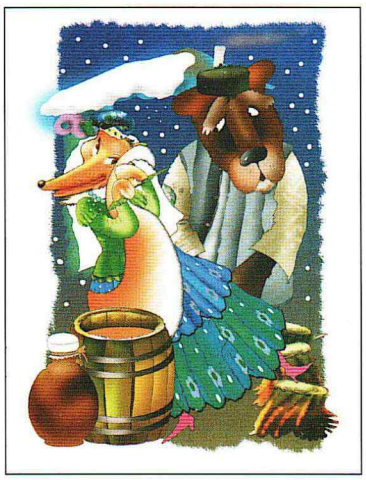

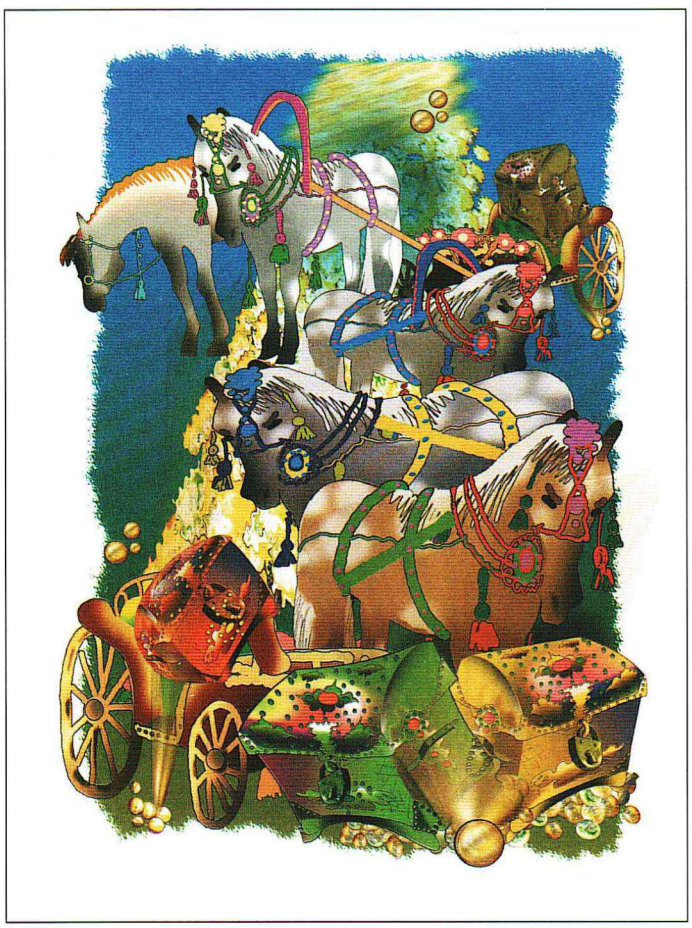

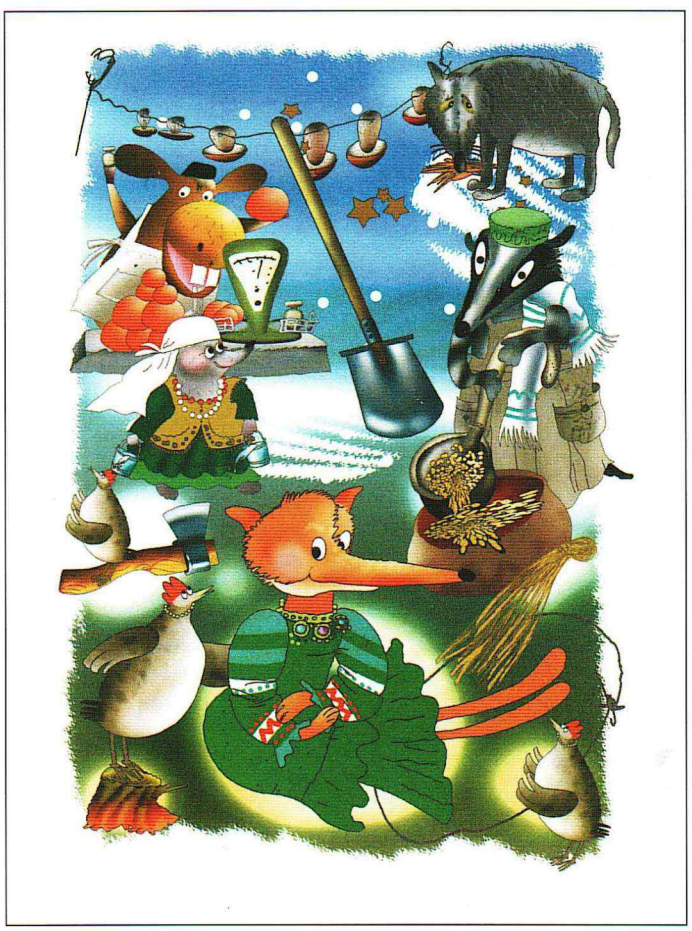

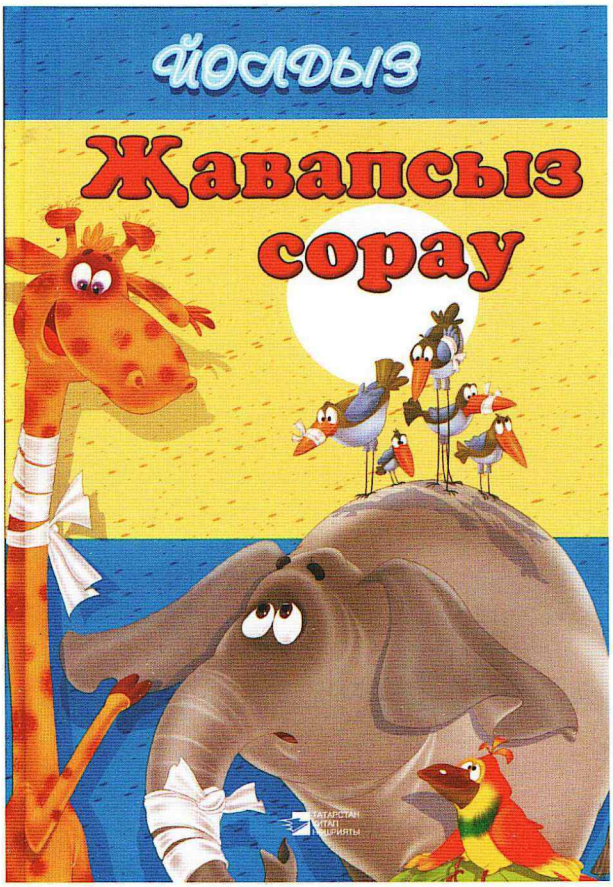

Йолдыз.
Җавапсыз сорау:
шигырьләр /
рәс. Ю.Щетинкина.
Казан: ТКН, 2007
Йолдыз Шарапова.
Вопрос без ответа.
2007

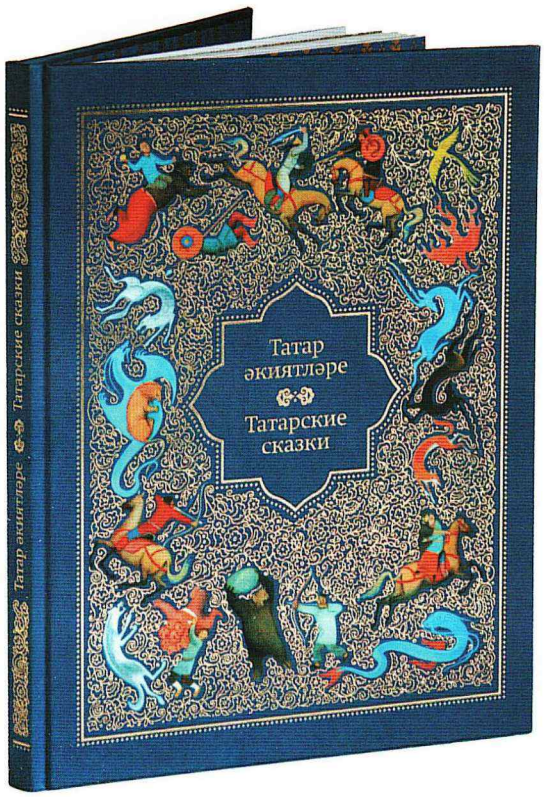

Татар әкиятләре = Татарские сказки / төз. Р.Бохараев; рәс. А.Миңнекәев. Мәскәү: ИД «Марджани», 2010.

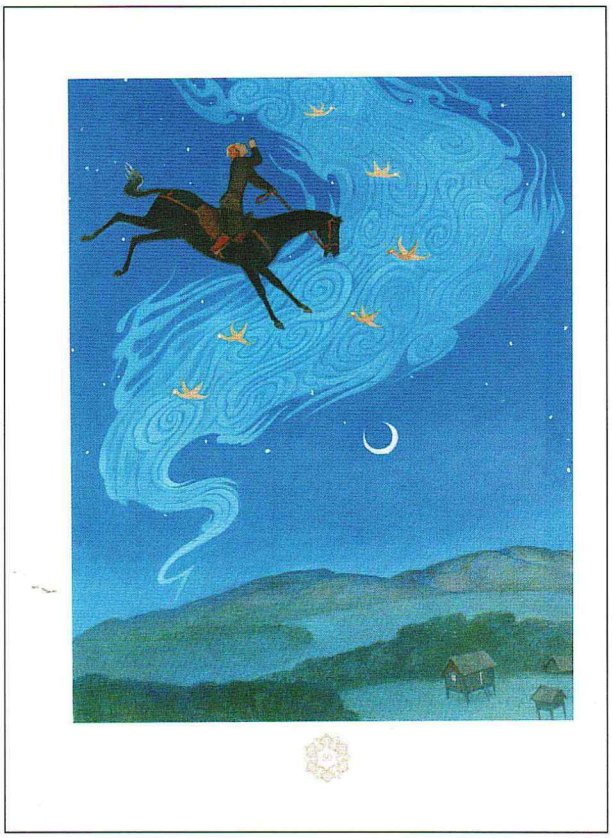

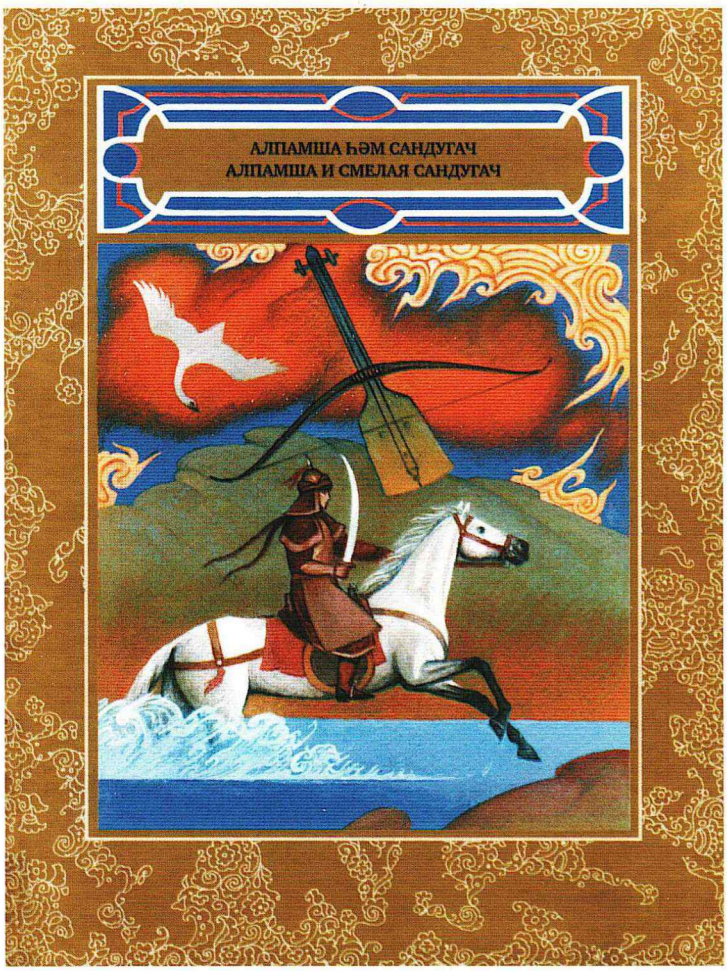

– Мин карт инде, – дигән ул. – Яудан куркып яшәүдән туйдым. Кал син безнең калада, тәхетемне сиңа бирәм, патша булырсың!

– Юк, – дигән Дутан батыр. – Шәһәр коймалары жаныма тар, илемә кайтасым килә. Теләсәгез, миңа нярегез, ун мең кеше сыя торган жәйләвем бар, шунда урнашырсыз.

Шул шәһәрнең халкы барысы да Дутан батырга нярен кайткан, һәркайсы яңа жирдә йортлар корып, ил булып яши башлаган.

Кайтуга ук, Дутан, Конекәйгә ойләнеп, туй ясаган, апаларына кияу тапкан, абыйларын кәләшкә тиендергән. Ул туй турында илдә һаман да сойлиләр әле.

Отказался Дутан-батыр. Но пожалел он людей и сказал так:

– Есть у меня земля, которой хватит на десять тысяч человек. Пойдемте со мной!

И тогда народ той страны ушел вместе с Дутан-батыром на новые земли. Построили люди себе дома и зажили там счастливо. А Дутан-батыр, вернувшись домой, устроил веселую свадьбу. Женился он на красавице Кенекяй, а верных друзей женил на своих сестрах. И остальные его сестры нашли себе женихов, а братья – невест. Веселая получилась свадьба! Долго жил потом Дутан-батыр. И народом своим правил честно и справедливо.

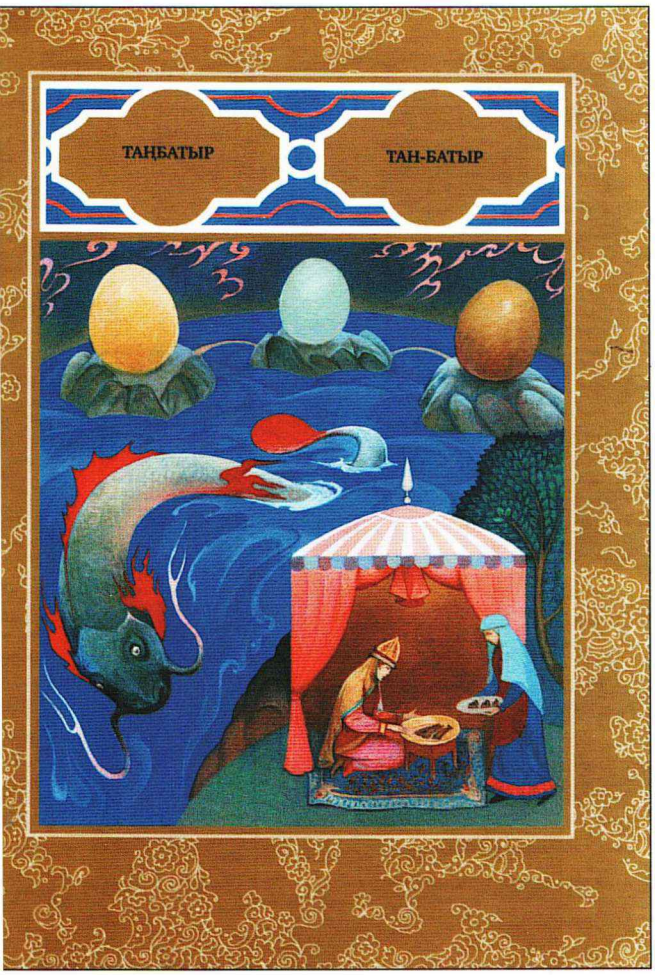

туры килер, курыкма. Шул юл белән бара торгач, сина очрар жиде кат чуен капка, шул капкаларны вата алсаң, якты дөньяга чыгарсың, вата алмасаң, сина бик авырга килер...

Якты дөньяга чыгу белән янә бер сукмак булыр, син шул сукмак белән китәрсең. Шул сукмак белән жиде тәүлек барганнан соң күренер сица бер сарай. Шунда нишлисен үзең белерсең инде.

Шулай ди дә бу, яңадан бер генә мәртәбә селкенү белән тычкан сурәтенә кереп, күздән югала. Таңбатыр гажәпләнергә дә өлгерми кала, дүрт гаскәр тычкан килеп житә моның янына. Болар жирне кимерә башлаганнар. Жиде көн, жиде төн буена эшләгән Таңбатыр, ашамаган, эчмәгән. Ниһаять, ситезенче көнне тау тобенә илтә торган сукмакка менеп житкән.

Егет жиде тәүлек буена сукмак буйлап бара, барып житә теге жиде чуен капка янына. Барып житү белән, үзенең чукмарын алып, капкага бик каты итеп сугып жибәрә, чуен капка таралып китә. Шулай итеп, бу жиде капканы да бәреп үтеп китә. Анда тагын сукмак бар, ди.

Снова обернулся человек мышью – и пропал с глаз.

Не успел Тан-батыр глаза протереть от изумления, как набежало четыре мышиных войска! Стали они землю копать, успевай только утаптывать!

Семь дней и семь ночей трудился Тан-батыр. Не пил, не ел, не спал, знай себе землю утаптывал. Наконец на восьмой день поднялся он до обещанной тропинки. Пошел Тан-батыр по ней в кромешной темноте. День шел, два шел, наконец на седьмые сутки достиг он чугунных ворот. Размахнулся своей дубиной да и ударил по воротам – они тут же разлетелись вдребезги. Выбрался Тан-батыр на белый свет, а там его ждет новая тропинка.

Отправился по ней Тан-батыр, идет – красоте вокруг радуется. День шел, два шел, на восьмой увидел невдалеке красное зарево. Подошел поближе, а это медный дворец всеми цветами переливается. А перед дворцом сидит на медном коне стражник, в медные доспехи облаченный.

– Эй, путник, поворачивай обратно, уходи, пока жив! – закричал стражник. – Не знаю, заблудился ты

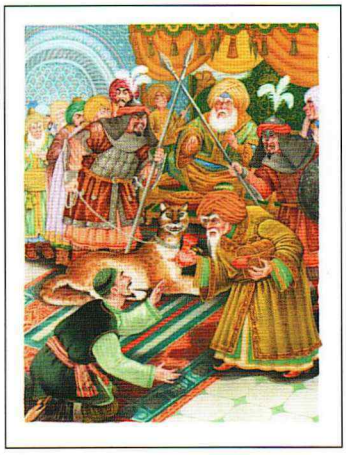

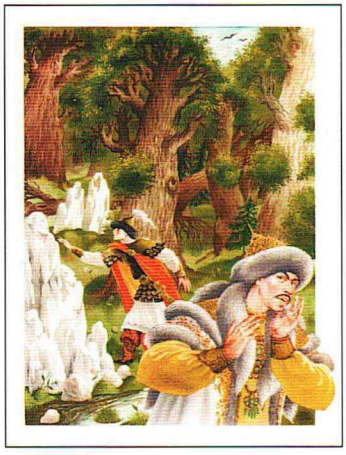

Диюләрне җиңгән

Бер авылның бөек ягында тын урманы булса, аударкан, бүлеккән, ерактан-якыннан бер агач та каса алмаган урман карасыннан ерак түгел, бер ярлы крестьянның өч улы яшәгән. Кичләрен, көн саен, өчесе дә урманга барып, утын әзерлиләр иде. Бер көнне, эштән кайтканнарында, өчесе дә, ялгышып, бер үк агачка тидерә. Шуннан соң, ул агачны өчесе дә, бергә-бергә, ике кулларына алып, өйгә алып кайтканнар.

Ата-аналары, улларының бу эшләрен күреп, бик шатланганнар. Ләкин, шуннан соң, өчесе дә, бергә-бергә, ике кулларына алып, өйгә алып кайтканнар.

Ата-аналары, улларының бу эшләрен күреп, бик шатланганнар. Ләкин, шуннан соң, өчесе дә, бергә-бергә, ике кулларына алып, өйгә алып кайтканнар.

Агалары Таздан көләләр. Таз шуннан соң икенче сандыкны ача да атасыннан калган әйбәт пост киемнәрне ала. Аны чемоданга салып, яныңа тага. Биясенә артка таба карап атланып, агаларын бел китә. Агалары да, башка егетләр дә аннан авыз ерып көләләр. Болар, бара торгач, бер урман җитәләр, аны да үтеп чыгалар.

Шунда Таз, агаларыннан артта калып, атасыннан калган кырдагы ойгә бара. Котучеләрне чак рып, аларга әйтә:

— Әтиңең юргасын тотып бирегез әле, — ди.

Котучеләр:

— Безнең атаң белән язышкан язуыбыз бар иде. Шул язуны курсәтмичә, беркемгә дә бирмибез, диләр.

Шуннан Таз язуны курсәтә. Бик яхшы алтын ияр иярләп, юрганы Тазга китереп бираләр. Таз чемода нан киемнәрне алып, бик яхшы постау киемнәр кия. Юргага менеп атлана. Каештан ясалган бик яхш

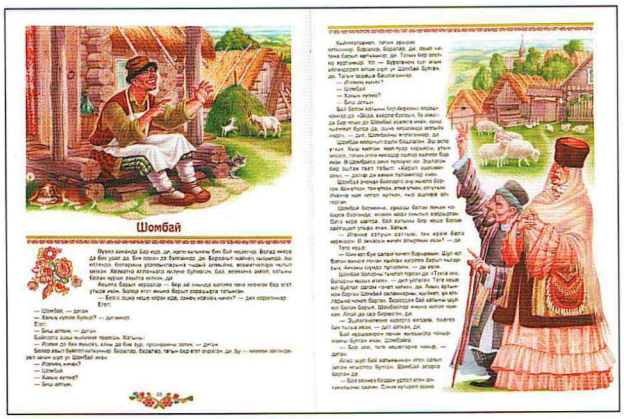

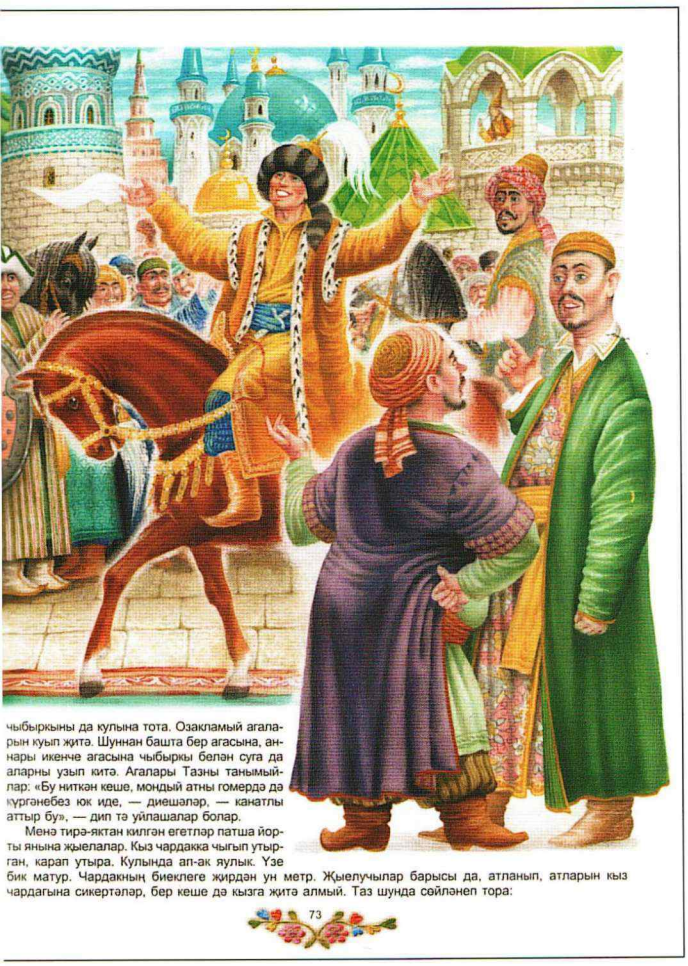

чыбыркыны да кулына тота. Озакламый агаларын куып житә. Шуннан башта бер агасына, аннары икенче агасына чыбыркы белән суга да аларны узып китә. Агалары Тазны танымыйлар: «Бу ниткән кеше, мондый атны гомердә дә кургәнебез юк иде, — диешәләр, — канатлы аттыр бу», — дип тә уйлашалар болар.

Мена тира-яктан килгән егетләр патша йорты янына җыелалар. Кыз чардакка чыгып утырган, карап утыра. Кулында ап-ак яулык. Үзе бик матур. Чардакның биеклеге жирдән ун метр. Җыелучылар барысы да, атланып, атларын кыз чардагына сикертәләр, бер кеше дә кызга житә алмый. Таз шунда сөйләнеп тора:

Татар халык әкиятләре /
төз. Т.Шакирова;
рәс. Ф.Хәсьянова.
2 нче басма.
Казан: ТКН, 2011

Татарские народные сказки. 2011

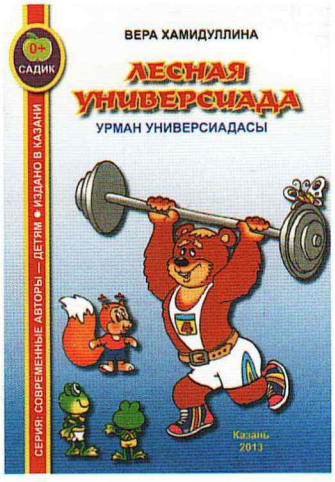

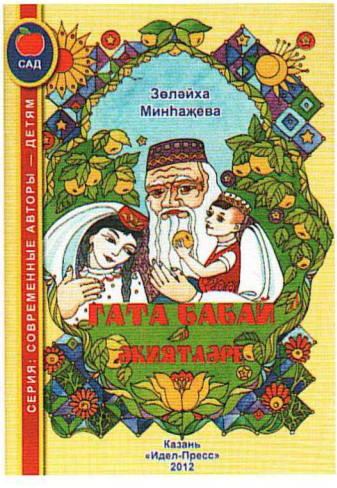

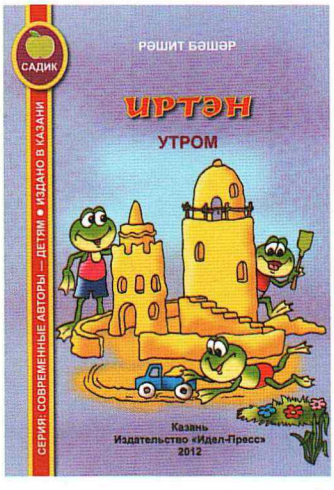

/1

1/ **«Хәзерге заман авторлары – балаларга»** сериясеннән чыккан китаплар. Казан: Идел-Пресс, 2012–2013
Книги из серии «Современные авторы – детям». 2012–2013

2/ **Балачак энциклопедиясе.** Беренче китап / төз.: Т.Шакирова, Л.Шәех; рәс. А.Тимергалина. Казан: ТКН, 2009
Энциклопедия детства. Книга 1. 2009

3/ **Балачак энциклопедиясе.** Өченче китап / төз.: Т.Шакирова, Л.Шәех; рәс. А.Тимергалина. Казан: ТКН, 2011
Энциклопедия детства. Книга 3. 2011

4/ ***Мәхмүт Газизов.*** **Буремалай белән Аюбай:** шигырьләр һәм әкиятләр / рәс. З.Хәкимов. Казан: ТКН, 2012
Махмут Газизов. **Волчонок и Аюбай.** 2012

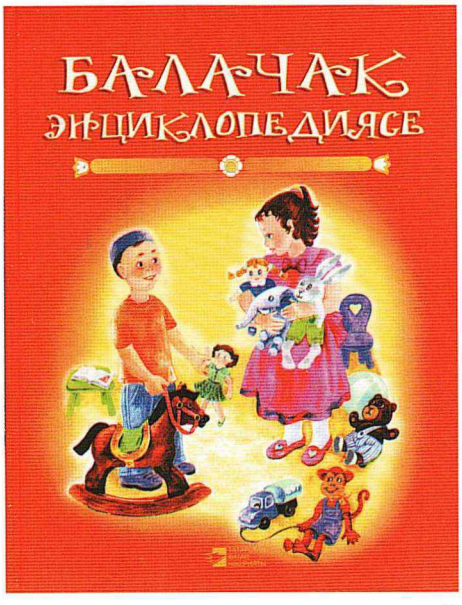

/2

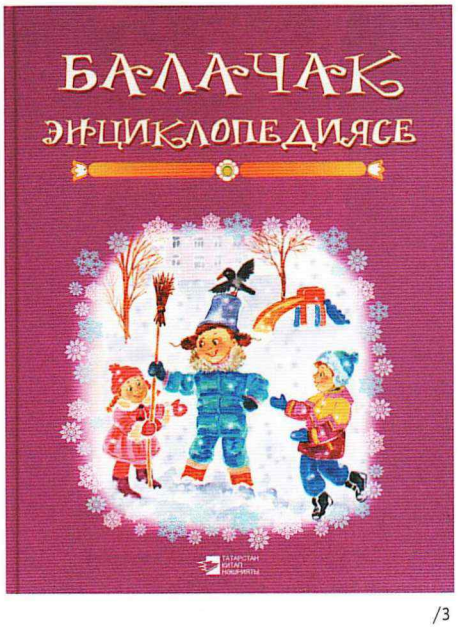

/3

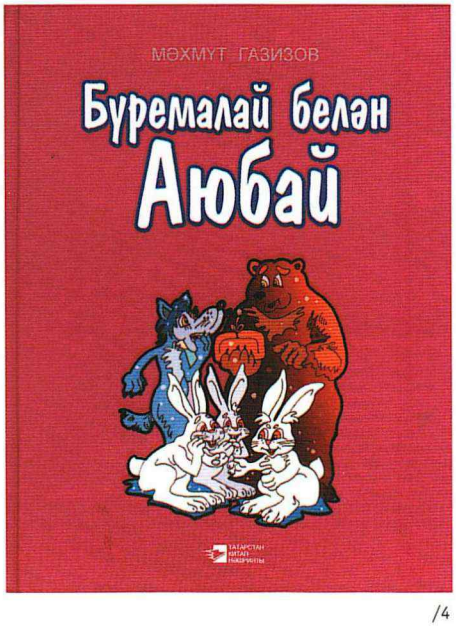

/4

/1

/2

/3

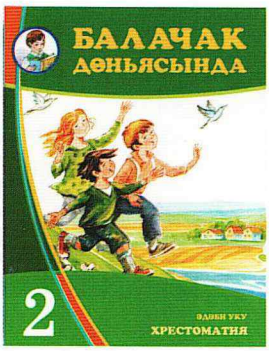

/4

/5

/6

1/ ***Абдулла Алиш.*** **Сертотмас Урдәк** / төз. Т.Шакирова; рәс. Л.Золондинова. Казан: ТКН, 2013
Абдулла Алиш. **Болтливая Утка.** 2013

2/ **Тукай иленә сәяхәт = Путешествие в мир Тукая** / төз.-авт.: Т.Шакирова, Г.Хәйдәрова; рәс. Р.Хәсәншин. Казан: ТКН, 2013

3/ ***Шәүкәт Галиев.*** **Шәвәли шуклыгы** / төз. Л.Гыймадиева; рәс. Р.Хәбибуллин. Казан: ТКН, 2013
Шаукат Галиев. **Проказы Шавали.** 2013

4/ **Балачак дөньясында** / төз.-авт. Р.Исхакова; рәс. Ф.Ризаева. Казан: ТКН, 2013. «Әдәби уку» сериясе
В мире детства. 2013

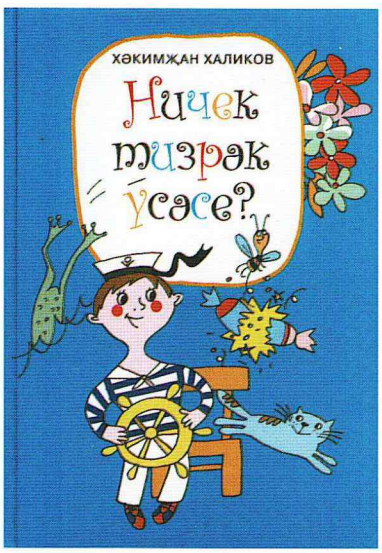

/7

5/ **Дуслар белән бергәләп** / төз.-авт. Р.Исхакова; рәс. О.Ярикова. Казан: ТКН, 2013. «Әдәби уку» сериясе
Вместе с друзьями. 2013

6/ **Кояшлы ил** / төз.-авт. Г.Әхмәтҗанова; рәс. Р.Хәбибуллин. Казан: ТКН, 2013. «Әдәби уку» сериясе
Солнечная страна. 2013

7/ ***Хәкимҗан Халиков.*** **Ничек тизрәк үсәсе?:** шигырьләр, телшомарткычлар / рәс. Д.Нәүрузова. Казан: ТКН, 2011
Хакимзян Халиков. **Как быстрее вырасти?** 2011

8/ «Мәктәп китапханәсе» сериясеннән нәшер ителгән китаплар. Казан: ТаРИХ, 2002–2013
Книги из серии «Школьная библиотека». 2002–2013

/8

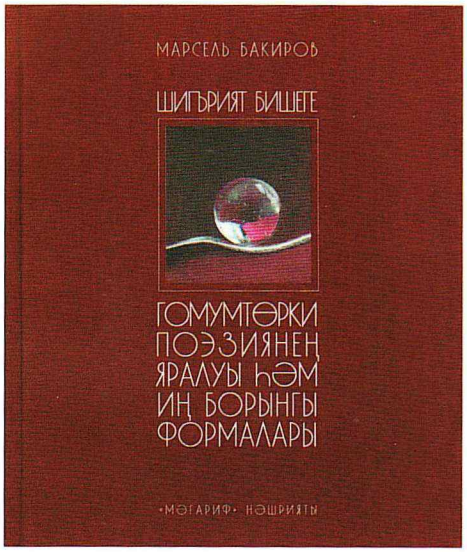

/1

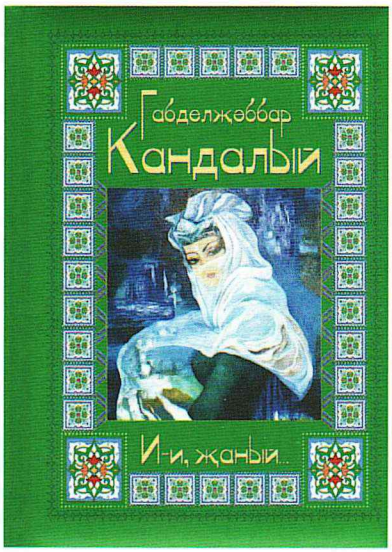

/2

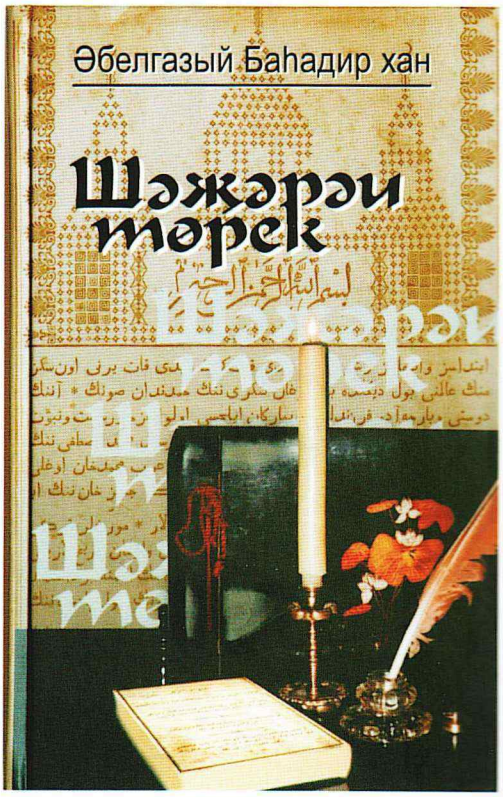

/3

1/ ***Марсель Бакиров.*** **Шигърият бишеге: гомумтөркитөркиполезияне яралуы һәм иң борынгы формалары** / рәс. Л.Золондинова. Казан: Мәгариф, 2001
Марсель Бакиров. **Колыбель поэзии.** 2001

2/ ***Габдельҗәббар Кандалый.*** **И-и, җаһый...:** шигырьләр. Мәскәү: Заман, 2010
Габдельджаббар Кандалый. Стихотворения. 2010

3/ ***Әбелгазый Баһадир хан.*** **Шәҗәрәи төрек.** Казан: ТКН, 2007
Абелгази Бахадур-хан. **Родословное древо тюрок.** 2007

4/ ***Раиф Мәрданов.*** **«Шура» журналы (1908–1917): әдәбият мәсьәләләре** / рәс. Ш.Насыйров. Казан: Рухият, 2001
Раиф Марданов. **Журнал «Шура» (1908–1917): вопросы литературы.** 2001

5/ ***Ибн әл-Мөкаффаг.*** **Кәлилә вә Димнә** / Г.Фәезханов тәрж. Казан: ТКН, 2008
Ибн аль-Мукаффаг. **Калила и Димна.** 2008

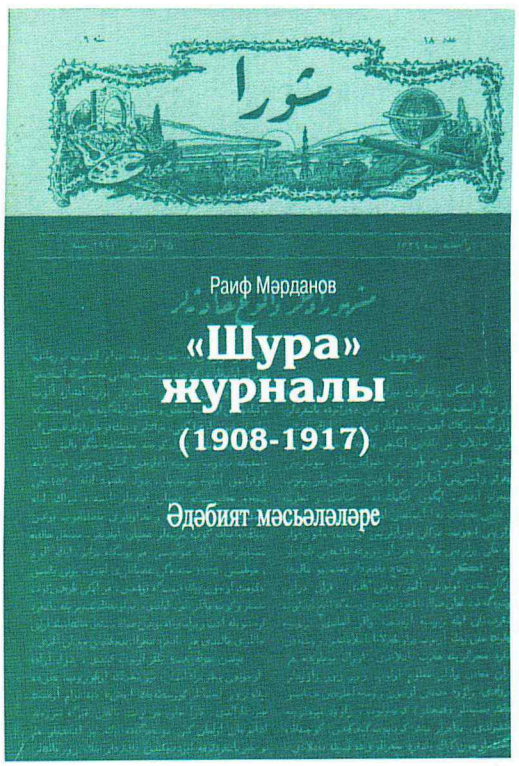

/4

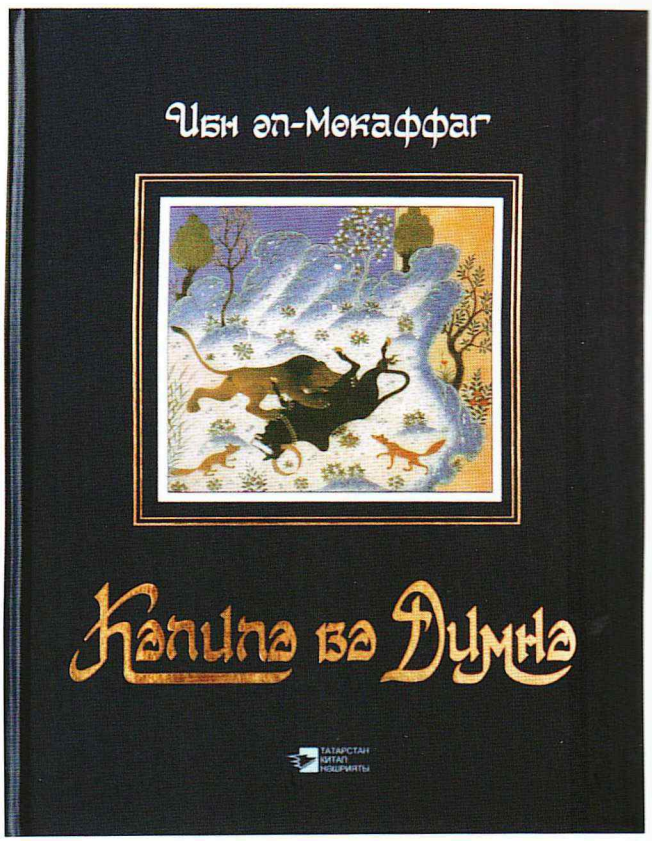

/5

/1

1/ **«Татар археографиясе» сериясеннән нәшер ителгән китаплар** / төз. Р.Мәрданов; рәс. Ш.Насыйров. Казан: Милли китап, 2008–2013
Книги из серии «Татарская археография». 2008–2013

2/ **Кол Шәриф һәм аның заманы = Кул Шариф и его время** / төз.: М.Әхмәтҗанов, Ә.Хәсәнов; рәс. Р.Шәмсетдинов. Казан: ТКН, 2005

3/ ***Диләрия Абдуллина.*** **Габдулла Тукай иҗатында Коръән мотивлары** / рәс. Р.Хәсәншин. Казан: ТКН, 2013
Дилария Абдуллина. **Коранические мотивы в творчестве Габдуллы Тукая.** 2013

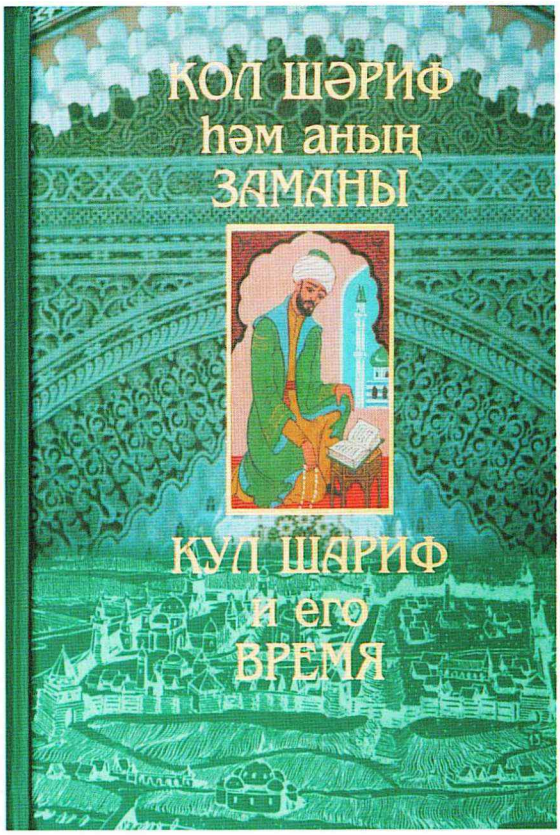

/2

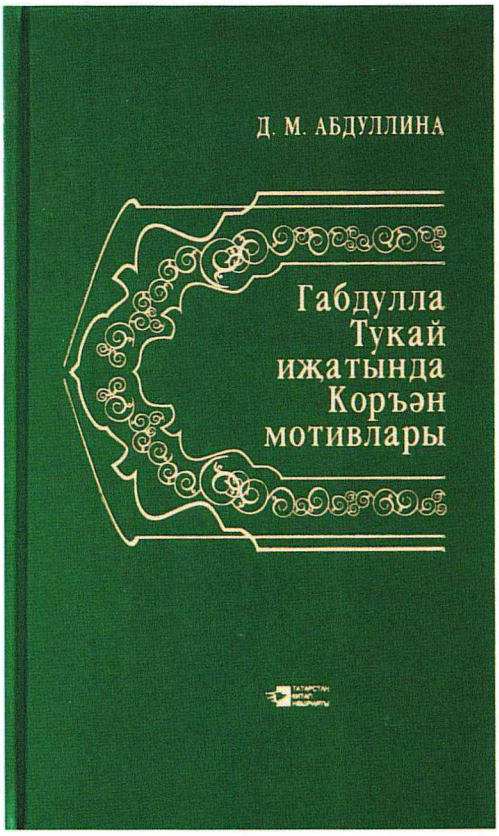

/3

/1

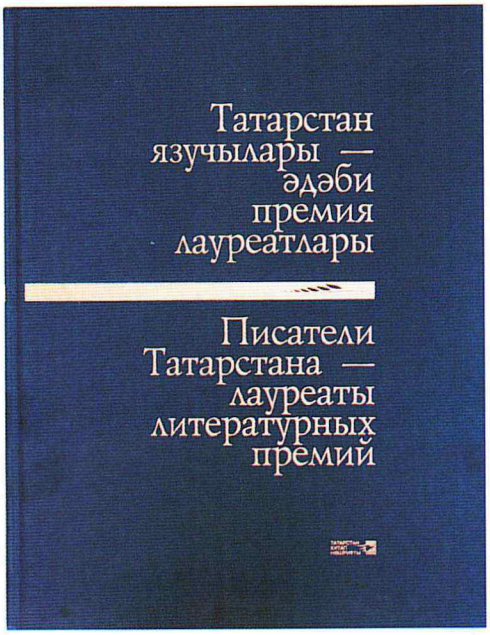

/2

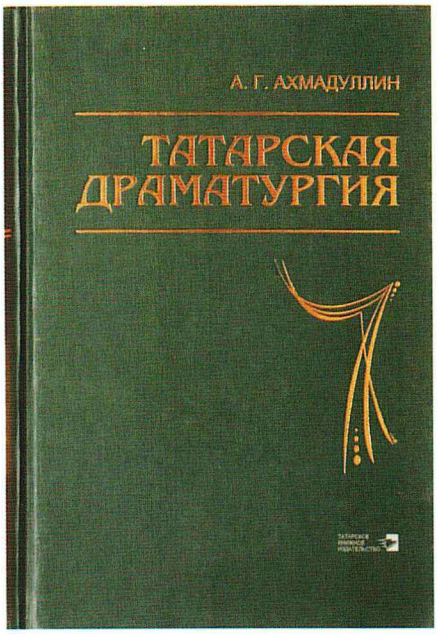

/3

1/ **История татарской литературы нового времени (XIX век – начало XX века).** Казань: Фикер, 2003
Яңа заман татар әдәбияты тарихы (XIX йөз – XX йөз башы). 2003

2/ **Татарстан язучылары – әдәби премия лауреатлары = Писатели Татарстана – лауреаты литературных премий** / төз. Д.Фәйзуллина. Казан: ТКН, 2011.

3/ ***Азат Ахмадуллин.*** **Татарская драматургия: история и проблемы** / худ. Р.Хасаншин. Казань: ТКИ, 2012
Азат Дхмәдуллин. **Татар драматургиясе.** 2012

4/ ***Рафаэль Мостафин.*** **Репрессияләнгән татар әдипләре** / рәс. Р.Хәсәншин. Казан: ТКН, 2009
Рафаэль Мустафин. **Репрессированные татарские писатели.** 2009

5/ **Современная татарская поэзия** / сост.: Л.Газизова, С.Малышев; худ. Р.Хасаншин. Казань: ТКИ, 2008
Хәзерге заман татар поэзиясе. 2008

6/ **Татарская поэзия: вторая половина XX века** / пер. с татар. Р.Бухараева. Казань: Магариф, 2008
Татар поэзиясе: XX гасырның икенче ярты сы. 2008

/4

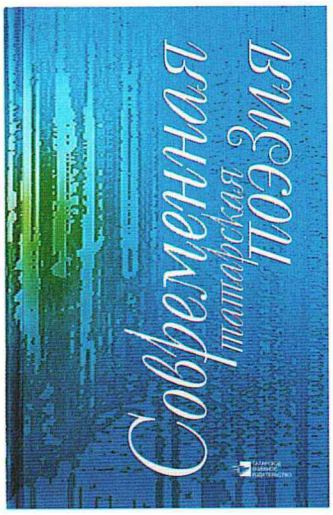

/5

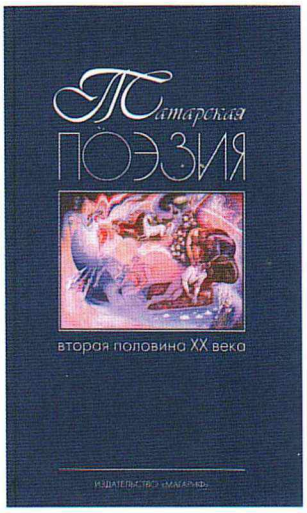

/6

7/ ***Альбина Абсалямова.*** **Никогда не угаснет: история жизни и творчества писателя Абдурахмана Абсалямова.** Казань: ТКИ, 2011
Альбина Дпсәләмова. **Беркайчан да сүнмәс.** 2011

8/ ***Нурмөхәммәт Хисамов.*** **Татар шагыйрьләре** / рәс. Р.Хәсәншин. Казан: ТКН, 2012
Нурмухамет Хисамов. **Татарские поэты.** 2012

/7

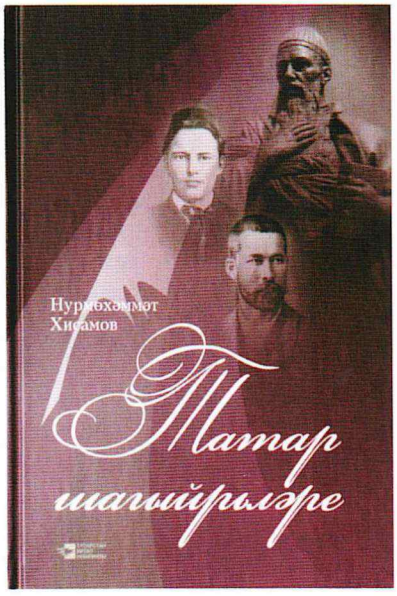

/8

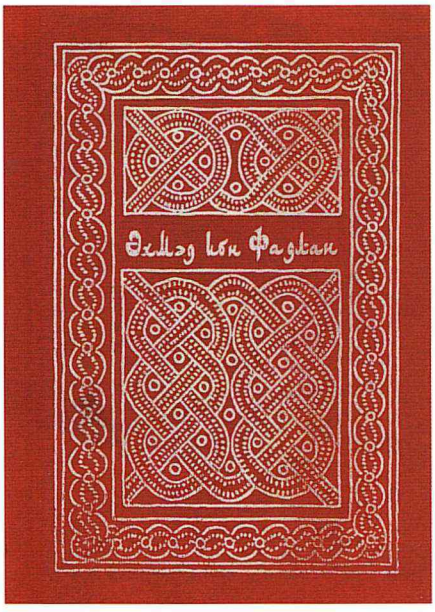

/1

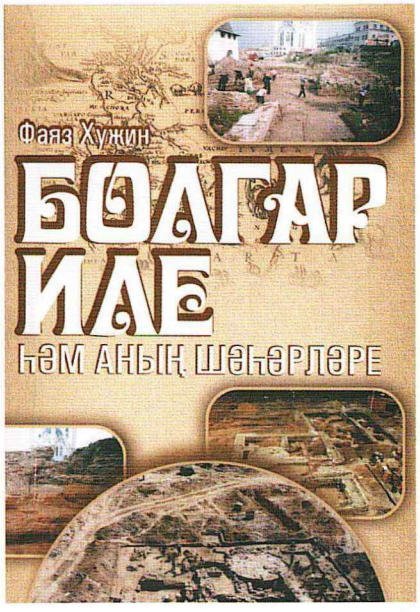

/2

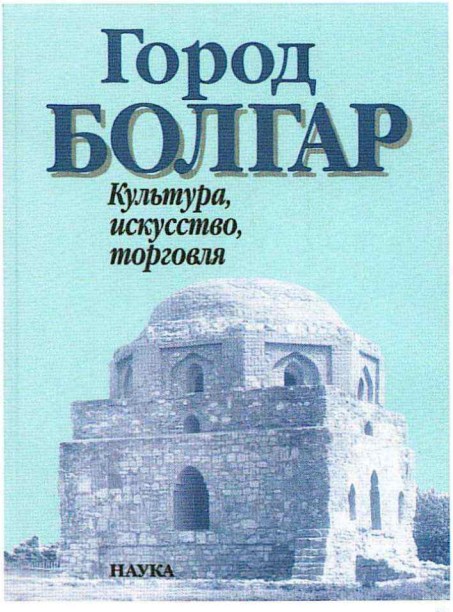

/3

1/ **Әхмәд ибн Фадлан китабы** / Ж.-С.Мамедов тәрҗ.; төз. Р.Абзалина; рәс. О.Гасыймов. Казан: Таң–Заря, 2003
Книга Ахмеда ибн Фадлана. 2003

2/ ***Фаяз Хужин.*** **Болгар иле һәм аның шәһәрләре.** Казан: Школа, 2005
Фаяз Хузин. **Страна Булгария и её города.** 2005

3/ **Город Болгар: культура, искусство, торговля.** Москва: Наука, 2008
Болгар шәһәре. 2008

4/ ***Альберт Нигамаев.*** **Болгарские города Предкамья: Алабуга, Кирмень, Чаллы.** Казань
Альберт Нигамаев. **Кама алды төбәгенең Болгар чоры калалары**

5/ **Источниковедение истории Улуса Джучи (Золотой Орды).** Казань: Мастер-Лайн, 2002
Җучи Олысы (Алтын Урда) тарихы чыганаклары. 2002

6/ ***Эдуард Паркер.*** **Тысяча лет из истории татар.** Казань: Идел-Пресс, Слово, 2003
Эдуард Паркер. **Татар тарихыннан мең ел.** 2003

7/ **Становление и расцвет Золотой Орды** / сост.: М.Гатин, Л.Абзалов. Казань: ТКИ, 2011
Алтын Урданың үсеше. 2011

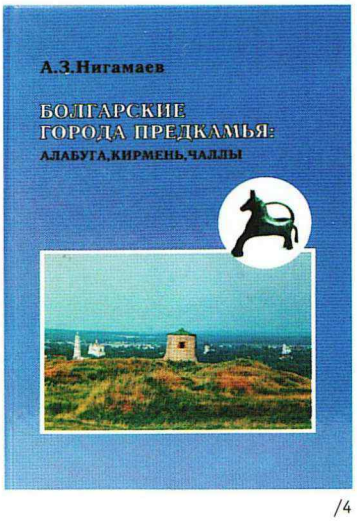

/4

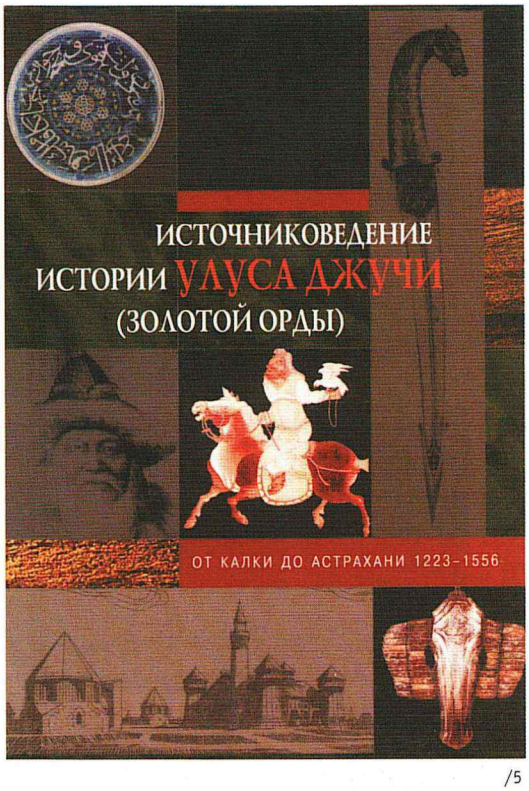

/5

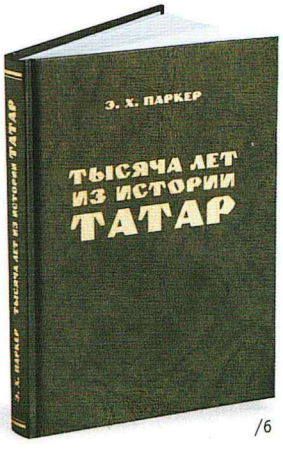

/6

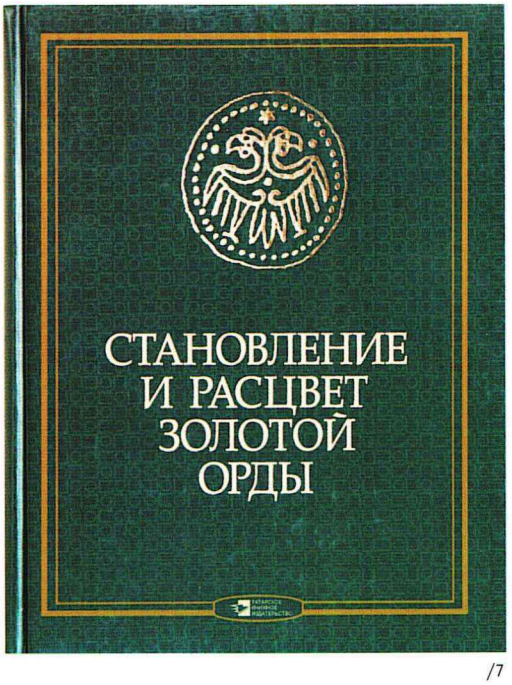

/7

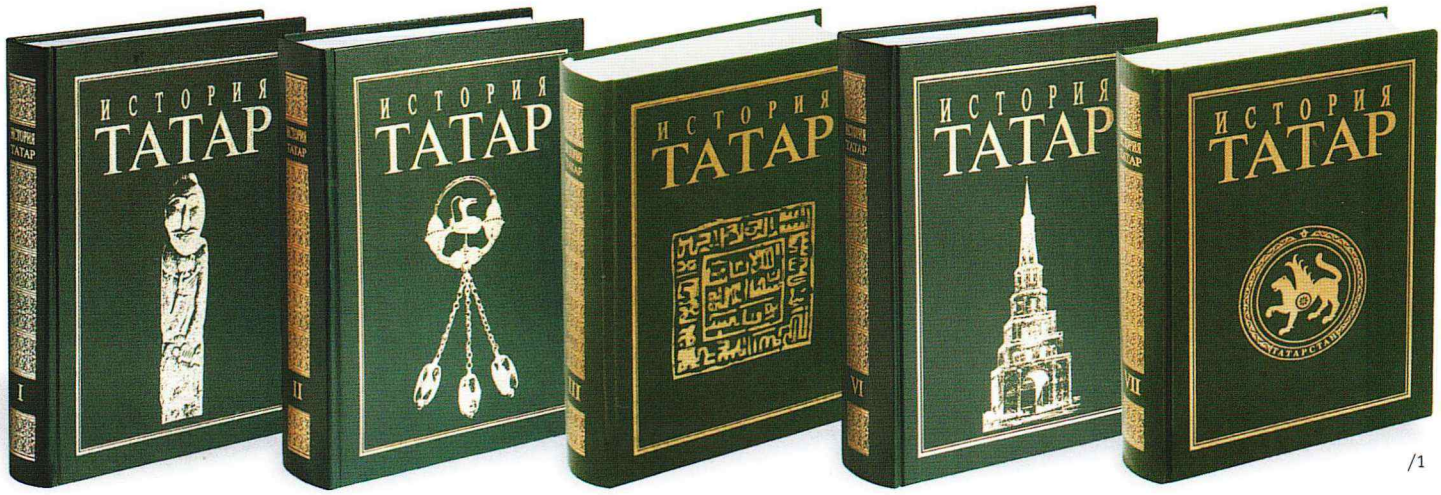

/1

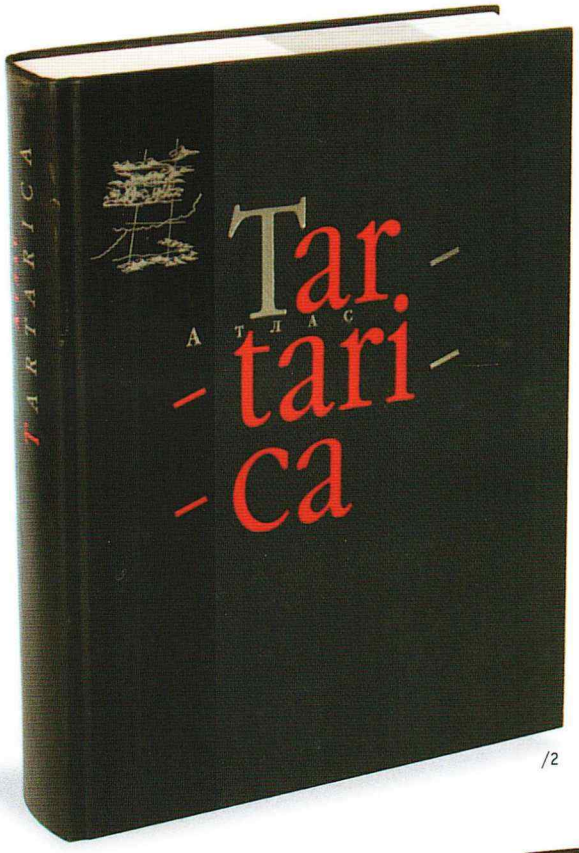

/2

1/ **История татар:** в 7 т. / худ. Ш.Насыров. Казань, 2002–2013
Татар тарихы. 7 томда. 2002–2013

2/ **Tartarica: атлас:** история татар и народов Евразии. Казань; Москва; СПб.: Феория, 2005
Тартарика: атлас. 2005

3/ **Bulgarica. Время и пространство Болгарской цивилизации: атлас** / сост. Ф.Хузин. Москва; Казань: Феория, 2012
Булгарика: атлас. 2012

4/ **Тартарика. Этнография.** Казань; Москва: Феория, 2008

5/ **Атлас Тартарии: Евразия на старинных картах** / сост. И.Фоменко. Москва; Казань: Феория, 2007
Тартария атласы. 2007

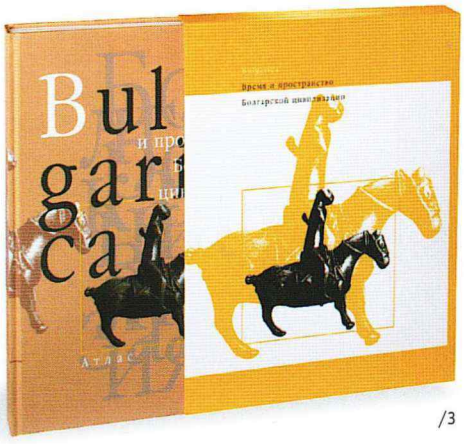

/3

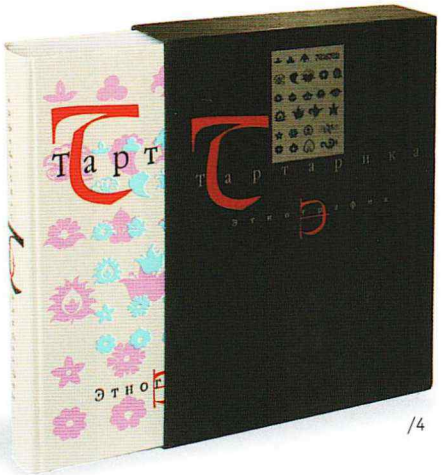

/4

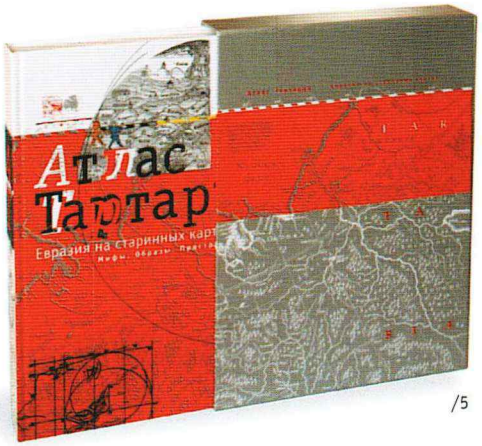

/5

/1

1/ Книги из серии «История татар» / худ. Р.Шамсутдинов. Казань: ТКИ, 2002–2008
«Татар тарихы» сериясеннән чыккан китаплар. 2002–2008

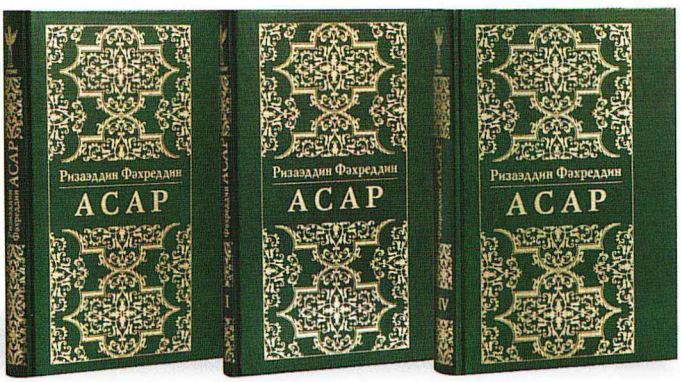

/2

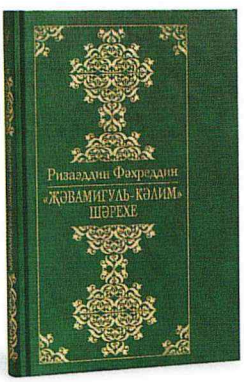

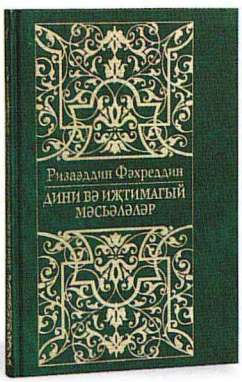

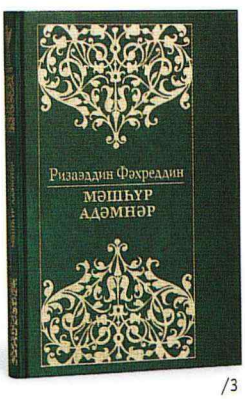

/3

2,3/ Ризаэддин Фәхретдиннең тарихи һәм дини хезмәтләре / рәс. Ш.Насыйров. Казан: Рухият, 2005–2012
Ризаэддин Фахретдин. Труды по истории и религии. 2005–2012

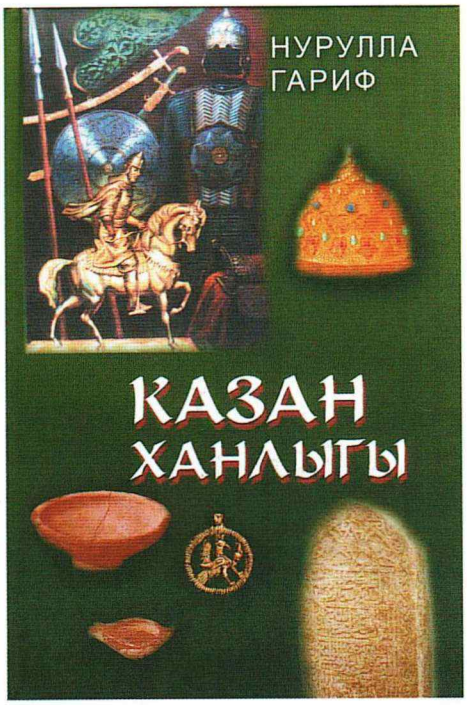

/1

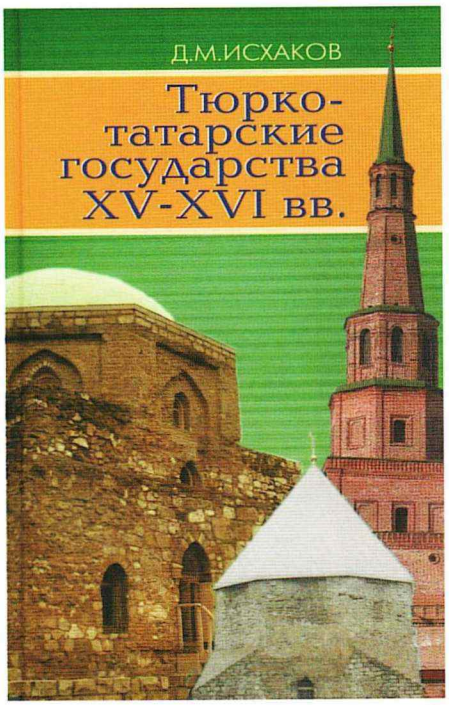

/2

1/ ***Нурулла Гариф.*** **Казан ханлыгы** / рәс. И.Шәмсетдинов. Казан: ТКН, 2006
Нурулла Гариф. **Казанское ханство.** 2006

2/ ***Дамир Исхаков.*** **Тюрко-татарские государства XV–XVI вв.** / худ. Р.Хасаншин. Казань: ТКИ, 2009
Дамир Исхаков. **XV–XVI гасырларда төрки-татар дәүләтләре.** 2009

3/ ***Рашит Галлямов.*** **После падения Казани** / худ. А.Валиева. Казань: ТКИ, 2007
Рәшит Галләм. **Казан егылганнан соң.** 2007

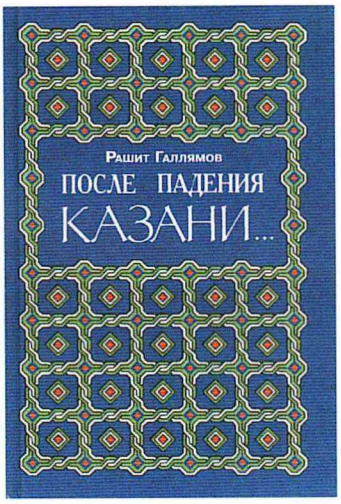

/3

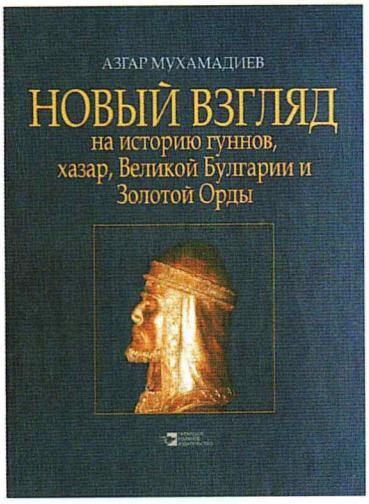

/4

/5

/6

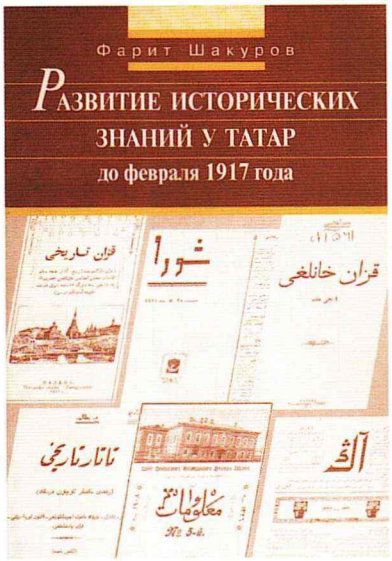

/7

4/ ***Азгар Мухамадиев.*** **Новый взгляд на историю гуннов, хазар, Великой Булгарии и Золотой Орды** / худ. Р.Хасаншин. Казань: ТКИ, 2011
Әзһәр Мөхәммәдиев. **Һуннар, хәзәрләр, Бөек Болгар һәм Алтын Урда тарихларына яңа караш.** 2011

5/ ***Айдар Ногманов.*** **Самодержавие и татары** / худ. Р.Шамсутдинов. Казань: ТКИ, 2005
Айдар Ногманов. **Самодержавие һәм татарлар.** 2005

6/ ***Борис Ишболдин.*** **Очерки из истории татар** / пер. с англ. В.Мирзаянова; худ. Н.Хазиахметов. Казань: Слово, 2005
Борис Ишболдин. **Татарлар тарихыннан очерклар.** 2005

7/ ***Фарит Шакуров.*** **Развитие исторических знаний у татар** / худ. Ш.Насыров. Казань: изд-во ун-та, 2002
Фәрит Шәкуров. **Татарларда тарихи белемнәр үсеше.** 2002

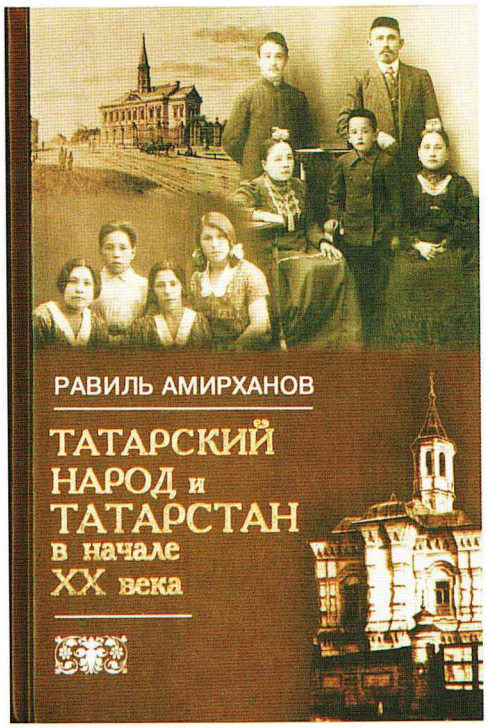

/1

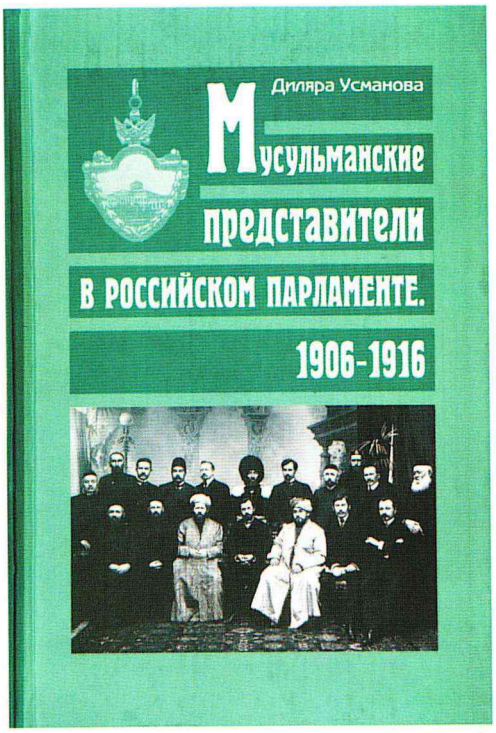

/2

1/ *Равиль Амирханов.*
Татарский народ и Татарстан в начале XX века / худ. Р.Шамсутдинов. Казань: ТКИ, 2005
Равил Әмирхан.
Татар халкы һәм Татарстан тарихы XX гасыр башында. 2005

2/ *Диляра Усманова.*
Мусульманские представители в Российском парламенте / худ. Ш.Насыров. Казань: Фэн, 2005
Диләрә Госманова.
Россия парламентында мөселман вәкилләре. 2005

3/ *Айрат Ситдиков.*
Казанский Кремль: историко-археологическое исследование / худ. А.Султанов. Казань, 2006
Айрат Ситдыйков.
Казан Кремле. 2006

4/ *Карл Фукс.*
О Казани, Казанском крае / сост.: М.Усманов, А.Гарзавина, И.Новицкая; худ. Ш.Насыров. Казань: Жиен, 2005
Карл Фукс.
Казан һәм Казан ягы турында. 2005

5/ *Айдар Хабутдинов.*
От общины к нации. / худ. Р.Хасаншин. Казань: ТКИ, 2008
Айдар Хәбетдинов.
Милләтнең оешуы. 2008

6/ *Надир Дәүләт.*
1917 Октябрь инкыйлабы вә төрк-татар Милләт Мәҗлесе / тәрҗ. Р.Кадыйров; рәс. Р.Әхияров. Казан: Җыен, Милли китап, 2008
Надир Давлет.
Революция 1917 года и Милли Меджлис тюрко-татар. 2008

7/ *Марсель Әхмәтҗанов.*
Нугай Урдасы / рәс. Р.Хәсәншин. Казан: ТКН, 2009
Марсель Ахметзянов.
Ногайская Орда. 2009

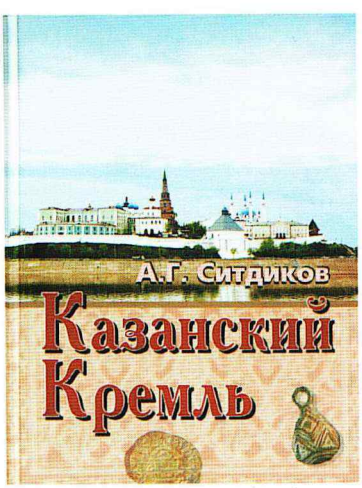

/3

/4

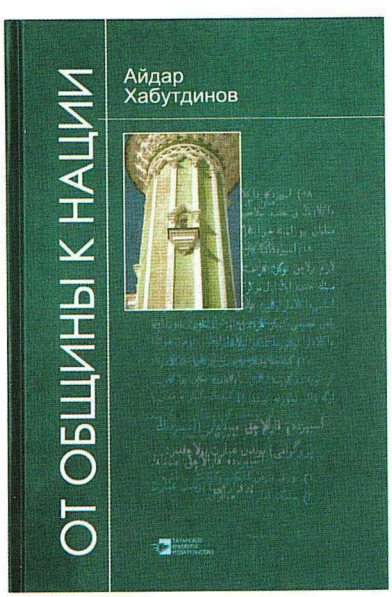

/5

/6

/7

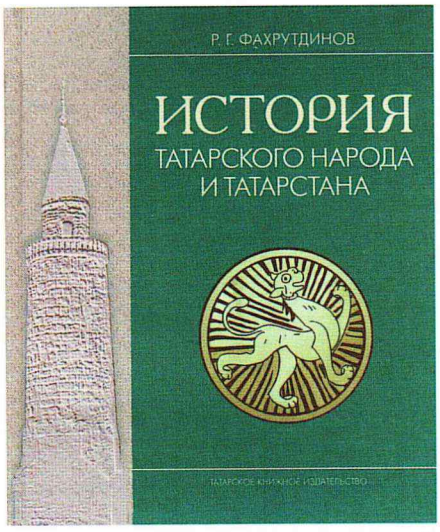

/1

/2

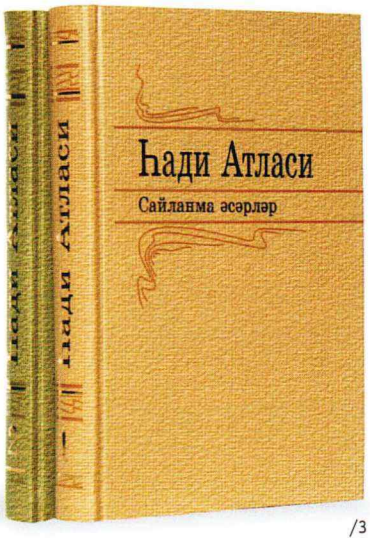

/3

1/ ***Равиль Фахрутдинов.*** **История татарского народа и Татарстана** / худ. М.Вазиева. Казань: ТКИ, 2011
Равил Фәхретдинов. **Татар халкы һәм Татарстан тарихы.** 2011

2/ **История Казани в документах и материалах. XX век.** Казань: Магариф, 2004
Казан тарихы документларда һәм материалларда. XX гасыр. 2004

3/ ***Һади Атласи.*** **Сайланма әсәрләр:** 2 томда / төз.: И.Гыймадиев һ.б.; рәс. Р.Хәсәншин. Казан: Җыен, 2009
Хади Атласи. **Избранные произведения.** 2009

4/ ***Хусаин Амирханов.*** **Таварих-е Булгарийа (Булгарские хроники).** Москва: ИД «Марджани», 2010
Хөсәен Әмирханов. **Болгар тарихы.** 2010

5/ ***Хасангата Габаши.*** **Подробная история тюрков.** Казань: ДУМ РТ, 2009
Хәсәнгата Габәши. **Төрки халыкларның тәфсилле тарихы.** 2009

6/ ***Булат Султанбеков.*** **Архивы и судьбы** / худ. Р.Хасаншин. Казань: Гасыр, 2006
Булат Солтанбәков. **Архивлар һәм язмышлар.** 2006

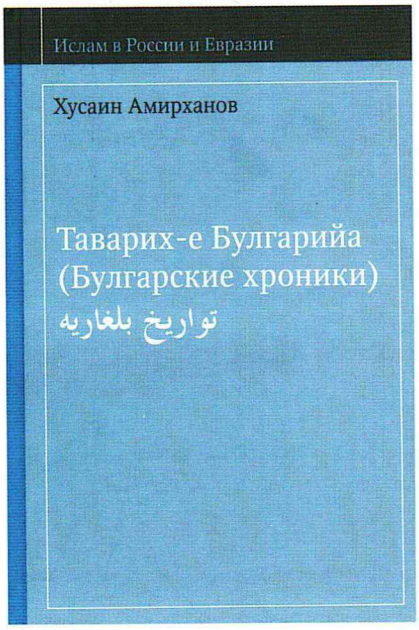

/4

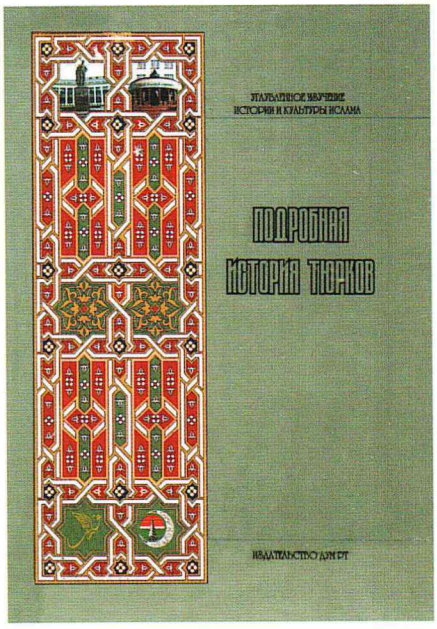

/5

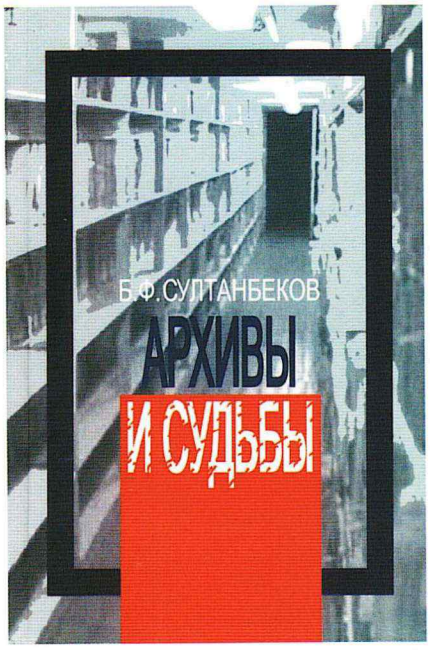

/6

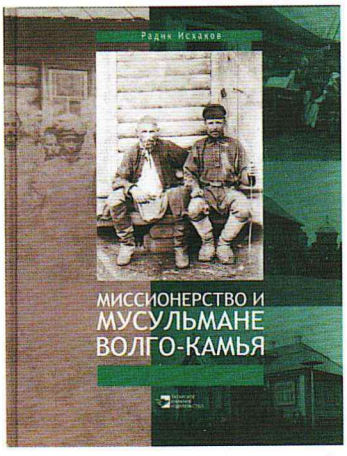

/7

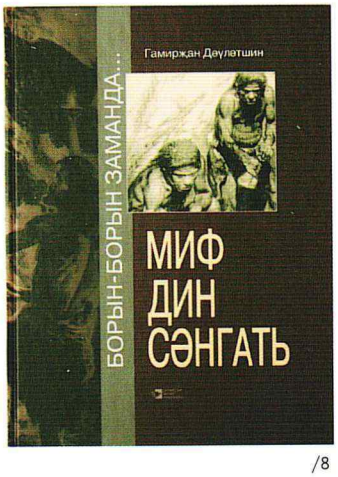

/8

7/ ***Радик Исхаков.*** **Миссионерство и мусульмане Волго-Камья** / худ. Р.Хасаншин. Казань: ТКИ, 2011
Радик Исхаков. **Миссионерлык һәм Идел-Кама буе мөселманнары.** 2011

8/ ***Гамиржан Дәүләтшин.*** **Борын-борын заманда...** / рәс. Р.Хәсәншин. Казан: ТКН, 2009
Гамирзян Давлетшин. **В далёкие времена...** 2009

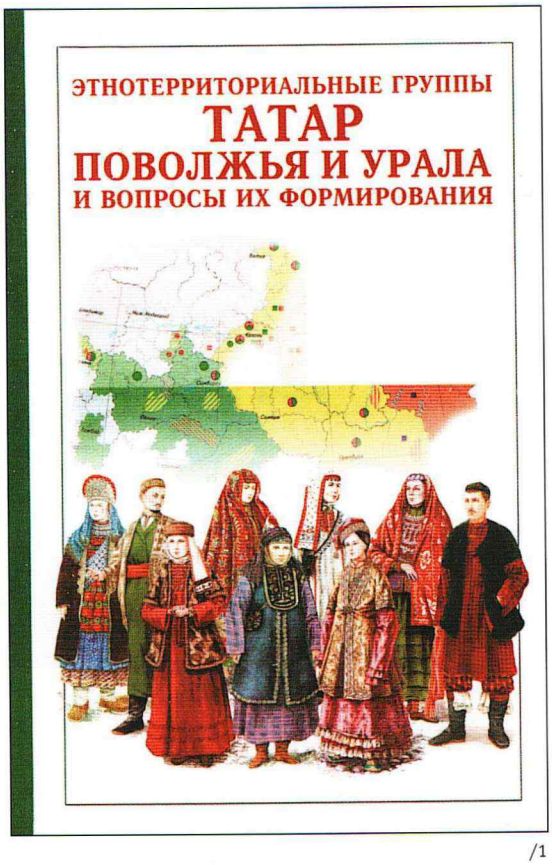

/1

1/ **Этнотерриториальные группы татар Поволжья и Урала и вопросы их формирования** / худ. Д.Залялетдинов. Казань: Дом печати, 2002
Идел-Урал буе татарларының этнотерриториаль төркемнәре. 2002

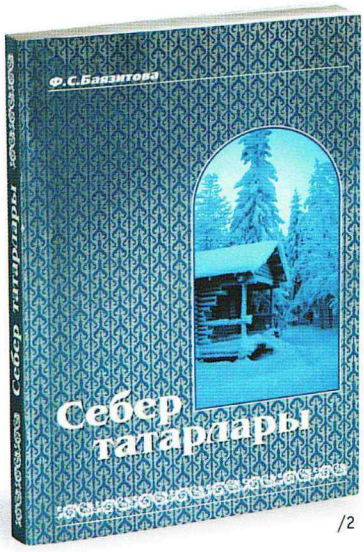

/2

2/ ***Флёра Баязитова.*** **Себер татарлары.** Казан: Фикер, 2001
Флёра Баязитова. **Сибирские татары.** 2001

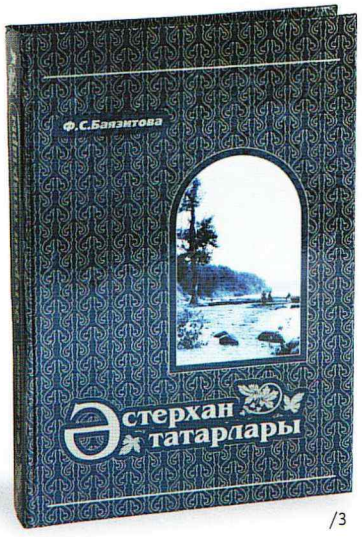

/3

3/ ***Флёра Баязитова.*** **Әстерхан татарлары.** Казан: Фикер, 2002
Флёра Баязитова. **Астраханские татары.** 2002

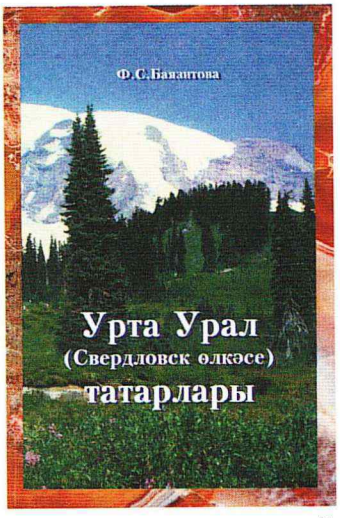

/4

4/ ***Флёра Баязитова.*** **Урта Урал (Свердловск өлкәсе) татарлары.** Казан: Фикер, 2002
Флёра Баязитова. **Татары Среднего Урала.** 2002

5/ ***Флёра Баязитова.*** **Әлмәт төбәге татарлары** / рәс. Р.Сәйфуллина. Казан: Мәгариф, 2001
Флёра Баязитова. **Татары Альметьевского региона.** 2001

6/ ***Радик Сибәгатов.*** **Башкортстан татарлары.** Казан: Мәгариф, 2002
Радик Сибагатов. **Татары Башкортстана.** 2002

7/ **Нижегородские татары = Нижгар татарлары.** Т.1. Нижний Новгород: Медина, 2008

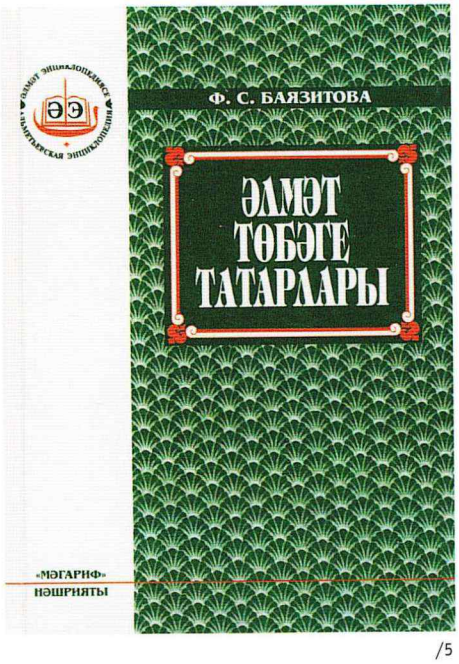

/5

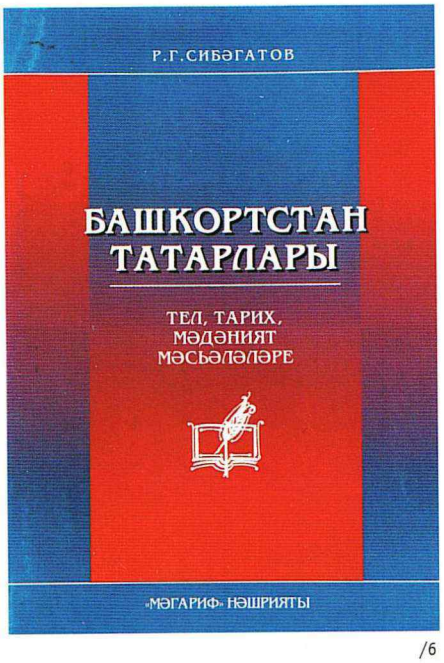

/6

/7

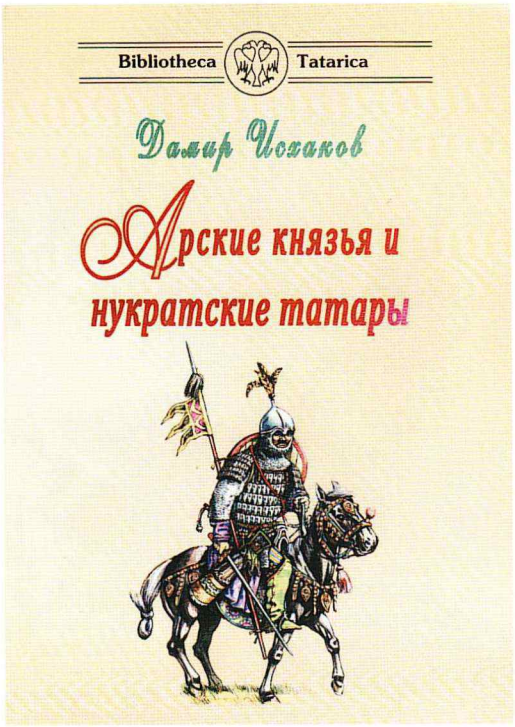

/1

1/ ***Дамир Исхаков.*** **Арские князья и нукратские татары.** Казан: Фэн, 2010
Дамир Исхаков. **Арча кенәзләре һәм нократ татарлары.** 2010

2/ ***Раиф Мәрданов.*** **Иж шәһәре татарлары тарихыннан** / рәс. Ш.Насыйров. Казан: Милли китап, 2006
Раиф Марданов. **Из истории татар Ижевска.** 2006

3/ ***Рамзия Мухамедова.*** **Татары-мишари** / худ. Л.Золондинова. Казань: Магариф, 2008
Рәмзия Мөхәммәдова. **Татар-мишәрләр.** 2008

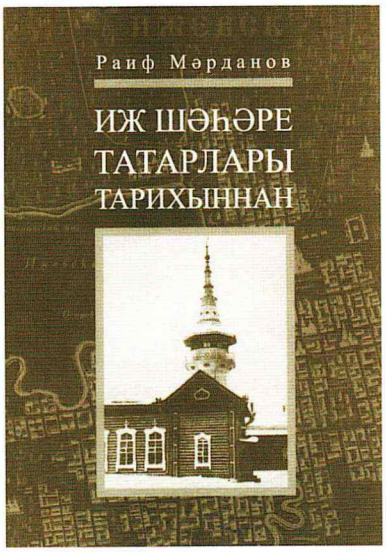

/2

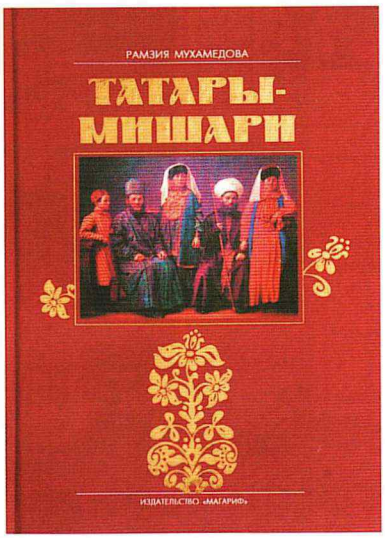

/3

/4

4/ ***Рәмзия Мөхәммәдова.*** **Керәшен татарлары киеме = Народный костюм татар-кряшен** / рәс. Р.Әхияров. Казан: Слово, 2005

5/ ***Малик Чанышев.*** **Кытайда татар мәгарифе тарихы** / рәс. Ш.Насыйров. Казан: Җыен, Идел-Пресс, 2007
Малик Чанышев. **История татарского просвещения в Китае.** 2007

6/ ***Надир Дәүләт.*** **Ерак Көнчыгыштагы татар-башкортларга ни булды.** Казан: ун-т нәшр., 2005
Надир Давлет. **Что случилось с татаро-башкирами на Дальнем Востоке.** 2005

7/ ***Габдельбар Файзрахманов.*** **История татар Западной Сибири** / худ. Р.Шамсутдинов. Казань: ТКИ, 2007
Габдельбәр Фәйзрахманов. **Көнбатыш Себер татарлары тарихы.** 2007

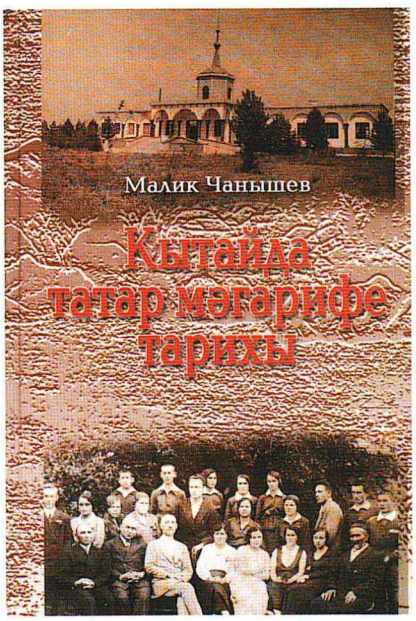

/5

/6

/7

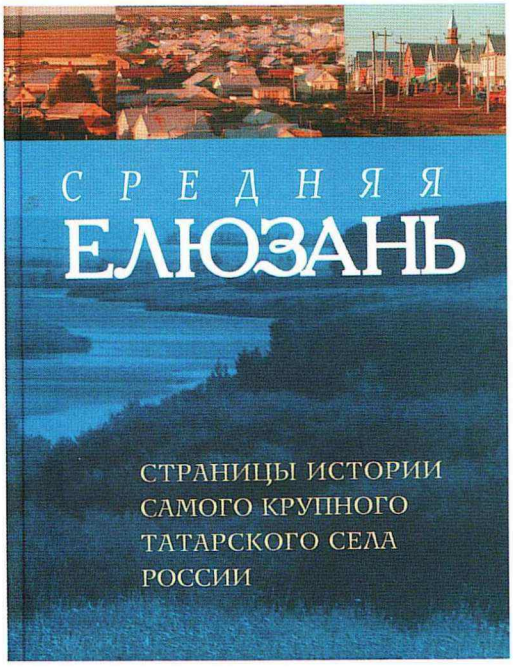

/1

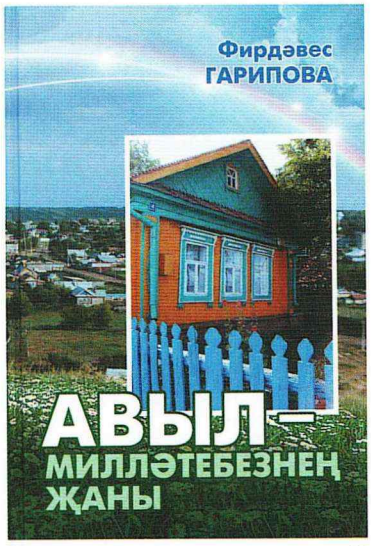

/2

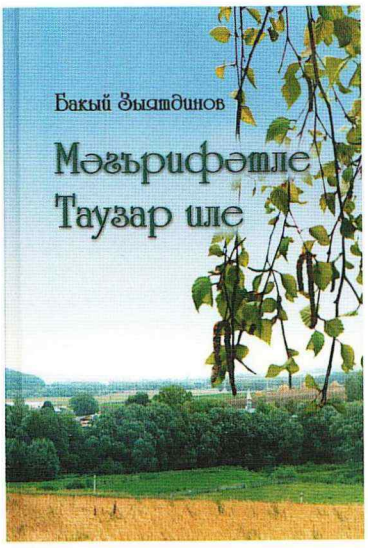

/3

1/ ***Ренат Марданов, Наиля Китаева.*** **Средняя Елюзань** / худ. Ш.Насыров. Казань: ТКИ, 2006
Ренат Мәрданов, Наилә Китаева. **Урта Әләзән.** 2006

2/ ***Фирдәвес Гарипова.*** **Авыл – милләтебезнең җаны.** Казан: Идел-Пресс, 2011
Фирдаус Гарипова. **Духовный родник.** 2011

3/ ***Бакый Зыятдинов.*** **Мәгърифәтле Таузар иле.** Казан: Идел-Пресс, 2004
Баки Зиятдинов. **История деревни Таузарово.** 2004

4/ ***Раиф Мәрданов.*** **Тарихта тибрәлгән Тәбәрле** / рәс. Ш.Насыйров. Казан: Тамга, 2011
Раиф Марданов. **История деревни Табарли.** 2011

5/ ***Зиннәтулла Насыйбуллин, Әлфия Ямаева.*** **Чәшелем – асыл илем** / рәс. Ш.Насыйров. Казан: Рухият, 2004
Зиннатулла Насибуллин, Альфия Ямаева. **История деревни Верхние Чершилы.** 2004

6/ **Яңа Нәдер** / рәс. Ш.Насыйров. Казан: Рухият, 2008
Новое Надырово. 2008

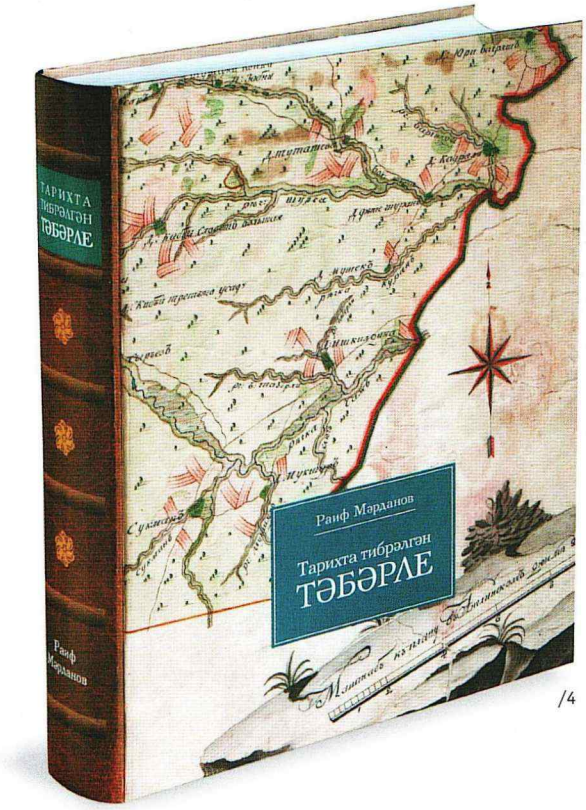

/4

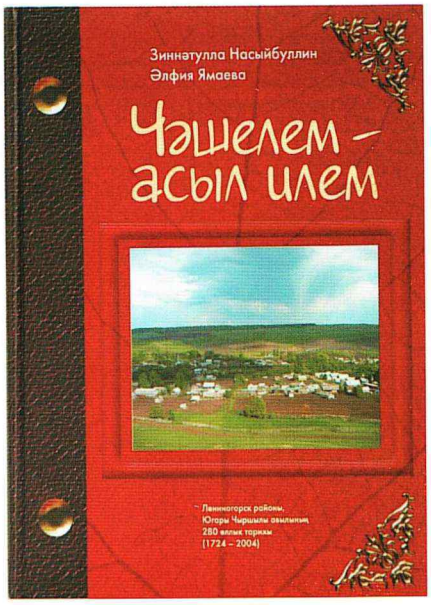

/5

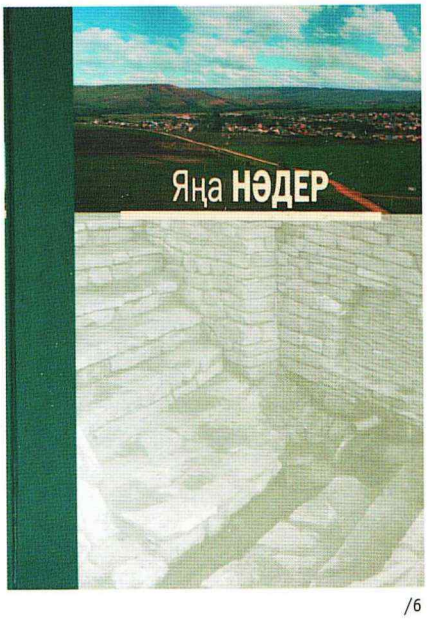

/6

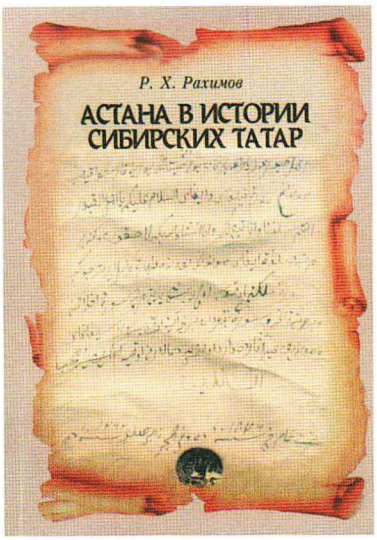

/1

/2

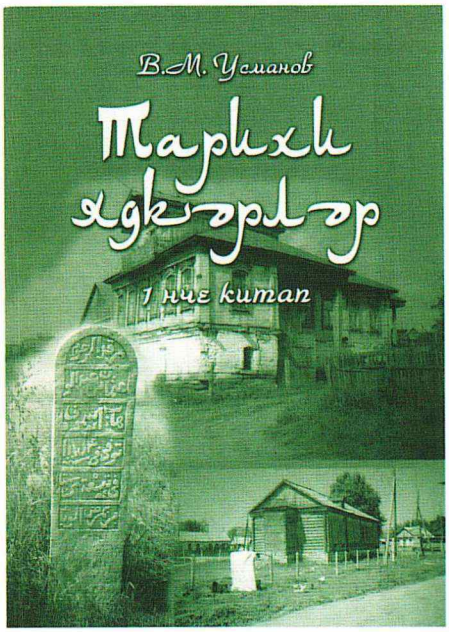

/3

1/ ***Ришат Рахимов.*** **Астана в истории сибирских татар.** Тюмень: Печатник, 2006
Ришат Рәхимов. **Себер татарлары тарихында астаналар.** 2006

2/ ***Раиф Мәрданов, Ирек Һадиев.*** **Әгерҗе төбәгенең ташъязма истәлекләре** / рәс. Ш.Насыйров. Казан: Тамга, 2008
Раиф Марданов, Ирек Хадиев. **Эпиграфические памятники Агрызского региона.** 2008

3/ ***Венер Усманов.*** **Тарихи ядкәрләр.** 1 нче китап. Уфа, 2005
Венер Усманов. Исторические памятники. 2005

4/ **Милли-мәдәни мирасыбыз: Актаныш** / төз. Э.Сафина. Казан, 2010
Национально-культурное наследие: Актаныш. 2010

5/ **Милли-мәдәни мирасыбыз: Түбән Новгород** / төз. Э.Сафина. Казан, Түбән Новгород: Мәдинә, Мәскәү, 2011
Национально-культурное наследие: Нижний Новгород. 2011

6/ **Татары Подмосковья.** Москва: АрбаТ-XXI, 2009
Мәскәү асты төбәге татарлары. 2009

7/ ***Рашит Искандаров.*** **Оренбургские татары** / худ. Р.Хасаншин. Казань: ТКИ, 2009
Рәшит Искәндәров. **Оренбург татарлары.** 2009

8/ ***Марсель Ахметзянов, Фарида Шарифуллина.*** **Касимовские татары** / худ. Л.Золондинова. Казань: Магариф, 2010
Марсель Әхмәтҗанов, Фәридә Шәрифуллина. **Касыйм татарлары.** 2010

/4

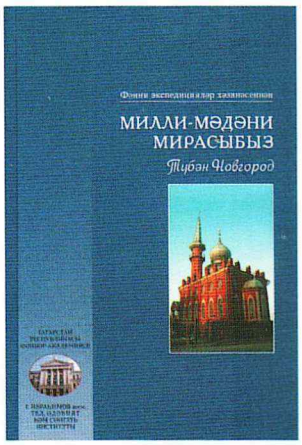

/5

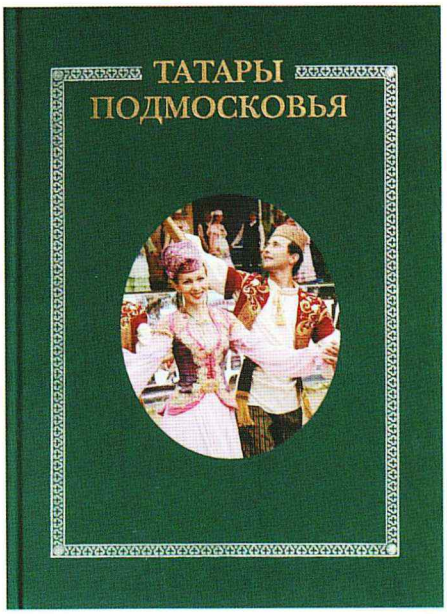

/6

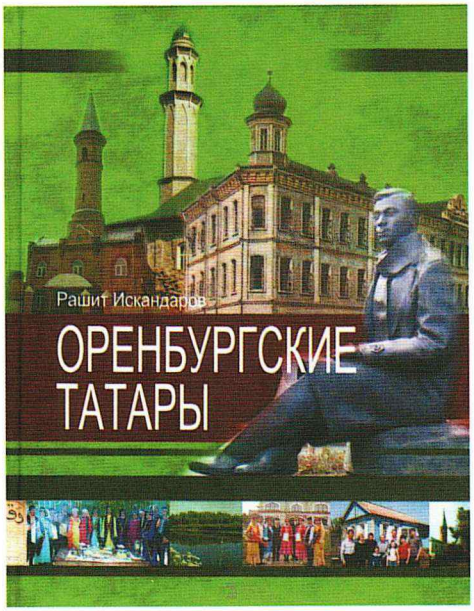

/7

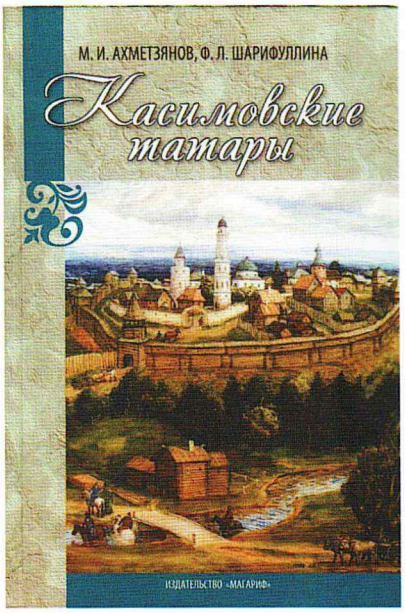

/8

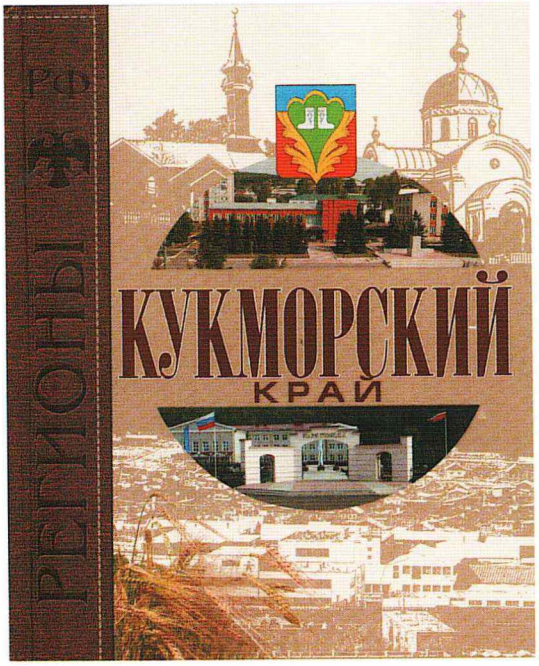

/1

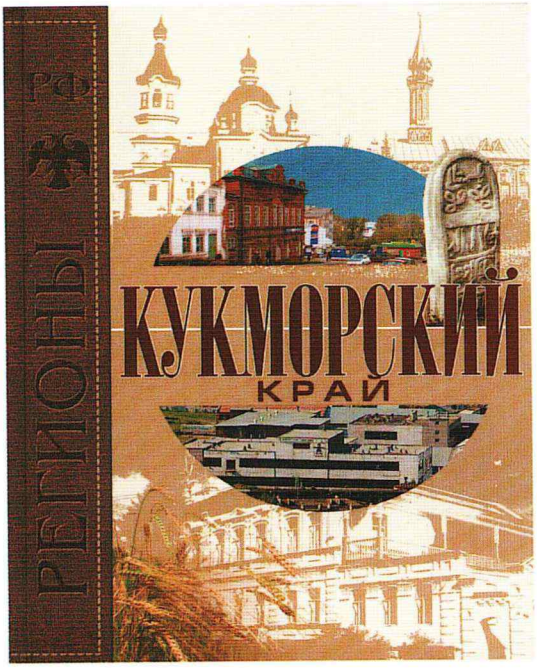

/2

1,2/ **Кукморский край:** в 2 т. / сост. С.Сафина. Казан: ИД «Новости мира», 2008, 2010
Кукмара төбәге. 2008, 2010

3/ **Әлмәт = Альметьевск.** Казан: Идел-Пресс, 2003

4/ **Чистаем = Моя Чистополь** / төз. Р.Исмәгыйлева; рәс. Р.Әхияров. Казан: Идел-Пресс, 2009

5,6/ **Балтач энциклопедиясе:** 2 томда / төз. Г.Мөхәммәтшин. Казан: Идел-Пресс, 2006, 2010
Энциклопедия Балтасинского района. 2006, 2010

7/ ***Раиф Мәрданов, Ирек Һадиев.*** **Әгерҗе төбәге тарихы** / рәс. Ш.Насыйров. Казан: Тамга, 2003
Раиф Марданов, Ирек Хадиев. **История населённых пунктов Агрызского региона.** 2003

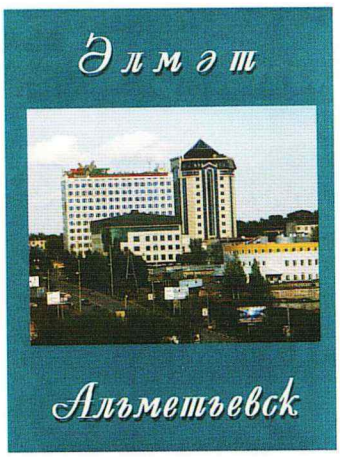

/3

/4

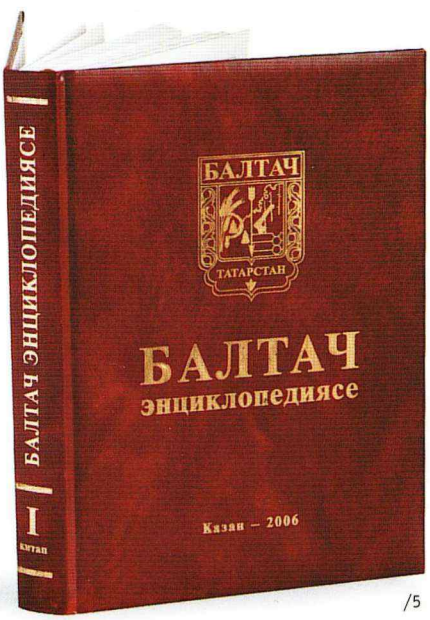

/5

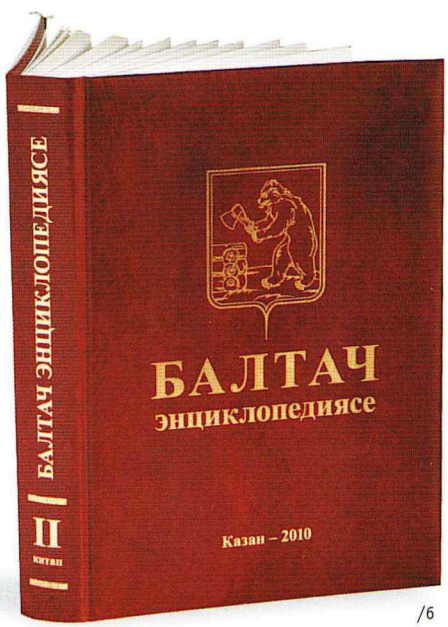

/6

/7

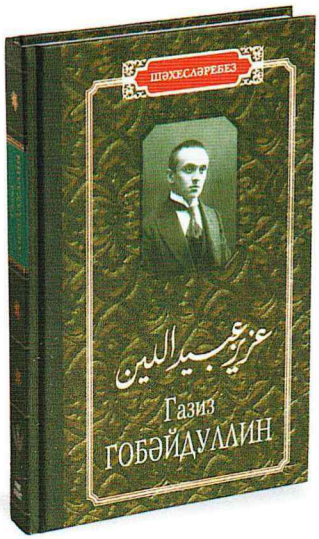

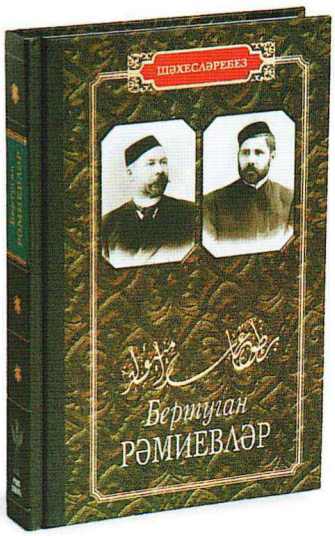

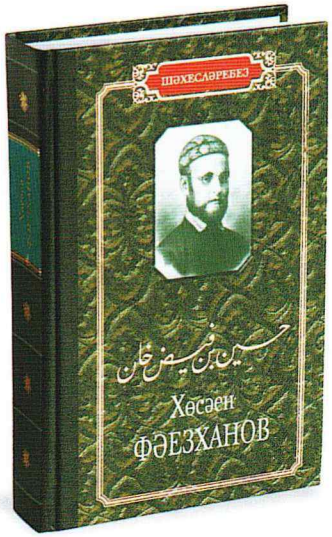

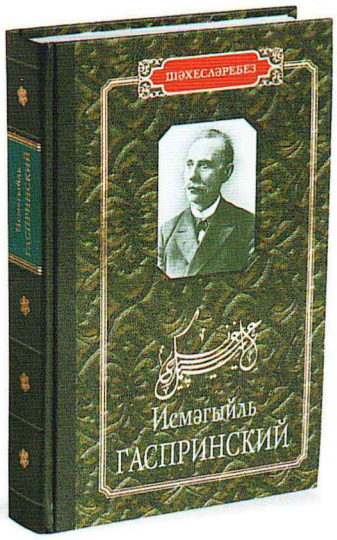

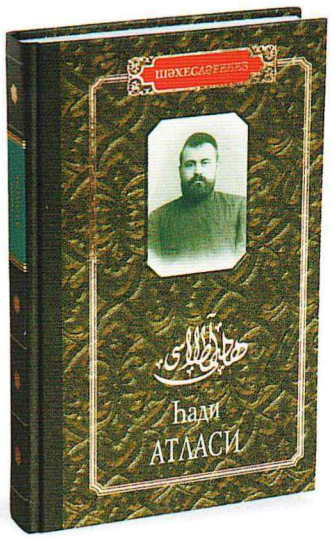

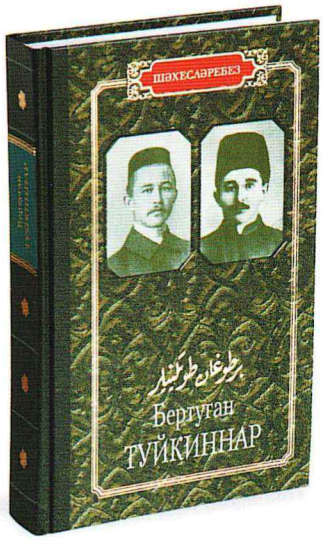

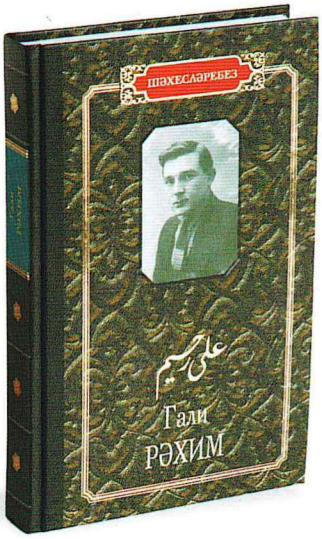

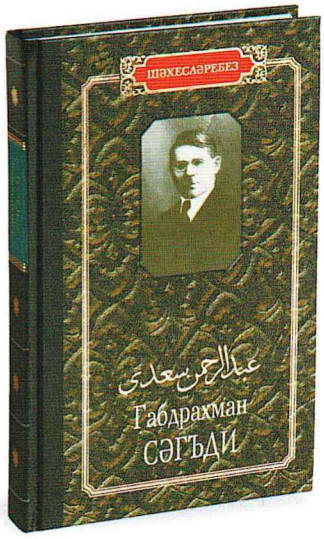

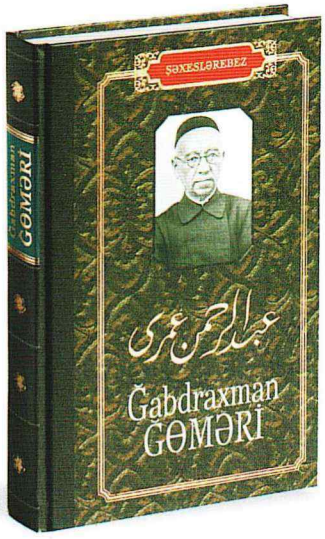

«Шәхесләребез» сериясеннән нәшер ителгән китаплар / рәс. Ш.Насыйров. Казан: Рухият, Җыен, 2002–2008

Книги из серии «Наши знаменитости». 2002–2008

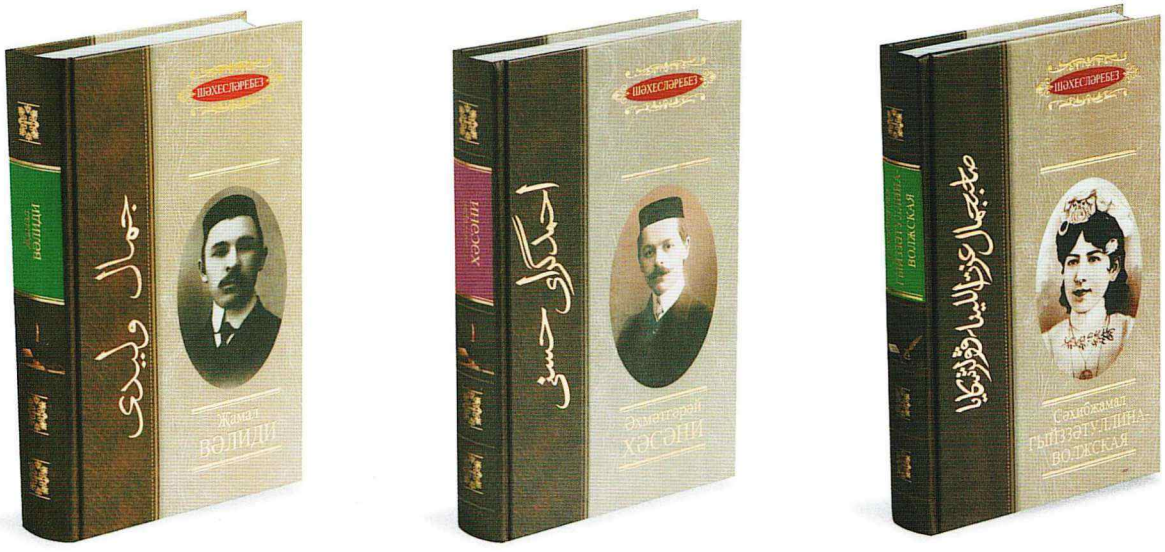

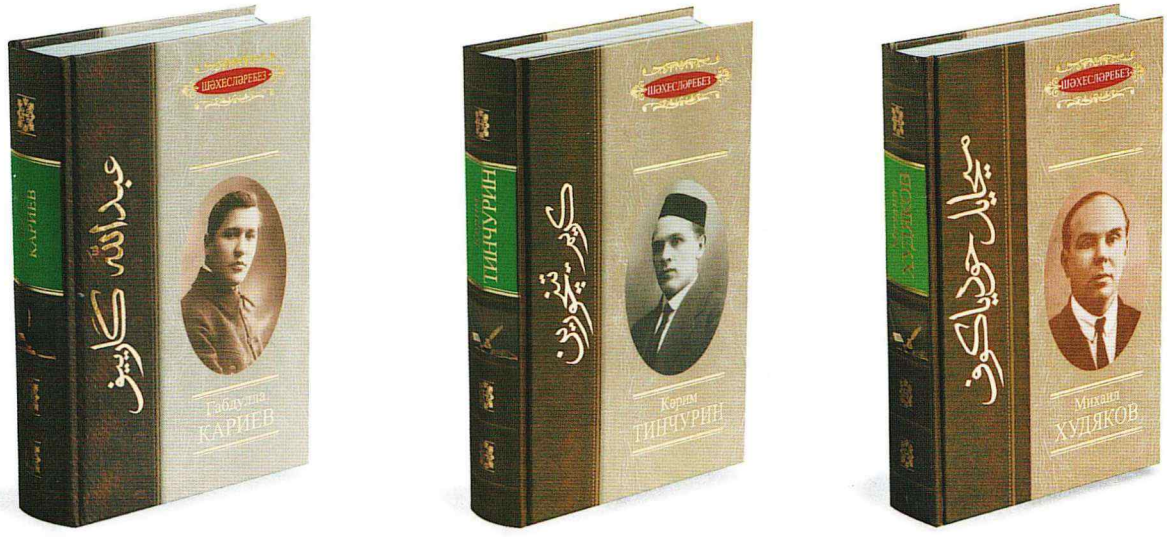

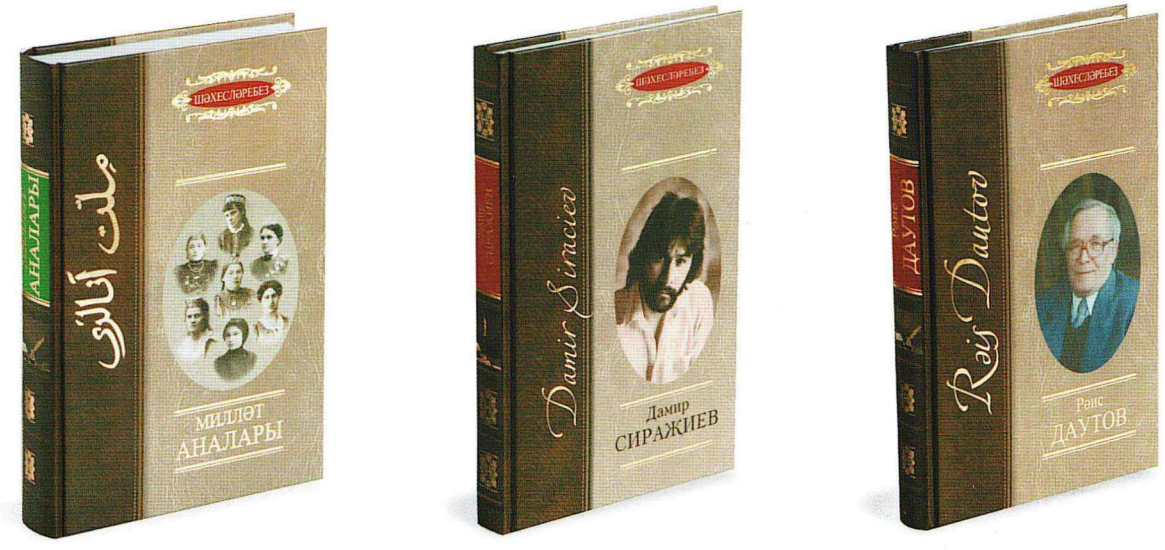

«Шәхесләребез» сериясеннән нәшер ителгән китаплар / рәс. Г.Эйдинов. Казан: Җыен, 2009–2012
Книги из серии «Наши знаменитости». 2009–2012

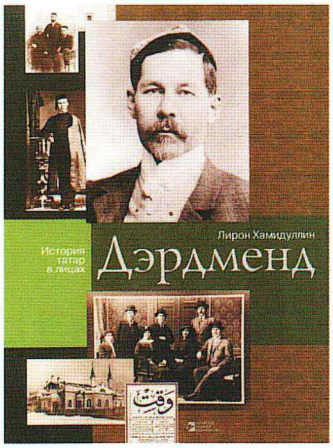

/1

/2

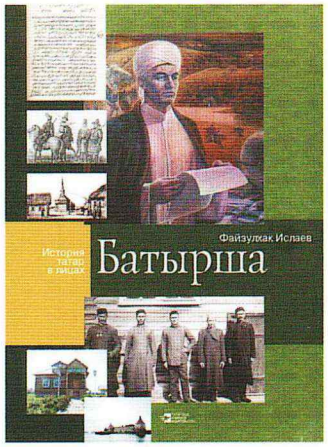

/3

/4

1/ ***Лирон Хамидуллин.*** **Дэрдменд.** Казань: ТКИ, 2010
Лирон Хәмидуллин. **Дәрдемәнд.** 2010

2/ ***Ильнур Миргалеев.*** **Хан Токтамыш.** Казань: ТКИ, 2011
Илнур Миргалиев. **Туктамыш хан.** 2011

3/ ***Файзулхак Ислаев.*** **Батырша** / худ. Р.Хасаншин. Казань: ТКИ, 2012
Фәйзелхак Ислаев. **Батырша.** 2012

4/ ***Лилия Мухамадеева.*** **Купцы Сайдашевы.** Казань: ТКИ, 2012
Лилия Мөхәммәдиева. **Сәүдәгәр Сәйдәшевләр.** 2012

5/ **Сөембикә ханбикә** / рәс. А.Тимергалина. Казан: Идел-Пресс, 2001
Царевна Суюмбике. 2001

6/ **Знаменитые люди о Казани и Казанском крае** / сост.: А.Гарзавина, И.Новицкая; худ. Г.Эйдинов. 2 изд. Казань: Жиен, 2005
Мәшһүр кешеләр Казан һәм Казан ягы турында. 2005

7/ ***Равил Әмирхан.*** **Әмирханнар** / рәс. Р.Сәйфуллина. Казан: Мәгариф, 2005
Равил Амирханов. **Амирхановы.** 2005

8/ ***Наиль Таиров.*** **Акчурины** / худ. Д.Залялетдинов. Казань: ТКИ, 2002
Наил Таиров. **Акчуриннар.** 2002

9/ ***Фәридә Гаффарова.*** **«Йолдыз» кабызган Максуди.** Казань: Алма-Лит, 2006
Фарида Гаффарова. **«Звезда» Максуди.** 2006

/5

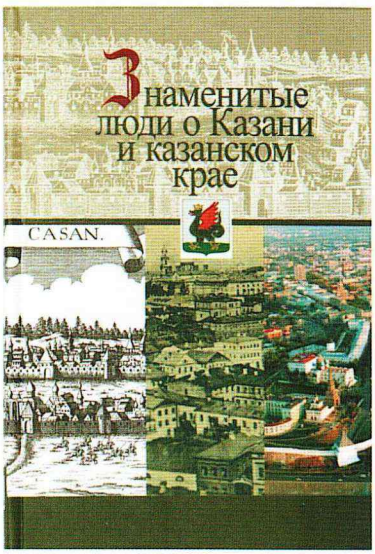

/6

/7

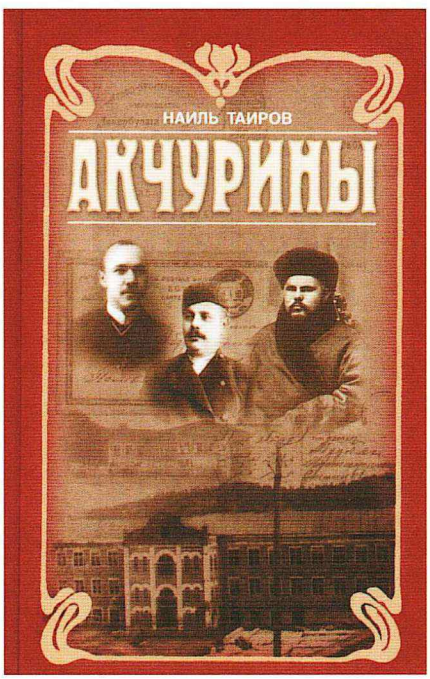

/8

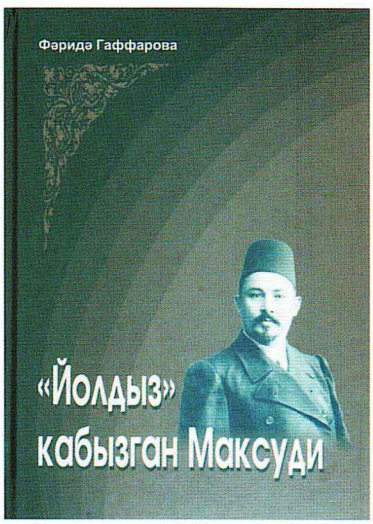

/9

/1

/2

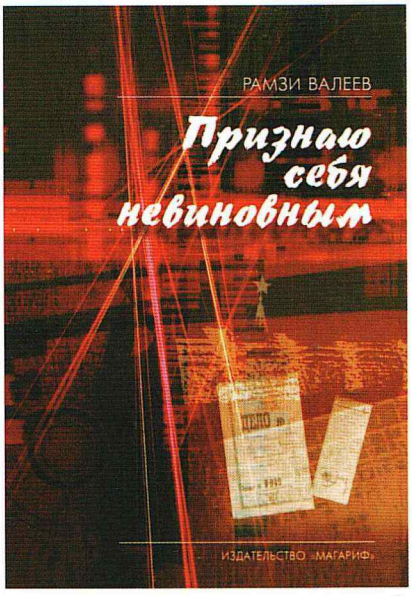

/3

/4

1/ ***Сәгыйт Садри.*** **Татар башы ниләр күрми...** / рәс. Й.Вәлиәхмәтов. Казан: ТКН, 2006
Сагит Садри. **Судьба татарина.** 2006

2/ ***Эмрулла Аги.*** **Жизнь одного человека** / худ. Л.Золондинова. Казань: Магариф, 2003
Әмрулла Аги. **Бер кеше язмышы.** 2003

3/ ***Рамзи Валеев.*** **Признаю себя невиновным** / худ. Л.Золондинова. Казань: Магариф, 2007
Рәмзи Вәлиев. **Үземне гаепсез дип саныйм.** 2007

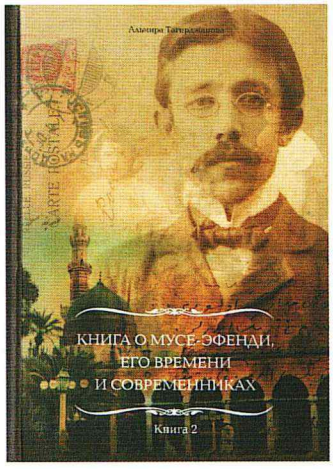

/6

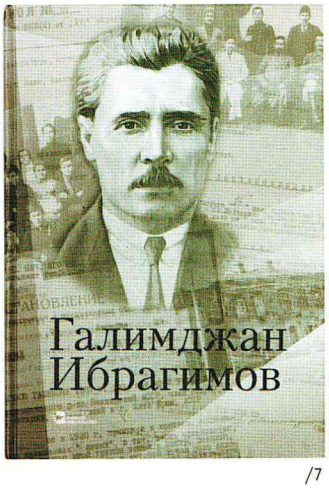

/7

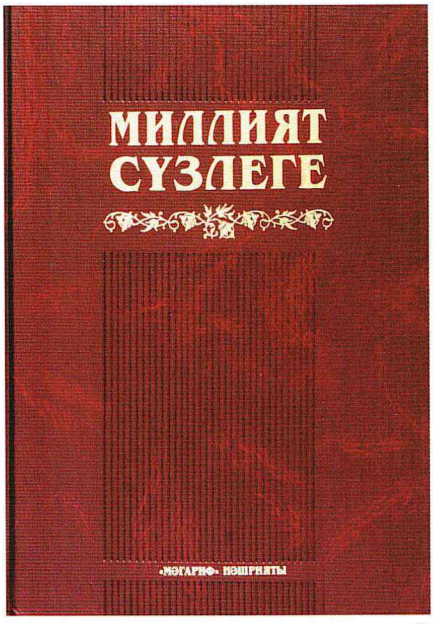

/5

4/ **Мәшһүр татар галимнәре** / төз.: Р.Шакирҗанов һ.б.; рәс. Р.Хәсәншин. Казан: ТКН, 2011
Знаменитые татарские учёные. 2011

5/ **Миллият сүзлеге** / төз.-авт. А.Тимергалин. Казан: Мәгариф, 2007
Татарский мир. 2007

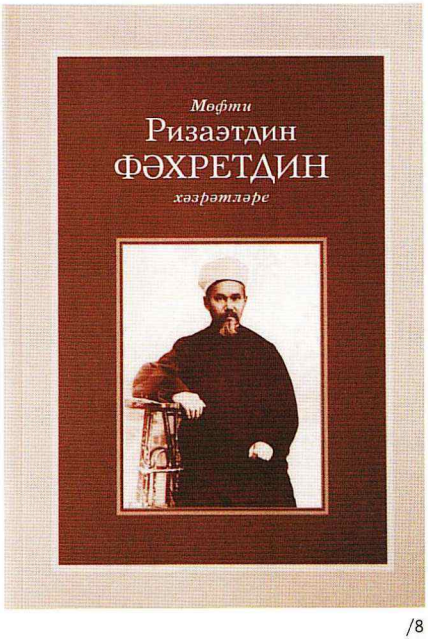

/8

6/ ***Альмира Тагирджанова.*** **Книга о Мусе-эфенди, его времени и современниках.** Казань: ТАИФ, 2010
Альмира Таһиржанова. **Муса әфәнде, аның чоры һәм замандашлары.** 2010

7/ **Галимджан Ибрагимов:** документы и факты / авт.-сост. М.Ибрагимов; худ. Р.Хасаншин. Казань: ТКИ, 2012
Галимҗан Ибраһимов: документлар һәм фактлар. 2012

8/ **Мөфти Ризаэддин Фәхретдин хәзрәтләре** / төз. Р.Мәрданов; рәс. Ш.Насыйров. Казан: Рухият, 2007
Муфтий Ризаэддин Фахретдинов. 2007

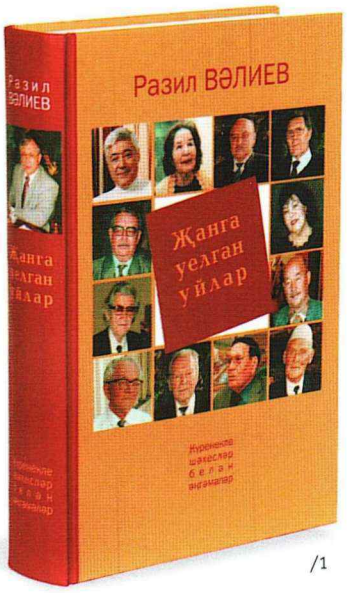

/1

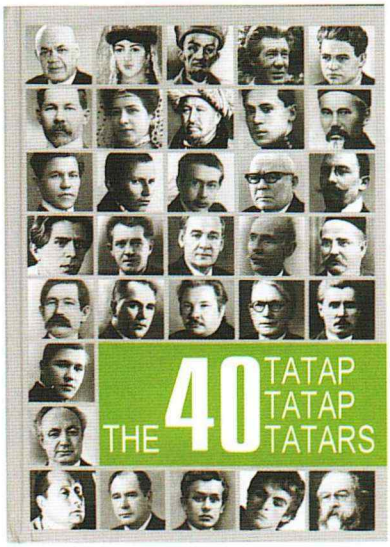

/2

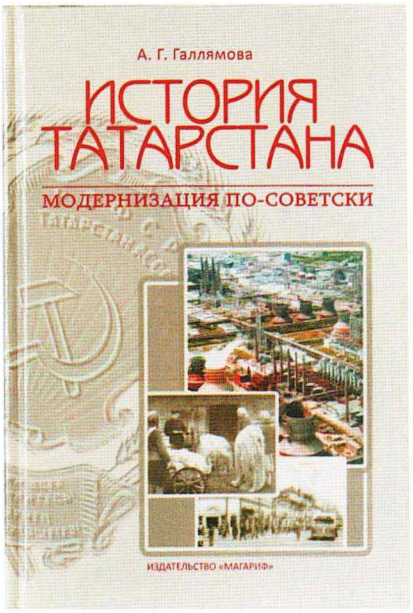

/3

1/ ***Разил Вәлиев.*** **Җанга уелган уйлар** / рәс. Ш.Насыйров. Казан: ТКН, 2011
Разиль Валеев. **Разговор о насущном.** 2011

2/ **40 татар** / рәс. Р.Хәсәншин. Казан: ТКН, 2013
40 татар. 2013

3/ ***Альфия Галлямова.*** **История Татарстана: модернизация по-советски** / худ. М.Вазиева. Казань: Магариф, 2010
Әлфия Галләмова. **Татарстан тарихы: советча модернизация.** 2010

4/ ***Дамир Исхаков.*** **Татарлар: халык исәбен алу һәм сәясәт = Татары: перепись и политика.** Казан: ТКН, 2010

5/ ***Рафаил Хәким.*** **Татар рухы** / рәс. Р.Шәмсетдинов. Казан: ТКН, 2007
Рафаэль Хаким. **Татарский дух.** 2007

6/ ***Раиф Мәрданов.*** **Милләт дисәң, миләр сызлый...** / рәс. Ш.Насыйров. Казан: Тамга, 2006
Раиф Марданов. **На прокрустовом ложе.** 2006

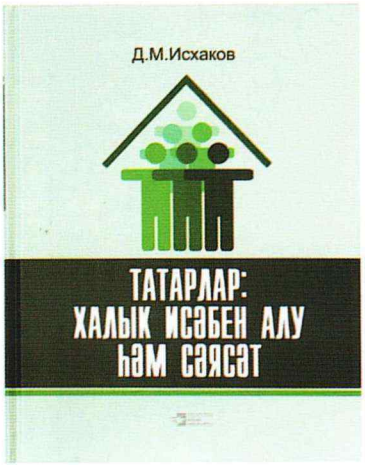

/4

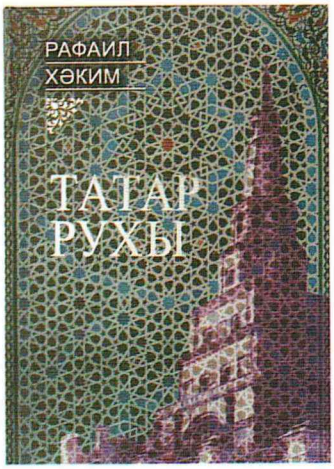

/5

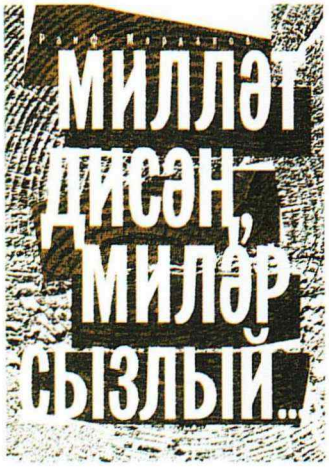

/6

7/ **Золотые страницы купечества, промышленников и предпринимателей Татарстана** / авт.-сост.: Р.Салихов и др. Т.1; худ. О.Рябов. Казань: Яналиф, 2001
Татарстан сәүдәгәрләре, промышленниклары һәм эшкуарлары. 2001

8/ ***Рафаэль Вәлиев.*** **Болгар дәүләтенең сәүдә һәм акча мөнәсәбәтләре.** Казан: Мастер-Лайн, 2003
Рафаэль Валеев. **Торгово-денежные отношения Булгарского государства.** 2003

/7

/8

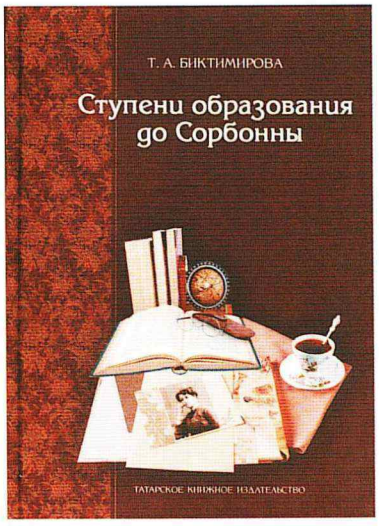

/1

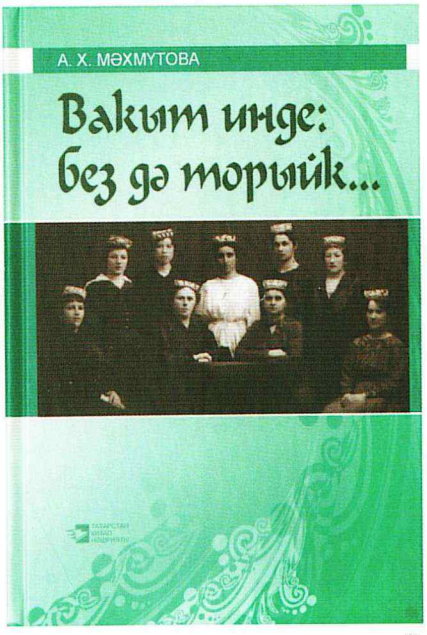

/2

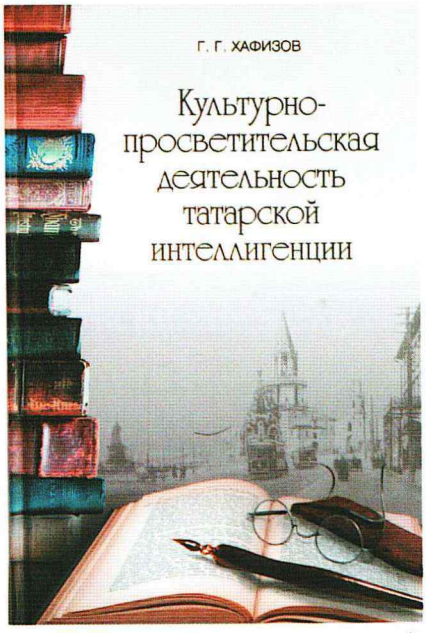

/3

1/ ***Тамина Биктимирова.*** **Ступени образования до Сорбонны.** Казань: Алма-Лит, 2003
Тәэминә Биктимерова. **Мәгърифәт баскычлары.** 2003

2/ ***Альта Мәхмүтова.*** **Вакыт инде: без дә торыйк...** / рәс. Р.Хәсәншин. Казан: ТКН, 2012
Альта Махмутова. **Время пришло: встанем и мы...** 2012

3/ ***Габдрахман Хафизов.*** **Культурно-просветительская деятельность татарской интеллигенции /** худ. М.Вазиева. Казань: ТКИ, 2011
Габдрахман Хафизов. **Татар зыялыларының мәдәни-агарту эшчәнлеге.** 2011

4/ ***Җәүдәт Миңнуллин.*** **Шәрык клубы:** тарихи очерк / рәс. Г.Саморядова. Казан: Заман, ТКН, 2013
Завдат Миннуллин. **Восточный клуб.** 2013

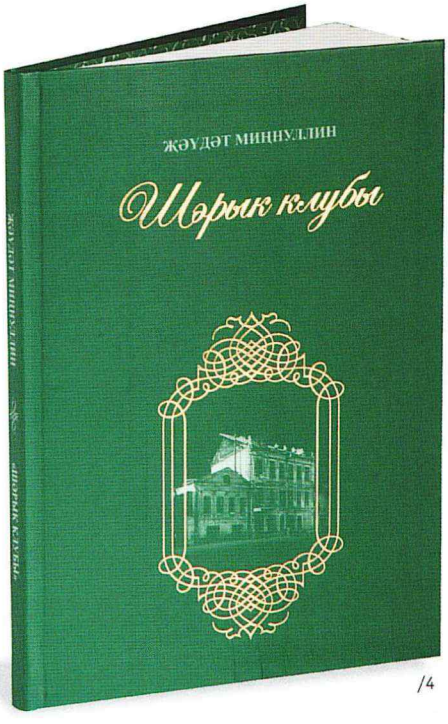

/4

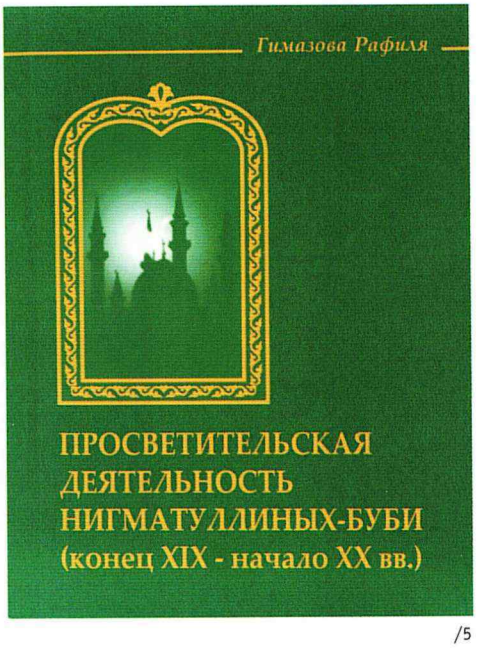

/5

5/ ***Рафиля Гимазова.*** **Просветительская деятельность Нигматуллиных-Буби.** Казань: Печатный Двор, 2004
Рафилә Гыймазова. **Бертуган Нигъмәтуллин-Бубыйларның мәгърифәтчелек эшчәнлеге.** 2004

6/ **Медресе «Мухаммадия»: преемственность традиций = Татарларның белем учагы – «Мөхәммәдия»** / сост. В.Якупов. Казань: ДУМ РТ, 2008

7/ **Медресе Казани** / сост.: Р.Гимазова и др.; худ. И.Карманова. Казань: Гасыр, 2007
Казан мәдрәсәләре. 2007

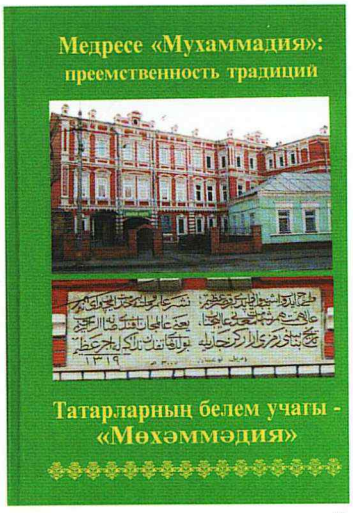

/6

/7

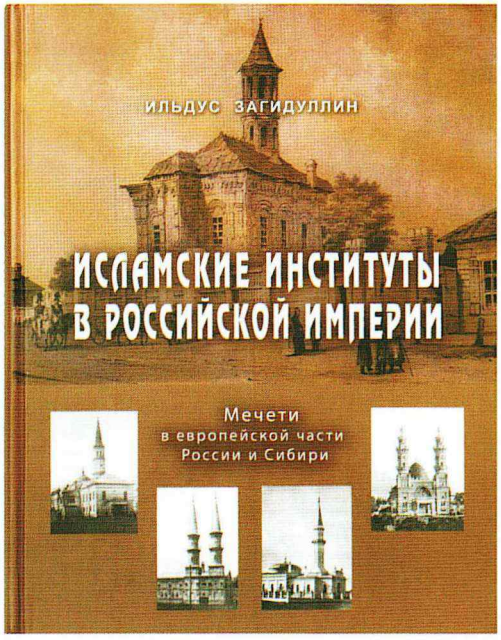

/1

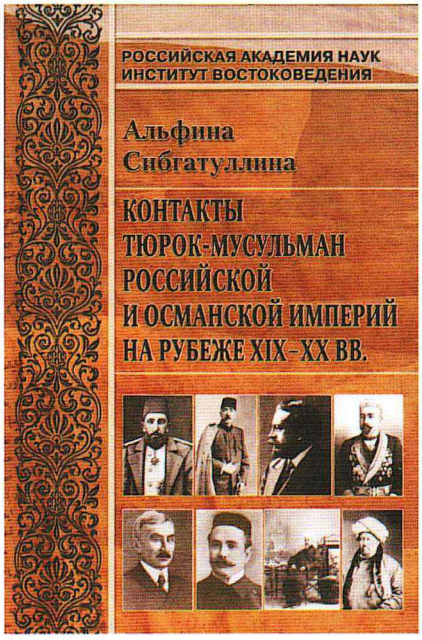

/2

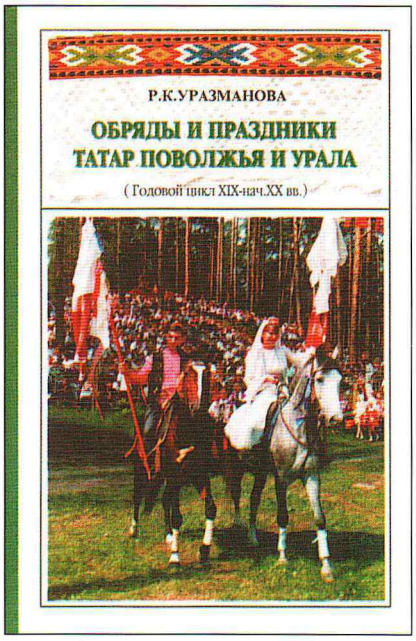

/3

1/ ***Ильдус Загидуллин.*** **Исламские институты в Российской империи** / худ. Р.Шамсутдинов. Казань: ТКИ, 2007
Илдус Заһидуллин. **Россия империясендәге мөселман оешмалары.** 2007

2/ ***Альфина Сибгатуллина.*** **Контакты тюрок-мусульман Российской и Османской империй на рубеже XIX–XX вв.** Москва: Исток, 2010
Әлфинә Сибгатуллина. **Россия һәм Госманлы империяләре төрки-мөселманнарының XIX–XX гасыр чикләрендәге аралашуы.** 2010

3/ ***Рауфа Уразманова.*** **Обряды и праздники татар Поволжья и Урала** / худ. Д.Залялетдинов. Казань: Дом печати, 2001
Рәүфә Уразманова. **Идел-Урал татарларының гореф-гадәтләре һәм бәйрәмнәре.** 2001

4/ ***Габбас Мухамедшин.*** **Семь ступеней минарета Сююмбеки.** 2-е изд. Казань: Дом печати, 2003
Габбас Мөхәммәтшин. **Сөембикә манарасының җиде баскычы.** 2003

5/ **Татарстан – Төркия: мәдәни багланышлар** / рәс. Ш.Насыйров. Казан: Тамга, 2004
Татарстан – Турция. 2004

6/ ***Адиль Беляев.*** **Историческая генеалогия татарского народа** / худ. Р.Хасаншин. Казань: ТКИ, 2012
Гадел Беляев. **Татар халкының тарихи генеалогиясе.** 2012

7/ **Традиционная культура татар XIX–XX веков** / худ. И.Карманов. СПб.: Славия, 2012
Татарларның XIX–XX гасырлардагы традицион культурасы. 2012

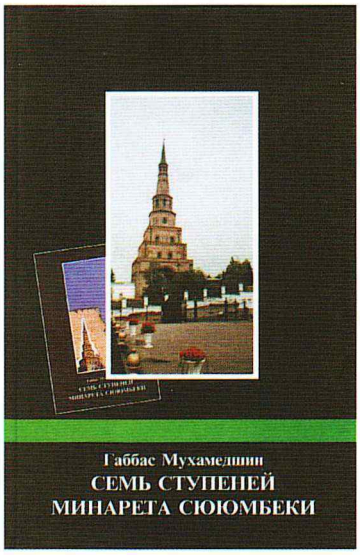

/4

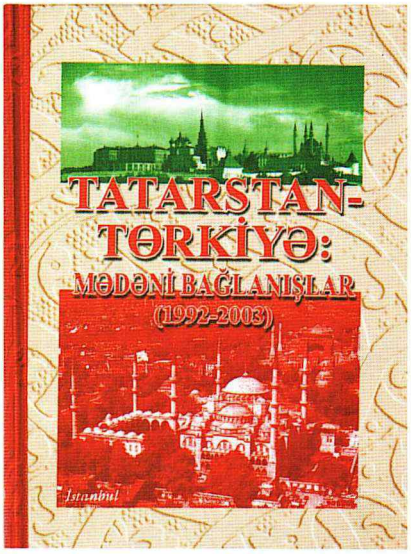

/5

/6

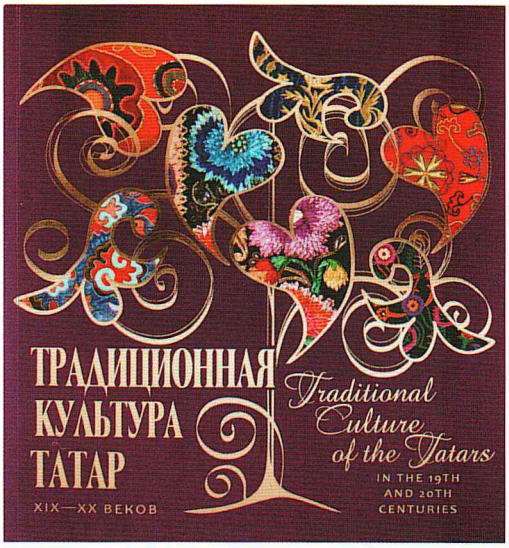

/7

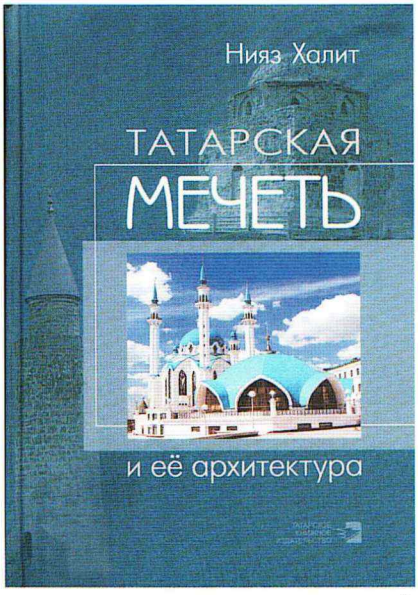

/1

/2

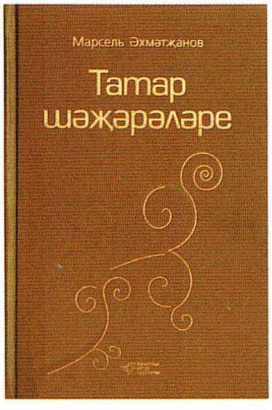

/3

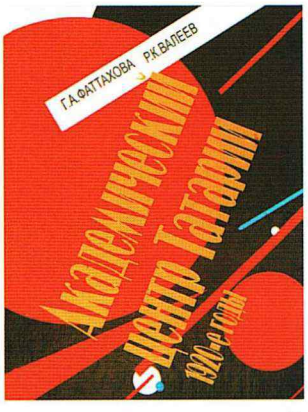

/4

1/ **Нияз Халит. Татарская мечеть и её архитектура** / худ. М.Вазиева. Казань: ТКИ, 2012
Нияз Халит. **Татар мәчете һәм аның архитектурасы.** 2012

2/ ***Нияз Халит.*** **Мечети средневековой Казани.** Казань: ТКИ, 2011
Нияз Халит. **Урта гасырлардагы Казан мәчетләре.** 2011

3/ ***Марсель Әхмәтҗанов.*** **Татар шәҗәрәләре.** Казан: ТКН, 2012
Марсель Ахметзянов. **Татарские шеджере.** 2012

4/ ***Гузель Фаттахова, Рамзи Валеев.*** **Академический центр Татарии: 1920-е годы** / худ. Р.Хасаншин. Казань: ТКИ, 2002
Гүзәл Фәттахова, Рәмзи Вәлиев. **Татарстанның Академик үзәге.** 2002

5/ ***Радик Салихов, Рамиль Хайрутдинов.*** **Исторические мечети Казани.** Казань: ТКИ, 2005
Радик Салихов, Рамил Хәйретдинов. **Казанның тарихи мәчетләре.** 2005

6/ **Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты = Институт языка, литературы и искусства имени Г.Ибрагимова.** Казан, 2010

7/ **Татарский государственный гуманитарно-педагогический университет – 130 лет** / худ. Р.Ахияров. Казань: Идел-Пресс, 2006
Татар дәүләт гуманитар-педагогик университетына 130 ел. 2006

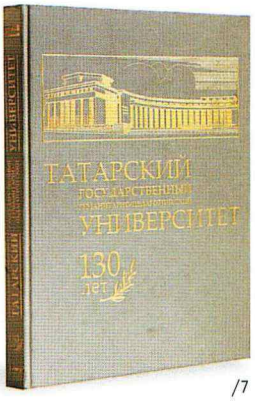

/7

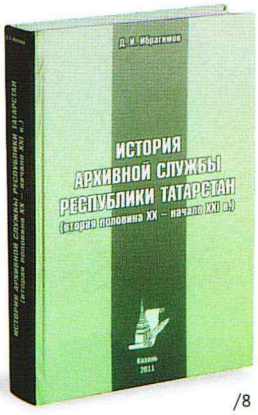

/8

/9

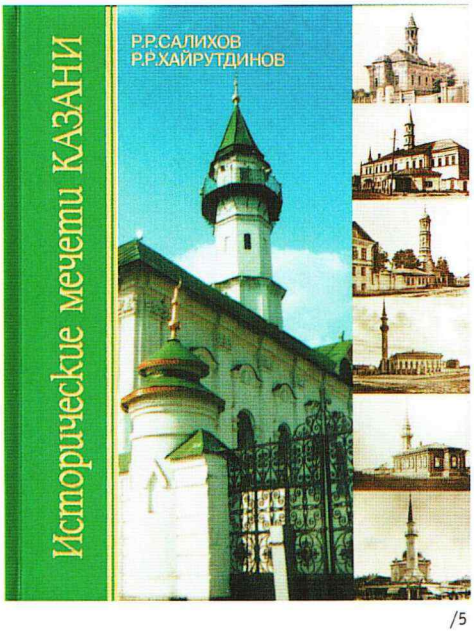

/5

/6

8/ ***Данил Ибрагимов.*** **История архивной службы Республики Татарстан.** Казань, 2011
Данил Ибраһимов. **Татарстан Республикасының архив хезмәте.** 2011

9/ ***Рафаэль Валеев.*** **Историко-культурное наследие Республики Татарстан** / худ. Р.Ахияров. Казань: Идел-Пресс, 2007
Рафаэль Вәлиев. **Татарстан Республикасының тарихи-мәдәни мирасы.** 2007

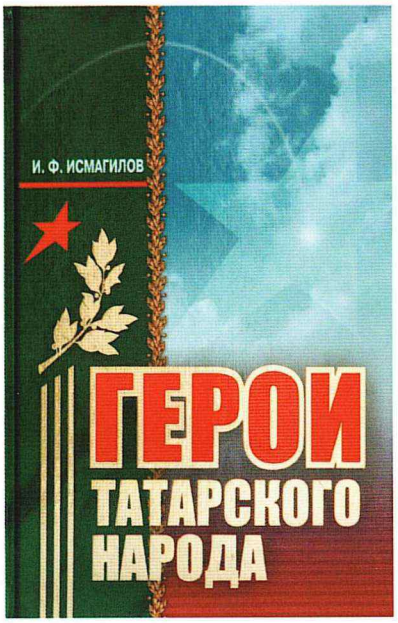

/1

/2

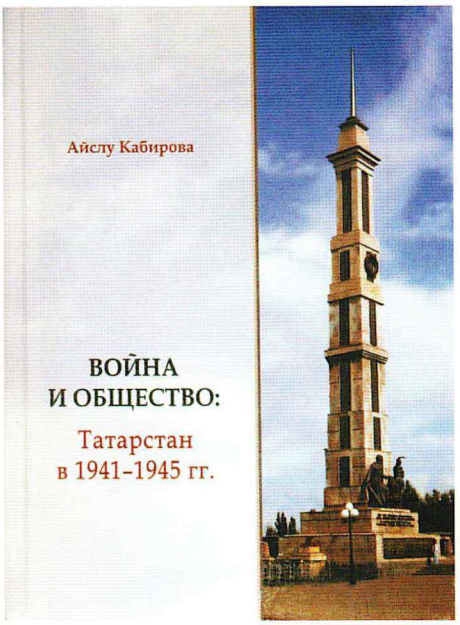

/3

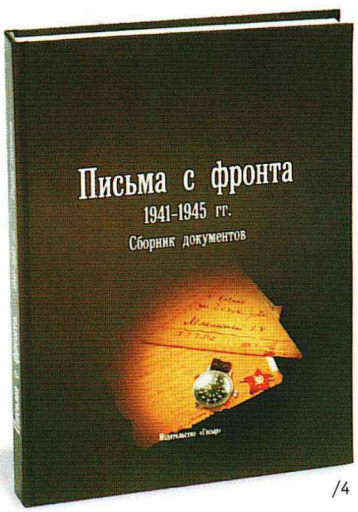

/4

1/ ***Ибрагим Исмагилов.*** **Герои татарского народа** / худ. Р.Ахияров. Казань: ТКИ, 2006
Ибраһим Исмәгыйлев. **Татар халкы геройлары.** 2006

2/ ***Анатолий Иванов.*** **Герои Российской Федерации = Россия Федерациясе геройлары** / худ. Ш.Насыров. Казань: Книга Памяти, 2012

3/ ***Айслу Кабирова.*** **Война и общество** / худ. Р.Гатауллина. Казань: Фэн, 2011
Айсылу Кәбирова. **Сугыш һәм җәмгыять.** 2011

4/ **Письма с фронта.** Казань: Гасыр, 2010
Фронт хатлары. 2010

5/ **А были вместе – детство и война...:** альбом. Казань: Заман, 2010
Балачак һәм сугыш. 2010

6/ **Провал операции «Шаровая молния»** / сост. Р.Мустафин; худ. Р.Хасаншин. Казань: ТКИ, 2010
Бөек Ватан сугышы чорындагы татар партизаннары. 2010

/5

/6

/7

7/ ***Шамил Мәҗитов.*** **Артиллерист офицер көндәлегеннән** / төз. Р.Мәҗитова; рәс. И.Ибраһимов. Казан: Сүз, 2011
Шамиль Мазитов. **Из дневника офицера-артиллериста.** 2011

8/ ***Екатерина Кривоножкина, Ильнара Ханипова.*** **Сельское население Татарской АССР накануне и в годы Великой Отечественной войны (1937–1945)** / худ. С.Смолкин. Казань: ЦИТ, 2011
Екатерина Кривоножкина, Илнара Ханипова. **Татарстанның авыл халкы Бөек Ватан сугышы алдыннан һәм сугыш елларында.** 2011

/8

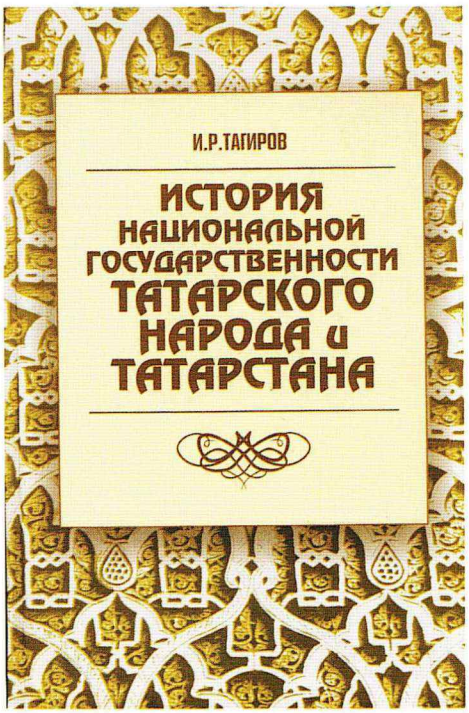

/1

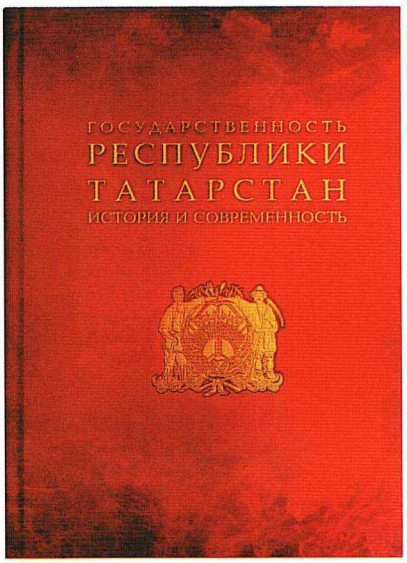

/2

/3

1/ *Индус Тагиров.* **История национальной государственности татарского народа и Татарстана** / худ. Р.Хасаншин. 2-е изд. Казань: ТКИ, 2008
Индус Тәһиров. **Татар халкы һәм Татарстанның милли дәүләтчелек тарихы.** 2008

2/ **Государственность Республики Татарстан** / худ. Ф.Ибрагимова. Казань, 2010
Татарстан Республикасы дәүләтчелеге. 2010

3/**Конституция Республики Татарстан = Татарстан Республикасы Конституциясе.** Казань, 2011

4/ *Ренат Харис.* **Татарстан символлары = Символы Татарстана** / рәс. Ф.Хәсьянова. Казан: Мәгариф, 2005

/4

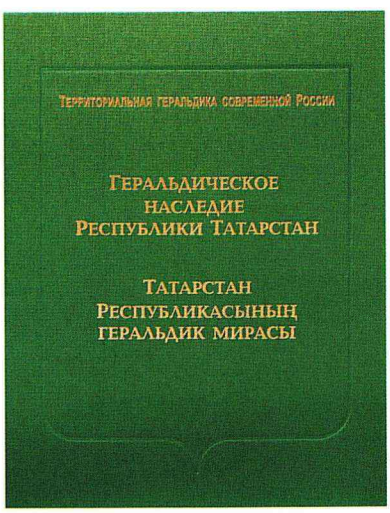

/5

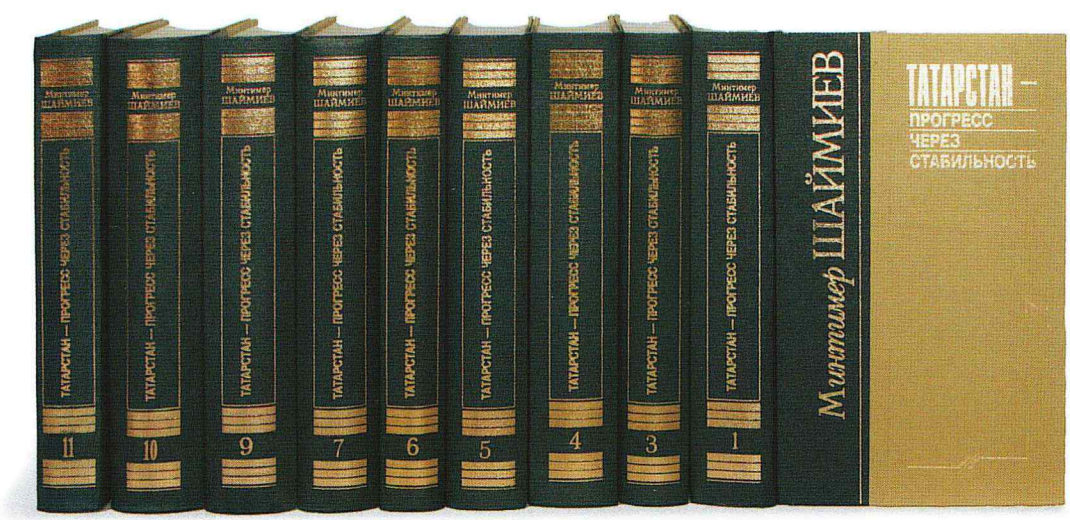

/6

5/ **Геральдическое наследие Республики Татарстан = Татарстан Республикасының геральдик мирасы** / авт.-сост.: Р.Хайрутдинов, Р.Салихов, И.Миннуллин и др. Москва; Казань: Регионсервис, 2012

6/ *Минтимер Шаймиев.* **Татарстан – прогресс через стабильность** / худ. Г.Эйдинов. Казань: Идел-Пресс, 2001
Минтимер Шәймиев. **Татарстан тотрыклы үсештә.** 2001

/1

1/ ***Мансур Мортазин.*** **Дөнья дилбегәсе кем кулында?** / рәс. Р.Әхияров. Казан: Идел-Пресс, 2006
Мансур Муртазин. **Кто правит миром?** 2006

2/ ***Фаузия Байрамова.*** **Ядерный архипелаг, или Атомный геноцид против татар** / худ. Р.Ахияров. Казань: Аяз, 2005
Фәүзия Бәйрәмова. **Атом атавында, яки Татарларга каршы атом геноциды.** 2005

3-5/ ***Фарисов Ф.*** **Тайны татарского народа.** Казань: Идел-Пресс
Фарисов Ф. **Татар халкының серләре**

6/ **Казан сөйли! = Говорит Казань!** / авт.-төз.: Ж.Дәрзаманов, Н.Акмал; рәс. Р.Әхияров. Казан: Идел-Пресс, 2008

/2

7/ ***Резеда Даутова.*** **Телевидение Татарстана: от прошлого к настоящему** / худ. А.Рябенков. 2-е изд. Казань: ЗАО «Новое знание», 2010.
Резеда Даутова. **Татарстан телевидениесе: үткәннән хәзергәчә.** 2010.

8/ **«Ватаным Татарстан» газетасына – 90!** / төз.: Г.Ризванов һ.б.; рәс. З.Мәдьярова. Казан: Идел-Пресс, 2009.
90 лет газете «Ватаным Татарстан». 2009.

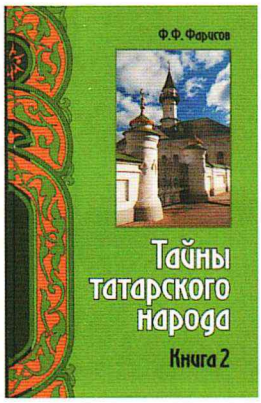

/3

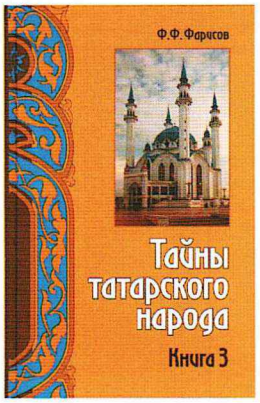

/4

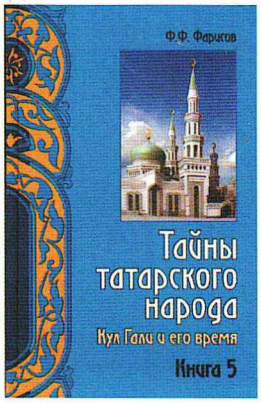

/5

/6

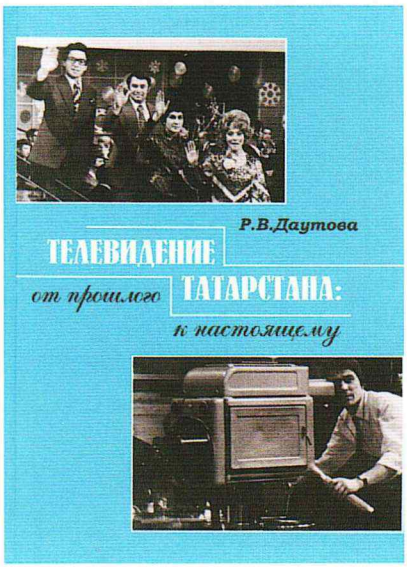

/7

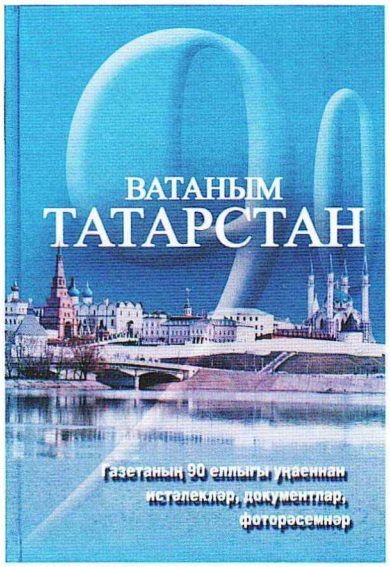

/8

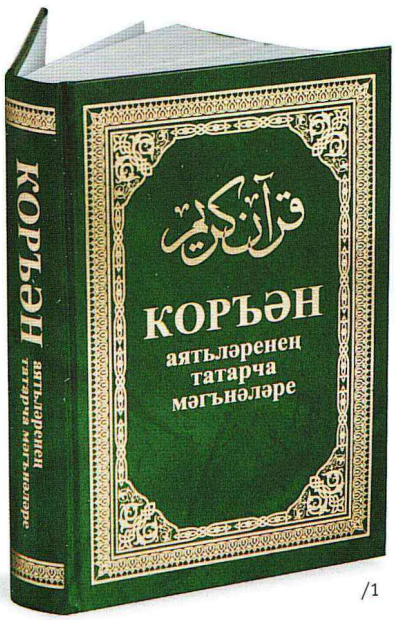

/1

1/ **Коръән аятьләренең татарча мәгънәләре** / матбугатка әзерләүче Р.Батулла; рәс. Р.Әхияров. 4 нче басма. Казан: Идел-Пресс, 2011
Перевод смыслов аятов Корана на татарский язык. 2011

2/ **33 аять тәфсире** / төз. Фәрид хәзрәт Сәлман; рәс. Н.Люстрицкая. Казан: Раннур, 2011
Толкование 33 аятов. 2011

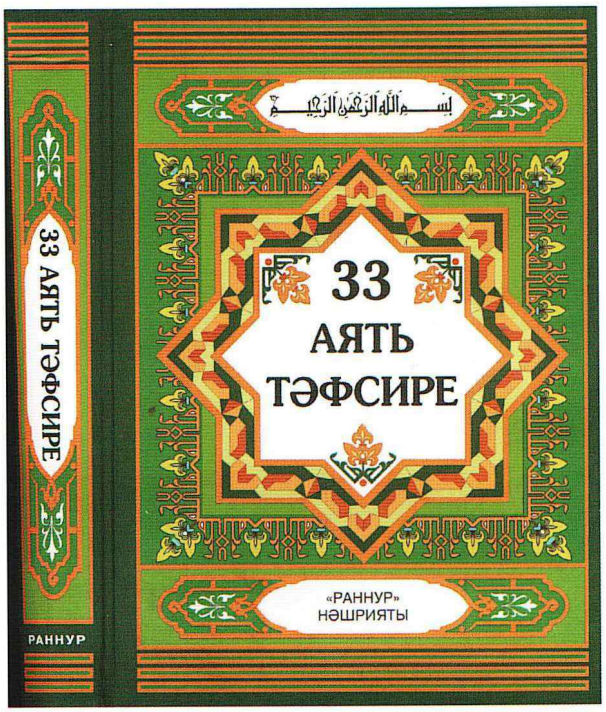

/2

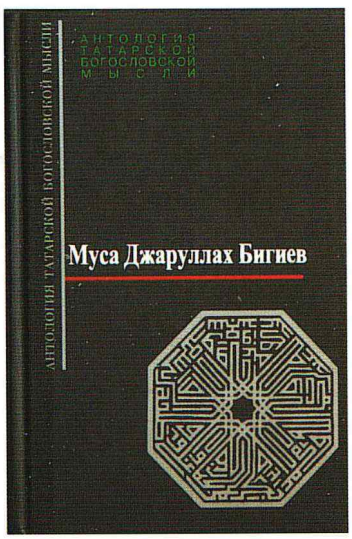

/3

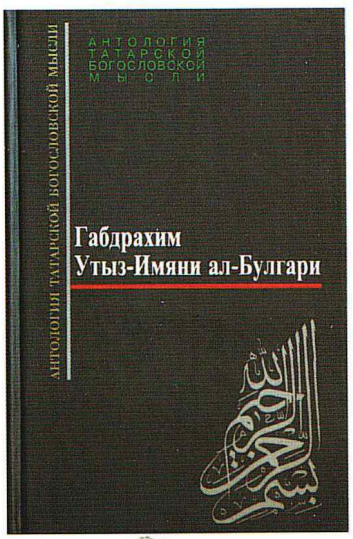

/4

3-7/ Книги из серии «Антология татарской богословской мысли» / худ. Ф.Ибрагимова. Казань: ТКИ, 2005–2010
«Татар дини фикере антологиясе» сериясеннән нәшер ителгән китаплар. 2005–2010

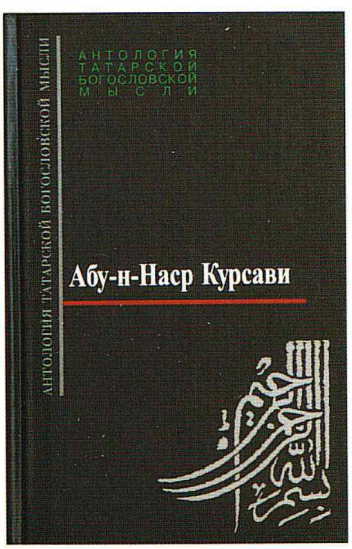

/5

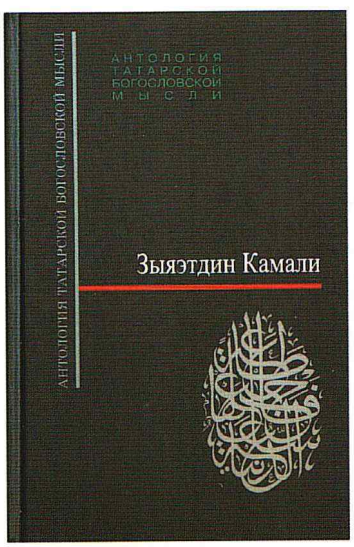

/6

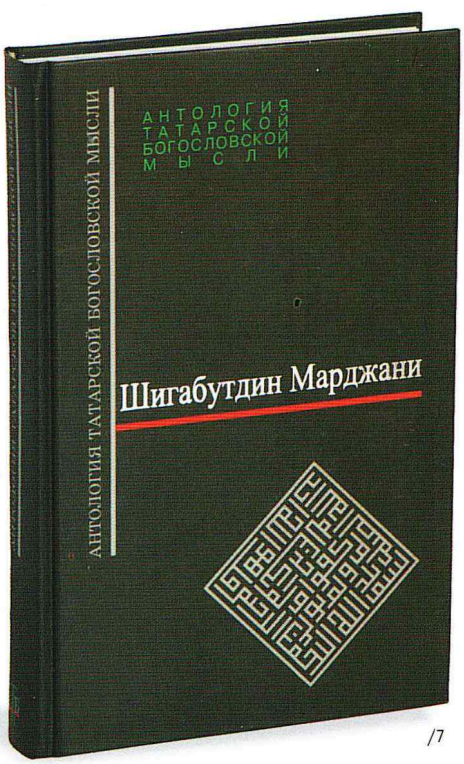

/7

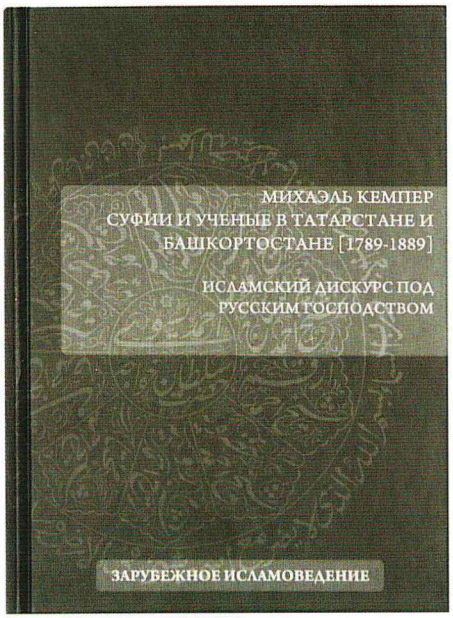

/1

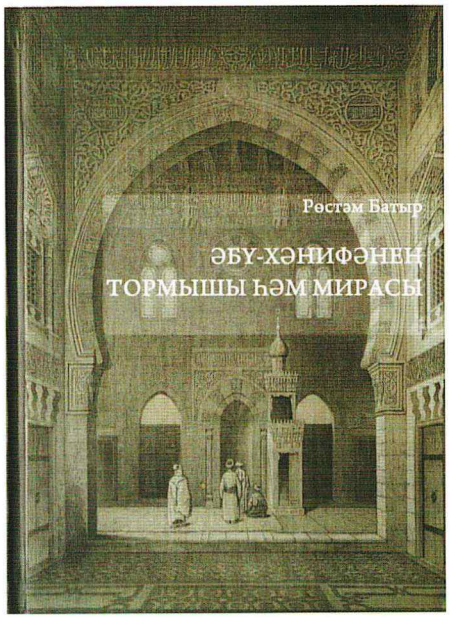

/2

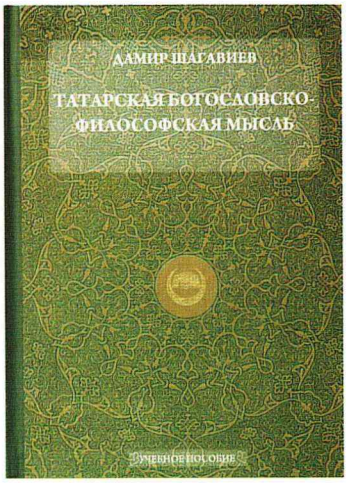

/3

1/ *Михаэль Кемпер.* **Суфии и учёные в Татарстане и Башкортостане.** Казань, 2008
Михаэль Кемпер. **Татарстан һәм Башкортостандагы суфилар һәм галимнәр.** 2008

2/ *Рөстәм Батыр.* **Әбү-Хәнифәнең тормышы һәм мирасы.** Казан: РИУ, 2008
Рустам Батров. **Жизнь и наследие Абу Ханифы.** 2008

3/ *Дамир Шагавиев.* **Татарская богословско-философская мысль.** Казань, 2008
Дамир Шәһәвиев. **Татар фәнни-фәлсәфи фикере.** 2008

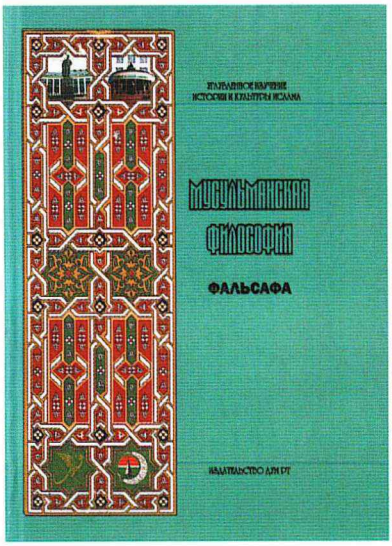

/4

4/ **Мусульманская философия (Фальсафа).** Казань: ДУМ РТ, 2009
Мөселман фәлсәфәсе. 2009

5/ *А.Мухамадеев.* **Шариатская комиссия при Народном Комиссариате юстиции ТАССР.** Казань: ДУМ РТ, 2009
А.Мөхәммәдиев. **ТАССР Юстиция халык комиссариаты каршындагы шәригать комиссиясе.** 2009

/5

6/ *Айдар Юзеев.* **Философская мысль татарского народа** / худ. Ф.Ибрагимова. Казань: ТКИ, 2007
Айдар Юзиев. **Татар халкының фәлсәфи фикере.** 2007

7/ *Мирза Махмутов.* **Мир Ислама: прошлое и настоящее.** Казань: ЦИТ, 2006
Мирза Мәхмутов. **Ислам дөньясы.** 2006

8/ *Җәлил Фазлыев.* **Йөз дә бер вәгазь.** Казан: 2005
Джалиль Фазлыев. **Сто одно наставление.** 2005

9/ *Мөхәммәт Галләм.* **Тугры юл** / рәс. Р.Мөхәммәтшина. Казан: Идел-Пресс; Уфа: Ихлас, 2010
Мухаммет Галлям. **Истинный путь.** 2010

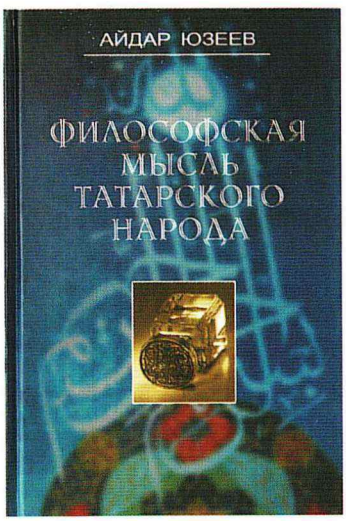

/6

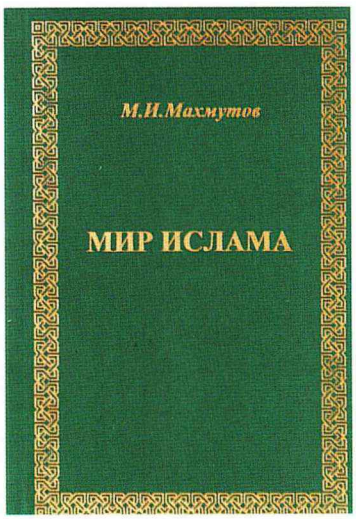

/7

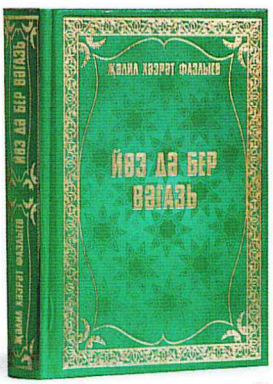

/8

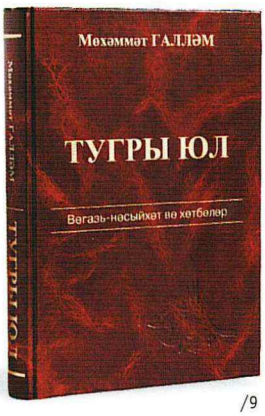

/9

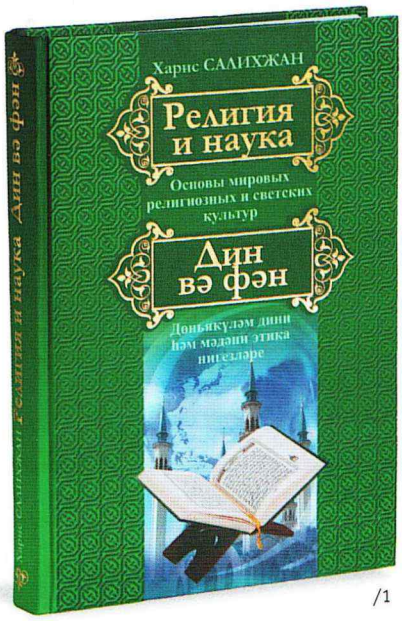

/1

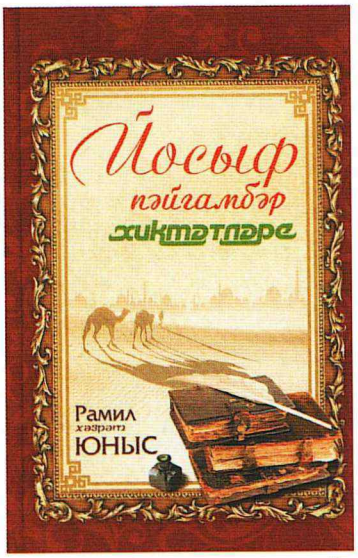

/2

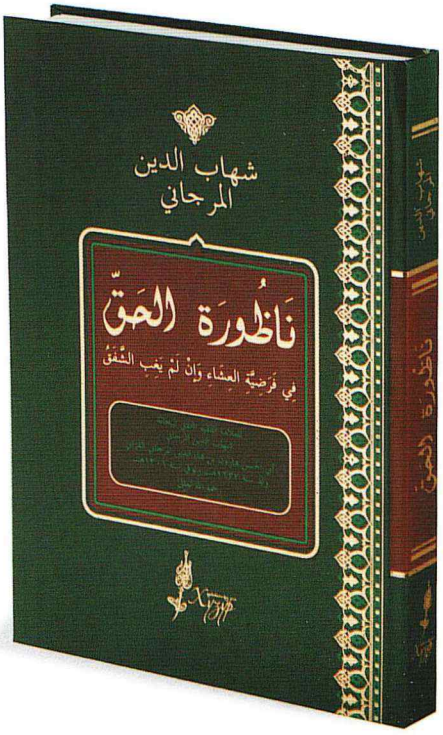

/3

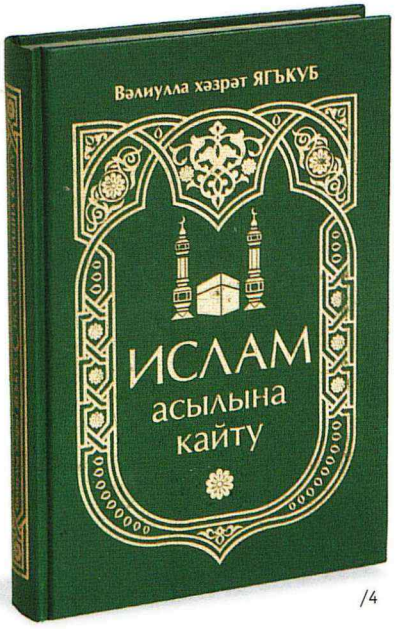

/4

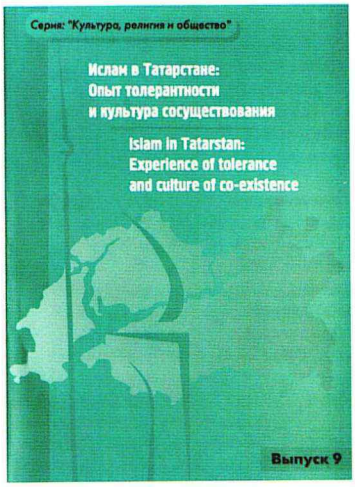

/5

1/ *Харис Салихжан.* **Религия и наука = Дин һәм фән** / худ. В.Чекалкина. Казань: Идел-Пресс, 2012

2/ *Рамил хәзрәт Юныс.* **Йосыф пәйгамбәр хикмәтләре** / рәс. Э.Хәбибуллина. Казан: Идел-Пресс, 2012
Рамиль Юнус. **Премудрости пророка Юсуфа.** 2012

3/ *Шиһабетдин Мәржани.* **Назурәтел-хакк...** Казань: Хозур, 2013. Гарәп теледнә
Шигабутдин Марджани. **Обозрение истины...** 2013

4/ *Вәлиулла хәзрәт Ягъкуб.* **Ислам асылына кайту.** Казан: Иман, 2006
Валиулла Якуп. **Возвращение к истокам Ислама.** 2006

5/ **Ислам в Татарстане.** Казань: Мастер-Лайн, 2002
Татарстанда Ислам. 2002

6/ *Габделхак Саматов.* **Шәригать.** Казан, 2006
Габдельхак Саматов. **Шариат.** 2006

7/ *Мәлик Ибраһим.* **Коръәндә хайваннар кыйссалары** / рәс. Р.Әхияров. Казан: Идел-Пресс, 2006
Малик Ибрагим. **Коранические рассказы о животных.** 2006

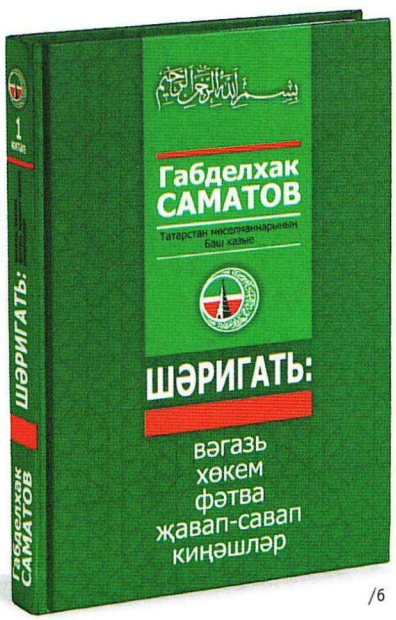

/6

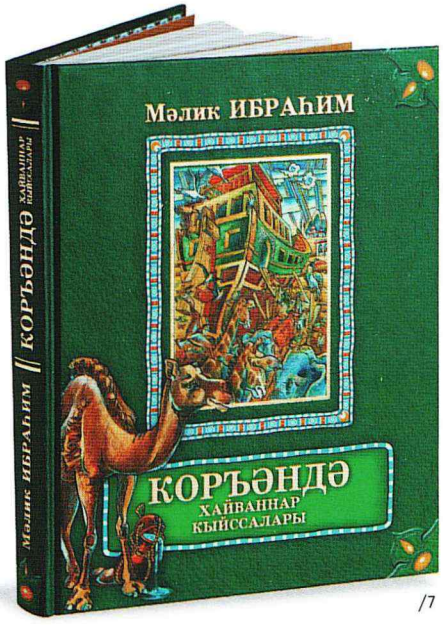

/7

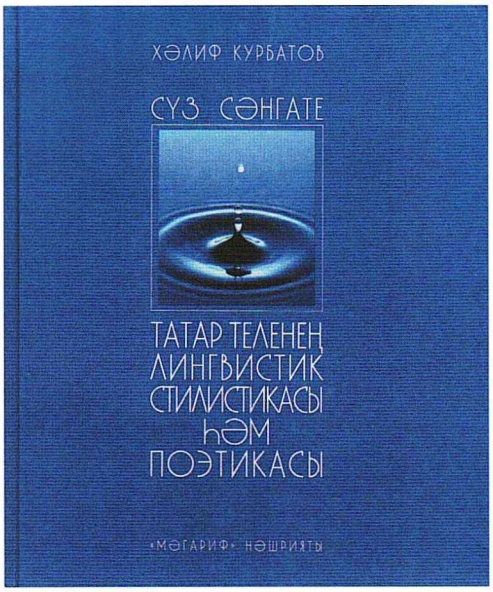

/1

/2

/3

1/ ***Хәлиф Курбатов.*** **Сүз сәнгате** / рәс. Л.Золондинова. Казан: Мәгариф, 2002
Халиф Курбатов. **Татарская лингвистическая стилистика и поэтика.** 2002

2/ **Татарстан Республикасында тел сәясәте = Языковая политика в Республике Татарстан** / рәс. Л.Золондинова. Казан: Мәгариф, 2006

3/ ***Алсу Сәгыйтова.*** **Татар телендә агач архитектурасы лексикасы.** Казан: Фикер, 2004
Алсу Сагитова. **Лексика деревянной архитектуры на татарском языке.** 2004

4/ ***Коллектив.*** **Татар халык сөйләшләре.** 2 китапта. Казан: Мәгариф, 2008
Коллектив. **Татарские народные говоры.** 2008

5/ ***Флёра Баязитова.*** **Нократ сөйләше.** Казан: Матбугат йорты, 2006
Флёра Баязитова. **Нукратский говор.** 2006

6/ **Татар теленең зур диалектологик сүзлеге** / рәс. Р.Хәсәншин. Казан: ТКН, 2009
Большой диалектологический словарь татарского языка. 2009

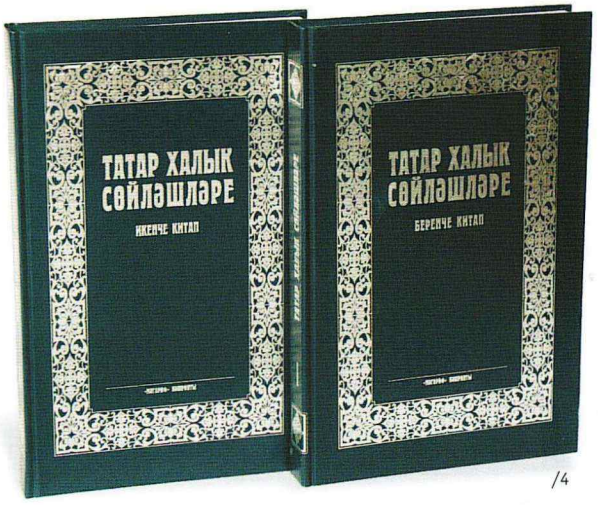

/4

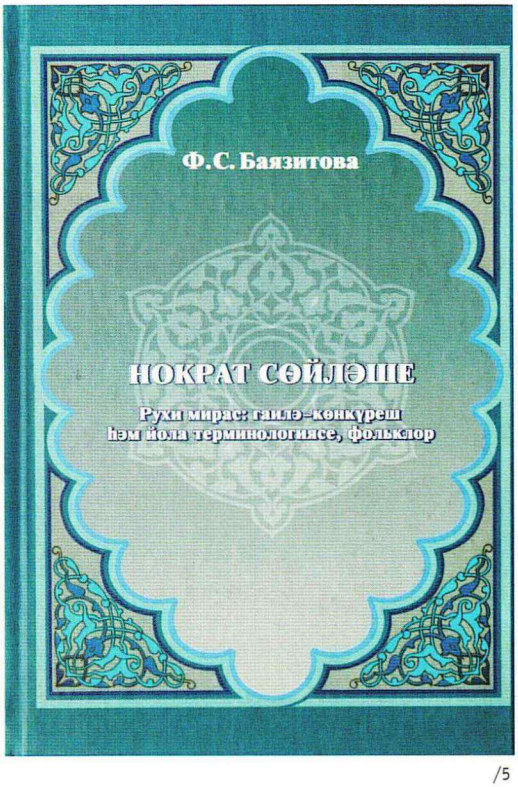

/5

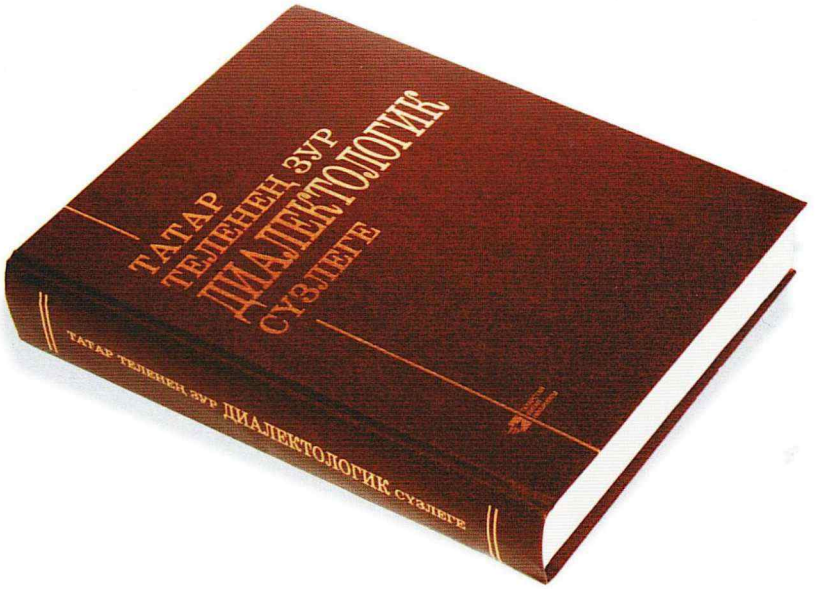

/6

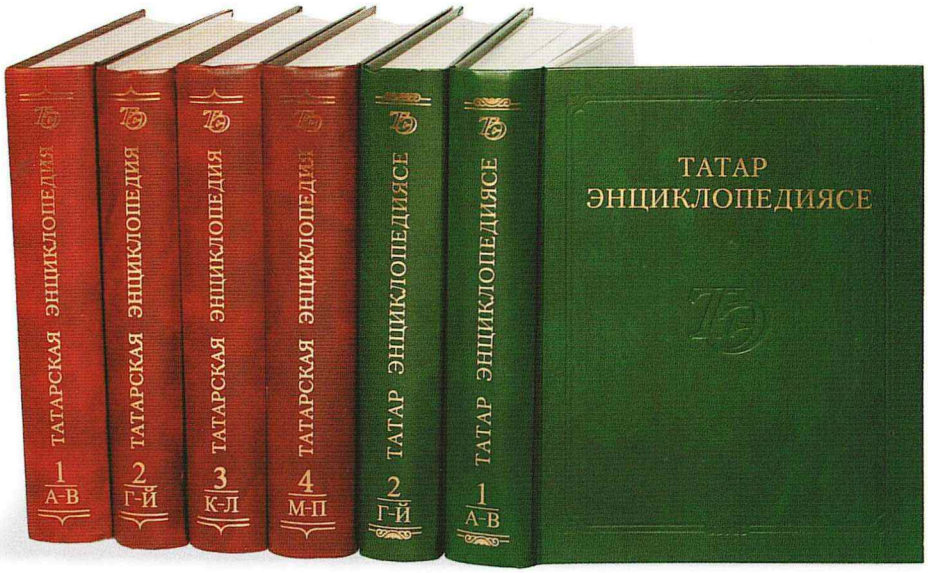

/1

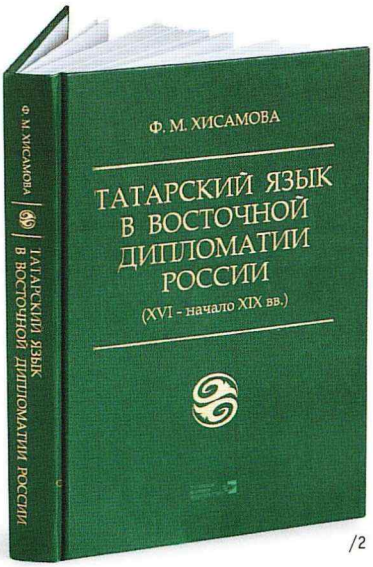

/2

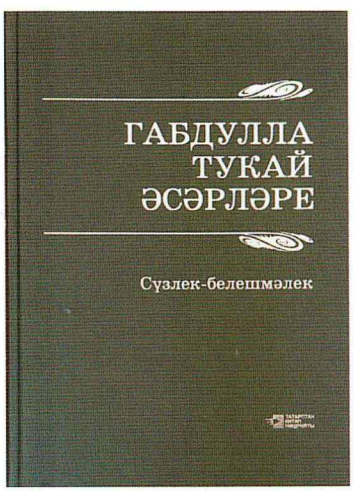

/3

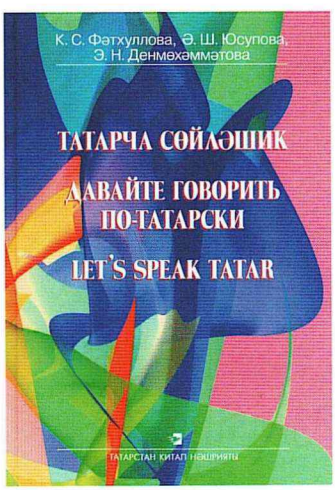

/4

1/ **Татар энциклопедиясе:** 5 томда. Казан, 2002–2010
Татарская энциклопедия. 2002–2010

2/ ***Фагима Хисамова.*** **Татарский язык в восточной дипломатии России /** худ. Р.Хасаншин. Казань: ТКИ, 2012
Фәһимә Хисамова. **Россиянең Шәрык дипломатиясендә татар теле.** 2012

3/ **Габдулла Тукай әсәрләре: сүзлек-белешмәлек /** төз. З.Рәмиев; рәс. Р.Хәсәншин. Казан: ТКН, 2012
Произведения Габдуллы Тукая: словарь-справочник. 2012

4/ ***Кадрия Фәтхуллова һ.б.*** **Татарча сөйләшик = Давайте говорить по-татарски.** Казан: ТКН, 2012

5/ ***Иероним Мегизер.*** **Төрки тел нигезләре = Основы тюркского языка.** Казан: Мәгариф-Вакыт, 2012

6/ ***Гаптрәүф Нуриев.*** **Сәнгатьле сөйләм /** рәс. М.Вәҗиева. Казан: Мәгариф, 2009
Гаптрауф Нуриев. **Художественная речь.** 2009

7/ ***Фәнүзә Нуриева.*** **Борынгы төрки тел.** Казан: ун-т нәшр., 2007
Фануза Нуриева. **Древнетюркский язык.** 2007

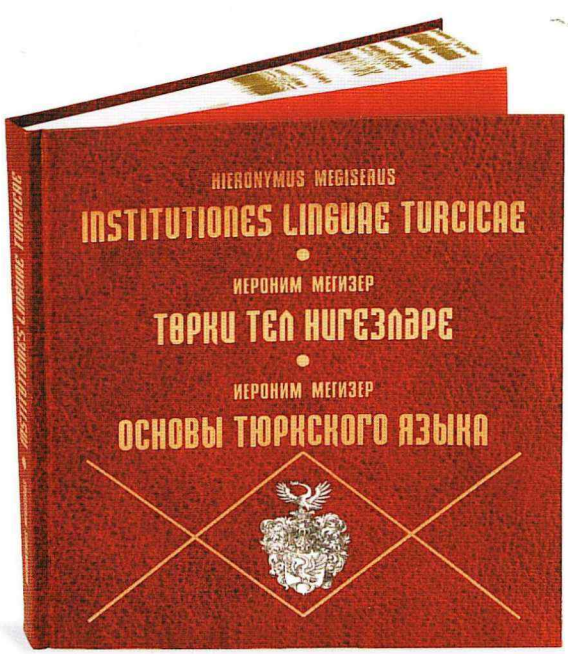

/5

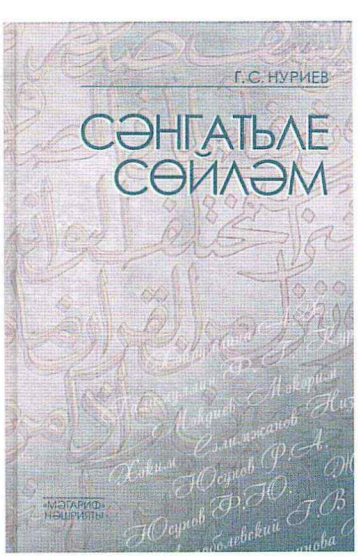

/6

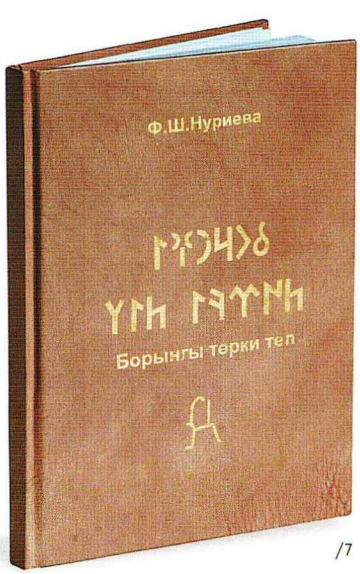

/7

/1

/2

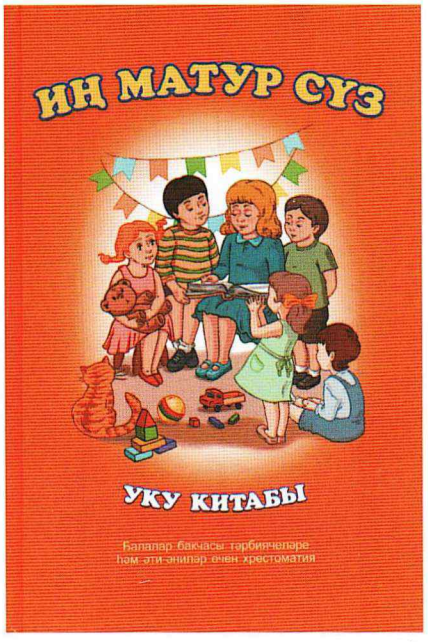

/3

/4

1/ ***Резедә Шәехова.*** **Мәктәпкәчә яшьтәгеләр әлифбасы** / рәс. Ю.Щетинкина, В.Семёнова. Казан: Хәтер, 2011
Резеда Шаехова. **Азбука для дошкольников.** 2011

2/ ***Фирдәвес Гарифуллина, Илсөяр Мияссәрова.*** **Әлифба** / рәс. А.Золондинова. Казан: Мәгариф-Вакыт, 2012
Фирдаус Гарифуллина, Ильсияр Мияссарова. **Азбука.** 2012

3/ **Иң матур сүз** / төз.-авт. К.Закирова; рәс. О.Ярикова. 2 нче басма. Казан: ТКН, 2012
Самое красивое слово. 2012

4/ ***Фираз Харисов, Гөлшат Сираҗиева.*** **Татар теле** / рәс. Л.Хисамова. Казан: Мәгариф-Вакыт, 2012
Фираз Харисов, Гульшат Сиразиева. **Татарский язык.** 2012

5/ ***Миңнеәхмәтов Р.*** **Татар теле** / рәс. А.Василов. Уфа: Китап, 2004
Миннахметов Р. **Татарский язык.** 2004

6/ ***Хәбибов Л.*** **Татар теле** / рәс. А.Костин. Уфа: Китап, 2004
Хабибов Л. **Татарский язык.** 2004

7/ ***Наилә Бакиева һ.б.*** **Музыка әлифбасы** / рәс. Л.Золондинова. Казан: Мәгариф, 2007
Наиля Бакиева и др. **Музыкальная азбука.** 2007

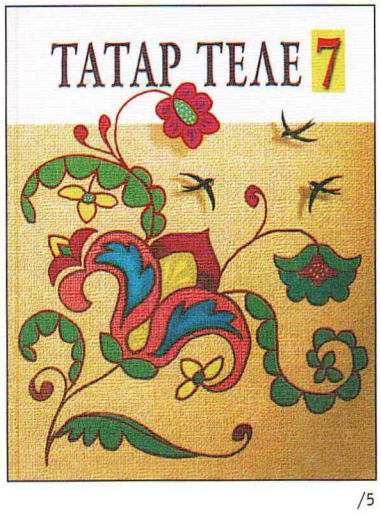

/5

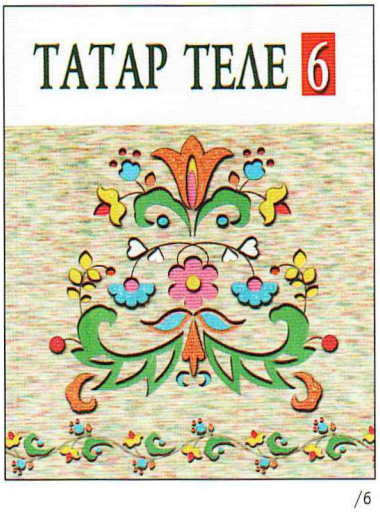

/6

/7

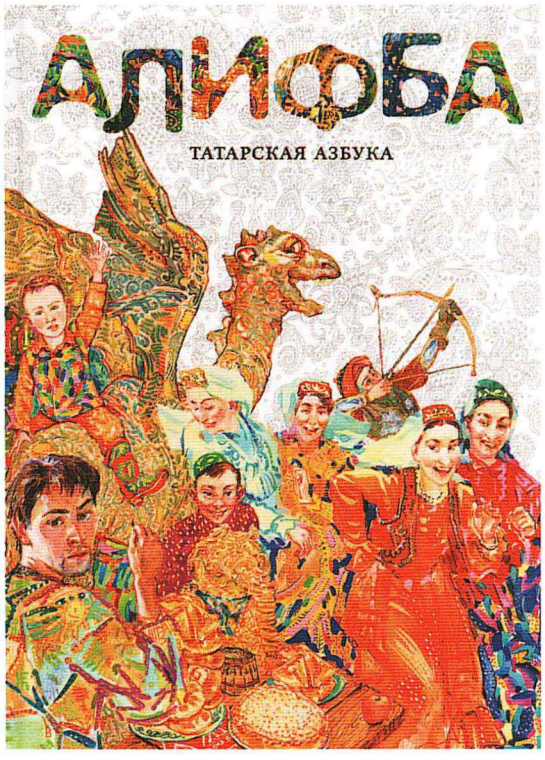

Алифба: татарская азбука /
худ. Д.Залялетдинов;
ил. А.Сайфутдинов.
Москва: ИД «Марджани»,
2012
Татар әлифбасы. 2012

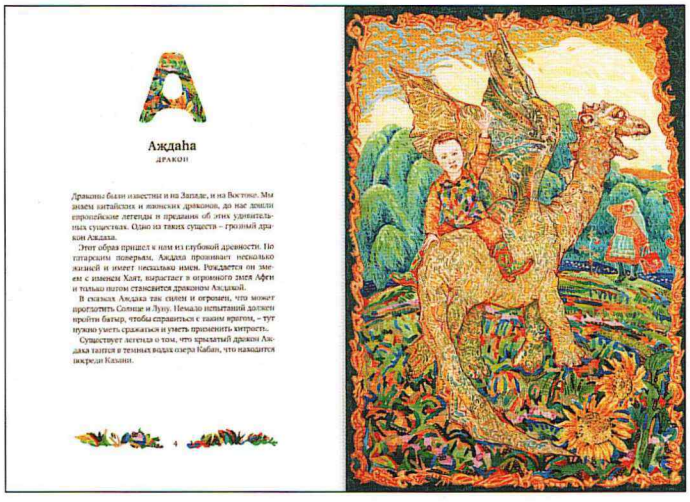

А

Аждаһа
ДРАКОН

Драконы были известны и на Западе, и на Востоке. Мы знаем китайских и японских драконов, до нас дошли европейские легенды и предания об этих удивительных существах. Одно из таких существ – грозный дракон Аждаха.

Этот образ пришел к нам из глубокой древности. По татарским поверьям, Аждаха проживает несколько жизней и имеет несколько имен. Рождается он змеем с именем Хият, вырастает в огромного змея Афти и только потом становится драконом Аждахой.

В сказках Аждаха так силен и огромен, что может проглотить Солнце и Луну. Немало испытаний должен пройти батыр, чтобы справиться с таким врагом, – тут нужно уметь сражаться и уметь применять хитрость.

Существует легенда о том, что крылатый дракон Аждаха таится в темных водах озера Кабан, что находится посреди Казани.

4

Ө

Өчпочмак
ТРЕУГОЛЬНИК

Этәченкә (өчпочмак) это – треугольник. Но не только геометрическая фигура, а и вкуснейшее угощение – маленький треугольный пирог с мясом, картошкой и луком. Треугольники часто подают с бульоном – куриным или говяжьим, реже – с катыком.

Что касается начинки, татарская кухня вообще очень разнообразна – используется пресное, дрожжевое, сдобное, кислое и сладкое тесто. Самые известные пирогиː балеш (бәлеш) – большой и круглый, с начинкой из мяса и картофеля; губадья (губадия) – многослойныйː тут и рис, и мясо – особо приготовленный творог с яйцом и сахаром, и крупный сладкий изюм; бөкләвә (бөкләвә) – пирожок с капустой, который по форме напоминает маленькую Луну; кыстыбый – лепешка из пресного теста, в которую заворачивают картофельное пюре с маслом.

Еще татары готовят кыаршы, чак-чак (чәк-чәк) (пирожки из теста в меду), и многое другое.

40

Н

Нәүрүз
НАУРУЗ

Слово «Науруз» (Нәүрүз) в переводе с персидского языка означает «новый день». Это старотатарский праздник Нового года, который отмечается весной, 21-22, реже – 23 марта. Его происхождение связано с возникновением земледельческого календаря. Дата выбрана не случайно, она приходится на весеннее равноденствие, когда длительность дня равна длительности ночи. После весеннего равноденствия наступает пора новой полевой страды, время забот и надежд.

Существуют традиционные обряды и ритуалы, сопровождающие подготовку к Новому году. За 15 дней до праздника весны люди начинают проращивать зерна – это ритуал, призванный помочь вырастить богатый урожай в наступающем году.

Науруз принято встречать в кругу родных, близких и друзей, но в отличие от европейского Нового года, его встречают днем.

34

Ш

Шүрәле
ШУРАЛЕ

Шүрәле, по поверьям, – лукавое, вожделеющее существо, похожее на человека, с одним рогом на голове и длинными пальцами. В одном лесу могут жить несколько шүрәле. По легендам и преданиям, шурале любит кудить на лошадях, у него могут быть жена и дети.

Шурале показывается людям больше чем в летнюю и летом во время утренней или вечерней зари. Встреча с ним опасна – своими длинными пальцами шурале может защекотать до смерти. Чтобы спастись, нужно бежать к речке или реке и переобраться на другой берег. Шурале боится воды. Он спросит: «Где начало реки?» Нужно показать ему наоборот. Шурале бросится вниз по течению, добежит до моря и завертится он с ума. Этот фольклорный герой – один из любимейших в народе. О нем поют сказки, ставят спектакли, его образ создают и скульпторы и живописцы. Самые известные из сказок «Шүрәле» – принадлежит перу великого Габдуллы Тукая. А композитор Фирдаус Яруллин написал красивую музыку к балету «Шурале».

64

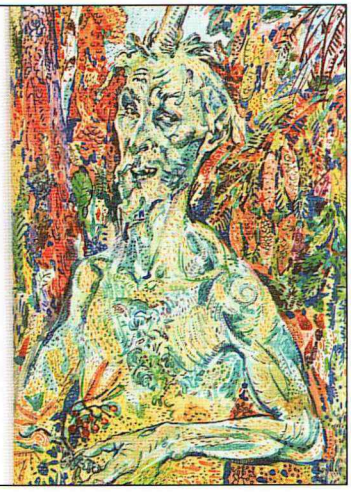

Д

Дәү әни
БАБУШКА

Для малыша нет на свете человека добрее, чем бабушка. Татарскую бабушку называют Дәү әни (Дэу эни), что значит «старшая мама». Дэу эни так же заботлива и ласкова, как мама, только она гораздо мягче строга. Она носит платок и юбки, умеет петь длинные грустные песни, готовить кашу, печь вкусные блины и эчпочмаки. А еще делать медовый чак-чак.

Татарские бабушки часто собирают гостей и ходят в гости сами – это называется «аш». (Хотя первое, более распространенное значение слова «аш» – пища, и даже конкретнее – суп).

Обычно «аш» устраивают по поводу какого-нибудь праздника или чтобы помянуть покойных родственников. Сначала читаются молитвы и раздаются деньги – «садака»: каждому полагается мелочь или кукурузу небольшого достоинства, обычно завернутую в красивый новый носовой платок, а потом гости кушают и идет неспешная, чинная беседа.

14

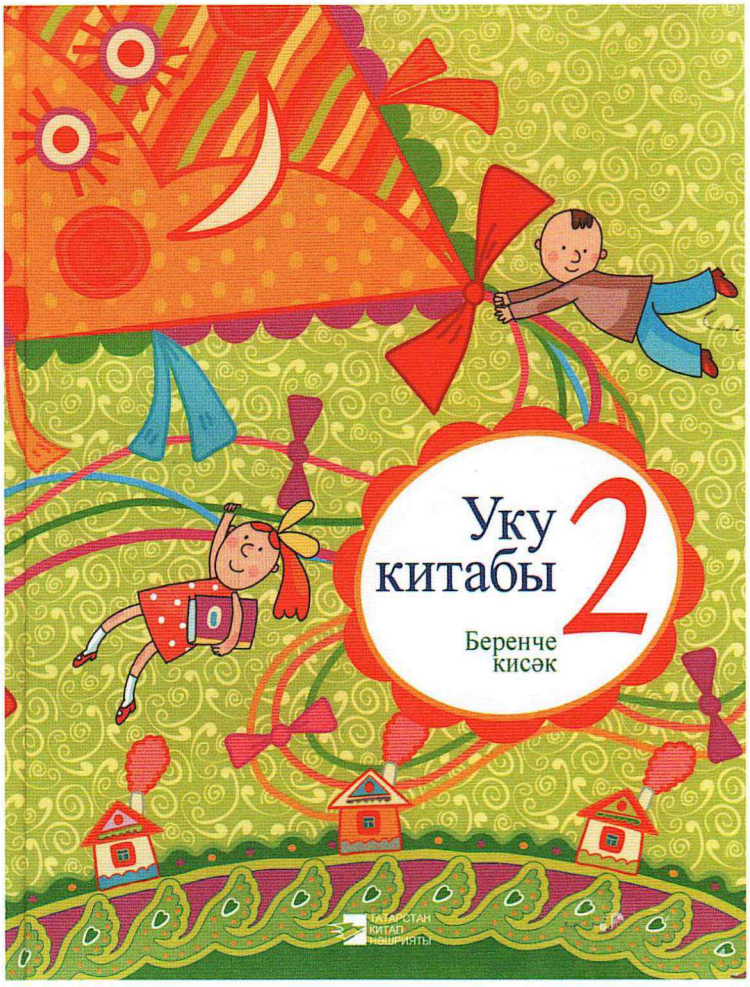

/1

/2

1/ ***Рәдинә Ягъфәрова.*** **Уку китабы** / рәс. О.Покалёва. Казан: ТКН, 2012
Радина Ягафарова. **Книга для чтения.** 2012

2/ ***Мәрьям Хәсәнова һ.б.*** **Уку китабы** / рәс. З.Хәкимов. Казан: Мәгариф, 2009
Марьям Хасанова и др. **Книга для чтения.** 2009

3/ ***Фираз Харисов, Чулпан Харисова.*** **Мой первый татарский словарь** / худ. М.Покалёв. Казань: Магариф, 2004
Фираз Харисов, Чулпан Харисова. **Минем беренче татарча сүзлегем.** 2004

4/ ***Эльфира Нигматуллина.*** **Учимся рисовать = Рәсем ясарга өйрәнәбез.** Казань: ТКИ, 2010

5/ ***Нурзия Сергеева.*** **Город Казань в картинках = Казан шәһәре рәсемнәрдә** / худ. С.Сергеев. Казань: ТКИ, 2012

/3

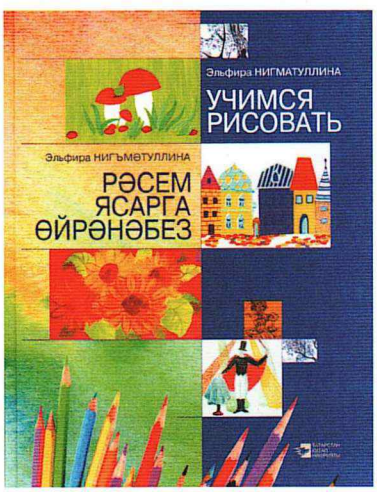

/4

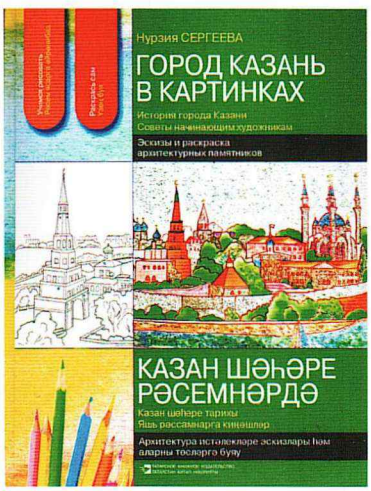

/5

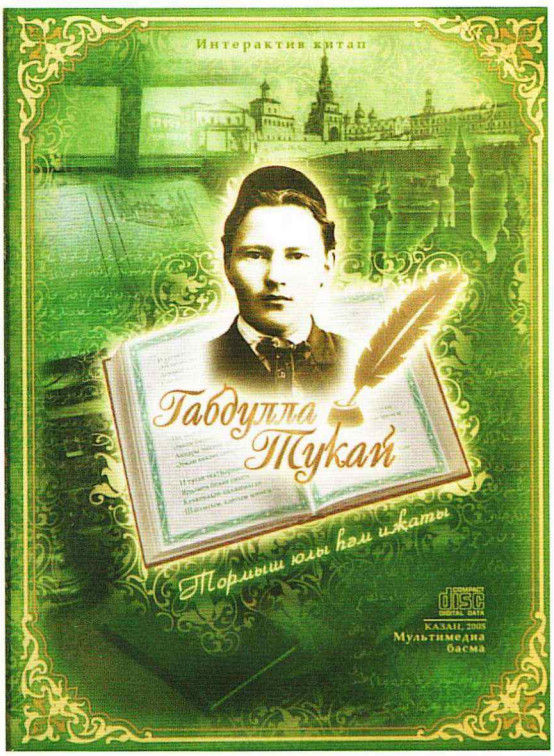

/1

/2

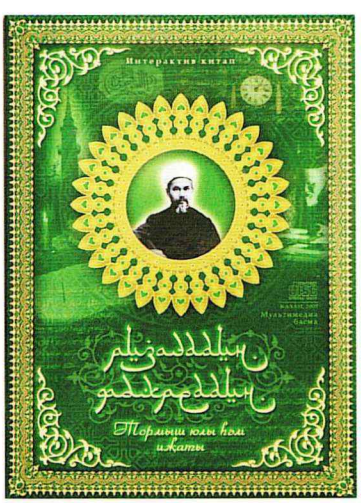

/3

1/ **Габдулла Тукай: интерактив китап.**
Казан: Эффекто, 2005
Габдулла Тукай. 2005

2/ **Тукай. Мультимедиа җыентыгы = Тукай. Коллекция мультимедиа.**
Казань: «Мастер» компанияләр төркеме; «Татармультфильм» берләшмәсе, 2012

3/ **Ризаэддин Фәхретдин: интерактив китап.**
Казан: Эффекто, 2007
Ризаэддин Фахретдин. 2007

/4

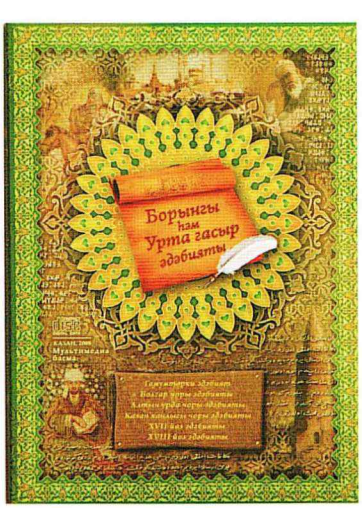

/5

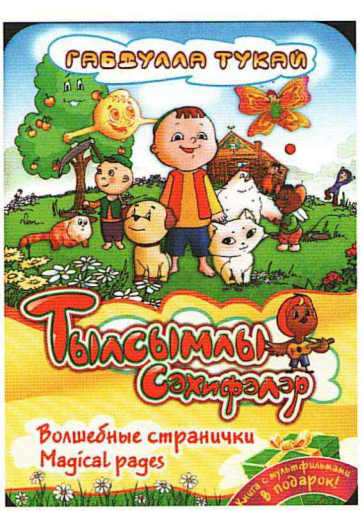

/6

4/ **Татар теле.** 8 DVD.
Казан: Белем.ру, 2009
Татарский язык. 2009

5/ **Борынгы һәм Урта гасыр әдәбияты:** интерактив хрестоматия.
Казан: Эффекто, 2008
Древняя и средневековая литература. 2008

6/ ***Габдулла Тукай.* Тылсымлы сәхифәләр.**
Казан: Татармультфильм, 2012
***Габдулла Тукай.* Волшебные странички.** 2012

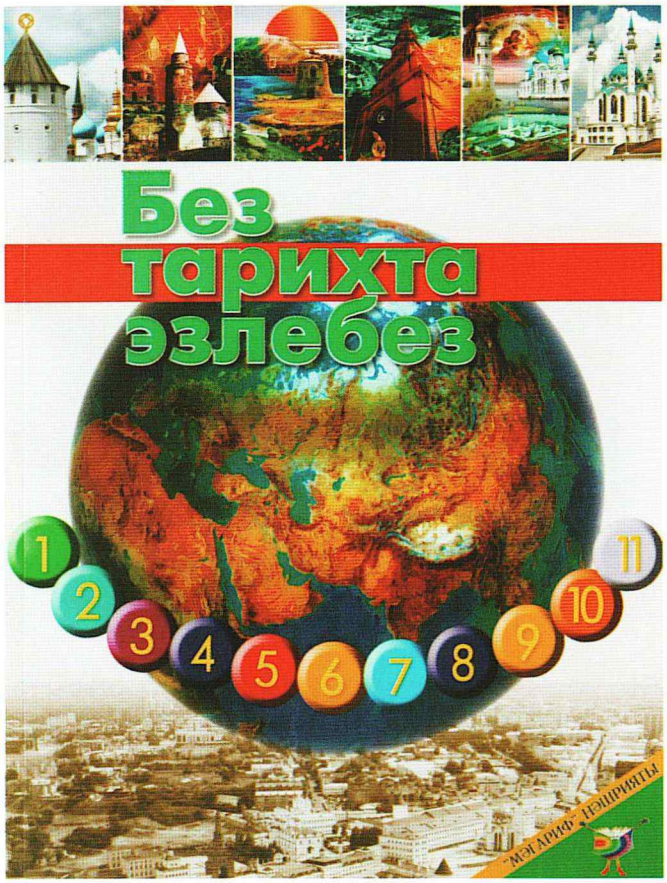

/1

1/ ***Рузалия Нигъмәтуллина, Әнисә Әминова.*** **Без тарихта эзлебез** / рәс. Л.Золондинова. Казан: Мәгариф, 2009
Рузалия Нигматуллина. **Учебник по истории.** 2009

2/ ***Дамир Исхаков һ.б.*** **Татар халкы тарихы** / рәс. М.Вәҗиева. Казан: Мәгариф, 2009
Дамир Исхаков и др. **История татарского народа.** 2009

3/ ***Илдус Заһидуллин һ.б.*** **Татар халкы тарихы** / Казан: ТКН, 2012
Илдус Загидуллин и др. **История татарского народа.** 2012

4-6/ «Туган якны өйрәнү» сериясеннән нәшер ителгән китаплар / төз. Э.Кәлимуллина. Казан: ТКН, 2010–2011
Книги из серии «Изучение родного края». 2010–2011

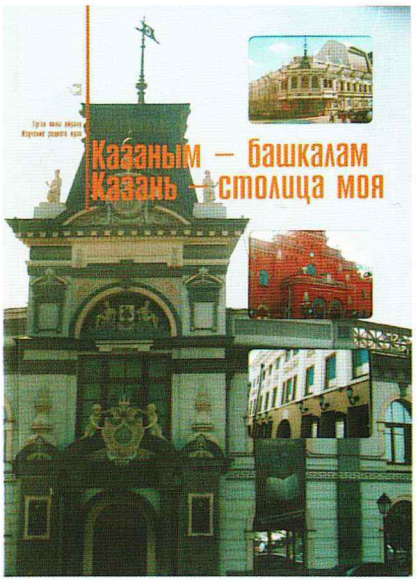

/4

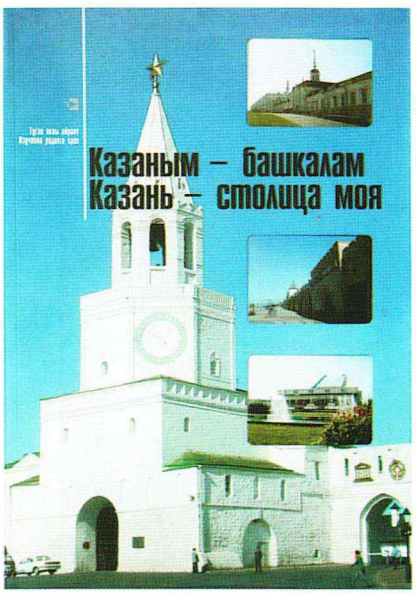

/5

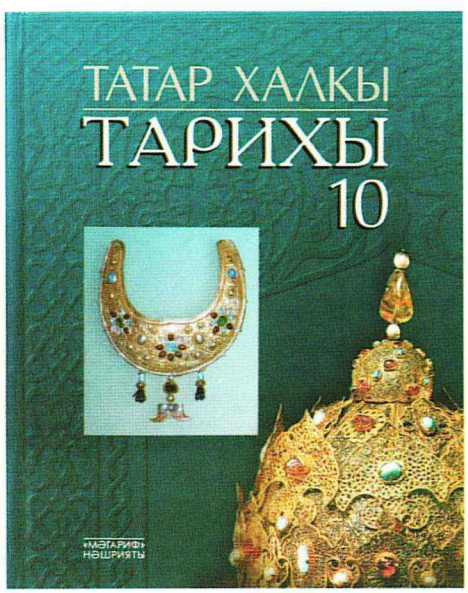

/2

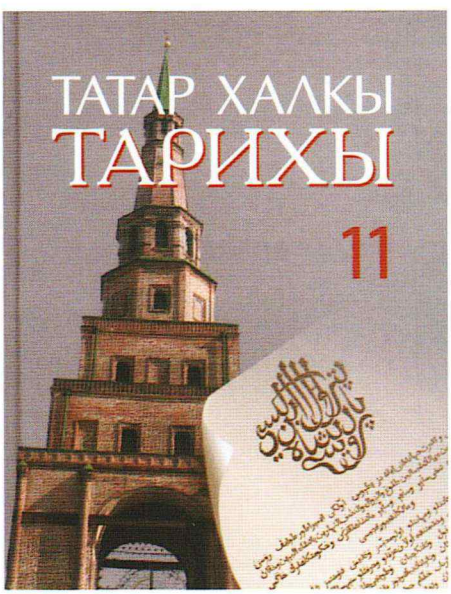

/3

/6

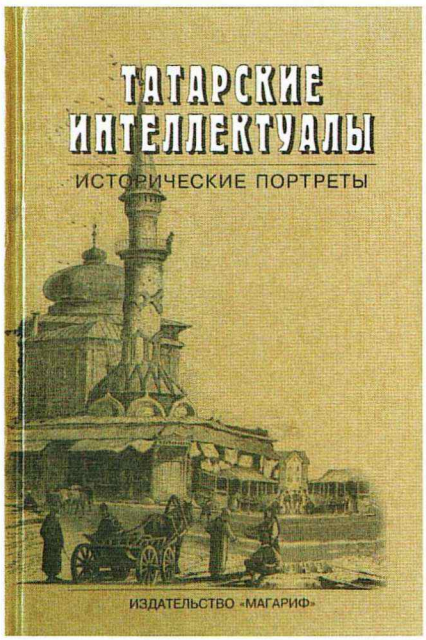

/1

/2

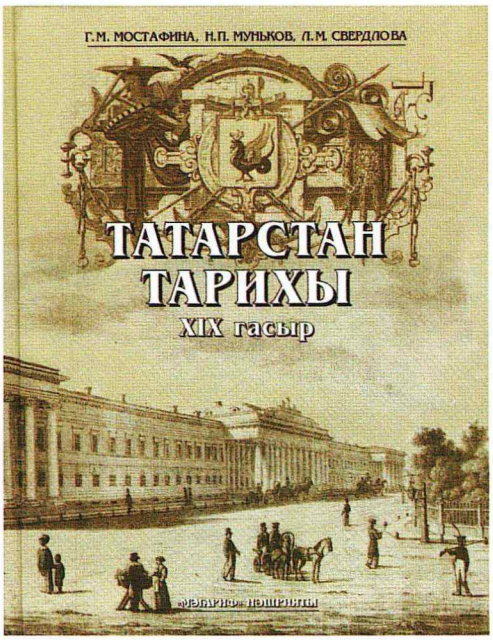

/3

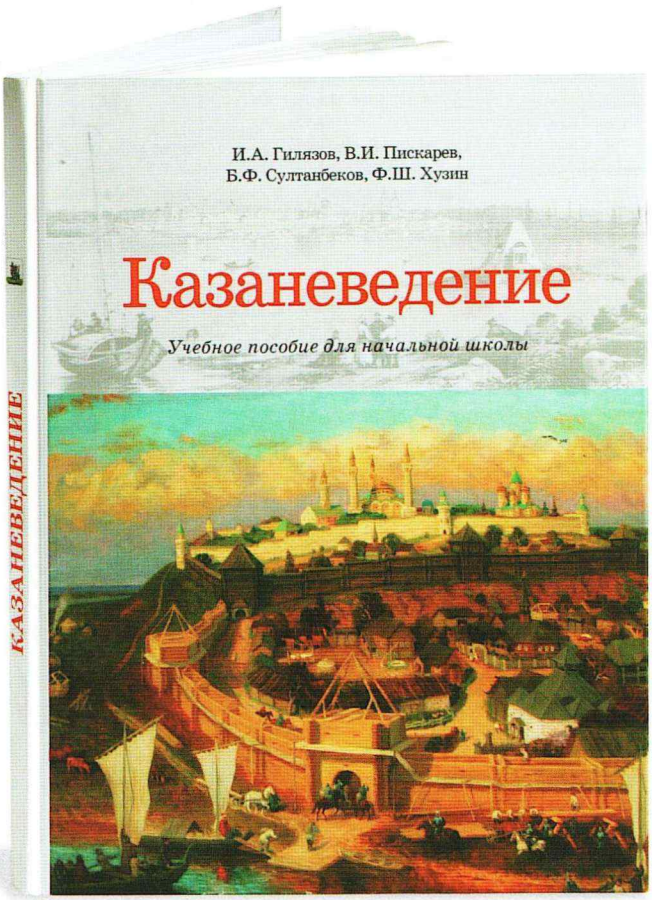

/4

1/ **Татарские интеллектуалы** / сост. Р.Мухаметшин; худ. Л.Золондинова. 2-е изд. Казань: Магариф, 2005
Татар интеллектуаллары. 2005

2/ ***Фрид Рашитов.*** **История татарского народа** / худ.: Л.Безрученков, В.Иванов. Саратов: Детская книга, 2001
Фрид Рәшитов. **Татар халкы тарихы.** 2001

3/ ***Гөлшат Мостафина һ.б.*** **Татарстан тарихы.** Казан: Мәгариф, 2004
Гульшат Мустафина и др. **История Татарстана.** 2004

4/ ***Искандер Гилязов и др.*** **Казаневедение** / худ. Ш.Насыров. Казань: Тамга, 2006
Искәндәр Гыйләҗев һ.б. **Казанны өйрәнү.** 2006

5/ ***Коллектив.*** **Татар халкы тарихы һәм мәдәнияте.** Казан: ТКН, 2012
Коллектив. **История татарского народа.** 2012

6/ ***Венера Мушарова.*** **История культуры Татарстана.** Казань: Магариф, 2010
Венера Мушарова. **Татарстан мәдәнияте тарихы.** 2010

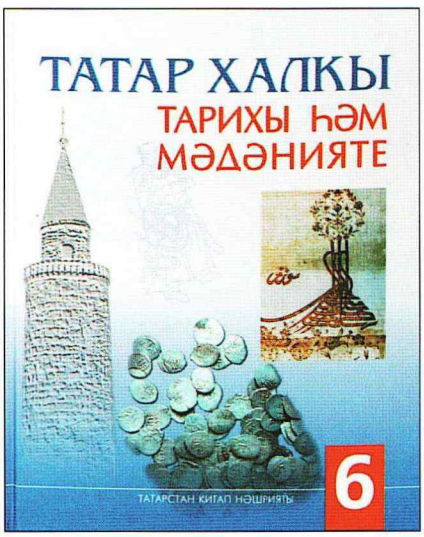

/5

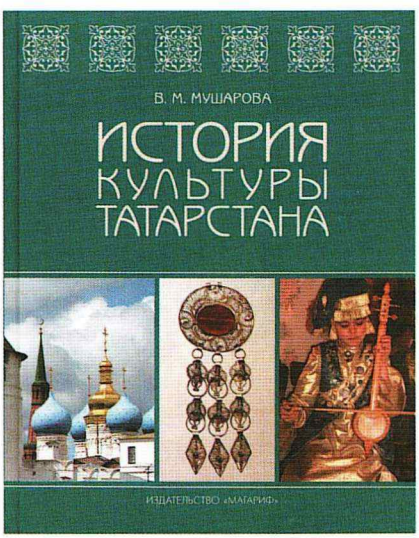

/6

/1

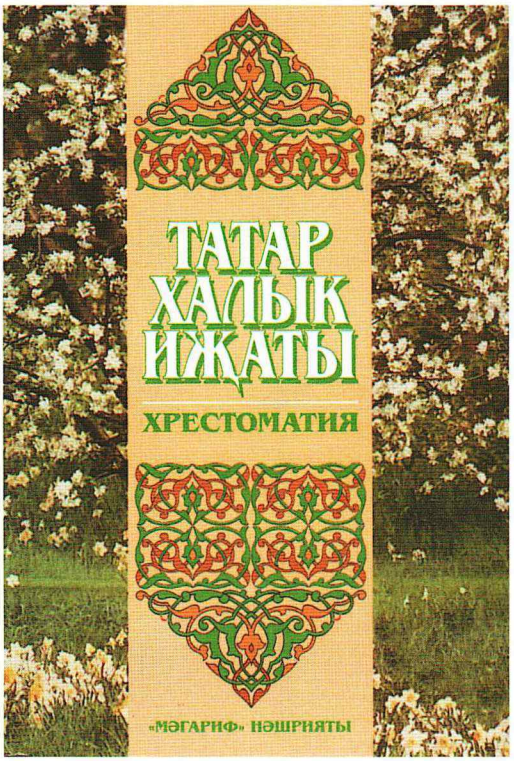

/2

/3

1/ ***Рәфис Шәймәрданов, Рифхәт Сибгатуллин.*** **Татар милли педагогикасы** / рәс. Р.Сәлахов. Казан: Матбугат йорты, 2004
Рафис Шаймарданов, Рифхат Сибгатуллин. **Татарская национальная педагогика.** 2004

2/ **Татар халык иҗаты** / төз. Ф.Урманчеев, К.Миңнуллин; Казан: Мәгариф, 2005
Татарское народное творчество. 2005

3/ ***Айдар Низамов.*** **Милли мәктәп** / рәс. Л.Золондинова. Казан: Мәгариф, 2005
Айдар Низамов. **Национальная школа.** 2005

4/ **Татарская литература** / сост.: А.Махмудов и др.; худ. Л.Золондинова. Казань: Магариф, 2010
Татар әдәбияты. 2010

5/ ***Альберт Яхин.*** **әдәбият дәресләре** / рәс. Р.Сәйфуллина. Казан: Мәгариф, 2003
Альберт Яхин. **Уроки литературы.** 2003

6/ **Фәнис Яруллин** / төз. С.Хәкимова; рәс. Р.Сәйфуллина. Казан: Мәгариф, 2006
Фанис Яруллин. 2006

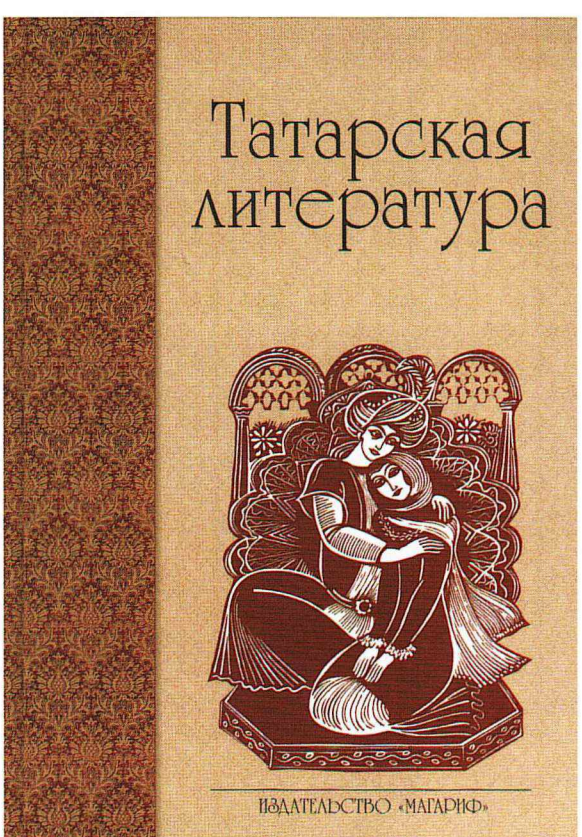

/4

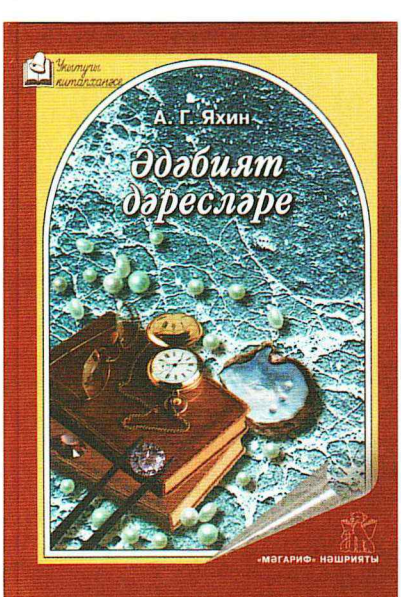

/5

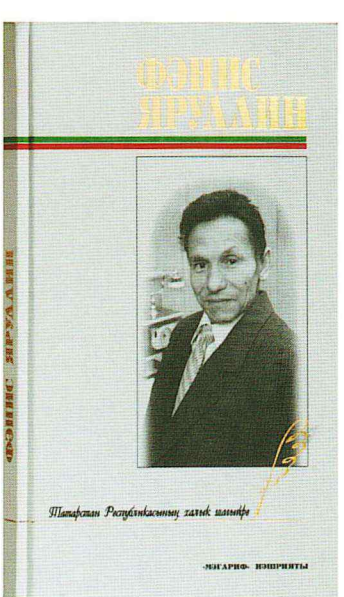

/6

/1

1/ ***Рәшит Шакиржанов.*** **Корылма механикасы.** Казан: Мәгариф, 2008
Рашит Шакирзянов. **Строительная механика.** 2008

2/ **Татарча көрәш** / авт.: В.Дәүләтшин һ.б.; рәс. Л.Камалов. Казан: Сүз, 2008
Татарская борьба. 2008

3/ ***Әнвәр Тайсин.*** **Татарстан Республикасының географиясе** / рәс. М.Вәҗиева. 3 нче басма. Казан: Мәгариф, 2010
Анвар Тайсин. **География Республики Татарстан.** 2010

4/ ***Равил Низамов, Җәмил Нигъмәтов.*** **Татар халык педагогикасы.** Казан: Мәгариф, 2002
Равиль Низамов, Зямиль Нигматов. **Татарская народная педагогика.** 2002

5/ ***Әхмәт Халидов.*** **Яшь натуралистларга** / рәс. Р.Хәсәншин. Казан: ТКН, 2011
Ахмед Халидов. **Юным натуралистам.** 2011

ТАТАРСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ЯШЬЛӘР ЭШЛӘРЕ, СПОРТ ҺӘМ ТУРИЗМ МИНИСТРЛЫГЫ
ТАТАРСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ТАТАР-БАШКОРТ МИЛЛИ СПОРТ КӨРӘШЕ ФЕДЕРАЦИЯСЕ
ТАТАР ДӘҮЛӘТ ГУМАНИТАР-ПЕДАГОГИКА УНИВЕРСИТЕТЫ

ТАТАРЧА КӨРӘШ

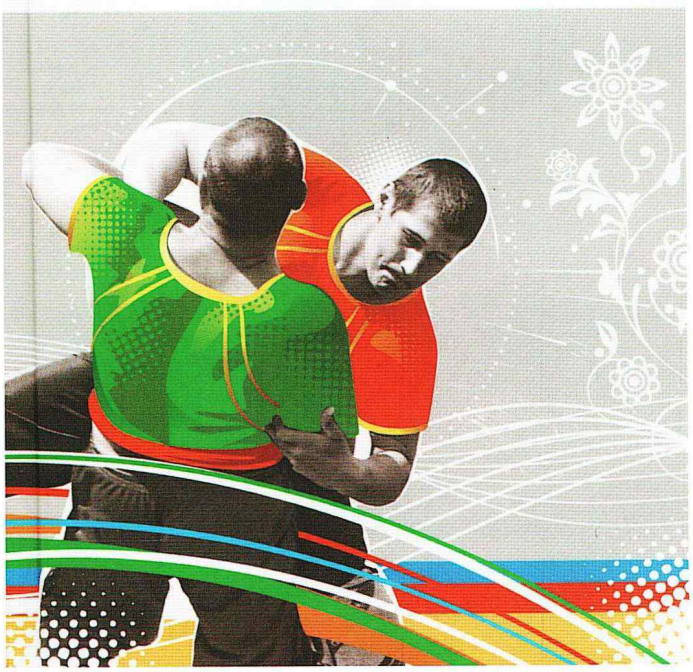

/2

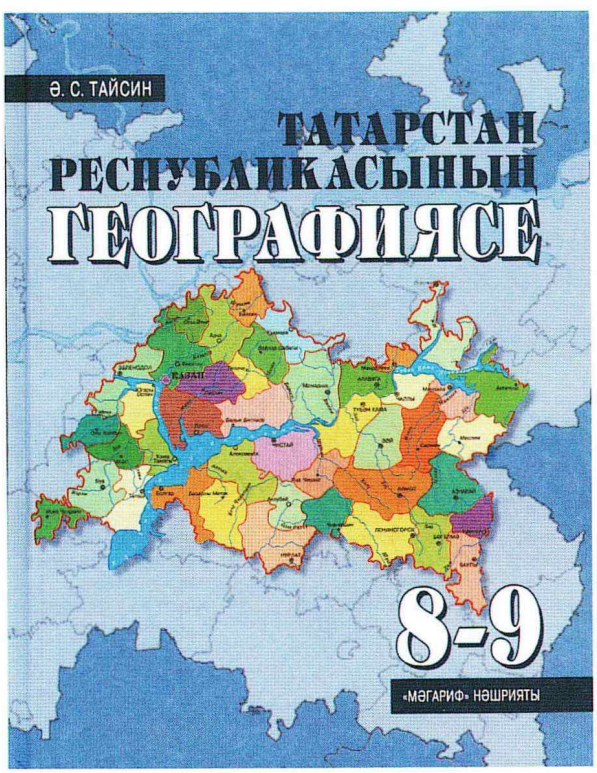

/3

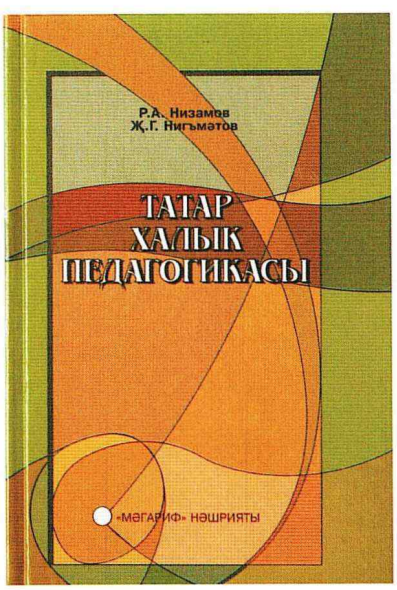

/4

/5

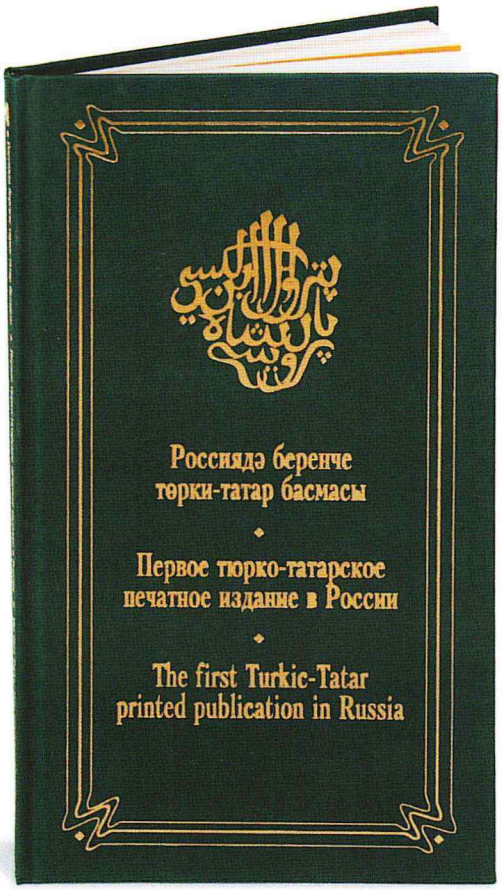

/1

1/ **Россиядә беренче төрки-татар басмасы: Пётр I нең 1722 елгы Манифесты = Первое тюрко-татарское печатное издание в России: Манифест Петра I 1722 года** / төз. И.Һадиев; рәс. Р.Хәсәншин. Казан: ТКН, 2010

2/ **Альберт Фәтхи:** мәкаләләр, истәлекләр / төз. Р.Мәрданов; рәс. Ш.Насыйров. Казан: Тамга, 2007
Альберт Фатхи: статьи, воспоминания. 2007

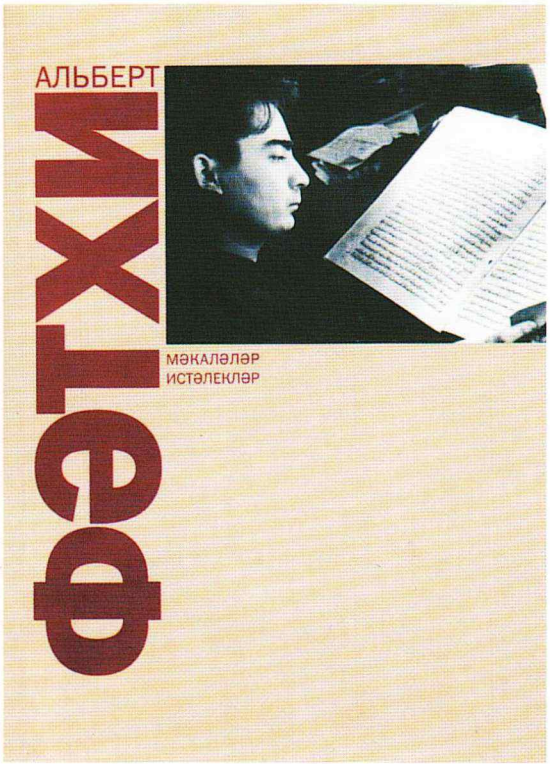

/2

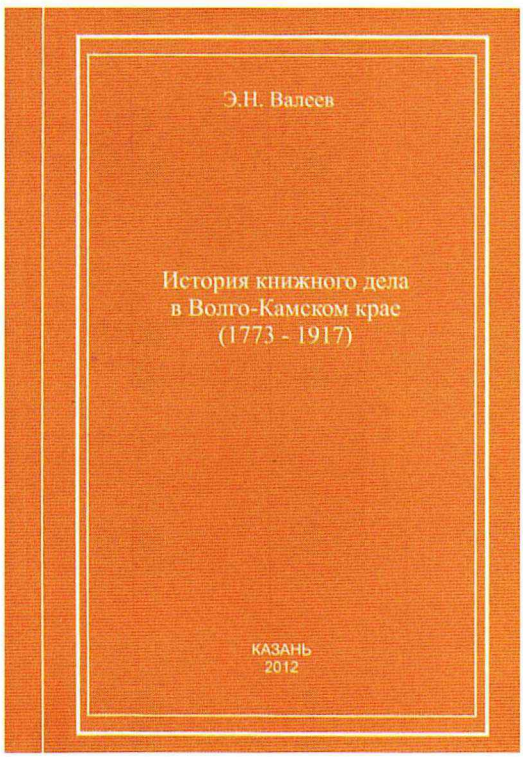

/3

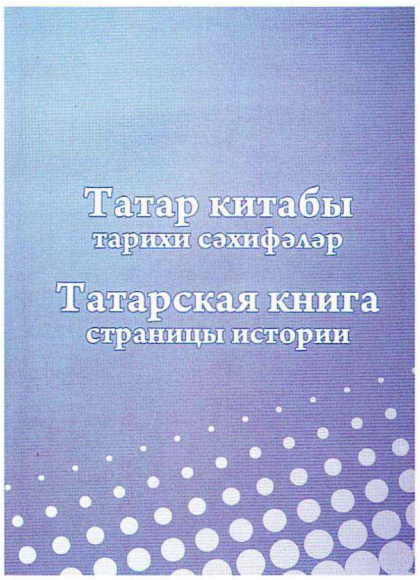

/4

/5

3/ ***Эмиль Валеев.*** **История книжного дела в Волго-Камском крае (1773–1917).** Казань: Казанский ун-т, 2012
Эмиль Вәлиев. **Идел-Кама төбәгендә китапчылык эше тарихы (1773–1917).** 2012

4/ **Татар китабы: тарихи сәхифәләр = Татарская книга: страницы истории** / төз.: Р.Кадыйров, Я.Абдулкадыйрова. Казан, 2012

5/ **Төрки телле китап: гасырлар хәзинәсе = Тюркоязычная книга: наследие веков** / төз.: Ф.Миңнуллина, Л.Бәдертдинова. Казан, 2012

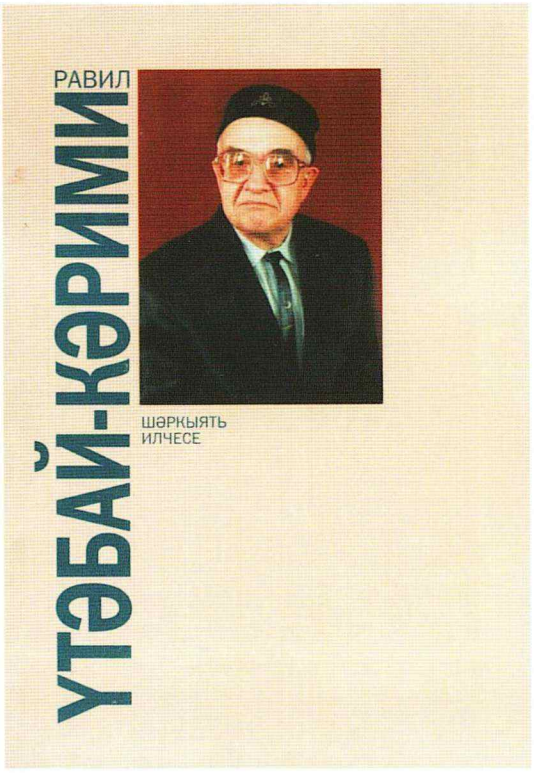

/1

/2

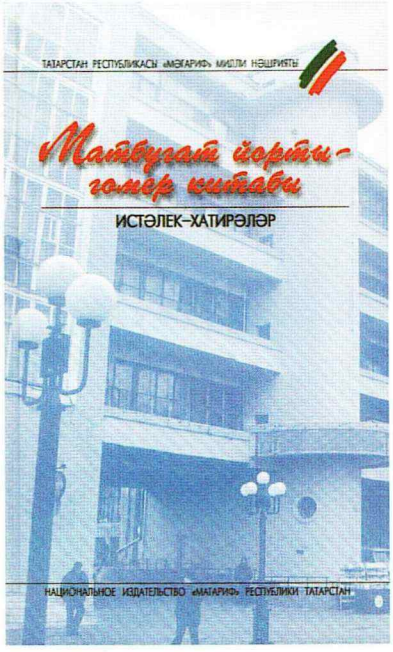

/3

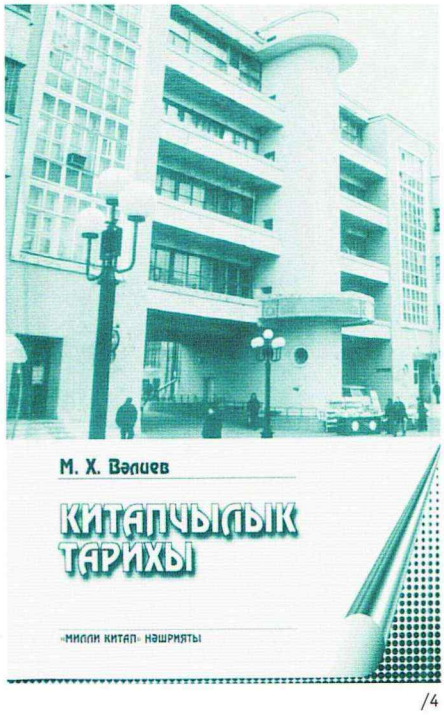

/4

1/ **Шәркыять илчесе Равил Утәбай-Кәрими** / төз. Р.Тимергалина, И.Һадиев; рәс. Ш.Насыйров. Казан: Милли китап, 2008
Учёный-востоковед и исламовед Равиль Утябай-Карими. 2008

2/ **Китап.** Казан: Мәгариф, 2001
Книга. 2001

3/ **Матбугат йорты – гомер китабы** / рәс. Л.Золондинова. Казан: Мәгариф, 2006
Дом печати – книга нашей жизни. 2006

4/ ***Мәдәррис Вәлиев.*** **Китапчылык тарихы** / рәс. Р.Сәйфуллина. Казан: Милли китап, 2005
Мударрис Валеев. **История книжного дела.** 2005

5/ **Мәрҗани китапханәсе** / төз. Р.Мәрданов; рәс. Ш.Насыйров. Казан: Милли китап, 2004
Библиотека Марджани. 2004

/5

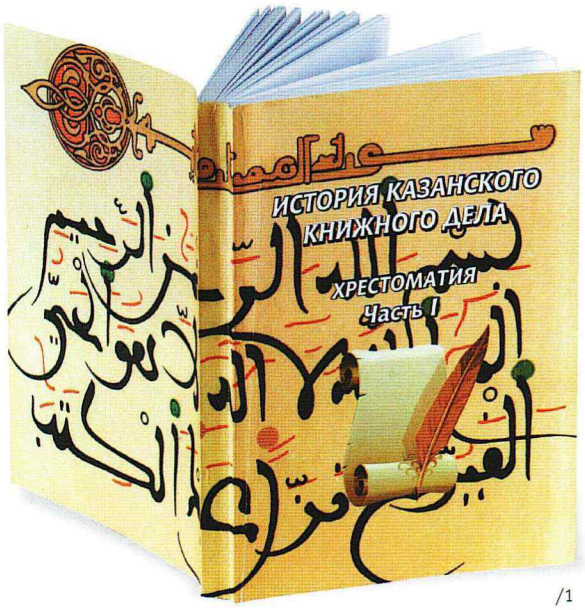

/1

1/ **История казанского книжного дела** / сост. Г.Габдельганеева. Казань, 2010
Казан китапчылыгы тарихы. 2010

2/ ***Разиль Валеев.*** **История развития библиотек Татарстана** / худ. Р.Хасаншин. Казань: ТКИ, 2008
Разил Вәлиев. **Татарстан китапханәләренең үсеш тарихы.** 2008

3/ ***Айслу Абдулхакова.*** **Татарская детская книга 1917–1991 гг.** Казань: изд-во КГУКИ, 2009
Айсылу Габделхакова. **Татар балалар китабы.** 2009

4/ **Рукописи белорусских татар.** Минск, 2003
Белорус татарларының кулъязмалары. 2003

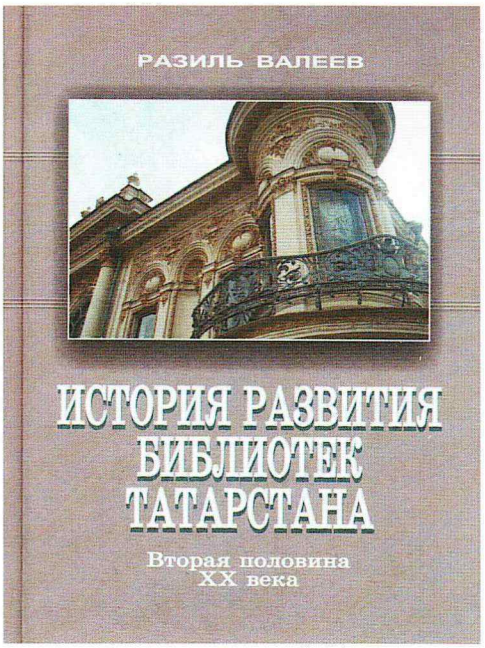

/2

/3

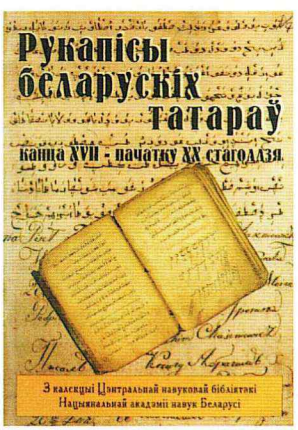

/4

/5

5/ ***Галина Мишкинене.*** **Каталог арабскоалфавитных рукописей литовских татар.** Вильнюс: изд-во ун-та, 2005
Галина Мишкинене. **Литва татарларының гарәп язулы кулъязмалары каталогы.** 2005

6/ ***Гузель Габдельганеева.*** **Полиграфия и печать в Казанской губернии** / худ. К.Кузьмин. Казань: изд-во ун-та, 2005
Гүзәл Габделганиева. **Казан губернасында полиграфия һәм матбугат.** 2005

7/ ***Гузель Габдельганеева.*** **Книжная торговля в Казанской губернии** / худ. К.Кузьмин. Казань: изд-во ун-та, 2006
Гүзәл Габделганиева. **Казан губернасында китап сәүдәсе.** 2006

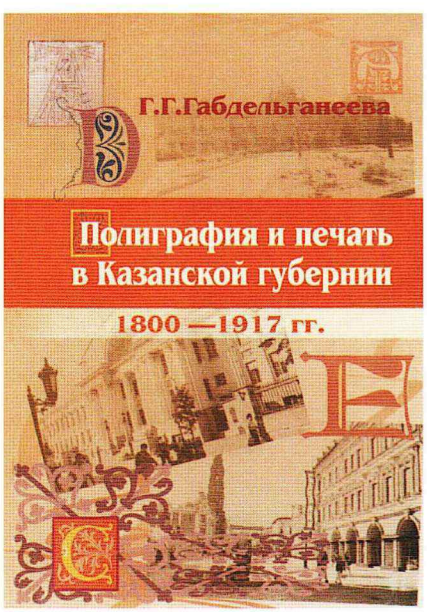

/6

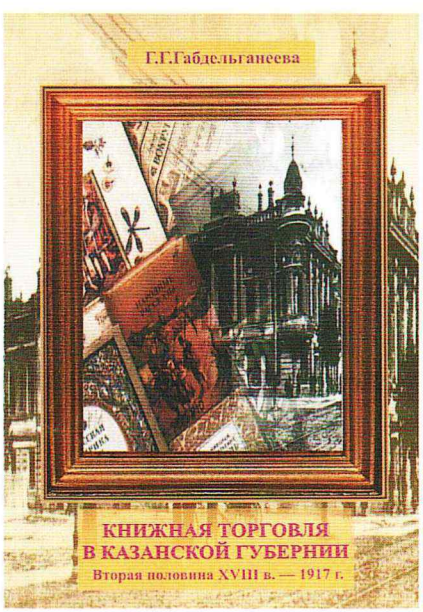

/7

1/ **Ядкярләрдә – Тукай рухы = В реликвиях – душа Тукая** /
рәс. Г.Яковлева.
Казан: Заман, ТКН, 2012

2/ **Сокровища культуры Татарстана** /
худ.: А.Тарунов, А.Якушев.
Москва: НИИ «Центр», 2004
Татарстанның мәдәни хәзинәләре. 2004

/1

/2

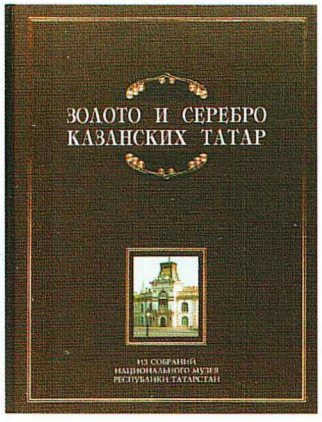

/3

/4

/5

3/ **Золото и серебро казанских татар** /
худ. Р.Миннебаев.
Казань: Заман, 2002
Казан татарларының алтын-көмеше. 2002

4/ **Государственный музей изобразительных искусств Республики Татарстан.**
Москва: Белый город, 2002
Татарстан Республикасының Дәүләт сынлы сәнгать музее. 2002

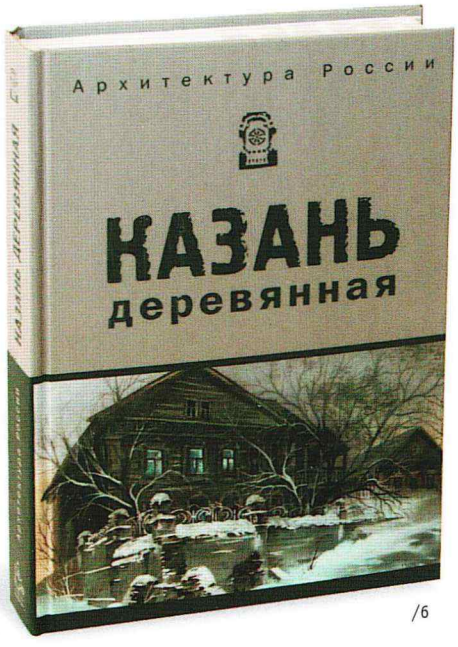

/6

5/ ***Людмила Похвалинская.*** **Волшебный мир фарфора** /
худ. Г.Эйдинов.
Казань: Заман, 2003
Людмила Похвалинская. **Фарфорның тылсымлы дөньясы.** 2003

6/ **Архитектура России. Казань деревянная:** альбом /
сост. В.Курашов.
Москва: Книжный дом «Университет», 2010
Россия архитектурасы. Агач Казан. 2010

7/ **Мәдәният әһрамы = Сокровищница татарской культуры:** альбом-каталог /
рәс. Р.Әхияров.
Казан: ТКН, 2012

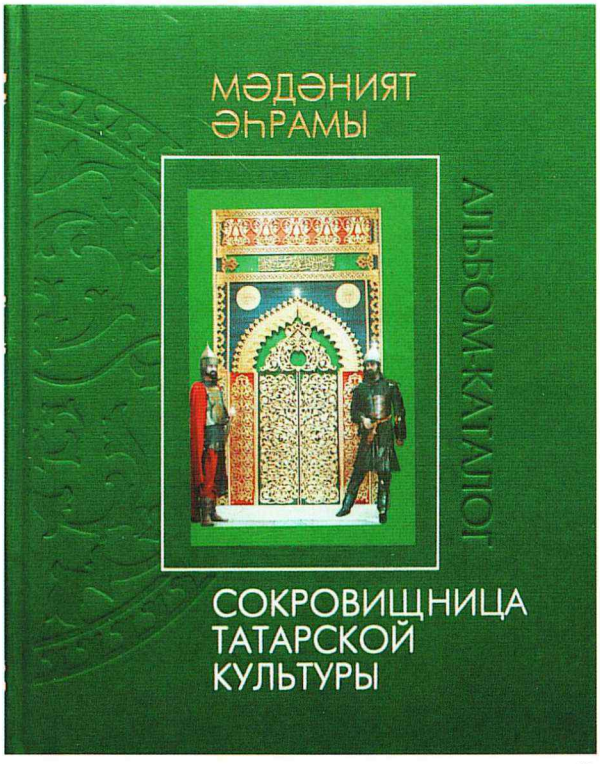

/7

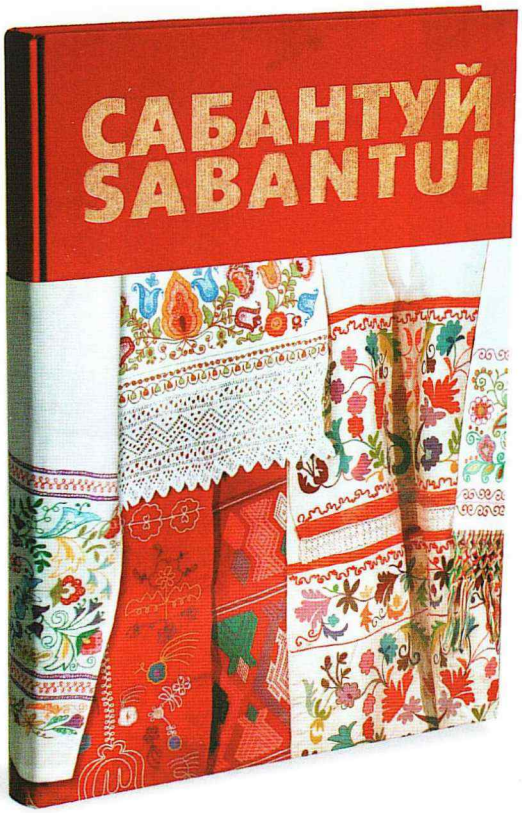

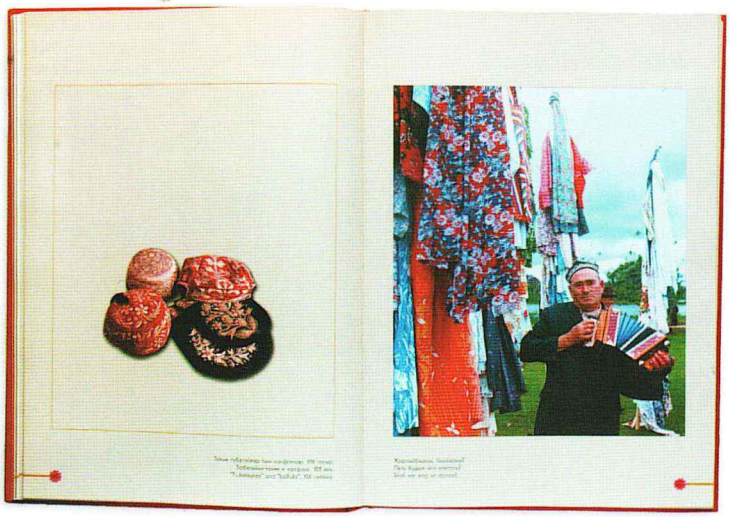

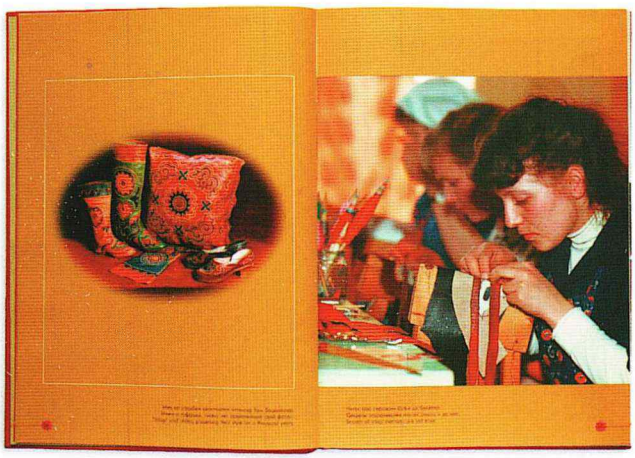

Сабантуй: фотоальбом / тәз.: И.Әхмәтҗанов, Р.Харис; Р.Мөхәммәтҗанов фотолары; рәс. Ф.Хәсьянова. Казан: Идел-Пресс, 2006
Сабантуй: фотоальбом. 2006

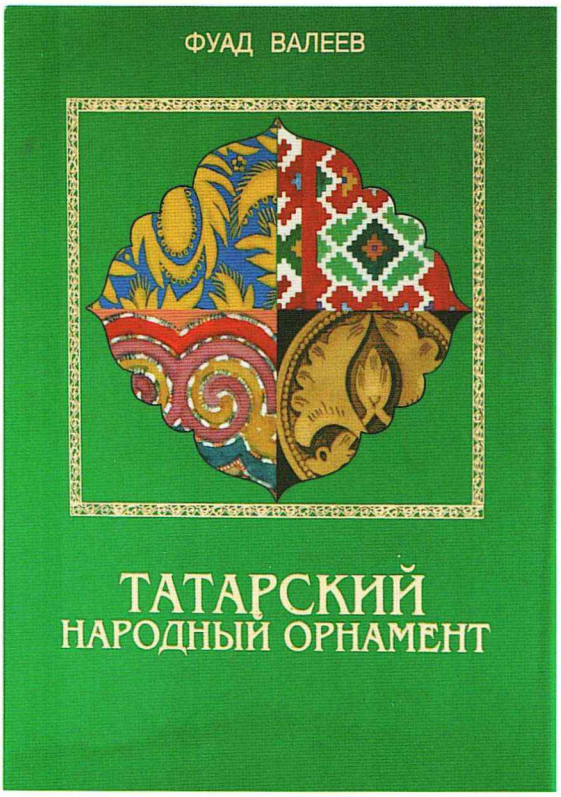

Фуад Валеев.
Татарский народный орнамент. Казань, 2002
Фуад Вәлиев.
Татар милли орнаменты. 2002

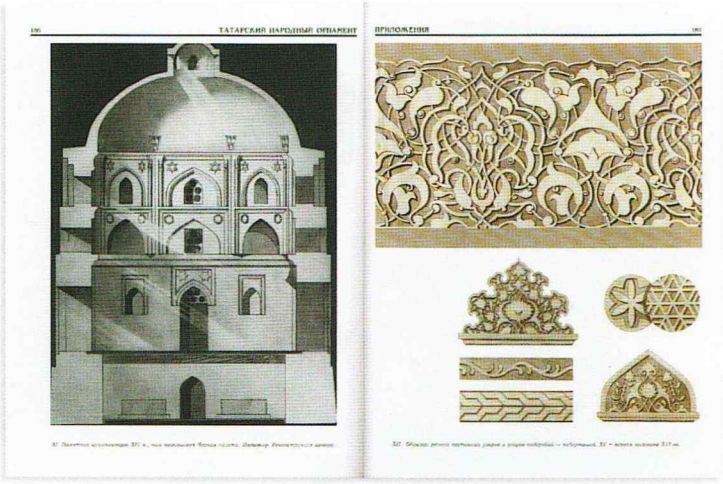

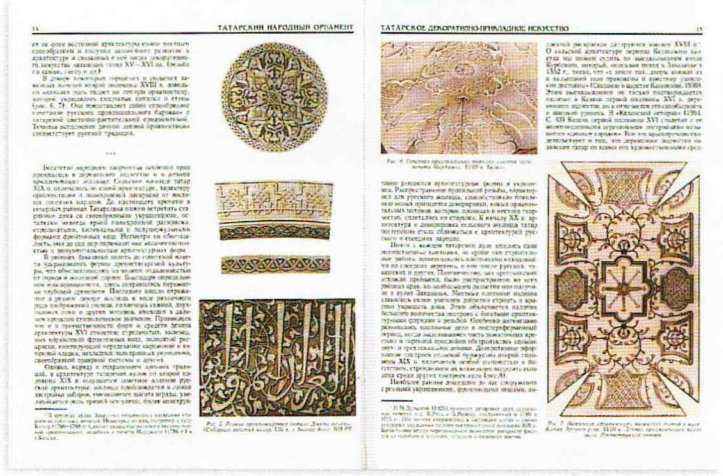

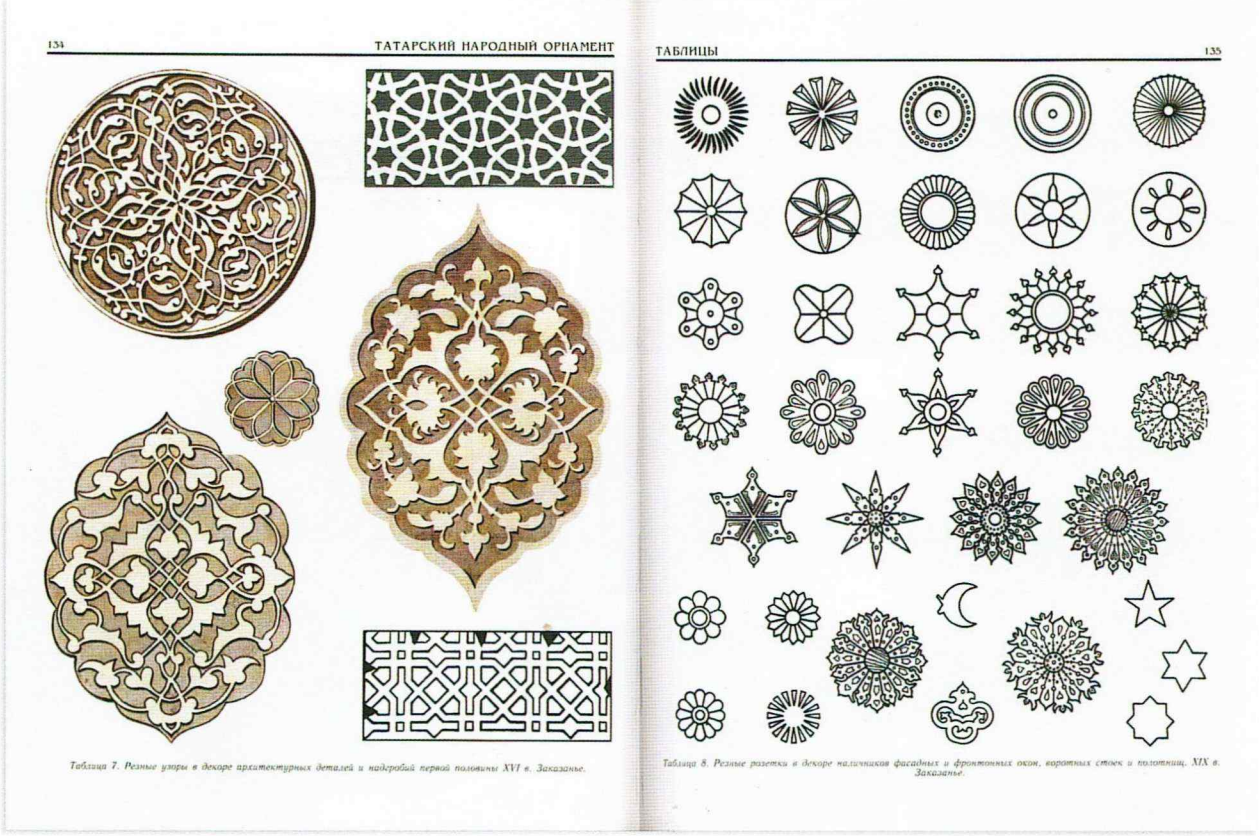

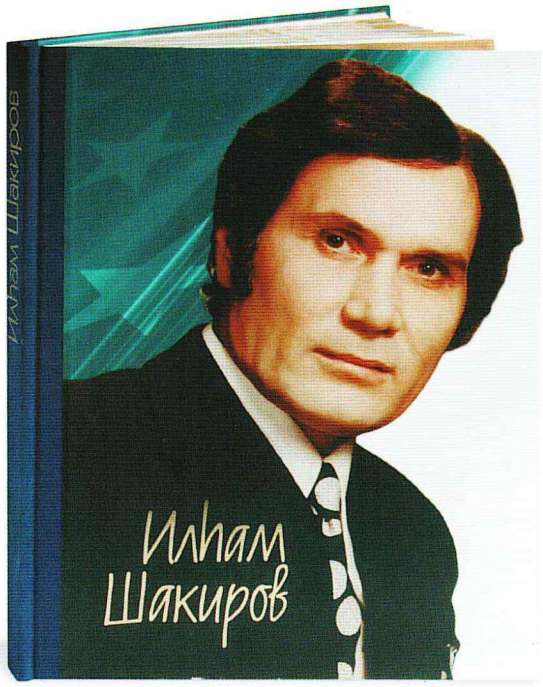

/1

1/ **Илһам Шакиров:** альбом / төз.: Г.Рәхим һ.б.; рәс. Ш.Насыйров. Казан: Җыен, ТКН, Тамга, 2005
Ильгам Шакиров: альбом. 2005

2/ **Хәйдәр Бигичев:** альбом / төз.: З.Сәхәбиева-Бигичева, Р.Зәһидуллина; рәс. Ш.Насыйров. Казан: ТКН, 2010
Хайдар Бигичев: альбом. 2010

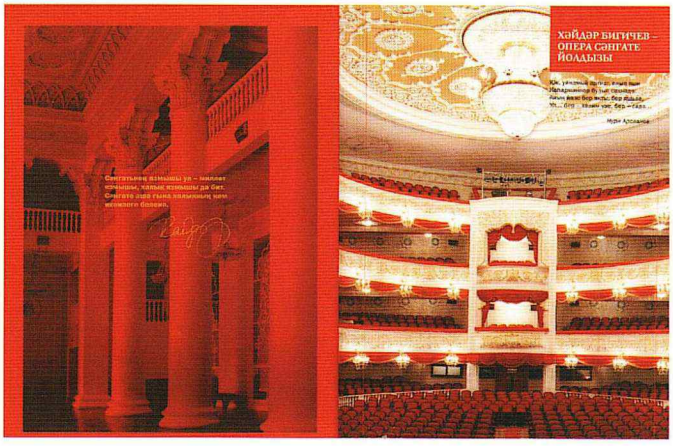

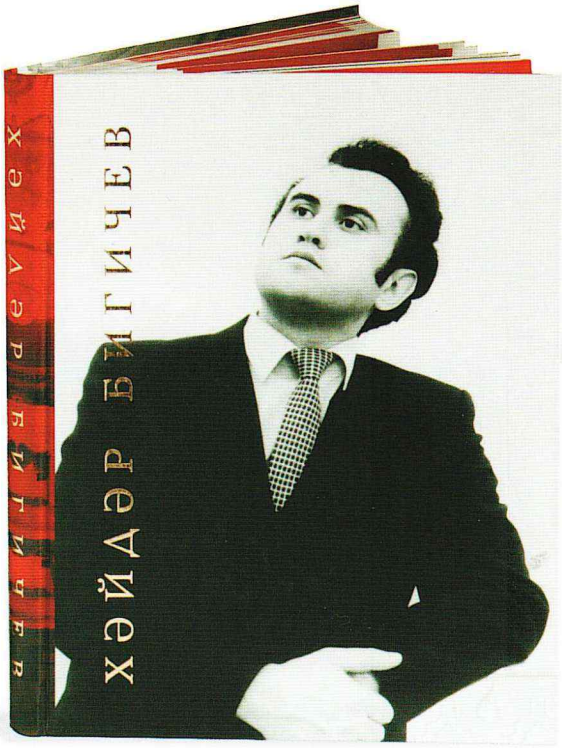

/2

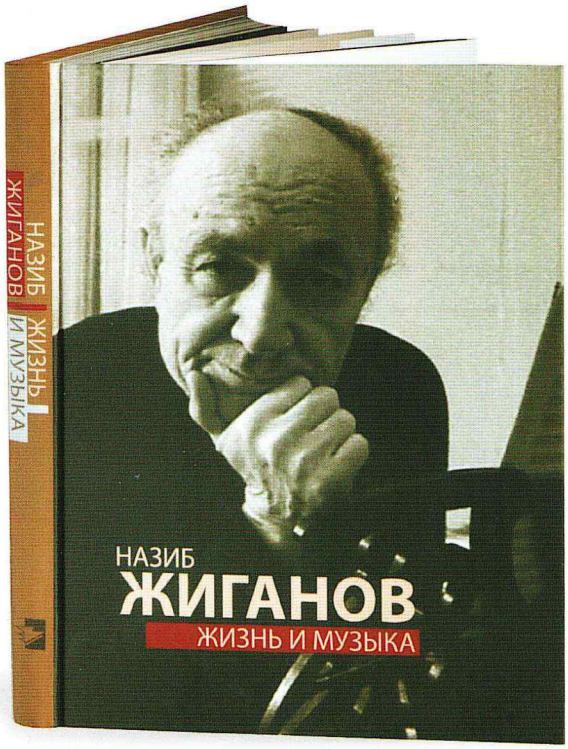

/1

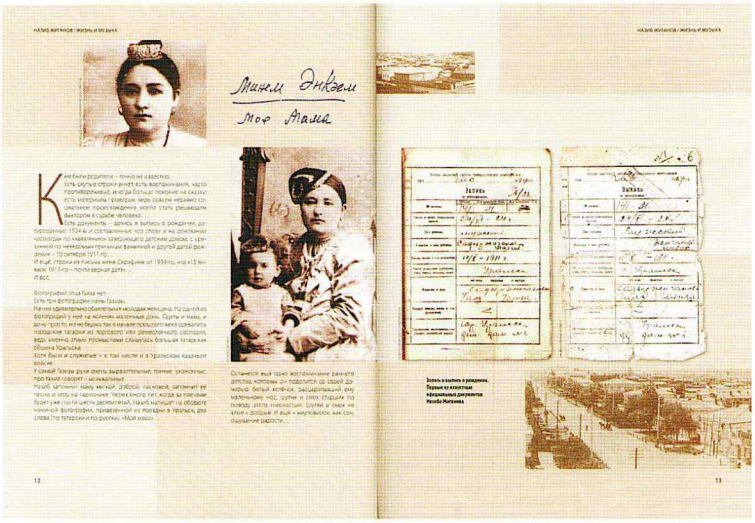

1/ **Назиб Жиганов.**
Жизнь и музыка /
сост.: А.Егорова и др.
Казань: ТКИ, 2013
Нәҗип Җиһанов.
Тормыш һәм музыка.
2013

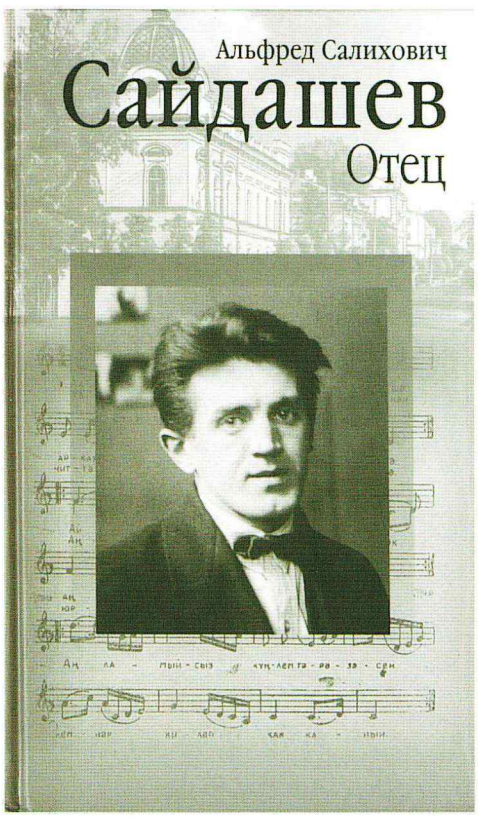

/2

2/ ***Альфред Сайдашев.***
Отец. Казань: ТКИ, 2011
Альфред Сәйдәшев.
Әти. 2011

3/ **Милли моңнар:**
төрки-татар көйләре
(Солтан Габәши) /
рәс. Л.Золондинова.
Казан: Мәгариф, 2002
Народные мелодии. 2002

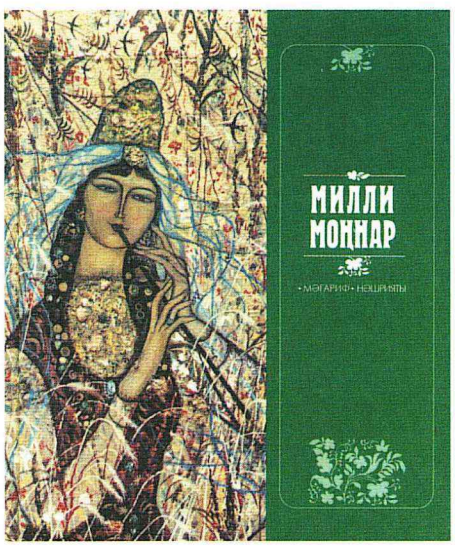

/3

4/ **Рустем Яхин.**
Стиль творчества /
сост. В.Дулат-Алеев.
Казань, 2002
Рөстәм Яхин. Иҗат стиле.
2002

/4

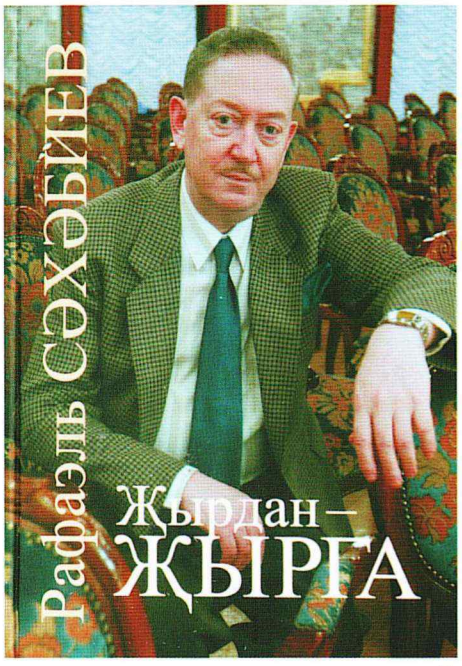

/1

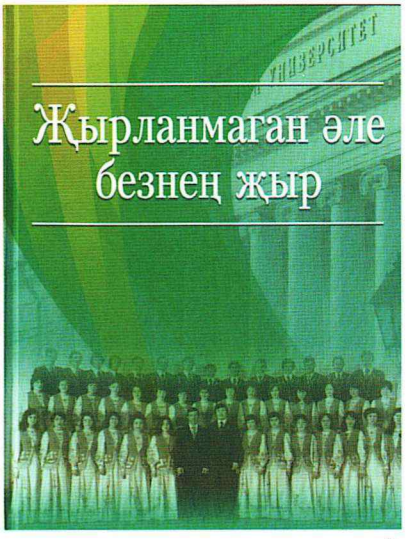

/2

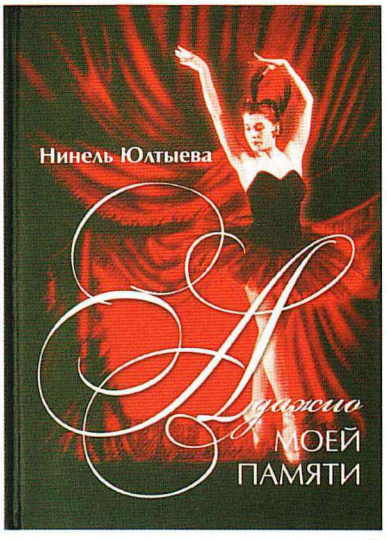

/3

1/ **Рафаэль Сәхәбиев. Жырдан–жырга** / рәс. Р.Әхияров. Казан: Милли китап, Идел-Пресс, Жыен, 2011
Рафаэль Сахабиев. От песни к песне. 2011

2/ **Жырланмаган әле безнең жыр** / төз. И.Рәхимуллин; рәс. Р.Хәсәншин. Казан: ТКН, 2012
Наши лучшие песни ещё не спеты. 2012

3/ ***Нинель Юлтыева.* Адажио моей памяти** / худ. Ю.Севастьянова. Казань: ИД «АБВ», 2006
***Нинель Юлтыева.* Хатирә.** 2006

4/ **Лебединая песня Фасиля = Аккош жыры** / сост.: Р.Ахметов, С.Бедретдинова. Казань: ТКИ, 2011

5/ **Народные артисты** / авт.-сост. И.Илялова. Казань: Магариф-Вакыт, 2011
Халык артистлары. 2011

6/ ***Әнвәр Шәрәфиев.* Сандугачкай = Соловушка** / рәс. Ш.Насыйров. Казан: Рухият, 2006

7/ ***Земфира Сайдашева.* Татарская музыка** / худ. Р.Ахияров. Казань: Идел-Пресс, 2008
***Земфира Сәйдәшева.* Татар музыкасы.** 2008

8/ ***Гузель Сайфуллина, Гульнара Сагеева.* Категории татарской традиционной музыкальной культуры** / худ. Р.Хасаншин. Казань: ТКИ, 2009
***Гүзәл Сәйфуллина, Гөлнара Сәгъева.* Татар традицион музыкаль сәнгате.** 2009

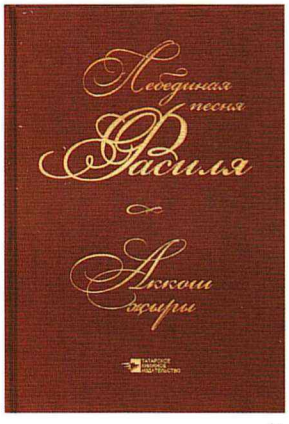

/4

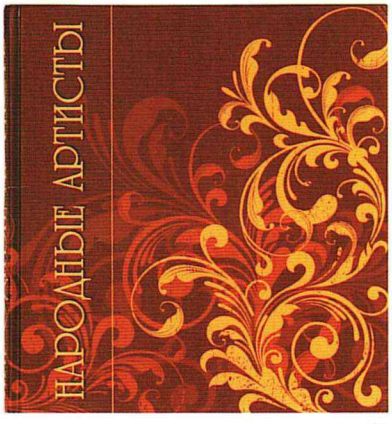

/5

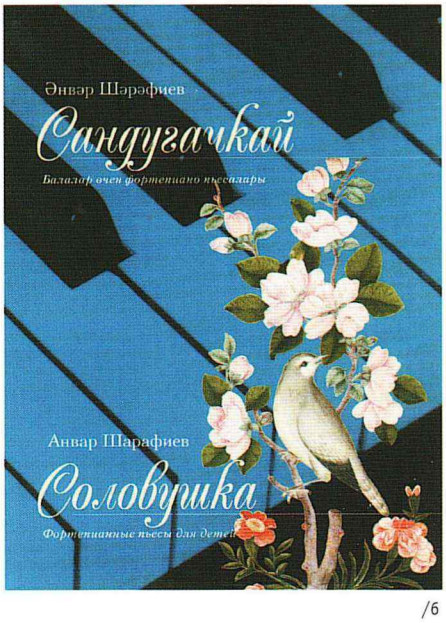

/6

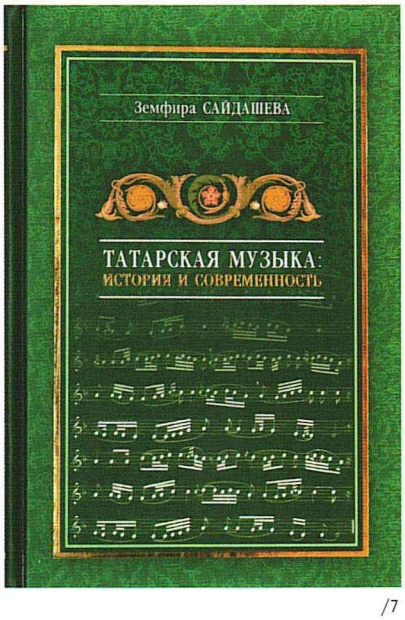

/7

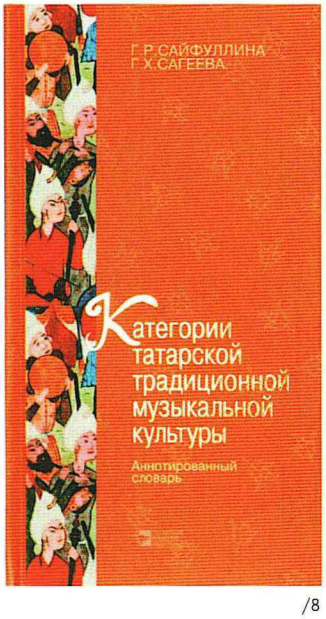

/8

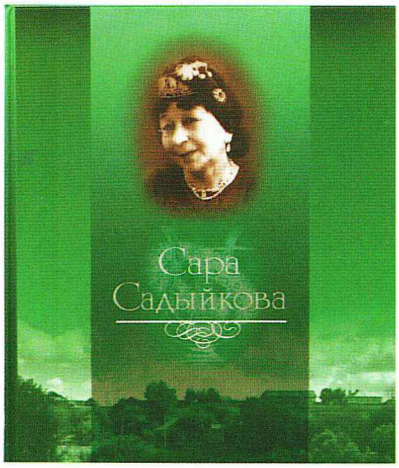

/1

/2

/3

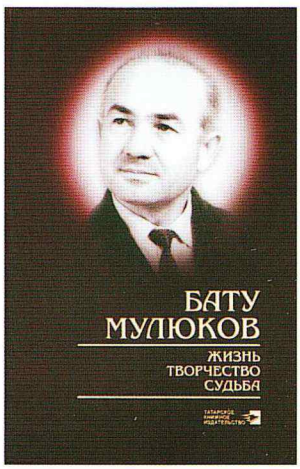

/4

/5

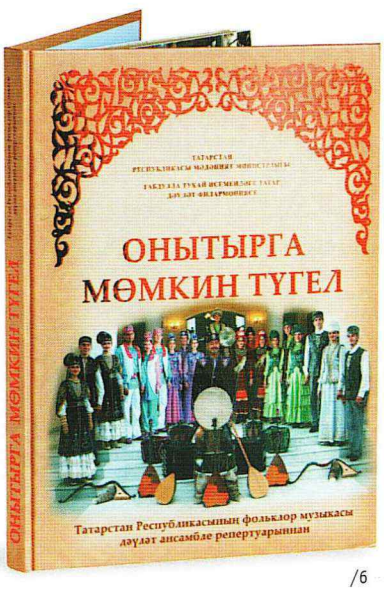

/6

1/ **Сара Садыйкова:** альбом / төз.: Ә.Хөсәенов һ.б.; рәс. Р.Шәмсетдинов. Казан: ТКН, 2007
Сара Садыкова: альбом. 2007

2/ **Гөлшат Зәйнашева** / төз.: Ә.Хөсәенов, Р.Шакирова; рәс. Р.Хәсәншин. Казан: ТКН, 2011
Гульшат Зайнашева. 2011

3/ ***Флүр Баһаутдинов.*** **Зифа Басыйрова** / рәс. Д.Нәүрузова. Казан: ТКН, 2011
Флюр Багаутдинов. **Зифа Басырова.** 2011

4/ ***Бату Мулюков.*** **Жизнь. Творчество. Судьба** / сост. М.Файзулаева; худ. Р.Хасаншин. Казань: ТКИ, 2013
Бату Мулюков. **Тормыш. Иҗат. Язмыш.** 2013

5/ ***Филүсә Арсланова.*** **Татар дәүләт җыр һәм бию ансамбле = Государственный ансамбль песни и танца Республики Татарстан** / рәс. Р.Ахияров. Казан: Сүз, 2007

6/ **Онытырга мөмкин түгел.** Казан, 2013
Забыть нельзя. 2013

7/ **Татарские танцы** / худ. Л.Золондинова. Казань: Магариф, 2002
Татар биюләре. 2002

8/ ***Фәрит Хатипов.*** **Парлы гашыйк** / рәс. Р.Хәсәншин. Казан: ТКН, 2008
Фарит Хатипов. **Песни.** 2008

9/ ***Сафьян Ибраһимов.*** **Картаямыни соң йөрәк?!** / рәс. Р.Хәсәншин. Казан: ТКН, 2009
Сафьян Ибрагимов. **Разве сердце стареет?!** 2009

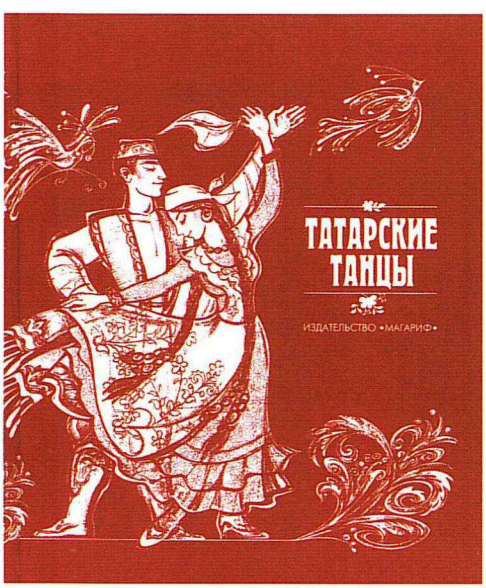

/7

/8

/9

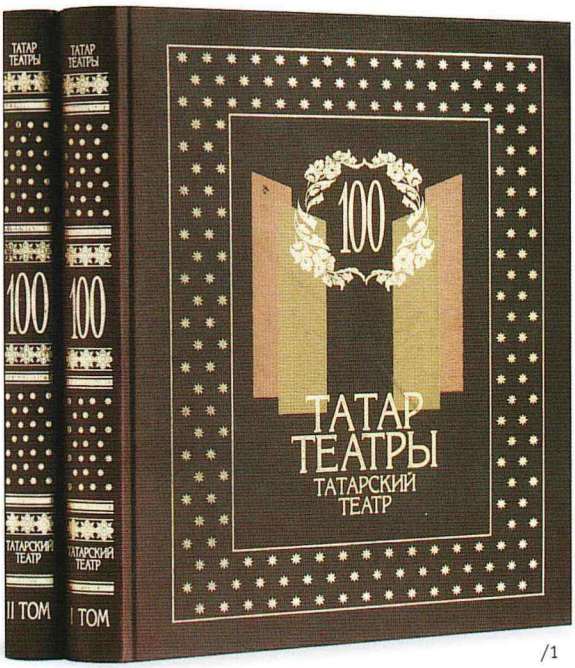

/1

1/ **Татар театры = Татарский театр:** альбом. 2 томда / авт.-төз.: Л.Шакиржан, Г.Гыйматова; рәс. Г.Эйдинов. Казан: Заман, ТКН, 2009

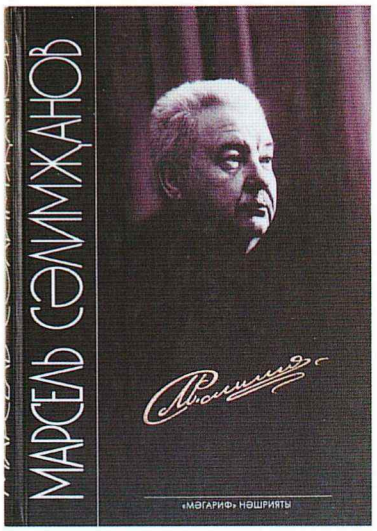

/2

2/ **Марсель Сәлимҗанов** / төз. Т.Миңнуллин; рәс. Л.Золондинова. Казан: Мәгариф, 2004
Марсель Салимзянов. 2004

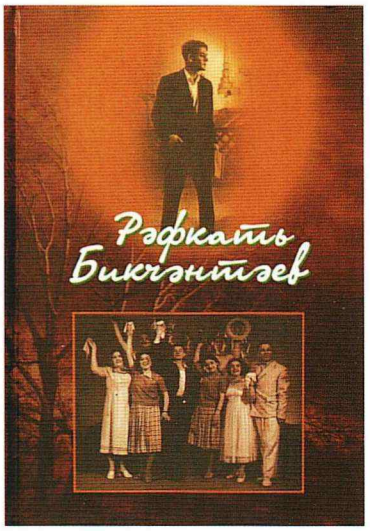

/3

3/ **Рәфкать Бикчәнтәев** / авт.-төз. Ю.Сафиуллин; рәс. И.Шәмсетдинов. Казан: ТКН, 2006
Рафкат Бикчентаев. 2006

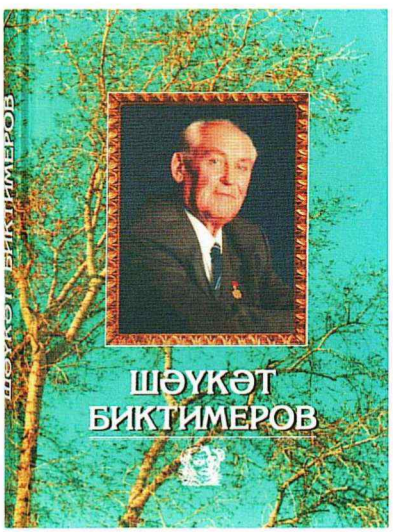

/4

4/ **Шәүкәт Биктимеров** / төз.-авт. И.Илялова; рәс. Р.Шәмсетдинов. Казан: ТКН, 2003
Шаукат Биктимеров. 2003

5/ ***Ильтани Илялова.*** **Наил Әюпов: иҗат портретына штрихлар** / рәс. Г.Эйдинов. Казан: ТКН, 2005
Ильтани Илялова. **Наиль Аюпов.** 2005

6/ **Нәҗибә Ихсанова. Уйнап узган гомер** / рәс. Д.Нәүрузова. Казан: ТКН, 2008
Назиба Ихсанова. Жизнь, прожитая на сцене. 2008

7/ **Асия Хәйруллина. Ничек тиз узасың син, гомер...** / авт.-төз. Г.Нуриев; рәс. Д.Нәүрузова. Казан: Заман, 2012
Асия Хайруллина. Как быстро проходишь, жизнь... 2012

8/ **Әзһәр Шакиров. Язмыш** / төз. Ә.Гаффар; рәс. Д.Нәүрузова. Казан: ТКН, 2007
Азгар Шакиров. Судьба. 2007

9/ **Ринат Таҗетдинов** / төз. Ю.Сафиуллин; рәс. Д.Нәүрузова. Казан: ТКН, 2011
Ринат Тазетдинов. 2011

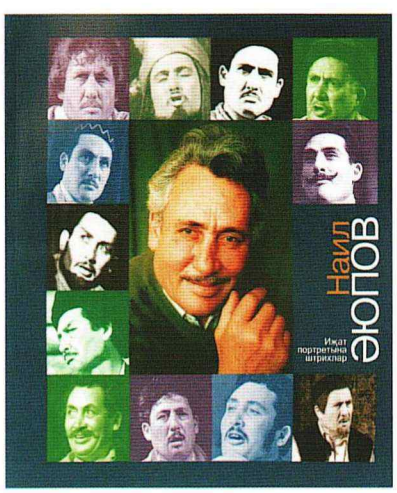

/5

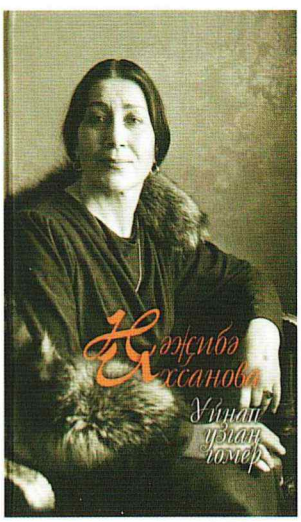

/6

/7

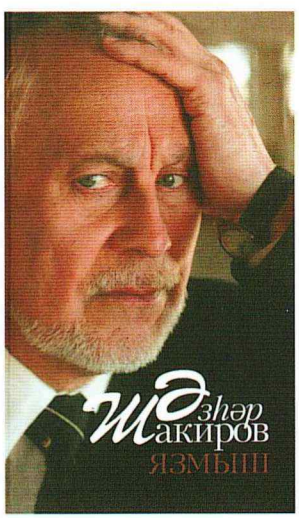

/8

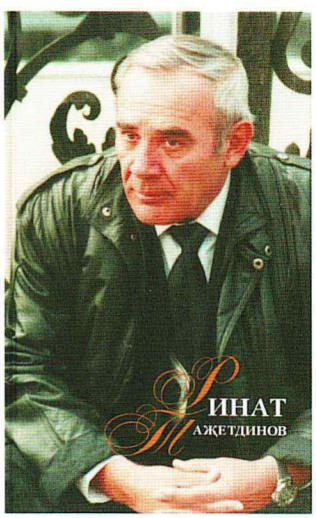

/9

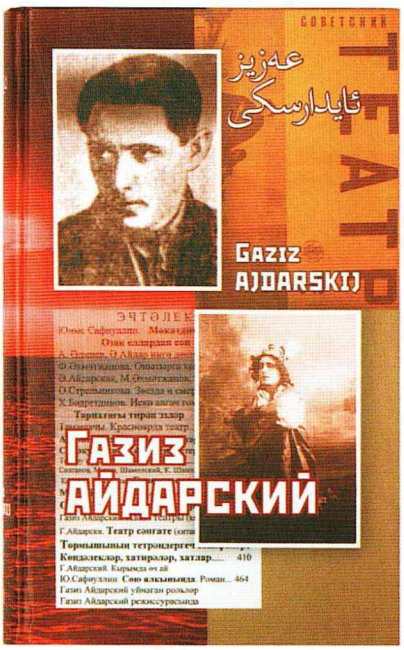

/1

1/ **Газиз Айдарский** / авт.-төз. Ю.Сафиуллин; рәс. Р.Әхияров. Казан: Идел-Пресс, 2011

2/ ***Гали Арсланов.*** **Тылсым. Татар театры** / рәс. Л.Золондинова. Казан: Мәгариф, 2008
Гали Арсланов. **Волшебство. Татарский театр.** 2008

3/ ***Айгуль Салихова.*** **Татарский театр в литературно-критическом наследии Габдрахмана Карама.** Казань: Фэн, 2003
Айгөл Салихова. **Габдрахман Кәрам иҗатында татар театры.** 2003

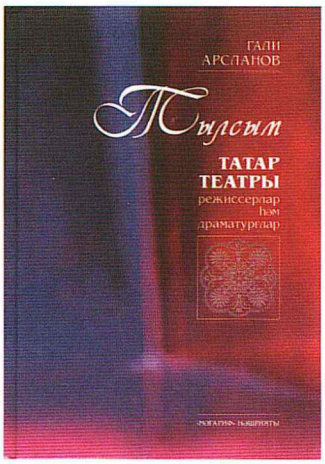

/2

/3

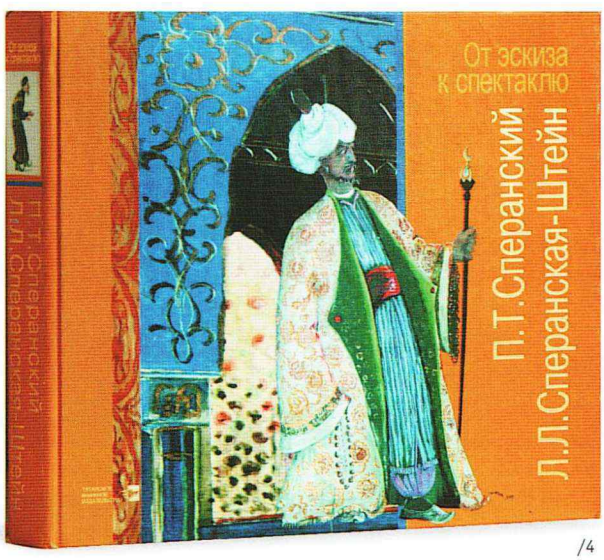

/4

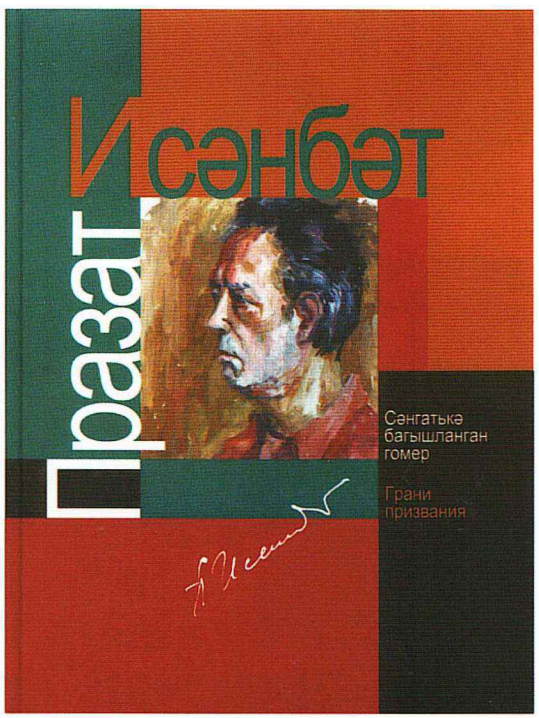

/6

/5

4,5/ ***Сперанский П.Т., Сперанская-Штейн Л.Л.*** **От эскиза к спектаклю** / сост. Л.Донина. Казань: ТКИ, 2010
Сперанский П.Т., Сперанская-Штейн Л.Л. **Эскиздан – спектаклькә.** 2010

6/ **Празат Исәнбәт** / төз. Р.Солтанова; рәс. Г.Эйдинов. Казан: Kazan–Казань, 2007
Празат Исанбет. 2007

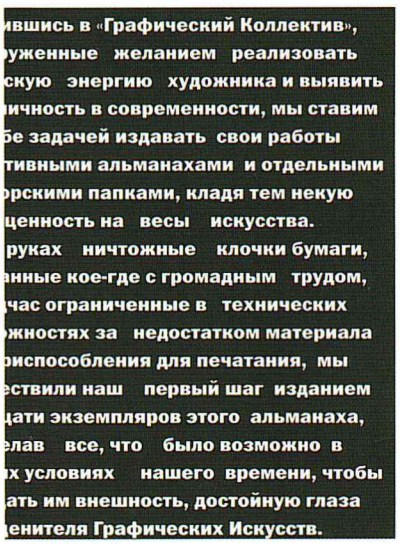

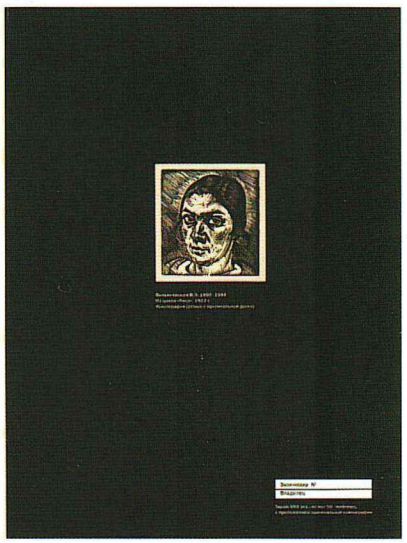

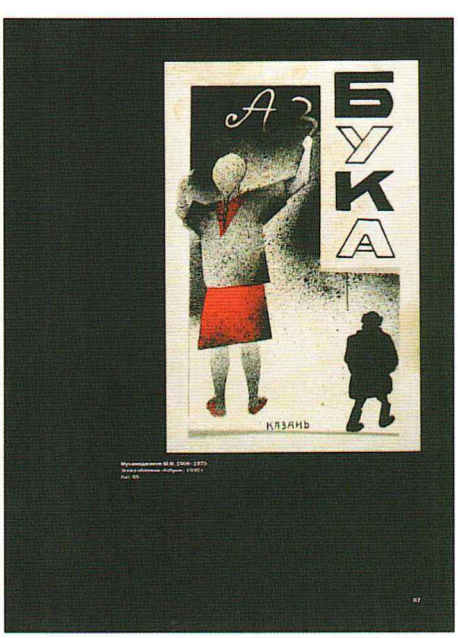

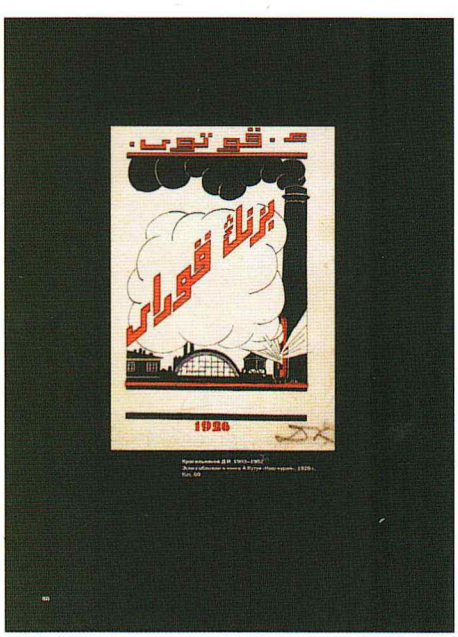

АРХУМАС: Казанский авангард 20-х / худ. Д.Залялетдинов. Москва, 2005

АРХУМАС: 20 нче еллар Казан авангарды. 2005

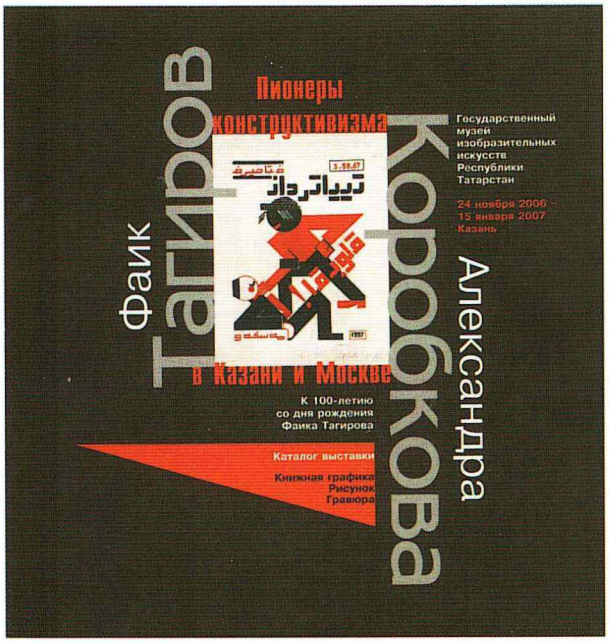

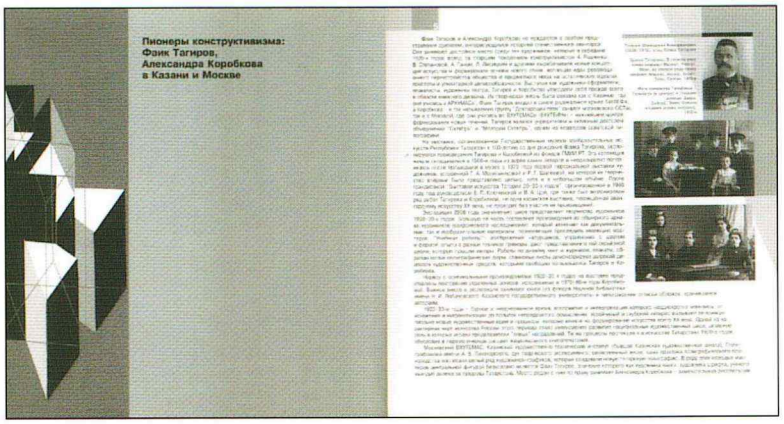

Пионеры конструктивизма: Фаик Тагиров, Александра Коробкова в Казани и Москве / сост. О.Улемнова; худ. Г. Эйдинова. Казань: Заман, 2007

Казанда һәм Мәскәүдә конструктивизм пионерлары Фаикъ Таһиров һәм Александра Коробкова. 2007

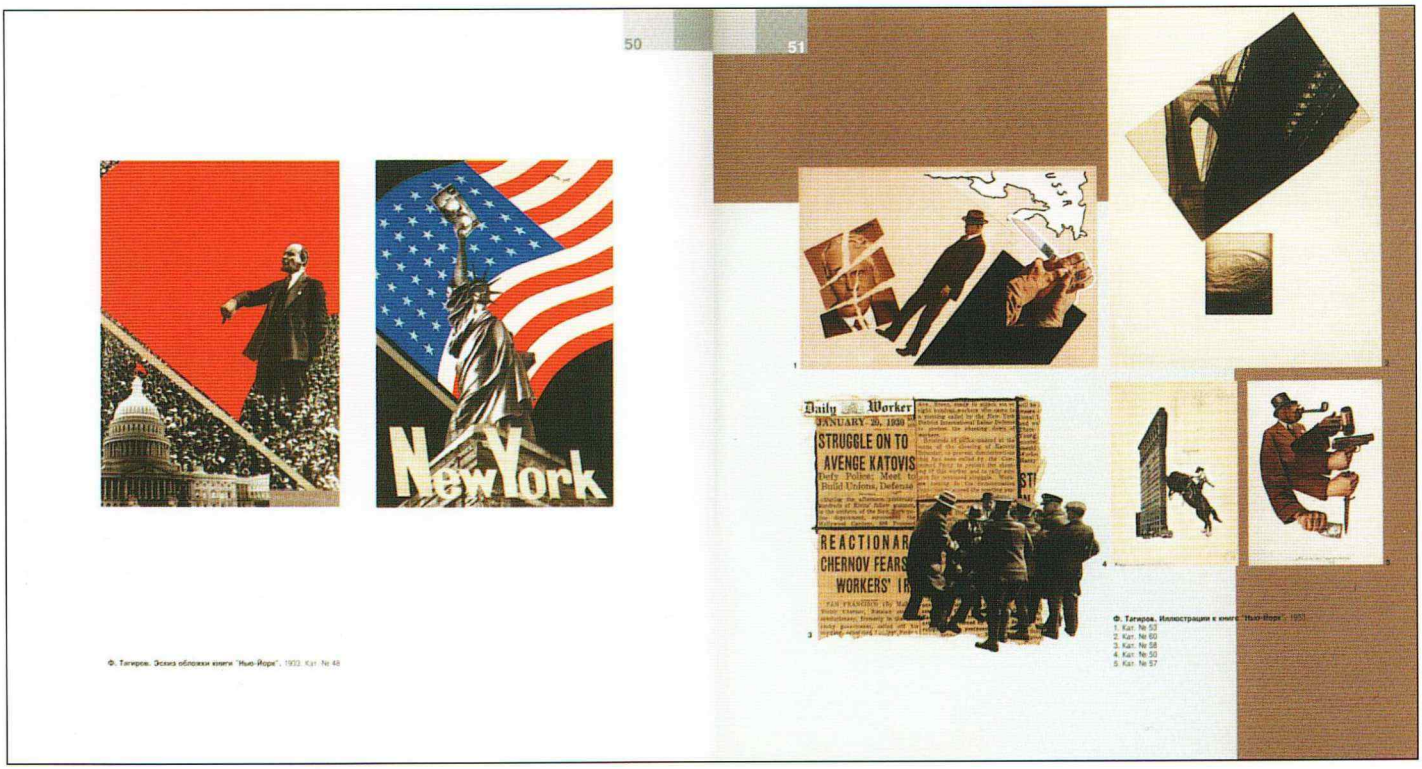

Ф. Тагиров. Эскиз обложки книги "Нью-Йорк", 1932. Кат. № 48

Ф. Тагиров. Иллюстрации к книге "Нью-Йорк", 1933.
1. Кат. № 53
2. Кат. № 60
3. Кат. № 58
4. Кат. № 50
5. Кат. № 57

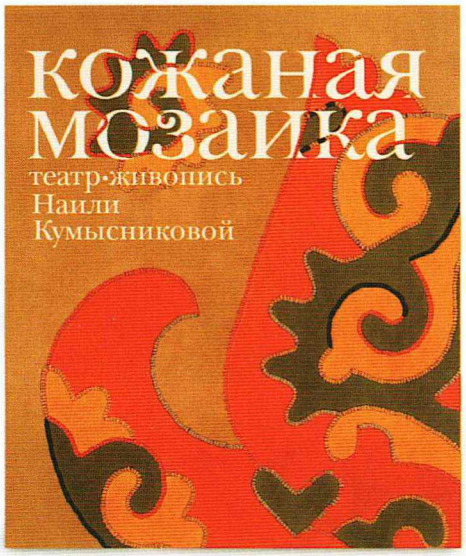

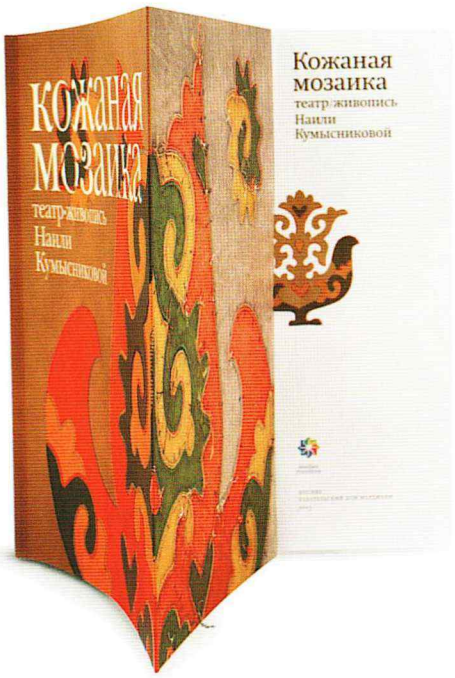

Кожаная мозаика, театр, живопись Наили Кумысниковой / худ.: Д. и Л.Залялетдиновы. Москва: ИД «Марджани». 2013
Күн мозаикасы. 2013

Татарский шамаиль. Конец XIX – начало XX в. Из собрания Фонда Марджани / худ. Д.Залялетдинов. Москва: ИД «Марджани». 2013
Татар шәмаиле. 2013

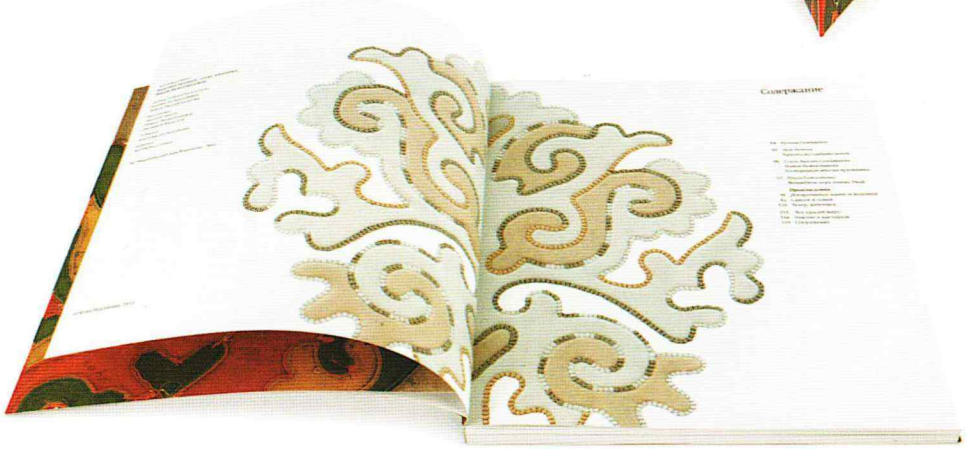

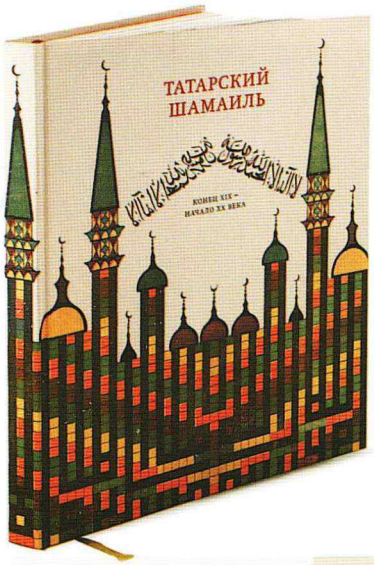

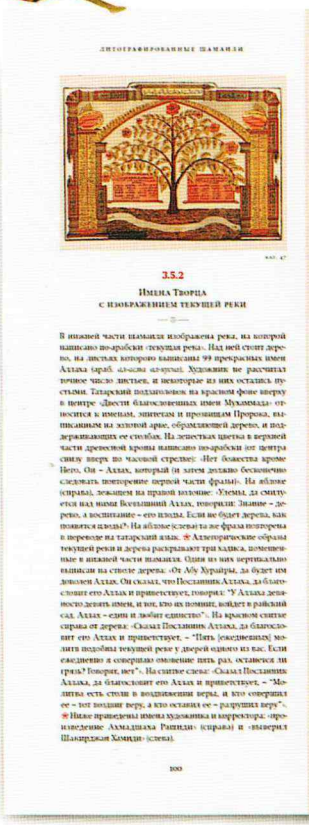

ЛИТОГРАФИРОВАННЫЕ ШАМАИЛИ

3.5.2

Имена Творца
с изображением текущей реки

В нижней части шамаила изображена река, на которой написано по-арабски «текущая река». Над ней стоит дерево, на листьях которого выписаны 99 прекрасных имен Аллаха (араб. *ал-асма ал-хусна*). Художник не рассчитал точное число листьев, и некоторые из них остались пустыми. Татарский подзаголовок на красном фоне вверху в центре «Двести благословенных имен Мухаммада» относится к именам, эпитетам и прозвищам Пророка, выписанным на золотой арке, обрамляющей дерево, и поддерживающих ее столбах. На лепестках цветка в верхней части древесной кроны написано по-арабски (от центра снизу вверх по часовой стрелке): «Нет божества кроме Него, Он – Аллах, который (и затем должно бесконечно следовать повторение первой части фразы)». На яблоке (справа), лежащем на правой золотке: «Улемы, да смилуется над нами Всевышний Аллах, говорили: Знание – дерево, а воспитание – его плоды. Если не будет дерева, как появятся плоды?» На яблоке (слева) та же фраза повторена в переводе на татарский язык. ✱ Аллегорические образы текущей реки и дерева раскрывают три хадиса, помещенные в нижней части шамаила. Один из них вертикально выписан на стволе дерева: «От Абу Хурайры, да будет им доволен Аллах. Он сказал, что Посланник Аллаха, да благословит его Аллах и приветствует, говорил: "У Аллаха девяносто девять имен, и тот, кто их помнит, войдет в райский сад. Аллах – един и любит единство"». На красном свитке справа от дерева: «Сказал Посланник Аллаха, да благословит его Аллах и приветствует, – "Пять [ежедневных] молитв подобны текущей реке у дверей одного из вас. Если ежедневно я совершаю омовение пять раз, останется ли грязь? Говорят, нет"». На свитке слева: «Сказал Посланник Аллаха, да благословит его Аллах и приветствует, – "Молитва есть столп в воздвижении веры, и кто совершил ее – тот воздвиг веру, а кто оставил ее – разрушил веру"». ✱ Ниже приведены имена художника и корректора: «произведение Ахмадшаха Рашиди» (справа) и «выверил Шакирджан Хамиди» (слева).

100

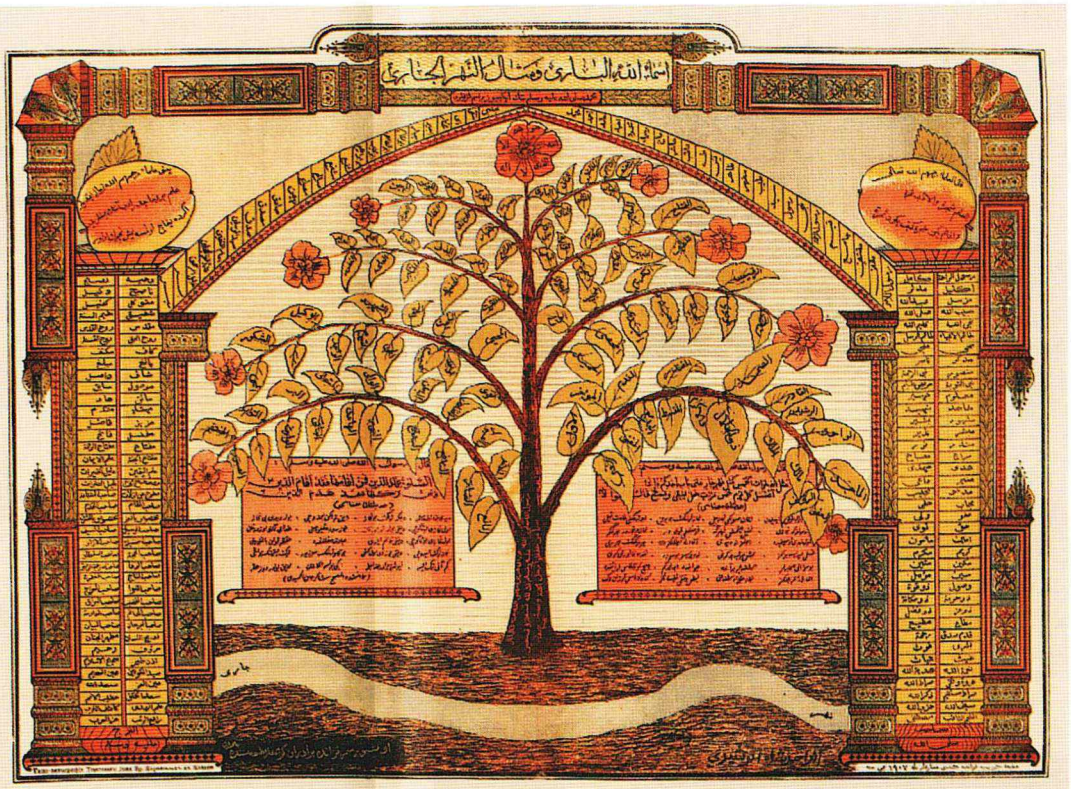

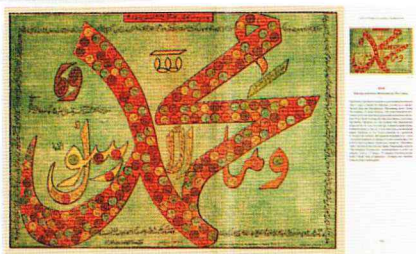

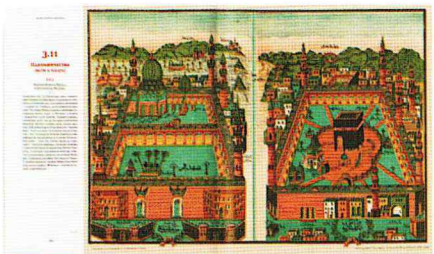

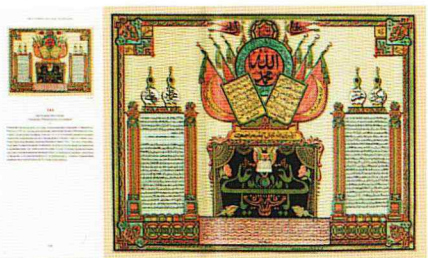

/1

/2

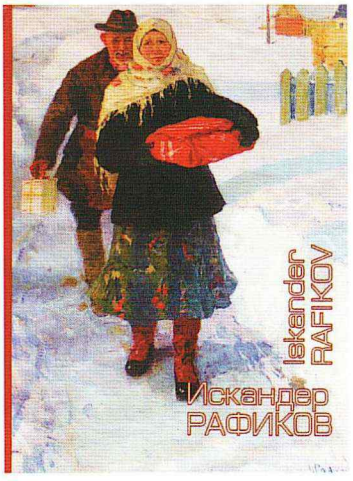

/3

1/ **Бакый Урманченың рухи дөньясы = Духовный мир Баки Урманче** / төз. Ф.Әхмәтова-Урманче; рәс. Р.Шәмсетдинов. Казан: ТКН, 2005

2/ **Харис Якупов. Хәтер** / рәс. Р.Шәмсетдинов. Казан: ТКН, 2002
Харис Якупов. Память. 2002

3/ **Искандер Рафиков. Жизнь, прожитая в искусстве** / худ. Р.Шамсутдинов. Казан: ТКИ, 2005
Искәндәр Рәфыйков. Сәнгатьтә үткән гомер. 2005

4/ **Абрек Абызгилдин = Абрек Абзгильдин** / рәс. Г.Саморядова. Казан: Заман, 2012

5/ ***Дина Хисамова.* Рада Нигматуллина:** альбом / худ. Г.Эйдинов. Казань: Заман, 2005
***Динә Хисамова.* Рада Нигъмәтуллина.** 2005

6/ **Рифкат Вахитов:** альбом / худ. Р.Хасаншин. Казань: ТКИ, 2010

7/ **Ахсан Фатхутдинов** / сост. Т.Жаворонкова; худ. Ш.Насыров. Казань: Рухият, 2002
Әхсән Фәтхетдинов. 2002

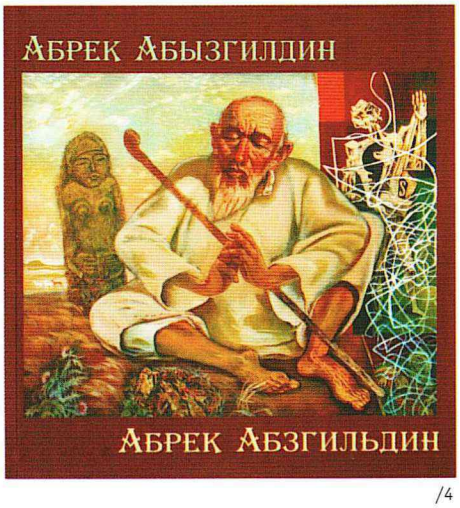

/4

/5

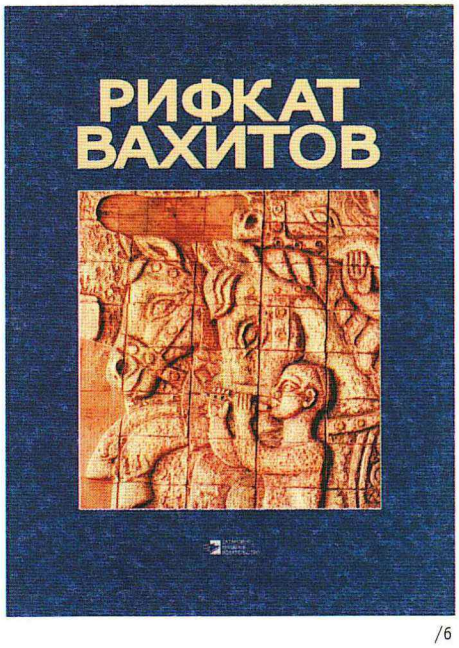

/6

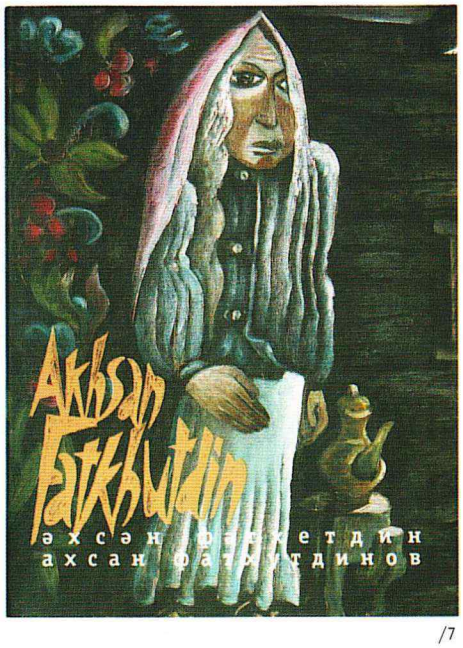

/7

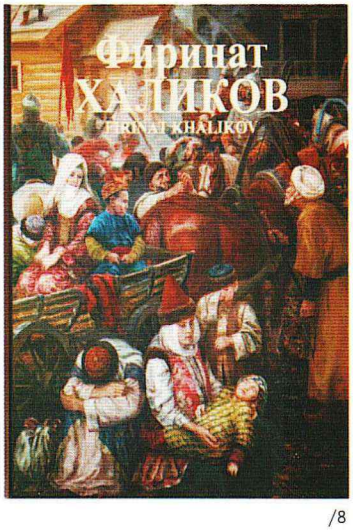

/8

8/ **Фиринат Халиков.** Нәкыш. Рәсем. Сынчылык. Бизәлеш / рәс. Г.Яковлева. Казан: Заман, 2012
Фиринат Халиков. Живопись. Графика. Скульптура. Дизайн. 2012

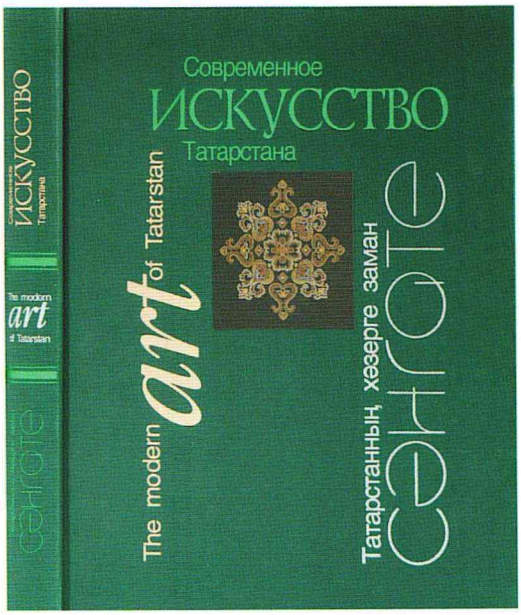

/1

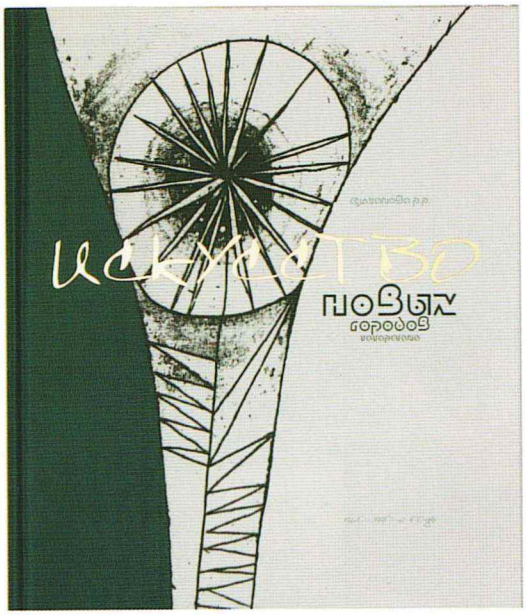

/2

1/ **Современное искусство Татарстана** / худ. Г.Эйдинов. Казань: ТКИ, 2005
Татарстанның хәзерге заман сәнгате. 2005

2/ ***Рауза Султанова.*** **Искусство новых городов Татарстана.** Казань, 2001
Рауза Солтанова. **Татарстанның яңа шәһәрләре сәнгате.** 2001

3/ ***Рустем Шамсутов.*** **Слово и образ в татарском шамаиле.** Казань: ТКИ, 2003
Рөстәм Шәмсутов. **Татар шәмаилендә сүз һәм сурәт.** 2003

4/ **Исламское искусство в Волго-Уральском регионе** / худ. Г.Трифонов. Казань: Фэн, 2002
Идел-Урал төбәгендәге мөселман сәнгате. 2002

5/ ***Лилия Саттарова.*** **Казанская узорная кожа.** Москва: Культура и традиции, 2004
Лилия Саттарова. **Казан бизәкле күне.** 2004

6/ ***Динә Хисамова.*** **Тукайның гүзәл бакчалары = Живописные сады Тукая:** альбом / рәс. Г.Эйдинов. Казан: Заман, 2006

7/ ***Нурзия Сергеева.*** **Гомер агачы: татар чигүе = Древо жизни:** Татарская вышивка. Казан: Мәгариф, 2008

8/ ***Диляра Сулейманова.*** **Интерьер татарского дома** / худ. Р.Хасаншин. Казань: ТКИ, 2010
Диләрә Сөләйманова. **Татар өенең интерьеры.** 2010

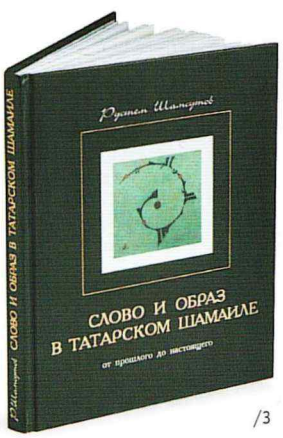

/3

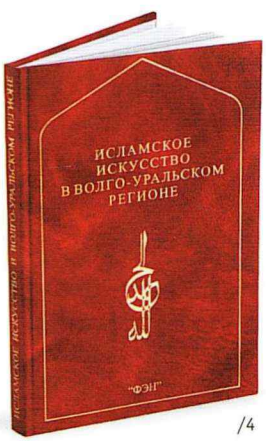

/4

/5

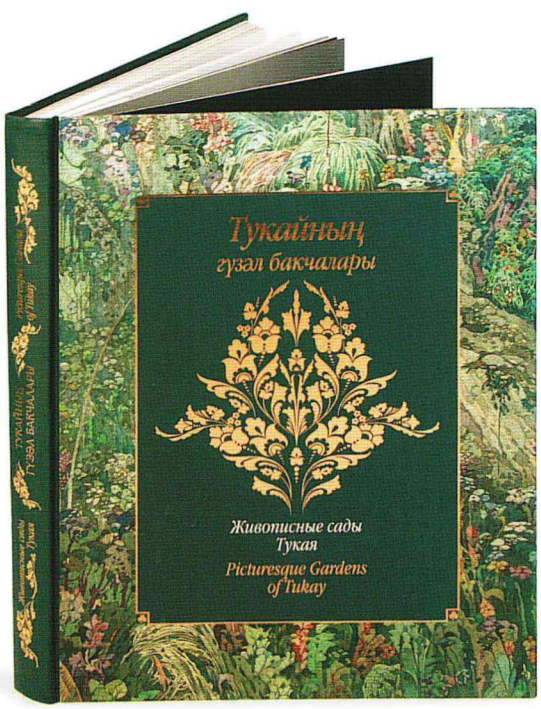

/6

/7

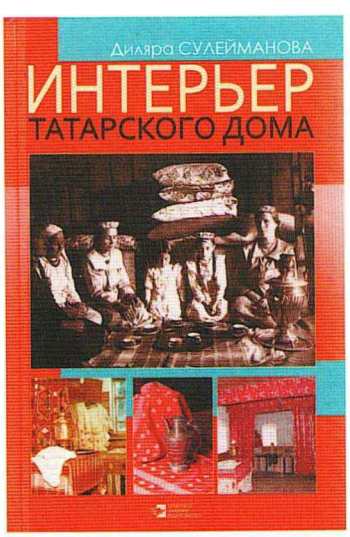

/8

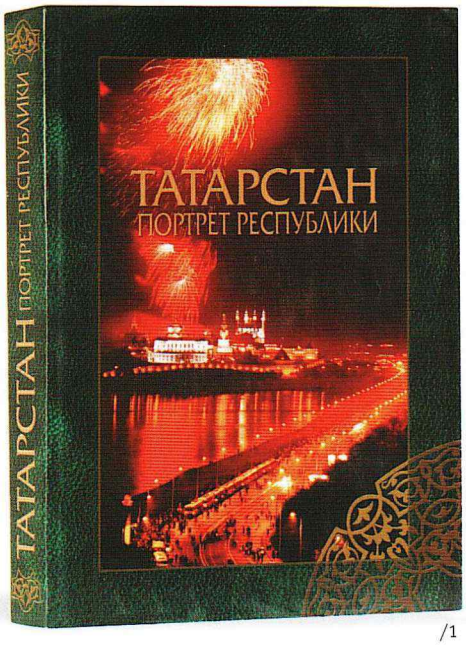

/1

1/ **Татарстан. Портрет Республики:** фотоальбом / худ. А.Исхаков. Казань: Татмедиа, 2010
Татарстан. Республика портреты. 2010

2/ **Татарстан – наш общий дом = Татарстан – уртак йортыбыз:** альбом / худ.: З.Гараев, Р.Камаев, Ф.Губаев. Казань, 2007

3/ **Тарихи Казан = Казань историческая:** альбом / төз. А.Дубин; рәс. Р.Шәмсетдинов. Казан: ТКН, 2003

4/ **Тарихи Әстерхан = Астрахань историческая:** альбом / төз. А.Дубин; рәс. В.Китаев. Казан, 2005

5/ **Мең чалымлы Казан = Тысячеликая Казань:** фотоальбом / рәс. Г.Эйдинов. Казан: «Татарстан» журналы нәшр., 2005

6/ **Георгий Милашевский. Старая Казань = Иске Казан:** книга-альбом / худ. Г.Эйдинов. Казань: Заман, 2005

7/ **Ольга Вербина. Живописное путешествие по старой Казани = Рәсем сәнгате ярдәмендә әүвәлге Казанга сәяхәт:** альбом / худ. Г.Эйдинов. Казань: Заман, 2006

8/ **Казанский Кремль:** фотоальбом / сост.: Ф.Хузин, А.Ситдиков; худ. Ш.Насыров. Казань: ТКИ, 2005
Казан Кремле. 2005

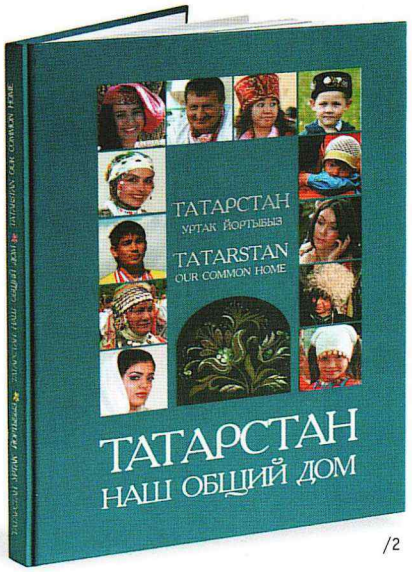

/2

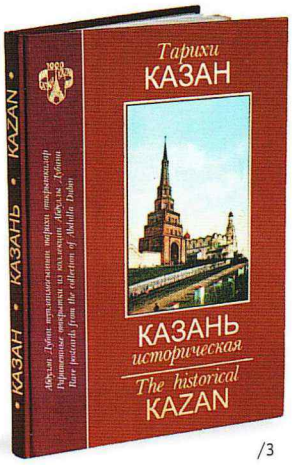

/3

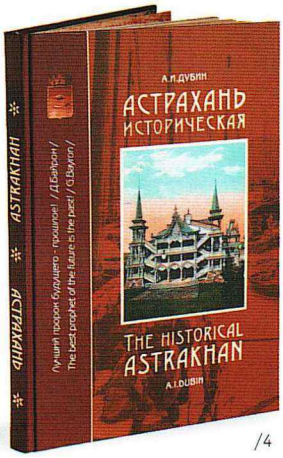

/4

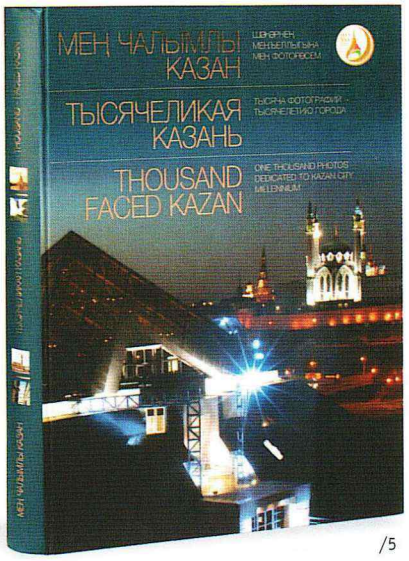

/5

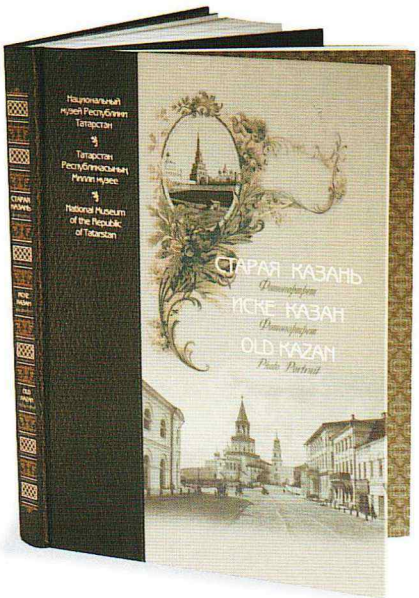

/6

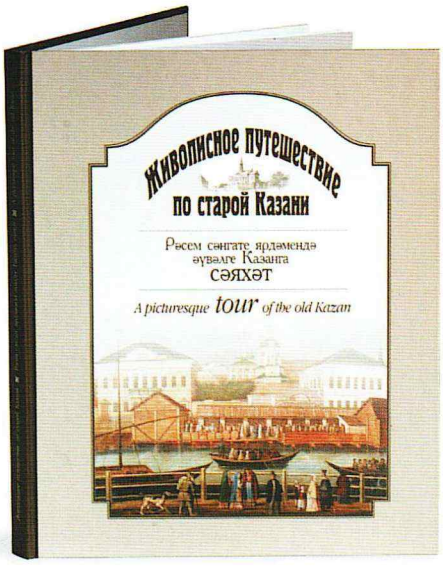

/7

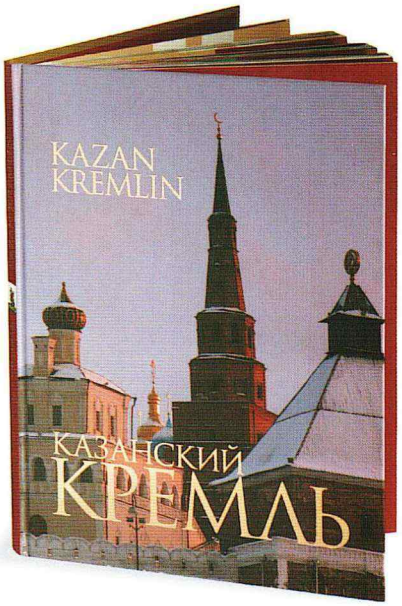

/8

/1

/2

1/**Чистополь:** фотоальбом. Набережные Челны: Новости мира, 2011
Чистай. 2011

2/ **Набережные Челны:** фотоальбом/ худ. В.Павлов. Набережные Челны: Новости мира, 2011
Яр Чаллы. 2011

3/ **Нижнекамск = Түбән Кама** / худ. Е.Михайлов. 2003

4/ **Елабуга тысячелетняя** / худ.: З.Гараев, Р.Камаев. Казань: реАспект, 2007
Меңьеллык Алабуга. 2007

5/ **Татнефть:** альбом / авт.-сост.: И.Измайлов, И.Хайруллина; худ. Ш.Насыров. Казань: Рухият, 2003

6/ **«Нижнекамскшина».** Казань: 2008

7/ **Татавтодор:** альбом / сост. И.Хайруллина; худ. Ш.Насыров. Казань: РухИЛ, 2009

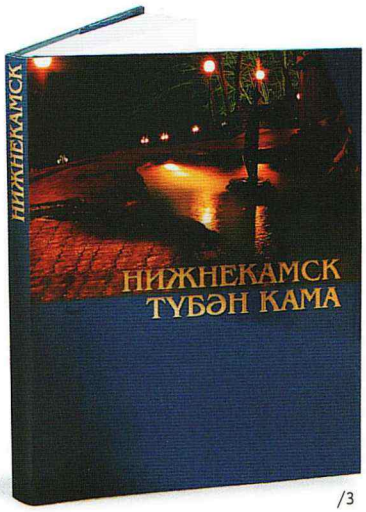

/3

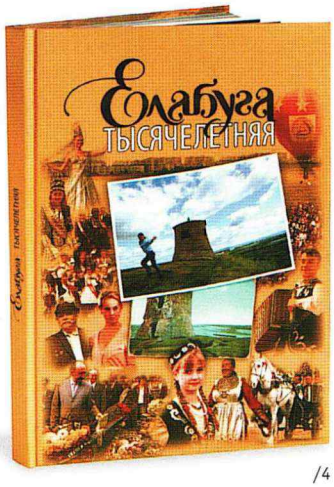

/4

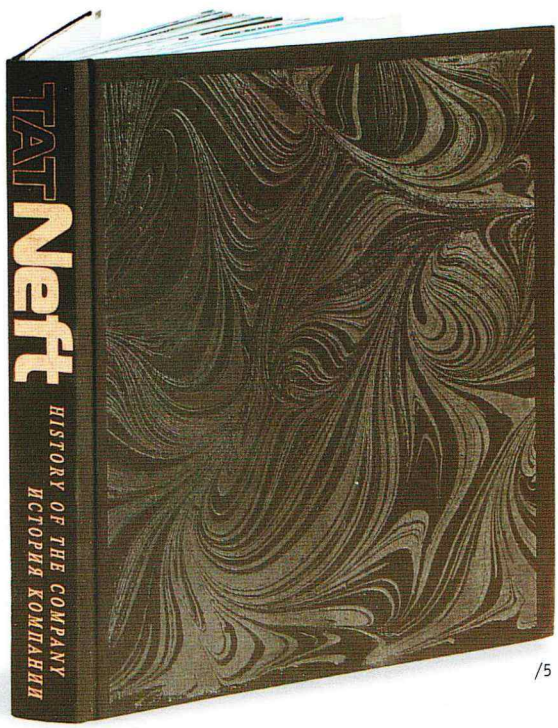

/5

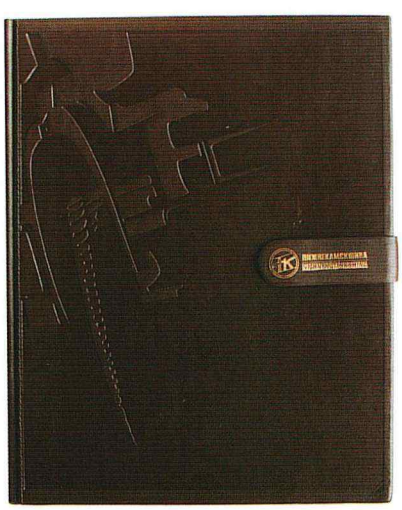

/6

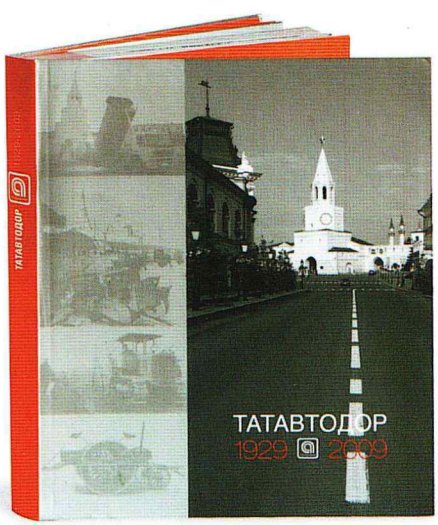

/7

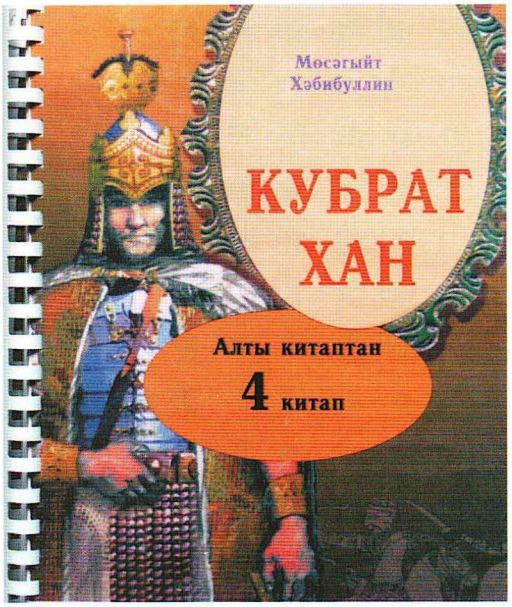

Сукырлар һәм начар күрүчеләр өчен нәшер ителгән китаплар (Брайль, тактиль, «сөйли торган» һ.б.). Казан: Татарстан Республикасының сукырлар өчен махсус китапханәсе, «Мәгариф» нәшр., 1993–2012

Книги, изданные для слепых и слабовидящих (Брайль, тактильные, «говорящие» и др.). Казань: Специальная библиотека для слепых Республики Татарстан, изд-во «Магариф», 1993–2012

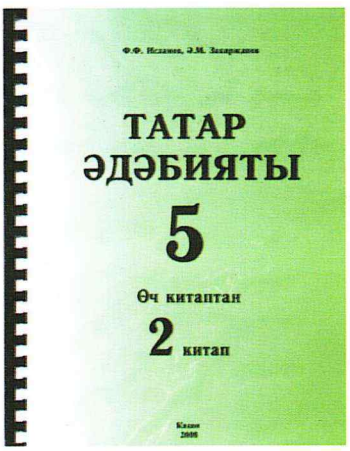

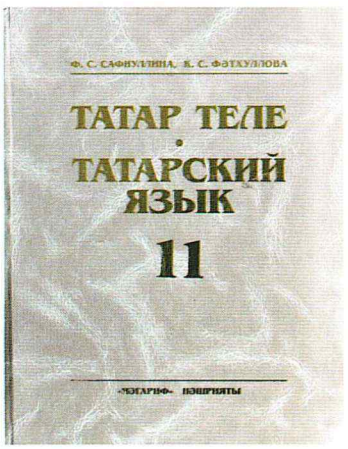

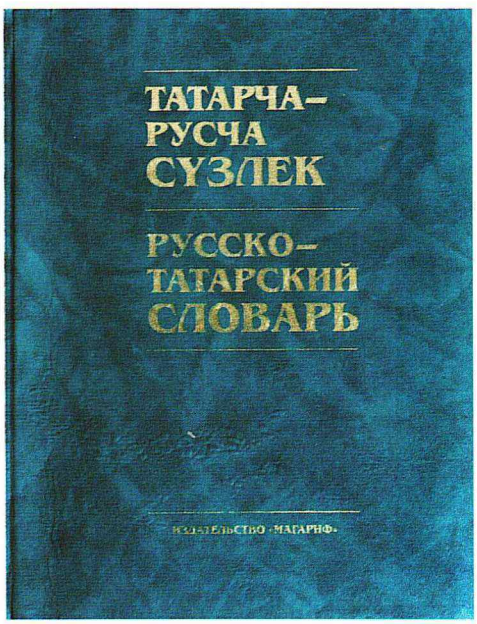

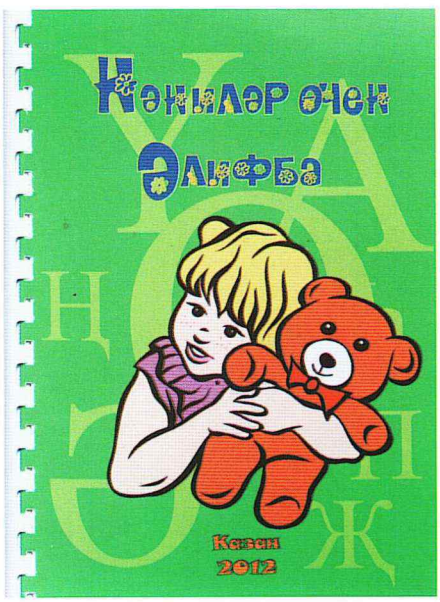

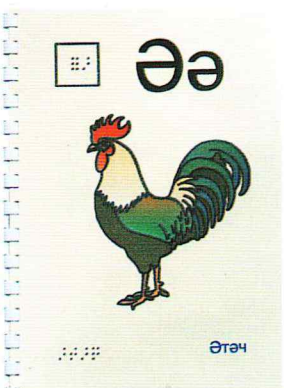

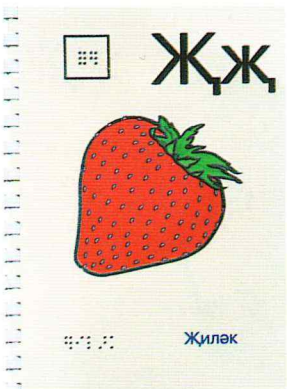

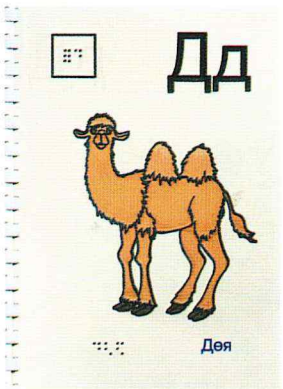

Керпе
Ёжик

Керпе
Урман буйлап Керпе бара,
Иң зур гөмбәне таба.
Гөмбәнең иң матуры -
Балкыйлыр алтын муры.
Салды ул аны инә -
Хазине ул - Ак гөмбә.
Ёжик
По тропинке Ёжик шел,
На опушке гриб нашел.
Гриб-то не простой:
Самый толстый и большой.
Белый гриб ценный клад:
Кто найдет - тот богат.

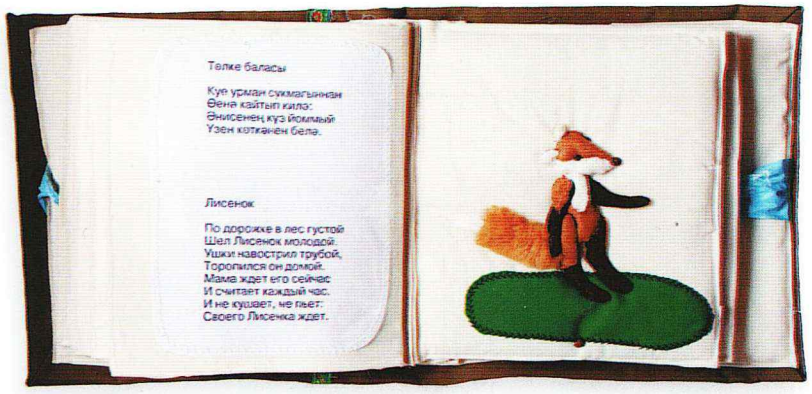
Төлке баласы
Куе урман сукмагыннан
Өенә кайтып килә
Әнисенең күз йомгысы
Үзен көткәнен бела.
Лисенок
По дорожке в лес густой
Шел Лисенок молодой.
Ушки навострил трубой,
Торопился он домой.
Мама ждет его сейчас
И считает каждый час.
И не кушает, не пьет:
Своего Лисенка ждет.

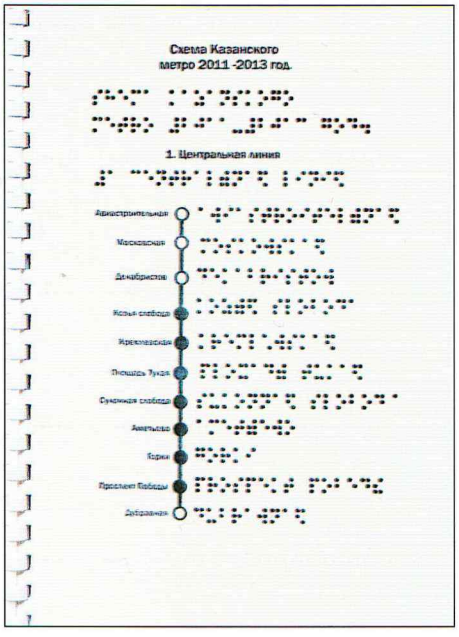
Схема Казанского
метро 2011 -2013 год.
1. Центральная линия
Авиастроительная
Московская
Декабристов
Козья слобода
Кремлевская
Площадь Тукая
Суконная слобода
Аметьево
Горки
Проспект Победы
Дербышки

КАЗАНСКОЕ
МЕТРО

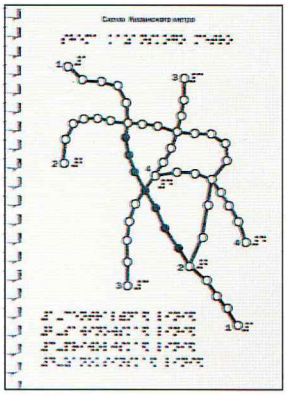
Схема Казанского метро

ТАСМА
Инв. № 61518
Путешествие Ахмеда Ибн Фадлана на реку Итиль и принятие в Булгарии ислама. Изд. МИФИ Сервис, 1992.
Укый (читает): Ф. Ганеева
Яңгырау вакыты(общ. звуч.): 04с. 30 м.
Тизлеге (скорость): 9. 5
Рул. Саны (кол. рул.): 3
Рулон № 2
Казан 1993

Радик Фәизов
Ак каз
Казан-2007

говорящая КНИГА
ДОГОС ВОС

Китап – халыкның фәнни, эстетик, әдәби казанышларын теркәүче иң камил бер форма булу белән бергә, ул халыкларның аралашуына, дуслыгына хезмәт итүче рухи корал да. Без шушы факторларны татар китабы тарихында бик ачык күрәбез.

Әбрар Кәримуллин

ТАТАР КИТАБЫ ТӘРҖЕМӘЛӘРДӘ
ТАТАРСКАЯ КНИГА В ПЕРЕВОДАХ

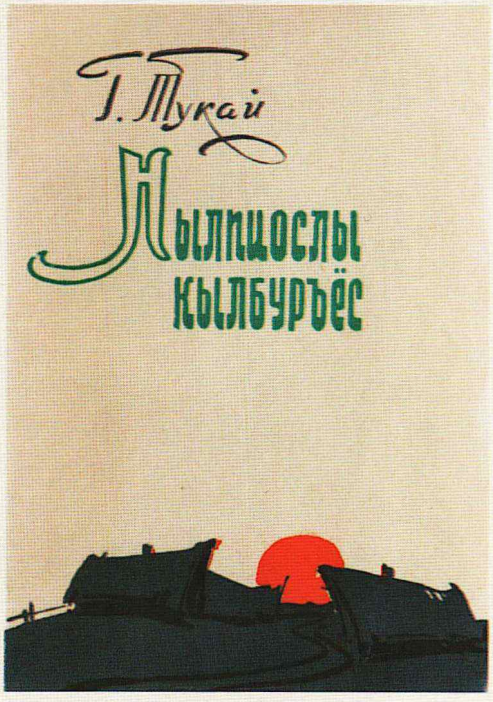

/1

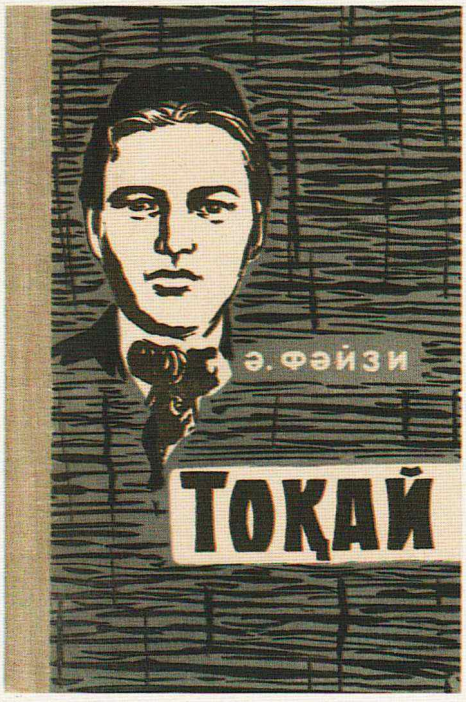

/2

/3

1/ ***Габдулла Тукай.*** **Балалар өчен шигырьләр** / Г.Сабитов тәрж. Ижевск: Удмуртия китап нәшрияты, 1963. Удмурт телендә
Габдулла Тукай. **Стихи для детей.** 1963. На удмуртском языке

2/ ***Әхмәт Фәйзи.*** **Тукай** / Ж.Есбатыров тәрж.; рәс. А.Безруков. Алматы: Казах дәүләт матур әдәбият нәшрияты, 1959. Казах телендә
Ахмет Файзи. **Тукай.** 1959. На казахском языке

3/ ***Габдулла Тукай.*** **Құңел йолдызы:** шигырьләр, поэмалар. Алматы, 1986. Казах телендә
Габдулла Тукай. **Путеводная звезда.** 1986. На казахском языке

4/ ***Габдулла Тукай.*** **Шүрәле.** Чабаксар, 1985. Чуваш телендә
Габдулла Тукай. **Шурале.** 1985. На чувашском языке

5/ ***Габдулла Тукай.*** **Шигырьләр.** Нүкүс: Каракалпак дәүләт нәшрияты, 1960. Каракалпак телендә
Габдулла Тукай. **Стихи.** 1960. На каракалпакском языке

6/ ***Әхмәт Фәйзи.*** **Габдулла Тукай** / А.Уразаев тәрж.; рәс. Б.Штин. Ташкент: Әдәбият һәм сәнгать нәшрияты, 1974. Үзбәк телендә
Ахмет Файзи. **Габдулла Тукай.** 1974. На узбекском языке

7/ ***Габдулла Тукай.*** **Сайланма әсәрләр.** Фрунзе: Кыргызстан дәүләт нәшрияты, 1962. Кыргыз телендә
Габдулла Тукай. **Избранные произведения.** 1962. На киргизском языке

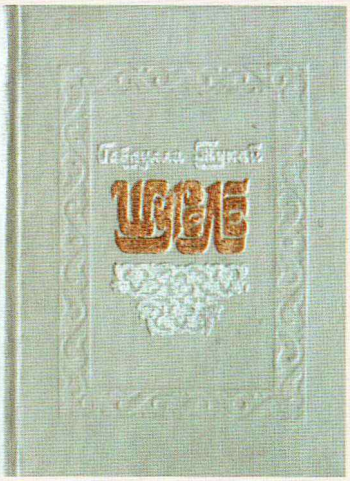

/4

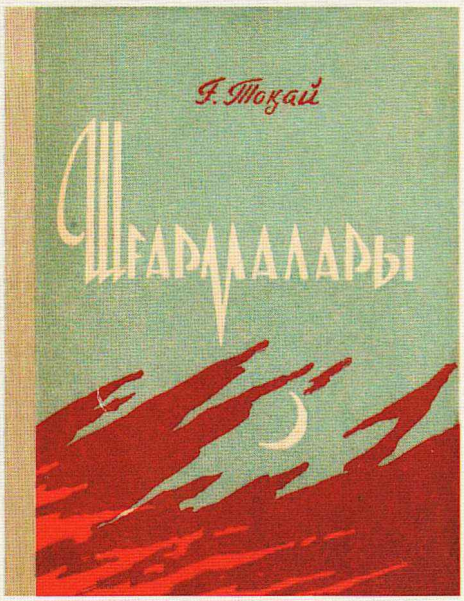

/5

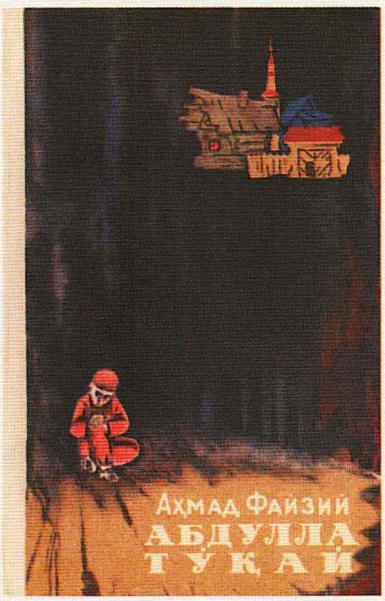

/6

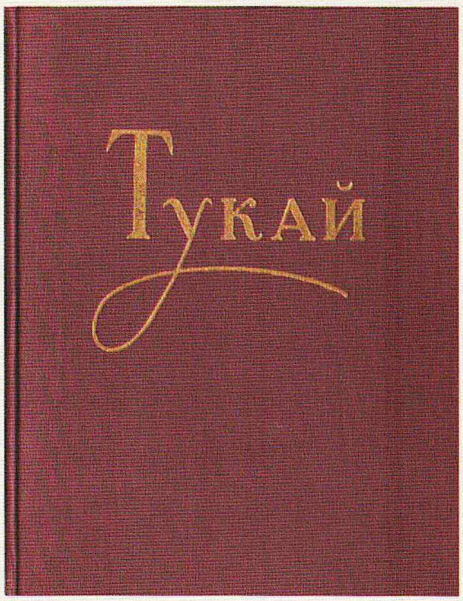

/7

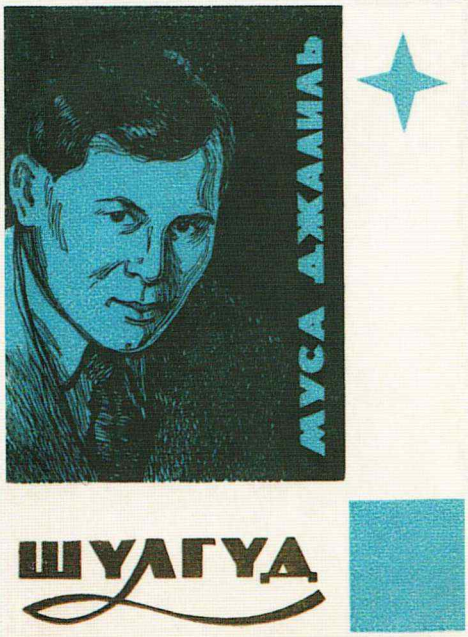

/1

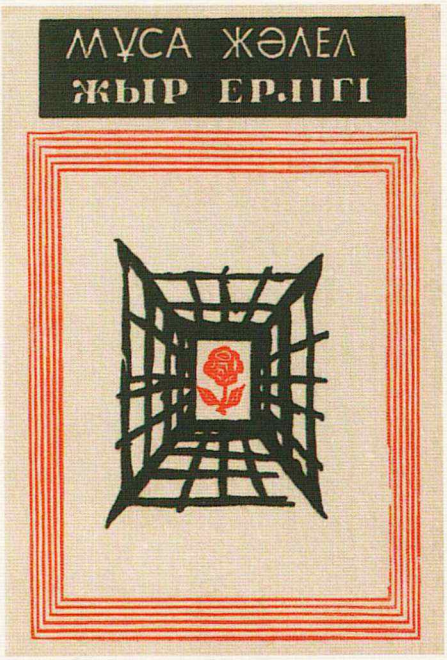

/2

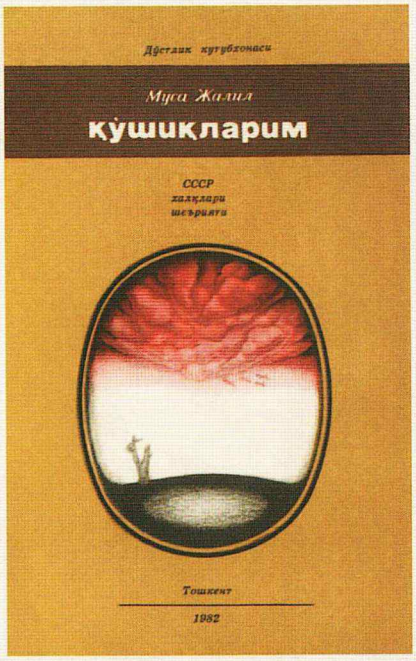

/3

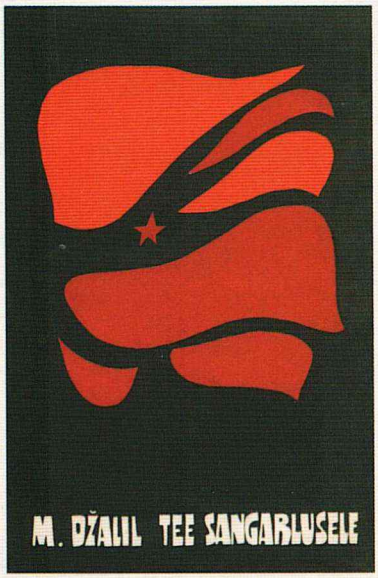

/4

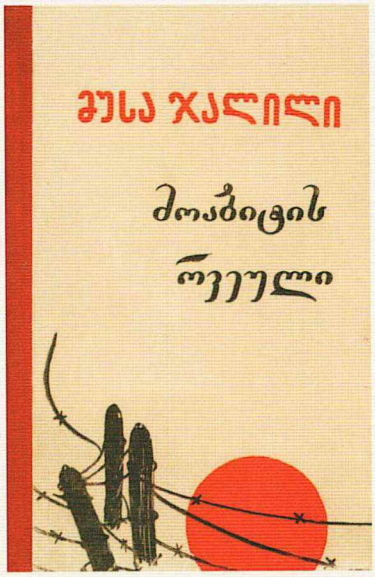

/5

1/ ***Муса Җәлил.*** **Шигырьләр.** Элиста, 1966. Калмык телендә
Муса Джалиль. **Стихи.** 1966. На калмыцком языке

2/ ***Муса Җәлил.*** **Җыр батырлыгы:** шигырьләр һәм поэмалар. Алматы: Жазушы, 1976. Казах телендә
Муса Джалиль. **Подвиг песни.** 1976. На казахском языке

3/ ***Муса Җәлил.*** **Җырларым:** шигырьләр / төз. Р.Абдурашид. Ташкент: Әдәбият һәм сәнгать нәшрияты, 1982. Үзбәк телендә
Муса Джалиль. **Мои песни.** 1982. На узбекском языке

4/ ***Муса Җәлил.*** **Батырлыкка юл** / рәс. А.Сяде. Таллин: Ээсти Раамат, 1969. Эстон телендә
Муса Джалиль. **Путь к героизму.** 1969. На эстонском языке

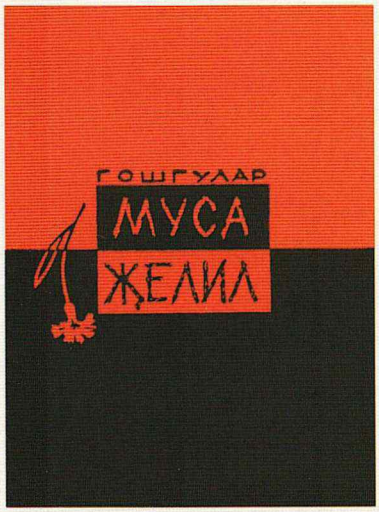

/6

5/ ***Муса Җәлил.*** **Моабит дәфтәрләре.** Тбилиси: Сабчота Сакартвело, 1958. Грузин телендә
Муса Джалиль. **Моабитские тетради.** 1958. На грузинском языке

6/ ***Муса Җәлил.*** **Моабит төрмәсендә язылган шигырьләр.** Ашхабад: Төрекмәнстан дәүләт нәшрияты, 1966. Төрекмән телендә
Муса Джалиль. **Стихи, написанные в Моабитской тюрьме.** 1966. На туркменском языке

7/ ***Муса Җәлил.*** **Моабит төрмәсендә язылган шигырьләр** / татарчадан М.Бобоев тәрҗ. Ташкент: Үзбәкстан дәүләт нәшрияты, 1956. Үзбәк телендә
Муса Джалиль. **Стихи, написанные в Моабитской тюрьме.** 1956. На узбекском языке

/7

Габдулла Тукай.
Шүрәле /
Г.Ишмөхәммәтов тәрж.;
рәс. Н.Абакумов.
Мәскәү: Мир, 1969.
Гарәп телендә
Габдулла Тукай.
Шурале. 1969.
На арабском языке

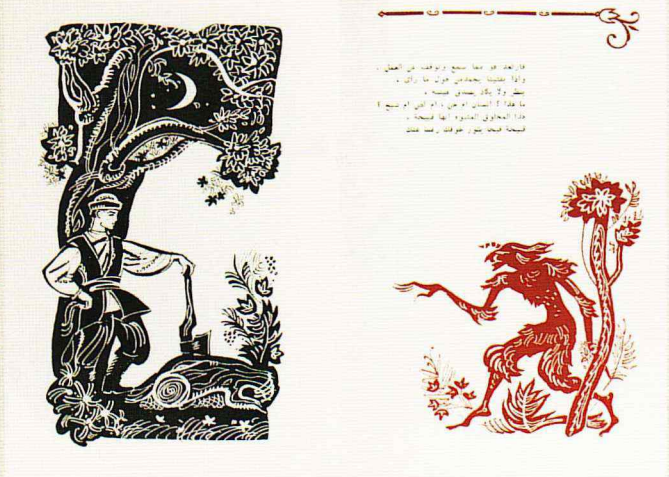

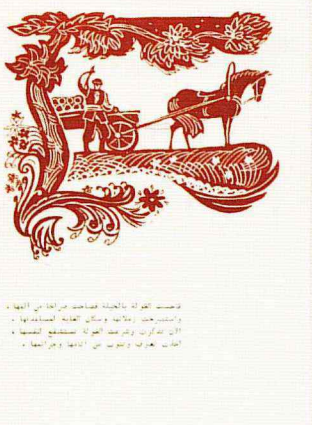

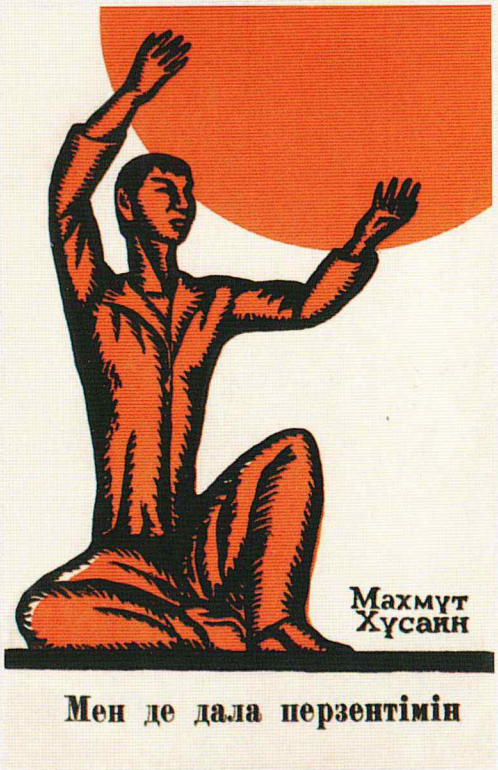

/1

/2

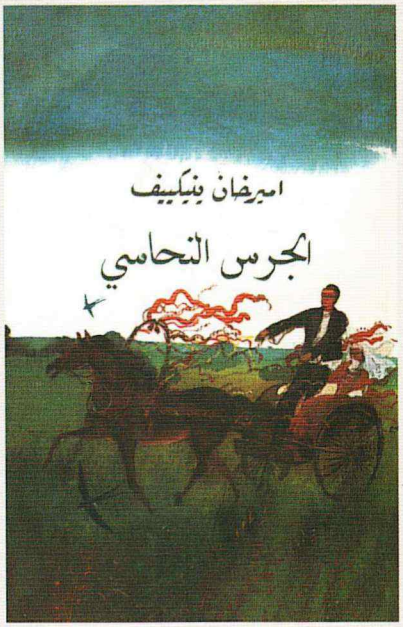

/3

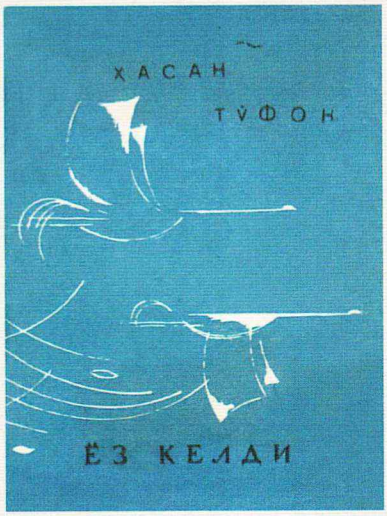

/4

1/ ***Мәхмүт Хөсәен.*** **Мин дә дала бөркетемен:** шигырьләр. Алматы: Жазушы, 1967. Казах телендә
Махмут Хусаин. **Я твой, степь моя.** 1967. На казахском языке

2/ ***Муса Җәлил.*** **Моабит дәфтәреннән.** Дүшәнбе: Ирфон, 1966. Таҗик телендә
Муса Джалиль. **Из Моабитской тетради.** 1966. На таджикском языке

3/ ***Әмирхан Еникиев.*** **Җиз кыңгырау** / Ш.М.Шардан тәрҗ. Ташкент, 1984. Гарәп телендә
Амирхан Еникиев. **Медный колокольчик.** 1984. На арабском языке

4/ ***Хәсән Туфан.*** **Яз килде:** шигырьләр / татарчадан О.Хәкимов тәрҗ. Ташкент: Әдәбият һәм сәнгать нәшрияты, 1972. Үзбәк телендә
Хасан Туфан. **Весна пришла.** 1972. На узбекском языке

5/ ***Гадел Кутуй.*** **Тапшырылмаган хатлар** / Ф.Бытотов тәрҗ. Абакан: Хакас китап нәшрияты, 1958. Хакас телендә
Адель Кутуй. **Неотосланные письма.** 1958. На хакасском языке

6/ ***Нәби Дәүли.*** **Яшәү белән үлем арасында.** Фрунзе: Мектеп, 1969. Кыргыз телендә
Наби Даули. **Между жизнью и смертью.** 1969. На киргизском языке

/5

/6

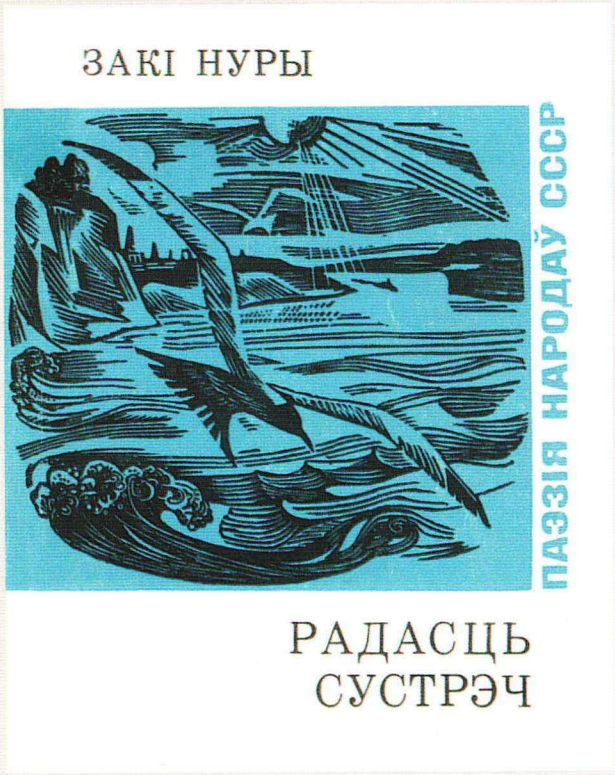

/1

/2

1/ ***Зәки Нури.*** **Очрашулар шатлыгы:** шигырьләр. Минск: Мастацкая литаратура, 1973. Белорус телендә
Заки Нури. **Радость встреч.** 1973. На белорусском языке

2/ ***Муса Җәлил.*** **Моабит дәфтәре.** Минск: Мастацкая литаратура, 1975. Белорус телендә
Муса Джалиль. **Моабитская тетрадь.** 1975. На белорусском языке

3/ ***Муса Җәлил.*** **Сайланма әсәрләр.** Мәскәү: Прогресс, 1981. Татар, инглиз телләрендә
Муса Джалиль. **Избранное.** 1981. На татарском и английском языках

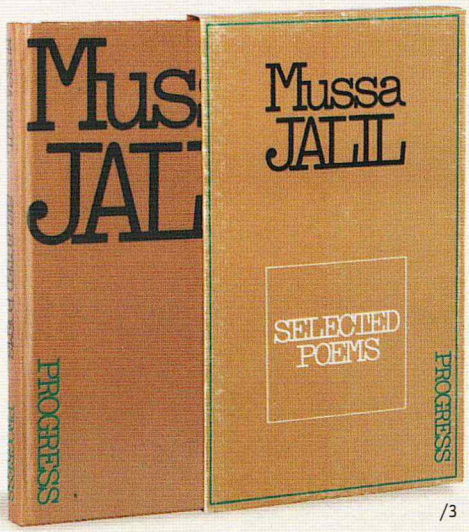

/3

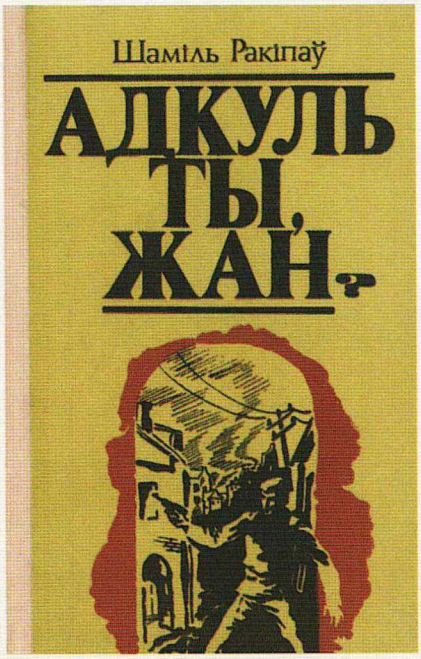

/4

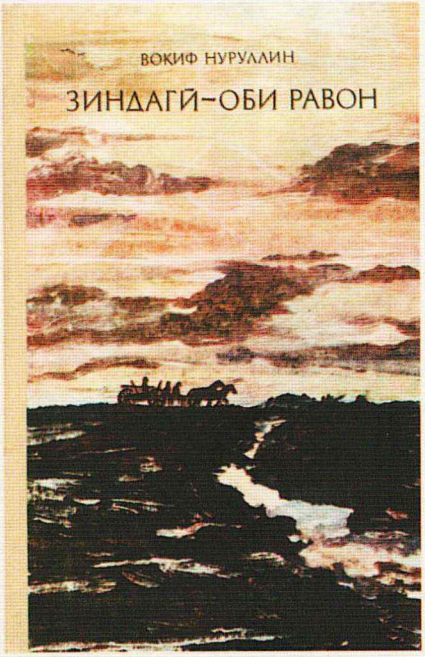

/5

4/ ***Шамил Рәкыйпов.*** **Кайдан син, Жан?** / В.Мехава тәрҗ. Минск: Мастацкая литаратура, 1976. Белорус телендә
Шамиль Ракипов. **Откуда ты, Жан?** 1976. На белорусском языке

5/ ***Вакыйф Нуруллин.*** **Аккан су юлын табар** / А.Остонов тәрҗ. Дүшәнбе: Ирфон, 1984. Таҗик телендә
Вакиф Нуруллин. **Текучую воду не остановишь.** 1984. На таджикском языке

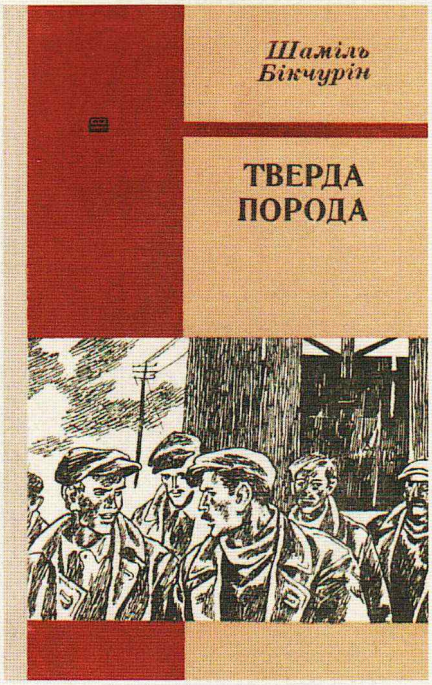

/1

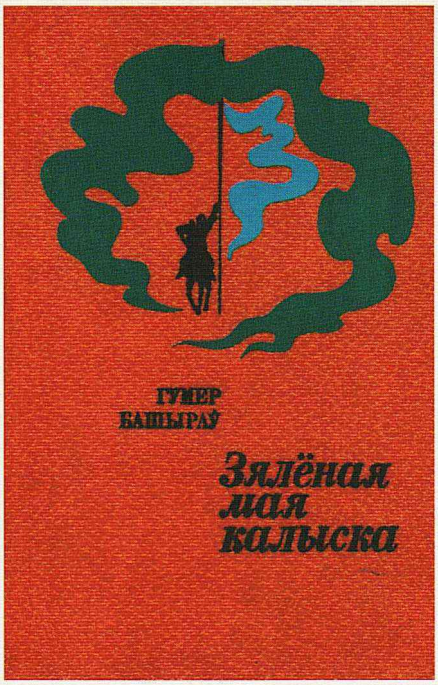

/2

/3

1/ ***Шамил Бикчурин.*** **Каты токым** / З.Кундиренко тәрж.; рәс. В.Савадов. Киев: Днипро, 1979. Украин телендә
Шамиль Бикчурин. **Твёрдая порода.** 1979. На украинском языке

2/ ***Гомәр Бәширов.*** **Туган ягым – яшел бишек** / А.Василевич тәрж.; рәс. А.Крохина. Минск: Юнацтва, 1981. Белорус телендә
Гумер Баширов. **Зелёная моя колыбель.** 1981. На белорусском языке

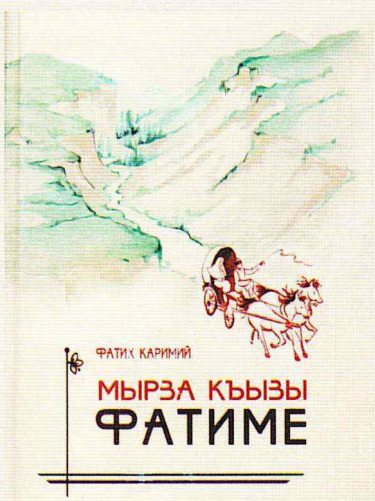

/4

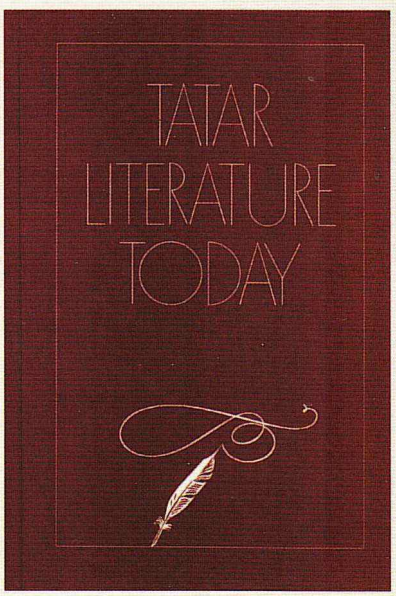

/5

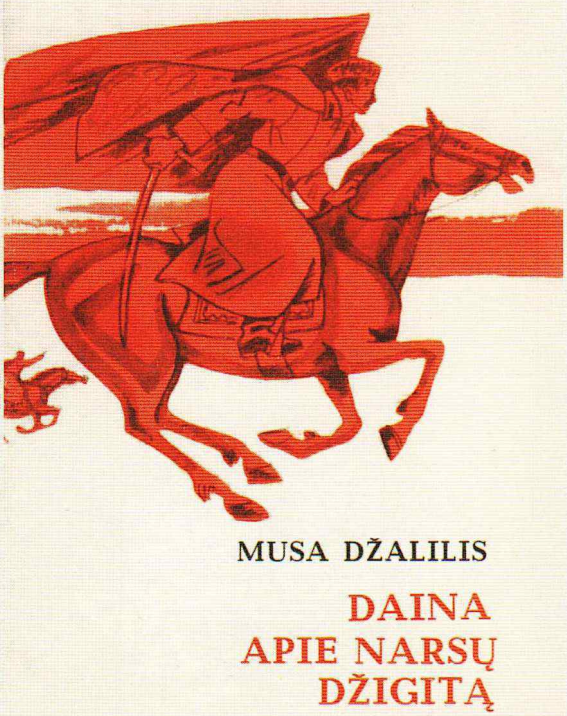

/6

3/ **Юлымны яктырт, Чулпан йолдыз!** Днепропетровск: Проминь, 1984. Украин телендә
Свети мне, Чулпан-звезда! 1984. На украинском языке

4/ ***Фатих Кәрими.*** **Морза кызы Фатыйма** / А.Велиев тәрж. Симферополь, 2001. Кырым-татар телендә
Фатих Карими. **Фатыма – дочь мурзы.** 2001. На крымско-татарском языке

5/ **Татар әдәбияты бүген.** Казан: Мәгариф, 1998. Инглиз телендә
Татарская литература сегодня. 1998. На английском языке

6/ ***Муса Җәлил.*** **Батыр егет турында җыр** / Х.Баканас тәрж.; рәс. В.Петровас. Вильнюс: Vaga, 1980. Литва телендә
Муса Джалиль. **Песня о храбром джигите.** 1980. На литовском языке

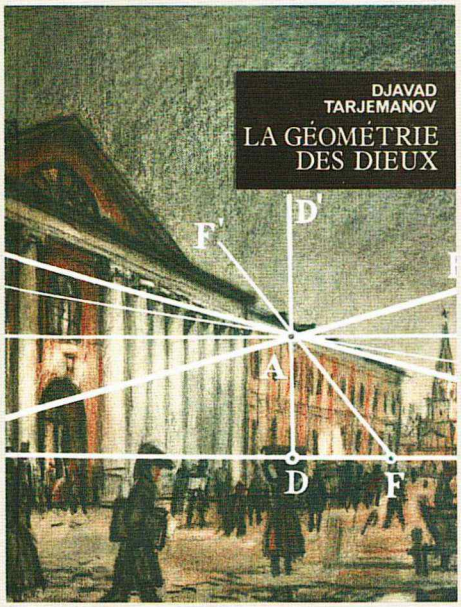

/1

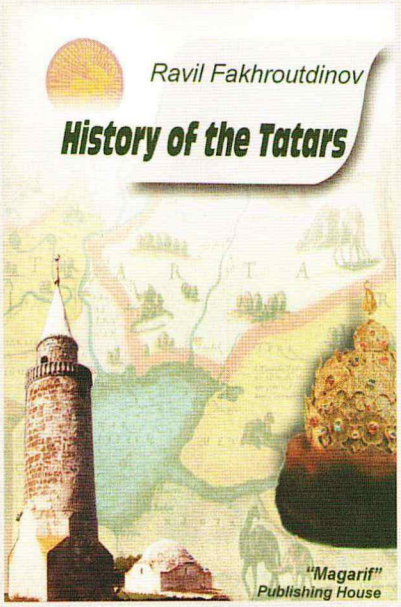

/2

/3

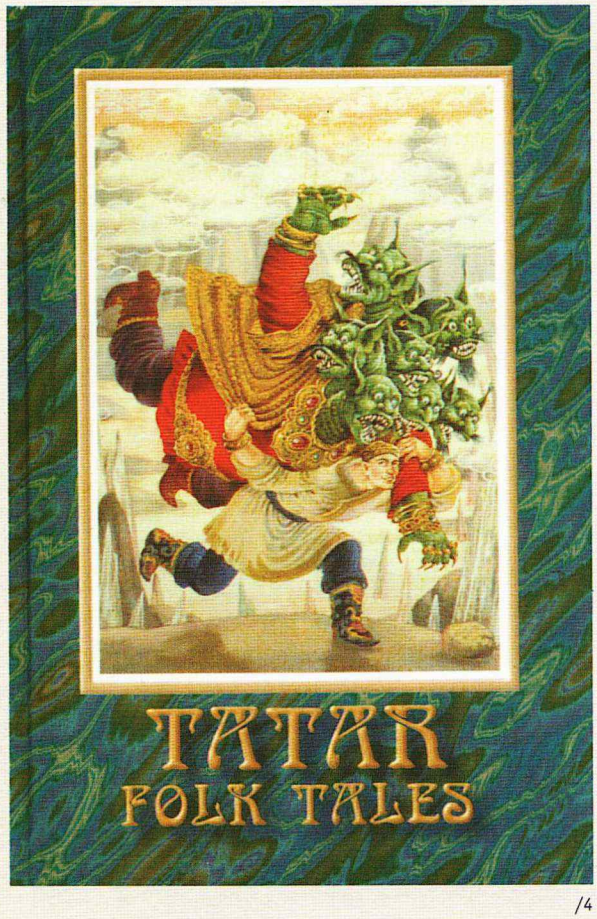

/4

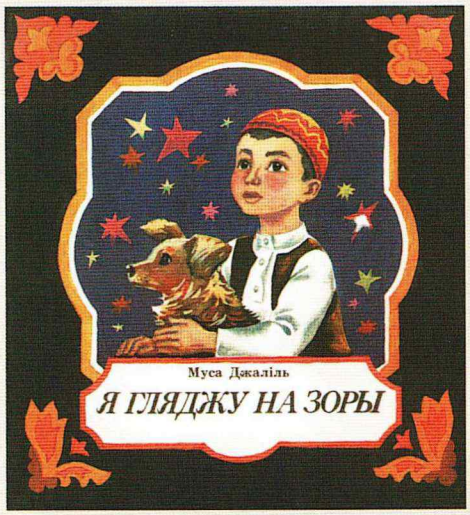

/5

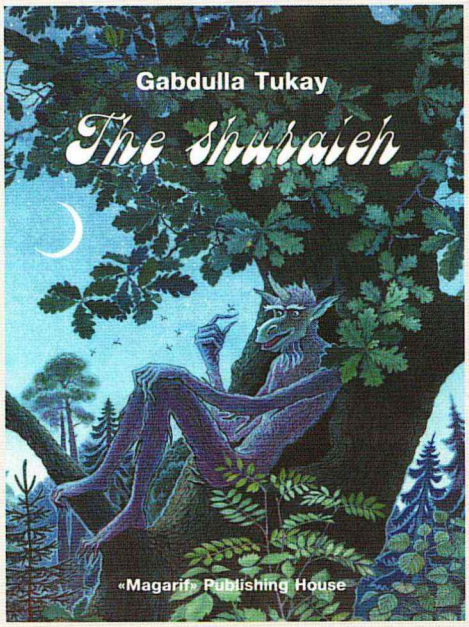

/6

1/ ***Жәвад Тәрҗеманов.*** **Көмеш дага.** Мәскәү: Радуга, 1988. Француз телендә
Джавад Тарджеманов. **Серебряная подкова.** 1988. На французском языке

2/ ***Равил Фәхретдинов.*** **Татар тарихы.** Казан: Мәгариф, 2004. Инглиз телендә
Равиль Фахрутдинов. **История татар.** 2004. На английском языке

3/ **Татарлар Украинада:** библиографик күрсәткеч. 1917–1941 / төз.: Н.Дехтярева, Е.Кузнецова, Н.Македон. Киев: Украина китап палатасы, 1997. Украин телендә
Татары в Украине: библиографический указатель. 1997. На украинском языке

4/ **Татар халык әкиятләре** / рәс. Ф.Хәсьянова. Казан: Мәгариф, 1999. Инглиз телендә
Татарские народные сказки. 1999. На английском языке

5/ ***Муса Җәлил.*** **Йолдызларга карыйм** / Э.Агняцвет тәрж.; рәс. П.Калинин. Минск: Юнацтва, 1985. Белорус телендә
Муса Джалиль. **Я смотрю на звёзды.** 1985. На белорусском языке

6/ ***Габдулла Тукай.*** **Шүрәле** / рәс. В.Булатов. Казан: Мәгариф, 2003. Инглиз телендә
Габдулла Тукай. **Шурале.** 2003. На английском языке

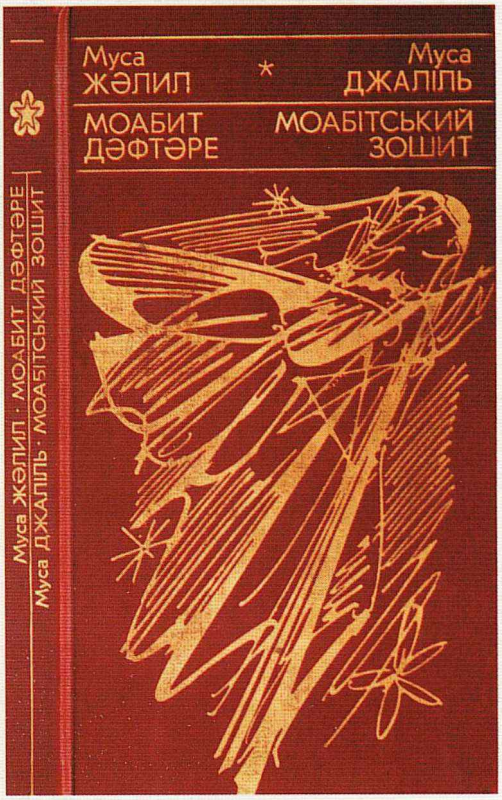

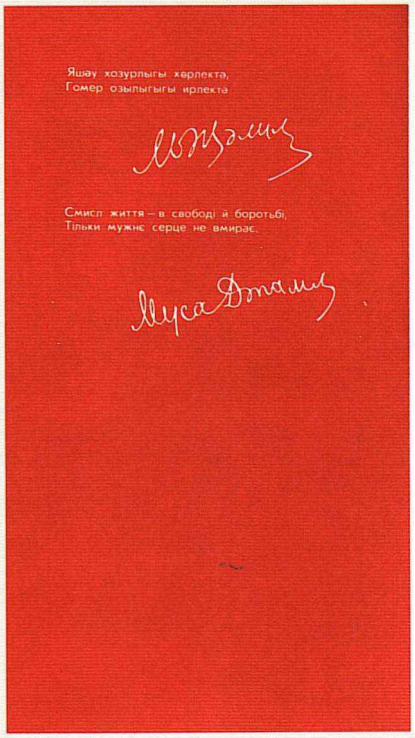

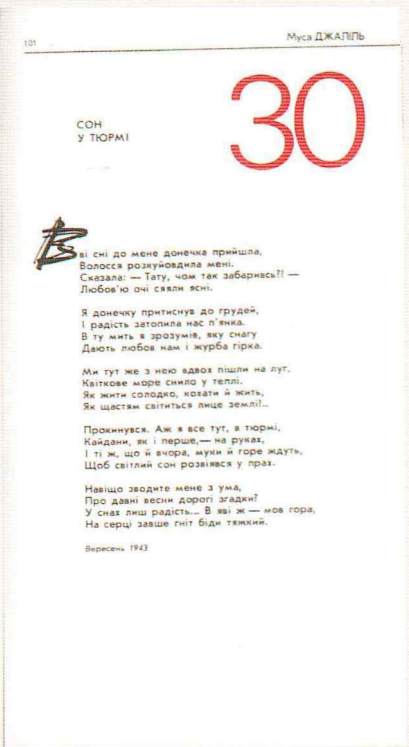

Муса Җәлил.
Моабит дәфтәре /
төз. Б. Степанюк;
рәс. Р. Масаутов. Казан;
Киев, 1986. Татар һәм
украин телләрендә
Муса Джалиль.
Моабитская тетрадь.
1986. На татарском
и украинском языках

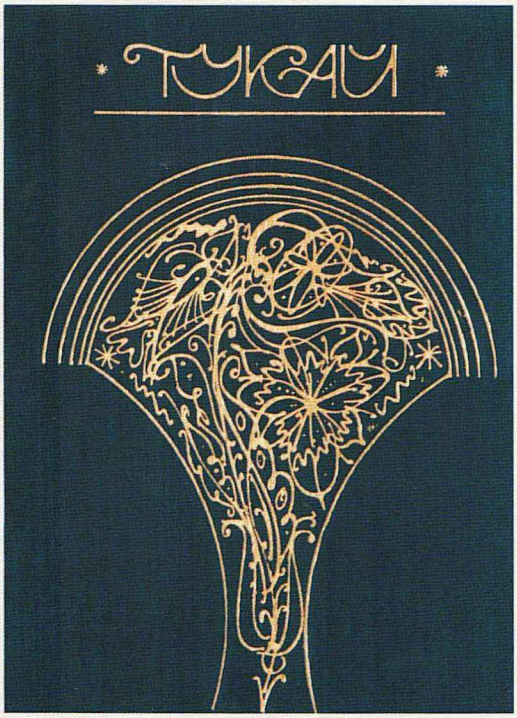

/1

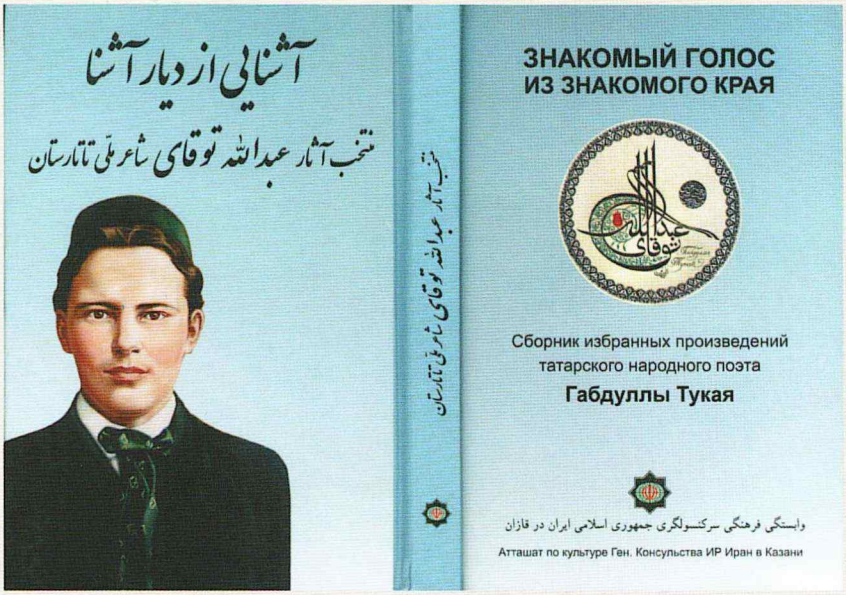

/2

1/ ***Габдулла Тукай.*** **Шигырьләр.** Киев, 1986. Украин телендә
Габдулла Тукай. **Поэзия.** 1986. На украинском языке

2/ ***Габдулла Тукай.*** **Таныш яктан таныш тавыш:** татар халык шагыйренең сайланма әсәрләре җыентыгы / М.Насыйри, М.Дәһкан Хәлили тәрж. Казан: Заман, 2012. Фарсы телендә
Габдулла Тукай. **Знакомый голос из знакомого края.** 2012. На персидском языке

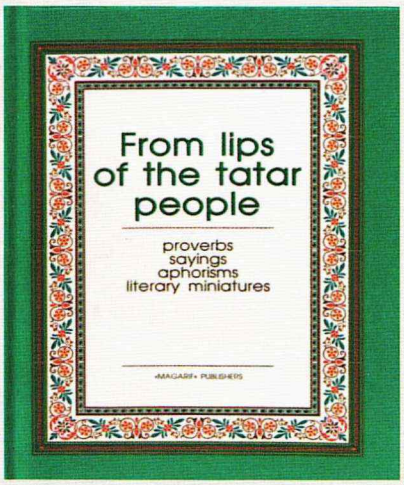

/3

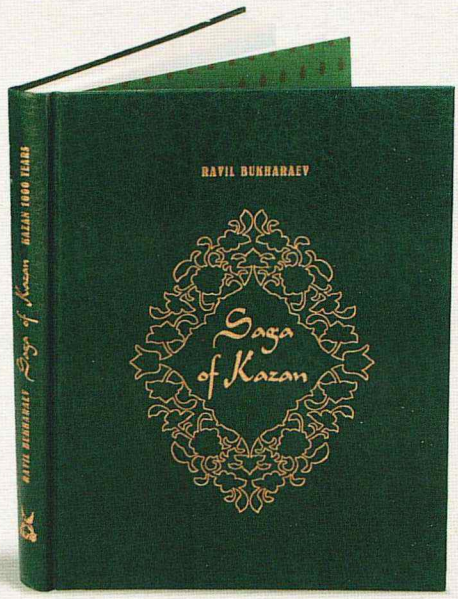

/6

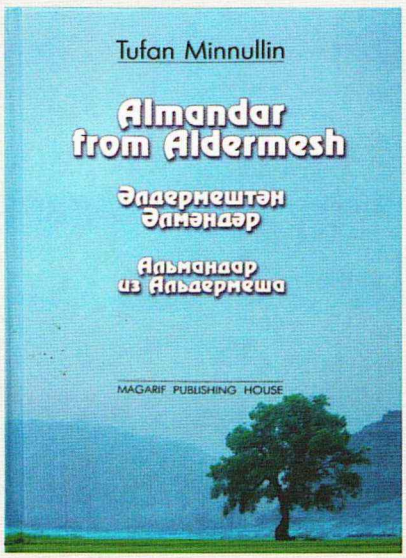

/4

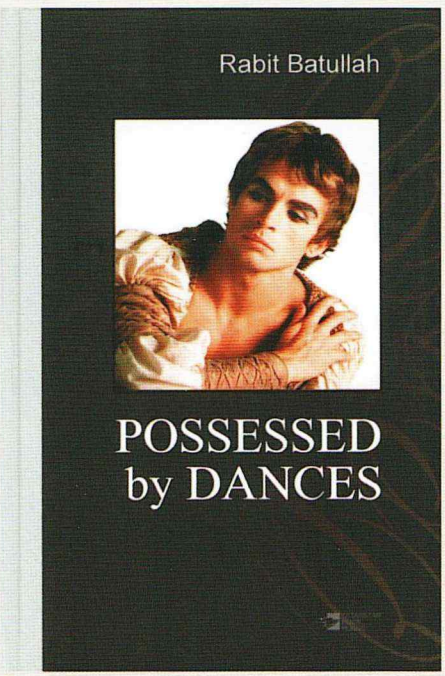

/5

3/ **Татар халык иҗатыннан үрнәкләр** / төз. Ә.Мушинский; А.Сахаров тәрж. Казан: Мәгариф, 2009. Инглиз телендә
Устами татарского народа. 2009. На английском языке

4/ ***Туфан Миңнуллин.*** **Әлдермештән Әлмәндәр.** Казан: Мәгариф, 2005. Инглиз, татар һәм рус телләрендә
Туфан Миннуллин. **Альмандар из Альдермеша.** 2005. На английском, татарском и русском языках

5/ ***Рабит Батулла.*** **Бию җене кагылган егет** / А.Сахаров тәрж.; рәс. Р.Хәсәншин. Казан: ТКН, 2013. Инглиз телендә
Рабит Батулла. **Одержимый танцами.** 2013. На английском языке

6/ ***Равил Бохараев.*** **Казан турында хикәят.** Санкт-Петербург; Казан: Славия, ТАИФ, 2005. Инглиз телендә
Равиль Бухараев. **Сказание о Казани.** 2005. На английском языке

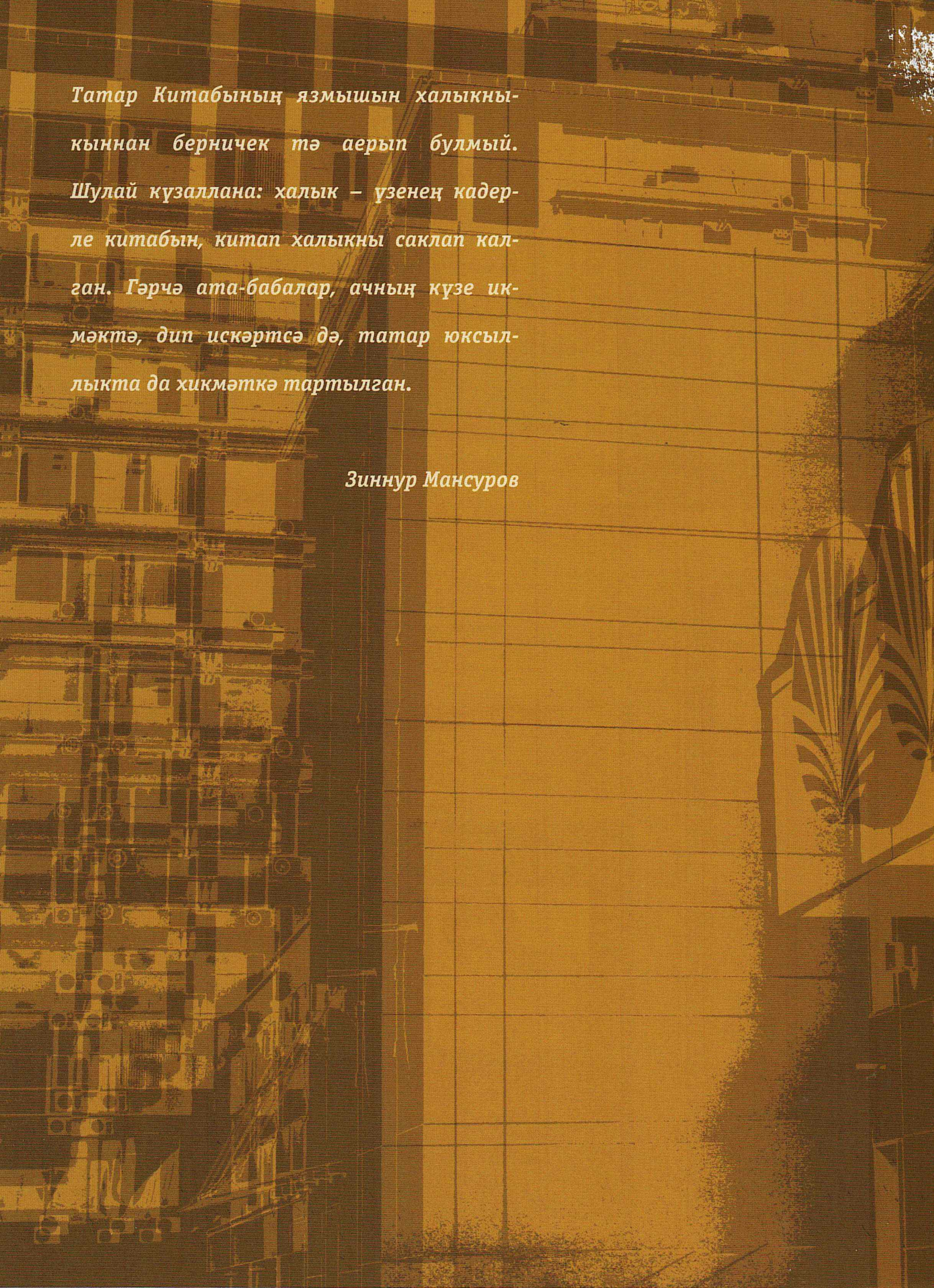

Татар Китабының язмышын халыкныкыннан берничек тә аерып булмый. Шулай күзаллана: халык – үзенең кадерле китабын, китап халыкны саклап калган. Гәрчә ата-бабалар, ачның күзе икмәктә, дип искәртсә дә, татар юксыллыкта да хикмәткә тартылган.

Зиннур Мансуров

ЧИТ ИЛЛӘРДӘ ТАТАР КИТАБЫ
ТАТАРСКАЯ КНИГА ЗА РУБЕЖОМ

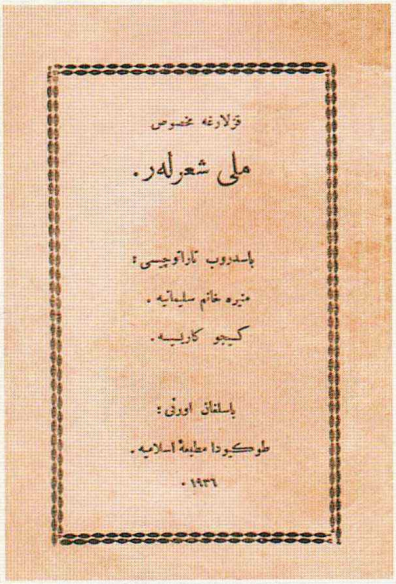

/1

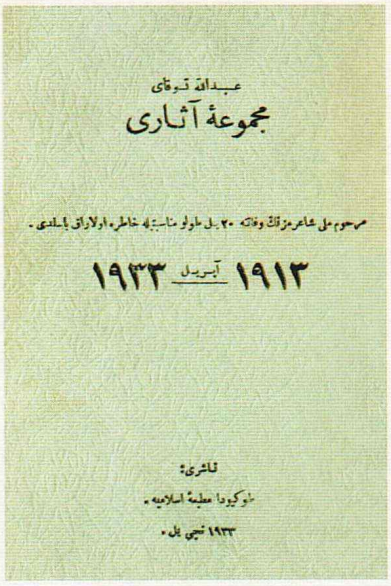

/2

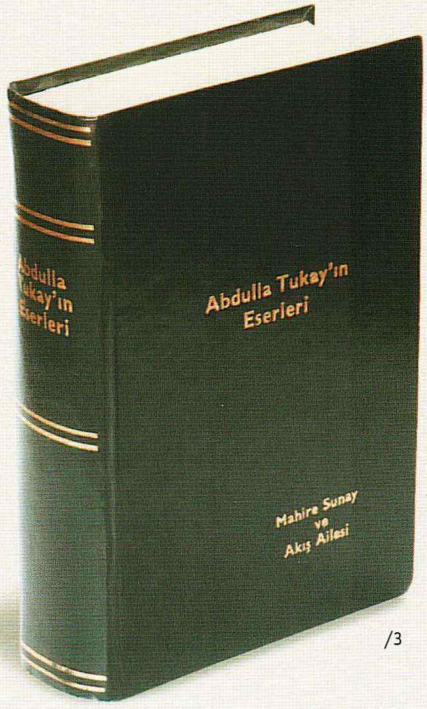

/3

/4

1/ **Кызларга махсус милли шигырьләр** / бастырып таратучысы Мөнирә ханым Сөләймания (Корея). Токио: Матбагаи Исламия, 1936. Татар телендә
Стихотворения для девушек. Токио (Япония), 1936. На татарском языке

2,3/ **Габдулла Тукай мәҗмугаи асаре.** Токио (Япония), 1933. Татар телендә
Сборник произведений Габдуллы Тукая. Токио (Япония), 1933. На татарском языке

4/ ***Сөләйман Бакыргани.* Ахры заман китабы** / бастыручылары: Японияда Токио мәхәлләсе мөтәвәллиләреннән Әхмәтҗан Габдулла угълы Ягъкуб вә әһлиясе Нәгыймә Исмәгыйль кызы Ягъкуб. Токио: Матбагаи Исламия, 1934. Татар телендә
***Сулейман Бакыргани.* Книга о конце света.** Токио (Япония), 1934. На татарском языке

5/ ***Мөхәммәдгаяз Исхакый.* Җан Баевич:** көлке, дүрт пәрдәдә. Берлин: «Яңа милли юл» нәшрияты–4, 1939. Татар телендә
***Мухамедгаяз Исхаки.* Жан Баевич:** комедия. Берлин (Германия), 1939. На татарском языке

6/ ***Мөхәммәдгаяз Исхакый.* Көз:** хикәя. Берлин: «Милли юл» нәшрияты–2, 1938. Татар телендә
***Мухамедгаяз Исхаки.* Осень:** рассказ. Берлин (Германия), 1938. На татарском языке

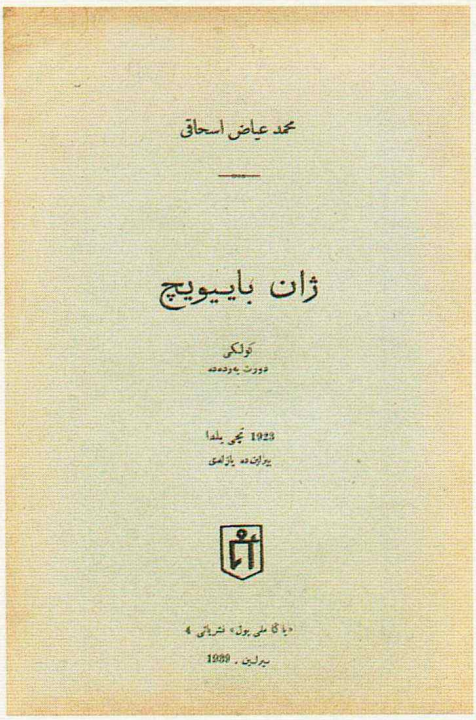

/5

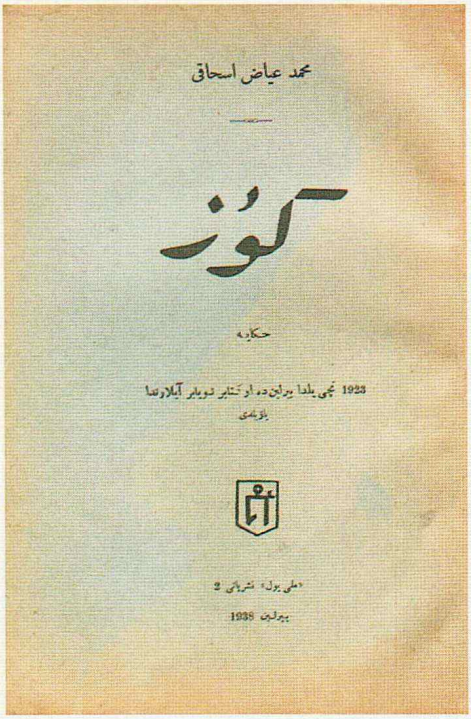

/6

/1

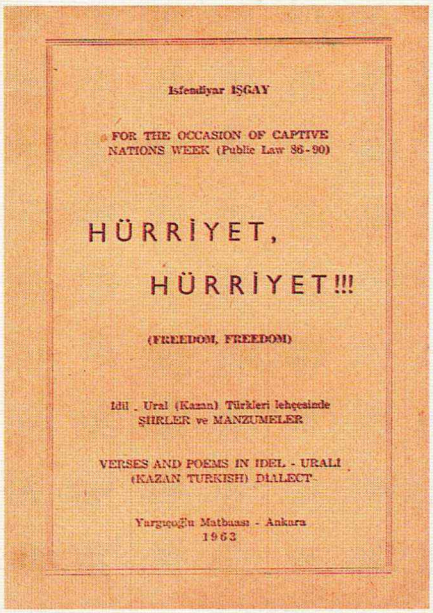

/2

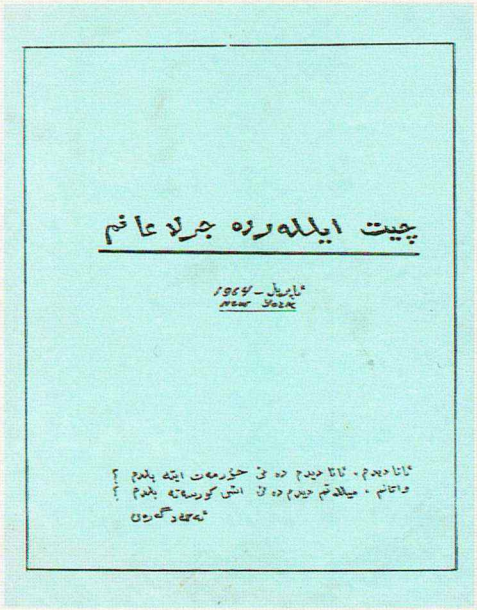

/3

1/ **Татар шагыйре Габдулла Тукай:** милләтебезнең бөек шагыйре Габдулла Тукайга 80 яшь тулу мөнәсәбәте илә / Гайсә Хәкимҗанның тәшәббесе белән нәшер ителде; эшләп чыгаручы Тампере имамы Хәбибрахман Шакир. Тампере (Финляндия), 1966. Татар телендә
Татарский поэт Габдулла Тукай. Тампере (Финляндия), 1966. На татарском языке

2/ ***Исфәндияр Ишгай.*** **Хөррият, хөррият!!!:** шигырьләр, мәнзүмәләр. Анкара (Төркия): Яргычоглу матбагасы, 1963. Татар телендә.
Исфандияр Ишгай. **Свобода!** Анкара (Турция), 1963. На татарском языке

3/ ***Әхмәт Гәрәй.*** **Чит илләрдә җырлаганым.** Нью-Йорк (АКШ), 1964. Татар телендә
Ахмет Гарей. **Песни на чужбине.** Нью-Йорк (США), 1964. На татарском языке

4/ **Габдулла Тукай:** 1913, апрель – 1938. Вафатына 25 ел тулу уңае белән / тәртип итүчесе һәм нашире – Ерак Шәрык Идел-Урал төрк-татар мөселманнарының дини-милли мәркәз мәгариф шәгъбәсе. Мукден, 1938. Татар телендә
Габдулла Тукай. Мукден, 1938. На татарском языке

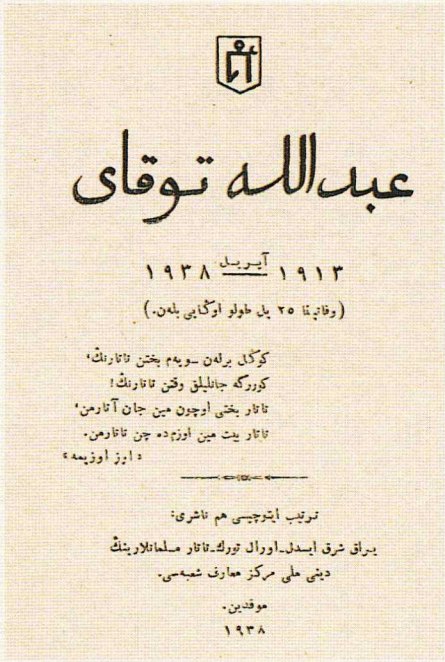

/4

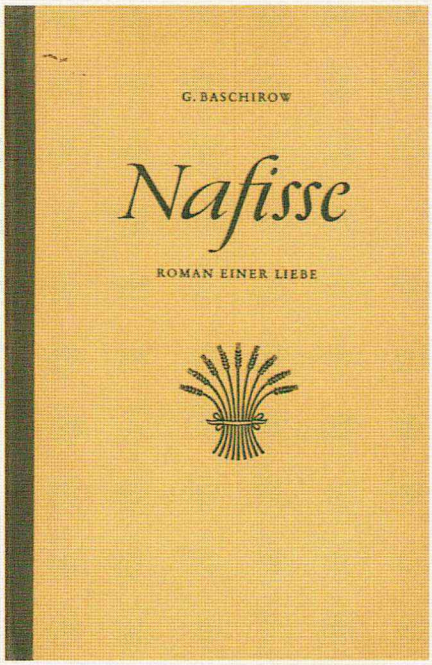

/5

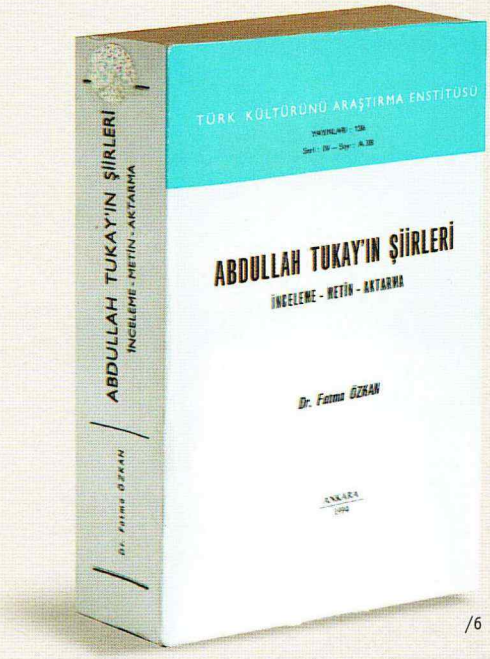

/6

5/ ***Гомәр Бәширов.*** **Нәфисә:** роман / Отто Браун тәрҗ. Берлин (Алмания), 1954. Алман телендә
Гумер Баширов. **Нафиса:** роман. Берлин (Германия), 1954. На немецком языке

6/ **Габдулла Тукайның шигырьләре** / төз. Фатма Өзкан. Анкара (Төркия), 1994. Татар һәм төрек телләрендә
Стихи Габдуллы Тукая. Анкара (Турция), 1994. На татарском и турецком языках

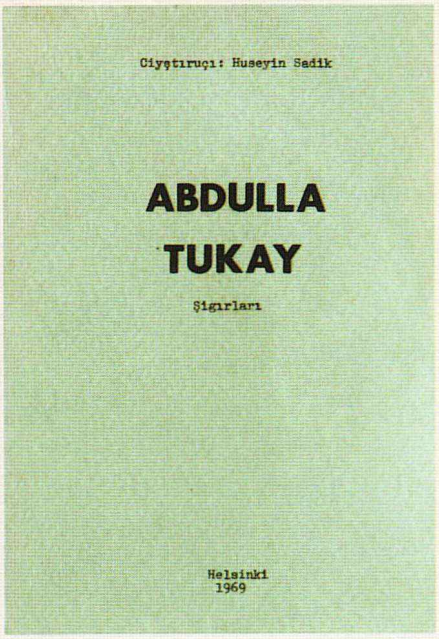

/1

/2

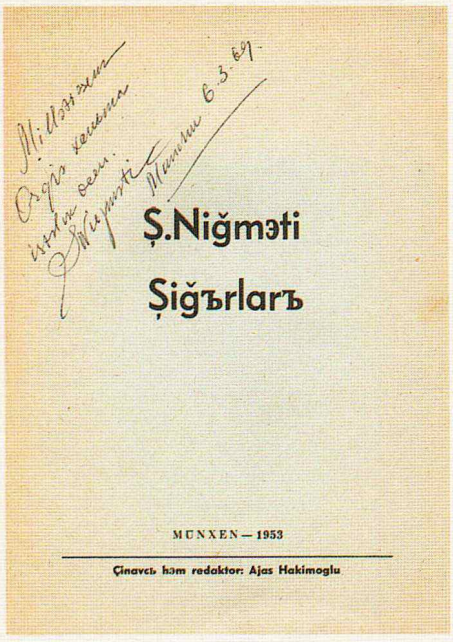

/3

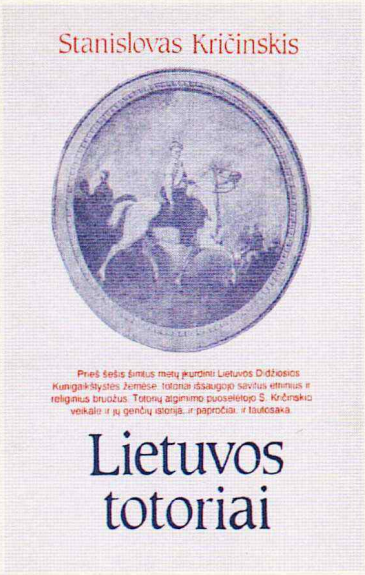

/4

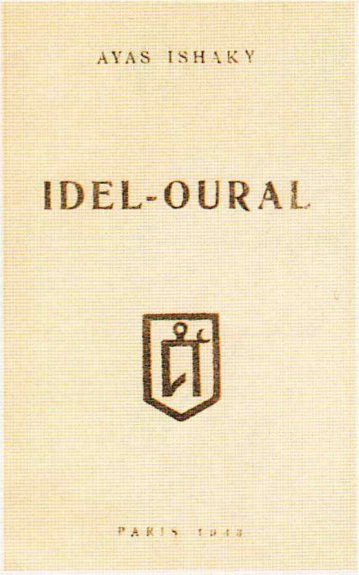

/5

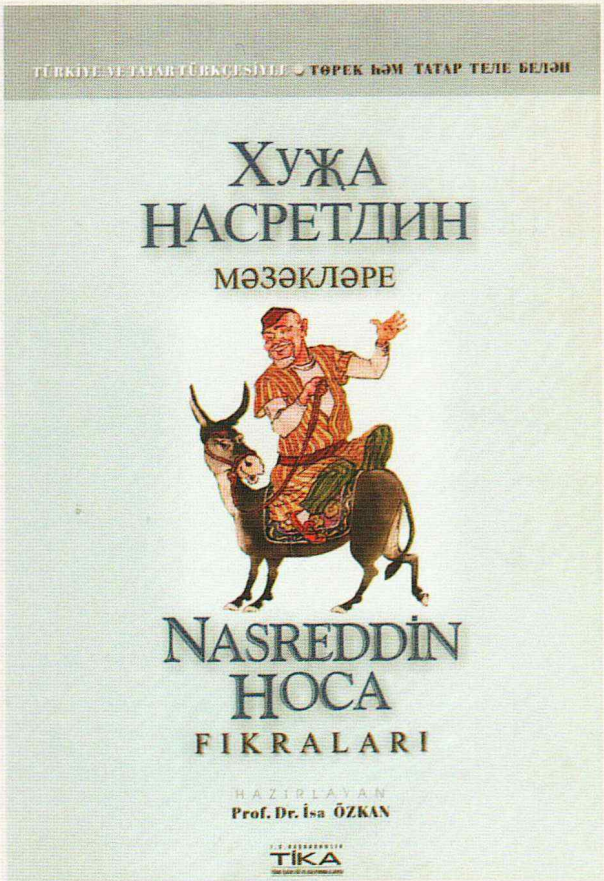

/6

1/ ***Габдулла Тукай.*** **Шигырьләр** / җыештыручы Х.Садыйк. Һельсинки (Финляндия), 1969. Татар телендә
Габдулла Тукай. **Стихи.** Хельсинки (Финляндия), 1969. На татарском языке

2/ ***Жужа Какук.*** **Казан татарлары фольклоры.** Будапешт (Венгрия), 1980. Татар һәм алман телләрендә
Жужа Какук. **Фольклор казанских татар.** Будапешт (Венгрия), 1980. На татарском и немецком языках

3/ **Ш.Нигъмәти шигырьләре** / җыйнаучы һәм редактор Аяс Хәкимоглу. Мюнхен (Алмания), 1953. Татар телендә
Стихи Ш.Нигмати. Мюнхен (Германия). 1953. На татарском языке

4/ ***Станислав Кричински.*** **Литва татарлары.** Вильнюс (Литва), 1993. Литва телендә
Станислав Кричински. **Литовские татары.** Вильнюс (Литва), 1993. На литовском языке

5/ ***Гаяз Исхакый.*** **Идел–Урал.** Париж (Франция), 1933. Француз телендә
Гаяз Исхаки. **Идель–Урал.** Париж (Франция), 1933. На французском языке

6/ **Хуҗа Насретдин мәзәкләре** / төз. И.Өзкан; рәс. Ш.Насыйров. Анкара (Төркия), 1999. Татар һәм төрек телләрендә
Мәзәки Ходжи Насретдина. Анкара (Турция), 1999. На татарском и турецком языках

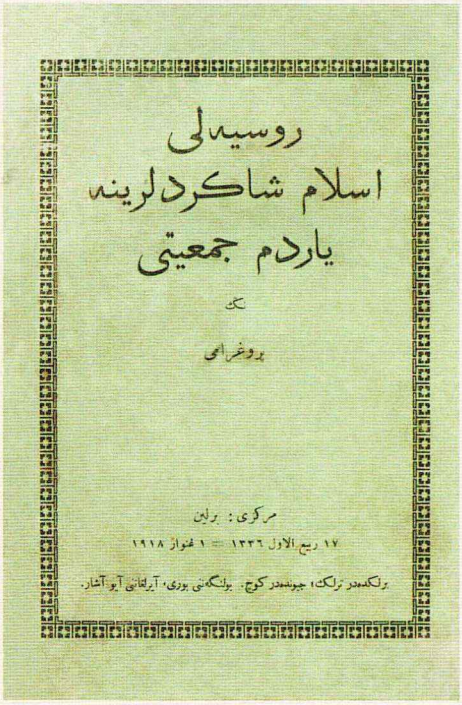
روسیه‌لی
اسلام شاکردلرینه
یاردم جمعیتی
نک
پروغرامی
مرکزی: برلین
۱۷ ربیع الاول ۱۳۳۶ = ۱ غنواز ۱۹۱۸
برلکده‌در ترلک، چیونده‌در کوچ. بولنگه‌نی بوری، آیرلقانی آیو آشار.

/1

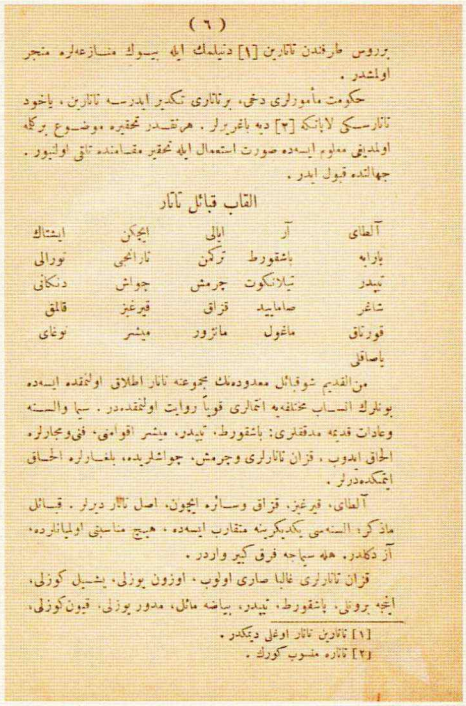
(٦)
برروس طرفندن تاتارین [۱] دنیلمك ایله بیوك منازعه‌لره منجر اولمشدر.
حکومت مأمورلری دخی، برتاتاری تکدیر ایدرسه تاتارین، یاخود تاتارسکی لاپانکه [۲] دیه باغریرلر. هرنقدر تحقیره موضوع برکلمه اولمدیغی معلوم ایسه‌ده صورت استعمال ایله تحقیر مقامنده تلقی اولنیور. جهالتده قبول ایدر.
القاب قبائل تاتار
آلطای آر ایالی ایچکن ایشتاك
بارابه باشقورط ترکمن تارانجی تورالی
تیپدر تیلانکوت چرمش چواش دنکانی
شاغر صامایید قزاق قیرغیز قالمق
قورتاق ماغول مانژور میشر نوغای
یاصاقلی
من القدیم شوقبائل معدوده‌نك مجموعنه تاتار اطلاق اولنمقده ایسه‌ده بونلرك انساب مختلفه‌یه انتمالری قویاً روایت اولنمقده‌در. سیما والسنه وعادات قدیمه مدققلری: باشقورط، تیپدر، میشر اقوامنی، فنی ومجارلره الحاق ایدوب، قزان تاتارلری وچرمش، چواشلریده، بلغارلره الحاق ایتمکده‌درلر.
آلطای، قیرغیز، قزاق وسائره ایچون، اصل تاتار دیرلر. قبائل ماذکره السنه‌سی یکدیکرینه متقارب ایسه‌ده، هیچ مناسبتی اولمیانلرده، آز دکلدر. هله سیماجه فرق کبیر واردر.
قزان تاتارلری غالبا صاری اولوب، اوزون یوزلی، یشیل کوزلی، اینجه برونلی، باشقورط، تیپدر، بیاضه مائل، مدور یوزلی، قیون کوزلی،
[۱] تاتارین تاتار اوغلی دیمکدر.
[۲] تاتاره منسوب کورك.

/2

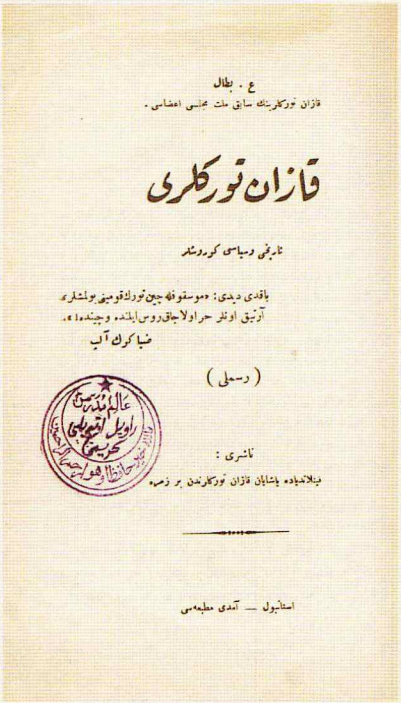
ع. بطال
قازان تورکلرینك سابق ملت مجلسی اعضاسی.
قازان تورکلری
تاریخی وسیاسی کوروشلر
باقدی دیدی: «موسقوفله چین تورك قومینی بولمشلر، آرتیق اونلر حراولاجاق روس ایلنده وچینده!».
ضیا کوك آلپ
(رسملی)
ناشری:
فینلاندیاده یاشایان قازان تورکلرندن بر زمره
استانبول — آمدی مطبعه‌سی

/3

1/ **Русияле ислам шәкертләренә ярдәм җәмгыятенең программы.** Берлин (Алмания), 1918. Татар телендә
Программа Общества помощи российским студентам из татар-мусульман. Берлин (Германия), 1918. На татарском языке

2/ ***Габдерәшид Ибраһим.*** **Чубан йылдызы.** Истанбул (Төркия), 1895. Төрек телендә
Габдерашид Ибрагим. **Утренняя звезда.** Стамбул (Турция), 1895. На турецком языке

3/ ***Баттал Г.*** **Казан төркләре.** Истанбул (Төркия): Амади матбагасы, 1925. Төрек телендә
Баттал Г. **Казанские тюрки.** Стамбул (Турция), 1925. На турецком языке

4/ **Уку китабы I** / төз. Финляндия Җәмгыяте исламиясе янында дәреслекләр хәзерләү һәйәте. Һельсинки: Финляндиядә төрек нәшрият җәмгыяте, 1935. Татар телендә
Книга для чтения. Хельсинки (Финляндия), 1935. На татарском языке

5/ ***Шаһин Эрдал.*** **Туган ил турында татар җырлары.** Анкара (Төркия), 1999. Татар һәм төрек телләрендә
Шахин Эрдал. **Татарские песни о Родине.** Анкара (Турция), 1999. На татарском и турецком языках

6/ **Безнең җырлар** / бастыручы Финляндия төркләре берлеге; музыка редакторы Шәүкәт Бикмөхәммәтев. Һельсинки (Финляндия), 1980. Татар телендә
Наши песни. Хельсинки (Финляндия), 1980. На татарском языке

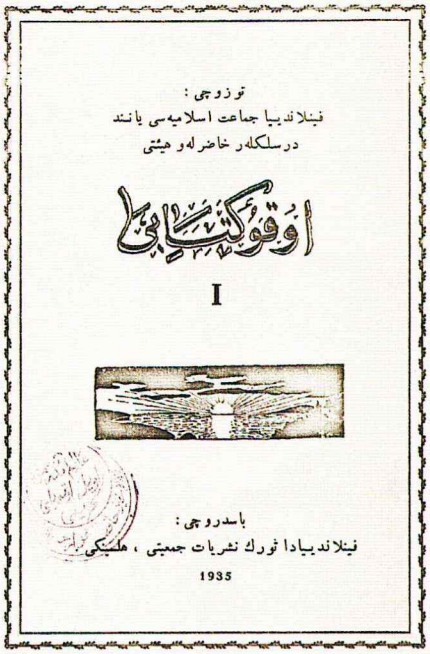
توزوچی:
فینلاندیا جماعت اسلامیه‌سی یانند
درسلکله‌ر خاضرله‌و هیئتی
اوقوکتابی
I
باسدروچی:
فینلاندیادا تورك نشریات جمعیتی، هلسینکی
1935

/4

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK DİL KURUMU YAYINLARI: 710
YURT KONULU
TATAR CIRLARI
(Giriş-Metin-Aktarma-Dizin)
Erdal ŞAHİN
ANKARA, 1999

/5

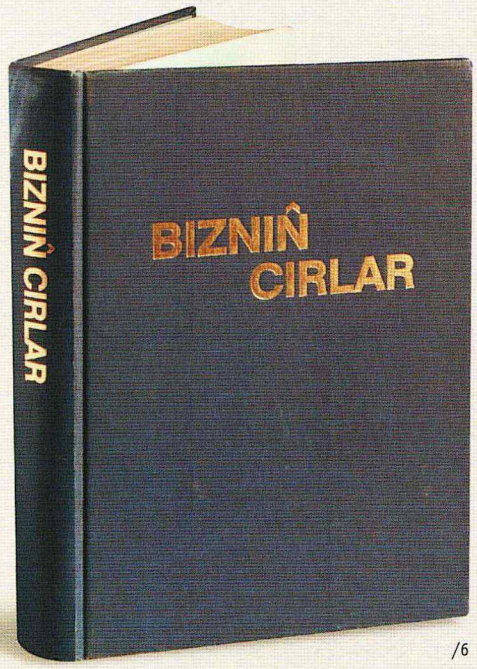

/6

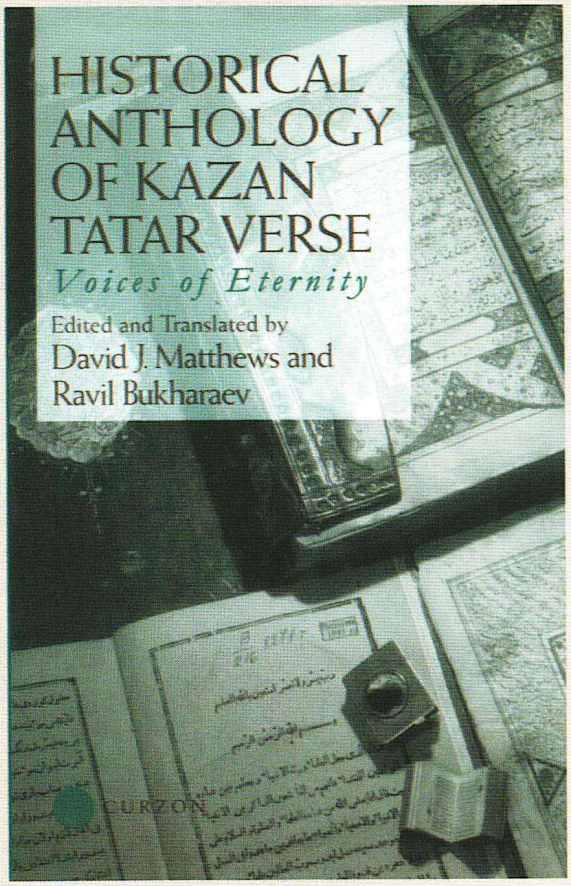

/1

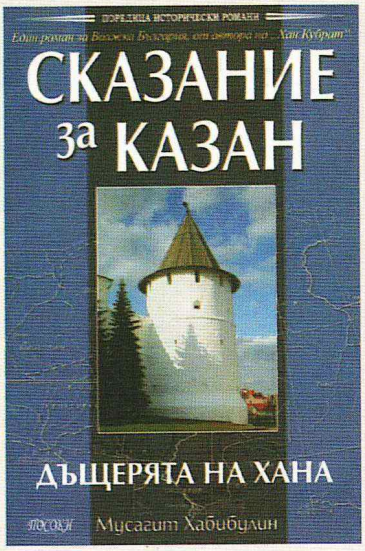

/2

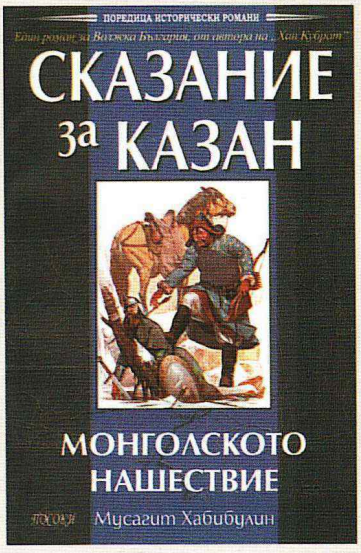

/3

1/ **Казан татарлары әдәбиятының тарихи антологиясе** / тәрж.: Дэвид Маттеус, Равил Бохараев. Ричмонд (Англия), 2000. Инглиз телендә
Историческая антология литературы казанских татар. Ричмонд (Англия), 2000. На английском языке

2-5/ **Мөсәгыйт Хәбибуллинның болгар телендә басылган китаплары.** София (Болгария), 2007–2008
Книги Мусагита Хабибуллина, изданные на болгарском языке. София (Болгария), 2007–2008

6/ **Идегәй** / басмага әзерләүче Р.Сүлти; рәс. Т.Хаҗиәхмәтов. Анкара (Төркия), 1998. Төрек телендә
Идегей. Анкара (Турция), 1998. На турецком языке

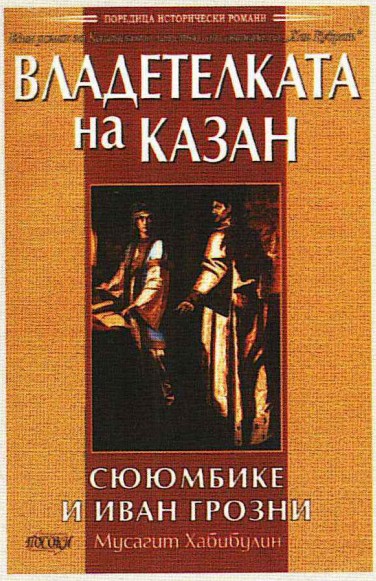

/4

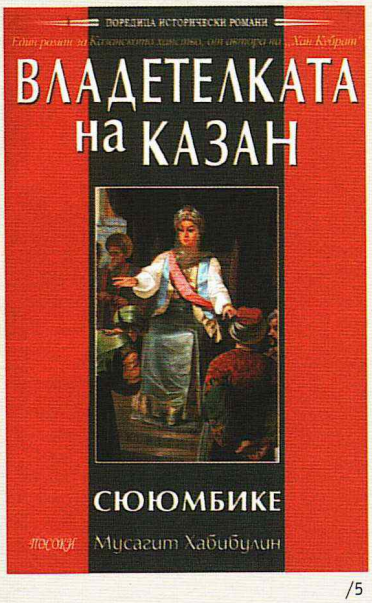

/5

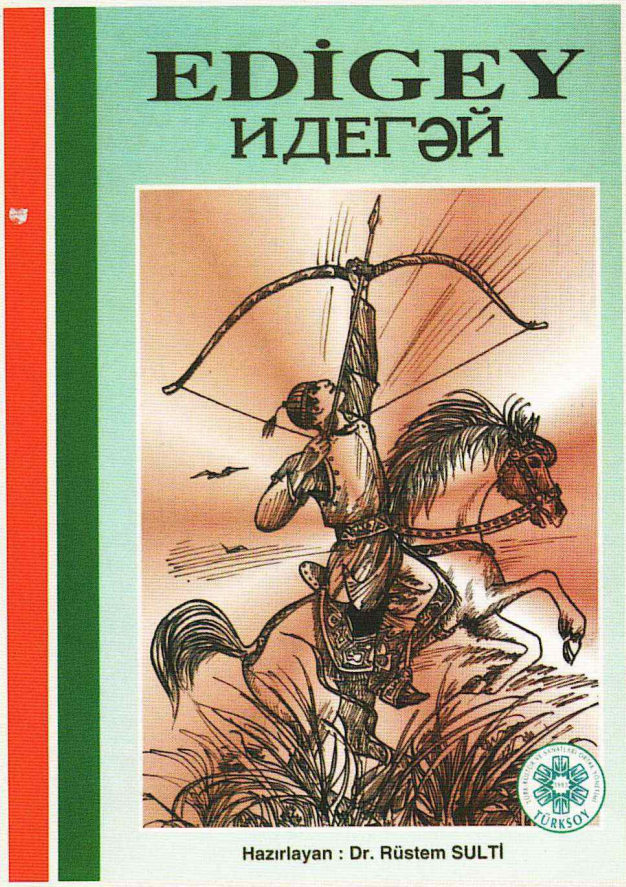

/6

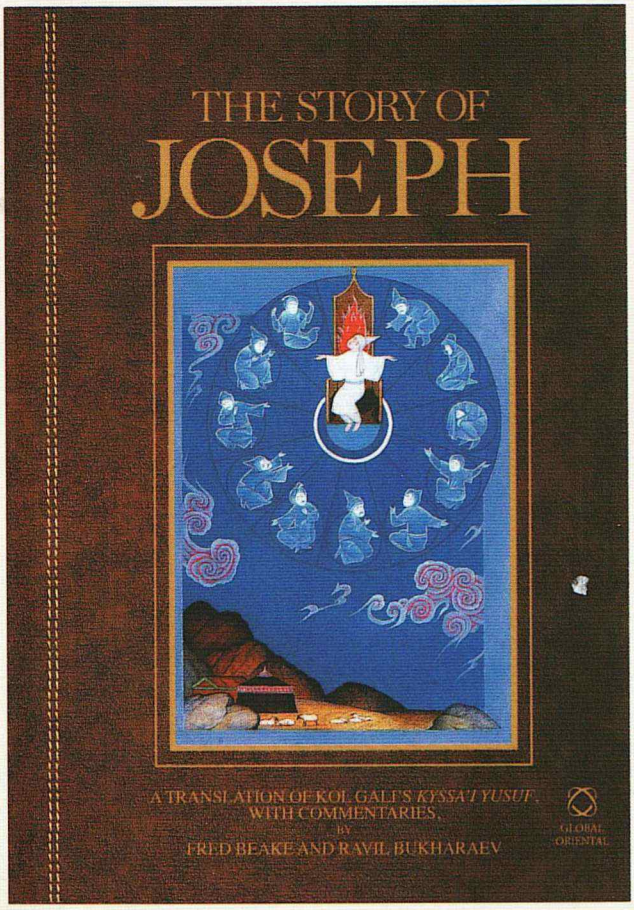

/1

1/ ***Кол Гали.*** **Кыйссаи Йосыф** / басмага әзерләүчесе Р.Бохараев; рәс. А.Миңнекаев. Кент (Англия), 2010. Инглиз телендә

Кул Гали. **Сказание о Йусуфе.** Кент (Англия), 2010. На английском языке

2/ ***Габдулла Тукай.*** **Сайланма әсәрләр** / басмага әзерләүчесе Р.Бохараев. Суррей (Англия), 2011. Инглиз телендә

Габдулла Тукай. **Избранные произведения.** Суррей (Англия), 2011. На английском языке

3/ ***Аяз Гыйләҗев.*** **Бер уч туфрак** / Ф.Котлы тәрж. Истанбул (Төркия), 2008. Төрек телендә

Аяз Гилязов. **Горсть земли.** Стамбул (Турция), 2008. На турецком языке

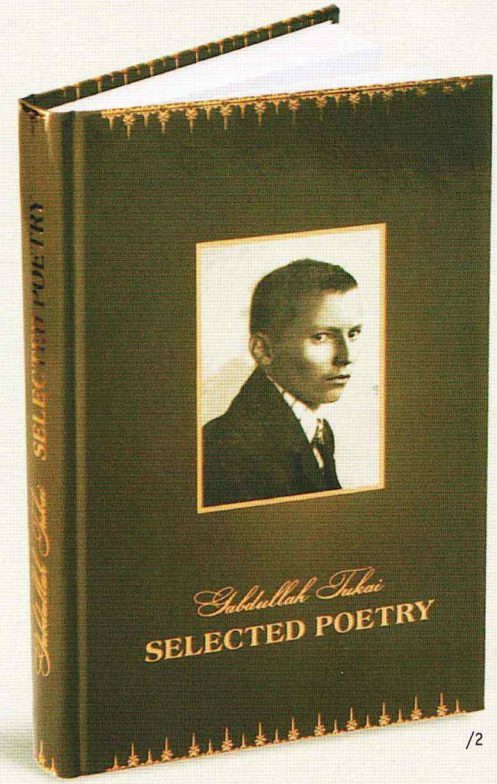

/2

4/ ***Фатма Өзкан.*** **Госмания татарлары сөйләше.** Анкара (Төркия), 1997. Төрек телендә

Фатма Узкан. **Говор татар селения Усмания.** Анкара (Турция), 1997. На турецком языке

5/ ***Фуат Ганиев.*** **Татар телендә парлы сүзләр ясалышы.** Анкара (Төркия), 2010. Төрек телендә

Фуат Ганиев. **Образование парных слов на татарском языке.** Анкара (Турция), 2010. На турецком языке

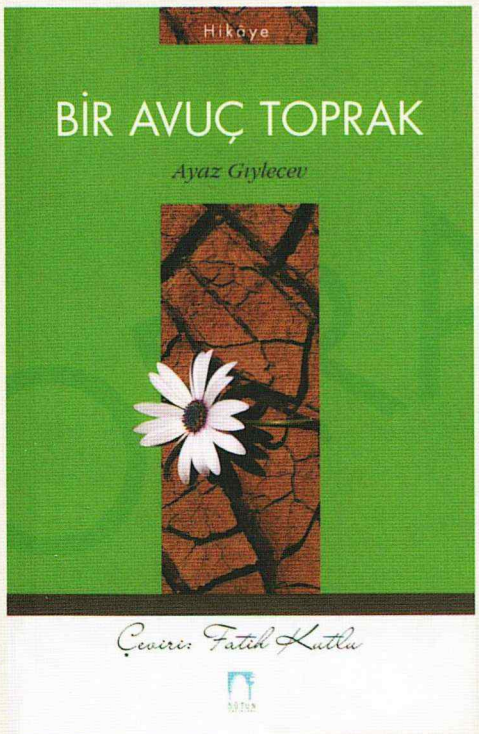

/3

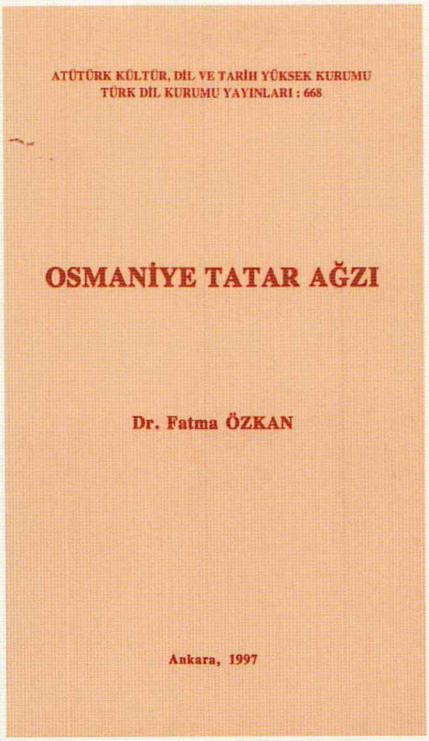

/4

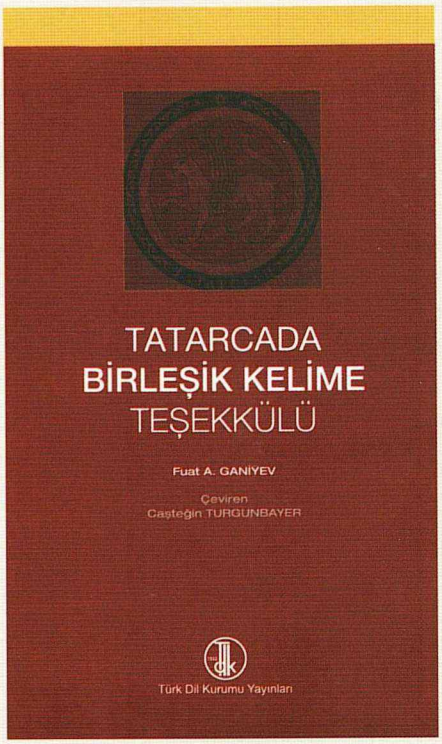

/5

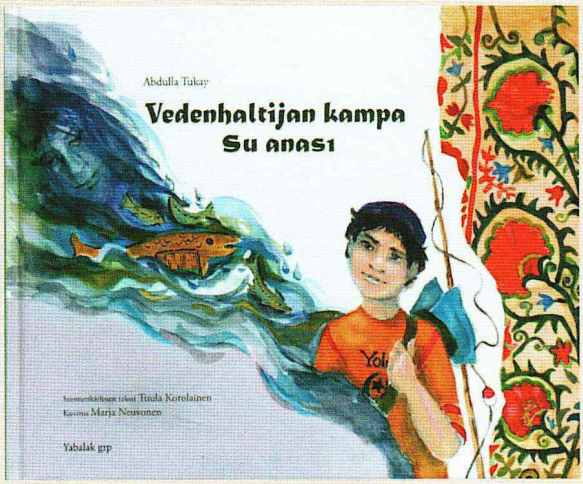

/1

/2

/3

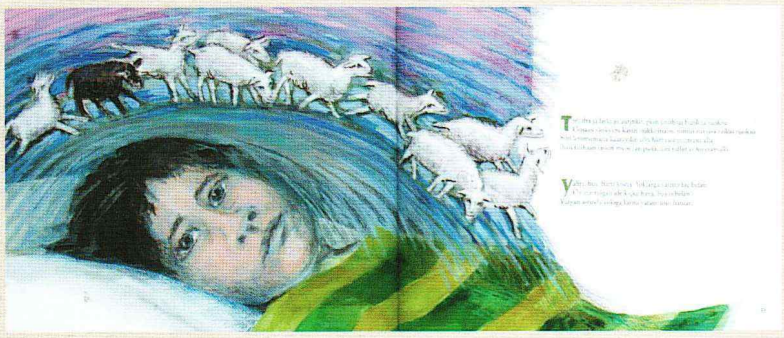

/4

/5

1-4/ ***Габдулла Тукай.*** **Су анасы**. (Финляндия), 2009. Фин телендә
Габдулла Тукай. **Водяная.** (Финляндия), 2009. На финском языке

5/ ***Габдулла Тукай.*** **Шүрәле.** Берлин (Алмания), 2005. Алман телендә
Габдулла Тукай. **Шурале.** Берлин (Германия), 2005. На немецком языке

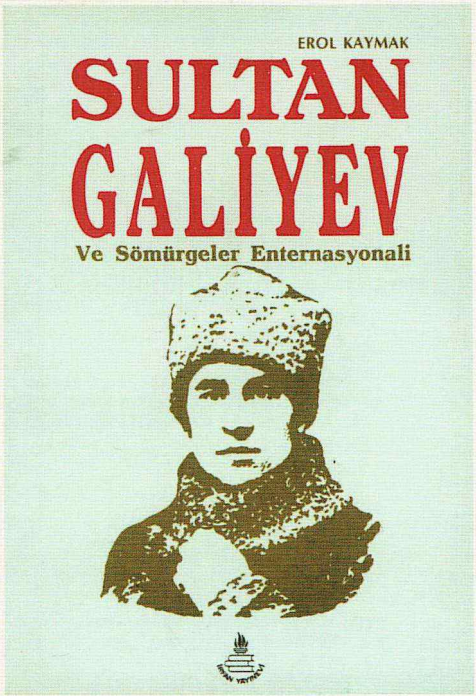

/1

/2

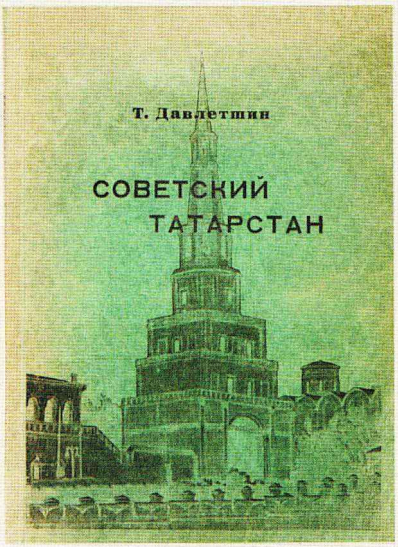

/4

1/ ***Эрол Каймак.***
Солтангалиев.
Истанбул (Төркия), 1993.
Төрек телендә
Эрол Каймак.
Султангалиев.
Стамбул (Турция), 1993.
На турецком языке

2/ ***Ринат Мөхәммәдиев.***
Сират күпере /
М.Өнәр тәрж.
Истанбул (Төркия), 1993.
Төрек телендә
Ринат Мухаммадиев.
Мост над адом.
Стамбул (Турция), 1993.
На турецком языке

3/ ***Азадә Айшә Рорлих.***
Идел буе татарлары.
Стенфорд (АКШ), 1986.
Инглиз телендә
Азаде Айше Рорлих.
Волжские татары.
Стенфорд (США), 1986.
На английском языке

4/ ***Тамурбек Давлетшин.***
Советский Татарстан:
теория и практика
ленинской
национальной
политики. Лондон
(Англия): Логос, 1974.
На русском языке
Тамурбәк Дәүләтшин.
Совет Татарстаны.
Лондон (Англия):
Логос, 1974. Рус телендә

5/ ***Тамурбәк Дәүләтшин.***
Совет Татарстаны /
М.Әмиржан тәрж.
Анкара (Төркия), 1981.
Төрек телендә
Тамурбек Давлетшин.
Советский Татарстан.
Анкара (Турция), 1981.
На турецком языке

6/ **Татарика.** Ваммала
(Финляндия), 1987.
Фин, рус, инглиз, алман,
татар телләрендә
Татарика. Ваммала
(Финляндия), 1987.
На финском, русском,
английском, немецком,
татарском языках

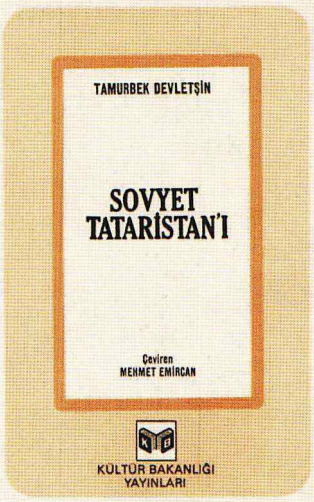

/5

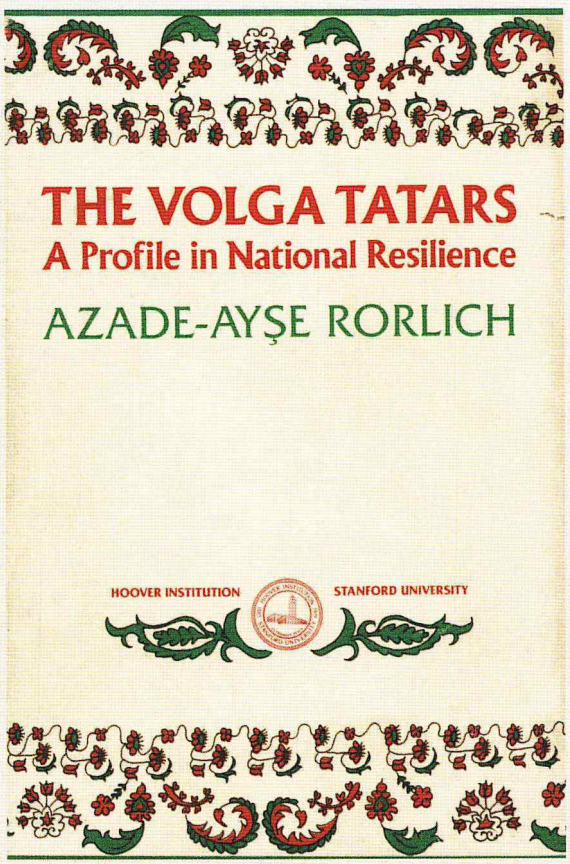

/3

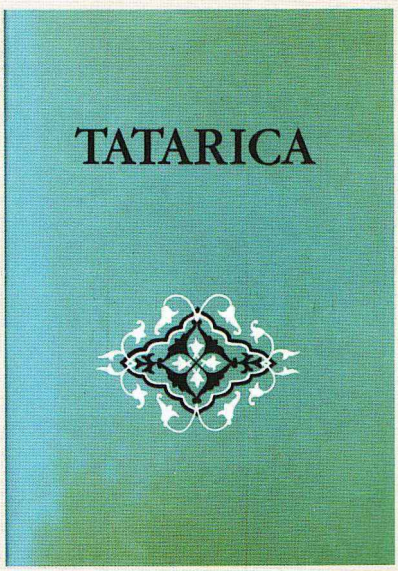

/6

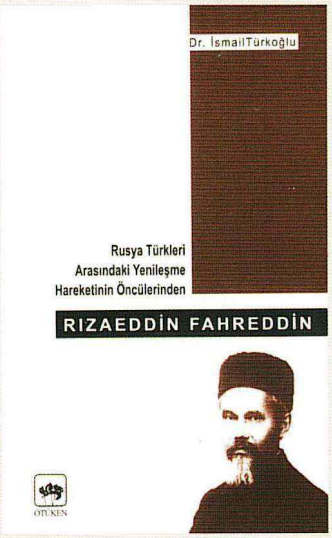

/1

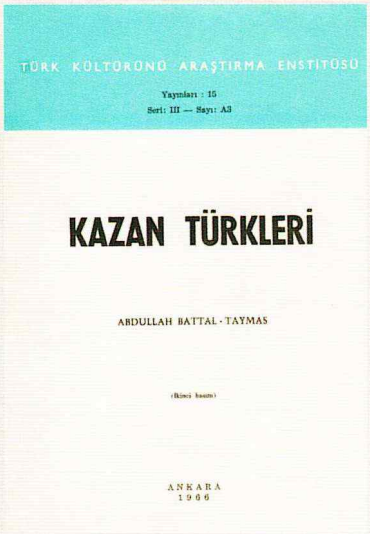

/2

/3

1/ ***Исмаил Төркоглу.*** **Ризаэддин Фәхретдин.** Истанбул (Төркия), 2000. Төрек телендә

Исмаил Тюркоглу. **Ризаэддин Фахретдин.** Стамбул (Турция), 2000. На турецком языке

2/ ***Габдулла Баттал-Таймас.*** **Казан төркләре.** Анкара (Төркия), 1966. Төрек телендә

Габдулла Баттал-Таймас. **Казанские тюрки.** Анкара (Турция), 1966. На турецком языке

3/ ***Надир Дәүләт.*** **1917 елгы Октябрь революциясе һәм Төрк-татар Милләт Мәҗлесе.** Истанбул (Төркия), 1998. Төрек телендә

Надир Давлет. **Октябрьская революция 1917 года и Тюрко-татарское Национальное Собрание.** Стамбул (Турция), 1998. На турецком языке

4/ ***Рафаэль Мөхәммәтдинов.*** **Төркчелекнең барлыкка килүе һәм үсеше.** Истанбул (Төркия), 1998. Төрек телендә

Рафаэль Мухаметдинов. **Возникновение и развитие тюркизма.** Стамбул (Турция), 1998. На турецком языке

5/ **Татар тарихи истәлекләре каталогы** / төз. Я.Гутовски. Варшава (Польша), 1997. Поляк телендә

Каталог татарских исторических памятников. Варшава (Польша), 1997. На польском языке

6/ ***Рафаэль Вәлиев, Җәмил Мөхәммәтшин.*** **Беек Болгар. Болгар-татар цивилизациясе һәйкәле** / Ф.Агиш тәрж. Анкара (Төркия), 2000. Төрек телендә

Рафаэль Валеев, Джамиль Мухаметшин. **Великий Булгар. Памятник булгаро-татарской цивилизации.** Анкара (Турция), 2000. На турецком языке

7/ ***Йакуп Делиомероглу.*** **Татарлар һәм Татарстан.** Анкара (Төркия), 1997. Төрек телендә

Йакуп Делиомероглу. **Татары и Татарстан.** Анкара (Турция), 1997. На турецком языке

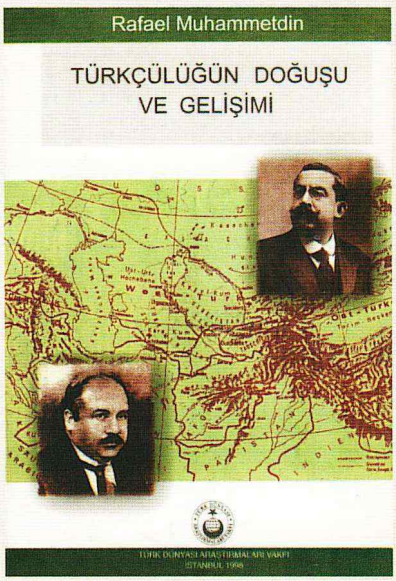

/4

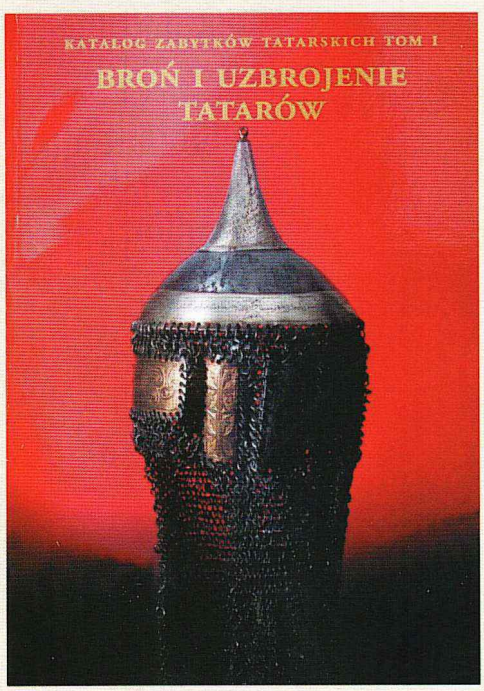

/5

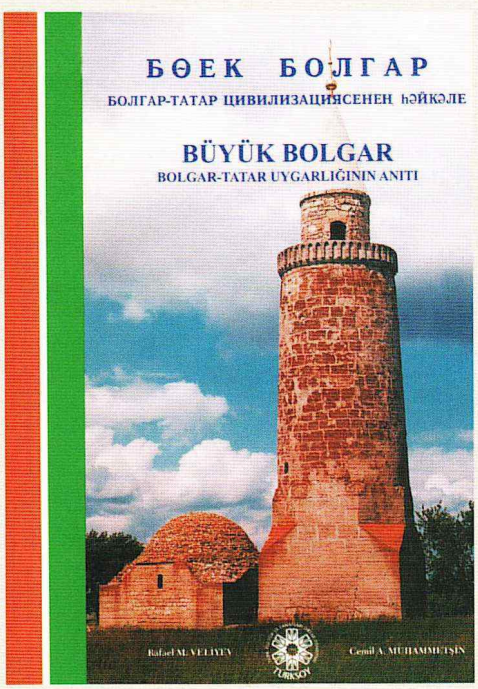

/6

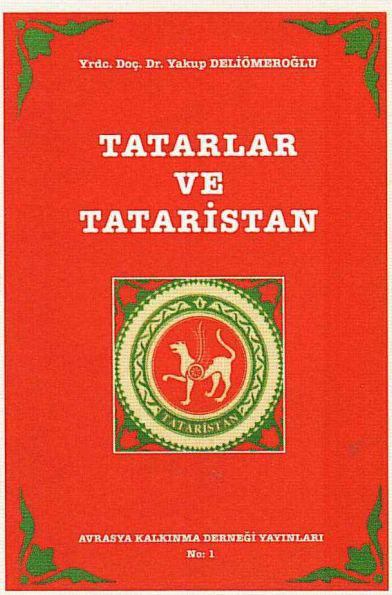

/7

1/ ***Малик Чанышев.*** **Кытайда татар мәгарифе тарихы.** Шеңҗән (Кытай), 2001. Уйгур телендә
Малик Чанышев. **История татарского просвещения в Китае.** Синьцзянь (Китай), 2001. На уйгурском языке

2/ ***Өмәр Хакан Өзалп.*** **Ризаэддин бине Фәхретдин.** Истанбул (Төркия), 2001. Төрек телендә
Умар Хакан Узалп. **Ризаэддин Фахретдин.** Стамбул (Турция), 2001. На турецком языке

3/ ***Татьяна Яруллина.*** **Идел Болгарстаны.** София (Болгария), 2002. Болгар телендә
Татьяна Яруллина. **Волжская Булгария.** София (Болгария), 2002. На болгарском языке

4/ ***Георги Владимиров.*** **Казан ханлыгы:** тарихы, икътисады, мәдәнияте. София (Болгария), 2005. Болгар телендә
Георги Владимиров. **Казанское ханство:** история, экономика, культура. София (Болгария), 2005. На болгарском языке

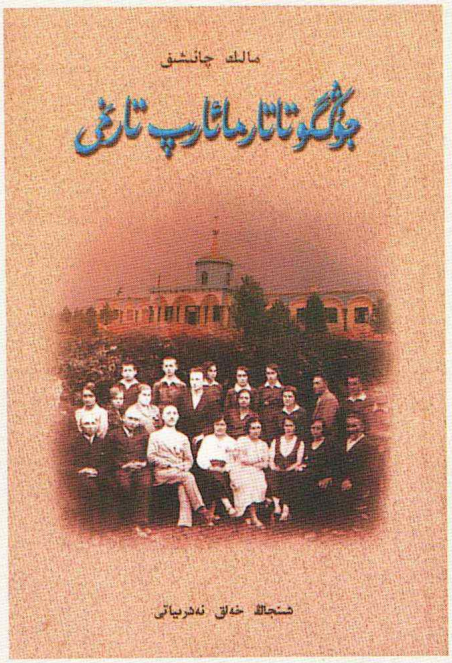

/1

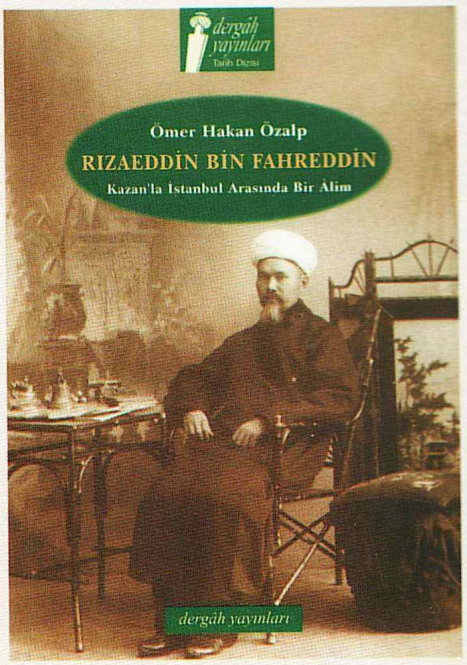

/2

/3

5/ ***Мария Иванич, Миркасыйм Госманов.*** **Дәфтәри Чыңгызнамә.** Сегед (Венгрия), 2002. Алман һәм татар телләрендә
Мария Иванич, Миркасым Усманов. **Дафтар-и Чингиз-наме.** Сегед (Венгрия), 2002. На немецком и татарском языках

6/ ***Мурат әр-Рәмзи.*** **Тәлфикыльъ-әхбар вә тәлкыйхел-асар фи вакаигы Казан вә Болгар вә мөлүкет-татар.** 1–2 т. Бәйрут (Лүбнән), 2002. Гарәп телендә
Мурат Рамзи. **Известия и сведения о событиях в Казани, Булгаре и о татарских царях.** Т. 1–2. Бейрут (Ливия), 2002. На арабском языке

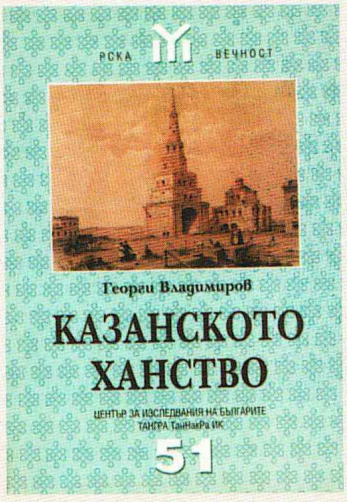

/4

/5

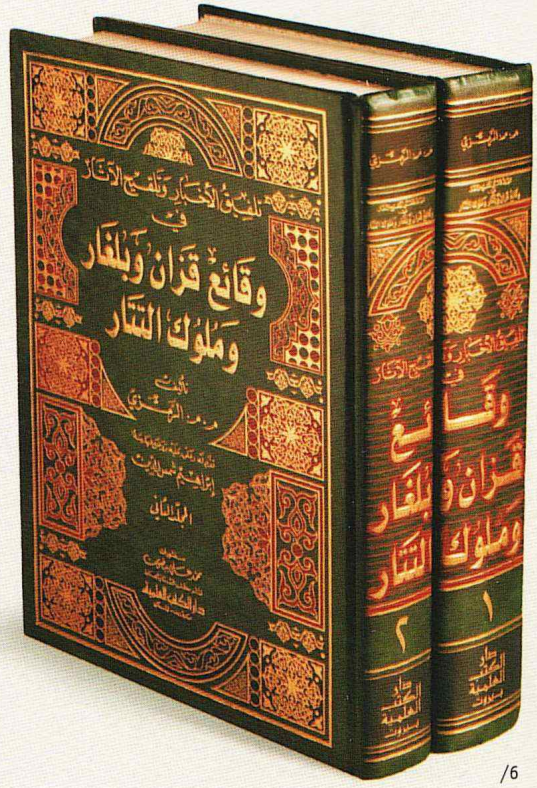

/6

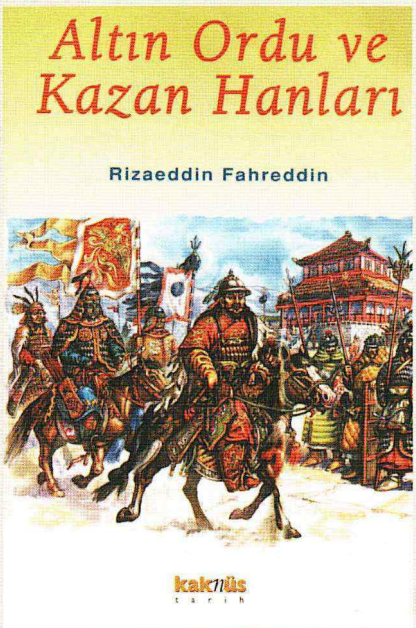

/1

/2

1/ ***Ризаэддин Фәхретдин.*** **Алтын Урда һәм Казан ханнары** / И.Камалов тәрж. Истанбул (Төркия), 2003. Төрек телендә
Ризаэддин Фахретдин. **Золотоордынские и казанские ханы.** Стамбул (Турция), 2003. На турецком языке

2/ **Госмания дәүләте архивларында Казан.** Анкара (Төркия), 2005. Төрек телендә
Казань в османских архивных документах. Анкара (Турция), 2005. На турецком языке

3/ ***Лариса Усманова.*** **Төньяк-Көнчыгыш Азиядәге төрки-татар диаспорасы.** Токио (Япония), 2007. Инглиз телендә
Лариса Усманова. **Тюрко-татарская диаспора в Северо-Восточной Азии.** Токио (Япония), 2007. На английском языке

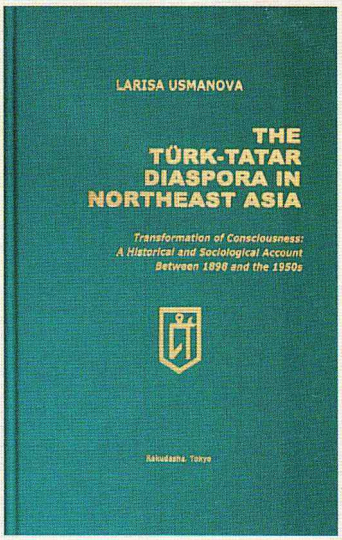

/3

4/ **Татар тарихы һәм цивилизациясе.** Истанбул (Төркия), 2010. Төрек телендә
Татарская история и цивилизация. Стамбул (Турция), 2010. На турецком языке

5/ ***Габдерәшид Ибраһим.*** **Юлъязмаларда ислам дөньясы:** 2 томда / С.Фәрзәт, К.Хуҗа тәрж. Жиддә (Согуд Гарәбстаны), 2011. Гарәп телендә
Габдерашид Ибрагим. **Исламский мир в путевых заметках.** 2011. На арабском языке

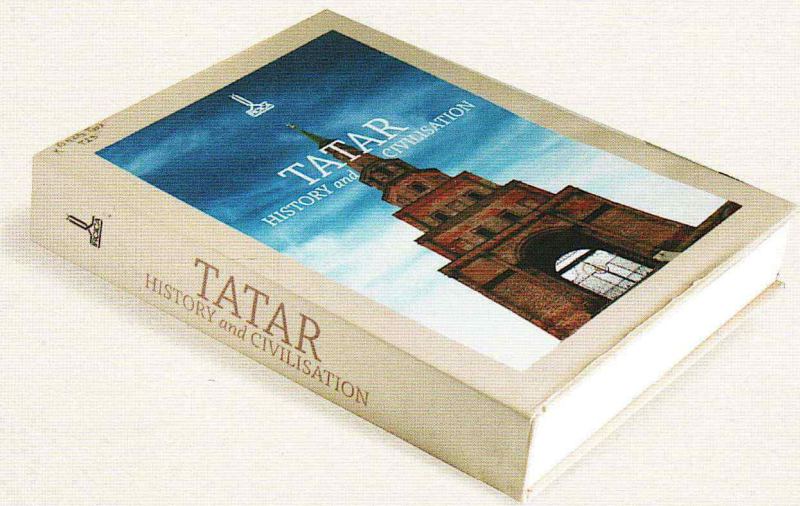

/4

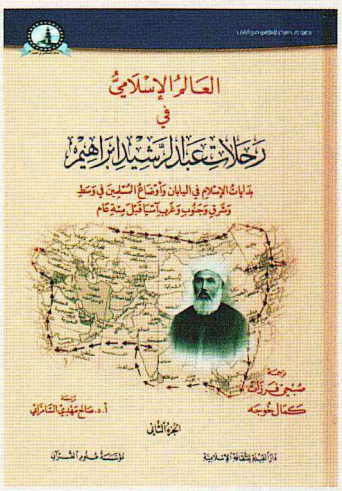

/5

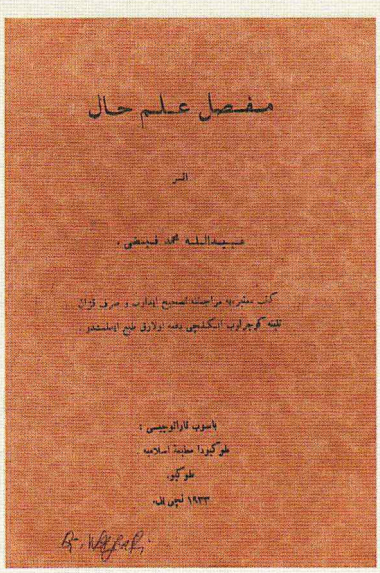

/6

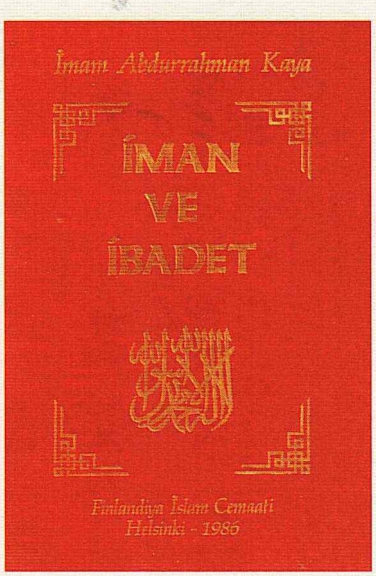

/7

6/ ***Мөхәммәдфәйзи [Буби] Гобәйдулла.*** **Мөфассаль гыйльме халь.** Токио (Япония): Матбагаи Исламия, 1933. Татар телендә
Мухаммедфайзи [Буби] Губайдулла. **Муфассаль гильме халь.** Токио (Япония): Матбагаи Исламия, 1933. На татарском языке

7/ ***Габдрахман Кайа.*** **Иман һәм гыйбадәт.** Һельсинки: Финляндия ислам җәмгыяте, 1986. Татар телендә
Абдуррахман Кайа. **Вера и молебень.** Хельсинки (Финляндия), 1986. На татарском языке

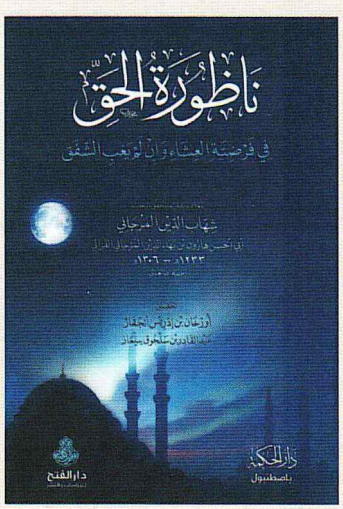

/8

8/ ***Шиһабетдин Мәрҗани.*** **Назурател-хакк...** Истанбул (Төркия), 2012. Гарәп телендә
Шигабутдин Марджани. **Назуратуль-хакк...** Стамбул (Турция), 2012. На арабском языке

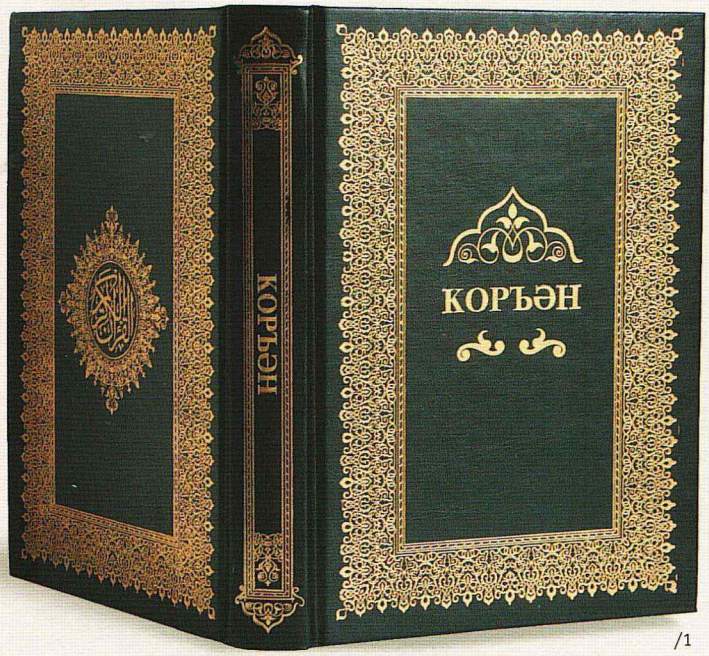

/1

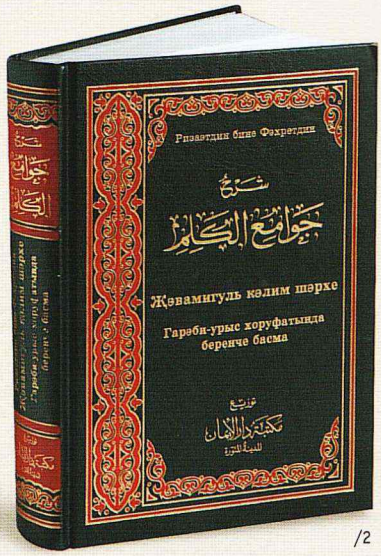

/2

1/ **Коръән аятьләренең татарча мәгънәләре** / матбугатка әзерләүче Р.Батулла. (Согуд Гарәбстаны), 2013
Толкование аятов Корана. (Саудовская Аравия), 2013. На татарском языке

2/ ***Ризаэддин Фәхретдин.* Җәвамигуль-кәлим шәрхе.** Мәдинә (Согуд Гарәбстаны), 1998. Татар телендә
***Ризаэддин Фахретдин.* Комментарии к сборнику хадисов.** Медина (Саудовская Аравия), 1998. На татарском языке

/3

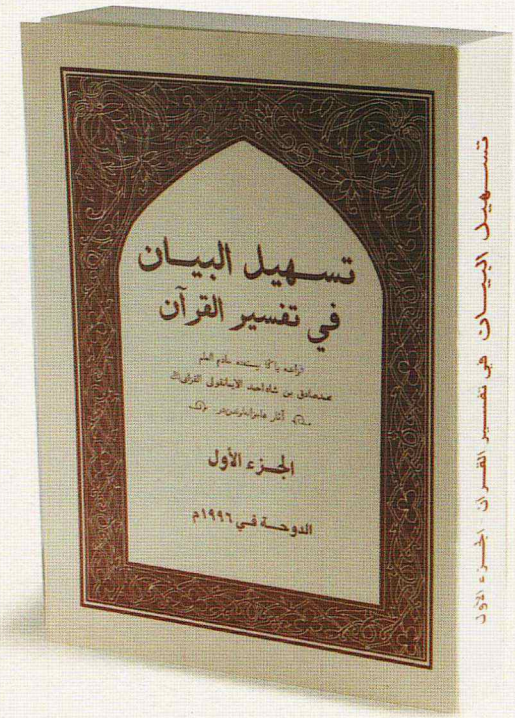

/4

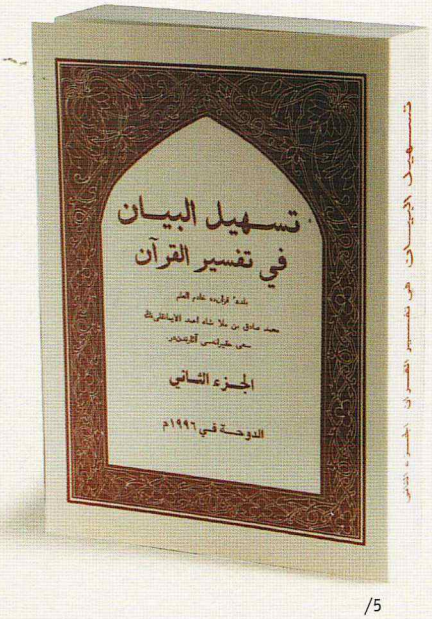

/5

3/ **Әл-иткан фи тәрҗемәтил-Коръән** / тәфсирләүчесе Шәйхелислам Хәмиди. Доха (Катар), 1987. Татар телендә
Толкование Корана. Доха (Катар), 1987. На татарском языке

4,5/ **Тәсһилел-бәян фи тәфсирел-Коръән** / тәфсирләүчесе Мөхәммәдсадыйк Иманколый. Доха (Катар), 1996. Татар телендә
Толкование Корана. Доха (Катар), 1996. На татарском языке

Кулланылган әдәбият
Использованная литература

Абдулхакова А. Р. Татарская детская книга 1917–1991 гг. – Казань : Изд-во КГУКИ, 2009.

Әдипләребез : биобиблиогр. белешмәлек : 2 томда / [төз. : *Р. Н. Даутов, Р. Ф. Рахмани*]. – Казан : Татар. кит. нәшр., 2009.

Әхмәтҗанов М. И. Татар кулъязма китабы. – Казан : Татар. кит. нәшр., 2000.

Валеев Р. И. История развития библиотек Татарстана. – Казань : Татар. кн. изд-во, 2008.

Вәлиуллин Р. Н. Татар мәктәп-мәдрәсәләре өчен гуманитар фәннәр буенча дәреслекләр : XIX йөз азагы – XX йөз башы. – Казан : Фән, 2004.

Госманов М. Г. Каурый каләм эзеннән: археограф язмалары. – Тулыл. 2 нче басма. – Казан : Татар. кит. нәшр., 1994.

Даутов Р. Н., Нуруллина Н. Б. Совет Татарстаны язучылары : биобиблиогр. белешмә. – Казан : Татар. кит. нәшр., 1986.

Здравствуй, Книга! / [сост. *М. С. Глухов*]. – Казань : Татар. кн. изд-во, 1989.

Ибраһимов Ф. И. Белем әлифбадан башлана. – Тулыл., яңарт. басма. – Казан : Мәгариф, 1994.

Каримуллин А. Г. Книги и люди : исследование. – Казань : Татар. кн. изд-во, 1985.

Каримуллин А. Г. Становление и развитие татарской советской книги : 1917–1932 гг. : монография. – Казань : Татар. кн. изд-во, 1989.

Каримуллин А. Г. Татарская книга начала XX века. – Казань : Татар. кн. изд-во, 1974.

Каримуллин А. Г. Татарская книга пореформенной России : исследование. – Казань : Татар. кн. изд-во, 1983.

Каримуллин А. Г. У истоков татарской книги. – Изд. 2-е. – Казань : Татар. кн. изд-во, 1992.

Кәримуллин Ә. Г. Китап дөньясына сәяхәт : татар басма сүзенең сәхифәләреннән. – Казан : Татар. кит. нәшр., 1979.

Коллектив. Китапка хитаб = Слово о книге : татар басма китабының 270 еллыгына багышланган фәнни-практик конференция материаллары. – Казан : Татар. кит. нәшр., 1994.

Лобашева И. Ф. Шакир Мухамеджанов. – Казань : Татар. кн. изд-во, 2007.

Насыров Т. Книги военных лет // Гасырлар авазы = Эхо веков. – 2005. – № 1. – С. 37–48.

Россиядә беренче төрки-татар басмасы : Пётр I нең 1722 елгы Манифесты = Первое тюрко-татарское печатное издание в России : Манифест Петра I 1722 года / [төз. *И. Һадиев*]. – Казан : Татар. кит. нәшр., 2010.

Сулейманова-Валеева Г. Ф., Шагеева Р. Г. Декоративно-прикладное искусство казанских татар. – М. : Советский художник, 1990.

Татар әдәбияты тарихы : 6 томда. – Казан : Татар. кит. нәшр., Раннур, 1984–2001.

Татар китабы : тарихи сәхифәләр = Татарская книга : страницы истории / [төз. : *Р. Кадыйров, Я. Абдулкадыйрова*]. – Казан, 2012.

Татар энциклопедиясе : 6 томда. 1–3 т. – Казан : ТР ФА нең Татар энцикл. ин-ты, 2008–2012.

Татарская энциклопедия : в 6 т. Т. 1–5 . – Казань : Ин-т Татар. энцикл. АН РТ, 2002–2010.

Татарстан китаплары : библиографик күрсәткеч : 6 томда. – Казан, 1979–2010.

Төрки телле китап : гасырлар хәзинәсе = Тюркоязычная книга : наследие веков / [төз. : *Ф. Миңнуллина, Л. Бәдертдинова*]. – Казан, 2012.

Червонная С. М. Художники Советской Татарии. – Казань : Татар. кн. изд-во, 1984.

Кыскартылмалар
Сокращения

АН – Академия наук
биз. – бизәлеш
в. – век
г. – год
гас. – гасыр
ГМИИ РТ – Государственный музей изобразительных искусств Республики Татарстан
гос. – государственный (-ая, -ое)
др. – другие
ИВР РАН – Институт восточных рукописей Российской Академии наук (СПб.)
ИД – издательский дом
изд. – издание
изд-во – издательство
ил. – иллюстрация
КГТӘМ – Казандагы Габдулла Тукай әдәби музее
ККМТ – «Казан Кремле» музей-тыюлыгы
кн. – книга
күч. – күчермә
КФ – Казан филиалы; Казанский филиал
КФУ – Казанский федеральный университет
КФУ ФК – Казан (Идел буе) федераль университетының Н.И.Лобачевский исемендәге Фәнни китапханәсе
ЛА – личный архив
ЛМГТК – Литературный музей Габдуллы Тукая в Казани
матб. – матбага
МЗКК – Музей-заповедник «Казанский Кремль»
ММУ МММ – «Казан» милли мәдәният үзәгенең Милли мәдәният музее
МНК НКЦ – Музей национальной культуры Национального культурного центра «Казань»
мөх. – мөхәррир
НА РТ – Национальный архив Республики Татарстан
нач. – начало
наш. – нашир
нәшр. – нәшрият
НБ КФУ – Научная библиотека им. Н.И.Лобачевского Казанского (Приволжского) федерального университета
НБ РТ – Национальная библиотека Республики Татарстан
НМ РТ – Национальный музей Республики Татарстан
пер. – перевод
обл. – обложка
рәс. – рәссам
РГАДА – Российский государственный архив древних актов (Москва)
РДБАА – Россия дәүләт борынгы актлар архивы (Мәскәү)
ред. – редактор
РФА ККИ – Россия Фәннәр академиясенең Көнчыгыш кулъязмалары институты (СПб.)
сост. – составитель
сп. – список
СПб. – Санкт-Петербург
СССР – Союз Советских Социалистических Республик
т. – том
ТАССР – Татарстан Автономияле Совет Социалистик Республикасы
тәрж. – тәрҗемәче, тәрҗемәсе
тбгх. – табыгханә, табгыханә
тип. – типография
ТКН – Татарстан китап нәшрияты
ТКИ – Татарское книжное издательство
төзәт. – төзәтелгән
төз. – төзүче(-ләр)
ТР ДССМ – Татарстан Республикасының Дәүләт сынлы сәнгать музее
ТР МА – Татарстан Республикасының Милли архивы
ТР МК – Татарстан Республикасының Милли китапханәсе
ТР ММ – Татарстан Республикасының Милли музее
ТР ТСД УДА – Татарстан Республикасының тарихи-сәяси документлар үзәк дәүләт архивы
ТССҖ – Татарстан Социаль Советлар Җөмһүрияте
тулыл. – тулыландырылган
тышл. – тышлык
ун-т – университет
ФА – Фәннәр академиясе
худ. – художник
һ. б. – һәм башкалар
ч. – часть
ША – шәхси архив
ЦГА ИПД РТ – Центральный государственный архив историко-политической документации Республики Татарстан
ЦПМН – Центр письменного и музыкального наследия Института языка, литературы и искусства имени Галимджана Ибрагимова Академии наук Республики Татарстан
ЯММУ – Татарстан Республикасы Фәннәр академиясенең Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының язма һәм музыкаль мирас үзәге
яңарт. – яңартылган

Эчтәлек
Содержание

5 Халкыбызның рухи юлбашчысы

37 Духовная опора татарского народа

69 Рухани җәүһәрләр
Духовные сокровища

85 Урта гасырлар
Средние века

105 XIX гасыр
XIX век

123 1901–1917 еллар
1901–1917 годы

155 1918–1929 еллар
1918–1929 годы

183 1930–1940 еллар
1930–1940 годы

205 1941–1945 еллар
1941–1945 годы

223 1946–1960 еллар
1946–1960 годы

267 1961–1990 еллар
1961–1990 годы

325 1991–2000 еллар
1991–2000 годы

359 2001–2013 еллар
2001–2013 годы

477 Татар китабы тәрҗемәләрдә
Татарская книга в переводах

489 Чит илләрдә татар китабы
Татарская книга за рубежом

502 Кулланылган әдәбият
Использованная литература

502 Кыскартылмалар
Сокращения

Җиздән ясалган каләм савыты һәм кара савыты. XVIII гас. ТР ММ
Чернильница с пеналом. Латунь. XVIII в. НМ РТ

В издании использованы материалы из фондов Национальной библиотеки Республики Татарстан, библиотеки Татарского книжного издательства, Государственного архива печати Республики Татарстан, Научной библиотеки имени Н. И. Лобачевского Казанского (Приволжского) федерального университета, Национального музея Республики Татарстан, Национального архива Республики Татарстан, Литературного музея Габдуллы Тукая в Казани, Государственного музея изобразительных искусств Республики Татарстан, Музея национальной культуры Национального культурного центра «Казань», Музея-заповедника «Казанский Кремль», Центра письменного и музыкального наследия Института языка, литературы и искусства имени Галимджана Ибрагимова Академии Наук Республики Татарстан, Центрального государственного архива историко-политической документации Республики Татарстан, Российского государственного архива древних актов (г. Москва), Института восточных рукописей Российской Академии наук (г. Санкт-Петербург), частных библиотек.

Научно-художественное издание
ТАТАРСКАЯ КНИГА
Альбом
Казань. Татарское книжное издательство. 2013
На татарском и русском языках

Фәнни-нәфис басма
ТАТАР КИТАБЫ
Альбом
Казан. Татарстан китап нәшрияты. 2013
Татар һәм рус телләрендә

Мөхәррирләре : *И. И. Кадыйрова, Ә. Р. Шәйдуллина*
Текстны русчага тәрҗемә итүчеләр : *А. Р. Габделхакова, Л. Ф. Переведенцева*
Рәссамы һәм компьютерда биткә салучысы *Ш. К. Насыйров*
Корректорлары : *Г. Г. Габдуллажанова, Ә. Р. Шәйдуллина*

Оригинал-макеттан басарга кул куелды 18.12.2013.
Форматы 60x90 1/8. Шартлы басма табагы 63.0.
Тиражы 3000 д. Заказ № С-2786.

«Татарстан китап нәшрияты» ДУП.
420111. Казан, Бауман урамы, 19.
Тел. / факс: (843) 519-45-22.
http: // tatkniga. ru
e-mail: info@tatkniga. ru

Безнең китапларны түбәндәге адреслар буенча сатып алырга мөмкин:
Казан, Декабристлар урамы, 2.
Татарстан китап нәшриятының маркетинг бүлеге.
Тел.: (843) 519-45-35.

Казан, Бауман урамы, 29/1.
Татарстан китап нәшриятының фирма кибете.
Тел.: (843) 292-03-18.

Казан, Декабристлар урамы, 2.
Татарстан китап нәшриятының күргәзмә-кибете.
Тел.: (843) 519-45-13.

«Татмедиа» ААҖ филиалы
«Идел-Пресс» полиграфия-нәшрият комплексы.
420066. Казан, Декабристлар урамы, 2.
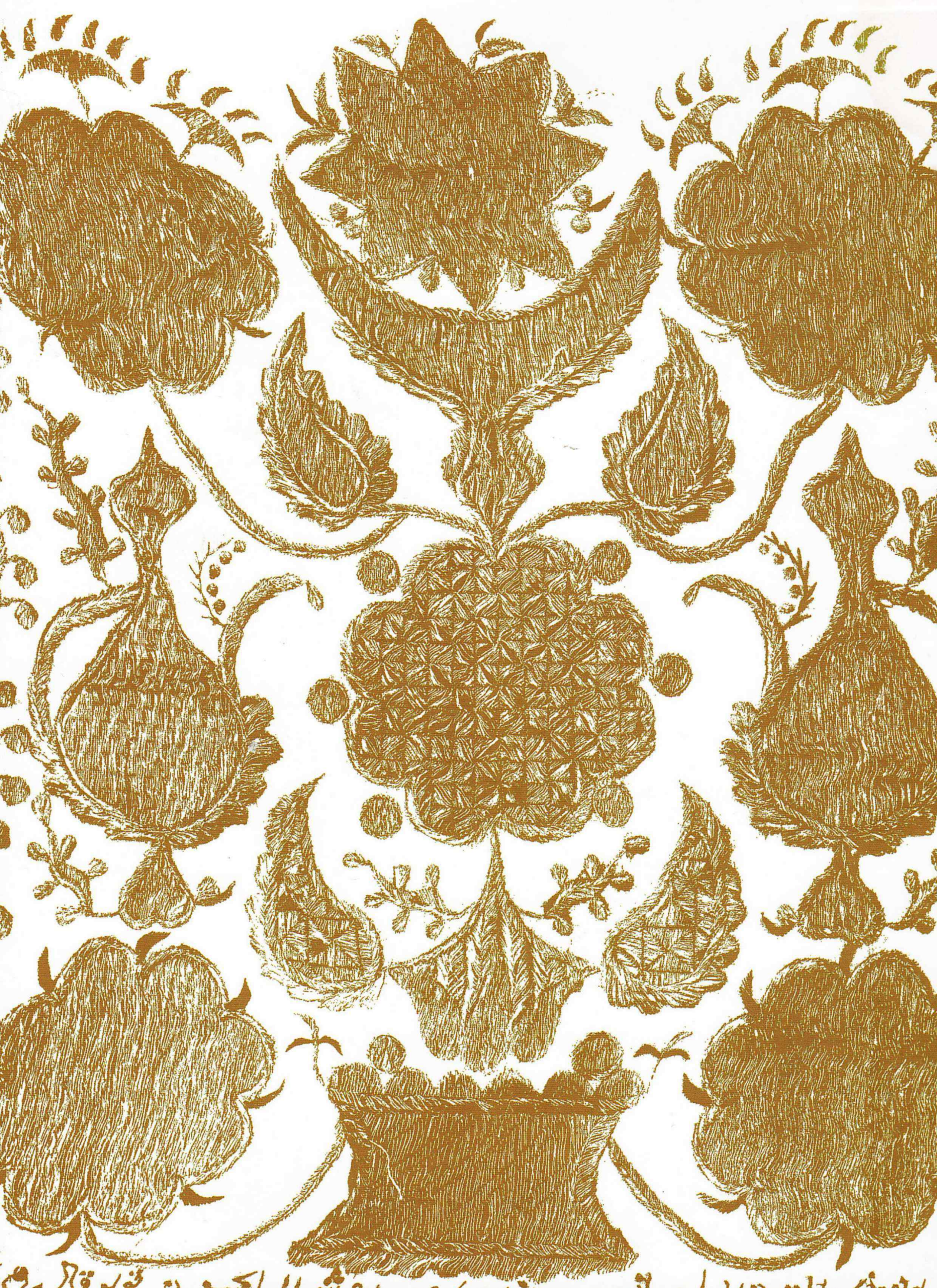
Китап куйгычлы кечкенә сандык. ММУ МММ
Сундучок с подставкой для книги. МНК НКЦ